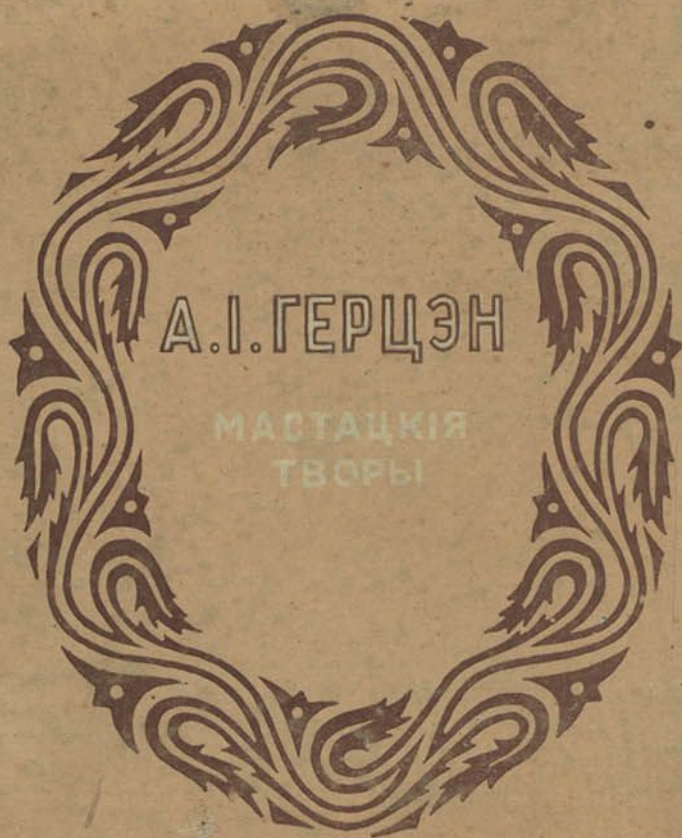


ИН//130242
(039)



ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА пры СНК БССР

ХТО ВІНАВАТ?

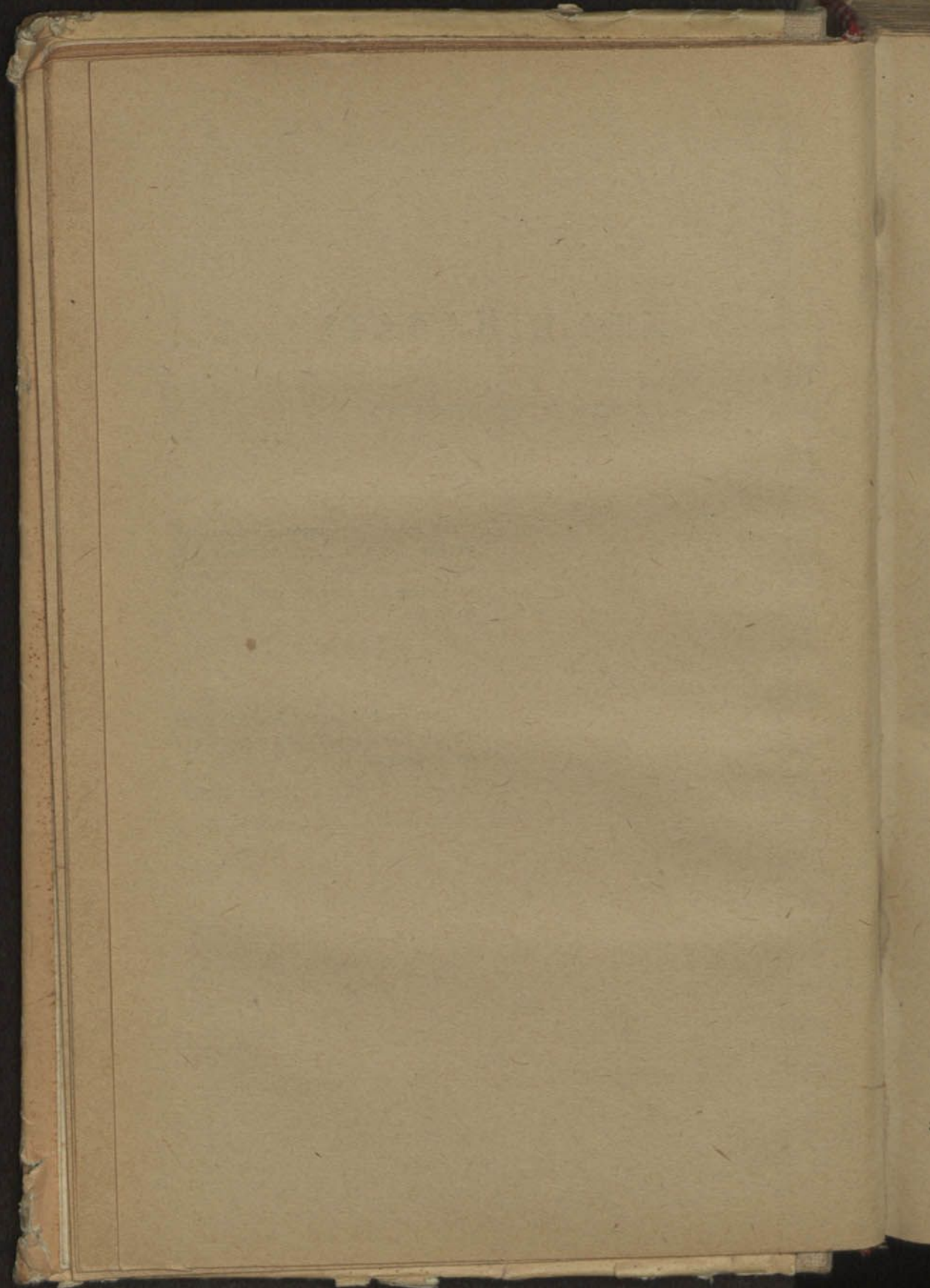
Раман у двух частках

*„А випадок гэты з прычыны
неадшукання вінаватых ад-
даць на волю божую, справу-ж,
палічыўшы вырашанай, здаць
у архіў“.*

Працікол.

*Натамьі Александрайне Гер-
цэн, у знак глыбокай сімпатыі
ад аўтара.*

Масква 1846.



Хто вінават—была першая аповесць, якую я надрукаваў. Я пачаў яе ў часе маёй Ноўгарадскай ссылкі (у 1841 г.) і скончыў куды пазней у Маскве.

Праўда, яшчэ раней я рабіў спробы пісаць нешта падобнае да аповесцей; але адна з іх не напісана, а другая не аповесць. У першы раз пасля майго пераезду з Вяткі ва Владзімір, мне хацелася аповесцю змякчыць дакорлівы ўспамін, прымірыцца з сабою, і закідаць кветкамі адзін жаночы вобраз—каб на ім не было відаць слёз.¹

Зразумела, што я не справіўся са сваёй задачай, і ў маёй няскончанай аповесці была процьма нацягнутага і можа дзвetry добрыя старонкі. Адзін з сяброў маіх пазней палохаў мяне, кажучы: «Калі ты не напішаш новага артыкула—я надрукую тваю аповесць, яна ў мяне!» На шчасце ён не выканаў сваёй пагрозы.

У канцы 1840—былі надрукаваны ў «Отечественных записках» урыўкі з *Запісак аднаго маладога чалавека*—«Горад Малінаў і Малінаўцы» падабаліся шмат каму; што датычыць астатняга, то ў іх можна заўважыць моцны ўплыў Гейнеўскіх *Reisebilder*.

Затое з-за *Малінава* я ледзь не нажыў сабе бяды.

Адзін Вяцкі саветнік хацеў скардзіцца міністру ўнутраных спраў, і прасіць начальнікага заступніцтва, кажучы, што твары чыноўнікаў у г. Малінаве да таго падобны на шанюўных саслужбоўцаў яго, што гэта можа падарваць павагу да іх з боку падначаленых. Адзін з маіх вяцкіх знаёмых пытаўся, якія ў яго доказы на тое, што Малінаўцы *пашквіль* на вяцічаў. Саветнік адказаў яму: «Тысячы, напрыклад, аўктар проста гаворыць, што ў жонкі дырэктара гімназіі бальнае плацце бруснічнага колеру—ну хіба-ж не так?» Гэта дайшло да дырэктаршы—тая раз'юшылася, ды не на мяне, а на саветніка—«што ён сляпы ці з розуму выжыў? казалася яна—дзе ён бачыў у мяне плацце бруснічнага колеру, у мяне сапраўды было цёмнае плацце, але колеру пансе». Гэтае адценне ў каларыце зрабіла мне добрую паслугу. Раззлаваны саветнік кінуў справу, а калі-б у дырэктаршы сапраўды было плацце бруснічнага колеру, ды калі-б саветнік напісаў: дык у тых прыгожых часы бруснічны колер

¹ Былое і думы. Пол. Звез. III, стар. 95—98. (Увага Герцэна).

нарабіў-бы мне напэўна больш шкоды, чым бруснічны сок Ларыных мог пашкодзіць Онегіну.

Поспех *Малінава* прымусіў мяне ўзяцца за «Хто вінаваты?»

Першую частку аповесці я прывёз з Ноўгарада ў Маскву. Яна не спадабалася Маскоўскім прыяцелям, і я кінуў яе. Праз некалькі год думка аб ёй змянілася, але я і не думаў ні друкаваць яе, ні пісаць далей. Белінскі ўзяў у мяне неяк потым рукапіс—і са сваёй здольнасцю захапляцца, ён, зусім наадварот, перацаніў аповесць у сто разоў больш за тое, чаго яна варта і пісаў да мяне: «Калі-б я не шанаваў у табе чалавека, настолькі-ж высока, ці яшчэ і больш, чым пісьменніка, я, як Пацёмкін Фон-Візіну пасля прадстаўлення Брыгадзіра сказаў-бы табе: памры Герцэн! Але Пацёмкін памыліўся, Фон-Візін не памёр і таму напісаў *Недаразля*. Я не хачу памыляцца і веру, што пасля *Хто вінаваты?* ты напішаш такую рэч, якая прымусіць усіх сказаць: *Ён мае падставу*, даўно трэба было яму ўзяцца за аповесць! Вось табе і камплімент і пасільны каламбур».

Цэнзура зрабіла розныя ўрэзванні і вырэзванні—шкада, што ў мяне няма яе абрэзкаў. Некалькі выразаў я ўспомніў (яны надрукаваны курсівам) і нават цэлую старонку (і то калі ліст быў надрукаваны, і далучыў яго да стар. 38). Гэтае месца мне асабліва запала ў памяць, таму што Белінскі быў страшэнна абураны тым, што яго не прапусцілі.

8 чэрвеня 1859. Park-House, Fulham. I (скандэ) p

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

I. АДСТАЎНЫ ГЕНЕРАЛ І НАНЯТЫ ІМ НАСТАЎНІК

Справа была пад вечар. Аляксей Абрамавіч стаяў на балконе; ён яшчэ не мог ачухацца пасля двухгадзіннага сну па абедзе; вочы яго лена расплюшчваліся, і ён час-ад-часу пазяхаў. Увайшоў слуга з нейкім дакладам, але Аляксей Абрамавіч не лічыў патрэбным яго заўважыць, а слуга не адважыўся патрывожыць пана. Так мінула хвіліны дзве-тры, пасля чаго Аляксей Абрамавіч запытаўся:

— Чаго ты?

— Пакуль ваша прэвасхадзіцельства мелі ласку спачываць, настаўніка прывезлі з Масквы, таго што доктар наняў.

— А? (што ўласна кажучы тут павінна быць: пыталнік (?) ці клічнік (!),—акалічнасці не вырашылі).

— Я яго прывёў у пакой, дзе жыў немец, якога загадалі адпусціць.

— А!

— Ён прасіў сказаць, калі ізволіце прачнуцца.

— Пакліч яго.

І твар Аляксея Абрамавіча зрабіўся больш доблесным і велічым. Праз некалькі хвілін з'явіўся казачок і далажыў:

— Настаўнік вышаў-с.

Аляксей Абрамавіч памаўчаў, потым, грозна зірнуўшы на казачка, сказаў:

— Што ў цябе, у дурня, мука ў роце, ці што? мямліць, нічога не зразумееш; аднак,—дадаў, не чакаючы паўтарэння:—пакліч настаўніка,—і зараз-жа сеў.

Малады чалавек, гадоў дваццаці трох-чатырох, шчупленькі, бледны, светлавалосы і ў досыць вузкім чорным фраку, нясмелы і збянтэжаны, з'явіўся на сцэну.

— Дзень добры, шаноўнейшы!—сказаў генерал, ласкава ўсміхаючыся і не ўстаючы з месца.—Мой доктар вельмі хваліў вас; я спадзяюся, што мы будзем адзін адным задаволены. Эй, Васька! (пры гэтым ён свіснуў) што-ж ты крэсла не падаеш? Думаеш, настаўнік, дык і не трэба. У-у! калі вас абалваніш і зробіш падобнымі да людзей! Сядайце, калі ласка. У мяне,

шаноўнейшы, сын-с; хлопчык добры, са здольнасцямі, хачу яго ў ваенную школу падрыхтаваць. Па-французску ён у мяне гаворыць, па-нямецку не то, каб гаварыў, а разумее. Немчура папаўся п'яны, не займаўся ім, ды і, праўду сказаць, я больш скарыстоўваў яго ў гаспадарцы,—вось ён і жыў у тым пакоі, што вам вызначылі; я прагнаў яго. Скажу вам шчыра, мне не трэба, каб з майго сына вышаў магіццер або філосаф; аднак, шаноўнейшы, я хоць і, дзякуй богу, але дзве тысячы пяцьсот рублёў плаціць дарма не буду. У наш час, самі ведаеце, і для ваеннай службы патрабуюць усе гэтыя граматыкі, арыфметыкі... Эй, Васька, пакліч Міхайла Аляксеіча!

Малады чалавек увесь гэты час маўчаў, чырванеў, перабіраў насавую хустачку і нешта збіраўся сказаць; у яго шумела ў вушах ад прыліву крыві; ён нават не зусім выразна разумее словы генерала, але адчуваў, што ўся яго прамова разам выклікае адчуванне, падобнае на тое, калі рукой вядзеш па маржовай скуры супроць шэрці. Праслухаўшы адозву ён сказаў:

— Беручы на сябе абавязак быць настаўнікам вашага сына, я зраблю, як сумленне і чэсць... зразумела, наколькі сілы мае... аднак-жа, я прыкладу ўсе намаганні, каб апраўдаць давер'е вашае... вашага прэвасхадзіцельства.

Аляксей Абрамавіч перапыніў яго:

— Маё прэвасхадзіцельства, шаноўнейшы, лішняга не патрабуе. Галоўнае—уменне заахваціць вучня, гэтак, жартам,—разумеете? Вы-ж мабыць скончылі вучэнне?

— Як-жа, я кандыдат.

— Гэта нейкі новы чын?

— Вучоная ступень.

— А, скажыце, жывуць вашы бацькі?

— Жывуць.

— Духоўнага стану?

— Бацька мой павятовы лекар.

— А вы па медыцынскай галіне ішлі?

— Па фізіка-матэматычнаму аддзяленню.

— Па-лацінску ведаеце?

— Ведаю-с.

— Гэта зусім непатрэбная мова; для дактароў, вядома, нельга-ж пры хворым гаварыць, што ён заўтра ногі выцягне; а нам навошта? скажыце, калі ласка!

Не ведаем, ці доўга вялася вучоная гутарка, калі-б яе не перапыніў Міхайла Аляксеевіч, гэта значыць Міша, трынаццацігадовы хлопчык, здаровы, чырвонашчокі, дужы і загарэлы; ён быў у куртцы, з якой паспеў за некалькі месяцаў вырасці, і выглядаў, як наогул усе звычайныя дзеці багатых памешчыкаў, што жывуць на вёсцы.

— Вось твой новы настаўнік,—сказаў бацька.

Міша шаркнуў нагой.

— Слухайся яго, вучыся добра; я не шкадую грошай,—твая справа ўмець карыстацца.

Настаўнік устаў, пачціва прывітаўся з Мішам, узяў яго за руку і з лагодным, добрым выглядам сказаў яму, што ён зробіць усё, што можа, каб палегчыць заняткі і заахвоціць вучня.

— Ён ужо сямү-таму вучыўся,—сказаў Аляксей Абрамавіч,—у мадамы, што жыве ў нас; ды поп вучыў яго—ён з семінарыстаў, наш сельскі поп. Дык вось, дарагі мой, калі ласка, паэкзаменуйце яго.

Настаўнік збянтэжыўся, доўга думаў што-б тут запытаць і, нарэшце, сказаў:

— Скажыце мне, які прадмет граматыкі?

Міша зірнуў у адзін бок, у другі, пакалупаў у носе і сказаў:

— Расійскай граматыкі?

— Усёроўна, наогул.

— Гэтага мы не вучылі.

— Што-ж з табой рабіў поп?—запытаўся грозна бацька.

— Мы, татанька, вучылі расійскую граматыку да дзеяпрыслоўяў і катэхізеца да таінстваў.

— Ну, ідзі, пакажы класны пакой... Пачакайце, як вас завуць?

— Дзмітрыем,—адказаў настаўнік, пачырванеўшы.

— А па бацьку?

— Якаўлевым.

— А, Дзмітрый Якаўліч! Ці не хочаце вы з дарогі перакусіць, выпіць гарэлкі?

— Я нічога не п'ю, апрача вады.

«Прыкідваецца!»—падумаў Аляксей Абрамавіч, надзвычай стомлены пасля доўгай вучонай гутаркі, і накіраваўся ў канавы пакой да жонкі. Глафіра Львоўна спачывала на мяккай турэцкай канапе. Яна была ў блузе: гэта яе ўлюбёны касцюм, таму што ўсе іншыя цесны ёй; пятнаццаць гадоў сапраўды шчаслівага замужжа пайшлі ёй на карысць: яна зрабілася Adansonia boabab¹ паміж бабамі. Цяжкія крокі Алексіса разбудзілі яе, яна падняла заспаную галаву, доўга не магла апамятавацца і, нібы першы раз за ўсё жыццё заснула не ў час, са здзіўленнем усклікнула: «Ах, божа мой! гэта-ж я, здаецца, заснула? уяві сабе!» Аляксей Абрамавіч пачаў ёй даваць справаздачу аб сваіх турботах на карысць выхавання Мішы. Глафіра Львоўна была ўсім задаволена, і, слухаючы, выпіла поўтрафіна квасу. Яна штодзень перад чаем піла квас.

Не ўсе бяготы скончыліся для Дзмітрыя Якаўлевіча аудыенцыяй у Аляксея Абрамавіча. Ён сядзеў, маўклівы і ўсхваляваны, у класным пакоі, калі ўвайшоў чалавек і паклікаў яго да чаю. Дагэтуль наш кандыдат ніколі не бываў у дамскай кампаніі; ён меў да жанчын нейкае інстынктуальнае пачуццё павагі; яны былі для яго акружаны нейкім німбаў; ці бачыў ён іх на буль-

¹ Баабаб

вары раскошна ўбранымі і непрыступнымі, ці на сцэне маскоўскага тэатра,—там усе пачварныя фігуранткі здаваліся яму нейкімі феямі, багінямі. Цяпер яго павядуць прадстаўляць да генеральшы, ды хіба адна яна будзе? Міша паспеў яму расказаць, што ў яго ёсць сястра, што ў іх жыве мадам ды яшчэ нейкая Любанька. Дзмітрыю Якаўлевічу дужа хацелася даведацца, колькі год сястры Мішы; ён пачынаў пра гэта гаворку разы тры, але не адважваўся запытацца, баючыся, што твар яго загарыцца. «Што-ж? пойдзем!»—сказаў Міша, які з дыпламатыяй, уласцівай усім збалаваным дзецям, быў надзвычайна скромны і ціхі са староннімі. Кандыдат, устаючы, не спадзяваўся, ці ўтрымаюць яго ногі; рукі яго пахаладзелі і былі вільготныя; ён зрабіў гіганцкае намаганне і ўвайшоў, блізкі да непрытомнасці, у канапавы пакой; ля дзвярэй ён пачціва прывітаўся з пакаёўкай, якая выходзіла, паставіўшы самавар. «Глаша,—сказаў Аляксей Абрамавіч,—рэкамендую табе—новы ментар нашага Мішы». Кандыдат кланяўся. «Мне вельмі прыемна,—сказала Глафіра Львоўна, прыжмурваючы крыху вочы і з той мінай, якая некалі ёй удавалася.—Нашаму Мішу так даўно патрэбен добры настаўнік; мы, дапраўды, не ведаем, як дзякаваць Сямёна Іванавіча, што ён даставіў нам ваша знаёмства. Прашу вас быць без цырамоніі; зрабіце ласку, сядайце!»

— Я ўсё сядзеў,—прамармытаў кандыдат, сапраўды не ўсведамляючы таго, што ён гаварыў.

— Не стоячы-ж ехаць у фурманцы!—пажартаваў генерал.

Гэтая заўвага канчаткова загубіла кандыдата; ён узяў крэсла, паставіў яго неяк эксцэнтрычна і ледзь не сеў міма яго. Горш за ўсякае няшчасце баяўся ён падняць вочы; можа быць дзяўчаты тут у пакоі, а калі ён іх убачыць, трэба будзе прывітацца,—як? Ды і прывітацца, мабыць, трэба было перад тым як сесці.

— Я табе казаў,—сказаў генерал у поўголаса:—дзяўчына сарамяжная!

— *Le pauvre, il est á plaindre*¹,—заўважыла Глафіра Львоўна, кусаючы тлустыя губкі свае.

Глафіры Львоўне з першага погляду спадабаўся малады чалавек; на гэта было шмат прычын. Па-першае, Дзмітрый Якаўлевіч са сваімі вялікімі блакітнымі вачыма быў цікавы; па-другое, Глафіра Львоўна, апрача мужа, лакеяў, фурманаў ды старога доктара, рэдка бачыла мужчын, асабліва маладых, цікавых, а яна, як мы пасля пабачым, любіла, па старой памяці, платанічныя мары; па-трэцяе, жанчыны ў некаторым узросце глядзяць на юнака з тым незразумела-вабячым пачуццём, з якім звычайна мужчыны глядзяць на дзяўчат. Здаецца, быццам гэтае пачуццё недалёка ад жалю,—пачуццё мацярынскае,—што ім хочацца ўзяць пад сваю апеку безабаронных, нясмелых, не

¹ Бедненькі, ён варты жалю.

спрактываваных, іх папесціць, паласкаць, адагрэць; гэтак здаецца больш за ўсё ім самім. Мы не так думаем аб гэтым, але не лічым патрэбным гаварыць, як думаем... Глафіра Львоўна сама падсунула кубак чаю кандыдату; ён моцна сэрбануў і апёк язык і паднябенне, але стаіў боль з цвёрдасцю Муцыя Сцэволы. Гэтая акалічнасць зрабіла на яго добры ўплыў: адцягнула яго ўвагу, ён крыху супакоіўся. Патрошкі ён пачынаў нават падымаць вочы. На канапе сядзела Глафіра Львоўна; перад ёю стаяў стол і на сталі вялізны самавар узвышаўся, як які-небудзь помнік у індыйскім гусце. Супроць яе—ці то для таго, каб карыстацца мілым *vis-à-vis*, ці для таго, каб не бачыць яго за самаварам, амаль праціскаючы падлогу нейкім дзядоўскім крэслам, сядзеў Аляксей Абрамавіч; за крэслам стаяла дзяўчынка гадоў дзевяці з надзвычай дурным выглядам; яна пазірала з-за бацькі на настаўніка,—гэта вось яе так баяўся храбры кандыдат! Міша быў таксама за сталом; перад ім міска кіслага малака і тоўстая луста рашотнага хлеба. З-пад сарвэты, якая пакрывала стол і на якой быў паказаны даволі ўдала горад Яраслаўль, што канчаўся з усіх бакоў мядзведзем, высоўвалася галава лягавага сабакі; драпры сарвэты надавалі яму нейкі егіпецкі выгляд: ён нерухома ўтаропіў два заплыўшых тлушчам вокі на кандыдата. Ля акна, на крэсле, з панчохай у руцэ,—мініятурная бабулька, з вясёлым і зморшчаным тварам, з навіслымі бровамі і тоненькімі бледнымі губамі. Дзмітрый Якаўлевіч здагадаўся, што гэта францужанка-мадам. Ля дзвярэй стаяў казачок, які падаваў Аляксею Абрамавічу люльку; каля яго—пакаёўка, у паркалёвай сукенцы з палатнянымі рукавамі, яна чакала з нейкай благагавейнасцю, калі паны скончаць цырамонію піцца чаю. Яшчэ адна асоба была ў гэтым пакоі, але яе Дзмітрый Якаўлевіч не бачыў, таму што яе твар быў нахілены да пяльцаў. Твар гэты належаў беднай дзяўчыне, якую выхоўваў добры генерал. Гутарка доўга не клеілася, ды і потым, калі склеілася, ішла таксама ўрыўкамі, непатрэбна і стамляюча для кандыдата.

Дзіўнае было гэтае спатканне жыцця беднага маладога чалавека з жыццём сям'і багатага памешчыка. Здаецца, гэтыя людзі маглі-б самым спакойным чынам пражыць да апошніх дзён сваіх, не сустракаючыся. Вышла інакш. Жыццё п'яшчотнага і добрага юнака, адукаванага і працуючага, нейкім дысанансам трапіла ў сытае жыццё Аляксея Абрамавіча і яго жонкі, трапіла, як птушка ў клетку. Усё для яго змянілася, і можна было прадбачыць, што такая перамена не пакіне без свайго ўплыву маладога неспрактываванага чалавека, які зусім не ведаў практычнага свету.

Але што гэта за людзі такія—генеральская пара, якая жыве раскошна і бесклапотна ў шчаслівым шлюбе, гэты юнак, назначаны для вырабу Мішынай галавы настолькі, каб хлопчык мог паступіць у якую-небудзь ваенную школу?

Я не ўмею пісаць аповесцей: можа з прычыны гэтага мне і здаецца зусім не лішнім даць перад расказаў некаторыя біяграфічныя звесткі, узятыя з зусім пэўных крыніц. Зразумела, спачатку—

II. БІАГРАФІЯ ІХ ПРЭВАСХАДЗІЦЕЛЬСТВАЎ

Аляксей Абрамавіч Неграў, адстаўны генерал-маёр і кавалер, тоўсты, высокі мужчына, які пасля прарэзвання зубоў ні разу нічым не хварэў, мог быць найлепшым і поўным абвяржэннем на вядомую кнігу Гуфланда: «Аб прадаўжэнні жыцця чалавечага». Ён трымаўся дыяметральна процілегла кожнай старонцы Гуфланда—і быў заўсёды здаровы і румяны. Аднаго толькі правіла гігіены ён трымаўся: не парушаў стрававання разумовымі напружаннямі, і, можа, гэтым набываў права не выконваць усяго астатняга. Строгі, запальчывы, жорсткі на словах і часта жорсткі на справе,—нельга сказаць, каб ён быў з роду злы чалавек; углядаючыся ў рэзкія рысы яго твару, якія не зусім запмылі ў мясных дадатках, густыя чорныя бровы і бліскучыя вочы, можна было думаць, што жыццё заціснула ў ім не адну магчымасць. У чатырнаццаць гадоў, выхаваны прыродай і французжанкай, што жыла ў яго сястры, Неграў быў запісаны ў кавалерыйскі полк; атрымліваючы многа грошай ад пяшчотнай матулі сваёй,—ён разудала пражыў сваю юнацкую пару. Пасля кампаніі 1812 года Неграў быў пераведзены ў палкоўнікі; палкоўніцкія эпалеты ўпалі на яго плечы, тады, калі яны ўжо былі стомлены мундзірам; ваенная служба пачала яму надакучваць, і ён, праслужыўшы яшчэ крыху і «лічачы сябе няздольным служыць далей з прычыны расстроенага здароўя», вышаў у адстаўку і вынес з сабою генерал-маёрскі чын, вусы, на якіх заставаліся заўсёды рэшткі ўсіх страў абедна, і мундзір для важных аказій. Калі адстаўны генерал пасяліўся ў Маскве, якая паспела ўжо адбудавацца пасля пажару, перад ім адкрылася бясконца анфілада дзён і начэй аднастайнага, пустога, нуднага жыцця. Не было занятку, якім-бы ён умеў або хацеў заняцца. Ён ездзіў з дому ў дом, паігрываў у карты, абеднаў у клубе, з'яўляўся ў першым радзе крэслаў у тэатры, з'яўляўся на балах, набыў сабе дзве чацвёркі найлепшых коней, даглядаў іх, вучыў і ўдзень і ўночы, словамі і рукамі, фурмана, навучаў фарэйтара сакрэтам коннай язды... Так мінула года паўтара; нарэшце, фурман вывучыўся сядзец на перадку і трымаць лейцы, фарэйтар вывучыўся сядзец на кані і трымаць павады; нуда апанавала Неграва: ён парашыў ехаць у вёску гаспадарыць і ўпэўніў сябе, што гэтая паездка патрэбна для папярэджання важнага расстройтва. Тэорыя яго гаспадаркі была вельмі простая: ён лаяў штодзень прыказчыка і старасту, ездзіў за зайцамі і хадзіў са стрэльбай. Не прывычаіўшыся ані да якіх спраў, ён не мог сцяміць, што трэба рабіць, займаўся дробязямі і быў задаволены. Прыказчык і стараста былі, са свайго боку,

задоволены панам; аб сялянах не ведаю,—яны маўчалі. Месяцы праз два ў вокнах панскага дома паказаўся вельмі прыгожы жаночы твар, спачатку з заплаканымі, а потым проста з чароўнымі блакітнымі вочкамі. У той-жа самы час стараста, які ніколькі не займаўся ўпарадкаваннем вёскі, далажыў генералу, што ў Емелькі Барбаша хата дрэнная і што ці не зробіць ласку Аляксея Абрамавіч выказаць бацькаўскую літасць і даць яму ляску. Лес быў пунктам памяшання Аляксея Абрамавіч; ён сабе на труну не адразу адважыўся-б ссякчы дрэва. Але... але тут ён быў у добрым настроі і дазволіў Барбашу насекачы лесу на хату, сказаўшы старасту: «Ты-ж глядзі ў мяне, рыжая шэльма, за лішнія бярвяно—рабро». Стараста злётаў на задні ганак і далажыў Аўдоціі Емельянаўне пра поўны поспех, называючы яе «матухнай і заступніцай». Бедная чырванела да вушэй, але па шчырасці сваёй была рада, што ў яе бацькі будзе новая хата. Мы маем з нашых крыніц мала звестак аб заваяванні блакітных вочак, аб сустрэчы з імі. Я думаю таму, што гэтыя перамогі робяцца вельмі проста.

Як-бы там ні было, сельскае жыццё, у сваю чаргу, надакучыла Неграву; ён упэўніў сябе, што выправіў усе недахопы ў гаспадарцы, і, што яшчэ важней, даў такі трывалы напрамак ёй, што яна і без яго ісці можа, і зноў сабраўся ехаць у Маскву. Багаж яго павялічыўся: чароўныя блакітныя вочкі, карміліца і грудное дзіця ехалі ў асобай фурманцы. У Маскве іх змясцілі ў пакоік, вокнамі на двор. Аляксея Абрамавіч любіў малютку, любіў Дуню, любіў і карміліцу,—гэта была эратычная пара для яго! У карміліцы сапсавалася малако, яе бесперастанку нудзіла,—доктар сказаў, што яна не можа больш карміць. Генерал шкадаваў аб ёй: «Вось папалася добрая карміліца і здаровая, і старанная такая, паслужлівая, ды малако сапсавалася... прыкра!» Ён падараваў ёй дваццаць рублёў, аддаў павойнік і адпусціў для вылячэння да мужа. Доктар раіў замест карміліцы ўзяць казу,—так было і зроблена; каза была здаровая. Аляксея Абрамавіч яе вельмі любіў, даваў ёй з уласных рук чорны хлеб, лашчыў яе, але гэта не перашкодзіла ёй выкарміць дзіця. Жыццё Аляксея Абрамавіча ішло тым самым парадкам, як і ў першы прыезд; ён яго вытрымаў блізка двух год, але далей не мог. Поўная адсутнасць якой-небудзь пэўнай дзейнасці няспермна для чалавека. Жывёла думае, што ўся яе справа—жыць, а чалавек жыццё прымае толькі як магчымасць што-небудзь рабіць. Хоць Неграў з дванаццаці гадзін раніцы і да дванаццаці ночы не бываў дома, але ўсё-ж нуда мучыла яго; на гэты раз яму і ў вёску не хацелася; доўга не пакідала яго хандра, і ён часцей як звычайна даваў бацькаўскія настаўленні свайму камердзінеру і радзей бываў у пакоі з вокнамі на двор. Аднаго разу, вярнуўшыся дадому, ён быў у незвычайным настроі, чымсьці заняты, ён то моршчыў лоб, то ўсміхаўся, доўга хадзіў па пакоі і раптам спыніўся з расшучым выглядам. Відаць

было, што справа ўнутры скончана. Скончыўшы ўнутры, ён свіснуў,—свіснуў так, што казачок, які спаў у другім пакоі на крэсле, з перапалоху кінуўся ў процілеглы бок ад дзвярэй і ледзь потым адшукаў іх. «Спіш усё, шчанюк»,—сказаў яму генерал, але не тым грамовым голасам, пасля якога сыпаліся бацькаўскія маланкі, а так, проста:—«Ідзі, скажы Мішку, каб заўтра, як толькі развіднее, схадзіў да немца-карэтніка і каб прывёў». Відаць было, што камень зваліўся з плячэй Аляксея Абрамавіча, і ён мог спакойна спачыць. На другі дзень, а восьмай гадзіне раніцы, з'явіўся карэтнік-немец, а ў дзесяць скончылася канферэнцыя, на якой з вялікай дакладнасцю і падрабязнасцю заказана была чатырохмясцовая карэта, кораб мардарэфансе¹, гербы залатыя, сукно пунсовае, басон кокліко², парадныя перадкі на тры чахлы.

Чатырохмясцовая карэта азначала ні больш, ні менш, як тое, што Аляксей Абрамавіч мае намер жаніцца. Намер гэты неўзабаве выявіўся досыць ясна. Пасля карэтніка ён паклікаў свайго камердынера. У доўгай і досыць няскладнай прамове (што робіць гонар Неграву, бо ў гэтай няскладнасці адлюстравалася нешта падобнае да таго, што ў людзей называюць сумленнем) ён выказаў яму сваю ласку за яго службу і намер узнагародзіць яго належным чынам. Камердынер не мог зразумець, куды гэта хіліцца, кланяўся і гаварыў пачцівыя словы нахшталь: «Каму-ж нам і дагаджаць, як не вашаму прэвасхадзіцельству; вы—нашы бацькі, мы—вашы дзеці». Камедыя гэта абрыдла Неграву, і ён у кароткіх, але выразных словах абвясціў камердынеру, што ён дазваляе яму жаніцца з Дунькай. Камердынер быў чалавек разумны і кемлівы, і хоць яго вельмі здзівіла нечаканая міласць пана, але ў два моманты ён вылічыў усе шансы pro и contra і папрасіў у яго пацалаваць ручку за міласць і турботу. Нарачоны жаніх зразумеў, у чым справа; аднак-жа, думаў ён, не зусім-жа ў няміласць пасылаюць Аўдоцію Емельянаўну, калі за мяне аддаюць; я чалавек блізкі, ды і панскі нораў ведаю; ды і жонку мець такую прыгожую—не дрэнна. Адным словам, жаніх быў задаволены. Дуня здзівілася, калі ёй казалі, што яна—нявеста, паплакала, пасумавала, але, вымушаная або ехаць у вёску да бацькі, або быць жонкай камердынера, пайшла на апошняе. Яна без жаху не магла падумаць, як былія яе сяброўкі будуць з яе смяцца; яна ўспомніла, што і ў пару яе сілы і славы яны яе называлі ў поўголаса *поўпаняй*. Праз тыдзень іх абвянчалі. Калі, на другую раніцу, маладыя прышлі з цукеркамі на паклон, Неграў быў вясёлы, падараваў наважонам сто рублёў і сказаў кухару, які здарыўся тут: «Вучыся, асёл; люблю караць, люблю і мілаваць; служыў добра, і яму добра». Кухар адказаў: «Слухаю, ваша прэвасхадзіцельства», але на твары яго

¹ Цёмначырвоны колер з металічным адценнем.

² Кокліко—чырвоны мак.

было напісана: «вось-жа я цябе ашукваю пры усякай куплі, а ты ўжо мяне не ашукаш: няма дурных!» Увечары камердынер наладзіў бал, ад якога ўся дворня двое сутак пахла гарэлкай, і, сапраўды, ён на выдаткі не пашкадаваў. Была, аднак, пакутліва-горкая хвіліна для беднай Дуні: маленькі ложак, а з ёю і дачку яе загадалі перанесці ў людскі пакой. Дуня бязмежна любіла дачку ўсёй простаю, шчырай душой. Аляксея Абрамавіча яна баялася—астатнія ў доме баяліся яе, хоць яна нікому ніколі не зрабіла шкоды; асуджаная на цяжкую гарэмную няволлю, яна ўсю патрэбу кахання, усе інтарэсы жыцця сканцэнтравала на дзіцяці; няразвітая, прыгнечаная душа яе была хараша; яна, ціхая і не смелая, не брала да сэрца ніякіх зняваг, але не магла сцяраць аднаго—жорсткага абыходжання Неграва з дзіцём, калі тое крыху яму надакучвала; яна ўзвышала тады голас, які дрыжэў не страхам, а гневам; яна пагарджала ў гэтую мінуту Негравым, і Неграў нібы адчуваючы сваё ўніжальнае становішча, лаяўся на яе і выходзіў, бразнуўшы дзвярыма. Калі трэба было перанесці ложак, Дуня замкнула дзверы, і, рыдаючы, кінулася на калені перад абразом, схпіла ручку дачкі і хрысціла яе. «Маліся,—казала яна,—маліся, мая радасць, ідзем мы з табой гора гараваць; прасвятая багародзіца, заступіся за дзіце малое, ні ў чым не вінаватае... А я-ж, дурніца, думала: вырасце яна, мая роднёнькая, будзе ездзіць у карэце ды хадзіць у шоўкавых плаццях; з-за дзвярэй у шчылінку паглядзела-б на цябе тады; схавалася-б ад цябе, мой ангел,—бо якая табе маці сялянка!.. А цяпер вырасцеш ты не на радасць сабе: зробіць цябе, хіба, прачкай новай пані, і ручкі твае мыла аб'есць... Госпадзі, божа мой! чым перад табой саграшыла дзіцятка?..» І Дуня, рыдаючы, кінулася на падлогу; сэрца яе рвалася на часткі; спалоханая малютка ўчапілася за яе рукамі, плакала і глядзела на яе такімі вачыма, як быццам усё разумела... Праз гадзіну ложкачак быў у людскім пакоі, і Аляксей Абрамавіч загадаў камердынеру прывучаць дзіця называць сябе «татам».

Але хто-ж шчаслівая абранніца? У Маскве ёсць асаблівая *varietas*¹ рода чалавечага; мы гаворым пра тыя поўбагатыя дваранскія дамы, жыхары якіх зусім сышлі са сцэны і скромна жывуць цэлымі пакаленнямі па розных завулках; аднастайны парадак і нейкая затоеная злаба супроць усяго новага складае галоўны характар жыхароў гэтых дамоў, якія глыбока стаяць у двары з пахілымі калонамі і нячыстымі сеньмі; яны лічаць сябе прадстаўнікамі нашага нацыянальнага быту, таму, што ім «квас патрэбен, як паветра», таму што яны ў санях ездзяць, як у карэце, бяруць з сабой двух лакеяў і цэлы год жывуць з запасаў, прывезеных з Пензы і Сімбірска. У адным з такіх дамоў жыла графіня Маўра Ільінішна. Некалі яна кружылася ў

¹ Рознавіднасць.

арыстакратычнай віхуры, была какетка, вельмі прыгожая, была пры дварэ, любезнічала з Кантэмірам, і ён пісаў ёй у альбом сілабічным размерам мадрыгал, «сірэч віршную хвалебніцу», у якой адзін верш канчаўся словамі: «багіня Мінерва», а другі, які рыфмаваўся з ім—словамі: «толь пратэрва». Але ад прыроды надзвычай халодная і ганарлівая сваёй прыгожасцю, яна адмаўляла жаніхам, чакаючы нейкай бліскавай партыі. Тым часам, бацька яе памёр, а брат, які кіраваў непадзельным маёнткам, гадоў за дзесяць прапіў і прагуляў амаль усё багацце. Сталічнае жыццё зрабілася залішне дарагім; трэба было жыць скарменей. Калі графіня добра зразумела сваё цяжкае становішча, ёй было ўжо за трыццаць гадоў, і яна адразу адкрыла дзве жахлівыя рэчы: маёмасць расстроена, а маладосць мінула. Тут яна зрабіла некалькі адчайных спроб выйсці замуж,—яны не ўдаліся; тады, схаваўшы страшэнную злабу ўнутры сваіх грудзей, яна пераехала ў Маскву, кажучы, што ёй шум вялікага свету абудзеў і што яна шукае аднаго пакою. Спачатку ў Маскве яе насілі на руках, лічылі за асаблівую рэкамендацыю на свецкае значэнне ездзіць да графіні; але паступова зласлівы язык яе і няцерпная ганарыстасць адвучылі ад яе дома амаль усіх. Кінутая, забытая ўсімі, старая дзева яшчэ больш абурылася і зненавідзела ўсіх, акружыла сябе рознымі прыжывалкамі, бабулямі, поўнабожнымі і поўнандроўнымі, збірала плёткі з усіх канцоў горада, з жахам разважала пра распусны век і лічыла высокай годнасцю сваё бясконцае дзівотства. Граф-браецц, які канчаткова прамантачыў свой маёнтак, каб паправіць справы адважыўся на геройскі для таго часу ўчынак,—жаніўся з дачкою купца, чатыры гады штодзённа папракаў яе паходжаннем, прагуляў да капейкі пасаг, прагнаў яе з дому, перапіўся і памёр. Праз год памерла і жонка, пакінуўшы пасля сябе пяцігадовую дачку, без усякага забяспечання. Маўра Ільінішна ўзяла яе да сябе на выхаванне. Цяжка сказаць, што падштурхнула яе на гэта: фамільная гордасць, жаль да дзіцяці або нянавісць да брата,—як-бы там ні было, жыццё маленькай дзяўчынкі было кепскае: яна была пазбаўлена ўсіх радасцей свайго ўзросту, застрашана, запалохана, прыгнечана. Эгізізм старых дзяўчын жахлівы: ён хоча спагнаць на ўсім навакольным тыя прабелы, што засталіся ў іхным вымаражаным сэрцы. Бязрадасна і нудна гадавалася маленькая графіня; на няшчасце, яна не належала да тых натур, якія развіваюцца ад знешняга гнёту; пачаўшы разбірацца ў сваіх адчуваннях, яна знайшла ў сабе два моцныя пачуцці: непераможнае жаданне знешніх прыемнасцей і вялікую нянавісць да жыццёвага ладу цёткі. Абодва пачуцці мелі падставу. Маўра Ільінішна не толькі не дазваляла пляменніцы ніякіх забаў, але старанна знішчала ўсе прыемнасці і нявінныя асалоды, якія дзяўчынка сама знаходзіла; яна думала, што жыццё маладой дзяўчыны толькі на тое і прызначана, каб чытаць ёй уголас, калі яна спіць, і ўслужываць ёй

увесь астатні час; яна хацела паглынуць усё юнацтва яе, высмактаць усе свежыя сокі душы яе ў падзяку за выхаванне, якога яна ёй не давала, але якім папракала яе штохвіліны. Час ішоў. Графіня зрабілася нявестай, і ўжо зусім нявестай,—ёй было ўжо дваццаць тры гады. Яна ў поўнай меры адчувала цяжкую нуду і аднастайнасць свайго становішча, і ўся істота яе вярцелася каля адной думкі—вырвацца з пекла цётчынага дома. Магіла здавалася ёй лепшай; яна піла воцат, каб атрымаць сухоты, але воцат не дапамагаў ёй; яна хацела ісці ў манастыр, але ў яе нехапала рашучасці. Неўзабаве думкі яе набылі зусім іншы напрамак. Старасвецкія французскія раманы, якія яна, не ведаю як, раскапала ў гардэробе цёткі, паказалі ёй, што ёсць, апрача смерці і манастыра, значныя ўцехі; яна пакінула Адамаву галаву і пачала прыдумваць галаву жывую, з вусамі і кучаравымі валасамі. Тысячы раманічных карцін мучылі яе і дзень, і ноч: яна выдумляла сабе цэлыя аповесці: ёй яе звозіць, іх праследуюць, «кахаць ім забараняюць», чуюцца стрэлы... «Ты мая навек!»—кажа ён, спіскаючы пісталет, і інш. На гэтую тэму з незлічонымі варыяцыямі накіроўваліся ўсе мары, усе помыслы яе, усе сны, і бедная з жахам працыналася кожнай раніцы, бачачы, што ніхто яе не звозіць, ніхто не гаворыць: «ты мая навек»,—і цяжка ўздыхаліся яе грудзі, і слёзы ліліся на яе падушкі, яна з нейкай распаччу піла, па загаду цёткі, сыроватку, і яшчэ з большай—шнуравалася потым, ведаючы, што няма каму любаватца на яе постаць. Такі настрой не мог быць цалкам супакоены сыроваткай, а вёў проста да сентыментальнасці і экзальтацыі. Графіня пачала выказваць прыхільнасць да ўсіх пакаёвак і туліць да грудзей замурзаных дзяцей фурмана,—перыяд, пасля якога дзяўчыне або трэба зараз-жа ісці замуж, або пачаць нюхаць табаку, любіць кошка і стрыжаных сабак і не належаць ні да мужчынскага, ні да жаночага полу. На шчасце, на долю графіні выпала першае. Яна была досыць прыгожая, і ў гэтую іменна эпоху павінна была зрабіць вялікае ўражанне на нашага героя: прывабнасць усёй яе істоты, яе томныя вочы, няроўнае хваляванне яе грудзей, запаланілі Неграва. Ён убачыў яе раз ля Старога Вазнясення,—і лёс яго жыцця быў вырашаны. Генерал успомніў карнецкія годы, пачаў шукаць рознастайных выпадкаў убачыць графіню, чакаў цэлыя гадзіны на паперці і крыху бянтэжыўся, калі з дапамогай карэты, запрэжанай высокімі кастлявымі клячамі, страціўшымі здольнасць памерці, два лакеі выцягвалі старую графіню з выглядам вароны ў каптуру і перашкаджалі выскачыць маладой графіне з выглядам цэнтэфольнай розы. У генерала была ў Маскве стрыечная сястра... У каго ёсць у Маскве стрыечная сястра, аседлая і досыць багатая, той можа жаніцца амаль з кожнай нявестай, калі ён мае чын і грошы, а яна не мае яшчэ жаніха. Генерал даверыў сваю тайну кузіне, тая па-сястрынску ўзялася за справу. Месяцы два прападала бедная ад нуды, і рап-

там, як з неба, звалілася сватанне. Яна зараз-жа паслала дрожкі па жонку аднаго тытулярнага саветніка. Тытулярная саветніца прыехала; кузіна выгнала з бліжэйшага пакой ўсіх пакаёвак, каб ніхто не мог падслухаць. Праз гадзіну тытулярная саветніца з пачырванелым тварам выбегла ад кузіны і, наспех расказаўшы ў дзявочым пакоі, у чым справа, кінулася з дому, а на другі дзень у дзевяць гадзін раніцы стрыечная сястра злавалася на неакуратнасць тытулярнай саветніцы, якая хацела быць у адзінаццаць гадзін і яшчэ не прыходзіла; нарэшце, жаданая госця з'явілася, і з ёю другая асоба, у каптуры; адным словам, справа кіпела незвычайна жвава і з належным парадкам. У графіні ў доме пачаліся паступова важныя перамены: з вокнаў знялі сторы з равендука і загадалі памыць, замкі загадалі вычысціць цэглай з квасам (сурагат воцату); у пярэднім пакоі, дзе страшэнна пахла скурай, з прычыны таго, што чатыры лакеі шлі шлейкі, вынялі зімовую раму. Пакінутая ўсімі, Маўра Ільінішна была страшэнна рада, што да яе пляменніцы сватаецца генерал ды яшчэ вельмі багаты; але, каб вытрымаць годнасць, яна ледзь-ледзь згадзілася даць дазвол пачаць сватанне. Аднаго разу раніцою графіня загадала пляменніцы прыбрацца як мага больш старанна, адкрыць больш шыю, і сама аглядала яе з ног да галавы. «Ды навошта гэта, тата, вы мне загадваеце адзявацца? хіба будуць госці?»—«Не твая справа, душачка»,—адказала графіня, але добрым, ветлівым голасам.

Кісейнае плацце пляменніцы ледзь не загарэлася ад агню, што прабег па яе жылах; яна здагадвалася, падазравала, не адважвалася верыць, не адважвалася не верыць... Яна павінна была выйсці на паветра, каб не задыхнуцца. У сенях пакаёўкі паведамілі ёй, што сёння чакаюць генерала, што генерал гэты сватаецца да яе... Раптам пад'ехала карэта.—«Палашка, я памру, я паміраю!»—казала малая графіня.—«Ды годзе, ваша светласць, хто-ж памірае, калі сватаюцца, ды яшчэ такія жаніхі... Я, вось, заўсёды казала: нашай графіні быць за генералам,—хоць у каго запытайцеся».

Чыё пярэ здолее апісаць усё, што толькі адчувала бедная дзяўчына ў часе паказу і агледзін!.. Калі яна крыху апамятавалася, першае, што здзівіла яе, гэта—фрак Аляксея Абрамавіча: яна так непахісна верыла ў яго мундзір і эпалеты... Аднак, Неграў і без мундзіра мог тады яшчэ падабацца; хоць яму было пад сорок, але, дзякуючы добраму здароўю, ён выглядаў надзіва добра, і зроду не надта гаваркі, ён меў тую вольнасць у абыходжанні, якую маюць усе ваенныя, асабліва, калі яны служылі ў кавалерыі; іншыя недахопы, якія магла ў ім знайсці нявеста, багата ўзнагароджваліся пышнымі вусамі, старанна дагледжанымі на гэты раз. Вяселле ладзілася. Праз тыдзень пасля агледзін графіню Маўру Ільінішну з'явіліся віншаваць яе знаёмыя: людзі, якія лічыліся даўно памёршымі, выпаўзлі з сваіх нор, дзе яны гадоў трыццаць упарта змагаліся са смерцю і не

здалися, дзе яны гадоў трыццаць капрызнічалі і збіралі грошы, недалужныя, разбітыя паралічом, з задышкай і глухатой. Графіня ўсім гаварыла адно: «Навіна гэтая мяне здзівіла не менш, чым вас; я і не думала сваю Коко так рана выдаваць замуж: дзіця яшчэ; ну, але-ж бацюхна, божая воля! Чалавек ён салідны і сумленны, бацькам можа быць ёй: яна-ж зусім неспрактыкаваная. А генеральства яго і багацце—не мае значэння: і праз золата слёзы цякуць. Ды і няма чаго сказаць, я спазнала плод набожнага выхавання майго (пры гэтым яна прыкладала хустачку да вачэй); вось што робіць выхаванне! Хіба можна было чакаць ад такога распуснага бацькі—царства яму нябеснае—і ад купчыхі такога дзіцяці? Не паверыце: яна-ж з ім і чатырох слоў не сказала, а я толькі параіла, а яна, мая галубачка, хоць-бы слова насупроць; калі ваша, патап, воля, кажа, дык я, кажа, з ахвотаю пайду, кажа...»—Гэта сапраўды рэдкая дзяўчына ў наш распусны век!—адказвалі на розныя лады знаёмыя і прыяцелі Маўры Ільмінішны, і потым пачыналіся плёткі, бессаромнае ганьбаванне чужых рэпутацый. Адным словам, праз некаторы час да пышна ўбранай кватэры цуг вараных коней прывёз у чатырохмясцовай карэце мардарэ-фансе генерала Неграву, адзетага ў мундзір з менцікам, і жонку яго Глафіру Львоўну Неграву, у шлюбным багатым плаці са стужкамі. Хор пеўчых, парадных шаферы, плошкі, музыка, золата, блеск, духі сустрэлі маладую; уся дворня стаяла ў сенях, дамагаючыся ўбачыць маладых, камердынерава жонка ў тым ліку; яе муж, як вышэйшы саноўнік пярэдняга пакоя, распараджаўся ў кабінце і спальні. Такога багацця графіня ніколі не бачыла зблізку, і ўсё гэта яе, і сам генерал яе,—і маладая была шчаслівай ад маленькага пальца на назе да канца самага доўгага воласа ў касе: так ці інакш, мары яе збыліся.

Праз некалькі тыдняў пасля вяселля Глафіра Львоўна, пышная, як расцвіўшы кактус, у белым пен'юары, абшывым шырокімі карункамі, налівала раніцою чай; муж яе, у пазалочаным халаце з тармаламы і велізарным бурштыновым цыбуком у зубах, ляжаў на канапцы і думаў, якую загазаць каляску да вялікадня: жоўтую ці сінюю; добра было-б жоўтую, аднак, і сінюю нядрэнна. Глафіра Львоўна таксама была нечым зацікаўлена; яна забылася на чайнік і лягуценна східла галаву на руку; часам румянец прабягаў па яе шчоках, часам яна выказвала нейкую трывогу. Нарэшце, муж заўважыў незвычайны настрой яе і сказаў:

— Ты нешта не ў гуморы, Глашанька; занядужыла ты, ці што?

— Не, я здарова,—адказала яна і пры гэтым падняла вочы на яго з выглядам чалавека, які просіць дапамогі.

— Як хочаш, а што-небудзь ды ёсць у цябе на сэрцы.

Глафіра Львоўна ўстала, падышла да мужа, абняла яго і сказала голасам трагічнай актрысы:

— Алексіс, дай слова, што ты выканаеш маю просьбу!

Алексіс пачаў здзіўляцца:

— Паглядзім, паглядзім,—адказваў ён.

— Не, Алексіс, паклянися выканаць маю просьбу магілай тваёй маці.

Ён выняў цыбук з рота і паглядзеў на яе са здзіўленнем.

— Глашанька, я не люблю такіх далёкіх абыходаў; я салдат: што магу—зраблю, толькі скажы мне проста.

Яна схавала твар на яго грудзях і прапішчала ў слязах:

— Я ўсё ведаю, Алексіс, і дарую табе. Я ведаю, у цябе ёсць дачка, дачка злачыннага каханья... Я разумею неспрактыкаванасць, палкасць юнацтва (Любаньцы было тры гады!..) Алексіс, яна твая, я яе бачыла: у яе твой нос, твая патыліца... О, я яе люблю! Няхай яна будзе маёй дачкою; дазволь мне ўзяць яе, выхаваць... і дай мне слова, што не будзеш помсціць, праследаваць тых, ад каго я даведалася. Друг мой, я абажаю тваю дачку; дазволь-жа, не адкінь маёй просьбы!—І слёзы цяклі цэлым ручаём па тармаламе халата.

Яго прэвасхадзіцельства разгубіўся і збянтэжыўся да апошняй меры, і перш, чым паспеў апамятацца, жонка вымусіла яго даць дазвол і паклянся магілай маці, прахам бацькі, шчасцем іх будучых дзяцей, імем іх каханья, што не возьме назад свайго дазволу і не будзе дапытвацца, як яна даведалася. Разжалаваная ў дваровыя, малютка зноў была пераведзена ў паченкі, і ложкачак зноў пераехаў у бельэтаж. Любаньку, якую спачатку адвучылі бацьку зваць бацькам, пачалі адвучаць цяпер называць матку-маткаю: хацелі яе выхаваць так, каб яна думала, што Дуня—яе карміліца. Глафіра Львоўна сама купіла ў магазіне на Кузнецкім Мосце дзіцячае плацце, убрала Любаньку, як ляльку, потым прытуліла яе да сэрца і заплакала. «Сіротка,—казала яна ёй:—у цябе няма таткі, няма маткі, я табе буду ўсё... Татка твой там!»—і яна паказала на неба.—«Тата з крыльцамі»—пралепятала дзіця, і Глафіра Львоўна ўдвая заплакала, усклікаючы: «О, нябесная прастата!» А справа была вельмі простая: на столі, па стара-свецкай модзе, быў нарысаваны амур, які дрыгаў нагамі і крыльямі і завязваў нейкі бант ля чорнага жалезнага крука, на якім вісела люстра.—Дуня была без меры шчаслівая; яна на Глафіру Львоўну глядзела, як на ангела; яе ўдзячнасць не мела ані якой прымесі хоць-бы нязначнага непрыязнага пачуцця; яна нават не крыўдзілася тым, што дачку адвучвалі быць дачкою; яна бачыла яе ў карунках, яна бачыла яе ў панскіх пакоях—і толькі казала: «Ды чаму-ж гэта мая Любанька ўрадзілася такая прыгожая? здаецца, ёй і нельга надзець іншага плаццейка; красуня будзе!» Дуня паабходзіла ўсе манастыры і ўсюды служыла малебны за здароўе пані.

Шмат хто палічыць экс-графіню гераіняй. Я думаю, што яе ўчынак сам па сабе быў найвялікшай неабдуманасцю,—прынамсі, у такой самай меры як выхад замуж за чалавека, пра якога яна

толькі і ведала, што ён мужчына і генерал. Прычына, відавочна, — раманічная экзальтацыя, якая лічыць лепш за ўсё на свеце трагічныя сцэны, самаафяраванні, нацягнута-благародныя паступкі. Справядлівасць патрабуе дадаць, што Глафіра Львоўна не меда пры гэтым ніякай хітрай думкі, ні нават ганарлівасці; яна сама не ведала, для чаго яна хацела выхоўваць Любаньку: ёй падабаўся патэтычны бок гэтай справы. Аляксей Абрамавіч, даўшы дазвол, лічыў ужо зусім натуральным фальшывае становішча дзіцяці і не патурбаваўся нават падумаць, добра ці дрэнна ён зрабіў, згадзіўшыся на гэта... Сапраўды, добра ці дрэнна ён зрабіў? Шмат што можна сказаць і за і супроць. Хто лічыць вышэйшай мэтай жыцця чалавечага развіццё, чаго-б яно ні каштавала, якія-б вынікі яно ні прынесла, — той будзе з боку Глафіры Львоўны. Хто лічыць вышэйшай мэтай жыцця шчасце, задаволенасць, у якім-бы коле яно не было і за кошт чаго-б яно ні здабылося, — той будзе супроць яе. Любанька ў людскім пакоі, калі-б і даведалася з часам пра сваё нараджэнне, то разуменні яе былі-б такія цесныя, душа спала-б такім непрабудным сном, што з гэтага нічога-б не вышла; мабыць, Аляксей Абрамавіч, каб зусім прымірыцца з сумленнем, даў-бы ёй адпускную і, можа быць, тысячу-другую пасагу; яна была-б пры сваіх разуменнях надзвычайна шчаслівай, вышла-б замуж за купца трэцяй гільдыі і насіла-б шаўковую хустку на макаўцы, піла-б па дванаццаць кубкаў кветнага чаю і нарадзіла-б цэлую сям'ю купчыкаў; часам прыходзіла-б яна ў госці да дварэчыхі Неграва і бачыла-б са здавальненнем, як на яе з зайздрасцю пазіраюць яе ранейшыя сяброўкі. Так яна магла пражыць да ста гадоў і спадзявацца, што сто возніцкіх фурманак праводзяць яе на Ваганькаўскі могільнік. Любанька ў гасціным пакоі — зусім іншая справа: як-бы дрэнна яе ні выхоўвалі, яна атрымлівала магчымасць адукавацца; самая аддаленасць ад грубых разуменняў людскога пакоя — свайго роду выхаванне. Разам з тым яна павінна была зразумець усю фальшывую недарэчнасць свайго становішча; знявагі, слёзы, гора чакалі яе ў бельэтажы, і ўсё гэта разам дапамагала-б далейшаму развіццю духу, а, магчыма, разам з гэтым, развіццю сухот. Такім чынам, выбірайце самі, добра ці дрэнна зрабіла m-me Неграва.

Пасля шлюбу жыццё Аляксея Абрамавіча лацякло, як па маслу; на ўсіх карэтных туляннях з'яўлялася яго чацвярня і раскошны экіпаж і поўная шчасця пара ў гэтым экіпажы. Іх напэўна можна было спаткаць і ў Сакольніках 1 мая, і ў Дварцовым садзе на Ушэсце, і на Прэсенскіх прудах у духаў дзень, і на Тверскім бульвары амаль кожны дзень. Зімой ездзілі яны ў сабранне, давалі абеды, мелі абаніраваную ложу. Але страшная аднастайнасць губіць маскоўскія гуляні: як было ў мінулым годзе, так і ў гэтым, і ў будучым; як тады з вамі сустраўся тоўсты купец у раскошным каптане з чарназубай жонкай, абвешанай усякімі каштоўнасцямі, так і цяпер абавязкова сустра-

нецца—толькі каптан старэйшы, барада бялейшая, зубы ў жонкі чарнейшыя,—а ўсё-ж сустрэнецца; як тады сустрэўся зух з страшэннымі вусамі і ў штукарскім сурдуце, так і цяпер сустрэнецца, крыху схудалы; як тады вадзілі на гулянне падагрыка, усыпанага нюхальным табаком, так і цяпер яго лавядуць... Ад аднаго гэтага можна замкнуцца ў сябе ў пакоі. Аляксея Абрамавіч быў чалавек цяплівы, аднак, сілы чалавечыя злічаны: больш як дзесяць год ён не мог працягнуць: абрыдла і яму, і Глаішы. За гэтае дзесяцігоддзе ў іх нарадзіўся сын і дачка, і яны пачалі цяжэць з кожнай гадзінай; адзявацца ім не хацелася больш, яны пачалі рабіцца дамаседамі—і не ведаю, як і навошта, а думаю, больш для найпаўнейшага спакою—рашылі ехаць на жыццё ў вёску. Гэта здарылася гады за чатыры перад вучонай гутаркай генерала з Дзмітрыем Якаўлевічам.

III. БІАГРАФІЯ ДЗМІТРЫЯ ЯКАЎЛЕВІЧА

Зразумела, біяграфія беднага маладога чалавека не можа быць гэткай цікавай, як біяграфія Аляксея Абрамавіча з яго дамачадцамі. Мы павінны са свету карэт мардарэ-фансе перайсці ў свет, дзе клапоцяцца аб заўтрашнім абедзе, павінны з Масквы пераехаць у далёкі губернска горад, ды і там не спыняцца на адзінай брукаванай вуліцы, па якой часам можна ездзіць і на якой живе арыстакратыя, а пайсці ў адзін з небрукаваных завулкаў, дзе амаль ніколі нельга ні хадзіць, ні ездзіць, і там адшукаць счарнелы, пахілы домік у тры акны,—домік павятовага лекара Круцыферскага, які скромна стаіць паміж счарнелымі і пахілымі сваімі таварышамі. Усе гэтыя домікі хутка разваліцца, на іх месцы пабудуюцца новыя, і ніхто пра іх не памяне; а тым часам, у кожным з іх развівалася жыццё, кіпелі страсці, пакаленні змяняліся пакаленнямі, і пра ўсе гэтыя існаванні столькі вядома, колькі пра дзікіх у Аўстраліі, нібы яны чалавечтвам пакінуты па-за законам і не прызнаны ім. Але вось домік, які мы шукалі. У ім гадоў трыццаць жыў добры, сумленны старык са сваёй жонкай. Жыццё яго было заўсёдным змаганнем з рознастайнымі нястачамі і бядотамі; праўда, ён вышаў досыць пераможна, гэта значыць не памёр з голаду, не застрэліўся ад распачы, але перамога дасталася не дарма: у пяцьдзесят гадоў ён быў і сівы, і худы, і маршчынамі пакрыўся яго твар, а прырода надарыла яго багатым запасам сіл і здароўя. Не бурныя парывы, не страсці, не грозныя перавароты знясілілі гэтае цела і надалі яму выгляд заўчаснай старасці, а безупынная, цяжкая, дробная абразлівая барацьба з нястачамі, дума пра заўтрашні дзень, жыццё сярод недахватаў і клопатаў. У гэтых нізкіх сферах грамадскага жыцця душа вяне, сохне ад неадступных турбот, забывае аб тым, што ў яе ёсць крыллі, і, заўсёды нахіленая да зямлі, не паднімае позірку да сонца. Жыццё лекара Круцыферскага было велізарным доўгім геройскім подвігам

на неасветленай арэне, узагарода—хлеб надённы ў сучасным і надзея не мець яго ў будучым. Ён вучыўся на казённы кошт у маскоўскім універсітэце і, выпушчаны лекарам, перад назначэннем жаніўся з немкаю, дачкою нейкага правізара; пасаг яе, апрача добрай і самаафярнай душы, апрача кахання, якое яна, па нямецкаму звычайу захавала на ўсё жыццё, складаўся з некалькіх плаццяў, прапахлых розавым маслам з рэбарбарам. Горача закаханаму студэнту ў галаву не прыходзіла, што ён не мае права ні на каханне, ні на сямейнае шчасце, што і для гэтых правоў ёсць свой цэнз, падобны да французскага электаральнага цэнза. Праз некалькі дзён пасля вяселля яго назначылі палкавым лекарам у дзеючую армію. Восем гадоў намаднага жыцця працягнуў ён, на дзевяты адчуў стому і пачаў праціць сталага месца; яму далі адну з новых ваканцый. І Круцыферскі пацягнуўся з жонкай і дзецьмі з аднаго края Расіі ў другі і пасяліўся ў губернскім горадзе NN. Спачатку ён меў сякую-такую практыку. Хоць саноўнікі і памешчыкі ў губернскіх гарадах лічаць за лепшае лячыцца ў немцаў, але, на шчасце, немца (апрача майстра гадзіннікаў) пад рукою не было. Гэта быў самы шчаслівы перыяд жыцця Круцыферскага; тады ён купіў свой домік у тры акны, а Маргарыта Карлаўна ў выглядзе сюрпрыза мужу, у дзень Іакава, брата гасподняга, уночы абабіла старую канапу і крэслы паркалём, купленым на грошы, сабраныя па капейцы. Паркаль быў адмысловы; на канапе Аўраам тры разы выганяў Агар з Ізмайлам на падлогу, а Сара гразіла; на крэслах з правага боку былі ногі Аўраама, Агары, Ізмайла і Сары, а з левага—іх галовы. Але гэтая шчаслівая эпоха нядоўга пратрымалася. Адзін багаты памешчык, сяло якога было пад самым горадам, прывёз з сабою хатняга доктара, які адбіў усю практыку ў Круцыферскага. Малады доктар быў майстар лячыць жаночыя хваробы; пацыенткі былі ад яго без памяці; лячыў ён ад усяго п'яўкамі і красамоўна даводзіў, што не толькі ўсе хваробы—успаленне, але і жыццё ёсць нішто іншае, як успаленне матэрыі; пра Круцыферскага ён гаварыў невыказна звысака; адным словам, ён увайшоў у моду. Увесь горад вышываў яму па канве падушкі і кісеты, сувеніры і сюрпрызы, а пра старога лекара стараліся забыць. Праўда, купцы і духоўныя засталіся вернымі Круцыферскаму, але купцы ніколі не хварэлі,—заўсёды, дзякаваць богу, здаровы,—а калі і здаралася каму занядужыць, дык на свой спосаб націраліся і мазаліся ў лазні рознай дрэнню—скіпідарам, дзэгцем, мураўіным спіртам—і заўсёды выздараўлівалі або паміралі праз некалькі дзён. У абодвух выпадках Круцыферскаму не было чаго рабіць, а смерць прыпадала на яго кошт, і малады доктар кожны раз гаварыў дамам: «Дзіўная рэч, Якаў Іванавіч вельмі добра ведае сваю справу, а вось-жа не здагадаўся даць t-rae opii Sydenhamii кропель X, solutum in aqua distillata, ды не паставіў пад лыжачку сорок пяць п'явак; чалавек-жа выжыў-бы». Чуючы латін-

скія словы, сама губернатарша верыла, што чалавек-бы выжыў. Такім чынам паступова Круцыферскі быў зведзены на адно жалаванне: яно складалася, здаецца, з чатырохсот рублёў: у яго было пяць чалавек дзяцей; жыццё рабілася ўсё больш і больш цяжкім. Якаў Іванавіч не ведаў, як пракарміцца; скарлаціна дала яму выхад: трое дзяцей памёрла адзін за адным, засталіся старэйшая дачка і малодшы сын. Хлопчык, здаецца, унікнуў ад смерці і хваробы толькі сваёй надзвычайнай слабасцю: ён нарадзіўся заўчасна і быў не больш, як жывы; слабы, худы, кволы і нервовы, ён часам бываў не хворы, але ніколі не быў здаровы. Няшчасці гэтага дзіцяці пачаліся яшчэ да яго нараджэння. У той час, як Маргарыта Карлаўна хадзіла ім, з імі гатова было здарыцца жахлівае няшчасце. Губернатар зненавідзеў Круцыферскага за тое, што ён не даў пасведчання аб натуральнай смерці залупцаванаму фурману аднаго памешчыка¹. Якаў Іванавіч быў на вяршок ад пагібелі і з нейкім ціхім геройскім смуткам самааддана чакаў страшэннага ўдару,—удар абмінуў яго галаву. У гэты трывожны час бесперапынных слёз нарадзіўся Міця,—адзіны пакараны ў справе аб знойдзеным целе фурмана. Дзіця гэтае было ідалам Маргарыты Карлаўны: чым больш хваравітым, чым больш слабым яно здавалася, тым больш упарта хацела маці выгадаваць яго, яна, здаецца, дзялілася з ім сваёю сілай, любоў ажыўляла яго і вырвала яго ў смерці. Яна быццам адчувала, што ён застанеца ў іх адзін,—апора, надзея, уцеха. А што-ж сталася з яго сястрой? Ёй было гадоў семнаццаць, калі ў NN стаяў пяхотны полк; калі ён пайшоў, пайшла і лекарская дачка з нейкім падпаручыкам; праз год яна пісала з Кіева, прасіла прабачэння і благаславення і паведамляла, што падпаручык жаніўся з ёю; праз год яна яшчэ раз пісала з Кішынёва, што муж яе кінуў, што яна з дзіцём у страшэннай беднасці. Бацька паслаў ёй дваццаць пяць рублёў. Пасля гэтага пра яе нічога не чуў. Калі Міця падрос, яго аддалі ў гімназію; вучыўся ён добра; яго заўсёды сарамлівага, лагоднага і ціхага нават палюбіў інспектар, які аднак, лічыў, што да яго пасады не зусім падабае любіць дзяцей. Бацька хацеў пасля курса запісаць яго ў канцылярыю грамадзянскага губернатара, у чым яму абыццё пратэжыраваць сакратар, у якога ён лячыў бясплатна заўсёды залатушных дзяцей. Раптам перад Міцём адкрылася другая дарога. Нейкі мецэнат і тайны саветнік праязджаў праз горад NN, накіроўваючыся з вёскі ў Маскву². Дырэктар гімназіі, які меў талент даведвацца яўна аб набліжэнні тайных саветнікаў, зараз-жа накіраваўся прасіць ганаровай чэсці наведаць вертаград і расаднік айчыннай асветы. Мецэнату не хацелася, але ён любіў гасцінныя прыёмы разам з тым пачціва. Дырэктар,

¹ Гэтыя радкі былі выдушчаны цензурай. (Увага Герцэна.)

² Гэтыя радкі былі выпунчаны цензурай. (Заўвага Герцэна адносна да наступных, набраных курсівам радкоў.)

у мундзіры і падтрымліваючы капелюшом шпагу, растлумачыў мецэнату падрабязна, чаму сени сырыя і лесніца скрывілася (хоць мецэнату да гэтага справы не было); вучні былі пастаўлены ў правільную калону; настаўнікі, старанна прычасаныя і з моцна завязанымі гальштукамі, заклапочана хадзілі, вачыма паказвалі нешта вучням і вартуўніку, які менш за ўсіх збянтэжыўся. Настаўнік фізікі прасіў дазволу яго прэвасхадзіцельства забіць труса пад каўпаком пнеўматычнай машыны і голуба лейдэнскай банкай. Мецэнат прасіў іх пашкадаваць, прычым дырэктар, расчулены, паглядзеў на ўсіх настаўнікаў і на ўсіх вучняў, нібы кажучы: «Веліч заўсёды суправаджаецца ласкавасцю». Голуб і трус пасля гэтага жылі за лавай у вартуўніка да самага акту, калі бязлітасны настаўнік, усё-ж, на вялікае задавальненне ўсяго горада, афяраваў іх на карысць навукі і асветы. Потым адзін з вучняў вышаў наперад, і настаўнік французскай мовы запытаўся ў яго: «Ці не мае ён што-небудзь сказаць з поваду высокага наведання рассадніка навук?» Вучань зараз-жа пачаў на нейкім франка-царкоўным жаргоне: «Коман пувон ну паверанфан ремерсіер лілюстр візіцер»¹.

Пазіраючы ў бакі ў часе гэтай кельта-славянскай прамовы, мецэнат звярнуў некю увагу на хваравіты і кволы выгляд Міці, паклікаў яго да сябе, пагаварыў, прыласкаў. Дырэктар сказаў, што гэта выдатнейшы вучань, што ён пайшоў-бы далёка, але што бацька яго не мае за што вучыць яго ў Маскве, і інш. Мецэнат быў мецэнат і сказаў Міцю, што праз месяц або два паедзе яго кіраўнічы, што, калі яго бацькі згодны, то ён яму загадае прывезці Міцю ў Маскву і даць яму куток у сваім флігелі разам з дзецямі кіраўнічага. Дырэктар паслаў зараз-жа пісьмавода па Якава Іванавіча. Якаў Іванавіч застаў мецэната, калі той ужо сядзеў у дармез. Стары быў шчыра расчулены, плакаў як дзіця, і проста мовай, няскладнай і перарывістай, дзякаваў яго. Мецэнат паказаў на плячыстага мужчыну, які дапамагаў зашпіляць нейкія раменьчыкі ля карэты, і сказаў: «Гэта мой кіраўнічы, ён павязе вашага сына»,—сказаў і паехаў, прыветна ўсміхнуўшыся. Праз месяц фурманка са званочкамі выехала з варт Круцыферскага, і ў ёй сядзеў Міця, закрыты коўдрай, захутаны і адзеты маткаю, і прыказчык у адным сурдуце, таму што ён у дарозе лічыў за лепшае грэцца знутры. І вось ад чаго залежыць лёс чалавека! Калі-б мецэнат не праязджаў праз горад NN—Міця паступіў-бы ў канцылярыю, і расказу нашага не было-б, а Міця быў-бы праз нейкі час старшым памочнікам кіраўніка спраў і карміў-бы ён сваіх старых, бог ведае, якімі даходамі,—і адпачнулі-б Якаў Іванавіч і Маргарыта Карлаўна. Ад'езд Міці быў пераломам у жыцці старых,—яны засталіся адны: цішыня, смутак яшчэ больш апанавалі іх домік. Кіраўнічы мецэната, чалавек не слабанервовы, адчуў нешта падобнае да слёз.

¹ Як можам мы, бедныя дзеці, аддзякаваць слаўтага паведвальніка.

калі старыя разлучаліся з сынамі. Бедны бацька развітваецца не так, як багаты; ён гаварыў сыну: «Ідзі, дружа мой, шукай сабе хлеба; я больш для цябе нічога не магу зрабіць; пракладай сабе дарогу і ўспамінай нас!» І ці ўбачацца яны, ці знойдзе ён сабе хлеб,—усё пакрыта чорнай, цяжкай заслонай... Хоча бацька даць сыну на дарогу як мага больш, і няма магчымасці; ён разоў дзесяць мяркуе, колькі можна ўдзяліць з тых васьмідзесяці рублёў, што мае, і ўсё яму здаецца мала. А маці—колькі слёз вылье над убогім скруткам, у які яна паклала самыя неабходныя свае рэчы, але разумее, што ўсяго нехапае, і ведае, што няма дзе ўзяць... Гэта сцэны, невядомыя, мяшчанскія, старанна ўтоеныя ад чужога вока, але абураючыя і раздзіраючыя сэрца! Добра, што яны ўтоены!

Малады Круцыферскі праз чатыры гады зрабіўся кандыдатам. Не надзелены ні асабліва бліскучымі здольнасцямі, ні надзвычайнай кемлівасцю, ён любоўю да навукі, заўсёднай стараннасцю ў поўнай меры заслужыў атрыманую ім ступень. Гледзячы на яго добры твар, можна было падумаць, што з яго разаўецца адно з мілых германскіх існаванняў,—існаванняў ціхіх, благородных, шчаслівых у крыху абмежаванай, але надзвычайна працавітай вучона-педагагічнай дзейнасці, у крыху абмежаваным сямейным коле, у якім праз дваццаць гадоў муж яшчэ закаханы ў жонку, а жонка яшчэ чырванее ад кожнага двухсэннага жарту. Гэта—існаванні маленькіх патрыярхальных гарадкоў у Германіі, пастарскіх домікаў, семінарскіх настаўнікаў, чыстыя, маральныя і непрыкметныя па-за сваім колам... Але хіба ў нас магчыма такое жыццё? Я перакананы, што не;—нашай душы не ўласціва гэтае асяроддзе; яна не можа сунімаць прагу такім рэдзенькім вінцом; яна або куды вышэй за гэтае жыццё, або куды ніжэй,—але ў абодвух выпадках шырэй. Зрабіўшыся кандыдатам, Круцыферскі спачатку папрабаваў атрымаць пасаду пры універсітэце; потым думаў пратрымацца прыватнымі ўрокамі,—але ўсе спробы не мелі поспеху: ён атрымаў у спадчыну ад бацькі ўдачу ва ўсіх пачыненнях...

Праз некалькі месяцаў пасля таго, як пад гукі літаўраў і труб было абвешчана аб кандыдацтве Круцыферскага,—ён атрымаў пісьмо ад старога, у якім той паведамляў яго аб хваробе маці і мімаходам намякнуў на тугія акалічнасці. Ведаючы характар бацькі, ён зразумеў, што адна толькі страшэнная безвыходнасць прымусіла яго зрабіць гэтакі намёк. Апошнія грошы былі пражыты Круцыферскім,—адзін сродак заставаўся: у яго быў патрон, прафесар нейкай *гнозіі*, які адносіўся да яго з сардэчным спачуваннем; ён напісаў да яго пісьмо, адкрыта, бларадна, чуллыва і прасіў пазычыць сто пяцьдзесят рублёў. Прафесар адказаў у самым пачцівым тоне, расчуліўся запіскай, але грошай не прыслаў: у *postscriptum*'е вучоны муж вельмі міла папракаў Круцыферскага ў тым, што ён не прыходзіць ніколі да яго абедань. Запіска ўразіла маладога чалавека,—так мала ведаў

ён пану людзям або, лепш сказаць, грошам! Яму было вельмі цяжка; ён кінуў мілую запіску добрага прафесара на стол, прайшоўся разы два па пакоі і, зусім забыты горам, кінуўся на свой ложак; слёзы ціха каціліся з яго шчок; ён так жыва ўяўляў убогі пакой, і ў ім сваю маці, хворую, слабую, можа быць, паміраючую,—каля яе старога бацьку, ахопленана тугою і горам. Хворай хочацца чаго-небудзь, хочацца—але яна тоіць, каб не павялічыць гора мужа, а той здагадваецца і таксама тоіць, бяючыся, што прыдзецца адмовіць ёй... Чытач, калі вы багаты, або, прынамсі, *забяспечаны*,—шчыра падзякуем неба, і няхай жыве атрыманая намі спадчына! няхай жыве радавое і набытае!

У гэтую цяжкую для кандыдата хвіліну адчыніліся дзверы яго пакоя, і нейкая фігура, адразу відаць—не сталічная, увайшла, здымаючы цёмную шапку з велізарным казырком. Казырок гэты адкідаў цень на здаровы, чырвонашчокі і вясёлы твар пажылога чалавека; рысы яго твару выражалі эпікурэйскі спакой і добрадушнасць. Ён быў у паношаным карычневым сурдуде з каўняром, якога іменна тады не насілі, з бамбуковым кіем у руках, і, як мы казалі, з выглядам сапраўднага правінцыяла.

— Вы—пан Круцыферскі, кандыдат тутэйшага універсітэта?

— Я,—адказаў Дзмітрый Якаўлевіч,—да вашых паслуг.

— А вось, пан кандыдат, дазвольце мне спачатку сесці; я старэй за вас, ды і прайшоў пехатою.

Пры гэтым ён хацеў было сесці на крэсла, на якім вісеў віцмундзірны фрак; але аказалася, што гэтае крэсла можа толькі трымаць цяжар фрака без чалавека, а не чалавека ў сурдуде. Круцыферскі, сканфузіўшыся, прасіў яго прысесці на ложак, а сам узяў другое (і апошняе) крэсла.

— Я,—пачаў наведвальнік з прыгнятаючай павольнасцю,—інспектар урачэбнай управы N N, доктар медыцыны Крупаў, і прайшоў да вас вось па якой справе..

Інспектар быў чалавек метадычны, спыніўся, выняў вялікую табакерку, паклаў яе каля сябе, потым выняў чырвоную хустку і паклаў яе каля табакеркі, потым белую хустку, якой абцір сабе пот, і, нюхаючы табак, гаварыў далей такім чынам:

— Учора я быў у Антона Фердынандавіча... мы з ім аднаго выпуску... не, выбачайце, ён вышаў на год раней... так, на год раней, добра памятаю,—усё-ж былі таварышы і засталіся добра знаёмыя. Вось я і прашу яго, ці не можа ён мне параіць добрага настаўніка на ад'езд, моў, у нашу губерню, кандыцыі, моў, такія і такія, патрабуюць, моў, тое і тое. Антон Фердынандавіч і даў мне ваш адрас, і, трэба праўду сказаць, вельмі хваліў вас; дык вось, значыцца, калі вы жадаеце мець кандыцыю на ад'езд, то я мог-бы з вамі справу ўладзіць.

Антон Фердынандавіч быў іменна прафесар-патрон: ён сапраўды любіў Круцыферскага, але толькі не рызыкаваў сваімі

грашма, як мы бачылі, а рэкамендацыю заўсёды гатоў быў даць.

Цяжкі доктар Крупаў здаўся Круцыферскаму нябесным пасланнікам; ён адкрыта расказаў яму пра сваё становішча і скончыў тым, што яму выбару няма, што ён мусіць згадзіцца. Крупаў выпягнуў з кішэні нешта сярэдняе паміж бумажнікам і чамаданам і дастаў пісьмо, якое ляжала ў кампаніі крывых нажніц, ланцэтаў і зондаў, і прачытаў: «Прапануйце яму 2.000 рублёў у год і ані не больш 2.500, таму што за 3.000 рублёў у майго суседа жыве француз з Швейцарыі. Асобы пакой, рانیцою чай, прыслуга і мыццё бялізны, як звычайна. Абедаць за сталом».

Круцыферскі не ставіў ніякіх патрабаванняў, чырванеючы, гаварыў пра грошы, распытваў пра заняткі і адкрыта прызнаваўся, што страшэнна баіцца ісці ў чужы дом, жыць у чужых людзей. Крупаў быў расчулены, угаварваў яго не баяцца Негравых... «Вам-жа з імі не дзяцей хрысціць; будзеце вучыць хлопчыка, а з бацькам, з маткаю бачыцца за абедам. Генерал у грошах вас не пакрыўдзіць, за гэтая я вам ручаюся; жонка яго заўсёды спіць; значыцца, і яна вас не пакрыўдзіць, хіба, у сне. Дом Неграва, паверце мне, не горшы... прызнацца, і не лепшы за ўсе памешчыцкія дамы». Адным словам, торг зладзіўся: Круцыферскі ішоў у наймы за 2.500 рублёў у год. Інспектар быў разліўшыся ў правінцыяльным жыцці чалавек, аднак-жа, чалавек спазнаўшы рад горкіх вопытаў, што ўсе прыгожыя мары, вялікія словы застаюцца да пары да часу марамі і словамі, ён пасяліўся на векі вечныя ў NN і паступова навучыўся гаварыць з расстаноўкай, насіць дзве хусткі ў кішэні, адну чырвоную, адну белую. Нічога ў свеце не псуе так чалавека, як жыццё ў правінцыі. Але ён не зусім яшчэ вымер: у ваках яго яшчэ мільгалі агеньчыкі. Многае ўстрапянула ў душы Крупава, калі ён убачыў благароднага, чыстага юнака: яму ўспомніўся той час, калі ён з Антонам Фердынандавічам марыў зрабіць пераварот у медыцыне, ісці пехатою ў Гетынген... І ён горка ўсміхнуўся пры гэтых успамінах. Калі торг скончыўся, ён задумаўся: «а ці добра я раблю, штурхаючы гэтага юнака ў глухое жыццё поўстэпавага памешчыка?» Нават жаданне даць яму сваіх грошай і ўгаварыць яго не пакідаць Масквы прышло яму на думку; гадоў пятнаццаць таму назад ён так-бы і зрабіў, але старымі рукамі страшэнна цяжка развязаць кашалёк. «Лёс!»—падумаў Крупаў і суцешыўся. Дзіўна, што ў гэтым выпадку ён зрабіў якраз таксама, як з самых старых часоў робіць чалавецтва: Напалеон, бывала, казаў, што лёс—слова, якое не мае сэнсу,—таму вось яно такое ўцешнае.

— Значыцца, мы справу зладзілі,—сказаў, нарэшце, інспектар пасяя некаторага маўчання;—я еду праз пяць дзён і буду вельмі рады, калі вы паедзеце са мною ў адной фурманцы.

IV. ЖЫЦЦЁ-БЫЦЦЁ

Даўно вядома, што чалавек усюды можа акліматызавацца: у Лапланды і Сенегаліі. Вось чаму нічога дзіўнага няма, што Круцыферскі паступова пачаў прывычайвацца да дома Неграва. Жыццёвы лад, разважанні, інтарэсы гэтых людзей спачатку не выказна здзіўлялі яго, потым ужо менш закраналі, хоць ён і быў далёка ад таго, каб прымірыцца з такім жыццём. Дзіўная справа: у доме Неграва нічога не было ні здзіўляючага, ні асаблівага; але свежаму чалавеку, юнаку, неяк няёмка, цяжка было дыхаць у ім. Пустата найпаўнейшая, самая шматбаковая панавала ў паважнай сям'і Аляксея Абрамавіча. Навошта гэтыя людзі ўставалі з пасцелі, навошта рухаліся, для чаго жылі,— цяжка было адказаць на гэтыя пытанні. Урэшце, няма і патрэбы адказаць на іх. Добрыя людзі гэтыя жылі, таму што нарадзіліся, працягвалі жыць пачуццём самазахавання. Якія тут мэты ды скрытыя намеры?.. Гэта ўсё з нямецкай філасофіі! Генерал уставаў у 7 гадзін раніцы і зараз-жа з'яўляўся ў залу з тоўстым чарэшневым цыбуком; калі-б увайшоў які незнаёмец, ён мог-бы падумаць, што праекты, меркаванні найвялікшай важнасці снуюць у яго ў галаве: так глыбокадумна курюў ён; але снаваў адзін дым, і то не ў галаве, а каля галавы. Глыбокадумнае курэнне цягнулася з гадзіну. Аляксей Абрамавіч увесь гэты час ціха хадзіў па зале, часта спыняючыся перад акном, у якое ён вельмі ўважліва ўглядаўся, жмурыў вочы, моршчыў лоб, рабіў незадаволеную міну, нават крактаў, але і гэта быў такі самы аптычны абман, як задумліваць. Кіраўнічы павінен быў тым часам стаяць ля дзвярэй, побач з казачком. Скончыўшы курэнне, Аляксей Абрамавіч звяртаўся да кіраўнічага, браў у яго з рук рапарцічку і пачынаў яго лаяць на чым свет стаіць, дадаючы кожны раз, што «годзе, што ён яго ведае, што ён умее вучыць машэннікаў і для прыкладу справядлівасці аддасць яго сына ў салдаты, а яго прымусіць даглядаць птушак!» Ці была гэта мера маральнай гігіены нахштальт штодзённых абліванняў халоднай вадой,—мера, пры дапамозе якой ён падтрымліваў страх і паслушэнства ў сваіх васалах, ці проста патрыархальная прывычка,—у абодвух выпадках пастаянства варта было пахвалы. Кіраўнічы слухаў бацькаўскія настаўленні з маўклівай самаадданасцю: слухаць іх здавалася яму гэтакім-жа істотным абавязкам, звязаным з яго пасадаю, як красці пшаніцу і ячмень, сена і салому. «Ах, ты разбойнік!—крычаў генерал.—Ды цябе мала тры разы павесіць!»—«Воля вашага прэвасхадзіцельства»,—адказваў з найвялікшай спакойнасцю кіраўнічы і глядзеў сваімі хітрымі вачыма неяк скосу ўніз. Гутарка гэтая вялася пакуль не з'яўляліся дзеці прывітацца; Аляксей Абрамавіч працягваў ім руку; з імі з'яўлялася мініятурная французжанка-мадам, якая неяк зніштажалася, уходзячы сама ў сябе, прысядаючы à la Potpourri; яна абвясчала, што чай паданы, і Аляксей Абра-

мавіч ішоў у канапавы пакой, дзе Глафіра Львоўна ўжо чакала яго перад самаварам. Гутарка звычайна пачыналася скаргаю Глафіры Львоўны на сваё здароўе і на бяссоніцу; яна адчувала ў правым віску незразумелы жывы боль, які пераходзіў у патыліцу і ў цемя і не даваў спаць. Аляксей Абрамавіч слухаў бюлетэнь аб здароўі жонкі досыць роўнадушна, можа таму, што ён адзін ва ўсім родзе чалавечым вельмі добра і грунтоўна ведаў, што яна ўночы ніколі не прачынаецца, а можа і таму, што ясна бачыў, як гэтая хранічная хвароба карысна для здароўя Глафіры Львоўны,—не ведаю. Затое, Эліза Аўгустаўна слухала з жахам, шкадавала пакутніцу і суцяшала яе тым, што і княгіня Р***, у якой яна жыла, і графіня М***, у якой яна магла-б жыць, калі-б хацела,—таксама хварэюць на гэты жывы боль і называюць яго *tic douloureux*¹. У часе чаю прыходзіў кухар; блародная пара пачынала займацца заказам абеду і лаяць за ўчарашні, хоць блюда і былі вынесены пустымі. Кухар меў тую перавагу перад прыказчыкам, што яго штодзень лаяў пан, як і прыказчыка, ды, апроча таго, лаяла пані. Пасля чаю Аляксей Абрамавіч накіроўваўся аглядаць палі. Хоць ён і пражыў некалькі гадоў бесперапынна на вёсцы, але-ж не многа набыў ведаў па агранаміі, нападаў на дробныя непарадкі, больш за ўсё любіў дысцыпліну і выгляд безумоўнай пакорлівасці. Крадзеж, самы нахабны, адбываўся амаль перад вачыма, і ён часцей за ўсё не заўважаў, а калі і заўважаў, дык так няўмела браўся за справу, што кожны раз заставаўся ў дурнях. Як сапраўдны галава і бацька абшчыны, ён часта казаў: «Злодзею спущу, машэнніку спущу, але дзёрзкасці не магу сцяраць»,—у гэтым у яго заключаўся патрыярхальны *point d'honneur*² Глафіра Львоўна, апроча надзвычайных выпадкаў, ніколі не выходзіла з дому пехатою, зразумела, калі не лічыць старога саду, які ад запушчанасці зрабіўся прыгожым і які пачынаўся ад самага балкона; нават збіраць грыбы ездзіла яна заўсёды ў калясцы. Гэта рабілася наступным чынам: з вечара даваўся загад старасту, каб сабраць легіён хлапчукоў і дзяўчынак з карабамі, кошыкамі, пляцёнкамі і інш. Глафіра Львоўна з французжанкай ехала павольна прасекаю, а саранча босых, поўголых і поўсытых дзяцей, пад наглядом старой птушніцы, паніча і паненкі, накідвалася на маслякі, валавікі, сыраежкі, рыжыкі, белыя і ўсякія іншыя грыбы. Грыб дзівоснай велічыні або надзвычай маленькі птушніца падносила да матухны-енаральшы; ім мелі ласку любавання і ехалі далей. Вярнуўшыся дадому, яна кожны раз скардзілася на стому і ўкладвалася адпачнуць перад абедам, з'еўшы для аднаўлення сіл чаго-небудзь з рэштак учарашняй вячэры—баранчыка, цяляці, поенага адным малаком, індычку, кормленай грэцкімі арэхамі, ці што-небудзь накштатт

¹ Нервовае торганне мышцаў твара.

² Пытанне гонару.

гэтага, лёгкае і прыемнае. Тым часам, ужо і Аляксей Абрамавіч перакуліў чарку горкай, закусіў, паўтарыў і пайшоў прагуляцца ў сад; ён, асабліва ў гэты час, любіў прайсці па саду і заняцца цяпліцай, распытваючы аб усім садоўнікаву жонку, якая за ўсё жыццё не ўмела адрозніць груш ад яблык, што не перашкаджала ёй мець даволі прыемны выгляд. У гэты час, прыблізна гадзіны за паўтары да абеду, французжанка займалася адукацыяй дзяцей. Што яна ім выкладала, як—гэта заставалася для ўсіх таямніцай. Бацька і маці былі задаволены: хто-ж мае права мяшацца ў сямейныя справы пасля гэтага? А другой гадзіне падаваўся абед. Адною стравы было досыць, каб забіць чалавека, які прызвычаіўся да еўрапейскай ежы. Тлушч, тлушч і тдушч, крыху змякчаемы капустай, цыбуляй і салёнымі грыбамі, ператраўляўся, пры дапамозе значнай колькасці мадэры і партвейну, у пругкае цела Аляксея Абрамавіча, у распльвістае—Глафіры Львоўны і ў зморшчанае цельца, ледзь толькі пакрываўшае костачкі Элізы Аўгустаўны. Дарэчы, Эліза Аўгустаўна не адставала ад Аляксея Абрамавіча ва ўжыванні мадэры (і заўважым пры гэтым—крок наперад XIX стагоддзя: у XVIII стагоддзі нанятай мадаме не было б дана права піць віно за сталом); яна запэўняла, што на яе радзіме (у Лазане) у іх быў вінаграднік, і яна дома заўсёды, замест квасу, піла мадэру са сваіх лоз і тады яшчэ прызвычалася да яе. Па абедзе генерал клаўся на поўгадзіны заснуць на канапцы ў кабінце і спаў куды больш, а Глафіра Львоўна накіроўвалася з мадамай у канапавы пакой. Мадам гаварыла бесперапынку, і Глафіра Львоўна засынала пад яе бясконцыя расказы. Часам, для рознастайнасці, Глафіра Львоўна пасылала па жонку сельскага святшчэнніка. Тая з'яўлялася,—нейкая дзікая, нязграбная істота, якая заўсёды была напалохана і ўсяго баялася. Глафіра Львоўна цэлыя гадзіны сядзела з ёю і потым казалася мадаме: «Ah, comme elle est bête, insupportable!»¹ І, сапраўды, пападдзя была наймаверна бязглуздай. Потым чай, потым вячэра а дзесятай гадзіне, пасля вячэры сям'я пачынала пазыхаць усімі ратамі. Глафіра Львоўна казалася, што ў вёсцы трэба жыць па-вясковаму, гэта значыць раней класціся спаць,—і сям'я разыходзілася. У адзінаццаць гадзін дом хроп ад стайні да падстрэшша. Калі-ні-калі наезджаў які-небудзь сусед,—Неграў пад іншым прозвішчам або старая цётка, што жыла ў губернскім горадзе і амаль што звар'яцела ад жадання аддаць дочак замуж. Тады на момант пародак жыцця парушаўся; але госці ад'язджалі,—і ўсё ішло паранейшаму. Зразумела, што пры ўсіх гэтых занятках усё яшчэ заставалася шмат часу, якога не ведалі, куды падзець, асабліва ў непагодлівую восень, у доўгія зімовыя вечары. Увесь талент французжанкі накіроўваўся на тое, каб канапаціць гэтыя дзіры ў часе. Трэба адзначыць, што ў яе было пра што расказаць

¹ Ах, якая яна дурная, нязносна.

Яна прыехала ў апошнія гады царствавання нябожчыцы імператрыцы Екацярыны краўчыхай пры французскай трупе; муж яе быў другі любоўнік, але, на няшчасце, клімат Пецербурга аказаўся для яго згубным, асабліва пасля таго, як, пільнуючы з большай стараннасцю, чым трэба жанатаму чалавеку, адну з артыстак трупы, ён быў гвардзейскім сержантам выкінуты з акна другога паверха на вуліцу. Мусіць, падаючы, ён не ўжыў належных мер перасцярогі ад вільготнага паветра, бо з той хвіліны пачаў кашляць, кашляў месяцы два, а потым сціх—павельмі прастай прычыне, таму што памёр. Эліза Аўгустаўна заўдавала якраз у той час, калі муж быў найбольш патрэбен, гэта значыць гадоў пад трыццаць... Паплакала, паплакала і пайшла спачатку ў сёстры міласэрдыі да аднаго падагрыка, а потым выхавальніцай дачкі аднаго ўдаўца, вельмі высокага ростам, ад яго перайшла да адной княгіні і т. д.,—усяго не перакажаш. Досыць таго, што яна ўмела надзвычай добра прыстасоўвацца да нораваў дома, у якім знаходзілася, уваходзіла ў давер'е, рабілася неабходнай, выконвала тайныя і яўныя даручэнні, захоўвала на ўсіх дзеяннях нейкі адбітак кліентызма і прыніжанасці, уступала месца, папярэджвала жаданні. Адным словам, чужыя лесніцы не натрудзілі ёй ног, чужы хлеб не агорк ёй. Яна, рагочучы і вяжучы панчоху, жыла сабе бесклапотна і прыпяваючы; яна, заўсёды ўцягнутая ва ўсе маленькія гісторыі, што адбываліся паміж дзявочым пакоем і спальняй,—ніколі не задумвалася над нікчэмным сваім існаваннем. Такім чынам, у нудныя гадзіны, Эліза Аўгустаўна цешыла сваімі апавяданнямі, тым часам Аляксей Абрамавіч раскладваў гранпас'янс, а Глафіра Львоўна, нічога не робячы, сядзела на канапе. Эліза Аўгустаўна ведала тысячы прыгод і інтрыг аб сваіх дабрадзеях (так яна называла ўсіх, у каго жыла пры дзецях); апавядала яна іх са значнымі дадаткамі і прыпісваючы сабе ў кожным апавяданні галоўную ролю, горшую ці лепшую—усёроўна. Аляксей Абрамавіч яшчэ з большай цікавасцю, чым яго жонка, слухаў скандальныя хронікі выхавальніцы сваіх дзяцей і рагатаў ад шчырага сэрца, лічачы, што гэта скарб, а не мадам. Амаль што так цягнуўся дзень за днём, а час ішоў, адзначаючы сябе калі-ні-калі вялікімі святамі, пастамі, змяншэннямі дня, павелічэннем дня, імянінамі і нараджэннямі, а Глафіра Львоўна, здзіўляючыся, казала: «Ах, божа мой, гэта-ж пасля заўтра каляды, а здаецца, ці даўно выпаў снег!»

Але дзе-ж ва ўсім гэтым Любанька, бедная дзяўчына, якую выхоўвалі добрыя Негравы? Мы пра яе зусім забыліся. У гэтым яна больш за нас вінавата: яна з'яўлялася, часцей за ўсё, моўчкі, сярод гэтай патрыярхальнай сям'і, не прымаючы амаль ніякага ўдзелу ва ўсім тым, што адбывалася, і ўносячы гэтым самым яўны дысананс у сугучны акорд іншых асоб сям'і. У гэтай дзяўчыне было многа дзіўнага: з тварам, поўным энергіі, спалучаліся апатыя і халоднасць, якія, здаецца, нічым не парушаліся;

яна была настолькі абыякавай да ўсяго, што сама Глафіра Львоўна не магла гэтага сцярапаць часамі, і яна называла яе ледзяной англічанкай, хоць андалузскія ўласцівасці генеральшы таксама былі пад вялікім сумненнем. З твару яна была падобна на бацьку, толькі цёмнаблакітныя вочы дасталіся ёй ад Дуні: але ў гэтым падабенстве была такая неабсяжная процілегласць, што два твары гэтыя Лафатэр мог-бы скарыстаць для новага тома красамоўных фраз; жорсткія рысы твару Аляксея Абрамавіча, застаючыся тымі самымі, былі апраўданы, так сказаць, у твары Любанькі; па яе твары можна было зразумець, што ў Неграве маглi быць добрыя магчымасці, зацёртыя жыццём і загубленыя ім; яе твар быў тлумачэннем твара Аляксея Абрамавіча: чалавек, глядзячы на яе, прыміраўся з ім. Але чаму-ж яна заўсёды была задуманай? чаму так мала веселасці было ў ёй? чаму яна любіла сядзець адна ў сваім пакоі? Шмат было на гэта прычын, і ўнутраных і знешніх,—пачнем з апошніх.

Становішча яе ў доме генерала было нялёгкім не таму, каб яе хацелі гнаць ці прыгнятаць, а таму што, поўныя забабонаў і пазбаўленыя далікатнасці, якую дае адно развіццё, гэтыя людзі былі бессвядома грубымі. Ні генерал, ні яго жонка не разумелі дзіўнага становішча Любанькі ў іх доме і рабілі яго яшчэ больш цяжкім без усякай патрэбы, закранаючы самыя далікатнейшыя фібры яе сэрца. Жорсткая і часткова ганарыстая натура Неграва, часта зусім без намеру, глыбока абражала яе, і апрача таго ён абражаў яе і з намерам, але зусім не разумеючы, які важны ўплыў робіць іншае слова на душу больш далікатную, чым у яго кіраўнічага, і як трэба было асцярожна абыходзіцца з безабароннай дзяўчынкай, дачкою і не дачкою, што жыве ў яго па праву і па добрачыннасці. Гэтая далікатнасць была немагчыма для такога чалавека, як Неграў; у яго і ў думках ніколі не было, каб гэтая дзяўчынка магла пакрыўдзіцца з яго слоў: што яна такое, каб крыўдзіцца? Аляксей Абрамавіч, каб умацаваць больш і больш любоў Любанькі да Глафіры Львоўны, часта паўтараў ёй, што яна ўсё жыццё павінна бога маліць за яго жонку; што ёй адной абавязана яна ўсім сваім шчасцем, што без яе яна была-б не паненкай, а пакаёўкай. Ён у самых дробязных выпадках даваў ёй адчуваць, што, хоць яна выхоўвалася гэтак сама, як яго дзеці, але што паміж імі велізарная розніца. Калі ёй мінула шаснаццаць гадоў, Неграў на ўсякага нежанатага чалавека глядзеў як на прыгоднага жаніха для яе. Ці засядацель прыязджаў з паперай з горада, ці даходзіла чутка пра якога-небудзь небагатага суседа, Аляксей Абрамавіч гаварыў у прысутнасці беднай Любанькі: «Добра было-б, каб засядацель пасватаўся да Любы, сапраўды, добра: і мне было-б зручна ды і ёй добрая пара? Ёй-жа не графа чакаць!» Глафіра Львоўна яшчэ менш прыгнятала Любаньку, нават у іншых выпадках па-свойму балавала яе: прымушала сытую есці, давала не ў час варэнне і інш.; але і ад яе бедная шмат цярпела.

Глафіра Львоўна лічыла сваім абавязкам кожнай даме, што знаёмілася з імі, прадстаўляць Любаньку, кажучы: «Гэта сіротка, якая гадуецца з маімі малюткамі», потым пачынала шаптаць. Любанька здагадвалася, аб чым ідзе гутарка, бляднела, гарэла ад сораму, асабліва, калі правінцыяльняя пані, выслухаўшы таемнае тлумачэнне, накіроўвала на яе дзёрзкі позірк, прыпраўляючы яго двусэнснай усмешкай. У апошні час Глафіра Львоўна крыху перамянілася ў адносінах да сіроткі; у яе пачала з'яўляцца думка, якая пазней магла развіцца ў страшэнныя ганенні на Любаньку: не гледзячы на ўсю мацярынскую слепату, яна неяк разгледзела, што яе Ліза—тоўстая, чырвонашчокая і вельмі падобная на матку, але з нейкім далучэннем дурнога выразу,—будзе заўсёды зацёрта благародным выглядам Любанькі, якой, апрача прыгажосці, самая задуменнасць надавала нешта такое, што не дазваляла безуважна прайсці міма яе. Ubачыўшы гэта, яна зусім была згодна з Аляксем Абрамавічам, што, калі трапіцца які-небудзь сакратарык добранькі або засядацель, таксама добранькі, дык і аддаць яе. Усяго гэтага Любанька не магла не бачыць. Апрача сказанага, яе прыгнятала і ўсё навакольнае. Яе адносіны да дворні, сярод якой жыла яе карміліца, былі няёмкія. Пакаёўкі глядзелі на яе, як на выскачку, і, адданыя арыстакратычнаму ладу мыслі, лічылі паненкай адну сталбавую Лізу. Калі-ж яны пераканаліся ў надзвычайнай лагоднасці Любанькі, у яе невымагальнасці, калі ўбачылі, што яна ніколі не нагаварвае на іх Глафіры Львоўне, тады яна зусім страціла ўсякае значэнне ў іх вачах, і яны амаль голасна, у хвіліны абурэння, казалі: «Халопку як ні адзявай, усё будзе калопка: асанкі, выгляду панскага зусім няма». Усё гэта дробязі, якія не варты ўвагі з пункту гледжання вечнасці;—але прашу сказаць таго, хто на сабе зазнаў рад нікчэмных, нячыстых назваў, зняваг,—той, або лепш, тая, няхай скажа, лёгка іх цярпець ці не. У дадатак да ўсіх няшчасцяў Любанькі часам наязджала цётка Аляксея Абрамавіча з трыма дочкамі, што жыла ў губернскаім горадзе. Старая цётка—злая, поўвар'ятка і ханжа—не магла бачыць няшчасную дзяўчыну і абыходзілася з ёй як нельга горш. «З чаго гэта, матухна,—казала яна, ківаючы галавой,—прыбралася так? а? Скажыце, калі ласка! Ды вас, сударыня, можна палічыць за раўню маім дочкам! Глафіра Львоўна, навошта вы яе так песціце? Гэта-ж Марфушка, родная цётка яе, у мяне птушніцай,—рабыня мая; а гэта з якой радасці, дапраўды? Ды і Аляксей, стары грахаводнік, пасароміўся-б добрых людзей!» Гэтыя абразлівыя заўвагі яна канчала кожны раз малітвай, каб госпад бог дараваў яе пляменніку грэх нараджэння Любанькі. Цётчыны дочки,—тры правінцыяльныя грацыі, з якіх старэйшая гады два-тры ўжо стаяла на фатальным дваццаць дзевятым годзе,—калі не гаварылі з такой патрыярхальнай прастатой, дык у кожным слове давалі адчуваць Любе ўсю выбачлівасць сваю, што яны не абмінаюць яе сваёй ласкай.

Любанька пры людзях не паказвала, як глыбока яе абражаюць гэтакія сцэны, або, лепш, людзі, што акружалі яе, не маглі гэтага зразумець і бачыць перш, чым ім было ўказана і растлумачана; але, прышоўшы ў свой пакой, яна горка плакала... Так, яна не магла стаць вышэй за гэтыя крыўды,—ды наўрад ці магчыма гэта было дзяўчыне ў яе становішчы. Глафіры Львоўне было шкада Любаньку, але заступіца за яе, паказаць сваё незадаволенне яна ніколі і не падумала; яна абмяжоўвалася звычайна тым, што частавала Любаньку падвойнай порцыяй варэння, і потым, праводзіўшы з вялікай ласкай старую і тысячу раз паўтарыўшы, каб *chère tante*¹ на іх не забывала, яна гаварыла да французжанкі, што яна яе цяпець не можа і што кожны раз пасля яе наведвання адчувае нервовае расстройство і жывы боль у левым віску, гатовы зараз перайсці ў патыліцу.

Ці трэба гаварыць, што ўсяму гэтаму адпавядала і выхаванне Любанькі? Апрача Элізы Аўгустаўны ніхто не вучыў яе; сама-ж Эліза Аўгустаўна займалася з дзецьмі адной французскай граматыкай, не глядзячы на тое, што таямніцы французскага правапісу яна не адолела, і да сівых валасоў пісала з вялікімі хібама. Апрача граматыкі, яна і не бралася ні за што, хоць, аднак, расказвала, што ў нейкай княгіні падрыхтавала двух сыноў ва універсітэт. Кніг у доме Неграва было мала. У самога Аляксея Абрамавіча ніводнай; затое ў Глафіры Львоўны была бібліятэка; у канапавым пакоі стаяла шафа; верхні паверх яе быў заняты парадным чайным сервізам, якім ніколі не карысталіся, а ніжні—кнігамі; у ім было з поўсотні французскіх раманаў; частка іх цешыла і адукоўвала некалі графіню Маўру Ільінішну, рэшту купіла Глафіра Львоўна ў першы год пасля выхаду замуж, яна тады ўсё купляла: кальян для мужа, партфель з відамі Берліна, адмысловы ашэйнік з залатым замочкам... Разам з гэтымі непатрэбнасцямі купіла яна дзесяткі чатыры модных кніг; паміж імі замяшаліся дзве-тры англійскія, якія таксама пераехалі ў вёску, не глядзячы на тое, што не толькі ў доме Неграва, але на чатыры геаграфічныя мілі навакол ніхто не ведаў па-англійску. Іх яна ўзяла за лонданскую вокладку: вокладка была сапраўды вельмі добрая. Глафіра Львоўна ахвотна дазваляла Любаньцы браць кнігі, нават заахвочвала яе ў гэтым, кажучы, што і яна вельмі любіць чытанне і вельмі шкадуе, што рознастайныя гаспадарчыя і выхаваўчыя клопаты не пакідаюць ёй часу пачытаць. Любанька чытала ахвотна, уважліва, але асаблівай прыхільнасці да чытання ў яе не было; яна не настолькі прызвычалася да кніг, каб яны зрабіліся для яе пільнай патрэбай; ёй нешта ўсё здавалася вялым у іх, нават Вальтэр-Скот наганяў часам на Любаньку страшэнную нуду. Аднак-жа, бясплоднасць таго асяроддзя, што акружала маладую дзяўчыну, не заглушыла яе развіцця,—нават

¹ Любая цеця.

наадварот; пошлыя абставіны, сярод якіх яна знаходзілася, хутчэй спрыялі магутнаму росту. Як? Гэта таямніца жаночай душы. Дзяўчына або з самага пачатку так прыстасоўваецца да таго, што яе акружае, што ўжо ў чатырнаццацігадовым узросце какетнічае, займаецца плёткамі, строіць вочкі праязджаючым міма афіцэрам, прыглядае, ці не крадуць пакаёўкі чай і цукар, рыхтуецца быць паважанай гаспадыняй дома і строгай маткай,— або з незвычайнай лёгкасцю вызваляецца ад гразі і смецця, перамагае знешняе ўнутраным благародствам, нейкай інтуіцыяй уразумее жыццё і набывае такт, які ахоўвае і ніколі не пакідае яе. Такое развіццё амаль што невядома мужчыне: нашага брата вучаць, вучаць і ў гімназіях, і ва універсітэтах, і ў більярдных, і ў іншых больш ці менш педагагічных установах, а мы ўсё не раней, як гадоў у трыццаць пяць набываем, разам са стратай валос, сіл, страстей, тую ступень развіцця і разумення, якая ў жанчыны наперад ідзе, ідзе поруч з юнацтвам, з паўнатай і свежасцю пачуццяў.

Любаньцы было дванаццаць гадоў, калі некалькі слоў, страшэнна жорсткіх і грубых, сказаных Негравым у хвіліну бацькаўскай злосці, за некалькі гадзін выхавалі яе, далі ёй штуршок, пасля якога яна не спынялася. З дванаццаці гадоў гэтая галоўка, пакрытая цёмнымі локанамі, пачала працаваць; кола пытанняў, прабуджаных у ёй, было невялікае, мела зусім асабісты характар, тым больш яна магла сканцэнтраваць сваю ўвагу на іх; нішто знешняе, навакольнае не цікавіла яе: яна думала і марыла, марыла для таго, каб палегчыць сваю душу, і думала для таго, каб зразумець свае мары. Так прайшло пяць год. Пяць год у развіцці дзяўчыны—велізарная эпоха; задуманая, патаемна-палкая, Любанька ў гэтыя пяць гадоў пачала адчуваць і разумець такія рэчы, аб якіх добрыя людзі часта не здагадваюцца да самай магілы; яна часам баялася сваіх думак, папракала сябе за сваё развіццё,—але не суняла дзейнасці свайго духу. Не было ёй каму выказаць усё тое, што цікавіла яе, усё тое, што збіралася ў грудзях; нарэшце, не маючы сілы насіць усяго ў сабе, яна натрапіла на думку, вельмі звычайную ў дзяўчыны: яна пачала запісваць свае думкі, свае пачуцці. Гэта было нешта накшталт журнала; для таго, каб пазнаёміць вас з ёй, выпісваем з гэтага журнала наступныя радкі:

«Учора ўвечары я доўга сядзела пад акном; ноч была цёп-лая, у садзе так хораша... Не ведаю, чаму мне рабілася ўсё больш сумна, і сумна, нібы цёмная хмара ўзнялася з глыбіні душы; мне было так цяжка, што я плакала, горка плакала... У мяне ёсць бацька і маці, але я сірата: я адна адзінюсенькая ва ўсім белым свеце; я з жахам адчуваю, што нікога не люблю. Гэта страшна! На каго ні паглядзіш, усе любяць каго-небудзь: мне ўсе чужыя,—хачу любіць і не магу. Мне часам здаецца, што я люблю Аляксея Абрамавіча, Глафіру Львоўну, Мішу, сястру,—але я сябе ашукваю. Аляксей Абрамавіч так жорстка

абыходзіцца са мной,—ён мне больш чужы, чым Глафіра Львоўна, але ён бацька мой; хіба дзеці судзяць свайго бацьку? хіба яны любяць яго за што-небудзь; яго любяць за тое, што ён бацька,—я не магу. Колькі разоў я давала сабе слова пакорліва слухаць яго несправядлівыя папрокі, не магу прызвычаіцца... Як толькі Аляксей Абрамавіч робіцца жорсткім, маё сэрца б'ецца мацней, і, здаецца, калі-б я дала сабе волю, то адказвала-б яму з гэткай-жа жорсткасцю... Любоў маю да маці ў мяне сапсавалі, аднялі; толькі чатыры гады, як я даведалася, што яна—мая маці; мне было позна прызвычаіцца да думкі, што ў мяне ёсць маці: я яе любіла, як карміліцу... Яе вось я і люблю, але, баюся прызнацца: мне няёмка з ёй; я павінна шмат што таіць, гаворачы з ёю: гэта перашкаджае, гэта абцяжае; трэба ўсё гаварыць, калі любіш; мне з ёй нялёгка; добрая старэнькая, яна яшчэ больш дзіця, чым я; апрача таго, яна прызвычалася называць мяне паненкай, гаварыць мне *вы*,—гэта-ж бадай горш як грубыя выразы Аляксея Абрамавіча. Я малілася за іх і за сябе, прасіла бога, каб ён ачысціў маю душу ад гордасці, суняў-бы мяне, паслаў-бы любоў, але любоў не сыйшла ў маё сэрца».

Праз тыдзень.—«Няўжо ўсе людзі падобны на іх і ўсюды так жывуць, як у гэтым доме? Я ніколі не пакідала дома Аляксея Абрамавіча, але мне здаецца, што можна лепш жыць нават у вёсцы; часам мне няцярпна цяжка з імі,—няўжо я здзічэла, седзячы ўсё адна? Ці-ж тое адчуваю, калі пайду ў ліпавую алею, ды сяду на лавачцы ў канцы яе і гляджу ўдалечыню,—тады мне добра; я забываю іх; нельга сказаць, каб было весела, хутчэй сумна, але хораша сумна... Пад гарой сяло; люблю я гэтыя бедныя хаты сялян, рэчку, што цячэ паблізу, і далёкі гай; я цэлыя гадзіны гляджу, гляджу і прыслухоўваюся: то песня пачуецца ўдалечыні, то стук цапоў, то брэх сабак і скрып вазоў... А тут, як толькі ўбачаць маё белае плацце, бягуць да мяне сялянскія хлопчыкі, нясуць мне суніцы, разказваюць усё і ўсякае; і я слухаю іх, і не адчуваю нуды. Якія добрыя твары ў іх: адкрытыя, благародныя! здаецца, калі-б іх выхаваць так, як Мішу, што за людзі з іх вышлі-б! Яны прыходзяць часам да Мішы на панскі двор, толькі я хаваюся там ад іх: нашы дваровыя і сама Глафіра Львоўна так груба абыходзяцца з імі, што ў мяне сэрца крывёй абліваецца; яны, небаракі, стараюцца ўсім на свеце дагадзіць брату, бегаюць, ловяць яму вавёрак, птушак, а ён крыўдзіць іх... Дзіўна, Глафіра Львоўна вельмі чулівая, плача, калі разказваюць што-небудзь сумнае, а часам я здзіўляюся яе жорсткасці; яна, нібы саромячыся, заўсёды гаворыць: «Яны гэтага не разумеюць, з імі нельга абыходзіцца па-людску, зараз-жа забудуцца». Мне не верыцца: відаць, сялянская кроў маёй маці засталася ў маіх жылах! Я заўсёды з сялянкамі размаўляю, як з іншымі, як з усімі, і яны мяне любяць, носяць мне топленае малако, соты; праўда, яны мне не кланяюцца нізка, як Глафіры Львоўне, затое сустракаюць

заўсёды з вясёлым выглядам, з добрай усмешкай... Не магу ніяк зразумець, чаму сяляне нашай вёскі лепш за ўсіх гасцей, што ездзяць да нас з губернскага горада і з суседства, і куды разумнейшыя за іх; не гледзячы на тое, што тыя вучыліся і ўсе—памешчыкі, чыноўнікі, а такія ўсе агідныя...»

Ці магчыма, каб выхаваная ў патрыярхальнай сям'і Неграва семнаццацігадовая дзяўчына, якая нікуды не выязджала, мала чытала, яшчэ менш бачыла, магла так адчуваць? За фактычную верагоднасць журнала адказвае сумленне таго, хто збіраў дакументы; за псіхічную—дазвольце заступіцца мне. Фальшывае становішча Любанькі ў доме Неграва вы ведаеце; яе, надзеленую ад прыроды энергіяй і сілай, зневажала ўсё—і двухсэнсны адносіны да ўсёй сям'і, і становішча яе маці, і адсутнасць усякай далікатнасці ў бацькі, які лічыў, што віна яе нараджэння падае не на яго, а на яе, нарэшце, уся дворня, якая, з уласцівым лакеям арыстакратычным напрамкам, з іроніяй глядзела на Дуню. Куды-ж магла падацца Любанька, калі яе адусюль адштурхвалі? Яна, можа, уцякла-б у полк ці не ведаю куды, калі-б яна была мужчынай; але дзяўчынай яна ўцякла ў самую сябе; яна гадамі выношвала сваё гора, свае крыўды, сваю бяздзейнасць, свае думкі; калі паступова частка таго, што браздзіла ў яе душы, пачало асядаць, калі не было задавалення натуральнаму моцнаму жаданню выказацца перад кім-небудзь,—яна схпіла пры, яна пачала пісаць, гэта значыць выказаць, так сказаць, самой сабе тое, што цікавіла яе і тым палягчаць сваю душу.

Не трэба вялікай праніклінасці, каб прадбачыць, што сустрэча Любанькі з Круцыферскім пры тых акалічнасцях, пры якіх яны сустрэліся, дарма не пройдзе. Ледзьве шматгадовыя намаганні выхавання і свецкае жыццё дасягаюць прытулення ў маладых людзях здольнасці і гатоўнасці кахаць. Любанька і Круцыферскі не маглі не заўважыць адзін аднаго: яны былі адны, яны былі ў стэпе... Доўгі час сарамлівы кандыдат не адважваўся праказаць да Любанькі двух слоў; лёс іх пазнаёміў моўчкі. Першае, што зблізіла маладых людзей, была бацькаўская прастата ў абыходжанні Неграва са сваёй сям'ёй і з прыслугай. Любанька за ўсё жыццё, як сама выказала, не магла прызвычаіцца да грубага тону Аляксея Абрамавіча: само сабой зразумела, што яго грубыя ўчынкі дзейнічалі яшчэ мацней у прысутнасці старонняга чалавека; яе палаючыя шчокі і ўласнае хваляванне не перашкодзілі, аднак, ёй разгледзець, што патрыярхальныя манеры якраз таксама дзейнічаюць і на Круцыферскага. Праз доўгі час, і ён, у сваю чаргу, заўважыў тое самае; тады паміж імі ўстанавілася таёмнае разуменне адзін аднаго; яно ўстанавілася раней, чым яны перамовіліся двума-трыма фразамі. Як толькі Аляксей Абрамавіч пачынаў кпіць з Любанькі або павучаць розуму і прыстойнасці якога-небудзь шасцідзсяцігадовага Спірку, або зусім сівога Мацюшку, пакутлівы позірк Любанькі,

доўга прыкуты да падлогі, мімаволі накіроўваўся на Дзмітрыя Якаўлевіча, у якога дрыжэлі губы і выступалі плямы на твары. Ён таксама, каб палегчыць цяжка-непрыемнае пачуццё, цішком стараўся прачытаць на твары Любанькі, што робіцца ў яе душы. Яны спачатку не думалі, куды павядуць гэтыя прыязныя позіркі—іх, больш чым каго-небудзь, таму што ва ўсім навакол іх не было нічога, што магло-б не толькі пераважыць, але трымаць у межах, расейваць узнікаўшую сімпатыю; зусім наадварот, поўная адчужанасць іншых асоб спрыяла яе развіццю.

Я не маю ніякага намеру расказваць вам слова ў слова аповесць каханья майго героя: мне музы не далі здольнасці апісваць каханне:

„О, венависть, тебя пою!“

Скажу вам коротка, што праз два месяцы пасля прыезду ў дом Неграва, Круцыферскі, зроду далікатны і здольны захапляцца, быў бязмежна, страсна закаханы ў Любаньку. Каханне яго зрабілася асяродкам, каля якога размясціліся ўсе элементы яго жыцця; яму ён падпарадкаваў усё: і сваю любоў да бацькоў, і сваю навуку, адным словам, ён кахаў, як можа кахаць нервовая, рамантычная натура, кахаў, як Вертэр, як Владзімір Ленскі. Доўга не прызнаваўся ён сам сабе ў новым пачуцці, што ахапіла ўсяго яго, яшчэ даўжэй не выказваў яго ёй, нават не смеў падумаць пра гэта,—у большасці выпадкаў і не варта думаць: такія рэчы робяцца самі сабой.

Аднаго разу пасля абеду, калі Неграў у кабінце, а Глафіра Львоўна ў канапавым пакоі, адпачывалі, у зале сядзела Любанька, і Круцыферскі чытаў ёй уголас вершы Жукоўскага. Наколькі небяспечна і шкодна для маладога чалавека чытаць маладой дзяўчыне што-небудзь, апрача курса чыстай матэматыкі, гэта расказала на тым свеце Франчэска-да-Рыміні Данту, кружачы ў праклятым вальсе *della bufera internale*¹. Яна расказала, як перайшла ад чытання да пацалунка і ад пацалунка да трагічнай развязкі. Нашы маладыя людзі гэтага не ведалі і ўжо некалькі дзён раздувалі сваё каханне Жукоўскім, якога прывёз кандыдат. Пакуль яны чыталі «Івікавы жураўлі», усё ішло вельмі добра, але, адкрыўшы забойцу па гэтай справе, яны перайшлі да «Аліны і Альсіма»,—тады здарылася вось што. Круцыферскі, прачытаўшы ўсхваляваным голасам першую страфу, выцер з твару свайго пот і, цяжка дыхаючы, асіліў яшчэ наступныя вершы:

Когда случится жизни в цвете

Сказать душой

Ему: ты будь моя на свете,—

спыніўся і нясуцешна зарыдаў... Кніга выпала ў яго з рук, галава схілілася,—і ён рыдаў, рыдаў нястрымана, рыдаў, як толькі можа рыдаць чалавек, упершыню закаханы. «Што з

¹ Пакельная віхура.

вами?»—запыталася Любанька, у якой таксама моцна забілася сэрца і вочы наліліся слязмі. «Што з вамі?»—зноў сказала яна, усёй душой баючыся адказу. Круцыферскі схпіў яе руку і, нахнёны нейкай новай, невядомай сілай, не смеючы, аднак, падняць вачэй, сказаў ёй: «Будзьце, будзьце маёй Алінай!.. я... я...» Больш ён не мог нічога вымавіць. Любанька ціха адняла сваю руку; яе шчокі палалі, яна заплакала і вышла. Круцыферскі не зрабіў нічога, каб спыніць яе; наўрад ці нават жадаў ён гэтага. «Божа мой!—думаў ён,—што я нарабіў... Але яна так ціха, так ласкава вынула сваю руку...» І ён зноў плакаў, як дзіця.

Увечары таго самага дня Эліза Аўгустаўна сказала жартуючы Круцыферскаму: «Вы мусіць закаханы? безуважны, сумны...» Круцыферскі пачырванеў да вушэй. «Бачыце, якая я майстрыца адгадаць; хочаце, я вам пагадаю на картах?» Дзмітрый Якаўлевіч адчуў усё тое, што можа адчуць самы вялікі злачынца, які не ведае, што вядома следчаму і на што ён намякае. «Ну, што-ж, хочаце?»—пыталася неадступная францужанка.

— Зрабіце ласку,—адказаў малады чалавек.

І вось Эліза Аўгустаўна пачала з нейкай дэманічнай усмешкай раскладваць карты, прыгаварваючы: «А вось дама de vos pensées...¹ ды вы вельмі шчаслівы: яна лягла каля вашага сэрца!.. Віншую, віншую... побач чырвоны туз... Яна вас моцна кахае... Гэта што?—не адважваецца вам сказаць. О які-ж вы бязлітасны кавалер, прымушаеце яе мучыцца!!» і інш. За кожным словам Эліза Аўгустаўна ўтароплівала ў яго праніклівыя вочкі свае і радавалася ад усяго сэрца таму, што прымушае так мучыцца няшчаснага маладога чалавека. «Pauvre jeune homme², яна вас не будзе так мучыць—ну, дзе-ж знайсці такую каменную душу...—Ці-ж гаварылі вы калі-небудзь ёй пра ваша каханне? Мусіць, не!»—Круцыферскі бляднеў, чырванеў, сінеў, жаўцеў—і, нарэшце, кінуўся наўцёкі. Прышоўшы ў свой пакой, ён схпіў аркуш паперы; сэрца яго білася; ён узнісла, з захваленнем пісаў пра свае пачуцці; гэта было пісьмо, паэма, малітва; ён плакаў, быў шчаслівы,—адным словам, пішучы, ён перажываў найшчаслівейшыя імгненні. Гэтыя імгненні, звычайна хуткія, як маланка,—найлепшае, найпрыгажэйшае ў нашым жыцці, але мы іх не ўмеем шанаваць, і, замест таго, каб цешыцца імі, мы спяшаемся, трывожныя, чакаючы ўсё чагосьці ў будучым...

Скончыўшы пісьмо, Круцыферскі сышоў уніз. Пілі чай. Любанька не выходзіла з свайго пакоя: у яе балела галава. Глафіра Львоўна была асабліва чароўнай, але на яе ніхто не звярнуў увагі. Аляксей Абрамавіч глыбокадумна курыў сваю люльку (вы, мабыць, не забыліся, што яго выгляд быў аптычны абман). Эліза Аўгустаўна, ідучы па свой кубак, знайшла выпадак сказаць Круцыферскаму, што ёй трэба з ім пагутарыць.

¹ Ваших думак.

² Бедны малады чалавек.

Гутарка не клеілася; Міша дражніў сабаку, ён брахаў,— Неграў загадаў яго выгнаць; нарэшце, пакаёўка з палатнянымі рукавамі вынесла самавар, Аляксей Абрамавіч раскладваў гран-пас'янс, Глафіра Львоўна скардзілася на боль у галаве. Круцыферскі вышаў у залу; пачынала змяркацца. Эліза Аўгустаўна была ўжо там. «Калі сцямнее, выйдзіце на балкон; вас будуць чакаць»,—сказала яна. Круцыферскі быў ледзь жывы... Верыць ці не?.. Яму назначана спатканне; можа, яна, абураючыся, хоча выказаць яму свой гнеў, можа... І ён выбег у сад; яму здалася, што воддаль, у ліпавай алеі мільганула белая сукенка, але ісці туды ён не смеў, ён не ведаў нават, ці пойдзе ён на балкон—хіба толькі для таго, каб аддаць пісьмо, на адну хвілінку—толькі аддаць... Але страшна падумаць, як падняцца на балкон... Ён паглядзеў наверх: у кутку балкона, не гледзячы на поцемкі, бялелася плацце. Гэта яна, яна, сумная, задумлівая,—яна, можа, кахаючая!.. І ён стаў на першую сходку лесніцы, якая вяла з саду на балкон. Як ён дайшоў, нарэшце, да верхняй, я не бяруся вам пераказаць.

— «Ах, гэта вы?»—запыталася *Любанька* шэптам.

Ён маўчаў, захлынаючыся паведамленням, як рыба.

— «Які вечар цудоўны!»—сказала *Любанька*.

— «Даруйце мне, даруйце, у імя бога!»—сказаў Круцыферскі і змярцвелай рукою ўзяў яе руку.

Любанька не вырвала.

— «Прачытайце гэтыя радкі», сказаў ён, «і вы будзеце ведаць тое, пра што мне гаварыць так цяжка...»

Зноў слёзы патокам паліліся па яго пылаючых шчоках. *Любанька* сціснула яго руку; ён абліў слязмі яе руку і асыпаў пацалункамі. Яна ўзяла пісьмо і схавала на грудзях сваіх. Адушэленне яго расло, і не ведаю, як гэта здарылася, але вусны яго дакрануліся да яе вуснаў: першы пацалунак каханья,—гора таму, хто не зазнаў яго! *Любанька*, захопленая, сама адказала страсным, доўгім, трапяткім пацалункам... Ніколі Дзмітрый Якаўлевіч не быў такі шчаслівы; ён схіліў галаву сабе на руку, ён плакаў... і раптам, падняўшы яе, ускрыкнуў:

— «Божа мой, што я нарабіў!»

Ён тут толькі разгледзеў, што гэта была зусім не *Любанька*, а Глафіра Львоўна.

— «Дружа мой, супакойся!» сказала паміраючая ад збытку жыцця Неграва. Але Дзмітрый Якаўлевіч даўно ўжо збег з лесніцы; апынуўшыся ў садзе, ён кінуўся бегчы па ліпавай алеі, выбег з саду, прайшоў сялом і ўпаў на дарозе, канчаткова знясілены, блізкі да ўдару. Тут толькі ён успомніў, што пісьмо засталася ў руках Глафіры Львоўны. Што рабіць?—Ён рваў свае валасы, як раззлаваны звер, і качаўся па траве.

Для высвятлення дзіўнага *qui pro quo*¹ нам трэба прыпы-

¹ Непаразумење.

ніцца і сказаць некалькі тлумачальных слоў.—Маленькія вочкі Элізы Аўгустаўны, вельмі пільныя і спрактыкаваныя, заўважлі, што з таго часу, як сям'я Неграва павялічылася ўступленнем у яе Круцыферскага, Глафіра Львоўна зрабілася больш уважлівай да свайго туалета; што блуза яе неяк інакш надзявалася; з'явіліся ўсякія каўнерыкі, розныя каптурькі, звернута была ўвага на валасы, і густая каска Палашкі, якая на няшчасце мела колер падобны да колеру рэштак шэвелюры Глафіры Львоўны, зноў пачала прывязвацца, не глядзячы на тое, што яе ўжо крыху патачыла моль. У самым мяккім і дародным твары шаноўнай мацеры сям'і з'явіліся нейкія новыя рысы, якія дагэтуль ціха таіліся ў пышных яе ланітах; то ўсмешка і вочы зрабляцца масляныя, то ўздых і вочы зрабляцца мядовыя... Эліза Аўгустаўна не ўпусціла з-пад увагі ніводнай з гэтых перамен; калі-ж яна, выпадкова зайшоўшы ў пакой Глафіры Львоўны ў часе яе алістнасці і выпадкова адчыніўшы шуфлядку туалета, знайшла ў ёй пачатую баначку *rouge végétal*¹, які гадоў з пятнаццаць спакойна стаяў у кладоўні побач з нейкай прымочкай для вачэй,—тады яна ўсклікнула ўнутры сваёй душы: «Цяпер час і мне выступіць на сцэну!» Тым-жа вечарам, застаўшыся сам-насам з Глафірай Львоўнай, мадам пачала расказаць аб тым, як адна, зразумела, княгіня, цікавілася адным маладым чалавекам; у яе (гэта значыць у Элізы Аўгустаўны) сэрца забалела, калі яна ўбачыла, што ангел-княгіня сохне, пакутуе; як княгіня, нарэшце, прыпала да грудзей яе, як да свайго адзінага друга, і жывапісала ёй свае хваляванні, свае сумненні, просячы яе парады; як яна вырашыла яе сумненні, дала парады, як потым княгіня перастала сохнуць і пакутваць, наадварот, пачала таўстець і весяліцца. Глафіра Львоўна згарала вячэрнім агнём сваім ад гэтых баек. Звычайна думаюць, што тоўстыя людзі не здольны ні да якой страсці,—гэта няпраўда: пажар гарыць вельмі доўга там, дзе многа тлустай матэрыі,—абы разгарэцца. А Эліза Аўгустаўна, як бачыце, узялася за ролю кавальскіх мяхоў і раздула маленькія эратычныя іскрачкі, што бегалі па Глафіры Львоўне, у досыць вялікі аганёк. Яна не дайшла, праўда, да таго, каб Глафіра Львоўна ёй даверыла сваю таямніцу; яна мела нават вялікадушнасць не вымагаць ад яе прызнання, таму што гэта было зусім непатрэбна: яна хацела мець Глафіру Львоўну ў сваіх руках,—і поспех быў відавочны. Глафіра Львоўна за два тыдні ўжо падарыла ёй дзве рэчы: кунавінскай фабрыкі хустку і адно з сваіх шоўкавых плаццяў.

Круцыферскі, чысты і нявінны не толькі ў сваіх учынках, але і ў самых марах, не здагадваўся, што значыць дагодлівая паслужлівасць французжанкі, яе двухсэнсныя намёкі і, нарэшце двухсэнсныя позіркы Глафіры Львоўны. Гэтая нездагадлівасць

¹ Румяны.

яго, сарамлівая безуважнасць і апушчаныя ўніз вочы раздувалі ўсё больш і больш страсць саракагадовай жанчыны; дзіўная адваротнасць у звычайных суадносінах полаў надавала асаблівую цікавасць; сапраўды, Глафіра Львоўна адыгрывала ролю заваёўніка і спакушальніка, а Дзмітрый Якаўлевіч — нявіннай дзяўчыны, каля якой зламысны павук пачаў плесці сваё павуцінне. Добры Неграў нічога не заўважаў, хадзіў па-ранейшаму распытваць садоўнікаву жонку пра становішча фруктовых дрэваў, і тыя самыя мір і згода панавалі ў патрыярхальным доме Аляксея Абрамавіча. Цяпер мы можам вярнуцца на балкон.

Глафіра Львоўна, не разумеючы добра, чаму збег яе Іосіф, і астудзіўшы сябе крыху вячэрнім паветрам, пайшла ў спальню, і, як толькі засталася адна, гэта значыць удвух з Элісай Аўгустаўнай, яна выняла пісьмо; яе абшырныя грудзі хваляваліся; яна дрыжачымі пальцамі разгарнула пісьмо, пачала чытаць і раптам ускрыкнула, нібы яшчарка або жаба, загорнутая ў пісьмо, упала ёй за пазуху. Тры пакаёўкі ўбеглі ў пажой; Эліза Аўгустаўна схавала пісьмо. Глафіра Львоўна патрабавала адзакалон, спалоханая пакаёўка падала ёй лятучай мазі, яна загадала ліць яе сабе на галаву... «Ach, le traître, le scélerat!..¹ ці можна было чакаць ад гэтай скромніцы!.. А англічанка-ж наша... не, гэтага хамавага пакалення нічым не аблагародзіш: ні іскры ўдзячнасці, нічога!.. Я прыгрэла змяю на грудзях сваіх!» Эліза Аўгустаўна была ў становішчы аднаго майго знаёмага чыноўніка, які, усё жыццё з поспехам займаўся шальмоўствам, папрасіўся ў адстаўку, будучы ўпэўнены, што яго няма кім замяніць; папрасіўся ў адстаўку, каб застацца на службе,—і атрымаў адстаўку: ашукваючы цэлы свой век, ён скончыў тым, што ашукаў самога сябе. Як жанчына кемлівая, яна зразумела, у чым справа, зразумела, які промах яна зрабіла; ды разам з гэтым зразумела, што яна і Глафіра Львоўна ў такой-жа меры ў руках Круцыферскага, у якой ён у іхных, зразумела, што, калі рэўнасць Глафіры Львоўны раззлue яго, ён можа выкрыць Элізу Аўгустаўну і, калі не мае сродкаў давесці, то ўсё-ж закіне недавер'е ў душу Аляксея Абрамавіча. Пакуль яна абдумвала, як суняць гнеў пакінутай Дзідоны, увайшоў у спальню Аляксей Абрамавіч, пазяхаючы і хрысцячы свой рот...—Эліза Аўгустаўна была ў распачы.

— «Алексіс!»—усклікнула абураная жонка.—«Ніколі-б і на думку мне не прышло, што здарылася; уяві сабе, дружа мой: гэты скромны настаўнік, — ён у перапісцы з Любанькай, ды яшчэ ў якой перапісцы, — чытаць жудасна; загубіў бедную пірату!.. Я цябе прашу, каб заўтра яго нагі не было ў нашым

¹ «Ах, здраднік, нягоднік».

доме. Змілуйся, перад вачыма нашай дочкі... яна, вядома, яшчэ дзіця, але гэта можа падзейнічаць на імажынацыю».

Алексіс не меў здольнасці асабліва хутка разумець справы і абмяркоўваць іх. Апрача таго ён быў здзіўлены не менш, як у мядовы месяц пасля шлюбу, калі Глафіра Львоўна заклінала яго магілай маці, прахам бацькі дазволіць ёй узяць дзіця злачыннага кахання. Апрача ўсяго гэтага, Неграў страшэнна хачеў спаць; час для дакладу аб перанятай перапісцы быў няўдала выбраны: чалавек сонны можа толькі злавацца на таго, хто яму перашкаджае спаць, — нервы дзейнічаюць слаба, усё знаходзіцца пад уплывам стомленасці.

— Што такое? Якая перапіска ў Любы?

— Так, так, перапіска ў Любанькі з гэтым студэнтам... Скромніца наша... Праўду кажучы, ад такога нараджэння заўсёды бываюць такія вынікі!..

— Ну, што-ж у гэтай перапісцы? Змовіліся ці што? А? Вось і ўпільнай дзеўку ў семнаццаць год; недарма ўсё адна сядзіць, галава баліць, тое ды сёе... Ды я яго, нягодніка, жаніцца з ёю прымушу. Што ён, забыўся ці што, у чым доме жыве! Дзе пісьмо? Няхай ты прападзі, як дробна напісана! Настаўнік, а сам пісаць не ўмее, грывозіць мышыныя лапкі. На прачытай, Глаша.

— Я і чытаць не стану гэтакай брыды.

— Вярзеш няма ведама што! Сорак гадоў бабе, а яна ўсё яшчэ за сваё! Дашка, прынясі акулёры з кабінета.

Дашка, якая добра ведала дарогу ў кабінет, прынесла акулёры. Аляксей Абрамавіч сеў да свечкі, пазяхнуў, прыўзняў верхнюю губу, што надало яго носу вельмі паважаны выраз, прыжмурыў вочы і пачаў з вялікім намаганнем, з нейкім натужна кніжным вымаўленнем чытаць: «...Так, будзьце маёй Алінай. Я бязмежна, страсна, невыказна кахаю вас; ваша імя Любоў...»

— Ну і штука-жа які!—прагаварыў генерал.

«... Я ні на што не спадзяюся, я не адважваюся і марыць аб вашым каханні; але мае грудзі не месцяць пачуцця, я не магу не выказаць вам, што я вас кахаю. Даруйце мне, ля ваших ног прашу вас,—даруйце...»

— Фу ты, глупства якое! Гэта яшчэ пачатак першай старонкі... Не, браце, досыць! Няма ахвоты чытаць бязглуздыцу такую!.. Папярэдзіць была не ваша справа? чаго глядзелі? на што далі ім змовіцца?.. Ну, але-ж бяда не вялікая: у бабы валасы доўгія, ды розум кароткі. Што знайшлі ў пісьме? брахня; а значыцца, наконт таго нічога няма... А замуж Любе пара, і ён чым не жаніх? Доктар кажа, што ён дзiesiąтага класа. Няхай толькі папрабуе паўпараціцца ў мяне... Ну раница мудрэй за вечар; пара спаць; бывай, Лізавета Аўгустаўна... Вочы вострыя, а не дагледзела... Ну, заўтра пагаворым!

І генерал пачаў раздзявацца і праз хвіліну захроп, заснуўшы з думкаю, што Круцыферскі ў яго не выкруціцца, што ён яго жэніць з Любаю, — яму пакаранне, а яе прыстроіць да месца.

Гэта быў дзень няўдач. Глафіра Львоўна зусім не чакала, што Неграў надасць гэтай справе такі кірунак; яна і забылася, як у апошні час сама бесперастанку гаварыла Неграву аб тым, што пара Любу аддаць замуж; з шаленствам закаханай старой жанчыны кінулася яна на пасцель і гатова была кусаць наўлечкі, а, можа, і сапраўды кусала іх.

Бедны Круцыферскі ўвесь гэты час ляжаў на траве; ён так шчыра, усім сэрцам жадаў памерці, што калі-б гэта было ў часе дамскага кіравання Парок, яны-б не выцерпелі і перарэзалі-б яго нітачку. Прыгнечаны цяжкімі пачуццямі, апанаваны распаччу і страхам, страхам і сорамам, знясілены, ён скончыў тым, чым пачаў Аляксей Абрамавіч, гэта значыць заснуў. Калі-б у яго не было *febris erotica*¹, як гаварыў наконт кахання доктар Крупаў, у яго абавязкова зрабілася-б *febris catharralis*²; але тут халодная раса пайшла яму на карысць: сон яго, спачатку трывожны, супакоіўся, і, калі ён прачнуўся гадзіны праз тры,—сонца ўзыходзіла... Гейне праўду казаў, што гэта—старая штука: адсюль яно ўзыходзіць, а там заходзіць; тым не менш, гэтая старая штука нядрэнная; якой яна павінна быць для закаханага,—і гаварыць няма чаго. Паветра было свежае, поўнае асаблівага ўнутранага паху: раса цяжкімі, белаватымі масамі падавалася назад, пакідаючы за сабой мільёны бліскучых кропель; пурпуравае асвятленне і незвычайныя цені надавалі штосьці новае, своеасабліва прыгожае, дрэвам, сялянскім хатам, усякаму навакол; птушкі спявалі на розных галасы, неба было чыстае. Дзмітрый Якаўлевіч устаў, і на душы ў яго зрабілася лягчэй; перад ім вілася і знікала дарога; ён доўга глядзеў на яе і думаў: ці не пайсці яму гэтай дарогай, ці не ўцячы ад гэтых людзей, што дазналіся пра яго таямніцу, яго святую таямніцу, якую ён сам упусціў у гразь? Як ён вернецца дадому, як спаткаецца з Глафірай Львоўнай?!. Лепш уцячы! але як-жа пакінуць яе, дзе ўзяць сілы расстацца з ёю?.. І ён ціхаю хадю рушыў назад.

Увайшоўшы ў сад, ён убачыў у ліпавай алеі белае плацце; яркі румянец выступіў на яго шчоках, калі ён успомніў пра страшную памылку, пра першы пацалунак; але на гэты раз тут была Любанька; яна сядзела на сваёй улюбёнай лавачцы і са смуткам і задуменнем глядзела ўдалеч. Дзмітрый Якаўлевіч прыхінуўся да дрэва і з нейкім натхнёным захапленнем глядзеў на яе. Сапраўды, у гэтую хвіліну яна была надзіва прыгожая;

¹ Любоўная ліхарадка.

² Катаральная ліхарадка.

нейкая думка вельмі займала яе; ёй было сумна, і смутак гэты надаваў нешта велічнае рысам яе, энергічным, рэзкім, юна-прыгожым. Малады чалавек доўга стаяў, аддаўшыся сузіранню; яго позірк быў поўны кахання і благагавейнасці; нарэшце, ён адважыўся падыйсці да яе. Яму трэба было з ёю пагаварыць абавязкова; яе трэба было папярэдзіць наконт пісьма. Любанька крыху збянтэжылася, убачыўшы Круцыферскага; але тут не было ніякага фальшу, нічога тэатральнага; зірнуўшы на ранішнія ўбранне сваё, у якім яна не чакала сустрэчы ні з кім, і хутка паправіўшы яго, яна падняла спакойны, блagarодны позірк на Дзмітрыя Якаўлевіча. Дзмітрый Якаўлевіч стаяў перад ёю, склаўшы рукі на грудзях; яна сустрэла позірк яго, поўны мальбы, кахання, пакуты, надзеі, захаплення, і працягнула яму руку; ён сціснуў яе са слязі на вачах... Панове! які слаўны ў юнацтве чалавек!..

Прызнанне, што вырвалася з поваду «Аліны і Альсіма», вельмі ўзрушыла Любаньку. Яна куды раней, з той жаночай пранікліваасцю, пра якую мы гаварылі, адчувала, што яе кахаюць, але гэта было нешта няпэўнае, не названае словам; цяпер слова было сказана, і яна ўвечары пісала ў сваім журнале:

«Ледзь магу колькі-небудзь упарадкаваць свае думкі. Ах, як ён плакаў! Божа мой, божа мой! я ніколі не думала, каб мужчына мог так плакаць. Яго позірк мае нейкую сілу, прымусіўшую мяне дрыжэць, і не ад страху; яго позірк такі пяшчотны, такі мяккі, мяккі, як яго голас... Мне так шкада было яго, здаецца, калі-б я паслухалася майго сэрца, я сказала-б яму, што кахаю яго, пацалавала-б для таго, каб суцешыць. Ён быў-бы шчаслівы... Так, ён кахае мяне; я гэта бачу, я сама кахаю яго. Якая розніца паміж ім і ўсімі, каго я бачыла! Які ён блagarодны, далікатны! Ён мне расказваў пра сваіх бацькоў: як ён іх любіць! Навошта ён мне сказаў: «будзь маёй Алінай»? У мяне ёсць сваё імя, яно прыгожае; я яго кахаю, я магу быць яго, застаючыся сабою... Ці варта я яго кахання? Мне здаецца, што не магу так моцна кахаць! Зноў гэтая чорная думка, якая заўсёды мучыць мяне...»

— Бывайце,—сказала Любанька,—ды кіньце-ж так баяцца пісьма; я нічога не баюся, я ведаю іх.—Яна паціснула яму руку так прыязна, так сімпатычна і знікла за дрэвамі. Круцыферскі застаўся. Яны доўга гаварылі. Круцыферскі быў больш шчаслівым, чым учора нешчаслівым. Ён успамінаў кожнае слова яе, мары яго луналі бог ведае дзе, і адзін вобраз пераплятаўся з усімі. Усюды яна, яна... Але марам гэтым паклаў канец казачок Аляксея Абрамавіча, які прышоў клікаць Круцыферскага да яго. У такі ранні час яго ні разу яшчэ не клікаў Неграў.

— Што? запытаў яго Круцыферскі з выглядам чалавека, якому на галаву вылілі цэбар халоднай вады.

— Ды вось тое, што да пана ідзіце,—адказаў казачок до-

сыць груба. Відаць было, што гісторыя з пісьмом ужо вядома ў прыднім пакоі.

— Зараз,—сказаў Круцыферскі, ледзь жывы ад страху і сораму.

Чаго было баяцца яму? Здаецца, не было ніякага сумнення, што Любанька яго кахае: чаго яму яшчэ? Аднак, ён быў ні жывы, ні мёртвы ад страху, ды і быў ні жывы, ні мёртвы ад сораму; ён ніяк не мог скеміць, што роля Глафіры Львоўны ні ў якім разе не лепшая за яго ролю. Ён не мог сабе ўявіць, як сустрэнецца з ёю. Вядомая справа, што адбываліся злачынствы для папраўкі непаразумення...

— А што, шаноўнейшы,—сказаў Неграў, з выглядам велічым і адпавядаючым важнай справе, якая яго цікавіла:—а што, гэта ў вашым універсітэце, ці што, навучаюць цыдулкі любоўныя пісаць?

Круцыферскі маўчаў; ён быў да таго ўсхваляваны, што тон Неграва яго не абражаў. Гэты выгляд, разгублены і пакутны, прышпорыў храбрага Аляксея Абрамавіча, і ён надзвычай гучна гаварыў, гледзячы проста ў твар Дзмітрыю Якаўлевічу:

— Як-жа вы, шаноўны пане, асмеліліся ў маім доме заводзіць інтрыгі. Ды што-ж вы думаеце пра мой дом? Ды і я хіба балван, ці што? Сорамна, малады чалавек, і амаральна зводзіць бедную дзяўчыну, у якой ні бацькоў, ні абаронцаў, ні маёмасці... Вось цяперашні век! ад таго што ўсяму навучаюць вашага брата, граматыцы, арыфметыцы, а маралі не навучаюць... Зняславіць дзяўчыну, зганіць яе добрае імя...

— Змілуйцеся,—адказаў Круцыферскі, у якога паступова абурэнне ўзяло верх над адчуваннем свайго недарэчнага становішча:—што-ж я зрабіў? Я кахаю Любоў Аляксандраўну (яе называлі Аляксандраўнай, мабыць таму, што бацьку называлі Аляксеем, а камердынера, мужа яе маці, Аксёнам) і адважыўся выказаць гэта. Мне самому здавалася, што я ніколі не скажу ні слова пра маё каханне,—я не ведаю, як гэта здарылася; але што-ж вы бачыце тут злачыннага? чаму вы думаеце, што мае намеры ганебныя?

— А вось чаму: калі-б вы мелі сумленныя намеры, дык вы не сталі-б збіваць дзяўчыну з толку сваімі білье-ду, а прышлі-б да мяне. Вы ведаеце, па плоці я ёй бацька, дык вы-б прышлі да мяне, ды і папрасілі маёй згоды і дазволу, а вы заднім ходам пайшлі і папаліся,—прашу на мяне не наракаць; я ў сваім доме такіх раманаў не дапушчу; хіба цяжка дзяўчыне галаву затлуміць! Не, не чакаў я ад вас; вы майстэрскі выдавалі сябе за скромніка; і яна сябе паказала, падзякавала за выхаванне і за турботы. Глафіра Львоўна ўсю ноч праплакала.

— Пісьмо ў вашых руках,—заўважыў Круцыферскі,—вы з яго можаце бачыць, што яно першае.

— Першы блін ды комам. А што, у гэтым першым пісьме вы просіце яе рукі, ці што?

— Я не смеў і думаць.

— Як гэта на адно вы надта смелы, а на другое баязлівы? Дзеля якой-жа мэты вы пісалі мышыныя лапкі на цэлым паштовым аркушы з усіх бакоў?

— Я, сапраўды,—адказваў Круцыферскі, здзіўлены словамі Неграва,—не адважваўся і думаць пра руку Любові Аляксандраўны: я быў-бы шчаслівейшы з усіх смяротных, калі-б мог спадзявацца...

— Красамоўства! Вось гэтаму вас там і навучаюць, марочыць словамі! А дазвольце вас запытацца: калі-б я і дазволіў вам зрабіць прапанову і нічога не меў супроць таго, каб выдаць за вас Любу,—чым-жа вы будзеце жыць?

Неграў, вядома, не належаў да асабліва разумных людзей; але ён добра ўладаў нашай нацыянальнай звычайкай, гэтым асаблівым складам практычнага розуму, які так рэзка называецца: «Сам сабе не вораг». Выдаць Любу замуж за каго-б там ні было,—стала яго ўлюбёнай марай, асабліва пасля таго, як шануюныя бацькі заўважылі, што пры ёй любая Лізанька траціць вельмі многа. Яшчэ значна раней пісьма Аляксею Абрамавічу прыходзіла ў галаву жаніць Круцыферскага з Любанькай ды прыстроіць яго дзе-небудзь у губернскай службе. Думка гэтая з'явілася на той падставе, на якой ён казаў, што калі сакратарык добранькі трапіцца, дык Любу і аддаць за яго. Першае, што ён надумаў, калі даведаўся пра каханне Круцыферскага,—прымусіць яго жаніцца; ён думаў, што пісьмо было свавольствам, што малады чалавек не вельмі ахвотна надзене на сябе ярмо шлюбнага жыцця. З адказаў Круцыферскага Неграў ясна бачыў, што той згодзен жаніцца, і таму ён раз-жа змяніў напрамак атакі і перавёў гутарку на маёмасць, баючыся, што Круцыферскі, згадзіўшыся ўзяць шлюб, запытаецца ў яго пра пасаг.

Круцыферскі маўчаў; пытанне Неграва навалілася чыгуннай плітой на яго грудзі.

— Вы, гаварыў далей Неграў:—ці не памыляецеся вы толькі наконт яе багацця? У яе нічога няма і чакаць няма адкуль; вядома, з майго дома я выпушчу яе не ў адной спадніцы, але, апрача адзення, я ёй нічога не магу даць: у мяне свая нявеста расце.

Круцыферскі сказаў, што пытанне аб пасагу зусім не цікавіць яго. Неграў быў задаволены сабою і думаў пра сябе: «вось сапраўдная авечка, а яшчэ вучоны!»

— Так яно, шануюнейшы; з канца добрыя людзі не пачынаюць. Перш чым цыдулкі пісаць ды збіваць з толку, трэба было-б падумаць, што будзе з гэтага; калі вы яе сапраўды ка-

хаеце, ды хочаце рукі прасіць, дык чаму-ж вы не паклапаціліся аб забяспечанасці ў будучым?

— Што мне рабіць? — запытаўся Круцыферскі голасам, які ўзрушыў-бы кожнага чалавека з душою.

— Што рабіць? Вы-ж класны чыноўнік, ды яшчэ, здаецца, дзесятага класа. Арыфметьку ды вершы—у бок; папрасіцеся на службу царскую; годзе лынды біць, — трэба быць карысным; ідзіце на службу хоць-бы ў казённую палату; віцэ-губернатар нам свой чалавек; з цягам часу будзеце саветнікам, — чаго вам больш? і кавалак хлеба забяспечаны, і пасада пачэсная.

Круцыферскаму зроду ніколі не прыходзіла ў галаву ісці на службу ў казённую або ў якую-б там ні было палату; яму было гэтак-жа цяжка ўявіць сябе саветнікам, як птушкай, вожыкам, чмелем, ці не ведаю чым. Аднак, ён адчуваў, што ў асноўным Неграў праў: ён быў такі непрадбачлівы, што не заўважыў арыгінальнай патрыярхальнасці Неграва, які запэўняў, што ў Любанькі нічога няма, і што ёй чакаць няма адкуль, і разам з тым распараджаўся яе рукою, як бацька.

— Я мог-бы лепш пайсці на пасаду настаўніка гімназіі,— сказаў, нарэшце, Дзмітрый Якаўлевіч.

— Ну, гэта будзе горш. Што такое настаўнік гімназіі? Чыноўнік і не, і да губернатара ніколі не запрашаюць, хіба аднаго дырэктара, жалаванне невялікае.—Апошнія фразы былі сказаны звычайным тонам; Неграў зусім супакоіўся нахонт негачыяцы і быў упэўнен, што Круцыферскі з яго рук не выслізне.

— Глаша!—закрычаў Неграў у другі пакою:—Глаша! Круцыферскі змярцвеў: ён думаў, што апошні пацалунак кахання для Глафіры Львоўны столькі-ж значыў і зрабіў такое-ж уражанне, як на яго першы пацалунак, што трапіў не па адрасу.

— Чаго табе?—адказала Глафіра Львоўна.

— Хадзі сюды.

Глафіра Львоўна ўвайшла, надаўшы сабе гордую і велічную міну, якая, зразумела, ёй не пасавала і дрэнна прыкрывала яе замяшанне. На няшчасце, Круцыферскі не мог гэтага заўважыць: ён баяўся глянуць на яе.

— Глаша!—сказаў Неграў. Вось Дзмітрый Якаўлевіч просіць рукі Любанькі. Мы яе заўсёды выхоўвалі, як дочку родную, і маем права распараджацца яе рукою; ну, усё-ж не шкодзіць з ёю пагаварыць; гэта твая жаночая справа.

— Ах, божа мой! вы сватаецца? вось навіна! сказала з гораччу Глафіра Львоўна. Гэта-ж проста сцэна з «Новай Элаізы»!

Калі-б я быў на месцы Круцыферскага, то сказаў-бы, каб не адстаць у вучонасці ад Глафіры Львоўны: «Так, а ўчарашняе здарэнне на балконе сцэна з «Фаблаза». Круцыферскі прамаўчаў.

Неграў устаў, адзначаючы гэтым, што паседжанне скончылася, і сказаў:

— Толькі прашу не думаць пра руку Любанькі, пакуль не атрымаеце месца. Пасля ўсяго, раю, судар мой, быць асцярожным; я буду сачыць за вамі пільна. Вам бадай і заставацца ў маім доме не зручна. Навязалі і мы сабе работу з гэтай Любанькай!

Круцыферскі вышаў. Глафіра Львоўна з найвялікшай пагардаю адзывалася аб ім і закончыла сваю гаворку тым, што такая халодная істота, як Любанька, пойдзе за кожнага, але шчасця не можа даць нікому.

На другі дзень раніцою Круцыферскі сядзеў у сваім пакоі, ахоплены глыбокай думай. Минула толькі двое сутак пасля чытання «Аліны і Альсіма», і раптам ён ужо амаль што жаніх, яна яго нявеста, ён ідзе на службу... Што гэта дзівосная ўлада лёсу, якая так распараджаецца яго жыццём, падняла яго наверх чалавечага шчасця, і чым-жа? падняла тым, што ён пацалаваў адну жанчыну замест другой, аддаў ёй чужую запіску. Ці не цуда, ці не сон усё гэта? Потым ён успамінаў зноў усе словы, усе позіркы Любанькі ў ліпавай алеі, і на душы ў яго рабілася шырока, урачыста.

Раптам пачуліся нейчыя цяжкія крокі па карабельнай лесніцы, якая вяла ў яго пакой. Круцыферскі ўздрыгануўся і з нейкім страхам чакаў, калі з'явіцца асоба, што ішла гэтай цяжкай хадой. Дзверы адчыніліся, і ўвайшоў наш стары знаёмы, доктар Крупаў. Яго з'яўленне вельмі здзівіла кандыдата. Ён кожны тыдзень ездзіў раз, а часам і два да Неграва, але ў пакой Круцыферскага ніколі не заходзіў. Яго наведванне прадракала нешта асаблівае.

— Гэтакая праклятая лесніца!—сказаў ён, цяжка дыхаючы і выціраючы белай хусткай пот з твару. Знайшоў-жа Аляксей Абрамавіч для вас пакой.

Ах, Сямён Іванавіч! таропка прамовіў кандыдат і пачырванеў, бог ведае чаму.

Ба! сказаў доктар: які-ж прыгожы від з вокнаў... Гэта вунь там воддаль бялеецца дубасаўская царква, ці што, вось направа?

— Здаецца; напэўна, аднак, не ведаю, — адказаў Круцыферскі, пільна паглядзеўшы налева.

— Студэнт, невылечны студэнт! Ну, як жывеце вы тут месяцы і не ведаеце, што з акна відаць! Ох, маладосць!.. Ну, дайце вашу руку памацаць.

— Я, дзякаваць богу, здаровы, Сямён Іванавіч.

— Вось вам і дзякаваць богу,—сказаў доктар, патрымаўшы руку Круцыферскага:—я ведаў гэта: паскораны і няроўнамерны. Пачакайце... раз, два, тры, чатыры... ліхарадкавы, жыццёвая дзейнасць дужа ўзнята. Вось з гэтакім пульсам чалавек і адважваецца на ўсякія глупствы; калі-б пульс біўся роўна: тук, тук, тук, ніколі-б вы не дайшлі да гэтага. Мне там, унізе, ша-

ноўнейшы мой, кажуць: «хоча, моў, жаніцца»,—вушам не веру; хлапец, думаю сабе, не дурны, я-ж яго з Масквы прывёз... не даю веры; пайду, пагляджу. Так і ёсць: паскораны і няроўнамерны; ды пры гэтым пульсе не толькі жаніцца, а чорт ведае якіх глупстваў можна нарабіць. Ну, хто-ж у гэткай ліхарадцы адважыцца на такі важны крок. Падумайце. Палячыцеся раней, давядзіце орган мышлення, гэта значыць мозг, да нармальнага стану, каб кроў яму не перашкаджала. Хочаце, я прышлю фельчара пусціць вам кроў, ну, так,—чайны кубачак з палавінчай.

— Шчыра дзякую, я не адчуваю ніякай патрэбы.

— Дзе-ж вам ведаць, што трэба і што не трэба: вы-ж медыцыне зусім не вучыліся, а я вучыўся. Ну, не хочаце крөөпускання, прыміце глауберавай солі; аптэчка са мной, я магу даць.

— Я вам вельмі ўдзячны за клопаты, але павінен папярэдзіць вас, што я здаровы і зусім не жартам, а сапраўды хачу (тут ён запнуўся)... жаніцца і не разумею, што вы маеце супроць майго шчасця.

— Шмат што.—Стары зрабіў самы сур'ёзны выраз твару.— Я вас люблю, малады чалавек, і таму шкадую. Вы, Дзмітрый Якаўлевіч, на захадзе маіх дзён, напамнілі мне маё юнацтва, многа мінулага напамнілі; я вам жадаю добра, і маўчаць цяпер мне здалося злачынствам. Ну, як вам жаніцца ў вашыя гады? Гэта-ж Неграў вас ашукаў... Вось бачыце, як вы ўсхваляваны, вы не хочаце мяне слухаць, я гэта бачу, але я вас прымушу выслухаць мяне; годы маюць свае правы...

— О, не, Сямён Іванавіч, сказаў малады чалавек, у некаторым замышанні ад слоў старога.—Я разумею, што ад любові да мяне, жадаючы мне добра вы выказваеце свой погляд; мне шкада толькі, што ён крыху залішні, нават запознены.

— О, калі-б толькі гэта вы мелі супроць майго погляду, гэта нязначная дробязь; ніколі не позна спыніцца. Шлюб... у-у якая цяжкая справа! Бяда ў тым, што адны тыя і не думаюць, што такое шлюб, якія бяруць яго, гэта значыць пасля толькі разважаюць у вольны час, але позенька: гэта ўсё—febris erotіca;¹ дзе чалавеку абмеркаваць такі крок, калі ў яго пульс б'ецца, як у вас, любы дружа мой? Вы пантыруеце на ўсё, што маеце: можа і пашанцуе сарваць банк, можа... але-ж які раўмны чалавек будзе рызыкаваць? Ну, але ў картах сам вінаваты, сам і пакараны: за дрэнную справу дрэнная і адплата. А ў жаніцтве абавязкова з сабою топіш яшчэ чалавека. Эй, Дзмітрый Якаўлевіч, падумай! Я веру, што вы яе кахаеце, што і яна вас кахае, але гэта нічога не значыць. Будзьце ўпэўнены, што каханне мінецца ў абодвух выпадках: паедзеце куды-

¹ Любоўная ліхарадка.

небудзь, мінецца; жэніцеся, яшчэ хутчэй мінецца; я сам быў закаханы і не раз, а разоў пяць, але бог ратаваў; і я, вяртаючыся цяпер дадому, спакойна і ціха адпачываю ад сваіх турбот; удзень я ўвесь належу маім хворым, увечары ў вістык згуляеш ды і ляжаш сабе без клопот... А з жонкаю клопаты, крык, дзеці, ды няхай увесь свет гіне, апрача маёй сям'і! Цяжка жыць на месцы, цяжка перабірацца; пачнуцца дробныя плёткі, круціся каля свайго камінка, кнігу пад лаўку; трэба думаць пра грошы, пра запасы. Цяпер, хоць-бы пра вас сказаць: здарыцца іншы раз нястачы, бяда невялікая, усяляк бывае! Мы, бывала, з Антонам Фердынандавічам, знаёмы вам чалавек, грошай маем які-небудзь рубель, а есці і курыць ахвота: купім чвэртку «фалеру», дык ужо, апрача хлеба, нічога не ядзім, а купім фунт вяндрліны, дык ужо не курым, ды абодва і рагочам над гэтым, і ўсё нішто; а з жонкай ужо не тое: жонку шкада, жонка будзе плакаць...

— О, не! Гэтая дзяўчына, напэўна, знойдзе сілы перацярапець нястачы. Вы яе не ведаеце!

— Вось гэта, шаноўнейшы, яшчэ горш; калі ўжо вельмі пачне крычаць, раззлue, дык прынамсі, плюнеш ды пойдзеш з дому; а калі будзе маўчаць ды худзец, а ты ўсё сабе: «бедная, за што я цябе сцягнуў на антоніеў хлеб...» Паламаеш галаву, як-бы здабыць грошай. Ну, сумленным спосабам, браце, не разжывешся, шальмаваць не станеш,—вось ты падумаеш, падумаеш, ды для асвятжэння галавы і глынеш горкай; яна нішто сабе—я сам спражываю страўнічную,—але ведаеш, як з гора другую, ды трэцюю... разумееш? Ну, дапусцім, што і будзе кавалак хлеба... але не больш; бо яна-ж, хоць і дачка Неграву, а Неграў хоць і багаты, але-ж я ведаю яго, — не раскінецца! Вось за дачкою ён дае пяцьсот душ, ну, а Любаньцы можа пяць тысяч рублёў дасць: што за капітал?.. Ой, шкада мне цябе, Дзмітрый Якаўлевіч! Ну, няхай сабе іншыя, хто лепшага нічога сабе не прычакае: дык ты-б сябе пашкадаваў-бы. Я запрапановаў-бы вам іншае месца; хутчэй прэч адгэтуль—вось каханне і рассялася-б; у нас у гімназіі адкрылася добрая ваканцыя. Не дзяцінься, будзь мужчына!

— Дапраўды, Сямён Іванавіч, я дзякую вам за спагаду; але ўсё гэта зусім лішняя, што вы гаворыце. Вы хочаце застрашыць мяне, як дзіця. Я лепш развітаюся з жыццём, чым з гэтым ангелам. Я не смеў спадзявацца на такое шчасце; сам бог уладзіў гэтую справу.

— Вось як яго!—сказаў няўмольны Крупаў:—а ўсё я яго загубіў: ну, навошта было рэкамендаваць у гэты дом! Бог уладзіў—а як-жа! Неграў цябе ашукаў ды твая маладосць. Так і быць, не буду нічога таіць. Я, шаноўны Дзмітрый Якаўлевіч, доўга жыў на свеце, і розумам не хвалюся, а шмат чаго нагледзеўся. Ведаеце, наша пасада медыка вядзе нас не ў гасціны

пакой, не ў залу, а ў кабінет ды ў спальню. Я многа бачыў на сваім вяку людзей і ніводнага не абмінаў, каб не разгледзець яго наскрозь. Вы-ж, бадай, усіх людзей бачыце ў ліўрэх, ды ў маскарадных вопратках,—а мы за кулісы ходзім; нагледзеўся я на сямейныя карціны; сароміцца-ж тут няма каго, людзі тут нарасхрыст без цырамоніі. Н'omo sapiens!¹ які sapiens, к чорту, fetus²,—звер, самы дзікі, у сваёй бяглозе ціхі, а чалавек у сваёй бяглозе якраз і робіцца горшым за звера... Навошта, гэта, я хацеў сказаць?.. так... так... ну, дык я прызвычаўся такія характары пазнаваць. Не пара табе твая нявеста, ужо як сабе хочаш,—гэтыя вочы, гэты колер твару, гэты трэпет, які часам прабягае па яе твары,—яна тыранё, якое яшчэ не ведае сваёй сілы; а ты—ды што ты? Ты—нявеста; ты, браток,—немка; ты будзеш жонка,—ну, куды гэта варта?

Круцыферскі пакрыўдзіўся за апошнюю выхадку і, супроць свайго звычаю, досыць халодна і суха сказаў:—Ёсць выпадкі, калі той, хто табе спачувае, дапамагае, а не чытае дысертацыі. Можа, усё тое, што вы гаворыце, і праўда,—я не буду прычыць; будучыня—справа цёмная; я ведаю адно: мне цяпер два выхады,—куды яны вядуць, цяжка сказаць, але трэцяга няма; або ў вір галавою, або быць найшчаслівейшым чалавекам.

— Лепш у вір галавою: адразу канец!—сказаў Крупаў, так-сама крыху абражаны, і выняў чырвоную хустку.

Гутарка гэтая, само сабой зразумела, не прынесла той карысці, якой ад яе чакаў доктар Крупаў; можа, ён і добра лячыў хваробы цела, але ў хваробах душы не меў спрыту. Ён, мабыць, з уласнай практыкі меркаваў аб сіле каханья: ён сказаў, што быў некалькі разоў закаханы, і, значыцца, меў вялікую практыку, але вось таму ён і не ўмеў абмеркаваць такога каханья, якое бывае адзін раз у жыцці.

Крупаў вышаў узлаваны і ўвечары таго самага дня за вярэй у віцэ-губернатар дэкламіраваў паўтары гадзіны на сваю ўлюбёную тэму:—лаяў жанчын і сямейнае жыццё, забыўшыся, што віцэ-губернатар быў жанаты з трэцяй жонкай і ад кожнай меў па некалькі чалавек дзяцей. Словы Крупава амаль не зрабілі ніякага ўплыву на Круцыферскага,—я кажу амаль, таму што невыразнае, няяснае, але цяжкое ўражанне засталася, як пасля злавеснага гругановага крыку, як пасля сустрэчы з нябожчыкам, калі мы спяшаемся на вясёлы бал. Усё гэта згладзілася, само сабой зразумела, пры першым позірку Любанькі.

— Аповесць, здаецца, набліжаецца да канца,—гаворыце вы, зразумела, радуючыся.

— Выбачайце яна яшчэ не пачыналася,—адказваю я з належнай пашанай.

¹ Чалавек разумны.

² Дзікі.

— Ды як-жа, застаецца паслаць па свяшчэнніка!

— Так; але-ж я лічу канцом, калі па свяшчэнніка пасылаюць, каб ён сабораваў маслам, ды і то іншы раз не канец. А калі служыцель царквы з'яўляецца з тым, каб вянчаць, дык гэта пачатак зусім новай аповесці, у якой толькі тыя самыя асобы. Яны неадкладна з'явіцца перад вамі.

V. ВЛАДЗІМІР БЕЛЬТАЎ

У***,—аднак, няма ніякай патрэбы астранамічна і геаграфічна дакладна вызначыць месца і час,—у XIX стагоддзі былі ў губернскім горадзе NN дваранскія выбары. Горад ажыўляўся; часта чуваць былі званочки і скрып дарожных экіпажаў; часта відаць былі памешчыцкія зімовыя фурманкі, кібіткі, вазкі ўсялякіх відаў, паўнютка і ўнутры ўсім усякім і ўпрыгожаныя зверху цэлай дворняй, у шынелях і кажухах, падперазаных ручнікамі; частка яе звычайна праз горад ішла пехатою, віталася з крамкамі, усміхалася таварышам, што стаялі ля варот; другая спала ва ўсіх тых позах чалавечага цела, у якіх нязручна спаць. Патроху памешчыцкія коні перавезлі амаль усіх галоўных дзеючых асоб у губерню, і адстаўны карнет Драгалаў быў ужо тут і фіранкамі пунсовага колеру ўпрыгожваў вокны сваёй кватэры, нанятай на апошнія грошы; ён ездзіў у пяць губерняў на ўсе выбары і на галоўнейшыя кірмашы і нідзе не праігрываўся, не гледзячы на тое, што з раніцы да ночы гуляў у карты, і не нажываўся, не гледзячы на тое, што з раніцы да ночы выйграваў. І адстаўны генерал Храшчоў, славуты музыкантамі, багач, наезднік, не гледзячы на свае шэсцьдзесят пяць гадоў, быў таксама тут; ён з'яўляўся на выбары даваць чатыры балы і кожны раз адмаўляўся з-за хваробы ад пасады губернскага прадвадзіцеля, якую кожны раз прапаноўвалі яму благародныя дваране. У гэтых пакоях пачалі паяўляцца дзіўныя фракі, што ляжалі спакойна цэлае трохгоддзе, перакладзеныя табачным лісцем, з аксамітнымі каўнерамі, выцвіўшымі і меўшымі нейкую дзівосную форму; разам з імі з'явіліся і дзіўныя мундзіры ўсіх часоў,—і міліцыйныя, і з двума радамі гузікаў, і аднабортныя, і з адным эпалетам, і зусім без эпалетаў. З раніцы да ночы рабіліся візіты; тры гады частка гэтых людзей не бачылася і з цяжкім пачуццём заўважала, гледзячы адзін на аднаго, прыумнажэнне сівых валасоў, маршчын, хударлявасці і таўшчыні; тыя самыя твары, а як быццам не тыя: геній разбурэння пакінуў на кожным свае сляды; а са стараны, з пачуццём, яшчэ больш цяжкім, можна было заўважыць зусім процілеглае, і гэтыя тры гады таксама мінулі, як і трынаццаць, як і трыццаць гадоў; папярэднія ім...

Ва ўсім горадзе толькі і гаварылі пра кандыдатаў, абеды, павятовых прадвадзіцеляў, балы і суддзяў. Кіраўнік канцылярыі грамадзянскага губернатара трэці дзень ламаў сваю галаву над

праектам прамовы; ён сапсаваў дзве дзесці паперы, пішучы: «Шаноўныя панове, благароднае NN-скае дваранства!..» тут ён спыняўся ахоплены сумненнем, як пачаць: «Дазвольце мне зноў у асяроддзі вашым» або: «Радуюся, што я ў асяроддзі вашым зноў»... І ён казаў старшаму памочніку:

— Ах, Купрыян Васільевіч, самую забытаную крымінальную справу лягчэй у семсот разоў разабраць, чым напісаць прамову!

— Няхай-бы вы папрасілі ў Антона Антонавіча «Узорныя творы»; там, я памятаю, ёсць прамовы.

— «Добрая думка!—казаў кіраўнік спраў, страшэнна моцна хлопнуўшы па плячы свайго памочніка.—Ай-ды Купрыян Купрыянавіч!»

Кіраўнік спраў думаў, што вельмі дасціпна будзе называць чалавека раз па бацьку, раз па самім сабе. І ён у той-жа вечар напісаў некалькі радкоў, кіруючыся прамоваю князя Холмскага з «Марфы Пасадніцы» Карамзіна.

Сярод гэтых усеагульных і цяжкіх заняткаў раптам увага горада, ужо і так вельмі напружаная, звярнулася на зусім нечаканую, нікому невядомую асобу,—асобу, якой ніхто не чакаў, ні нават карнет Драгалаў, які чакаў усіх,—асоба, аб якой ніхто не ведаў, якая была зусім непатрэбна ў патрыярхальнай сям'і абшчынных глаў, якая звалілася як з неба, а ў сапраўднасці прыехала ў найлепшым англійскім дармезе. Асоба гэтая была адстаўны губернска сакратар, Владзімір Пятровіч Бельтаў; што ў яго недаставала з боку чыну, выкуплялася даволі добра 3000 душ незакладзенага маёнтка; гэты васьмь маёнтка, Белае-Поле, вельмі добра ведалі выбіраемыя і выбаршчыкі; але ўладальнік Белага-Поля быў нейкі міф, казачная, цёмная асоба, пра якую апавядалі часам усялякія небыліцы, таксама як апавядаюць пра далёкія краіны, пра Камчатку, пра Каліфорнію, рэчы дзіўныя для нас, неймаверныя. Некалькі гадоў таму назад гаварылі, напрыклад, што Бельтаў, які толькі што вышаў з універсітэта, папаў у міласць да міністра; потым услед за гэтым, казалі, што Бельтаў пасварыўся з ім і вышаў у адстаўку на зло свайму пратэктару. Гэтаму не верылі. Ёсць асобы, аб якіх у правінцыях склалася канчатковая і пэўная думка; з гэтымі асобамі сварыцца нельга, а можна і павінна ім выказаць пашану; ці магчыма гэта, каб Бельтаў асмеліўся?.. Не, хіба выклікаў супроць сябе справядлівы гнеў, хіба прайграўся ў карты, або спіўся, або звёз у каго-небудзь дачку, гэта значыць не ў асобы якой-небудзь, а так, дачку, чыю-небудзь... Потым казалі, што ён выехаў ва Францыю; да гэтага здагадлівыя і вучоныя далучалі, што ён ніколі не вернецца, што ён належыць да масонскай ложы ў Парыжы, і што ложа назначыла яго сапсаваным суддзёй у Амерыку. «Вельмі магчыма!»—гаварылі многія.—«Ён з малых гадоў быў, як кінуты; бацька яго памёр, здаецца, у той год, у які ён нарадзіўся; маці, вы ведаеце, якога пахо-

джання; прытым жанчына пустая, *экзальтэ*, ды і губернер ім па-
паўся найраспуснейшы, нікога не ўмеў шанаваць». Апрача таго,
гэтым тлумачылі, чаму ён так запусціў гаспадарку, хоць мужыкі
яго славяцца багаццем і ходзяць у ботах. Нарэшце, гады тры
зусім пра яго не гаварылі і, раптам гэтая дзіўная асоба, со-
весны суддзя ад парыжскай масонскай ложы ў Амерыцы, чала-
век, які сварыўся з тымі, каму трэба выказаць найглыбейшую
пашану, які паехаў ва Францыю на векі вечныя,—з'явіўся пе-
рад NN-скім грамадствам, як ліст перад травой, і з'явіўся для
таго, каб прышукваць сабе галасы на выбарах. Ва ўсім гэтым
было надзвычай многа незразумелага для NN-скіх жыхароў.
Што за дзіўная прыхільнасць да губернскай службы, а не да
сталічнай? Што за дзіўная прыхільнасць да службы па выба-
рах? Потым: Парыж і дваранскае дэпутацкае сабранне, 3000 душ
і чын губернскага сакратара... Ну, было над чым папрацаваць
і без таго занятым NN-цам.

Найразумнейшай галавой у горадзе быў, бясспрэчна, стар-
шыня крымінальнай палаты; ён вырашаў канчаткова, безапеля-
цыйна ўсе пытанні, якімі цікавілася грамадства; да яго ездзілі
раіцца аб сямейных справах; ён быў вельмі вучоны, літаратар
і філосаф. У яго быў толькі адзін сапернік, інспектар урачэб-
най управы Крупаў, і старшыня неяк сапраўды бянтэжыўся
пры ім; але аўтарытэт Крупава далёка не быў такім усеагуль-
ным, асабліва пасля таго, як адна дама губернскай арыстакра-
ты, вельмі чуллівая і не менш адукаваная, сказала пры шмат
якіх сведках: «Я паважаю Сямёна Іванавіча; але ці можа чала-
век зразумець сэрца жанчыны, ці можа зразумець далікатныя
пачуцці душы, калі ён мог глядзець на мёртвыя целы і, можа,
дакранаўся да іх рукою?»—Усе дамы згадзіліся, што не можа,
і вырашылі аднагалосна, што старшыня крымінальнай палаты,
які не мае такіх лютых звычак, адзін толькі здолен вырашаць
далікатнейшыя пытанні, дзе замяшана сэрца жанчыны, не гаво-
рачы ўжо пра ўсе іншыя пытанні. Само сабой зразумела, што
адна думка бліснула амаль ва ўсіх, калі з'явіўся Бельтаў: што
ўжо скажа Антон Антонавіч наконт яго прыезду?—Але Антон
Антонавіч быў не такі чалавек, да якога можна было так рап-
там адрасавацца: што вы думаеце пра п. Бельтава? Далёка не
такі; ён нават, як наўмысна (а вельмі магчыма, што і сапраўды
наўмысна), тры дні не бываў ні на вісце ў віцэ-губернатара, ні
на чаі ў генерала Храшчова. Найбольш цікаўным, са свайго
боку, і найбольш прадпрыемлівым у горадзе быў адзін савет-
нік з Аннаю ў пятліцы, які надзвычай хітра насіў свой ордэн,
так што як-бы ён ні сядзеў ці ні стаяў, ордэн можна было ба-
чыць з усіх пунктаў пакоя. Гэты носьбіт ордэна св. Анны ў
пятліцы надумаўся ў нядзелю, ад губернатара (у якога ён не
мог не быць у нядзелю святочныя дні) заехаць на хвіліну ў
сабор і, калі старшыні там няма, ехаць проста да яго. Пад'яз-

джаючы да сабора, саветнік запытаўся квартальнага паручыка: ці тут старшынёвыя санкі?—Ніяк нет-с,—адказаў квартальны; ды, мусіць, іх высокароддзе і не будуць, таму што зараз я бачыў,—іх фурман, Пафнушка, ішоў у шынок». Апошняя акалічнасць здалася вельмі важнай саветніку: не паедзе-ж Антон Антонавіч у кафедральны сабор, падумаў ён, на адным кані, а Нікешку-фарэйтару дзе ўжо ўправіцца з парай буланых! І ён, не заходзячы ўжо ў сабор, накіраваўся да старшыні.

Старшыня, нікога не чакаючы, сядзеў у сваім хатнім касцюме, які складаўся з нейкай доўгай вязанай курткі, з шырокіх панталон і валёнак на нагах. Ён быў невялікага росту, шыракаплечы і з велізарнай галавой (розум любіць прастору); усе рысы яго твару выказвалі нейкую важнасць, штосьці ўрачыстае і поўнае ўсведамлення сваёй сілы. Ён звычайна гаварыў працягла, з націскам, так, як і належыць гаварыць чалавеку, што вырашае канчаткова ўсе пытанні; калі які-небудзь дзёрзкі перапыняў яго, ён спыняўся, чакаў хвіліну-дзве і потым паўтараў зноў з націскам апошняе слова, дагаварваў фразу якраз у тым гусце і характары, у якім пачаў. Пярэчанняў ён не мог цяпець, ды і не прыходзілася ніколі іх чуць ні ад кога, апроча доктара Крупава; больш ніхто ніколі і не думаў спрачацца з ім, хоць шмат хто з ім і не згаджаўся. Сам губернатар, адчуваючы ўнутры сябе ўсю перавагу разумовых здольнасцей старшыні, адзваўся аб ім, як аб чалавеку незвычайна разумным, і казаў: «Што вы, яму не старшынёю быць крымінальнай палаты, вышэй-бы мог падняцца. Якія веды! Ды і потым вы паслухайце яго разважанні,—гэта проста Масільён! Ён многа па службе страціў, аддаючы большую частку часу чытанню і навукам. Дык вось, гэты пан, які многа страціў з-за прыхільнасці да навук, сядзеў у куртцы перад сваім пісьмовым сталом; падпісаўшы розныя пратаколы і выставіўшы ў пустым месцы належны лік удараў за карчомства, за браздзяжства і т. п., ён насуха абцёр пяро, паклаў яго на стол, узяў з палічкі кнігу, пераплеценую ў саф'ян, раскрыў яе і пачаў чытаць. Паступова ў яго на твары разлілося нейкае салодкае, невымоўнае пачуццё задаволення. Але чытанне цягнулася нядоўга; з'явіўся на сцэну саветнік з Аннай у пятліцы.

— А я-с так непакоіўся наконт вас, далібог! Да губернатара віншаваць са святам прыехаў, — вас, Антон Антонавіч, няма; учора на вісце не зрабілі ласкі быць; у сабор—ваших санак няма; думаю, усё можа стацца, бо маглі-ж і захварэць; кожны можа захварэць... Ад слова нічога не зробіцца. Што з вамі? Далібог, я так устрывожыўся!

— Шчыра вам дзякую; я, слава ўсавышшняму, не скарджуся на здароўе, а вас прашу заняць месца, шаноўнейшы пан саветнік.

— Ах, Антон Антонавіч! я, здаецца, перашкодзіў вам: вы займаліся чытаннем.

— Нічога, мой шанюўнейшы, нічога; у мяне ёсць час для муз і ёсць для добрых прыяцеляў.

— Вось, Антон Антонавіч! я думаю, наконт новенькіх кніжак можна цяпер вам было-б дастаць...

— Не люблю новых,—перапыніў старшыня дыпламата-саветніка: не люблю-с новых кніг. Вось і цяпер перачытваў «Душэньку» ў соты раз, і, шчыра запэўняю вас, з новым незвычайным задаваленнем. Якая лёгкасць, якое астраўме!..—Так, Іпаліт Фёдаравіч не завяшчаў нікому таленту.

Тут старшыня прачытаў:

Злоумна ненависть, судя повсюду строго,
Очей имеет много,
И видит сквозь покров закрытые дела.
Вотще от сестр своих царевна их скрывала.
И день, и два, и три притворство продолжала,
Как будто бы она супруга вьявь ждала.
Сестры темнили вид, под чем он был неявен,
Чего не вымыслит коварная хула?
Он был, по их речам, и страшен, и злонавен.

— Вось, перапыніў у сваю чаргу саветнік; гэта якраз слова ў слова, як у нас цяпер гавораць пра ваяжора, што наведаў наш горад; ахвота-ж, дапраўды, пераліваць з пустога ў парожняе.

Старшыня паглядзеў на яго строга і, нібы нічога не бачыў і не чуў, чытаў далей:

Он был, по их речам, и страшен и злонавен.
И верно душенька с чудовищем жила.
Советы скромности в сей час она забыла,
Сестры ли в том виной, судьба ли то, иль рок,
Иль душенькин то был порок,
Она, вздохнув, сестрам открыла,
Что только тень одну в супружестве любила,
Открыла, как и где приходит тень на срок,
И происшествия подробно рассказала,
Но только лишь сказать не знала,
Каков и кто ее супруг,
Колдун, иль змей, иль бог, иль дух.

— Вось гэтыя вершы не гук пусты, а вершы з душою, з сэрцам. Я, мой шанюўнейшы пан саветнік, ці то па слабасці маіх здольнасцей, ці то з прычыны няхваткі свецкай адукацыі, не разумею новых кніг, з Васілія Андрэевіча Жукоўскага пачынаючы.

Саветнік, які зроду нічога не чытаў апроча рэзалюцый губернскага праўлення, і то толькі свайго аддзялення, па іншых ён лічыў сябе абавязаным вышэйшай далікатнасцю падпісваць, не чытаючы, заўважыў:

— «Бясспрэчна; а вось мне здаецца, што прыезжыя са сталіцы не так думаюць».

— Што нам да іх!—адказаў старшыня: ведаю і добра ведаю, усе пачасовыя выданні цяпер хваляць Пушкіна; чытаў я і яго. Вершы гладзенькія, але мыслі няма, пачуцця няма, а для мяне,

калі тут няма (ён памылкова паказаў на правы бок грудзей), дык гэта адно марнаслоўства.

— Я сам надзвычай люблю чытанне, дадаў саветнік, якому ніяк не ўдавалася аўладаць прадметам гутаркі,—але часу зусім не маю; раніцу правозішся з праклятымі паперамі; у справах праўлення сапраўды мала пажывы розуму і сэрцу; а ўвечары бастончык, вісцік.

— Хто хоча чытаць,—запырэчыў, стрымана ўсміхаючыся, старшыня: той не будзе кожны вечар сядзець за картамі.

— Вядома, так-с; вось, напрыклад, гавораць пра гэтага Бельтава, што ён і ў рукі карт не бярэ, а ўсё чытае.

Старшыня прамаўчаў.

— Вы, мусіць, ужо чулі аб яго прыездзе?

— Чуў штосьці гэтакае,—адказаў безуважна філосаф-суддзя.

— Кажуць, чалавек страшэннай вучонасці; вось будзе вам падпару, дапраўды; кажуць, што нават па-італьянску ўмее.

— Дзе нам, запырэчыў з пачуццём уласнай годнасці старшыня; дзе нам! Чулі мы пра п. Бельтава: і ў чужых краінах быў, і ў міністэрствах служыў; куды нам, правінцыяльным мідзведзям! А, аднак, паглядзім. Я асабіста не маю гонару яго ведаць, ён не з'явіўся да мяне.

— Ды ён і ў яго прэвасхадзіцельства не быў, а прыехаў-жа я думаю, дзён пяць таму назад... Так, сёння ў абед будзе пяць дзён. Я з Максімам Іванавічам абедую ў паліцмейстара, і, як цяпер памятаю, за лудзінам пачулі мы званочак: Максім Іванавіч,—ведаеце яго слабасць, не сцярпеў: матухна, кажа, Вера Васільеўна, даруйце; падбег да акна і раптам закрываў: карэта шасцярнёй, ды якая карэта! Я да акна: праўда, карэта шасцярнёй, найлепшая, мабыць работы Іохіма, далібог. Паліцмейстар зараз-жа унтэра... «Бельтаў, моў, з Пецёрбурга».

— Мне, казаць праўду,—пачаў старшыня крыху таямніча: гэты пан здаецца падазроным: ён або праматаўся, або ў сувязях з паліцыяй, або сам пад наглядом паліцыі. Падумаіце, цягнуцца 900 вёрст на выбары, маючы 3000 душ!

— Вядома-с, сумнення няма. Прызнаюся, дорага даў-бы, каб вы яго ўбачылі: тады-б зараз-жа даведаліся, у чым справа. Я ўчора на абедзе прагульваўся, Сямён Іванавіч для здароўя загадаў, прайшоў так разы два каля гасцініцы; раптам выходзіць у сені малады чалавек, я так і думаў, што гэта ён, запытаўся афіцыянта, той кажа: гэта камердзінер; адзеты, як наш брат, нельга і пазнаць, што чалавек... Ах, божа мой, каля вашага пад'езда спынілася карэта!

— Што-ж вас гэта здзіўляе?—запырэчыў стаічны старшыня. Мяне часта наведваюць добрыя знаёмыя.

— Так-с; але, можа быць...

У гэтую хвіліну ўвайшла ў пакой тоўстая, румяная пакаёўка, у глыбокім дэзабілье, і сказала: «Прыехаў нейкі памешчык у карэце; я яго не бачыла раней, прымаць ці што?»

— Падай мне халат,—сказаў старшыня,—і прасі... Нешта падобнае да ўсмешкі паказалася на твары яго ў той час, як ён апранаўся ў свой шаўковы халат колеру жабавай спінкі. Саветнік устаў з крэсла і быў у вялікім хваляванні.

Чалавек гадоў трыццаці, прыстойна і проста адзеты, увайшоў, пачціва кланяючыся гаспадару. Ён быў стройны, хударлявы, і на яго твары неяк дзіўна спалучаліся добрадушны позірк з насмешлівымі губамі, выраз прыстойнага чалавека з выразам балаўня, сляды доўгіх і тужлівых дум са слядамі страцей, якія, здаецца, не стрымліваліся. Старшыня, не трацячы пачуцця сваёй доблесці, прыўстаў з крэсла і рабіў, стоячы на адным месцы, выгляд, быццам ён ідзе насустрач.

— Я тутэйшы памешчык Бельтаў; прыехаў сюды на выбары і палічыў сябе абавязаным пазнаёміцца з вамі.

— Надзвычай рад, сказаў старшыня: надзвычай рад і пакорна вас прашу, шаноўны пане, заняць месца. Усе селі.

— Нядаўна мелі ласку прыехаць?

— Дзён пяць таму назад.

— Адкуль?

— З Пецербурга.

— Ну, вам пасля шуму сталіцы будзе вельмі нудна ў манатонным жыцці маленькага правінцыяльнага гарадка.

— Не ведаю, але, дапраўды, не думаю; мне неяк у вялікіх гарадах было вельмі нудна.

Пакінем на некалькі хвілін або на некалькі старонак, старшыню і саветніка, які пасля атрымання Анны ў пятліцу, ні разу не быў у такім захапленні, як цяпер: ён пажыраў сэрцам, розумам, вачыма і вушамі прыезджага; ён усё выглядзеў: і тое, што ў яго камізэлька была не зашпілена на апошні гузік, і тое, што ў яго ў ніжняй сквіцы з правага боку зуб быў вырваны, і інш., і інш. Пакінем іх і зоймемся, як NN-цы, выключна дзіўным госцем.

VI

Мы ўжо ведаем, што бацька Бельтава памёр неўзабаве пасля яго нараджэння, і што маці яго была *экзальтэ* і абвінавачвалася ў дрэнных паводзінах Бельтава. На няшчасце, нельга не згадзіцца, што яна адна з галоўных прычын усіх няўдач у кар’еры свайго сына. Гісторыя гэтай жанчыны сама па сабе вельмі надзвычайная. Яна нарадзілася сялянкай; калі ёй было гадоў пяць яе ўзялі ў двор; у яе пані былі дзве дочки і муж; муж заводзіў фабрыкі, рабіў агранамічныя вопыты і скончыў тым, што залажыў увесь маёнтак у Выхаваўчы Дом. Мабыць, лічачы, што гэтым выканаў сваё эканамічнае прызначэнне ў гэтым свеце, ён памёр. Развал у справах прывёў у роспач удаву; яна плакала, плакала, нарэшце, выцерла слёзы і з мужнасцю вялікага чалавека ўзялася за папраўку маёнтка. Толькі розум жанчыны, толькі сэрца пяшчотнай маці, якая жадае пасагу дач-

кам, можа вынайсці ўсе сродкі, скарыстаныя ёю для дасягнення мэты. Ад сушэння грыбоў і маліны, ад збору талек і ашуквання на масле, да парубак у чужым лесе і продажу хлапцоў у рэкруты, не лічачыся з чаргою,—усё гэта было пушчана ў ход (гэта было вельмі даўно, і што цяпер рэдка сустракаецца, тое было яшчэ тады зазвычай)—і, трэба праўду сказаць, памешчыца вёскі Засекіна карысталася ўсеагульнай рэпутацыяй непараўнай маці. Паміж рознымі паперамі нябожчыка агранома яна знайшла вексаль, дадзены яму ўтрымальніцай нейкага пансіёна ў Маскве, спісалася з ёю; але, убачыўшы, што грошы цяжка спагнаць, яна ўгаварыла яе прыняць да сябе трох-чатырох дваровых дзяўчынак, маючы на мэце зрабіць з іх гувернантак для сваіх дочак або для чужых. Праз некалькі год дамарошчаныя гувернанткі вярнуліся да пані з гromкім атэстам, у якім было напісана, што яны ведаюць закон божы, арыфметыку, расійскую пашыраную і ўсеагульную кароткую гісторыю, французскую мову і інш.; у адзнаку чаго пры акце іх узнагародзілі залатакантовымі экзэмплярамі «Paul et Virginie». Пані загадала ачысціць для іх асобы пакой і чакала выпадку іх прыстроіць на работу. Тым часам цётка бацькі нашага Бельтава якраз шукала выхавальніцу для сваіх дочак і, даведаўшыся, што суседка яе мае ўласных гувернантак, адрасавалася да яе;—пагаварылі пра цану, паспрачаліся, пазлаваліся, разышліся і, нарэшце, дагаварыліся. Пані дазволіла цётцы выбраць на свой густ і яна выбрала будучую маці нашага героя. Гады праз два-тры прыехаў у сваю вёску бацька Владзіміра. Ён быў малады, распусны, карцёжнік, у адстаўцы, ахвотнік піць, хадзіць са стрэльбай, паказваць непатрэбную адвагу і ўхаджваць за ўсімі жанчынамі, маладзей трыццаці год і без значных недахопаў у твары. Разам з гэтым нельга сказаць, каб ён быў зусім прапашчы чалавек: бяздзейнае, багацце, няразвітасць і дрэнная кампанія нанеслі на яго «сем футаў гразі», як кажа адзін мой знаёмы; але ў карысць яму трэба сказаць, што гразь не зусім прырасла да яго. Бельтаў быў рэдка чым-небудзь заняты і таму часта наведваўся да сваёй цёткі; маёнтак яго быў за пяць вёрст ад цётчынай сядзібы. Софі (так звалі гувернантку) спадабалася яму: гэта была дваццацігадовая высокага росту brunетка, з цёмнымі вачыма і пышнаю касой юнацтва. Доўга думаць здавалася Бельтаву смешным; ён, наперакор вабанавай сістэме, не пачаў з далёкіх апрошэй, а неяк, застаўшыся з ёю адзін у пакоі, абняў яе за талію, расцалаваў і клікаў вельмі настойліва прайсціся ўвечары па садзе. Яна вырвалася з яго рук, хацела было крычаць; але пачуццё сору, але баязь, што аб гэтым даведаюцца ўсе, стрымалі яе: без памяці кінулася яна ў свой пакой і тут упершыню вымерыла ўсю даўжыню, шырыню і глыбіню свайго фальшывага становішча. Раззлаваны адмовай, Бельтаў пачаў яе праследаваць сваім каханнем, дарыў ёй брыльянтавыя пярсцёнак, якога яна не ўзяла, абяцаў брэгетаўскі гадзіннік, якога ў яго не было, і не

мог надзівіцца, адкуль Бярэцца непрыступнасць красуні; ён і рэўнаваць браўся, але не мог знайсці да каго; нарэшце, раз'юшаны Бельтаў звярнуўся да пагроз, да лаянкі,—і гэта не дапамагло. Тады яму ўспала на думку другое: запрапанавачь цётцы вялікія грошы за Софі,—ён быў перакананы, што прагнасць пераможа яе паказную нявіннасць; але як чалавек, які ўсё рабіў безразважна ён намякнуў пра свой намер беднай дзяўчыне. Зразумела, гэта яе спалохала больш за ўсё іншае, яна кінулася ў ногі да сваёй пані, абліваючыся слязмі, расказала ёй усё і ўмаляла дазволіць ехаць у Пецербург. Не ведаю, як гэта здарылася, але яна паню застала ў неспадзяваную для той гадзіну: старая, не ведаючы талейранавага правіла «ніколі не слухацца першага поклічу сэрца, таму што ён заўсёды добры», была расчулена яе лёсам і запрапанавала ёй адпускную за невялікі ўзнос двух тысяч рублёў. «Я сама, сказала яна ёй, заплаціла за цябе гэтыя грошы: а харч і адзенне, з таго часу затрачання на цябе? Ну, а пакуль выплаціш грошы, прысылай мне які-небудзь невялікі аброк,—рублёў сто дваццаць,—і я загадаю Платошку напісаць пашпарт; ён-жа ў мяне дурань, сапсуе, чаго добрага, аржуш, а цяпер гербавая папера гэтакая дарагая». Софі згадзілася на ўсё, дзякавала, абліваючыся слязмі, і крыху супакоілася. Праз тыдзень Платошка напісаў пашпарт, адзначыў у ім, што ў яе твар звычайны, нос звычайны, рост сярэдні, рот умераны і што асаблівых адзнак не аказалася, апрача *па-французску гаворыць*; а праз месяц Софі ўпрасіла жонку кіраўнічага суседнім маёнткам, якая ехала ў Пецербург пакласці ў ламбард грошы і аддаць у гімназію сына, узяць яе з сабою; фурманку нагрузілі грыбамі, варэннем, мёдам, мочанымі і сушанымі ягадамі, прызначанымі на падарункі; жонка кіраўнічага пакінула толькі месца для сябе; Софі змясцілася на нейкай кадушцы, якая на працягу дзевяцісот вёрст, напамінала ёй, што яна зроблена не з лябяжага пуху. Гімназіста пасадзілі на перадку; ён быў хлапец доўгавязы; гадоў чатырнаццаці, курыў нежынскія карашкі, і больш развіты, чым здавалася; ён усю дарогу ўхаджаў за Софі, і калі-б не памыйнага колеру прыжмураныя вочы яго маткі, то ён, можа, апырэдзіў-бы Бельтава. А ргорос Бельтаў зрабіў спробу звесці Софі, калі яна пераязджала ад цёткі да кіраўнічых і, і, мусіць, звёз-бы, калі-б фурман не напіўся так, што заблудзіўся. Ад прыкрасці і ў першую хвіліну горкага ўсведамлення кіслаты вінаграду, Бельтаў расказаў пра свой раман не зусім у тым выглядзе, як ён быў, кампаніі карцёжнікаў. Ён сказаў што цётка яго, рэўнівая, як усе старыя, сілком выслала Софі, вакаханую ў яго больш, чым па вушы; зрэшты, ён часткова быў рады, што яна выехала і павезла з сабою некаторыя знакі яго ўвагі. Вядома, што з вандроўных плямён у Еўропе цыганы і карцёжнікі ніколі не жывуць аседлым жыццём, і таму няма нічога дзіўнага, калі адзін са слухачоў Бельтава праз некалькі дзён ужо быў у Пецербургу. Ён знаходзіўся ў самай блізкай

дружбе з французжанкай Жукур, утрымальніцай пансіёна. Жукур, якая шнуравалася штодзённа да сарака гадоў і насіла плаці з высокім каўняром з сарамлівасці, страшэнна строга адносілася да маральнасці бліжняга. Гаворачы пра сёе-тое, яна расказала свайму другу, што да яе нанялася класнай дамай вельмі дзіўная істота, якая належыць NN-скай пані і гаворыць вельмі добра па-французску. Вандроўны друг зарагатаў. «Ба! старая знаёмая! гэта цудоўна! гэта беспадобна—ха, ха, ха,—эмілуйцеся, ды я яе тысячу раз бачыў у Бельтава, куды яна цягалася ўночы, калі ў цёткі ў доме ўсе спалі». Потым, надта дбаючы аб рэпутацыі ўстановы, ён папярэдзіў мадам Жукур на-конт становішча Софі. Жукур амаль не ашалела ад перапалоху, крычала: *Quelle démoralisation dans ce pays barbare!*¹ забылася ад абурэння пра ўсё на свеце, нават і пра тое, што ў прывілеяванай павітальнай бабкі, на рагу іх вуліцы, выходзіла двое дзяцей, блізнят, з якіх адно было падобна на Жукур, а другое на вандроўнага друга. Згарача яна хацела клікаць квартальнага, потым ехаць да французскага консула, але пасля некаторай развагі рашыла, што гэта непатрэбна зусім, і проста-на-проста пра-гнала Софі з дому самым грубым спосабам, забыўшыся з вялікага спеху аддаць належачыя ёй грошы. Жукур расказала тром іншым утрымальніцам страшную гісторыю, гэтыя ўсім астатнім у Пецербургу. Куды не кідалася бедная дзяўчына, усюды ёй паказвалі на дзверы. Яна стала шукаць прыватнага месца, але дзе знайсці? Знаёмых няма. Здарылася было нейкае месца на выезд і досыць выгаднае, але маці перад тым як канчаткова дагаварыцца, паехала даведацца да мадам Жукур—і потым дзякавала бога за выратаванне дачкі. Софі пачакала яшчэ тыдзень, пералічыла свае грошы,—у яе было трыццаць пяць рублёў і ніякіх надзей; нанятая ёю кватэра, была ўжо не па кішэні, і яна, доўга шукаючы, пераехала, нарэшце, у пяты, калі не шосты, паверх велізарнага дома ў канцы Гарохавай, паўноткага ўсякай свалатой. Праз два брудныя дворыкі, падобныя да нейкага дна не зусім высахлага возера, трэба было ісці да маленькіх дзвярэй, ледзь прыкметных у каласальнай сцяне; адтуль цягнулася ўверх сырая, цёмная каменная, з паламанымі ступенямі, бясконца лесніца, на якую адчыняліся, на кожнай пляцоўцы, двое-трое дзвярэй. На самым версе, на фінскім небе, як кажуць пецербургскія жартаўнікі, наймала пакой старая немка; у яе паралічом адняло абедзве нагі, і яна поўтрупам ляжала чацверты год каля печы, вязала панчохі ў буднія дні і чытала Лютараў пераклад бібліі ў святы. Пакоік быў крокі на тры; з іх два здаваліся беднай немцы залішняй раскошай і яна аддавала іх у наймы разам з акном, ад якога на поўаршына ўзнімалася бакавая неафарбаваная цагляная сцяна другога дома. Софі пагаварыла з немкай і наняла гэты будуар; у гэтым будуары было

¹ «Якая дэмаралізацыя ў гэтай варварскай краіне!».

брудна, чорна, сыра і чадна; дзверы адчыняліся ў халодны калідор, дзе поўзалі нейкія дзеці, жалкія, абарваныя, бледныя, рыжыя, з вачыма, заплыўшымі залатухай; вакол было паўнютка п'яных майстравых. Лепшую кватэру ў гэтым паверсе мелі швачкі; ніколі ніхто не бачыў, прынамсі ўдзень, каб яны працавалі, але з іх жыццёвага ўкладу відаць было, што ім да беднасці яшчэ далёка; кухарка, што жыла ў іх, разоў пяць на дзень бегала ў поўпіўніцу са шчарбатым жбанам... Усе намаганні знайсці работу не мелі поспеху; добрая немка прасіла і хадайнічала праз адзіную сваю знаёмую і суайчынніцу, якая жыла ў кагосьці пры дзецях, дазнацца, ці няма дзе якой пасады? Тая абяцала, але нічога не знайшла. Софі адважылася на апошняе: яна пачала шукаць месца пакаёўкі і знайшла было адно; у цане сышліся, але асобая адзнака ў пашпарце так здзівіла паню, што яна сказала: «Не, галубка, мне не па кішэні мець пакаёўку, што гаворыць па-французску». Софі ўзялася шыць бялізну. Начальніца швачак была вельмі задаволена яе строчкай, заплаціла ёй амаль усё, што належала паводле ўмовы, і паклікала да сябе на чай, замест якога пачаставала ружовым півам; яна старанна запрашала бедную дзяўчыну пераехаць да яе, але нейкі ўнутраны жах спыніў Софі, і яна адмовілася. Гэта вельмі абразіла начальніцу, і яна з гордасцю бразнуўшы дзвярыма, зачыняючы іх за Софі, сказала: «Сама прыдзеш прасіцца, дваранка якая важная! У нас немка з Рыгі жыве нягоршая за цябе красуня». — Увечары начальніца з колкай іроніяй гаварыла пра бедную дзяўчыну камісару, які прыходзіў часам увечары адпачываць у прыёмнай кампаніі ад дзённых турбот, і так зацікавіла яго, што ён зараз-жа накіраваўся ў пакой немкі і запытаўся ў яе:

— «Што, фрау-мадам, як жывеце гадуецесь? А? пара-б ужо і за нагамі!»

Немка, паспешна надзяючы каптурык, што заўсёды ляжаў каля яе на неспадзяваны выпадак, адказала:

— «Што целіць, бог не перабірай!»

— «Ну, а дзе-ж гэта Целебеевай дзеўка, Соф'я Немчынава?»

— Тут,—адказала Софі.

— «Дзе гэта цябе падкруціла навучыцца па-французску, а? шэльма-дзеўка, мусібыць; а ну, пагавары па-французску». Софі маўчала.— «Відаць не ўмееш? Ну, што-небудзь скажы». Софі маўчала, яе вочы наліліся слязмі.— «Фрау-мадам, што ўмее яна па вашаму?»— «Ошэнь карашо!»— «Мусіць, як ты ўпрысядкі скакаць... а што вы часам настоечкі не трымаеце? я нешта змёрз». — «Не,—адказала немка.— «Дрэнна. Ну, а яблык гэты чый? (яблык прынесла знаёмая немцы бабуля, і немка хавала яго з серады, каб закусіць ім Лютэраў пераклад бібліі ў нядзелю)».

— «Мой,—адказала немка.— «Ну, дзе ўжо табе яго раскусіць; яшчэ вось французжанка гэтая з'есць у цябе;—ну, бывайце»,—сказаў камісар, які не зрабіў, аднак, ніякай шкоды, і, вельмі задаволены сабою, з яблыкам у кішэні накіраваўся да швачак.

Нудна, страшна цягнуліся дні; няшчасная дзяўчына гасла ў гэтай гразі, сярод усякіх зняваг і ўніжэнняў. Каб яна не была такая развітая, можа яна і зладзіла-б як-небудзь, прыстасавалася-б і тут; але выхаванне раскрыла ў ёй столькі пяшчотнага, далікатнага, што на яе ўсё навакольнае дзейнічала ў дзесяць разоў мацней. Былі хвіліны такой знямогі, такога знеслення, што яна мусіць, упала-б глыбока, калі-б не была ахавана ад падзення тым брудным, буднім выглядам, пад якім парок выяўляўся перад ёю. Былі хвіліны, калі думка атруціцца прыходзіла ёй у галаву, яна хацела з сабою пакончыць, каб выйсці з безвыходнага становішча; яна тым бліжэй была да распачы, што не магла сябе ні ў чым папракнуць; былі хвіліны, калі злаба, нянавісьць напаўнялі і яе сэрца; у адну з такіх хвілін яна схапіла пяро і, сама не ўсведамляючы таго, што робіць і навошта, напісала, у нейкім урачыстым гневе, пісьмо да Бельтава. Вось яно:

«Я не хачу стрымлівацца больш. Пішу да вас,—пішу для таго толькі, каб мець апошнюю, можа быць, радасць у маім жыцці—выказаць вам усю пагарду маю; я ахвотна заплачу апошнія капейкі, прызначаныя на хлеб, за адпраўку пісьма; я буду жыць думкаю, што вы прачытаеце яго. Вашы ўчынкі са мною, у доме вашай цёткі, паказалі мне ў вас разбэшчанага свавольніка, бяздушнага распусніка; я яшчэ, зразумела, па неспрактываванасці, апраўдвала вас дрэнным выхаваннем, колам, у якім вы траціце сваё жыццё; я апраўдвала вас тым, што маё фальшывае становішча выклікала вас на гэта. Але паклёп, якім вы давяршылі іх, агідны, подлы паклёп, паказаў мне ўсю меру вашай нізасці; нават не злачынства, а іменна нізасці. Вы рашылі з помсты, з дробнай самалюбнасці загубіць безабаронную дзяўчыну, нахлусіць на яе. І за што? хіба вы, сапраўды, кахалі мяне? Запытайце сваё сумленне... Дык радуйцеся, вам удалася: ваш прыяцель ачарніў мяне тут, мяне выгналі, на мяне глядзелі з пагардаю, мае вушы павінны былі слухаць страшныя знявагі; нарэшце, я без кавалка хлеба; а таму выслухайце ад мяне, што я сама пагарджаю вамі, таму што вы нікчэмны, агідны чалавек; выслухайце гэта ад пакаёўкі вашай цёткі... Як мне прыемна думаць пра бяссільную злабу, пра шаленства, з якімі вы будзеце чытаць гэтыя радкі; а вас-ж лічаць за прыстойнага чалавека і, вы мабыць, паслалі-б кулю ў лоб, калі-б хто-небудзь з роўных вам сказаў гэта».

Бельтаў, прайпраўшы дарэшты, раззлаваны, валяўся перад чаем на канапе, калі пасланы ў горад прывёз яму, між іншым, і пісьмо ад Софі. Ён не ведаў яе почырка; значыцца, не здагадаўся па адрасу, ад каго пісьмо, і зусім спакойна раскрыў яго. Ад першых слоў рука яго задрыжэла, але ён дачытаў пісьмо спакойна, устаў, асцярожна склаў яго, потым сеў на крэсла і павярнуў галаву да акна. Дзве гадзіны праседзеў ён у гэтым палажэнні; чай даўно ўжо стаяў на сталі, і ён не

дакранаўся яшчэ да сваёй шклянкі; люлька яго даўно ўжо дакурылася, і ён не клікаў казачка. Калі ён зусім апамятаваўся, яму здалося, што ён перанёс цяжкую і доўтую хваробу; ён адчуваў слабасць у нагах, стому, шум у вушах; правёў разы два рукой па галаве, быццам мацаючы, ці тут яна; яму было холадна, ён быў бледны, як палатно; пайшоў у спальню, адпусціў чалавека і кінуўся на канапу, зусім адзеты... Праз гадзіну ён пазваніў; а на другі дзень, на досвітку, па грэблі, каля млына, прагрукацела дарожная каляска, і чацвёрка дужых коней дружна падымала яе на гару; млынары, вышаўшы паглядзець, пыталіся: куды гэта наш пан? «Ды, кажуць, у Піцер»,—адказаў адзін з іх.—А праз поўгода праз той самы мост прагрукацела тая самая каляска назад: пан вярнуўся з паняй. Вясковы свяшчэннік, які хадзіў віншаваць Бельтава з прыездам, вярнуўшыся дадому, з найвялікшым здзіўленнем казаў жонцы:

— Пападзя! а пападзя! ведаеш, хто пані? вось што была настаўніца ў Веры Васілеўны, ад засецінскай пані. Дзіўныя справы твае, госпадзі!

— Што? нябось,—адказала пападзя,—і прыступу няма?

— Не, не хачу маніць,—адказаў свяшчэннік: словаахвотная і добрадушная.

Цётка, якая двое сутак злавалася на Бельтава за яго першы пасаж з гувернанткай, усё жыццё не магла забыць нясцерпнага шлюбу свайго пляменніка і памерла, не пускаючы яго на вочы; яна часта казала, што дажыла-б да ста гадоў, калі-б гэты няшчасны выпадак не пазбавіў яе сну і апетыту. Відаць, такое ўжо жаночае сэрца: сама Бельтава не магла зжыць страшнага ўражання ад таго, што яна перацярпела да замужжа. Ёсць далікатныя і тонкія арганізацыі, якія іменна ад далікатнасці не перарываюцца горам, уступаюць яму, як відаць, але скажаюцца, але прымаюць у сябе глыбока, страшэнна глыбока зазнае, і на працягу ўсяго жыцця не могуць пазбавіцца яго ўплыву; выпакутаваны вопыт астаецца нейкай златворнай матэрыяй, жыве ў крыві, у самым жыцці і то схваецца, то раптам выяўляецца са страшэннай сілай і разлагае цела. Якраз такая натура была ў Бельтавай: ні каханне мужа, ні відавочна добры ўплыў на яго, не маглі выжыць горкага пачатку з душы яе. Яна баялася людзей, была задумлівай, дзікай, замкнёнай у сабе,—худая, бледная, недаверлівая, яна ўсё чагосьці баялася, любіла плакаць і сядзела моўчкі цэлыя гадзіны на балконе. Гады праз тры Бельтаў прастудзіўся і на пяты дзень памёр; цела яго, знясіленае ранейшым жыццём, не мела патрэбных сіл, каб перамагчы гарачку; ён памёр у непрытомнасці. Софі паднесла да яго двухгадовага хлопчыка: ён дзіка зірнуў на яго, і спалоханае дзіця пацягнулася ручкамі ў другі пакой. Удар гэты зрабіў страшнае ўражанне на Бельтаву: яна любіла гэтага чалавека за яго шчырае раскаянне; яна ўбачыла благародную натуру з-за гразі, што прыстала да яе ад навакольнага; яна аданіла яго перамену;

яна любіла нават тыя парывы буянага разгулу і дзікай нястрыманасці збалаванага нораву, якія часам яшчэ варочаліся да яго.

З усёй сваёю хваравітай знерваванасцю ўзялася Бельтава, пасля страты мужа, за выхаванне хлопчыка; калі ён дрэнна спаў уночы,—яна зусім не спала; калі ён здаваўся нездаровы,—яна была хворая; адным словам, яна ім жыла, ім дыхала, была яго нянькай, карміліцай, калыскай, цацкай. Але і гэтая сударжная любоў да сына была звязана ў ёй з чорным пачаткам яе душы. Страх, што яна страціць дзіця, амаль бесперапынна ўплятаўся ў мары яе; яна часта ў роспачы глядзела на сваё дзіця, калі яно спала, і як толькі сон здаваўся ёй занадта спакойным, нясмела падносила дрыжачую руку да вуснаў яго. Але, наперакор унутранаму голасу мацеры, як яна называла хваравітыя мары свае, дзіця расло і, калі не было вельмі здаровым, то не было і хворым. Яна не выязджала з Белага-Поля; хлопчык быў зусім адзін і, як усе адзінокія дзеці, развіўся не на свае гады; аднак, і незалежна ад знадворных уплываў, у дзіцяці можна было заўважыць бяспрэчныя адзнакі рэзкіх здольнасцей і энергічнага характару. Прышоў час вучэння. Бельтава накіравалася з сынам у Маскву, для таго, каб знайсці губернера. У яе нябожчыка мужа жыў у Маскве дзядзька, надзвычай своеасаблівы чалавек, зненавіджаны ўсёй раднёю, капрызны халасцяк, вельмі разумны, зусім бяздзейны і, сапраўды, зусім нясцерпны сваёй своеасаблівасцю.

Не магу ніяк утрымацца, каб не сказаць некалькі слоў пра гэтага дзівака: мяне страшэнна цікавяць біяграфіі ўсіх асоб, якія толькі сустракаюцца мне. Здаецца, быццам жыццё звычайных людзей аднастайнае,—гэта толькі здаецца: нічога на свеце няма больш арыгінальнага і больш рознастайнага, як біяграфіі невядомых людзей, асабліва там, дзе няма двух чалавек, звязаных адной агульнай ідэяй, дзе кожны развіваецца на свой лад, без пэўнага напрамку, як удасца! Калі-б можна было, я склаў-бы біяграфічны слоўнік, у алфавітным парадку, усіх, напрыклад, хто голиць бараду, спачатку; для кароткасці можна было-б выпусціць жыццёапісанне вучоных, літаратараў, мастакоў, выдатных воінаў, дзяржаўных людзей, наогул людзей, занятых агульнымі інтарэсамі: іх жыццё аднастайнае, нуднае; поспехі, таленты, ганенні, воплескі, габінетнае жыццё, або жыццё па-за домам, смерць на поўдарозе, беднасць у старасці,—нічога свайго, а ўсё належыць эпасе. Вось чаму я ніколі не ўхіляюся ад біяграфічных адступленняў: яны раскрываюць усю раскошу светабудовы. Калі хто жадае, можа прапусіць гэтыя эпідоды, але разам з гэтым ён прапусціць і аповесць. Дык вось, біяграфія дзядзькі.

Бацька яго—стэпавы памешчык, які прыкідваўся заўсёды збыднелым, хадзіў усё жыццё ў непакрытым кажуху, сам ездзіў прадаваць у губернскай горад жыта, авёс і грэчку, прычым, як водзіцца, абмерваў і меў за гэта часам навуку. Аднак, сына

свайго, не гледзячы на дрэннае становішча, ён выправіў у гвардыю і з ім дзве чацвёркі коней, двух кухараў, камердынера, лакея-гіганта і чатырох хлопчыкаў, як hors d'oeuvre¹. У Пецербургу лічылі, што малады афіцэр вельмі добра выхаваны, гэта значыць мае восем коней, не меншы лік людзей, двух кухараў і інш. Усё ішло спачатку, як па маслу; будучы дзядзька зрабіўся гвардыі паручыкам, як раптам адбылася важная падзея ў яго жыцці: яна здарылася ў сямідзесятых гадах. У прыгожы зімовы дзень ён надумаўся праехацца ў санях па Неўскім; за Анічкавым мастом яго дагналі вялікія санкі тройкай, параўняліся з ім, хацелі апярэдзіць.—Вы ведаеце сэрца рускага; паручык закрычаў фурману: «пайшоў!»—«пайшоў!» закрычаў ільвіным голасам высокі, статны, захутаны ў мядзевую футру мужчына з другіх санак. Паручык апярэдзіў. Ледзь дыхаючы ад шалёнай злосці, пан у мядзевай футры, на павароце, трымаючы арапнік у руцэ, перацягнуў ім паручыкавага фурмана, знарок зачэпіўшы за пана.

— «Не апярэджваць, бестыя!»

— Што вы звар'яцелі?—запытаўся афіцэр.

— «Я хачу адвучыць вашага дурня, каб ён не смеў апярэджваць!»

— Я яму загадаў гнаць, шаноўны пане, і вы разумееце, што я вельмі паважаю мундзір маёй гасударыні, каб дазволіць запляміць яго.

— «Ба, які малойчык!—Ды хто ты такі!?»

— А ты хто?—запытаўся паручык, гатовы кінуцца на яго, як звер.

Статны мужчына паглядзеў на яго з пагардай, паказаў яму свой кулак велічынёй з слановую нагу і сказаў:

— «У рукапашную? Не, браце, не здужаеш!» Потым закрычаў фурману: «пайшоў!»

— Едзь за ім!—закрычаў паручык свайму фурману, далучыўшы пару слоў, да таго ўсім вядомых, што іх і ў лексіконе не змяшчаюць.

Афіцэр, сапраўды, даведаўся, дзе жыве гэты пан, аднак, ісці да яго раздумаў; ён рашыў напісаць яму пісьмо і пачаў было досыць удала; але яму, як знарок, перашкодзілі: яго запатрабаваў генерал, загадаў за нешта арыштаваць; потым яго перавялі ў гарнізон Орскай крэпасці. Орская крэпасць уся стаіць на яшме і на каштоўнейшых горнакаменных пародах, і ўсё-ж там вельмі нудна. Афіцэр узяў з сабою экзэмпляр Крэбільёнавых раманаў і з такім павучальным чытаннем накіраваўся на граніцу Уфійскай правінцыі. Гады праз тры яго зноў перавялі ў гвардыю, але ён вярнуўся з Орскай крэпасці, як казалі знаёмыя, крыху звар'яцелым; вышаў у адстаўку, потым паехаў у маёнтак, які дастаўся яму пасля збыднелага бацькі, які, крэкчучы

¹ Літаральна—на закуску.

і ходзячы ў непакрытым кажуху, для аднаго, аднак, акруглення, прыкупіў дзве тысячы пяцьсот душ навакольных сялян. Там новы памешчык пасварыўся з усімі сваякамі і паехаў у чужыя краіны. Гады тры прападаў ён у англійскіх універсітэтах, потым аб'ехаў амаль усю Еўропу, мінуючы Аўстрыю і Іспанію, якіх не любіў; быў у сувязях з усімі славытымі асобамі, праседжваў вечары з Банетам, разважаючы аб арганічным жыцці, і цэлыя ночы з Бамаршэ, гаворачы аб яго працэсах за бакаламі віна; вёў сяброўскую перапіску з Шлёцэрам, які тады выдаваў сваю славетную газету; ездзіў знарок у Эрменанвіль да ўгасаўшага Жан-Жака і горда праехаў міма Фернея, не заязджаючы да Вальтэра. Вярнуўшыся гадоў праз дзесяць з падарожжа, ён направаваў пажыць у Пецербургу. Яму не спадабалася пецербургскае жыццё, і ён асталываўся ў Маскве. Спачатку лічыў ён усё дзіўным; потым усе яго пачалі лічыць дзіўным. І сапраўды, ён неяк згубіўся... пачаў чытаць адны медыцынскія кнігі, відэвочна, апускаўся, рабіўся азлобленым, капрызным, чужым усяму і да ўсяго астыўшым...

Да яго прыехаў блізка таго часу, як Бельтава шукала гувернёра, рэкамендаваны адным з яго швейцарскіх сяброў жэневец, які жадаў пайсці ў выхавальнікі. Жэневец быў чалавек гадоў пад сорок, сівы, хударлявы, з юнымі блакітнымі вачыма і са строгай набожнасцю ў твары. Ён быў чалавек вельмі добра адукаваны, дасканала ведаў латынь, быў добры батанік. У справе выхавання лятучэннік з юнацкай добрасумленнасцю бачыў выкананне абавязка, страшную адказнасць; ён вывучаў рознастайныя трактаты аб выхаванні і педагогіі ад Эміля і Песталоцы да Базедава і Нікалаі; аднаго ён не вычытаў у гэтых кнігах,—што найважнейшая справа выхавання заключаецца ў прыстасаванні маладога розуму да навакольнага, што выхаванне павінна быць кліматалагічным, што для кожнай эпохі, таксама як для кожнай краіны, яшчэ больш для кожнага саслоўя, а, можа, і для кожнай сям'і, павінна быць сваё выхаванне. Гэтага жэневец не мог ведаць: ён сэрца чалавечы вывучыў паводле Плутарха; ён ведаў сучаснасць паводле Мальт-Брэна і статыстыкаў; ён у сорок гадоў без слёз не ўмеў чытаць «Дон-Карлоса», верыў у паўнату самаадданнасці, не мог дараваць Напалеону, што ён не вызваліў Корсіку, і вазіў з сабою партрэт Паолі. Праўда, і ён меў горкія сутычкі са светам практычным: беднасць, няўдачы моцна прыгняталі яго, але ён ад гэтага яшчэ менш пазнаў рэчаіснасць. Сумны, хадзіў ён па цудоўных берагах свайго возера, абураны на свой лёс, абураны на Еўропу, і раптам уяўленне паказала яму на поўнач—на новую краіну, якая, як Аўстралія ў фізічных адносінах, была ў маральных чымсьці, што складалася ў велізарных размерах, іншым, новым, узнікаючым... Жэневец купіў сабе гісторыю Левека, прачытаў Вальтэрава «Петра I» і праз тыдзень пайшоў пехатою ў Пецербург. Пры нявінным поглядзе сваім на свет жэневец меў

нейкую непахісную грунтоўнасць, нават пэўную халоднасць. Халодны лятученнік ніколі не выправіцца: ён астанецца на векі вечныя дзіцём.

Бельтава пазнаёмілася з ім у дзядзькі; яна амаль не спадзявалася знайсці ідэальнага губернера, які склаўся ў яе фантазіі, але жэневец быў блізкі да яго. Яна запрапанавала яму (на тыя часы вельмі многа) чатыры тысячы рублёў у год. Жэневец сказаў, што яму трэба толькі тысячу дзвесце, і згадзіўся. Бельтава выказала сваё здзіўленне; але ён спакойна запырэчыў, што ён з яе бярэ не менш і не больш таго, колькі трэба, што ён склаў сабе каштарыс у восемсот рублёў ды на непрадбачаныя выпадкі кладзе чатырыста; «да раскошы», дадаў ён: «я прывучацца не хачу, а збіраць капітал лічу справаю ганебнаю». І гэтак вось дзівачу даверыла маці выхаванне будучага ўладальніка Белага-Поля з пустошамі і ўгоддзямі.

Адзін стары дзядзька, усім на свеце незадаволены, быў і гэтым незадаволены, і ў той час, калі Бельтава была страшэнна рада, дзядзька (ён адзін з усіх сваякоў яе мужа, прымаў яе) казаў: «Ох, Соф'я, Соф'я, усё ты недарэчна робіш; жэневец няхай-бы заставаўся спакойна ў мяне чытальнікам; ну які з яго губернер? За ім трэба яшчэ няньку, ды і што ён зробіць з Валодзі? Швейцарца? Дык ужо лепш, па-мойму, проста табе везці яго куды-небудзь у Вева або Лазану»... Соф'я бачыла ў гэтых словах эгаізм старога, які палюбіў жэнеўца, і, не жадаючы злаваць яго, маўчала; а потым, праз два тыдні, накіравалася з Валодзем і з саракагадовым юнаком назад у свой маёнтак. Справа была ўвесну; жэневец пачаў з таго, што развіў у Валодзі страсць да батанікі. З самай раніцы ўходзілі яны гербарызаваць, і жывая гутарка змяняла нудныя ўрокі: кожны прадмет, што пападаўся на вочы, быў тэмаю, і Валодзя з надзвычайнай увагай слухаў тлумачэнні жэнеўца. Пасля абеду сядзелі, звычайна, на балконе, які выходзіў у сад, і жэневец расказваў біяграфіі вялікіх людзей, далёкія падарожжы, часам дазваляў у выглядзе ўзнагароды чытаць самому Валодзю Плутарха... І час ішоў, і два выбары мінулі, і прышоў час везці Валодзю ва ўніверсітэт. Маці неяк не хацела: яна ў гэтыя годы больш здружылася з ціхім шчасцем, чым за ўсё сваё жыццё; ёй было так добра ў гэтым спакойным, сугучным жыцці, што яна баялася ўсякай перамены; яна так прызвычалася і так любіла чакаць на сваім заветным балконе Валодзю з далёкіх прагулак; яна адчувала такую асалоду, калі ён, выціраючы пот са свайго твару, вясёлы і пачырванелы, кідаўся да яе на шыю; яна з такой гордасцю, з такой асалодай глядзела на яго, што гадова была заплакаць. І сапраўды, выгляд Валодзі меў у сабе нешта чулівае: ён быў такі благародны, нешта такое прамое, шчырае, даверлівае было ў ім, што таму, хто глядзеў на яго рабілася прыемна для сябе і сумна за яго. Як відавочна было, што на гэтага стройнага, гібкага юнака са светлым позіркам, жыццё не

клала ніводнага ярма, што пачуццё страху не наведвалася ў гэтыя грудзі, што мана не пераступала праз гэтыя вусны, што ён зусім не ведаў, што чакае яго ў жыцці. Жэневец палюбіў свайго вучня амаль таксама, як маці; ён часам доўга гледзячы на яго, апускаў вочы, поўныя слёз, думаючы: «і маё жыццё не загінула; досыць ведаць, што я дапамагаў развіццю такога юнака,—мяне сумленне не папракне».

Як усё пераблытана, як усё дзіўна на белым свеце! Ні маці, ні выхавальнік, зразумела, не думалі, колькі гаркаты, колькі спакусы яны рыхтуюць Валодзю гэтым адшэльніцкім выхаваннем. Яны зрабілі ўсё, каб ён не разумеў рэчаіснасці; яны клапатліва засланілі ад яго, што робіцца на шэрым свеце, і, замест горкага прысвячэння ў жыццё, перадалі яму бліскучыя ідэалы; замест таго, каб весці на рынак і паказаць прагнуў нястройнасць натоўпу, які кідаецца за грашыма, яны прывялі яго на цудоўны балет і запэўнілі дзіця, што гэтая грацыя, што гэтае музыкальнае спалучэнне рухаў з гукам—звычайнае жыццё; яны падрыхтавалі свайго роду маральнага Каспара Гаузера... Гэтакі быў і жэневец;—але якая розніца: ён, бедны вучоны, які гатоў быў ісці з края ў край зямнага шара з невялікім клункам, з партрэтам Паолі, са сваімі запаведнымі марамі і з прывычкай задавальвацца малым, з пагардай да раскошы і з гатоўнасцю на працу;—што-ж у ім было падобнага з прызначэннем Валодзі з яго грамадскім становішчам?..

Але як ні прызвычайлася Бельтава да свайго адшэльніцкага жыцця, як ні цяжка было ёй адарвацца ад ціхага Белага-Поля, яна адважылася ехаць у Маскву. Прыехаўшы, Бельтава павезла Валодзю зараз-жа да дзядзькі. Стары быў вельмі слабы; пры яе з'яўленні ён поўляжаў у вольтэраўскім крэсле; ногі былі закручаны ў шалі з казінага пуху; сівыя рэдкія валасы доўгімі космамі падалі на халат; на вачах быў зялёны парасон.

— «Ну, ты чым займаешся, Владзімір Пятровіч?»—запытаўся стары.

— Рыхтуюся ва універсітэт, дзядуня, адказаў юнак.

— «У які?»

— У маскоўскі.

— «Што там рабіць? Я сам знаёмы быў з Мацеем, ды і з Геймам,—ну, а ўсё, здаецца, у Оксфорд лепш было-б; а, Соф'я? дапраўды лепш. А па якой галіне хочаш ты ісці?»

— Па юрыдычнай, дзядуня.

Дзядуня зрабіў пагардлівую міну.

— «Ну, што-ж! вывучыш *le droit naturel, le droit des gens, le code de Justinien*¹—потым што?»

— Потым,—адказала маці, усміхаючыся,—потым у Пецербург служыць.

— «Ха, ха, ха! вельмі трэба ведаць *Pandecten* і ўсе гэтыя

¹ Натуральнае права, міжнароднае права, кодэкс Юстыніяна.

Glosses!¹ Або, можа, вы Владзімір Пятровіч, у журысконсульты збіраецеся? Ха, ха, ха! у адвакаты? Рабіце, як хочаце, а п-мойму, браток, ідзі па доктарскай справе; я табе бібліятэку сваю пакіну—вялікая бібліятэка: я яе трымаў у добрым парадку і ўсё новае выпісваў; медыцынская навука цяпер лепш за ўсё; і бліжняму карысць будзе, за грошы табе лячыць сорамна, дарма будзеш лячыць,—і сумленне тады спакойным будзе».

Ведаючы ўпартасць старога, ні Валодзя, ні маці яго не прэчылі, але жэневец не сцягне і сказаў:

— «Вядома, дзейнасць урача вельмі карысная дзейнасць, але я не ведаю, чаму-ж Владзіміру Пятровічу не ісці па грамадзянскай галіне, калі ўсімі сродкамі стараюцца, каб адукаваныя маладыя людзі ішлі ў службу?»

— Ён вывучыць вас ды разам і мяне; а я быў у Жэневе, калі ён яшчэ толькі поўзаў,—адказваў капрызны стары,—мой любы *citoyen de Geneve!*² А ці ведаеце вы, дадаў ён, памякчэўшы:—у нас у нейкім перакладзе з Жан-Жака было напісана: «твор жэнеўскага *мешчакіна* Русо»...—і стары закашляўся ад смеху. Ён тысячу разоў расказваў пра гэты пераклад, і яму заўсёды здавалася, што яго слухач яшчэ не ведае.—«Валодзя», гаварыў ён далей ужо ў вясёлым настроі: «ці не пішаш ты віршаў?»—Прабаваў, дзядуня,—адказаў Владзімір пачырванёўшы.—«Калі ласка, не пішы любы дружа; адны пустыя людзі пішучь віршы; гэта-ж *futilité*³,—трэба справай займацца».

Толькі апошнюю парадку Владзімір і выканаў: вершаў ён не пісаў. А паступіў ён не ў оxfordскі універсітэт, а ў маскоўскі, і не па медыцынскай галіне, а па этыка-палітычнай. Універсітэт даваршыў выхаванне Бельтава; дагэтуль ён быў адзін; цяпер трапіў у шумную сям'ю таварышоў. Тут ён пазнаў сваю ўдзельную вагу, тут ён сустрэў гарачую сімпатыю маладых сяброў і, раскрыты для ўсяго высокага, пачаў старанна займацца навукамі. Сам дэкан адчуваў да яго сімпатыю, лічачы, што яму не стае толькі карацейшых валасоў і крыху больш пачцівага абыходжання, каб быць найлепшым студэнтам. Скончыўся, нарэшце, і курс; раздалі на акце юнакам падарожныя ў жыццё. Бельтава пачала збірацца ў Пецербург; сына яна хацела выправіць наперад, потым, упарадкаваўшы свае справы, ехаць за ім. Перш, чым універсітэцкія сябры разбрыліся па беламу свету, сабраліся яны ў Бельтава, напярэдадні яго ад'езду; усе яшчэ былі поўны надзеямі; будучыня раскрывала свае абдымкі, забіла часткова як Клеапатра, пакідаючы сабе права кары за радасці. Маладыя людзі строілі сабе велічэзныя планы... Ніхто і не думаў, што адзін скончыць свой шлях начальнікам аддзялення, які праігрывае ўсе набыткі свае ў прэферанс; другі

¹ Пандэкты і тлумачэнні рымскага права.

² Жэнеўскі грамадзянін.

³ Нікчэмная дробязь.

зачарствее ў правінцыяльным жыцці і будзе сябе адчуваць нездаровым, калі не вып'е трох чарак зорнай настойкі перад абедам і не паспіць гадзіны тры па абедзе; трэці—на такой пасадзе, на якой ён будзе злавацца, што юнакі—не старыя, што яны не падобны да яго экзекутара ні манерамі, ні маральнасцю, а ўсе пустыя лятуценнікі. У вушах Бельтава яшчэ гучэлі клятвы ў дружбе, у вернасці марам, звон чокаючыхся бакалаў,—як жэневец у дарожнай вопратцы ўжо будзіў яго.

Лятуценнік мой з вялікай радасцю ехаў у Пецербург. Дзейнасць, дзейнасць!.. Вось там збудуцца яго надзеі, вось там ён разаўе свае праекты, там пазнае рэчаіснасць,—у гэтым асяродку, з якога выходзіць усё новае жыццё Расіі! Масква, думаў ён, зрабіла свой подвіг, сцягнула ў сябе, як у гарачае сэрца, усе вены дзяржавы; яна б'ецца за яе; але Пецербург, Пецербург,—гэта мозг Расіі, ён наўсёму, каля яго ледзяны і гранітны чэрап;—гэта ўзможная думка імперыі... І рад падобных думак і метафар лунаў у яго галаве без жаднай нацяжкі і са святой шчырасцю. А дэліжанс, тым часам, каціўся ад станцыі да станцыі і вёз, апрача нашых лятуценнікаў, адстаўнога коннаегерскага палкоўніка з сівымі вусамі, архангельскага чыноўніка, які вазіў з сабой скамянелую шамаю, рамашку на выпадак зацяджання і лакея, адзетага ў пляшывы кажух, ды светлавалосага юнкера, у якога шчокі былі цямней за валасы і які ганарыўся сваім уплывам на кандуктара. Для Владзіміра ўсе гэтыя асобы былі ў навіну, мелі святочны выгляд. Ён добрадушна смяяўся з архангелагародца, калі той яго частаваў выкапнёвай шамаёй, і смяяўся з яго нязграбнасці, калі ён так доўга капаўся ў кашальку, каб знайсці належную манету за порцыю баршча, што нецярплівы палкоўнік плаціў за яго; ён не мог як след нарадавацца, што архангельскі жыхар казаў палкоўніку: «ваша прэвасхадзіцельства», і што палкоўнік не мог выказаць літаральна ніводнай думкі, каб не пачаць і не скончыць яе словамі, вельмі далёкімі ад прыстойнасці; яму нават здаваўся смешным няўключды дзядок, які служыў у архангельскага праезджага або, дакладней, не паміраў у яго на паслугах, дзядок, пераплецены ў сiлг гiссе¹ не глядзячы на холад. Юнак на ўсё глядзеў добрадушна.

Прыезд яго ў Пецербург і першае паяўленне ў свеце мелі надзвычайны поспех. Ён меў рэкамендацыйнае пісьмо да адной уплывовай старой дзяўчыны; старая дзяўчына, убачыўшы прыгожага юнака, рашыла, што ён вельмі адукаваны і дасканалы ведае мовы. Яе брат быў начальнікам нейкай галіны грамадзянскага ўпраўлення. Яна прадставіла яму Владзіміра. Той пагаварыў з ім некалькі хвілін і, сапраўды, быў здзіўлены яго простаю гутаркай, яго шматбаковай адукацыяй і палкім, гарачым розумам. Ён яму запрапанаваў запісаць яго ў сваю канцылярыю,

¹ Руская скура.

сам даручыў дырэктару звярнуць на яго асаблівую ўвагу. Владзімір узяўся старанна за справы; яму спадабалася бюракратыя, разглядаемая скрозь прызму 19 год,—бюракратыя клапатлівая, занятая, з нумарамі і рэгістратурай, з заклапочаным выглядам і кіпамі папер пад рукою; ён бачыў у канцылярны млыновае кола, якое прымушае рухацца масы людзей, раскіданых на палове зямнага шара,—ён усё паэтызіраваў.

Прыехала, нарэшце і Бельтава ў Пецярбург. Жэневец усё яшчэ жыў у іх; у апошні час ён парываўся некалькі разоў пакінуць Бельтавых, але не мог; ён так зжыўся з гэтай сям'ёй, так многа даў свайго Владзіміру і так шчыра паважаў яго маці, што яму цяжка было пераступіць за парог іх дома, ён рабіўся панурым, змагаўся з сабою,—ён, як мы казалі, быў халодным лятучэннікам, і, значыцца, непапраўным. Неяк увечары неўзабаве пасля паступлення Владзіміра на службу, маленькая сям'я сядзела ля каміна. Малады Бельтаў, у якога і самалюбнасць была развітая, і юнацкае ўсведамленне сіл і гатоўнасці,—марыў пра будучыню; у яго ў галаве снавалі розныя надзеі, планы, спадзяванні; ён марыў пра шырокую грамадзянскую дзейнасць, пра тое, як ён аддасць усё жыццё сваё ёй... І сярод захапленняў будучым палкі юнак раптам кінуўся на шыю да жэнеўца: «І як многа абавязаны я табе, шчыры, добры друг наш,—сказаў ён яму: у тым, што я зрабіўся чалавекам—табе і маёй маці я абавязаны ўсім, усім; ты больш для мяне, чым родны бацька!» Жэневец закрыў рукою вочы, потым паглядзеў на маці, на сына, хацеў нешта сказаць, нічога не сказаў, устаў і вышаў з пакоя.

Прышоўшы ў свой невялікі кабінет, жэневец замкнуў дзверы, выцягнуў з-пад канапы свой запылены чамаданчык, выцер яго і пачаў пакаваць свае скарбы, з заміланнем пераглядаючы іх. Гэтыя скарбы выяўлялі неяк навочна ўсю бясконцую далікатнасць гэтага чалавека. У яго захоўваўся старанна загорнуты партфель; партфель гэты, крыва і коса зроблены, skleіў для жэнеўца 12-гадовы Валодзя на новы год, употай ад яго, уночы; зверху ён наляпіў выдраны з нейкай кнігі партрэт Вашынгтона. Далей, у яго захоўваўся акварэльны партрэт 14-гадовага Валодзі; ён быў нарысаваны з адкрытай шыяй, загарэлы, з прабліскам мыслі ў вачах і з тым выглядам, поўным спадзявання надзеі, які ў яго захаваўся яшчэ гадоў на пяць, а потым мільгаў у рэдкія хвіліны, як сонца ў Пецярбургу, як нешта мінулае, непрыстасоўнае да ўсіх астатніх рысаў. Яшчэ былі ў яго срэбраныя матэматычныя інструменты, падараваныя яму старым дзядзькам; таксама дзядзькава велізарная чарапахавая табакерка, на якой быў выцяснёны малюнак свята пры федэралізацыі; яна належала старому і ён заўсёды трымаў яе каля сябе: жэневец купіў яе пасля смерці старога ў яго камердынера. Склаўшы ўсе гэтыя каштоўнасці і яшчэ некаторыя ў тым-жа гусце, ён выбраў кніг пятнаццаць, астатнія адклаў. Потым, з

Самага ранку, вышаў ён асцярожна на Марскую, паклікаў возніка, вынес з чалавекам чамаданчык і кнігі і даручыў яму сказаць, што ён паехаў дні на два за горад, надзеў доўгі сурдут, узяў трасціну і парасон, паціснуў руку лакею, які служыў пры ім, і пайшоў пехатою з вознікам; буйныя слёзы капалі ў яго на сурдут.

Дні праз два, Бельтава, якая была надзвычай здзіўлена пазездкай жэнеўца, але чакала яго звароту, атрымала наступнае пісьмо:

«Шаноўнейшая пані! Учора ўвечары я атрымаў поўную ўзнагароду за працу маю. Паверце, гэтая хвіліна застанецца ў маёй памяці; яна праводзіць мяне да канца жыцця, як уцеха, як маё апраўданне ў маіх уласных вачах,—але разам з тым яна ўрачыста заключыла маю справу, яна ясна паказала, што настаўнік павінен пакінуць ужо выхаванца на сваё ўласнае развіццё, што ён хутчэй ужо можа пашкодзіць сваім уплывам самабытнасці, чым быць карысным. Чалавек павінен цэлае жыццё выхоўвацца; але ёсць эпоха, пасля якой яго не павінна выходзіць. Ды і што я магу зрабіць цяпер для вашага сына—ён апырэдзіў мяне.

«Даўно збіраўся я пакінуць ваш дом, але мая слабасць перашкаджала мне,—перашкаджала мне любоў да вашага сына; калі-б я не ўцёк цяпер, я ніколі-б не здолеў выканаць гэты абавязак, ускладзены на мяне гонарам. Вы ведаеце мае правілы: я не мог ужо і таму застацца, што лічу ганебным есці дарма чужы хлеб і, не працуючы браць вашы грошы на задавальненне сваіх патрэб. Такім чынам, вы бачыце, што я павінен быў пакінуць ваш дом. Разыйдземся сябрамі і не будзем больш гаварыць пра гэта.

«Калі вы атрымаеце гэтае пісьмо, я буду па дарозе ў Фінляндыю; адтуль я маю намер накіравацца ў Швецыю; буду падарожніцаць, пакуль пражыву свае грошы; потым вазьмуся зноў за работу: сіл у мяне яшчэ хопіць.

«У апошні час я не браў у вас грошай; не прабуйце мне іх перасылаць, а аддайце палову таму чалавеку, што даглядаў мяне, а палову астатнім слугам, якім прашу вас перадаць маё шчырае прывітанне: я часам дастаўляў шмат клопатаў гэтым бедным людзям. Тыя кнігі, што засталіся, возьме ў падарунак Вальдэмар. Да яго я пішу асобна.

«Бывайце, бывайце, блугароднейшая і глыбокапаважаная жанчына! Няхай будзе благаслаўленне на доме вашым; ды і чаго жадаць вам, маючы такога сына? Жадаю аднаго: каб вы і ён жылі доўга, вельмі доўга. Вашу руку».

Пісьмо яго да Владзіміра пачыналася так:

«Не парады настаўніка, а парады друга будуць апошнім зваротам да цябе, Вальдэмар. Ты ведаеш, у мяне няма сваякоў, якія былі-б мне бліжэйшымі, ды няма і старонніх бліжэйшых за цябе, не гледзячы на бязмерную розніцу ўзрастаў. На тваім чале жыць мае спадзяванні і надзеі. Я набыў, Вальдэмар,

права, ад'язджаючы даць табе сяброўскую параду. Ідзі дарогаю, якую табе паказаў лёс: яна найлепшая; я не баюся няўдач і няшчасцяў; яны знойдуць у табе адпор і сілу,—я баюся поспехаў і шчасця, ты стаіш на слізкай дарозе, служы справе, але глядзі, каб не вышла адваротнага: каб справа не служыла табе. Не збытай, Вальдэмар, сродкі з мэтаю. Адна любоў да бліжняга, адна любоў да добра павінна быць мэтаю. Калі любоў знікне ў душы тваёй, ты нічога не зробіш, ты будзеш ашукваць сябе; толькі любоў стварае трывалае і жывое, а гордасць бясплодна, таму што ёй нічога не трэба па-за сабою...»

Усяго пісьма не перапішаш: яно на тры паштовыя аркушы.

Так знік у жыцці Владзіміра гэты светлы і добры вобраз выхавальніка.—«Дзе гэта наш monsieur Joseph?»—часта гаварылі маці або сын, і яны абодва задумваліся, і ў іхнім уяўленні паяўлялася яго ціхая, спакойная і крыху манашаская фігура, у сваім доўгім дарожным сурдуце, якая знікала за гордымі і незалежнымі нарвежскімі гарамі.

VII

Азаіс даводзіў (вельмі нудна), што ўсё ў свеце ўзнагароджваецца; зразумела, каб верыць гэтаму, не трэба быць залішне строгім і прыдзірацца да дробязей. Грунтуючыся на гэтым, мы просім дазволу, у адплату за страту мс'е Жазефа, прадставіць Осіпа Еўсеіча. Осіп Еўсеіч быў хударлявенькі, сівенькі дзялок, гадоў шасцідзесяці, у панашаным віцмундырным фракку, заўсёды з задаволеным выглядам і чырвонымі шчокамі. Ён трыццаць гадоў кіраваў чацвёртым сталом у той канцылярый, куды паступіў Бельтаў, пятнаццаць год перад гэтым ён пражыў у дварэ канцылярый, маючы ганаровую годнасць швейцаравага сына, якая надавала яму арыстакратычную вагу перад дзецьмі ўсіх вартаўнікоў. Гэты чалавек мог быць найлепшым доказам таго, што не далёкія падарожжы, не універсітэцкія лекцыі, не пшырокае кола дзейнасці адукоўваюць чалавека: ён быў надзвычай спрактыкаваны ў справах, у веданні людзей і апрача ўсяго такі дыпламат, што, вядома, не адстаў-бы ні ад Остэрмана, ні ад Талейрана. Ад прыроды кемлівы, ён меў поўную магчымасць і час развіць і выхаваць свой практычны розум, седзячы з пятнаццаці гадоў у канцылярый; яму не перашкаджалі ні навукі, ні чытанне, ні фразы, ні нязбыўныя тэорыі, якімі мы з кніг разбэшчваем уяўленне, ні блеск свецкага жыцця, ні пэтычныя фантазіі. Ён, перапісваючы на-бела паперы і разглядаючы ў той-жа час людзей на-чорна, набываў штодзённа больш і больш глыбокае веданне рэчаіснасці, правільнае разуменне навакольнага і правільны такт у паводзінах, які спакойна правёў яго паміж канцылярскімі вірамі, непрыгляднымі, але багністымі і надзвычай небяспечнымі. Мяняліся галоўныя начальнікі, мяняліся дырэктары, мільгалі начальнікі аддзялення, а сталаначальнік чацвёртага стала заставаўся ўсё той самы, і ўсе

нго любілі, таму што ён быў неабходны і таму што ён старанна ўтойваў гэта. Усе шанавалі яго і ведалі яго заслугі, таму што ён стараўся зусім сцёрці сябе; ён усё ведаў, усё памятаў у справах канцылярыі; у яго аб усім можна было даведацца, як у архіве, і ён не лез наперад: яму дырэктар даваў пасаду начальніка аддзялення,—ён застаўся верным чацвёртаму сталу; яго хацелі ўзнагародзіць крыжам,—ён на два гады аддаліў ад сябе крыж, і прасіў замяніць яго гадавым акладам жалавання толькі таму, што сталаначальнік трэцяга стала мог пазайздросціць яму. Гэтакі ён быў ва ўсім: ніколі ніхто са старонніх не паскардзіўся на яго хабарніцтва; ніколі ніхто з яго саслужбоўцаў не падазраваў яго ў некарыслівасці. Вы можаце сабе ўявіць, колькі розных спраў прайшло на працягу сарака пяці гадоў праз яго рукі, і ніколі ніякая справа не ўзрушыла Осіпа Еўсеіча, не выклікала ў ім абурэння, не пазбавіла вясёлага настрою. Ён зроду ніколі не перайшоў мысленна ад справаводства на паперы да сапраўднага існавання акалічнасцей і асоб; ён на справы глядзеў неяк абстрактна, як на счাপленне вялікага ліку адносін, паведамленняў, рапартаў і запытаў, якія ў пэўным парадку размешчаны і па пэўных правілах разрасліся. Ведучы справу ў сваім стане або надаючы ёй рух, як кажуць рамантыкі-сталаначальнікі, ён меў на ўвазе, само сабой зразумела, адну ачыстку свайго стала і канчаў справу ў сябе, як зручней было: даведкай у Краснаярску, якая не магла вярнуцца раней як гады праз два, або падрыхтаваннем канчатковага вырашэння, або—гэта ён любіў больш за ўсё,—перасылкаю справы ў іншую канцылярыю, дзе ўжо іншы сталаначальнік канчаў па тых самых правілах гэты гранпас'янс. Ён быў настолькі бесстароннім, што зусім не думаў, напрыклад, што могуць быць людзі, якія пойдучь з торбай, раней, чым вернецца даведка з Краснаярска,—Феміда павінна быць сляпой...

Вось гэты шаноўнейшы саслужбовец Владзіміра, месяцы праз тры пасля яго паступлення, скончыўшы перагляд перапісаных начыста папер і падсыпаўшы новага корму пер'ям чатырох пісцоў, вынуў сваю срэбраную табакерку з чорным узорам, паднёс яе памочніку і сказаў:

— Папрабуйце вось, Васілій Васільевіч, варашацінскага: прыяцель прывёз з Владзіміра.

— Добры табак!—сказаў памочнік праз хвіліну, у якую ён быў паміж жыццём і смерцю, нюхнуўшы вялікае каліва сухога; светлазялёнага пылу.

— Што? забірае?—сказаў сталаначальнік, вельмі задаволены тым, што папсаваў насаваю перапонку свайго памочніка.

— А што, Осіп Еўсеіч,—запытаўся памочнік, які ўсё больш і больш прыходзіў да памяці пасля параліча ад варашацінскага табаку і выціраў сіняй хусткай вочы, нос, лоб і нават падбародак:—я ў вас яшчэ не запытаўся, як вам спадабаўся малады чалавек, што нядаўна паступіў да нас,—з Масквы, ці што?

— Хлапчына, здаецца, бойкі; кажуць, яго сам узяў.

— Так, праўда, хлапчына разумны,—што і гаворыць. Я ўчора чуў, ён спрачаўся з Паўлам Паўлычам; той, ведаеце, не любіць прэрэчанняў, а Бельтаў гэты за словам у кішэню не лезе. Паўла Паўлыч пачаў злавацца; я, кажа, вам кажу так і так,—а Бельтаў: ды прабачайце, вось так і так. Парадаваўся я, з боку гледзячы. Пасля, як Бельтаў адышоў, Паўла Паўлыч, ведаеце, прыцелю свайму і гаворыць: «Вось і трымай у парадку канцылярыю, як гэтакіх насаджэнь; але-ж я, аднак, сам універсітэт; я яго адвучу сваевольнічаць; мне ўсёроўна, праз каго ён паступіў».

— Вось якія справы!—сказаў сталаначальнік, на якога расказ, як відаць, зрабіў таксама радаснае ўражанне.—Дык, значыцца, праз каго-б ён ні паступіў, усёроўна. Ай-да Паўлыч. Ну, а што-ж, ён яму ў вочы гэта і сказаў?

— Не; пад канец ён нешта па-французску толькі ўставіў. Праўду сказаць, як я паглядзеў на гэтую выхадку, дык ведаеце, што мне ўспала на думку: вось мы з Осіпам Еўсеічам будзем усё яшчэ таксама сядзець наўкос ля чацвёртага стала, а ён пераедзе вунь туды,—ён паказаў на дырэктарскую.

— Эх, галава, галава ты, Васілій Васільч!—запярэчыў сталаначальнік.—Разумнейшага за цябе, здаецца, у трох сталах не знойдзеш, але-ж і ты мала цяміш. Я, брат, за свой век досыць нагледзеўся матэрыялу, з якога выходзяць сапраўды дзелавыя людзі да кіраўнікі канцылярыі; у гэтым фертку на волас няма таго, што трэба. Што разумны ды заўзяты,—а ці надоўга хопіць і розуму і заўзятасці яго? Хочаш у заклад ісці на бутэльку палыноўкі, што ён да сталаначальніка не дацягне?

— У заклад ісці не хачу, а я ўчора чытаў паперы, напісаныя ім: цудоўна піша, далібог; толькі ў «Сыне отечества» здаралася чытаць такі штэль.

— Бачыў і я, у мяне вочы, праўда, і старыя, але, не зусім, аднак, і сляпыя: формы не ведае, ды каб не ведаў з дурасці, з непрывычкі—невялікая бяда: калі-небудзь навучыўся-б, а то з розуму не ведае; у яго са справы выходзіць раман, а галоўнае паміж пальцаў ідзе; ад каго паведамленне, ці ідзе як належыць, каму пераслаць,—яму ўсёроўна; гэта называецца паруску: вяршкі хапаць; а запытайся ў яго—ён нас, старых, бадай, павучыць. Не, браце, спраўнага хлапца адразу пазнаеш; я спачатку сам было падумаў: «Здаецца, не дурны: можа, будзе толк; ну, не прызвычаіўся да службы, абыдзецца, прызвычаіцца», а цяпер тры месяцы штодзень ходзіць і з усякай дрэнна носіцца, гарачыцца, нібы бацьку роднага, барані божа, рэжуць, а ён ратуе,—ну, што за карысць з гэтага? Бачылі мы такіх малайцоў, не ён першы, не ён апошні, усе яны толькі на словах выязджаюць: я, моў, злоўжыванні выкараню, а сам не ведае, якія злоўжыванні і ў чым яны... Пакрычыць, пакрычыць, ды так на ўсё жыццё чыноўнікам без усякіх даручэнняў і аста-

нецца, а здуру з нас будзе падсмейвацца: гэта, моў, канцылярскія чорнарабочыя; а чорнарабочыя гэтыя ўсё робяць; у грамадзянскую палату просьбу па сваёй справе трэба падаць—не ўмее, давай чорнарабочага... Трутні!—скончыў красамоўны сталаначальнік.

Сапраўды, сталаначальнік разважаў не беспадстаўна, і падзеі, як знарок, спяшаліся яму на пацверджанне. Бельтаў неўзабаве страціў ахвоту да заняткаў у канцылярыі, зрабіўся нервовым, неахайным. Кіраўнік канцылярыі паклікаў яго да сябе і гутарыў, як пяшчотная маці,—не дапамагло. Яго паклікаў міністр і гаварыў, як пяшчотны бацька,—так чуліва і так прыгожа, што экзекутар, які трапіўся тут, праслязіўся, не глядзячы на тое, што яго нялёгка было расчуліць, аб гэтым ведалі ўсе вартайнікі, што служылі пад яго начальствам,—і гэта не дапамагло. Бельтаў пачаў да таго забывацца, што лічыў знявагай для сябе іменна гэтую клапатлівую ўвагу старонніх людзей, іменна гэтыя бацькаўскія жаданні яго выправіць. Адным словам, праз тры месяцы пасля красамоўнай гутаркі сталаначальніка з яго памочнікам, Осіп Еўсеіч злаваўся на аднаго пісца, які чагосьці неўразумеў, і прыгаварваў: «Ды калі-ж ты навучышся? Ну, колькі разоў даводзілася табе ўжо пісаць і кожны раз для цябе ўсю чарнавую складзі; усё ад таго, што не служба ў галаве, а ў сурдуціку па адміралцейскаму бульвару шлындацца за мамзелямі,—не раз бачыў... Ну, пішы: «І для свабоднага ў Расійскай Імперыі пражыцця дадзен яму, адстаўному губернскаму сакратару Бельтаву, гэты пашпарт, за належным падпісаннем і прыкладаннем казённай пячаткі... Скончыў? давай!» І ён мармытаў: «з двар... душ... павета... курс... штат... 18 верасня... праваслаўнага... добра!» І ўнізе Осіп Еўсеіч засведчыў найдрабнейшым почыркам на самым беражку аркуша. «Ідзі-ж, занясі зараз і падай, а калі падпіша, у рэгістратуру; вось каб пячатку паставілі збоку, бачыш, дзе напісана: «у гэтага пашпарта». Ён заўтра за ім прыдзе».

— Што, Васілій Васільч, не хацелі на палыноўку ў заклад ісці, а вось яно цяпер-бы і зайшлі. Няма чаго сказаць, спрытны!

— Роўна чатырнаццаць гадоў і шэсць месяцаў не даслужыў да пражкі,—астраўна заўважыў памочнік. Сталаначальнік і за ім увесь стол яго зарагаталі.

Гэтым алімпічным смехам скончыўся службовы шлях добрага прыяцеля нашага, Владзіміра Пятровіча Бельтава. Гэта было роўна за дзесяць гадоў да таго славутага дня, калі ў той самы час, як у Веры Васільеўны за сталом падавалі пудзінг, пачуўся званочак, Максім Іванавіч не выцерпеў і пабег да акна.

Што-ж рабіў Бельтаў на працягу гэтых дзесяці гадоў?

Усё, або амаль усё.

Што ён зрабіў?

Нічога, або амаль нічога.

Хто не ведае даўнейшай прыметы, што тыя дзеці, якія залішне многа абяцаюць, рэдка калі многа выконваюць. Чаму гэта? Няўжо сілы ў чалавека развіваюцца ў такой пэўнай колькасці, што калі яны скарыстоўваюцца ў маладосці, дык на поўпалецце нічога не астанецца? Пытанне вельмі складанае. Я яго не ўмею і не хачу вырашаць, але думаю, што вырашэнне яго трэба хутчэй шукаць у атмасферы, у навакольным, ва ўплывах і судатыканнях, чым у якой-небудзь недарэчнай псіхічнай будове чалавека. Як-бы там не было, але прымета спраўдзілася над галавой Бельтава. Бельтаў з юнацкім запалам і з безгрунтоўнасцю лятучніка злаваў на акалічнасці і з унутраным жахам даходзіў ва ўсім амаль да таго самага выніку, які так красамоўна выказаў Осіп Еўсеіч: «а робяць адны гэтыя чарнаробчыя» і робяць таму, што барсукі і фараонавыя мышы не ўмеюць нічога рабіць і прыносяць у афяру чалавецтву адно жаданне, адно імкненне, часта благароднае, але амаль заўсёды бясплоднае...

У адну, калі не прыгожую, то зусім пецербургскую раніцу, — раніцу, у якой злучыліся невыгоды ўсіх чатырох пораў года, мокры снег сыпаў у вокны і ў адзінаццаць гадзін раніцы яшчэ не развіднела, а, здаецца, ужо сцямнела, — сядзела Бельтава каля таго самага каміна, каля якога адбывалася апошняя гутарка з жэнеўцам; Владзімір ляжаў на канапцы з кнігай у руцэ, якую чытаў і не чытаў, нарэшце, пакінуў чытаць, паклаў яе на стол і, доўга праседзеўшы ў лянівай задуменнасці, сказаў:

— «Матуленька, ведаеце, што я надумаў? Дзядзька-ж праўду казаў, калі раіў мне ісці па медыцынскай галіне. Як вы думаеце, ці не ўзяцца мне за медыцыну?»

— Як хочаш, мой друг, — адказала са звычайнай лагоднасцю Бельтава. — Адно страшна, Валодзя; трэба будзе табе падыходзіць да хворых, а ёсць заразныя хваробы.

— «Матуленька», сказаў Владзімір, пяшчотна ўзяўшы яе руку і ўсміхаючыся: «які вы эгаіст, поўны любові! Жыць, склаўшы рукі, вядома, больш бяспечна; але я думаю, што на бяздзеянне трэба таксама мець прызначэнне, як і на дзейнасць. Не кожны, хто захоча, можа нічога не рабіць».

— «Папрабуй», адказала маці.

На другі дзень раніцою Владзімір з'явіўся ў зале анатамічнага тэатра і з тою шчырасцю, з якою ўзяўся за справы ў канцэлярыі, пачаў займацца анатаміяй. Але ён у гэтую аудыторыю не прынёс той чыстай любові да навукі, якая была ў яго ў маскоўскім універсітэце; як ён ні абманваў сябе, але медыцына была для яго месцам уцёкаў: ён у яе ішоў ад няўдачы, ішоў ад нуды, ад бяздзеянасці; вялікая адлегласць лягла ўжо паміж вясёлым студэнтам і адстаўным чыноўнікам, дылетантам медыцыны. Надзелены быстрым розумам, ён вельмі хутка наткнуўся ў новых занятках сваіх на тыя пытанні, на якія медыцына ву-

чона маўчыць і ад вырашэння якіх залежыць усё астатняе. Ён спыніўся перад імі і хацеў іх узяць прыступам, адчайнай храбрасцю мыслі; ён не звярнуў увагі на тое, што вырашэнні гэтыя бываюць вынікам доўгай, упартай, нястомнай працы; на такую працу ў яго не было здольнасці, і ён прыкметна астыў да медыцыны, асабліва да медыкаў: ён у іх знайшоў зноў сваіх канцэльярскіх таварышоў; яму хацелася, каб яны прысвячалі ўсё жыццё вырашэнню пытанняў, якія яго цікавілі; яму хацелася, каб яны да ложка хворага падыходзілі, як да вышэйшай свяшчэннай дзейнасці—а ім хацелася ўвечары гуляць у карты, а ім хацелася практыкі, а ім не было часу.

«Не,—думаў Владзімір,—не, не хачу быць доктарам! Хіба я такі бессумленны чалавек, што адважуся лячыць хворага пры сучасным рознагалосці ва ўсіх фізіялагічных пытаннях? Усё практычнае ў бок! Які з мяне чыноўнік, які з мяне вучоны? Я... я..., не смею прызнацца, я—артыст!» Зрысоўваючы з натуры чэрап, Бельтаў здагадаўся, што ён мастак. Задумана, зроблена. Ніжнія шыбы ў вокнах яго габінета завесіліся шчытнымі тканінамі, каля двух чэрапаў з'явілася невялікая Венера; усюды выраслі, як з-пад зямлі, гіпсавыя галовы з выразам жаху, сораму, рэўнасці, доблесці—так, як іх разумее вучонае ваянне, гэта значыць так, як гэтыя страсці не з'яўляюцца ў натуры. Владзімір перастаў стрыгчы валасы і хадзіў цэлую раніцу ў блузе; гэты касцюм пролетарыя яму пашыў арыстакрат-кравед на Неўскім праспекце. Владзімір пачаў хадзіць кожны тыдзень у Эрмітаж і старанна сядзець за мальбертам... Маці ўваходзіла часам паціхеньку, каб не перашкодзіць будучаю Тыцыяну ў яго занятках. Ён пачынаў загаварваць пра Італію і пра гістарычную карціну ў сучасным і выразным гусце:—ён абдумваў сустрэчу Бірона, які едзе з Сібіры, з Мініхам, які едзе ў Сібір; вакол зімовы ландшафт, снег, санкі і Волга...

Само сабой зразумела, што і жывапісь не зусім задаволіла Бельтава: у ім нехапала задавалення заняткам; па-за ім нехапала таго артыстычнага асяроддзя, таго жывога ўзаемадзеяння і абмену, які падтрымлівае мастака. Нішто не выклікала яго дзейнасці; яна была зусім непатрэбна і абумоўлівалася толькі яго асабістым жаданнем. Але больш за ўсё перашкаджалі яму ранейшыя мары аб службе, аб грамадзянскай дзейнасці. Нішто ў свеце так не прывабна для палкай натуры, як удзел у бягучых справах, у гэтай гісторыі, якая на вачах адбываецца, хто дапусціў у свае грудзі мары аб такой дзейнасці, той сапсаваў сябе для ўсіх іншых галін; той, чым-бы не займаўся, усюды будзе госцем: яго безумоўная галіна не там: ён прынясе грамадзянскую спрэчку ў мастацтва, ён мыслі сваю нарысуе, калі будзе жывапісец, праспявае, калі будзе музыкант. Пераходзячы ў іншую сферу, ён будзе ашукваць самога сябе так, як чалавек, што пакідае сваю радзіму, і стараецца пераканаць сябе, што ўсёроўна, што яго радзіма ўсюды, дзе ён карысны,—стараецца...,

ва ўнутры яго неадступны голас кліча ў іншае месца і напамінае іншыя песні, іншую прыроду. Цёмна і выразна снавалі гэтыя думкі ў душы Бельтава, і ён з зайздрасцю глядзеў на якога-небудзь германца, які жыве фартэп'янамі, шчаслівы Бетховенам і вывучае сучаснасць ex fontibus, гэта значыць паводле старажытных пісьменнікаў.

А тут доўгія пецербургскія вечары, у якія нельга маляваць... У такія вечары Владзімір бываў вельмі часта ў адной удавы, якая страсна любіла жывапісь. Удава была маладая, прыгожая, з усёй прывабнасцю раскошы і высокай адукацыі; вось у яе ў доме Владзімір нясмела вымавіў першае слова кахання і смела падпісаў першы вексаль на велізарную суму, прайграную ім у той шчаслівы вечар, калі ён безуважлівы і захоплены, іграў, не звяртаючы ніякай увагі на ігру; ды хіба да ігры тут было? Супроць яго сядзела яна, і ён так ясна чытаў у яе вачах каханне, увагу!

Не буду вам цяпер расказваць усю гісторыю майго героя; яе падзеі зусім звычайныя, але яны неяк не зусім звычайна адлюстроўваліся ў яго душы. Скажу коратка, што пасля спробы кахання, на якое затрацілася многа жыцця, і пасля некалькіх вексальёў, на якія патрацілася досыць многа сродкаў, ён паехаў у чужыя краіны шукаць забаў, шукаць уражанняў, заняткаў і інш.; а яго маці, слабая і састарэўшы не на свае гады, паехала ў Белае-Поле папраўляць прабоіны, зробленыя вексальмі, ды адплочваць гадавымі клопатамі сваімі мінутныя захапленні сына, ды збіраць новыя грошы, каб Валодзя на чужой старане ні ў чым не меў няхваткі. Усё гэта для Бельтавай было зусім не лёгка; яна, хоць любіла сына, але не мела тых здольнасцей, як засекинская пані, якая заўсёды была гатова да спагадлівасці, заўсёды дазваляла сябе ашукваць не па неахайнасці, не па няведанню, а па нейкай чулай далікатнасці, якая пераацэньвала ёй паказаць, што яна бачыць сапраўднае. Сяляне Белага-Поля малілі бога за сваю паню і плацілі аброк спраўна. Бельтаў пісаў часта да маці, і тут вы маглі-б убачыць, што ёсць іншая любоў, не такая гордая, не такая вымагальная, каб выключна прысвойваць сабе гэтае імя, але любоў, якая не астывае з гадамі, з хваробамі, якая і ў старыя гады дрыжачымі рукамі адкрывае пісьмо і старымі вачыма лье горкія слёзы на дарагія радкі. Пісьмы сына былі для Бельтавай крыніцай жыцця; яны яе падтрымлівалі, цешылі, і яна сто разоў перагортвала кожнае пісьмо. А пісьмы яго былі сумныя, хоць і поўныя любові, хоць і многа было ўтоена ад слабага сэрца маці. Відаць было, што нуда грызе маладога чалавека, што роля гледача, якую бярэ на сябе падарожнік, пачала надакучваць яму; ён нарэшце агледзеў Еўропу,—яму нічога не заставалася рабіць; усе каля яго былі заняты, як звычайна людзі дома бываюць заняты; ён убачыў сябе госцем, якому прапануюць крэсла, якога асыпаюць

ветлівымі фразамі, але ў сямейныя таямніцы не дапускаюць, якому, нарэшце, бывае пара ісці дадому. Але пры адным успаміне аб пецербургскіх прыгодах на Бельтава нападала хандра, і ён, не ведаючы навошта, пераязджаў з Парыжа ў Лондан. За некалькі месяцаў перад прыездам Бельтава, маці атрымала ад яго пісьмо з Манпелье; ён паведамляў, што едзе ў Швейцарыю, што крыху прастудзіўся ў Пірэнейскіх гарах і таму прабудзе яшчэ дзён пяць у Манпелье; абяцаў пісаць, калі выедзе; пра зварот у Расію ні слова. «Крыху прастудзіўся»; і маці ўжо затрывожылася і пачала чакаць пісьма з дарогі. Але мінае два тыдні,—пісьма няма; мінае каля месяца,—пісьма няма. Бедная жанчына, яна была пазбаўлена нават апошняй уцехі ў разлуцы—магчымасці пісаць з упэўненасцю, што пісьмо дойдзе, і, не ведаючы, ці дойдучь, для аднаго толькі супакаення, паслала два пісьмы ў Парыж *confiees aux soins de l'ambassade russe*¹. Кладучыся спаць, яна кожны раз загадвала Дуні як найраней выправіць фурмана конна ў павятовы горад даведацца, ці няма пісьма, хоць яна і вельмі добра ведала, што пошта прыходзіць у тыдзень раз. Павятовы паштмейстар быў добры стары, душой адданы Бельтавай; ён кожны раз загадваў ёй далажыць, што пісьмаў няма, што як толькі будуць, ён сам прывязе або прышле з эстафетай,—і з якой цяжкай тугою слухала маці гэты адказ пасля некалькіх гадзін трывожнага чакання! Нават думка ехаць самой пачынала мільгаць у яе галаве; яна ўжо хацела паслаць па суседа, адстаўнога артылерыі капітана, да якога звярталася з усімі важнымі юрыдычнымі пытаннямі, напрыклад, аб складанні пачцівага тлумачэння, чаму няма запаснога магазіна, і т. п.; яна хацела цяпер даведацца ў яго, дзе бяруць загранічныя пашпарты: у казённай палаце ці ў павятовым судзе... І тым больш нуднымі былі дні чакання, што на дварэ была восень, што ліпы даўно пажоўклі, што сухое лісце шуршэла пад нагамі, што праз цэлыя дні дождж ішоў, быццам не хочучы, але бесперастанку. Неяк аднойчы падвечар дзяўчына, што ўслужыла Бельтавай, папрасілася ў яе ісці на ўсяночную.

— «Ідзі; а якое-ж свята заўтра?»

— «Няўжо ваша міласць забыліся, што заўтра 17 верасня, дзень вашага ангела, багамудрай Софіі і дочак яе—Любові, Веры і Надзеі?»

— Ідзі, Дуня, ды памаліся і за Валодзю, сказала Бельтава, і вочы яе наліліся слязмі.

Чалавек да ста гадоў—дзіця, ды калі-б ён і да пяцісот гадоў жыў, усё быў бы адной стараной свайго быцця дзіцём. І шкада, калі-б ён страціў гэтую старану,—яна поўна паэзіі. Што такое імяніны? Чаму ў гэты дзень больш яскрава адчуваецца гора і радасць, чым напярэдадні, чым потым? Не ведаю

¹ Давераныя пад апеку рускага пасольства.

чаму, а яно так. Не толькі імяніны, а ўсякая гадавіна моцна ўзрушае душу. «Сёння, здаецца, трэцяе сакавіка»,—кажа адзін, баючыся прапусціць тэрмін продажу маёнтка з публічнага торгу.—«Трэцяе сакавіка, так трэцяе сакавіка»,—адказвае другі, і яго думка ўжо за восем гадоў; ён успамінае першае спатканне пасля разлукі, ён успамінае ўсе падрабязнасці і з нейкім урачыстым пачуццём дадае:—роўна восем гадоў! і ён баіцца апаганіць гэты дзень, і ён адчувае, што гэта свята, і яму не прыходзіць на думку, што 13 сакавіка будзе роўна восем гадоў і дзесяць дзён, і што кожны дзень у пэўным сэнсе гадавіна. Так было з Бельтавай. Думка пра разлуку, думка аб тым, што няма пісьмаў, зрабілася яшчэ больш горкай, і больш цяжкай пры думцы, што Валодзя не прыдзе павіншаваць яе, што ён, можа, забудзе і там яе павіншаваць... Яе ахапляла задумлівая лятучыцца: то яна бачыла ў сваім уяўленні, як, гадоў за пятнаццаць, яна ў заўтрашні дзень знайшла ўвесь чайны пакой прыбраны кветкамі; як Валодзя не пускаў яе туды, ашукваў; як яна здагавалася, але ўтаіла ад Валодзі; як мс'е Жозеф старанна дапамагаў Валодзю рабіць гірлянды; потым ёй здавалася, што Валодзя на Манпелье, хворы, на руках хцівага шынкара, і тут яна баялася даць волю ўяўленню ісці далей, і спыталася суцешыць сябе тым, што, можа, мс'е Жозеф з ім сустрэўся там і застаўся пры ім. Ён такі далікатны, такі добры, так любіць Валодзю; ён яго будзе даглядаць, ён строга выканае загады доктара, ён будзе глядзець на яго, калі ён засне. Ды чаму-ж Жозеф у Манпелье? Што-ж? Валодзя мог яго выпісаць, як друга... Але і ёй зноў рабілася страшэнна цяжка, і рад змрочных карцін, пераплеценых са светлымі ўспамінамі, цягнуўся ў душы яе ўсю ноч.

На другі дзень розныя клопаты занялі і, наколькі маглі, паправілі настрой Бельтавай. З самай раніцы пярэдні пакой ужо напоўніўся арыстакратамі Белага-Поля; стараста стаяў наперадзе ў сінім каптане і трымаў на велізарным блодзе страшэннай велічыні куліч, па які ён пасылаў дзесяцкага ў павятовы горад; ад куліча гэтага ішоў пах канаплянага масла, гатовы спыніць усякае адважнае пасяганне на цэласць яго; каля яго, на ўскрайку блода, ляжалі апельсіны і курыныя яйкі; паміж прыгожымі і велічавымі галовамі нашых барадачоў адзін толькі земскі адзначаўся адзеннем і выглядам: ён не толькі быў паголены, але і парэзаны ў некалькіх месцах, таму што рука яго (не ведаю, ці ад вялікай пісаніны, ці ад таго, што ён ніколі не сустракаў прыгожай вясковай раніцы, не выпіўшы на грамадскі кошт у шынку кубачка сівухі), мела дзіўны звычай трасціся, што яму значна перашкаджала спраўна нюхаць табак і галіцца; на ім быў доўгі сіні сурдут і плісавыя панталоны ў боты, такім чынам ён нагадваў сабою вядомага звера ў Аўстраліі, арнітарынха, у якім вельмі агідна злучаны звер, птушка і

амфібія. На дварэ жаласліва крычала час ад часу маладое цялё, поенае шэсць тыдняў малаком: гэта была гекатомба, якую таксама падрыхтавалі сяляне дзеля дня паніных мянін. Бельтава не ўмела з належнай важнасцю рабіць выходы; яна гэта ведала сама і заўсёды неяк бянтэжылася ў гэтых выпадках. Пасля выхаду—абедня; служылі малебен; у самы гэты час прыехаў артылерыйскі капітан; на гэты раз ён з'явіўся не юрыстконсультам, а ў ранейшым ваяўнічым выглядзе. Калі ішлі з царквы дадому, Бельтава была вельмі напалохана нейкім трэскам. Сусед прывёз з сабою ў кібітцы маленькі фальканет і загадаў стрэліць з яго ў знак радасці; лягавы сабака Бельтавай, які быў пры гэтым, як дурная жывёла ніяк не мог зразумець, каб можна было без цэлі страляць, і замучыўся ўвесь, бегаючы і шукаючы зайца або цецэрука. Вярнуліся дадому. Бельтава распарадзілася падаць закуску,—раптам пачуўся гук званочка, і раскошная паштовая тройка праяццела мостам, завярнула за гару, знікла і, хвіліны праз дзве, паказалася зблізку; фурман кіраваў проста да панскага дома і, хвацка пад'ехаўшы, спрытна стрымаў коней ля самага пад'езду. Сам стары паштмейстар (гэта быў ён), вылязаючы з фурманкі, не выцерпеў, каб не сказаць фурману:

— Ай ды Багдашка! сабака, дапраўды сабака, можна чэсці прыпісаць.

Багдашка быў, зразумела, задаволены кампліментарамі паштмейстара, жмурыў правае вока і папраўляў капялюш, прыгаварваючы:

— Калі ўжо нам вашаму блagarоддзю не дагадзіць, дык гэта ўжо—горш не трэба.

З урачыста таемным выглядам і задаваленнем, якое праглядала ва ўсіх рысах, увайшоў паштмейстар у гасціны пакой і накіраваўся ўчыніць цалаванне рукі.

— Маю гонар, матухна Соф'я Аляксеўна, павіншаваць з высока ўрачыстым днём ангела і жадаю вам добрага здароўя...—Дзень добры, Спірыдон Васільевіч! (гэта адносілася да капітана).

— Васілію Логінавічу наша шанаванне,—адказаў артылерыст. Васілій Логінавіч гаварыў далей:

— А я-с для вашага ангела асмеліўся падаруначак прывезці вам; не пакрыўдуйце чым багаты, тым і рады; падарунак не дарагі—усяго партавых і страхавых рубель пятнаццаць капеек, ды вагавых восем грыўняў—вось вам, матухна, два пісямкі ад Владзіміра Пятровіча; адно, здаецца, з Мантрашэ, а другое з Жэневы, па штэмпелю мяркуючы. Даруйце, матухна, грэшны чалавек: тыдні два першае пісямко, ды і другое дзянькоў пяць прытрымаў іх на сёнешні дзень; дапраўды, толькі і думаў: пацешу, моў, Соф'ю Аляксеўну дзеля ўрачыстага дня, так пацешу.

Соф'я Аляксеёна абыйшлася з паштмейстарам якраз так-сама, як славуты акцёр Офрэн з Тэраменавым расказам: яна не слухала ўсёй часткі прамовы пасля таго, як ён вынуў пісьмы; яна сударажнай рукою зняла пакет, хацела было тут чытаць, устала і вышла з пакоя.

Паштмейстар быў вельмі задаволены, што амаль не забіў Бельтаву спачатку горам, потым радасцю, ён так дабрадушна паціраў сабе рукі, так смакаваў поспех сюрпрыза, што няма ў свеце жорсткага сэрца, якое знайшло-б у сабе сілы папракнуць яго за гэты жарт і якое-б не запрапанавала яму закусіць. На гэты раз, апошнія зрабіў сусед:

— «Вось, Васілій Логіныч, акантузілі пісьмом, удружылі, няма чаго сказаць! Аднак, ведаеце, пакуль Соф'я Аляксеёна размаўляе з пісьмамі, яно-ж не шкодзіць і глынуць; я вельмі рана ўстаю».

Яны глынулі...

... Адно пісьмо было з дарогі, другое з Жэневы. Яно канчалася наступнымі радкамі: «Гэтая сустрэча, любая матуленька, гэтая гутарка ўзрушылі мяне,—і я, як ужо пісаў у пачатку, рашыў вярнуцца і пачаць службу па выбарах. Заўтра я еду адсюль, прабуду з месяц на берагах Рэйна, адтуль проста ў Тауроген, не спыняючыся... Германія мне страшэнна абрыдла. У Пецербургу, у Маскве я толькі пабачуся са знаёмымі і зараз-жа да вас, любая матуля, да вас у Белае-Поле».

— Дуня, Дуня, падай хутчэй каляндар! Ах, божа мой, ты дзе яго шукаеш: якая безгаловая! вось ён. І Бельтава кінулася сама па каляндар і пачала адлічваць, разлічваць, пераводзіць чыслы з новага стылю на стары, са старога на новы, і пры ўсім гэтым яна ўжо абдумала, як упарадкаваць пакой... Нічога не забылася, апрача гасцей сваіх; на шчасце, яны самі ўспомнілі пра сябе і глынулі па другой.

— Дзіўная і вельмі дзіўная справа!—казаў далей старшыня: здаецца, жыццё рэзідэнцыі дае столькі вясёлых забаў, што маладому чалавеку, асабліва нябеднаму, цяжка засмуткаваць.

— Што рабіць,—адказаў Бельтаў з усмешкай і ўстаў, каб развітацца.

— А зрэшты, пажывіце і з намі. Калі не сустрэнецца тут таго блеску і адукацыі, то, напэўна, знойдзеце добрых і простых людзей, якія са шчырай гасціннасцю прымуць вас у асяроддзі сваіх мірных сем'яў.

— Гэта ўжо вядома-с,—дадаў развязны саветнік з Аннай у пятліцы:—наш гарадок-с, наконт чаго другога не, а наконт гасціннасці Масквы куток-с!

— Я ў гэтым упэўнен,—казаў Бельтаў, развітваючыся.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

I

Вы ведаеце ўжо вялікую і доўгачасовую сенсацыю, якую выклікаў Бельтаў у шаноўных жыхароў NN; дазвольце-ж сказаць і пра сенсацыю, якую выклікаў горад у шаноўнага Бельтава. Ён спыніўся ў гасцініцы «Керэсберг», названай так, мабыць, не дзеля адрознення ад іншых гасцініц, таму што яна адна і існавала ў горадзе, але хутчэй з павагі да горада, які зусім не існаваў. Гасцініца гэтая была надзея і распач усіх дробных грамадзянскіх чыноўнікаў у NN, суцяшальніца ў няшчасцях і месца разгулу ў радасцях. Направа ад уваходу, заўсёды на адным месцы, за канторкай стаяў непакінуты спакойны гаспадар і перад ім яго прыказчык у белае кашулі, з шырокай барадой і з хвацкім праборам супроць левага вока; у гэтай канторцы хавалася, у першыя дні месяца, больш паловы жалавання, атрыманага ўсімі сталаначальнікамі, іх памочнікамі і памочнікамі іх памочнікаў (сакратары рэдка хадзілі, прынамсі, на свой кошт; з сакратарства, у чыноўнікаў, да страсці атрымліваць далучаецца страсць збіраць,—яны робяцца кансерватарамі). Гаспадар сур'ёзна і важна шчоўкаў на шчотах; праклятая канторка прыўнімала сваю верхнюю дошку, паглынала сінякі і рублёвікі, выкідаючы замест іх грыўні, пятакі і капейкі, потым бразгала ключом,—і грошы былі пахаваны. Толькі ў двух выпадках прыкідвалася яна мёртваю, калі да яе страшнай загадкай з'яўляўся Якаў Патапыч,—участковы прыстаў, зразумела, для таго, каб аддаць свой доўг... Часам заязджалі ў гасцініцу і саветнікі—паіграць на бильярдзе, выпіць пуншу, адкупорыць адну, другую бутэльку, адным словам, пагуляць па-кавалерску паціхеньку ад жонкі (нежанатых саветнікаў таксама не бывае, як жанатых абатаў); для дасягнення апошняга, яны тыдні два разказвалі направа і налева аб тым, як гульнулі. Дробныя чыноўнікі, калі з'яўляліся такія вялікія чыны, хавалі люлькі свае за спіну (але так, каб было прыкметна, бо справа была не ў тым, каб схавать люльку, а каб паказаць належную павагу), нізка кланяліся і, выказваючы мімікай вялікае замяшанне, выходзілі ў іншыя пакоі, нават не скончыўшы партыі на бильярдзе,—на тым бильярдзе, на якім, у вольныя ад карт гадзіны карнет Драгалаў здзіўляў надзвычай смелымі шарамі і неймавернымі клапштосамі.

Уладальнік гасцініцы,—разбагацеўшы селянін з падгароднай вёскі, ведаў, што такое Бельтаў і які маёнтчак у яго, а таму ён зараз-жа рашыў аддаць яму адзін з лепшых пакояў шынка; пакой гэты здаваўся толькі асобам, важным, генералам, адкупшчыкам,—і таму павёў яго ў астатнія. Астатнія былі да таго чорныя і агідныя, што, калі гаспадар прывёў Бельтава ў той, які вызначыў, і заўважыў: «Каб гэты пакой быў не праходны,

я з найвялікшай-бы прыемнасцю»,—тады Бельтаў пачаў горача ўгаварваць, каб ён уступіў яму гэты пакой; утрымальнік, расчулены яго красамоўствам, згадзіўся і цану ўзяў не крыўдную для сябе. Пачціваць да Бельтава шановаўны ўладальнік шынка падкрэсліў сваёй грубасцю да ўсіх іншых наведвальнікаў. Пакой быў, сапраўды, праходны; ён замкнуў дзверы і перагарадзіў парадны ход паміж залай і бильярдным пакоем, прымусяўшы гэтым жадаючых хадзіць праз кухню. Большая частка наведвальнікаў моўчкі цярпела гэтую пакуту, таксама як раней цярпела ўсе іншыя пакуты, якімі лёс лічыў патрэбным узнагароджваць іх; аднак, знайшліся і такія, якія адкрыта крычалі супроць груба ліслівага ўчынку ўладальніка. Адзін засядацель, які гадоў з дзесяць таму назад служыў у ваеннай службе, збіраўся зламаць кій на спіне гаспадара і так абураўся, што лагічна далучаў да раду энергічных выразаў: «Я сам дваранін; ну, чорт яго бяры, аддаў-бы генералу якому-небудзь,—што тут зробіш,—а то дык блазнюку: бачыце, з Парыжа прыехаў; але-ж дазвольце запытацца, чым я горш за яго? я сам дваранін, старэйшы ў родзе, медаль 1812!...»—«Ды годзе табе, годзе, гарачая галава!»—казаў яму карнет Драгалаў, які меў свае меркаванні наконт Бельтава. Як-бы там ні было, але гаспадар, моўчкі або жартам, з апатычнай цвёрдасцю, з лагоднай непакіснасцю рускага купца настоіў на сваім. Пакой, якога дасягнуў Бельтаў са знявагаю далікатнага *point d'honneur* многіх, мог, аднак, падабацца толькі пасля чатырох жудасных нумароў, якімі хітра напалохаў гаспадар прыезджага; па сутнасці, ён быў брудны, невыгодны і час ад часу нападўняўся пахам падгарэлага масла, які, пераплятаючыся з заўсёднай табачнай атмасферай, складаў нешта такое, што магло-б выклікаць ташнату ў іншага эскімоса, узгадаванага на тухлай рыбе.

Першая сумятня прыезду ўляглася. Карэцныя рэчы, сак, шкатулка былі прынесены, і за ўсімі гэтымі цяжарамі з'явіўся, нарэшце, Грыгорый Ермалаевіч, камердынер Бельтава, з апошнімі рэшткамі дарожных прыпасаў, з кісетам, з няпоўнай бутэлькай бардо, з рэшткамі фаршыраванай індычкі; расклаўшы ўсё прынесенае па сталах і крэслах, камердынер накіраваўся выпіць гарэлкі ў буфет, запэўняючы буфетчыка, што ён у Парыжы прызвычаіўся, пасля кожнай справы, выпіваць вялікі птывер¹ (таксама, як у Расіі пачынаюць гэтым самым усе справы). Натоп чыноўнікаў; жадаўшых з самай крыніцы давацца падрабязна аб прыезджым, абляпіў яго, але нельга не адзначыць, што камердынер не надта паддаваўся і абыходзіўся з імі крыху звысака; ён жыў некалькі гадоў за граніцай і з прычыны гэтага трымаўся ганарыста. Бельтаў, тым часам, быў адзін; пасядзеўшы крыху на канапе, ён падышоў да акна, з якога відаць было поўгорада. Прыгожы від, што раскінуўся пе-

¹ Маленькая шклянчачка, чарачка.

рад яго вачыма, быў агульны, губернскі, форменны: дрэнна пафарбаваная каланча з рухавым паліцэйскім салдатам наверху першая кінулася ў вочы; сабор старадаўняй будовы выглядаў з-за доўгага і, зразумела, жоўтага будынка прысутных месц, пабудаванага ў вядомым стылі; потым дзве-тры прыходскія цэрквы, з якіх кожная злучала дзве-тры эпохі архітэктуры: старажытныя візантыйскія сцены ўпрыгожваліся грэчаскім парталам або гатычнымі вокнамі, або тым і другім разам; потым дом губернатара з сенямі, упрыгожанымі жандарам і двума-трыма прасіцелямі з барадачоў; нарэшце, абыватальскія дамы, зусім такія самыя, як ва ўсіх нашых гарадах, з сухотнымі калонамі, прылепленымі да самай сцяны, з мезанінам, які пуставаў зімою з-за італьянскага акна ва ўсю сцяну, з флігелем, закуранным, у якім змяшчаецца дворня, са стайняй, у якой стаяць коні; дамы гэтыя, як водзіцца, былі куплены прыстойнымі кавалерамі на імя дам; крыху наўскос цягнуўся гасціны двор, белы знадворку, цёмны ўнутры, заўсёды вільготны і халодны; у ім можна было ўсё знайсці—каленкоры, кісеі, піканеты,—усё, апроч таго, што трэба купіць. Крыху расчулены карцінай, што разгарнулася перад яго вачыма, Бельтаў закурыў сігару і сеў ля акна; на дварэ была адліга;—адліга заўсёды падобна на вясну: вада капала са стрэх, па вуліцах цяжкі ручаі з-пад злеглага снегу. Быццам адчувалася, што вось, вось і прырода ажыве з-пад лёду і снегу; але гэта толькі адчувалася навічку, які дарэмна спадзяваўся ў пачатку лютага бачыць вясну ў NN. Вуліца, відаць, ведала, што зноў прыдуць марозы, завірухі, і што да 15/27 мая не будзе яшчэ і знаку лісця, яна не радавалася. Сонная бяздзейнасць панавала на ёй; дзве-тры брудныя бабы сядзелі ля сцяны гасцінага двара з рэзанню і ігрушамі: яны, карыстаючыся тым, што пальцы не мерзнуць, вязалі панчохі, лічылі петлі і часам толькі звярталіся адна да адной, калупаючы ў зубах пруткамі, уздыхаючы, пазяхаючы і хрысцячы рот свой. Недалёка ад іх стары купец, гадоў пад семдзесят, з сівой барадой, у высокай сабалёвай шапцы, спаў салодкім сном на складным крэсле. Часам сядзельцы перабягалі з крамы ў краму; некаторыя пачыналі замыкаць іх. Ніхто, здаецца, нічога не купляў; нават амаль ніхто не хадзіў па вуліцах; праўда, прайшоў кварталны надзірацель, захінуўшыся ў шинель з футровым каўняром, шпаркай спраўнаю ходою, з заклапочаным выглядам і з паперай, скручанай у трубку; сядзельцы пачціва здзелі капелюшы, але кварталнаму было не да іх. Потым праехала нейкая каляска дзіўнай формы, падобнай на гарбуз, з якога выразана роўна чвэрць; гарбуз гэты везлі чатыры зашмуленыя коні; гайдук-фарэйтар і сівы зморшчаны фурман былі адзеты ў світкі, а ззаду тросся лакей у шынялю з галунамі колеру вер-антык. У гарбузе сядзеў другі гарбуз—добры і тоўсты бацька сям'і і памешчык, з нейкай спецыяльнай ландкартай з сініх жыл на

носе і шчоках; побач—неадлучная спадарожніца яго жыцця, не падобная на гарбуз, а хутчэй на стручок перцу, схаваны ў нейкі тафцяны шалаш, надзеты замест капелюша; супроць іх прыемны букет з сельскіх трох грацый, мабыць, салодкая надзея матулі і татулі, салодкая, але поўнячая турботай іх пяшчотныя сэрцы. Праехаў і гэты рухомы гарод... Зноў запанавала цішыня... Раптам з завулка пачулася разудалая руская песня, і праз хвіліну трое бурлакоў, у кароценькіх чырвоных кашулях, з прыбранымі капелюшамі, з атлетычнымі формамі і з той адвагай у твары, якую мы ўсе ведаем, вышлі абняўшыся на вуліцу; у аднаго была балалайка, не столькі для музыкальнага тону, колькі для тону наогул; бурлак з балалайкай ледзь стрымліваў свае ногі; відаць было па руху плячэй, як яму хочацца пайсці ўпрысядкі,—дык чаму-ж не? А вось чаму; з-пад зямлі, ці што, або з-пад арак гасцінага двара з'явіўся нейкі хажалы або будачнік з кійком у руках, і песня, абудзіўшая на хвіліну нудную дрымоту, адразу падрэзаная, спынілася, толькі балалайка паказаў палец будачніку; шанюны ахоўнік цішыні горда накіраваўся пад арку, як павук, які варочаецца ў цёмны кут, закусіўшы мушынымі мазгамі. Тут цішыня яшчэ больш запанавала; пачало змяркацца. Бельтаў паглядзеў,—і яму зрабілася страшна; яго душыла чыгуннай плітой, яму яўным чынам нехапала паветра для дыхання, можа, ад падгарэлага масла з табаком, які праходзіў з ніжняга паверха. Ён схапіў сваю шапку, надзеў паліто, замкнуў за сабой дзверы і вышаў на вуліцу. Горад быў невялікі, і прайсці яго з канца ў канец было не цяжка. Тая самая пустэча ўсюды; зразумела, яму і тут сустрэкаліся сям-там людзі; змардаваная работніца з каромыслам на плячы, босая і зусім знясіленая, ішла на гару па галалёдзе, цяжка дыхаючы і спыняючыся; тоўсты і ветлівага выгляду поп у хатнім падрасніку сядзеў перад варотамі і пазіраў на яе; сустрэкаліся яшчэ паджарыя дзячкі, або тоўсты саветнік,—і ўсё гэта было так зашмальцавана, дрэнна адзета,—не ад беднасці, а ад неахайнасці,—і ўсё гэта ішло з такой прэтэнзіяй, так няпроста: тытулярны саветнік выступаў так важна, нібы ён сенатар рымскі... а калезскі рэгістратар—нібы ён тытулярны саветнік; праляцеў яшчэ на санках паліцмейстар; ён з найвялікшай грацыяй вітаўся з саветнікамі, паказваючы заклапочана на паперу, усунутую паміж пятліц,—гэта значыла, што ён едзе з дзённым да яго правасхадзіцельства... Прайшлі, нарэшце, дзве тоўстыя купчыхі; кухарка несла за імі венікі і клунак; чырвоныя шчокі даводзілі, што венікі недарма былі ўзяты.—Больш ніякіх сустрэч не было.

«Што значыць гэтая цішыня, думаў Бельтаў:—глыбокую думу ці глыбокую бяздумнасць, смутак ці, проста, ленасць? Не зразумееш. І чаму мне ад гэтай цішыні так цяжка, што хоць ты завярні аглоблі; чаму яна мяне так гняце? Я люблю цішыню.

Цішыня на моры, у сяле, нават проста на полі, на роўным, знікаючым у далечыні полі, поўніць мяне асаблівым паэтычным настроем, ціхім самазабыццём. Тут не тое. Там—шыр з гэтай маўкліваасцю, а тут усё гняце, а тут цесна, нічкэмна: навокал убогія будынкі, яшчэ калі-б руіны, а то падфарбаваныя, падбеленыя... Але дзе-ж жыхары? Прыступам, ці што, узялі ўчора гэты горад? Мор, ці што, наведаўся сюды?» Нічога не было: жыхары дома, жыхары адпачываюць; ды калі-ж яны працавалі?.. І Бельтаў мімаволі пераносіўся ў шумныя кіпучыя ад народу вуліцы іншых гарадкоў, не гэтакіх патрыярхальных і больш адданных жыццёвай сумятні. Ён пачаў адчуваць тую збянтэжанасць, якая звычайна выклікаецца памылковым крокам у жыцці, асабліва, калі мы пачынаем усведамляць яго, і засмучаны накіраваўся дадому. Калі ён падыходзіў да гасцініцы, густы працяглы гук звана пачуўся з-падгароднага манастыра; з гэтым звонам усплыло на памяць Владзіміру нешта даўно мінулае, ён накіраваўся быў на звон, але раптам усміхнуўся, пакруціў галавой і шпаркай хадой накіраваўся дадому. Бедная афяра века, поўнага сумненнем, не ў NN табе знайсці спакой!

Праз некалькі дзён, якія Бельтаў скарыстаў для глыбокадумнага чытання і вывучэння статута аб дваранскіх выбарах, ён, адзеўшыся з некаторай стараннасцю, накіраваўся рабіць патрэбнейшыя візіты. Гадзіны праз тры ён вярнуўся з моцным болям галавы, прыкметна расстроены і стомлены, папрасіў мятайнай вады і прымачыў галаву адэкалонам; адэкалон і мятная вада крыху ўпарадкавалі яго думкі, і ён адзін, лежачы на канапе, то моршчыўся, то ледзь не рагатаў. У яго ў галаве ішла рэпетыцыя ўсяго ўбачанага, ад пярэдняга пакоя начальніка губерні, дзе ён вельмі прыемна прабываў некалькі хвілін з жандарам, двума купцамі першай гільдыі і двума лакеямі, якія сустракалі і праводзілі ўсіх, хто ўваходзіў і выходзіў, вельмі арыгінальнымі прывітаньнямі, гаворачы: «з мінулым святам», прычым яны, як гордыя брытанцы, працягвалі руку, тую руку, якая мела шчасце штодзённа падсаджваць генерала ў карэту,—да гасцінага пакоя губернскага прадвадзіцеля, у якім шаноўны прадстаўнік бліскачага NN-скага дваранства запэўняў, што нельга нідзе так навучыцца грамадзянскай форме, як у ваеннай службе, што яна дае чалавеку галоўнае; вядома, маючы галоўнае, астатняе набыць зусім лёгка. Потым ён прызнаўся Бельтаву, што ён шчыры патрыёт, будзе ў сваёй вёсцы каменную царкву і цяпець не можа гэтакіх дваран, якія, замест таго, каб служыць у кавалерыі і займацца ўпарадкаваннем маёнтка, іграюць у карты, трымаюць французанак і ездзяць у Парыж; усё гэта разам павінна было мець выгляд колкасці Бельтаву. Рад асоб, убачаных Бельтавым, не выходзіў у яго з галавы. То яму прыпамінаўся губернскае пракурор, які ў тры хвіліны паспеў яму шэсць разоў сказаць: «Вы самі чалавек з адукацыяй, вы

разумееце, што для мяне п. губернатар старонная асоба: я пішу проста да міністра юстыцыі, міністр юстыцыі—гэта генерал-пракурор. Губернатар нішто сабе—і я для яго пр-ва ўсё, што магу, «чытаў, чытаў, чытаў», ды і скончана; ён інакш,—і я яму з поўнай павагай, як падабае высокаму сану; ну, ды ўжо больш нічога, мяне прымусіць нельга; я не саветнік губернскага праўлення». Пры гэтым ён кожны раз нюхаў з кальчатай срэбранай табакеркі рульны¹ табак, які з выгляду страшэнна падобны на французскі, але адрозніваўся ад яго дрэнным пахам. То старшыня грамадзянскай палаты, худы, высокі, сухі, скупы і нячысты, які брудам даводзіў сваю бескарысліваць. То генерал Храшчоў, акружаны двума знятымі з пасады спраўнікамі, беднымі памешчыкамі, лягавымі сабакамі, псарамі, дворняй, трыма пляменніцамі і двума сёстрамі; генерал у яго ўспамінах крычаў таксама, як у сваім пакоі, высвітваў з пярэдняга пакоя Міцьку і з найвялікшай чалавекалюбнасцю абыходзіўся з лягавым сабакам. То наш знаёмы старшыня крымінальнай палаты, Антон Антонавіч, у халаце колеру жабавай спінкі, са сваім саветнікам з Аннай у пятліцы... Калі паступова гэтая шанюўная кампанія асоб адступіла ў галаве Бельтава на другі план і ўсе яны зліліся ў адзін фантастычны твар нейкага каласальнага чыноўніка, нахмурыўшага бровы, некрасамоўнага, ухілістага, але які пастаіць за сябе, Бельтаў убачыў, што яму не здужаць гэтага Галафа і што яго не толькі не саб'еш з ног звычайнай прашчай, але і гранітнай скалой, што стаіць пад манументам Петра I.

Дзіўная справа—Бельтаў, з таго часу, як накіраваўся ў чужыя краіны, жыў многа і думкамі і страцямі, раздражэннем мозга і раздражэннем пачуццяў. Жыццё дарма не праходзіць для людзей, у якіх абудзілася хоць якая-небудзь моцная думка... Усё нічога, сёння ідзе, як учора, усё вельмі звычайна, а раптам азірнешся назад і са здзіўленнем убачыш, што адлегласць пройдзена страшэнная, нажыта, пражыта бездань. Так і было з Бельтавым: ён нажыў і пражыў бездань, але не ўсталяваўся. Бельтаў другі раз спаткаўся з рэчаіснасцю пры такіх самых умовах, як у канцылярыі,—і зноў спалохаўся яе. У яго нехапала таго практычнага сэнсу, які вывучае чалавека разбіраць звязны пачырк жывых падзей; ён быў занадта раз'яднаны з тым светам, што яго акружаў. Прычына гэтай раз'яднанасці Бельтава зразумелая: Жозеф зрабіў з яго чалавека наогул, як Русо з Эмілія; універсітэт працягваў далей гэтае агульнае развіццё; сяброўскі гурток з пяці-шасці юнакоў, поўных марамі, поўных надзеямі, настолькі вялікімі, наколькі ім яшчэ было невядома жыццё за сценамі аўдыторыі,—больш і больш падтрымліваў Бельтава ў коле ідэй не ўласцівых, чужых таму асяроддзю, у якім яму прыходзілася жыць. Нарэшце, дзверы школы зачыніліся, і сяброўскае кола, вечнае і дамагільнае, бляднела,

¹ Рульны,—згорнуты пачкай.

бліднела і засталася толькі ва ўспамінах або ўваскрасала пры выпадковых і непатрэбных сустрэчах ды пры бакалах віна. Адчыніліся другія дзверы, крыху са скрыпам. Бельтаў прайшоў праз іх і апынуўся ў краіне, зусім яму невядомай, да таго чужой, што ён не мог прыладзіцца ні да чаго; ён не быў звязан ні з адным рэчаісным бокам жыцця, што кіпела каля яго; ён не меў здольнасці быць добрым памешчыкам, дасканалым афіцэрам, старанным чыноўнікам,—а за гэтым у рэчаіснасці заставаўся толькі месцы абібокаў, карцёжнікаў і гуллівай братвы наогул. У карысць нашага героя трэба прызнацца, што да апошняга саслоўя ён адчуваў больш сімпатыі, чым да першых, але і тут яму нельга было разгарнуцца: ён быў занадта развіты, а распуста гэтых паноў занадта брудная, занадта грубая. Пазаймаўся ён з медыцынай ды жывалісцю, пагуляў, паіграў ды і паехаў у чужыя краіны. Справы, само сабой зразумела, і там ён не знайшоў; ён займаўся бессістэмна, займаўся ўсім на свеце, здзіўляў нямецкіх спецыялістаў шматбаковасцю рускага розуму; здзіўляў французаву глыбокадумнасцю, і ў той час, як немцы і французы рабілі многа,—ён нічога; ён траціў свой час, страляючы з пісталетаў у ціры, праседжваў да позняй ночы ў рэстаранах і аддаючыся цэлам, душой і кашальком якой-небудзь ларэтцы. Такое жыццё не магло, нарэшце, не прывесці да хваравітай прагі да справы. Не гледзячы на тое, што сярод яўнай бяздзейнасці Бельтаў шмат жыў і мысляў і страсцямі, ён захаваў ад юнацтва адсутнасць усякага практычнага сэнсу ў адносінах свайго жыцця. Вось прычына, у выніку якой Бельтаў, апанаваны тугой па дзейнасці, па-першае, прыняў добры і пахвальны намер служыць па выбарах і, па-другое, не толькі здзівіўся, убачыўшы людзей, якіх ён павінен быў ведаць з дня нараджэння, або пра якіх яму трэба было б даведацца, уваходзячы з імі ў такія блізкія адносіны,—але быў да таго ашаломлены іх мовай, іх манерамі, іх ладам мыслей, што гатоў быў без усякіх намаганняў, без бою адмовіцца ад меркавання, якое цікавіла яго некалькі месяцаў. Шчаслівы той чалавек, які вядзе далей пачатае, які пераемліва атрымлівае справу: ён рана прывучаецца да яе, ён не траціць поўжыцця на выбар, ён сканцэнтруе сваю ўвагу, абмяжоўваецца для таго, каб не расплыцца,—і стварае. Мы часцей за ўсё пачынаем зноў, мы ад бацькоў сваіх атрымліваем у спадчыну толькі рухомую і нерухомую маёмасць, ды і тую дрэнна шануем; вась чаму часцей за ўсё мы нічога не хочам рабіць, а калі хочам, то выходзім на неаглядны стэп: ідзі, куды хочаш, ва ўсе бакі,—воля вольная, толькі нікуды не дойдзеш: гэта наша шматбаковая бяздзейнасць, наша дзейная ленаць. Бельтаў цалкам належаў да гэтакіх людзей; ён не меў поўналецця, не гледзячы на ўзможаласць сваёй мыслі; адным словам, цяпер, калі мінула трыццаць гадоў, ён, як шаснаццацігадовы хлопчык, рыхтаваўся пачаць сваё жыццё,

не заўважаючы, што дзверы, якія бліжэй і бліжэй адчыняліся, не тыя, праз якія ўваходзяць гладыятары, а тыя, у якія выносяць іх целы.—«Вядома, Бельтаў шмат у чым вінаваты».— Я зусім з вамі згодзен; а некаторыя думаюць, што ёсць за людзьмі віны лепшыя за ўсякую правату. Так на свеце ўсё зменна.

Не прайшло і месяца пасля прыезду Бельтава ў NN, як ён паспеў ужо выклікаць нянавісьць усяго памешчыцкага кола, што не перашкаджала, аднак, і чыноўнікам, з свайго боку, яго ненавідзець. У ліку ненавіснікаў былі такія, што яго і ў вочы не бачылі; некаторыя, калі і бачылі, то не мелі ніякіх зносін з ім; гэта была з іх боку нянавісьць чыстая, некарыслівая, але і самыя некарыслівыя пачуцці маюць якую-небудзь прычыну. Прычыну непрыязні да Бельтава разгадаць не цяжка. Памешчыкі і чыноўнікі складалі свае, больш ці менш замкнёныя колы, але колы блізкія, сваяцкія; у іх былі свае інтарэсы, свае сваркі, свае партыі, свая грамадская думка, свае звычаі,—агульныя, аднак, памешчыкам усіх губерняў і чыноўнікам усёй імперыі. Каб у NN прыехаў саветнік з РР, ён праз тыдзень быў-бы дзейны і паважаны член і субрат; каб прыехаў паважаны прыцель наш, Павел Іванавіч Чычыкаў, і паліцмейстар зрабіў-бы для яго папойку, і іншыя пайшлі-б увіхацца каля яго і пачалі-б яго называць «мамачкай»,—так, відавочна, зразумелі-б яны сваяцтва сваё з Паўлам Іванавічам. Але Бельтаў... Бельтаў—чалавек, які вышаў у адстаўку, не даслужыўшы чатырнаццаці гадоў і шасці месяцаў да знака, як сказаў памочнік сталанадначальніка, чалавек, які любіў усё тое, чаго гэтыя паны цярпець не могуць, чытаў шкодныя кніжкі ўвесь той час, калі яны займаліся карыснымі картамі,—вандроўнік па Еўропе, чужы дома, чужы і на чужыне, арыстакратычны прыгожасцю манер і чалавек XIX стагоддзя па сваіх перакананнях,—як яго магло прыняць правінцыянальнае грамадства! Ён не мог увайсці ў іх інтарэсы, ні яны ў яго, і яны яго ненавідзелі, зразумеўшы пачуццём, што Бельтаў пратэст, нейкае выкрыццё іх жыцця, нейкае пярэчанне супроць усяго парадку яго. Да ўсяго гэтага далучылася шмат важных акалічнасцей. Ён зрабіў мала візітаў, ён зрабіў іх позна, ён усюды ездзіў раніцою у сурдуце, ён губернатару радзей як звычайна гаварыў «ваша прэвасхадзіцельства», а прадвадзіцелю, адстаўному драгунскаму ротмістру і зусім не гаварыў, не гледзячы на тое, што ён паводле пасады быў часова прэвасхадзіцельны; ён са сваім камердынерам абыходзіўся так далікатна, што гэта зневажала госця, ён з дамамі гаварыў, як з людзьмі, і наогул трымаўся «занадта вольна». Далучыце да гэтага, што ніжэйшы слой бюракратыі лічыў яго страчаным з першага дня прыезду, разам з прамым ходам у бильярдную. Само сабой зразумела, нянавісьць да Бельтава выяўлялася настолькі пачціва, што давала сабе волю за вочы, а ў вочы яна акружала сваю афяру.

такую тупою і грубою ўвагаю, што яе можна было палічыць за простую любоў. Кожны стараўся мець прыезджага ў сваім доме, каб пахваліцца знаёмствам з ім, каб набыць права дзесяць разоў у гутарцы спамянуць: «вось, калі Бельтаў быў у мяне... я з ім...»—ну, і, як водзіцца, урэшце які-небудзь нявінны паклёп.

Усе меры былі ўжыты добрымі NN-цамі, каб на выбарах пракаціць Бельтава на вараных або ўшанаваць яго абраннем на такую пасаду, якую добраахвотна вельмі цяжка прыняць. Ён спачатку не заўважаў ні нянавісці да сябе, ні гэтых парламенцкіх падкопаў, потым пачаў здагадвацца і рашыў самаафярна ісці да канца... Але не бойцеся, па прычынах, добра мне вядомых, але якія з аўтарскіх меркаванняў, хачу ўтаіць, я вызваляючытачоў ад далейшых падрабязнасцей і апісанняў выбараў NN; на гэты раз мяне цікавяць іншыя падзеі—прыватныя, а не службовыя.

II

Вы, мабыць, даўно-даўно забыліся пра існаванне двух юных асоб, аддёртых на вялікую адлегласць доўгім эпізодам,—пра Любаньку і пра скромнага, мілага Круцыферскага. А тым часам, у іх жыцці адбылося вельмі многа; мы іх пакінулі амаль што жаніхом і нявестай, мы іх убачым цяпер мужам і жонкай; мала таго, яны вядуць за руку трохгадовага bambino,¹ маленькага Яшу.

Расказаць пра гэтыя чатыры гады няма чаго; яны былі шчаслівыя; светла, ціха ішоў іх час; шчасце кахання, асабліва кахання поўнага, увянчанага, пазбаўленага трывожнага чакання—ёсць таямніца, таямніца іх дваіх; тут трэці—лішні, тут сведка не патрэбен; у гэтым выключным аб'яднанні толькі дваіх ляжыць асабліва прывабнасць і невымоўнасць кахання ўзаемнага. Расказаць знешнюю гісторыю іх жыцця можна, але ці варта: штодзённыя клопаты, нястача грошай, сваркі з кухаркай, набыццё мэблі, увесь гэты знешні пыл асядаў на іх, як і на ўсіх, дакучаў, але бываў бяследна сцёрты праз хвіліну і не трымаўся ў памяці. Круцыферскі атрымаў праз Крупава пасаду старшага настаўніка ў гімназіі, даваў урокі, пападаў, зразумела, і на такіх бацькоў, якія плацілі спраўна,—скромна, такім чынам, яны маглі жыць у NN, а інакш ім і жыць не хацелася. Аляксей Абрамавіч, колькі яго не ўгаварваў Крупаў, больш як дзесяць тысяч пасагу не даў, але затое рашуча ўзяў на сябе абсталяванне маладых; гэтую цяжкую задачу ён вырашыў досыць удала, ён перавёз да іх усё тое з свайго дома і з кладоўні, што было для яго зусім непатрэбна, лічачы, мабыць, што якраз гэта воль і патрэбна маладым. Такім чынам, гістарычная каляска, пра якую думаў Аляксей Абрамавіч, у той самы час, калі

¹ Хлопчык.

Глафіра Львоўна думала пра няшчасную дачку злачыннага кахання, старая, асеўшая, парыжэлая, з паламанай рэсорай і з вялікай ранай на баку, была дастаўлена з вялікімі цяжкасцямі на маленькі дворык Круцыферскага; хлява ў яго не было, і каляска доўга была прытулкам для ціхіх курэй. Аляксей Абрамавіч і каня было адправіў да яго, але конь на дарозе раптоўна памёр, чаго з ім ні разу не здаралася на працягу дваццацігадовай бездакорнай службы на стайні генерала; ці ўжо яму канец прышоў, ці можа ён пакрыўдзіўся, што селянін, ад'ехаўшыся настолькі, каб не відаць было з панскага дома, запрог яго ў корань, а свайго ўпрыпрэжку, толькі ён памёр; селянін быў да таго ўражаны, што на месяцаў шэсць зусім збег. Але адзін з найлепшых падарункаў маладыя атрымалі раніцою у дзень свайго ад'езду. Аляксей Абрамавіч загадаў паклікаць Нікалашку і Палашку—маладога сухотнага хлапца гадоў дваццаці пяці і маладую дзеўку, вельмі рабую. Калі яны ўвайшлі, Аляксей Абрамавіч прыняў важны і нават грозны выгляд: «Кланяйцеся ў ногі!—сказаў генерал.—І пацалуйце ручку ў Любові Аляксандраўны і ў Дзімітрыя Якаўлевіча». Апошнія даручэнне не лёгка было выканаць: збянтэжаная маладая пара хавала рукі, чырванела, цалавалася і не ведала, што пачаць. Але галава абшчыны не спыняўся: «Гэта вашы новыя паны,—словы гэтыя ён вымавіў гучна, адпаведным такому важнаму паведамленню голасам,—служыце ім добра, і вам будзе добра (вы памятаеце, што гэта паўтарэнне)! Ну, а вы да іх з ласкай, будзьце да іх літасцівы, калі добра сябе трымаць будуць, а як пачнуць свавольць, прышліце да мяне; у мяне такая гімназія для распуснікаў, вярну назад шаўковымі. Балаваць таксама не трэба. Вось мая хлеб-соль на дарогу; а то я ведаю, вы людзі да гаспадаркі не прызвычаеныя, дзе вам управіцца з вольнымі людзьмі; ды і вольны чалавек у нас, бестыя, ведае, што з ім нічога не зробіш, што возьме пашпарт, ды як пан які і пойдзе па пярэдніх пакоях шукаць іншага месца. Ну, кланяйцеся і прэч!»—красамоўна скончыў генерал. Нікалашка з Палашкай бухнуліся яшчэ раз у ногі і вышлі. Тым і скончылася гісторыя пераходу іх да новых уладальнікаў. У той самы дзень перабраліся нашы маладыя ў горад разам з сухотным Нікалашкам і барэльэфнай Палашкай.

Жыццё Круцыферскіх уладзілася шчасліва. Яны так мала патрабавалі ад навакольнага, так многа былі задаволены сабой, так пранікаліся ўзаемнай сімпатыяй, што іх цяжка было не палічыць за іншакраінцаў у NN; яны зусім былі непадобны на ўсё, што акружала іх. Вельмі здзіўляючая рэч, што ёсць добрыя людзі, якія лічаць нас наогул і правінцыялаў у асаблівасці патрыярхальнымі, пераважна сямейнымі, а мы наша сямейнае жыццё не ўеём перацягнуць праз парог адукацыі, і яшчэ больш здзіўляюча, можа быць, што, астываючы да сямейнага жыцця, мы не прыстаем ні да якога іншага; у нас не асоба, не агуль-

ныя інтарэсы развіваюцца, а толькі сям'я гложне. У сямейным жыцці ў нас нейкая фармальная афіцыйнасць; тое толькі ў ім і ёсць, што паказваецца, як у тэатральнай дэкарацыі, і каб муж не лаяў сваю жонку ды бацькі не прыгнталі дзяцей, нельга было-б і здагадацца, што паміж сабой агульнага маюць гэтыя людзі і навошта яны налакучваюць адзін аднаму, а жывуць разам. Хто хоча ў нас радавацца на сямейнае жыццё, той павінен шукаць яго ў гасціным пакоі, а ў спальню не хадзіць; мы не немцы, добрасумленна шчаслівыя ва ўсіх пакоях гадоў трыццаць бесперапынку. Бываюць выключэнні, і такім выключэннем з'яўляліся нашы новажоны. Яны абсталяваліся проста, скромна, не ведалі, як іншыя жывуць, і жылі па крайняму разуменню; яны не цягнуліся за іншымі, не кідаліся апошнімі мізэрнымі сродкамі сваімі, каб стварыць уражанне багацця, яны не імкнуліся набыць дваццаць, трыццаць непатрэбных знаёмстваў; адным словам, частка штучных ланцугоў, узаемных ланкастэрскіх ганенняў, што называецца «супольным жыццём», з якога ўсе смяюцца і вышэй якога ніхто не адважыцца стаць, абмінула домік скромнага настаўніка гімназіі; затое сам Сямён Іванавіч Крупаў мірыўся з сямейным жыццём, гледзячы на «любых дзяцей» сваіх.

Праз некалькі дзён пасля таго, як Бельтаў, незадаволены і мучымы нейкім прадчуваннем і сапраўднай адсутнасцю жыцця ў горадзе, брадзіў з панурым выглядам і з рукамі, засунутымі ў кішэні,—у адным з домікаў, каля якіх ён ішоў, поўны абурэння і гаркоты, ён мог-бы ўбачыць тады, як і цяпер, адну з тых супакойлівых, цудоўных сямейных карцін, якія ўсімі рысамі даводзяць магчымасць шчасця на зямлі. У карціне гэтай было нешта падобнае на летні вечар у садзе, калі няма ветру, калі сажалка сцелецца, як металічнае люстра, залатое ад сонца; невялікую вёсачку відаць здалёку, паміж дрэваў, раса ўзнімаецца, стада ідзе ладому са сваім перамешаным хорам крыку, тупання, мычэння... І вы гатовы ад шчырага сэрца прысягнуць, што нічога лепшага не жадалі-б за ўсё жыццё... І як добра, што вечар гэты скончыцца праз гадзіну, гэта значыць зменіцца ў час ноччу, каб не страціць сваёй рэпутацыі, каб прымусяць шкадаваць аб сабе раней, чым ён надакучыць.

У невялікім чысценькім пакоіку сядзеў на канаве Сямён Іванавіч Крупаў пачэсным і адзіным госцем. Маладая жанчына, усміхаючыся, набівала яму люльку; яе муж сядзеў на крэсле і пазіраў з цікавасцю і любоўю то на жонку, то на старога. Праз хвіліну ўвайшло ў пакой трохгадовае дзіця, перавальваючыся з нагі на нагу, і накіравалася простым шляхам, гэта значыць не абмінаючы стала, а тунэлем паміж ножак да Крупава, якога вельмі любіла за гадзіннік з рэпетыцыяй і за дзве сердалікавыя пячаткі, што віселі ў яго з-пад жылета.

— Яша, здароў!—сказаў Сямён Іванавіч, выцягваючы свайго

прыяцеля з-пад стала і садзячы яго да сябе на калені. Яша ўхапіўся за пячатку і пачаў цягнуць гадзіннік.

— Ён вам перашкаджае чай піць і курьць, дайце яго мне, сказала маці, перакананая цвёрда, што Яша нікому ніколі перашкаджаць не можа.

— Пакіньце, зрабіце ласку; я сам яго справяджу, калі надакучыць,—і Сямён Іванавіч вынуў гадзіннік і прымусіў яго біць; Яша з захапленнем слухаў бой, паднёс потым гадзіннік да вуха Сямёна Іванавіча, потым да вуха маці і, убачыўшы несумненныя адзнакі іх здзіўлення, паднёс яго да ўласнага рота.—Дзеці—вялікае шчасце ў жыцці!—сказаў Крупаў.—Асабліва нашаму брату, старому, неяк прыемна ласкаць кучаравыя галоўкі іх і глядзець у гэтыя светлыя вочкі. Дапраўды, не так грубееш, не так западаеш у ячнасць, гледзячы на гэтую маладую траўку. Але, скажу вам шчыра, я не шкадую, што ў мяне сваіх дзяцей няма... ды і навошта? Вось даў-жа мне бог унучка; састараюся, пайду да яго ў нянькі.

— Нянька там,—сказаў Яша, паказваючы на дзверы з вельмі здаволеным выглядам.

— Вазьмі мяне ў нянькі. Яша намерыўся адказаць на гэта страшэнным крыкам, але маці папярэдзіла, звярнуўшы ўвагу яго на залаты гузік на фракку Крупава.

— Я люблю дзяцей, казаў далей стары,—так, я наогул люблю людзей, а калі быў маладзейшы, любіў і прыгожанькі твар, і, пэўна, разоў пяць быў закаханы, але мне сямейнае жыццё здаецца агідным. Чалавек можа жыць спакойна і вольна толькі адзін. У сямейным жыцці, як знарк, усё зроблена, каб тыя, што жывуць пад адным дахам надакучвалі адзін аднаму,—мімаволі разыйдуцца; не жыві разам,—вечная бясконцая дружба, а разам цесна.

— Годзе, Сямён Іванавіч,—запырэчыў Круцыферскі,—што гэта вы гаворыце! Цэлая старана жыцця, лепшая, поўная шчасця і радасці, вам засталася невядомай. І што вам ад гэтай свабоды, якая заключаецца ў адсутнасці ўсякіх адчуванняў, у эгаізме?

— Вось ужо і пайшоў. А колькі разоў я казаў табе, Дзмітрый Якаўлевіч, што ты мяне словам «эгаізм» не запалохаеш. Якая гордасць! «Без усякіх адчуванняў»,—нібы на свеце толькі ўсяго і адчуванняў, што ідалапаклонства мужа да жонкі, жонкі да мужа, ды рэўнівае жаданне так паглынуць адзін аднаго для саміх сябе, каб бліжняму нічога не дасталася, плакаць толькі аб сваім горы, радавацца свайму шчасцю. Не, бацюхна, ведаем мы самаадданае каханне ваша; вось, не хачу выхваляцца, але-ж дарэчы прышлося,—як прыдзеш да хворага і сэрца замірае: вельмі слабы быў, няёмка так падыходзіш да ложка—ба, ба, ба! пульс ужо лепшы, а хворы глядзіць слабымі вачыма ды паціскае табе руку,—ну, гэта, браток, таксама адчуванне. Эгаізм? Ды, апрача вар'ятаў, хто-ж не эгаіст? Толькі адны проста,

а другія, ведаеце, па приказцы: той самы шчупак, але пад хрэнам. Калі праўду казаць, дык няма вузей і абмежаваней эгаізма, як сямейны.

— Я не ведаю, Сямён Іванавіч, што вас так палохае ў сямейным жыцці; я цяпер роўна чатыры гады замужам, мне вольна, я зусім не бачу ні з майго боку, ні з яго ні афяр, ні абцяжанасці,—сказала Круцыферская.

— Пашанцавала сарваць банк, дык і пахвальвае гульнію: ці мала цудаў бывае на свеце; вы выключэнне — я вельмі рады; але-ж гэта нічога не даводзіць. Два гады таму назад у нашага краўца—вы-ж яго ведаеце: кравец Панкратаў, на Маскоўскай вуліцы,—у яго дзіця выпала з акна другога паверха на брук; як, здаецца, не разбіцца?—хоць-бы што! зразумела, сінія плямы, драпіны, больш нічога. Ну, папрабуйце выкінуць другое дзіця. Ды і тут яшчэ не абышлося зусім добра: дзіця нешта марнее.

— Гэта ўжо ці не дрэннае прароцтва для нас?—запыталася Круцыферская, па-сяброўску паклаўшы руку на плячо Сямёну Іванавічу. Я вашых прароцтваў не баюся з таго часу, як вы прадракалі майму мужу страшныя вынікі нашага шлюбу.

— Якая вы злапомная, ці-ж не сорамна вам? Ды і гэты балбатун усё раскажаў, вось ужо мужчына! Ну, дзякуй богу, дзякуй богу, што я схлусіў; пращу забыць: хто старое спамяне, таму вока вон, хоць-бы яны былі такія прыгожыя, як вось гэтыя.—Ён паказаў пальцам.

— Бачыце, які Сямён Іванавіч, ён яшчэ і кампліменты гаворыць!

— Я вам і лепшы, і большы камплімент скажу: гледзячы на ваша жыццё, я, сапраўды, крыху прымірыўся з сямейным жыццём; але не забудзьце, што, пражыўшы гадоў шэсцьдзесят, я ў вашым доме ўпершыню ўбачыў не ў рамане, не ў вершах, а ў сапраўднасці ажыццяўленне сямейнага шчасця. Не вельмі-ж частыя значыцца, прыклады.

— Хто ведае,—адказала Круцыферская,—можа, каля вас прайшлі неўзаметку іншыя пары; сапраўднаму каханню зусім не цікава выказвацца; ды і ці шукалі вы, і як шукалі? Нарэшце, гэта проста выпадковасць, што вам мала сустрэлася людзей сямейна-шчаслівых. А, можа быць, Сямён Іванавіч,—дадала яна з той насмешлівай злабой і нават з той недалікатнасцю, якая заўсёды ўласціва людзям шчаслівым,—вам ужо здаецца, што трэба вытрымаць характар, што калі вы цяпер прызнаецеся, што памыляліся, то асудзіце ўсё жыццё сваё і павінны будзеце разам з тым пераканацца, што паправіць яго нельга.

— О, не! запярэчыў горача стары.—Наконт гэтага будзьце спакойны, ніколі не раскаюся ў былым; па-першае, таму, што неразумна гаравець аб тым, чаго не вернеш, па-другое, я, адзінокі стары, дажываю спакойна свой век, а вы цудоўна пачынаеце ваша жыццё.

— Не ведаю мэты,—заўважыў Круцыферскі,—з якой вы сказалі апошнюю заўвагу, але яна моцна адгукнулася ў маім сэрцы: яна навяла мяне на адну з неадступных і вельмі цяжкіх думак, такіх, адной прысутнасці якіх у душы даволі, каб атруціць хвіліну самай палкай радасці. Часам мне рабілася страшна маё шчасце: я, як уладальнік велізарных багаццяў, пачынаю дрыжэць перад будучым. Як-бы...

— Як-бы не адлічылі потым? Ха, ха, ха, якія лятуценнікі! хто мерыў ваша шчасце, хто будзе адлічваць? Што гэта за дзіцячы погляд! Выпадак і вы самі стварылі ваша шчасце, і таму яно ваша, і караць вас за шчасце было-б недарэчнасцю. Зразумела, той самы выпадак, неразумны, неадхільны, можа разбурыць ваша шчасце, але ці мала што можа быць. Можа бэлькі гэтай столі падгнілі; можа яна праваліцца; ну, пачнем выбірацца; але-ж як выбірацца? На дварэ спаткаецца шалёны сабака, на вуліцы конь можа затаптаць... Ды калі дапусціць у сябе боязьн магчымай бяды, дык лепш опіуму выпіць ды і заснуць на векі вечныя.

— Я заўсёды дзвіўся, Сямён Іванавіч, той лёгкасці, з якой вы прымаеце жыццё: гэта шчасце, вялікае шчасце, але яно не ўсім дана. Вы кажаце: выпадак—і супакойваецца, а я не. Мне ад таго не лягчэй, што я невядомую, але падазраваемую сувязь падзей майго жыцця назаву выпадкам. Усё ў жыцці нездарма, і ўсё мае высокі сэнс; нездарма вы знайшлі мяне ў маім падстрэшы; ці мала настаўнікаў у Маскве,—чаму іменна мяне? Ці не для таго, што ва мне быў сродак для вызвалення гэтай высокай, чыстай істоты, і тое, аб чым я баяўся марыць, баяўся думаць, раптам адбылося,—і шчасцю майму няма меры. Ды дзе-ж справядліваць, калі гэта так і пойдзе на ўсё жыццё? Я скаруся майму шчасцю таксама, як іншыя скараюцца няшчасцю, але не магу пазбыць гэтага страху перад будучым.

— Гэта значыць, перад тым, чаго няма. І я, з свайго боку, скажу, што ўсё жыццё не разумеў ды і не зразумею гэтыя хваравітыя ўяўленні, якія знаходзяць асалоду ў тым, каб мучыць сябе марамі і прыдумваць бядоты і наперад сумаваць. Такі характар гэта пэўнае няшчасце. Ну, прыб'е бядой, здарыцца гора ў жыцці,—мімаволі заплачаш і навесіш нос; але думаць, калі трэба піць цудоўнае віно, што за гэта заўтра лёс падасць самага дрэннага квасу, гэта—пэўнага роду вар'яцтва. Няўменне жыць у сучасным, цаніць будучае, аддавацца яму,—гэта адна з маральных эпідэміяў, найбольш развітых у наш час. Мы ўсё яшчэ падобны на тых жыдоў, якія не п'юць, не ядуць, а адкладаюць капейку на чорны дзень; і які-б чорны дзень не прышоў, мы не адчымнім куфраў.—Што гэта за жыццё?!

— Я зусім згодна з вамі, Сямён Іванавіч, з запалам сказала Круцыферская.—Я часта гутару пра гэта з Дзмітрыем. Калі мне добра, навошта мне думаць пра будучае? Для мяне яго хоць-бы

і зусім не было. Ён сам часта са мною згаджаецца, але таемны смутак так глыбока ўкараніўся ў яго, што ён не можа яго перамагчы. Ды і навошта, зрэшты,—дадала яна, светла і сімпатычна ўсміхаючыся мужу,—я і смутак гэты люблю ў ім: у ім столькі глыбокага. Я думаю, мы з вамі таму не разумеем, або, прынамсі, не спачуваем гэтаму смутку, што ў нас нораў больш павярхоўны, больш успрыемлівы, што нас цікавіць і захапляе знадвор'е.

— Пачалі за здароўе, скончылі за ўпакой; пачалі так, што я хацеў пацалаваць вашу ручку і сказаць мужу: «Вось чалавечае разуменне жыцця», а скончылі тым, што яго мары глыбокадумнасць; добрая глыбокадумнасць—мучыцца, калі трэба цешыцца шчасцем, і гараваць аб тым, чаго, можа, і не будзе.

— Сямён Іванавіч, чаму вы такі выключны? Ёсць далікатныя арганізацыі, для якіх няма поўнага шчасця на зямлі, якія самаафярна гатовы аддаць усё, але не могуць аддаць сумнага звону, што ляжыць на дне іх сэрца, звону, які штохвіліны гатоў зрабіцца...—Трэба быць больш грубым для таго, каб быць больш шчаслівым; мне гэта часта ўспадае на думку; паглядзіце, якія бестурботна шчаслівыя, напрыклад, птушкі, звяры, таму, што яны менш за нас разумеюць.

— Аднак досыць непрыемна, заўважыў няўмольны Крупаў,—мець вышэйшую натуру для істоты, прызначанай жыць не вышэй і не ніжэй, як на зямлі. Сказаць праўду, гэтую вышыню я лічу за фізічнае расстройство, за нервовы прыпадак; аблівайцеся халоднай вадой, ды рабіце больш рухаў,—палова завоблачных мараў знікне. У вас, Дзмітрый Якаўлевіч, ад нараджэння слабыя фізічныя сілы: у слабых арганізацыях часта разумовыя здольнасці надзвычай развіты, але амаль заўсёды, гэтак, наўскоць, у нейкую своеасаблівасць; у фантазію, у містыцызм. Вось чаму старажытныя людзі казалі: *mens sana in corpore sano*¹. Паглядзіце на бледных, светлавалосых немцаў, ад чаго яны лятуценнікі, ад чаго яны трымаюць галаву на бок, часта плачуць? Ад залатухі і ад клімату; ад гэтага яны гатовы цэлы свой век брэдзіць аб містычных контроверзах, а справы ніякай не робяць.

— Недарма кажуць, што медыцынскія заняткі прывіваюць чалавеку нейкі сухі матэрыяльны погляд на жыццё; вы так коротка знаёміцеся з матэрыяльным бокам чалавека, што з-за яго забыліся пра другі бок, які не паддаецца скальпелю і які адзін і дае сэнс грубай матэрыі.

— Ох, ужо гэтыя ідэалісты!—сказаў Сямён Іванавіч, які, відаць, пачаў злаваць,—заўсёды пад'язджаюць з глупствам. Хто-ж гэта ім сказаў, што ўся медыцына толькі і складаецца з анатоміі; самі прыдумалі і цешацца; нейкая грубая матэрыя... Я не

¹ Здаровая душа ў здравым целе.

ведаю ні грубай матэрыі, ні прыстойнай, а ведаю жывую. Мудрацы вы, цяперашнія вучоныя, а мелка плаваеце! Гэта наша старая спрэчка, яна ніколі не скончыцца, лепш спыніць. Паглядзіце, як Яшу мы закалыхалі нашымі глупствамі,—спіць сабе спакойна. Спі, малютка! цябе яшчэ татка не навучыў пагарджаць зямлёю ды матэрыяй, не ўпэўніў яшчэ цябе, што гэтыя мілыя ножкі, гэтыя ручкі—кавалачкі гразі, прыстаўшай да цябе. Любоў Аляксандраўна, калі ласка, не развівайце ў ім гэтых глупстваў; ну, вы мужу даеце волю, бог з ім! Нявіннае дзіця, прынамсі, не разбэшчвайце гэтым брэдам з малых гадоў. Ну, што зробіце з яго? Лятуценніка. Будзе да старасці шукаць жар-птушку, а сапраўднае жыццё тым часам пройдзе паміж пальцамі. Ну, ці-ж добра гэта? Вазьміце яго.

Стары аддаў Яшу маці, узяў сваю шапку і, паволі зашпіляючы фрак, сказаў:—Ах, я забыўся вам расказаць: гэтымі днямі я пазнаёміўся з вельмі цікавым чалавекам.

— Мусіць, з Бельтавым?—запыталася Круцыферская.—Яго прыезд нарабіў так многа шуму, што я даведалася аб ім ад дырэктаршы.

— Іменна. Яны шумяць таму, што ён багаты, а справа ў тым, што ён сапраўдны надзвычайны чалавек: усё на свеце ведае, усё бачыў, разумны такі; збалаваны крыху, але, ведаеце, матчын сыноч; гарота не выхоўвала яго па нашаму,—жыў сабе бесклапотна, а цяпер памірае тут ад нуды, хандры; можаце сабе ўявіць, як тут пасля Парыжа.

— Бельтаў! Пачакайце,—сказаў Дзмітрый Якаўлевіч,—прозвішча знаёмае; ці не быў ён у мой час у маскоўскім універсітэце? Бельтаў канчаў курс, калі я паступіў; пра яго і тады гаварылі, што ён страшэнна разумны; яшчэ яго выхоўваў нейкі жэневец.

— Той самы, той самы.

— Я памятаю яго, мы былі крыху знаёмы.

— Я ўпэўнен, што ён быў бы вельмі рады вас бачыць; у гэтай глушы сустрэць адукаванага чалавека—кожнаму скарб; а Бельтаў зусім не ўмее быць адзін, наколькі я заўважыў. Яму трэба гаварыць, яму хочацца абмену, ён хварэе ад адзіноты.

— Калі вы не маеце нічога супроць гэтага, я, мабыць, пайду.

— Пойдзем, добрая справа... Не, пачакай; вось я і стары, але неразв'ажны; ён занадта, браце, багаты, каб табе першаму ісці да яго; я заўтра яму скажу: захоча, прыедзем з ім да цябе. Бывай, любы спрэчнік. Бывайце.

— Прыязіце-ж заўтра вашага Бельтава,—сказала Любоў Аляксандраўна. Нам столькі нагаварылі пра яго, што і мне захацелася яго бачыць.

— Варта, дапраўды, варта,—сказаў стары, выходзячы ў перэдні пакой.

Крупаў кожны раз спрачаўся з Круцыферскім, кожны раз злаваўся і гаварыў, што ён усё больш і больш разыходзіцца з ім,—што ані не перашкаджала таму, што яны збліжаліся штодзённа цясней і цясней. Для Крупава сям'я Круцыферскага была яго сям'я; ён туды ішоў пажыць сэрцам, якое ў яго яшчэ было цёплае, адпачыць, гледзячы на іх шчасце. Для Круцыферскіх Крупаў з'яўляўся сапраўды старэйшым сям'і,—бацькам, дзядзькам, але такім дзядзькам, якому любоў, а не крэўнасць далі ўладу часам прабраць і пагрубіць,—што абодва прабачалі яму ад душы, і ім было сумна, калі не бачылі яго дні два.

На другі дзень, а сёмай гадзіне пасля абеду, Сямён Іванавіч прывёз у сваіх санках, пакрытых жоўтым каўром, і на пары абвінак, светлабуланай шэрсці, Бельтава да Круцыферскага. Зразумела, Бельтаў быў страшэнна рады знаёмству з прыстойным чалавекам, яму зусім не ў галаве было, што ён зробіць першы візіт. Гаспадары крыху збянтэжыліся; пахвалы Сямёна Іванавіча, чутка аб яго загранічным жыцці, нават яго багацце,—усё гэта неяк прыпомнілася, калі ён увайшоў у пакой, і зрабіла сустрэчу крыху напружанай; але гэта зараз-жа мінула. У прыёмах і гутарках Бельтава было столькі адкрытага, простага, і прытым у ім было столькі такту, гэтай высокай якасці людзей і развітай і далікатнай душой, што не прайшло поўгадзіны, як тон гутаркі зрабіўся прыяцельскім. Нават Круцыферская, якая так мала прызвычалася да старонніх, мімаволі была ўцягнута ў гутарку. З Дзмітрыем Якаўлевічам Бельтаў успомніў універсітэцкія гады, процьму тагачасных анекдотаў, тагачасныя мары, надзеі... Даўно яму не было так прыемна, і ён па-сяброўску дзякаваў Крупава за гэтае знаёмства, калі той падвёз яго да пад'езда гасцініцы «Керэсберг».

— Ну, што?—пытаўся потым Сямён Іванавіч у Круцыферскіх.—Як вам падабаецца новы знаёмы?

— Аб гэтым і пытацца не трэба,—адказаў Круцыферскі.

— Ён мне вельмі спадабаўся,—сказала Любоў Аляксандраўна.

Сямён Іванавіч, надзвычайна задаволены, што ўсім было прыемна, жартаўліва пагразіў пальцам

Любоў Аляксандраўна пачырванела.

Сямейныя карціны захапляюць, і цяпер, скончыўшы адну, я не магу ўтрымацца, каб не пачаць другую. Цесная сувязь іх, запэўняю вас, раскрываеца пасля.

III

У дубасаўскага павятовага прадвадзіцеля была дачка, — і ў гэтым яшчэ не было-б вялікай бяды ні для шаноўнейшага Карпа Кандрацевіча, ні для мілай Варвары Карпаўны; але ў яго, апрача дачкі, была жонка, а ў Вавы, як называлі яе дома,

была, апрача бацькі, мілая матулька, Мар'я Сцяпанаўна,—гэта мяняла істотна становішча справы. Карп Кандрацевіч быў прыкладам лагоднасці ў сямейных справах; дзіву варта было, як змяняўся ён, пераходзячы са стайні ў сталовую, з гумна ў спальню або ў канапавы пакой. Калі-б мы не мелі такіх пэўных дакументаў ад вядомых падарожнікаў, у якіх сведчыцца, што адзін і той самы англічанін можа быць самым спраўным плантатарам і найлагоднейшым бацькам сям'і, то мы самі бадай ці паверылі-б у магчымасць такой дваістасці. Аднак, разважаючы глыбей, можна заўважыць, што гэта так і павінна быць. Па-за домам, гэта значыць на стайні і на гумне, Карп Кандрацевіч вёў вайну, быў палкаводцам і наносіў ворагу найбольшую колькасць удараў; ворагамі яго, зразумела, з'яўляліся непакорныя крамольнікі: ленасць, няпоўная адданасць яго інтарэсам, няпоўная дбайнасць у дачыненні да чацвёркі гнядых і іншыя злачынствы. У зале сваёй, наадварот, Карп Кандрацевіч знаходзіў рыхлыя абдымкі вернай жонкі і мілае чало дачкі для пацалунка; ён здымаў з сябе цяжкі панцыр памешчыцкіх турбот і рабіўся не то, каб добрым чалавекам, а добрым Карпам Кандрацічам. Жонка яго знаходзілася зусім не ў такім становішчы; яна гадоў дваццаць вяла маленькую партызанскую вайну ў сценах дома, часам робячы невялікія вылазкі за сялянскімі курымі яйкамі і талькамі; гарачая перастрэлка з пакаёўкамі, кухарам і буфетчыкам падтрымлівала яе заўсёды ў растрывожаным стане, але ў карысць яе трэба сказаць, што душа яе не магла цалкам напоўніцца гэтымі дробязнымі непрыяцельскімі дзеяннямі,—і яна, са слязмі на вачах, прытуліла да свайго сэрца семнаццацігадовую Ваву, калі яе прывезла стрыечная цётка з Масквы, дзе яна скончыла сваё вучэнне ў інстытуце або ў пансіёне. Гэта ўжо не кухару раўня, не пакаёўцы,—родная дачка; адна кроў цячэ ў жылах, ды і свяшчэнны абавязак. Спачатку далі Ваве адпачыць, пабегаць па саду, асабліва ў месяцовыя ночы; для дзяўчынкі, выхаванай у чатырох сценах, усё было нова, «чароўна, прывабна», яна глядзела на месяц і ўспамінала пра каго-небудзь з улюбёных сябровак і цвёрда верыла што і тая цяпер успомніць пра яе; яна вырэзвала вензелі іх на дрэвах... Гэта быў той час, які халодным людзям здаецца проста смешным, а ў нас ён выклікае ўсмешку, але не ўсмешку пагарды, а тую ўсмешку, з якой мы глядзім на гуляючых дзяцей; нам нельга гуляць,—няхай яны пагуляюць. Несправядліва, зусім несправядліва дзяўчат, толькі што пакінуўшых пансіён, абвінавчваюць звычайна ў няшчырасці і экзальтацыі. Ва ўсіх марах, ва ўсёй самаафярнасці гэтага ўзросту, у яго гатоўнасці любіць, у яго адсутнасці эгаізма, у яго адданасці і самазабыцці—святая шчырасць; жыццё прышло да пералому, а заслона будучага яшчэ не ўзнялася; за ёй страшныя таямніцы, таямніцы прывабныя; сэрца сапраўды пакутуе аб чымсьці неведомым, і арга-

нізм складаецца ў той-жа час, і нервовая сістэма растрывожана, і слёзы гатовы бесперастанку ліцца. Міне пяць-шэсць год, усё пераменіцца; замуж выйдзе—і гаварыць няма чаго; не выйдзе, ды калі толькі ёсць іскра здаровай натуры, дзяўчына не будзе чакаць, каб хто-небудзь адсунуў таемную заслону, сама яе адсуне і інакш гляне на жыццё. Смешна глядзець інстытуткай на свет дваццацігадовымі вачыма, і сумна, калі інстытутка глядзіць на рэчы дваццаціпяцігадовымі вачыма.

Варвара Карпаўна не была красуняй, але ў ёй была багатая замена прыгожасці, гэтае *нешта*, се *quelque chose*, якое як букет добрага віна, існуе толькі для разумеючага, і гэтае *нешта*, яшчэ не развітае, прарочае, прадракаючае, у злучэнні з юнацтвам, якое усё румяніль, усё ўпрыгожвае,—надавала ёй асабліваю, тонкую, далікатную, не ўсім даступную прывабнасць. Гледзячы на крыху худы, смуглы твар яе, на юную нястройнасць цела, на задумненыя вочы з доўгімі расніцамі, мімаволі ўяўлялася, як ператворацца ўсе гэтыя рысы, як яны будуць выглядаць, калі і мысль, і пачуццё, і гэтыя вочы,—усё атрымае азначэнне, сэнс, адгадку, і як добра будзе таму, на плячо якога схіліцца гэтая галоўка! Мар'я Сцяпанаўна, аднак, была вельмі незадаволеная выглядам дачкі, называла яе «дурняшкай» і загадвала кожную раніцу і кожны вечар мыцца агурочнай вадой, у якую прысыпаўся нейкі парашок, каб звесці загар, як яна называла яе смугласць. Паводзіны Вавы пры гасцях прымуслі маці звярнуць сур'ёзную ўвагу на яе! Вава трымалася сарамліва, выходзіла ў сад з кніжкай, не жартавала, не строіла вочак. Кніжка, як бліжэйшая прычына, была адабрана; потым пайшлі бацькоўскія павучэнні, вавек несканчоных; Мар'і Сцяпанаўне здалася, што Вава слухае яе не зусім з радасцю, што яна нават хмурыць бровы і часам смее *адказваць*; супроць такіх рэчаў, згадзілася самі, трэба было ўжыць рашучыя меры. Мар'я Сцяпанаўна ўтаіла да пары да часу сваю цёплую любоў да дачкі і пачала яе прыгнятаць і цясніць на кожным кроку. Яна ёй не дазваляла гуляць, калі той хацелася; яна яе пасылала, калі тая хацела сядзець дома. Яна яе прымушала без ахвоты есці і кожны дзень папракала, што яна не таўсее. Матчыны ганенні зрабілі нораў Вавы замкнёным; яна яшчэ больш здзічэла, яшчэ больш худзела. Карпу Кандрацічу часам здавалася, што жонка яго дарэмна прыгнятае бедную дзяўчынку; ён прабаваў нават загаварваць з ёй аб гэтым здалёк, але як толькі гутарка падыходзіла да большай выразнасці, ён адчуваў такі жах, што не знаходзіў у сабе сілы перамагчы яго і ішоў хутчэй на гумно, дзе за хвіліну, страху ўзнагароджваў сябе доўгім страхам, які наганяў на ўсіх васалаў. Поле заставалася вольным за Мар'яй Сцяпанаўнай, і яна, з найвялікшай дбайнасцю скупліваючы ткацкія палотны, абрусы і сарвэткі для будучага пасагу і прымушаючы семярых пакаёвак сляпіць вочы за карункавымі каклюшкамі і трох

вышываць у пяльцах розныя непатрэбнасці для Вавы, у той-жа самы час з неймавернай упартасцю прыгнятала і цясніла яе, як асабістага ворага.

Калі яны прыехалі ў NN на выбары, і Карп Кандрацевіч з вялікай натугай напнуў на сябе дваранскі мундзір, бо за тры гады прадвадзіцеля прыбыло вельмі многа, а мундзір, наадварот, неяк скурчыўся, і паехаў як да начальніка губерні, так і да губернскага прадвадзіцеля, якога ён, дзеля адрознення ад губернатара, астраўна называў «наша яго прэвасхадзіцельства»,—Мар'я Сцяпанаўна занялася распараджэннямі наконт убранства гасцінага пакоя і выгрузкі рознага хламу, прывезенага на чатырох падводах з вёскі; ёй дапамагалі тры нечасаныя ад самай калыскі лакеі, адзетыя ў поўфракі з нейкай шэрай не то байкі, не то сукна; спраўна ішла работа; раптам пані, нібы ахопленая неспадзяванай думкай, спынілася і закрывала сваім гучным голасам:

— «Вава, Вава, дзе ты гэта хаваешся, а?»

Бедная дзяўчынка, адчуваючы, што гэта не на дабро, нясмела ўвайшла ў пакой.

— «Я тут, маман!»

— «Што гэта ў цябе за выгляд, хворая, ці што, ты? Дапраўды, паглядзіш на вас збоку, здасца, што вам дрэнна жыць у бацькаўскім доме; вось гэтыя пансіёны! да маці падыходзіць з такім тварам!»—Тут Мар'я Сцяпанаўна перадражніла томны выгляд дзяўчыны. — «Я сама была дачка; бывала, матуля пакліча, бягу да яе з адкрытым тварам!» — Тут яна паказала адкрыты твар—усмешачку.—«А ты ўсё з-пад ілба... Дурань, разаб'еш! чаму ўзрадаваўся, цягне, мужык! ніколі не навучыш...— Ну, мілая мая, годзе жартваць, я табе апошні раз скажу добрым парадкам, што твае паводзіны мяне засмучаюць; я яшчэ маўчала ў вёсцы, але тут гэтага не сцяплю; я не дзеля гэтага цягнулася блізка свет, каб пра маю дачку казалі: дзікая дурніца; тут я табе не дазволю ў куце сядзець. Як, не ўмееш зацікавіць ніводнага кавалера? Ды мне было пятнаццаць год, а ўжо адбою не было ад іх. Цябе пара прыстроіць, чуеш?.. Ах, ты, паганец, казалася-ж, што паламаеш! хадзі сюды, хадзі, табе кажуць, пакажы. Бачыш, дурань, як зламаў, зусім не дзве часткі; ну, я цябе пачастую: дай толькі пану вярнуцца; я сама адцягала-б цябе за валасы, але агідна да цябе дакрануцца: маслам як намазаўся,—гэты злодзей Міцька на кухні дае панскае масла; вось, пачакай, я і да яго дабяруся... Так-с, Варвара Карпаўна, глядзіце-ж, каб вы ў мяне на выбарах замуж вышлі; я знайду жаніхоў, ну, а вам патураць больш не буду; што ты аб сабе думаеш? красуня, ці што, какая, што цябе вельмі будучь шукаць? ні твару, ні цела, ды і ступіць лішні раз не хочаш, адзецца не ўмееш, слова як след вымавіць не ўмееш, а яшчэ вучылася ў Маскве. Не, галубачка, кніжкі кінь: досыць начыта-

лася, хопіць, пара, матухна, за справу брацца. Я цябе з вачэй маіх праганю, калі не перайначыш паводзін».

Вава стаяла, як прысуджаная да смерці; апошнія словы маці здаваліся ёй уцехай.

— Як табе не знайсці жаніха! 350 душ якіх сялян!—кожная душа двух душ суседскіх варта, ды пасаг які!.. Што,—ды ты, здаецца, плакаць пачынаеш,—плакаць, каб вочы зрабіліся чырвонымі; дык вось як ты за матчыны турботы!.. Яна так блізка падышла да яе, а ў Вавы валасы былі такія мяккія і сухія, што невядома, чым скончылася-б гэтая історыя, калі-б мядзведзянё ў поўфраку не ўпусціла ў гэты самы час дэсертную талерку. Мар'я Сцяпанаўна перанесла на яго ўсю лютасць.

— «Хто пабіў талерку?»—крычала яна хрыплым голасам.— «Сама пабілася» — адказваў слуга, мусіць страціўшы цярпліваць.

— Як сама! сама?! і ты смееш мне гаварыць гэта; сама!—Рэшту яна дагаварыла рукамі, лічачы, мабыць, што міміка лепш выяўляе ўсхваляваны стан душы, чым словы.

Змучаная дзяўчына не магла больш сцярпець: яна раптам зарыдала і ў страшным істэрычным прыпадку ўпала на канапу. Маці спалохалася, крычала: «Людзі! дзеўка! вады! кропель! па доктара, па доктара!» Істэрычны прыпадок ніяк не сунімаўся, доктар не ехаў; другі пасланец, выпраўлены па яго, прывёз такі самы адказ: «Загадаў, сказаць, што крышку, моў, пачакаць трэба: на вельмі, кажа, цяжкіх родах».

— Тфу, ты, пракляты! ды каму-ж гэта так закарцела радзіць!

— Пракуроравай кухарцы,—адказаў пасланец.

Толькі гэтага нехапала, каб давяршыць трагічнае становішча Мар'і Сцяпанаўны. Яна ўся пачырванела; твар яе, заўсёды непрывабны, зрабіўся агідным.—«У кухаркі?! у кухаркі?»—больш яна не магла вымавіць ніводнага слова. Увайшоў Карп Кандрацевіч з вясёлым і задаволеным выглядам: губернатар па-сяброўску, ціснуў яму руку, яе прэвасхадзіцельства вадзіла паказваць кавёр, прысланы для гасцінага пакоя з Пецярбурга, і ён, паглядзеўшы на кавёр, з выглядам патрыярхальнай драстаты, пад якую мы ўмеем хаваць лісліваць і ўніжэнне, сказаў: «У каго-ж, матухна, Анна Дзмітрыеўна, і быць такім каўрам, як не ў вашых прэвасхадзіцельстваў». Ён усім гэтым быў вельмі задаволены, асабліва ўдалым адказам сваім. І тут раптам сямейная сцэна навалілася на яго галаву: дачка ў істэрыцы, жонка ў шаленстве, пабітая талерка на падлозе; у Мар'і Сцяпанаўны твар не свой, і правая ручка неяк залішне чырвоная, амаль гэтак-жа, як левая шчака ў Терэшкі.—Што за гісторыя? Што з Вавай?

— Вядома, з дарогі: справа дзявочая, адказала пяшчотная

маці,—дзе ёй вытрымаць сто дваццаць вёрст; казалася—пачакай да серады, ну дык не; цяпер і лячы.

— Змілуйся, у сераду не менш было-б вёрст.

— Ты ўсё лепш ведаеш. А вось гэтага забойцу, Крупава, у дом больш не пускай; вось дык масон, паганец! Два разы пасылала,—я-ж не апошня персана ў горадзе... А чаму? таму, што ты не ўмееш трымаць сябе: ты сябе трымаеш горш як засядацель; я пасылала, а ён сабе насміхаецца з мяне; бачыш, у пракурорскай кухаркі на радзінах; мая дачка памірае, а ён у пракурорскай кухаркі... Якабінец!

— Падлец і паганец!—дадаў прадвадзіцель.

Гарачы паток слоў Мар'і Сцяпанаўны яшчэ не паспеў суняцца, як расчыніліся дзверы з пярэдняга пакоя, і стары Крупаў, са сваім крыху метадычным выглядам і з трасцінай у руцэ, увайшоў у пакой; выгляд яго быў здаволены таксама больш, як звычайна; ён неяк усміхаўся вачыма і, не заўважаючы таго, што гаспадары не вітаюцца з ім, запытаўся:

— «Каму патрэбна тут мая дапамога?»

— Маёй дачцы!

— А! Веры Міхайлаўне? Што з ёю?

— Дачку маю завуць Варварай, а мяне Карпам,—не без ганаровасці заўважыў прадвадзіцель.

— Выбачайце, выбачайце; ну, дык што-ж у Варвары Кірылаўны?

— Ды раней, бацюхна,—перапывіла дрыжачым ад шаленства голасам Мар'я Сцяпанаўна:—супакойце: ці-ж нарадзіла хоць кухарка тая пракурорская?

— Добра, вельмі добра, сказаў з энергіяй Крупаў.—Гэта такі выпадак, якога за ўсё жыццё не бачыў. Сапраўды думаў, што маці і дзіця загінуць: бабка зусім няспрытная, у мяне рукі і старыя, і бачу ўжо дрэнна. Уявіце сабе, пупавіна...

— Ах, родныя мае, ды ён звар'яцеў! буду я такія брыдоты слухаць! ды што вы сабе думаеце! У мяне ў вёсцы сваіх баб не менш як пяцьдзсят родзіць штогод, але-ж я не ведаю ўсёй гэтай брыды.—Пры гэтым яна плюнула.

Крупаў ледзь здагадаўся, у чым справа. Ён усю ноч правазіўся з беднай радзільніцай, у душнай кухні, і настолькі яшчэ быў увесць пад уплывам шчаслівага выніку, што не зразумеў спачатку тону прадвадзіцельшы. Яна сыпала далей:

— «Ды што, хіба пракурор плаціць вам, ці што, так ужо багата, што вы не маглі бабу яго пакінуць на хвіліну, калі мая дачка ледзь не сканала?».

— Ні на адну хвіліну, сударыня, ні на адну хвіліну не могу ні для вашай дачкі, ні для каго іншага. Ды, відаць, яна не вельмі то і хвора: вы нешта не спяшаецеся весці мяне да яе. Я так і ведаў.

Гэтая заўвага збянтэжыла крыху пяшчотных бацькоў, але маці хутка апомнілася і сказала:

— «Ёй лепш, але-ж я і не падпушчу вас цяпер да маёй дачкі, вы і рукі, мусіць, не памылі».

— Прызнаюся, п. доктар, дадаў прадвадзіцель:—такога дзёрзкага ўчынку і такога дзёрзкага тлумачэння я ад вас не чакаў, ад старога, заслужонага доктара. Калі-б не мая павага да таго крыжа, што носіце вы на грудзях сваіх, дык я, можа быць, не застаўся-б такім стрыманым, як цяпер. З таго часу, як я прадвадзіцелем—шэсць год мінула—мяне ніхто так не зневажаў.

— Пачакайце, калі ў вас няма іскры чалавекалюбнасці, дык вы, прынамсі, прыміце пад увагу, што я тут інспектар урачэбнай управы, ахоўнік законаў па медыцынскай галіне, і я кіну паміраючую жанчыну для таго, каб бегчы да здаровай дзяўчыны, у якой мігрэнь, істэрыка або што-небудзь гэтакае—хатняя сцэна! Ды гэта-ж супроць законаў, а вы здуце!

Карп Кандрацевіч, у дадатак, быў найвялікшы трус; яму здалася, што ў словах доктара выказана абвінавачанне ў вольнадумстве; у яго ў вачах пазелянела, і ён паспяшаўся адказаць:

— «Не ведаў, дальбог, не ведаў; перад уладаю закона я маўчу. Ды вось Вава сама ўстае».

Крупаў падышоў да яе, паглядзеў, узяў руку, паківаў галавой, задаў два-тры пытанні і,—ведаючы, што без гэтага яго не выпускаць,—напісаў нейкі нязначны рэцэпт і, дадаўшы: «больш за ўсё спакой, а то можа быць дрэнна»,—вышаў.

Напалоханая істэрыкай, Мар'я Сцяпанаўна крыху памычэла; але калі да яе дайшла чутка пра Бельтава, у яе сэрца так і стукнула, і стукнула так моцна, што балонка, якая ляжала ў яе заўсёды шосты год на каленях разам з насоўкай і з маленькай табакеркай, загурчэла і пачала нюхаць і шукаць, хто гэта скача.—Бельтаў—вось жаніх! Бельтаў—яго вось нам і трэба!

Зразумела, Бельтаў зрабіў Карпу Кандрацевічу візіт; на другі дзень Мар'я Сцяпанаўна пагнала мужа плаціць пашану, а праз тыдзень Бельтаў атрымаў зашмальцаваную запіску, з моцным пахам бараньняга кажуха, набытым на грудзях фурмана, шце прынёс яе; змест яе быў наступны:

«Дубасаўскі павятовы прадвадзіцель дваранства і жонка яго пакорнейша просяць Владзіміра Пятровіча зрабіць ім гонар адкушаннем у іх абедзенага стала заўтра, у тры гадзіны».

Бельтаў з жахам прачытаў запрашэнне і, кінуўшы яго на стол, думаў: што ім за ахвота клікаць? Грошай каштуе шмат; усе яны скнары, нуда будзе страшэнная... а нічога не зробіш, трэба ехаць, а то пакрыўдзіцца.

За два дні да абеду пачаліся рэпетыцыі і падрыхтоўка Вавы; маці ўбірала яе з раніцы да ночы, хацела нават прымусіць яе з'явіцца ў нейкім чырвоным аксамітным плаці, таму што яно нібы надта было Ваве да твару, але ўступіла парадзе сваёй ку-

зіны, якая ездзіла як свая да губернатаршы і думала, што яна ведае ўсе моды, таму што губернатарша абяцала яе ўзяць на лета з сабой у Карлсбад.—З вечара Мар'я Сцяпанаўна загадала прынесці міндальныя вотрубі, што засталіся ад прыгатаванага на заўтра блан-манжэ, і, паказаўшы дачцы, як трэба гэтымі вотрубямі цёрці шыю, плечы і твар, пачала ўрачыстым тонам, стрымліваючы відавочнае жаданне перайсці да лаянкі:

— «Вава»,—казала яна,—«калі бог мне дапаможа выдаць цябе за Бельтава, усе мае малітвы спраўдзяцца: я тады цаны табе не буду ведаць; пацеш-жа ты маці сваю; ты не бяздушная якая-небудзь, не каменная, няўжо гэтага не можаш зрабіць? Як не спадабацца мужчыну, маладому? Ды хіба тут дзяўчат, ці што, вельмі многа? Дзве, тры, ды і годзе; красуні гэтыя пахвадённыя—старшынёвыя дочки, на мой погляд, зусім агідныя ды, кажуць, пераміргваюцца з нейкімі сакратарькамі. Ды, апрача таго фамілія іхная чаго варта? Бацька выслужыўся з павытчыкаў казённай палаты. Каб у цябе амбіцыі было хоць на волас, дык на смех ім трэба было-б... Яны, бессаромніцы, каля яго кватэры ў адкрытай калясцы шныраць, але-ж не,—няма надзеі: вось цяпер я распінаюся, а яна глядзіць, як драўляная; узнагародзіў-жа мяне бог за мае грахі лялькай замест дочки».

— Матулька, матулька, казалі амаль шэптам Вава з нейкай распаччу ў вачах;—што-ж мне рабіць, я не магу інакш; ды ўразумейце-ж самі, я не ведаю зусім гэтага чалавека, і ён, можа не зверне на мяне ніякай увагі. Не кінуцца-ж мне да яго на шыю.

— Грубіянка гэтка! Ды хто табе гаворыць—кінуцца на шыю... Дык вось як ты хочаш выканаць волю матчыную... не бачыла ніколі! Што, у цябе маці дура або п'яная якая, што не ўмее выбраць табе жаніха. Царэўна якая!..

Яна спынілася, баючыся пакрыўдзіць яе да слёз, ад якіх заўтра вочы будуць чырвоныя.

Прышоў, нарэшце, дзень іспыту; з дванаццаці гадзін Ваву часалі, памадзілі, надушвалі; сама Мар'я Сцяпанаўна зашнуравала яе, і без таго хударлявенькую, карсетам і надала ёй выгляд асы; затое, з вельмі мудрай прадбачлівасцю, яна ўмела сям-там падшыць ваты—і ўсё-ж была не зусім задаволена: то ёй здавалася каўнер залішне высокі, то, што ў Вавы адно плячо ніжэй за другое; пры ўсім гэтым яна злавалася, абуралася, давала для заахвочання штурханцы пакаёўкам, бегала ў сталовую, вучыла дачку строіць вочкі і буфетчыка накрываць стол і інш. Цяжкі быў гэты дзень для Мар'і Сцяпанаўны,—але многа можа любоў маці!

Зразумела, што ўсё гэта вельмі добра і неабходна ў хатнім ужытку; колькі-б там не марыў, але трэба-ж падумаць пра доччын лёс, пра яе дабрабыт; але шкада, што гэтыя падрыхтоўныя, закулісныя меры пазбаўляюць дзяўчыну найпрыгажэйшых

хвілін першага, шчырага, нечаканага спаткання, — выкрываюць пры ёй таямніцу, якая не павінна яшчэ быць выкрыта, і паказваюць залішне рана, што для поспеху патрэбна не сімпатыя, не шчасце, а краплёныя карты. Гэтымі падрыхтаваннямі апашляюцца адносінны, якія толькі тады і могуць быць шчырымі і святымі, калі яны не апошлены. Строгія маралісты, бадай што, скажуць, што ўсе падобныя меры больш могуць разбэсціць сэрца дзяўчыны, чым так званыя падзенні; у такую глыбіню мы не забіраемся. Ды і пры гэтым, што не гавары, а дочак трэба замуж выдаваць, яны толькі для гэтага і нараджаюцца: у гэтым, я думаю, згодны ўсе маралісты.

А трэцяй гадзіне ўбраная Вава сядзела ў гасціным пакоі, дзе ўжо з паловы трэцяй было некалькі гасцей, і паднос, што стаяў перад канапай, ужо страціў палову ікры і балыка, як раптам увайшоў лакей і падаў Карпу Кандрацевічу пісьмо. Карп Кандрацевіч дастаў з кішэні акулёры, замазаў ім шклы бруднай насоўкай і, с'як-так, мабыць, па складах, бо нешта доўга, прачытаўшы запіску ў два радкі, абвясціў голасам, яўна неспакойным:

— Маша, Владзімір Пятровіч просіць прабачэння; ён нездаровы, прастудзіўся і пры ўсім жаданні не можа прыехаць. Чалавеку скажы, што вельмі, моў, шкада.

Мар'я Сцяпанаўна змянілася ў твары і так зірнула на дачку, нібы яна прастудзіла Бельтава. Вава была рада. Ніколі яшчэ Мар'я Сцяпанаўна не выглядала гэтакі смешнай: яна была да таго смешнай, што выклікала жаль. Яна ўзненавідзела Бельтава ўсім сэрцам і ўсімі помысламі. «Гэта проста афронт», — мармытала яна пра сабе.

— Абед паданы, — сказаў лакей.

Губернскі прадвадзіцель павёў Мар'ю Сцяпанаўну ў сталовую.

Тыдні праз два пасля гэтага здарэння Мар'я Сцяпанаўна частавалася чаем; яна, застаючыся адна або з блізкімі прыяцелямі, любіла чай піць доўга, упрыкуску, са сподачка, што ёй падабалася, між іншым, і таму, што цукру выходзіла па гэтай метадзе куды менш. Перад ёй сядзела на крэсле нейкая доўгая сухая жаночая фігура ў каптуры, галава яе крыху хісталася, ад чаго аборка на каптуры бесперапынна траслася; яна вязала шарсцяны шарф на двух велізарных прутках, глядзячы на яго праз цяжкія акулёры, абкладка якіх, зробленая, аднак, са срэбра, больш нагадвала лафет ад гарматы, чым рэч, якая павінна знаходзіцца на носе чалавека; заношаны цёмны капот, велізарны рыдыкуль, з якога тырчалі яшчэ нейкія пруткі, паказвалі, што гэтая асоба — свой чалавек, і прытым небагаты чалавек; гэта найбольш выразна выяўлялася ў тоне Мар'і Сцяпанаўны. Старую гэтую звалі Аннай Якімаўнай. Яна была добрага дваранскага роду і заўдавала з маладых гадоў; маёнтак яе складалася з чатырох душ сялян, гэта была чатырнаццатая

частка спадчыны, вылучанай ёй сваякамі яе, людзьмі вельмі багатымі, якія, паспрыяўшы беднай удаве, шчодрой рукой нарэзалі для яе і для яе сялян балота, багатае дупелямі і бекасамі, але не зусім зручнае для мірных заняткаў хлебаробствам. Пры ўсіх намаганнях Анны Якімаўны вялікага аброку з такога маёнтку атрымаць было немагчыма. Спадчына, атрыманая ёю ад свайго мужа, была таксама невялікая: яна складалася з падпалкоўніцкага чыну, з адзінага сына і збору рэцэптаў, як лячыць коней ад шпату, сапу і інш.; на кожным рэцэпце быў напісаны дзівосны прыклад поспеху. Сын у гадоў дзевятнаццаць быў накіраваны ў нейкі полк, але вярнуўся неўзабаве ў бацькаўскі дом, высланы са службы за п'янства і буянскія ўчынкі. З той пары ён жыў у флігелі дома Анны Якімаўны, глытаў сівуху, настоеную на лімонных корках, і безупынна біўся то з людзьмі, то з добрымі знаёмымі; маці баялася яго, як агню, хавала ад яго грошы і рэчы, клялася перад ім, што ў яе няма ні гроша, асабліва пасля таго, як ён сякераю раскрышыў вечка ў яе шкатулку і вынуў адтуль семдзесят два рублі грошай і пярсцёнак з бірузою, які яна хавала пяцьдзесят чатыры гады ў знак памяці аднаго шчырага прыяцеля яе нябожчыка. Апрача сялян і рэцэптаў, у Анны Якімаўны былі тры маладыя пакаёўкі, адна старая і два лакеі. Маладых дзевак яна ніколі не адзявала, і як на дзіва, яны былі заўсёды добра адзеты. Анна Якімаўна са здаваленнем бачыла, што яны спраўляюцца зарабляць сабе на адзенне, не глядзячы на тое, што з раніцы да ночы сама трымала іх у рабоце,—і разважліва маўчала, заўважаючы некаторыя непарадкі. Лакеі—два пачварныя дзядкі, якія жылі толькі для віна, былі ў суполцы з пакаёўкамі і, апрача таго, шылі на поўгорада казловыя чаравікі з моцным пахам. Зразумела, Якім Осіпавіч таксама не абмінаў выпадку зводзіць свае рахункі, карыстаючыся слабасцямі чалавечай натуры.

Шаноўная матухна гэтага патрыярхальнага фаланстэра дапівала чацверты кубак чаю ў Мар'і Сцяпанаўны; яна паспела паўтарыць ужо з сотню раз, як да яе сватаўся грузінскі князь, што памёр генерал-аншэфам, як яна ў 1809 годзе ездзіла ў Піффер да сваякоў, як штодзень у яе сваякоў збіраўся ўвесь генералітэт і як яна толькі таму не засталася там жыць, што неўская вада ёй не да смаку і шкодзіць жывату. Скончыўшы арыстакратычныя ўспаміны разам з чацвертым кубкам чаю, яна раптам пачала, шумліва пераварачваючы кубак (гэта быў фальшывы сігнал) і паклаўшы на донца малюсенькі кавалачак цукру:

— Дык вось, матухна Мар'я Сцяпанаўна, каб мяне гасподзь спадобіў убачыць Варвару Карпаўну вашу прыстроеную,—гэтак хоць-бы, як вы, Мар'я Сцяпанаўна; не магу большага жадаць; сэрца радуецца з вашай сям'і: дом—поўная чаша, пашана гэтакая адусюль. Дапраўды, добра было-б, супакоіла-б вас!

— Што гэта вы перавярнулі кубачак?—піце яшчэ.

— Дапраўды, хопіць; я звычайна п'ю тры кубкі, а ў вас ча- тыры выпіла; шчыра дзякую: чай у вас адмысловы.

— Так, я ўжо заўсёды кажу, па-мойму, рубель перадаць на фунт—нічога не значыць, але-ж ужо, каб быў чай. Бярыце ку- бак. І Анна Якімаўна ўзялася за пяты.

— Вядома, на ўсё воля божая, Анна Якімаўна, але-ж Вава вельмі маладая, куды ёй замуж цяпер; ды, праўду кажучы, якія гэта жаніхі, загубяць дзеўку; а калі падумаю, што з ёю рас- стацца, я не перажыву, дапраўды не перажыву.

— Ды што ты, матухна, бог з табою, хто-ж гэта не аддаваў дачок, ды і тавар гэта не такі, каб на руках трымаць: залежыцца яшчэ. Ну, па мойму, калі маці прасвятая багародзіца благасла- віць, дык добра было-б авантажную партыю мець. Вось Соф'і Аляксееўны сыноч прыехаў; ён-жа нам даводзіцца далёкім свая- ком; ну, але-ж цяпер сваякоў не надта ведаюць, ужо асабліва бедных; а мабыць, багацейка не малое: тысячы дзве душ у ад- ным месцы, маёнтак упарадкаваны.

— Але-ж чалавек ён які? Вам усё грошы, а багацце большы цяжар, чым шчасце—клопаты ды турботы; гэта ўсё здалёк здаецца добра, адна рука ў мёдзе, а другая ў патацы; а пагля- дзіце—багацце толькі здароўю перавод. Ведаю я Соф'і Аля- ксееўны сына; таксама соваўся ў знаёмства з Карпам Кандраце- вічам; мы, зразумела, прынялі пачціва, што-ж нам яго вучыць,— ну, а ўжо з твара відаць: найраспуснейшы! Што за манеры! У дваранскім доме трымаецца нібы ў рэстарачы. Вы бачылі яго?

— Бачыла здалёку, на вуліцы: ён часценька ездзіць каля мяне і пехатой ходзіць.

— Ды куды-ж гэта ён каля вас ходзіць?

— Не ведаю, матухна; ці-ж мне ў маім узросце і пры цяжкіх хваробах маіх (пры гэтым яна глыбока ўздыхнула) цікавіцца, хто куды ходзіць, сваёй гароты хапае... Перад вамі, як перад богам, не буду таіцца: Якішка мой зноў задурэў,—у магілу мяне звядзе...—Тут яна заплакала.

— Няхай-бы вы параіліся з крэставаздвіжанскім царкоўным старастам: надзіва лечыць. Возьме простага пеннага, пагаво- рыць над ім, дасць глынуць хвораму і сам рэшту вып'е, больш нічога, а таму так і пачнуць чарцяняты здавіцца і розныя пя- кельныя страхі,—ну, як рукою здыме!

— Але-ж, мусіць, дорага возьме; ведаецца наша становішча.

— Не, ён лячыў нашага кухара, усяго далі сіненькую.

— Ды ці памог-жа?

— Памагчы то памог; ён зноў было пачаў прыпадаць, дык Карп Кандрацевіч іншага лякарства задаў: «Ты, кажа, баярскіх міласцей не разумееш; я пяць рублёў пралячыў на цябе, а ты зноў за сваё, шэльма!» Ну, і, ведаецца, па-руску,—з той пары і

не п'е. Я вам прышло старасту. Ну, а ўжо я не выцерпела-б, даведалася-б, куды гэта валочыцца гэты малойчык.

— Ды я і сама неяк запыталася ў сваёй Васіліскі, яна-ж у мяне такая жвавая... Так сабе, ад няма чаго рабіць сказала, куды гэта ездзіць вось гэты пан каля нас? А яна на другі дзень мне і дакладвае: «Мелі ласку ўчора запытацца, куды бельгаўскі пан ездзіць: ён усё з дохтурам, са старым, да настаўніка неграўскага ездзіць».

— З Крупавым да неграўскага настаўніка? запыталася Мар'я Сцяпанаўна, ледзь тоячы прыемнае хваляванне, якога і сама сабе добра не ўсведамляла.

— Так, матухна, ён-жа тут у гэтай у гімназіі служыць, гэ-таму вучыць...

— А, дык вось куды ён ходзіць. Я з самага пачатку яго лічыла вялікім распуснікам, і што дзіўнага? Настаўнік яго з малых гадоў паstryг у масонскую веру, ну, які-ж можа быць лад? Хлапчук без нагляду жыў у французскай сталіцы, ну, па назве ўжо можаце меркаваць, якая маральнасць там... Дык гэта ён за неграўскай той выхаванкай ухаджае, вельмі добра! Вось ён век які!

— Шкада, нават чужому шкада, Мар'я Сцяпанаўна, беднага мужа; кажуць, чалавек салідны. А яна, ужо гэтакага паходжання! Колькі я не бачыла іх на сваім вяку, халопская кроў акажацца!

— Ну, і Сямён Іванавіч таксама: роля вельмі добрая! Цудоўна! Стары грахаводнік, бога-б пабаяўся; ды і ён масонішка гэтакі самы аднакарытніку і дапамагае; ды, мусіць, і бярэ з яго не малыя грошыкі! За што? Каб пагубіць жанчыну. І на што, скажыце, Анна Якімаўна, на што гэтай скнарны грошы? Адзін, як палец, ні блізкіх, нікога; жабраку капейкі шкадуе; хціваць праклятая! Іуда іскарьюцкі! І куды? Памрэ, як сабака,—у казну возьмуць!

Гутарка цягнулася яшчэ з чвэрць гадзіны ў тым-жа духу і напрамку, пасля чаго Анна Якімаўна, якая ў запале гутаркі выпіла яшчэ тры кубкі чаю, пачала збірацца дадому, зняла акулера, паклала іх у футляр і паслала ў прыдні пакой запытацца, ці прышоў Максютка праводзіць яе, і, даведаўшыся, што Максютка тут, устала. Даўно Мар'я Сцяпанаўна не прымала яе так гасцінна; яна праводзіла яе нават да самага прыдняя пакоя, дзе нябрыты Максютка, вельмі смешны дзядок гадоў пад шэсцьдзесят, брудны і прапахшы простым віном, адзеты ў фрызавы шынель з чорным каўняром, трымаў адной рукой заячы салоп Анны Якімаўны, а другой соваў у кішэню берасцяную табакерку. Максютка быў вельмі не ў гуморы: ён толькі было нарыхтаваўся запёрці дамку і паставіў ужо брудны палец на шашку, каб яе перасунуць, як пані адчыніла дзверы.

«Варона праклятая»,—мармытаў ён груба, уздыячы салоп на сухія плечы старой удавы Анны Якімаўны.

— Вось у мяне дурніца, не магу навучыць салопа падаць, заўважыла пані.

— Пара нас з двара, набярыце сабе вучоных, мармытаў Максютка.

— Вось, матухна, удовіна становішча; ад усяго цярплю, ад апошняга хлапчука. Што зробіш, справа жаночая; калі-б мой нябожчык жыў, што-б я зрабіла з гэтакім нягоднікам... сябе-б ты не пазнаў... Горкая доля; не дай вам бог спазнаць яе.

Словы гэтыя не закранулі Максютку; ён, ведучы пад руку сваю паню з лесніцы, паспеў адварнуцца да праводзіўшых людзей і падміргнуць, паказваючы на Анну Якімаўну, што выклікала вялікую пацеху і задаваленне сярод дворні дубасаўскага прадвадзіцеля.

Няхай чытачы ўявяць усю радасць і ўсё задаваленне добрай Мар'і Сцяпанаўны, калі яна пачула такую навіну і атрымала поўную магчымасць пусціць скандальную гісторыю не толькі пра Бельтава, але і пра Крупава. Па дарозе прыходзілася, праўда, аганьбаваць рэпутацыю жанчыны, крыху шкада, але што рабіць? Ёсць важныя выпадкі, калі асобныя людзі прыносяцца ў афяру вялікім планам!

IV

У той самы час, калі шаноўная ўдава Анна Якімаўна частавалася чаем у не менш шаноўнай Мар'і Сцяпанаўны і яны з пяшчотнай увагай, уласцівай толькі жаночаму сэрцу, займаліся Бельтавым,—Бельтаў, надзвычай сумны, сядзеў, з свайго боку, у сваім нумары, тужліва думаючы аб нечым, вельмі сумным і цяжкім. Калі-б ён меў здольнасць яснабачання, яму было-б лёгка ўцешыцца: ён добра пачуў-бы, што не далей як цераз вялікую і нячыстую вуліцу, ды цераз нячысты і маленькі завулак, дзве жанчыны з турботнай увагай абмяркоўвалі яго лёс і адна з іх, вядома, зусім без роўнадушнасці слухала другую. Але Бельтаў не меў здольнасці яснабачання; прынамсі, калі-б ён быў не сапсаваны заходнім новавядзеннем рускі, ён пачаў-бы ікаць, і ікаўка пераканала-б яго, што там,—там, недзе... далёка, у цішыні яго памінаюць; але ў наш век адмаўлення ікаўка страціла свой містычны характар і засталася нікчэмнай гастрэчнай з'явай.

Хандра Бельтава, аднак, не мела ніякай сувязі з вядомай гутаркай за шостым кубкам чаю. Ён у гэты дзень устаў позна з цяжкай галавой; з вечара ён доўга чытаў, але чытаў без уважна, амаль у дрымоце,—у апошнія дні ў ім больш і больш развівалася нейкае хваравітае—не па сабе, якое не прыходзіла ў яснасць, але настрайвала на цяжкія думы:—яму ўсё чагось

нехапала, ён не мог ні на чым затрымаць сваёй увагі. А першай гадзіне ён дакурыў сiгару, дапіў кофе, і доўга думаючы, з чаго пачаць дзень,—з чытання ці з прагулкі, ён спыніўся на апошнім, скінуў пантофлі, але ўспомніў, што даў сабе слова раіцамі чытаць навейшыя творы з палітычнай эканоміі, і таму надзеў пантофлі, узяў новую сiгару і зусім падрыхтаваўся ўзяцца за палітычную эканомію, але, на няшчасце, каля скрыначкі з сiгарамі ляжаў Байрон; ён лёг на канапу і да пяці гадзін чытаў «Дон-Жуана». Калі ён, скончыўшы чытанне, паглядзеў на гадзіннік, то вельмі здзівіўся, што так позна, паклікаў свайго камердынера, загадаў падрыхтаваць адзьяваца, як мага хутчэй; аднак, і здзіўленне, і загад былі больш інстынктыўнымі, таму што ён нікуды не збіраўся, і яму было зусім усёроўна—ці шэсць гадзін раніцы, ці дванаццаць ночы. Адзеўшыся з той ўважлівасцю і чыстатой, да якой мы прызвычайваемся, доўга жывучы за граніцай, і ад якой хутка адвыкаем у правінцыі, ён, з цвёрдым намерам заняцца палітычнай эканоміяй, лёг на тое самае месца і разгарнуў нейкую англійскую брашуру пра Адама Сміта. А камердынер паставіў невялікі стол і пачаў яго накрываць. Лёс больш спрыяў камердынеру, чым яго патрону; Грыгорый зусім спакойна накрываў стол, паставіў графін з вадой і бутэльку з лафітам, паставіў на другі стол графінчык з абсентам і сыр, потым спакойна агледзеў зробленае і, пераканаўшыся, што ўсё пастаўлена на месцы, выправіўся па суп і праз хвіліну прынёс, толькі не суп, а пісьмо.

— Адкуль?—запытаўся Бельтаў, не адводзячы вачэй з брашуркі пра Адама Сміта.

— Мабыць, з чужых краін: штэмпель не наш, ды яшчэ абвестка на пасылку.

— Дай суды,—і Бельтаў кінуў брашурку. Ад каго-б гэта было?—думаў ён.—Не разумею; з Жэневы... хіба... не—хутчэй... не...

Вядома, лягчэй было-б распячатаць пісьмо і ў канцы чацвертай старонкі прачытаць ад каго яно, чым гадаць. Безумоўна. Чаму-ж такі ўсё, атрымаўшы пісьмо, гадаюць над ім? Гэта таямніца чалавечага сэрца, асаваная, аднак, на тым, што прыемна чалавеку прызнаць сябе здагадлівым і праніклівым.

Нарэшце, Бельтаў зняў пакет і пачаў чытаць пісьмо; з кожным радком яго твар усе больш бляднеў, і слёзы з'явіліся на вачах яго.

Пісьмо гэтае было ад пляменніка m-г Жозеф; ён паведамляў Бельтава аб смерці старога. Жыццё гэтага простага, благароднага чалавека як цякло ціха і ясна, так і патухла. Ён доўга быў галоўным настаўнікам у сельскай школе, недалёка ад Жэневы. Дні два ён адчуваў сябе дрэнна, на трэці здавалася палепшала; ледзь перастаўляючы ногі, ён накіраваўся ў вучэбную залу; там ён страціў прытомнасць. Яго перанеслі далому, пусцілі яму кроў; ён апытомнеў, прышоў да поўнай памяці, развітаўся з дзецьмі,

якія моўчкі стаялі, спалоханыя і разгубленыя каля яго ложка, клікаў іх гуляць і скакаць на яго магілу, потым папрасіў даць яму партрэт Вальдэмара, доўга з любоўю глядзеў на яго і сказаў пляменніку: «Які чалавек мог-бы з яго выйсці... але відаць, стары дзядзька лепш ведаў... Пашлі гэты партрэт да Вальдэмара пасля... адрас у мяне ў партфеліку, у старым, дзе партрэт Вашынгтона... Шкада Вальдэмара... вельмі шкада...»

«Тут, пісаў пляменнік, хворы пачаў брэдзіць, на твары яго з'явіўся задумлівы выраз апошніх хвілін жыцця; ён загадаў сябе прыўзняць і, адкрыўшы светлыя вочы, хацеў нешта сказаць дзецям, але язык яго не варушыўся. Ён усміхнуўся ім, і сівая галава яго ўпала на грудзі. Мы пахавалі яго на нашых вясковых могілках паміж арганістам і кістэрам».

Бельтаў прачытаў пісьмо, паклаў яго на стол, выцер слязу, прайшоўся па пакоі, пастаяў ля акна, зноў узяў пісьмо, прачытаў яго ад пачатку да канца. «Дзіўны чалавек! Дзіўны чалавек!—гаварыў ён праз зубы.—Вельмі шчаслівы чалавек, умеў задавальвацца, умеў працаваць, быць карысным на ўсякім месцы, куды лёс яго ні кідаў... Цяпер на ўсім зямным шары ў мяне адна маці і больш нікога... нікога... Хоць зрэдку, бывала, дойдзе вестка аб старым, і добра, ну, проста я бываў задаволены ўсведамленнем таго, што ён існуе. І яго няма! Фу, як цяжка ўсё гэта. Дапраўды, калі-б наперад вызначалі ўмовы, мала знайшлося-б дурняў, якія адважыліся-б жыць».

— Суп астыне, Владзімір Пятровіч,—далажыў камердынер, які спачувальна бачыў, што змест пісьма быў не з прыемных.

— Грыгорый,—запытаўся Бельтаў,—памятаеш настаўніка, што жыў у нас?

— Як не памятаць, швейцарца таго.

— Ён памёр, сказаў Бельтаў і адварнуўся ад Грыгорыя, каб не паказаць свайго хвалявання.

— Царства яму нябеснае!—сказаў Грыгорый.—Добры быў чалавек і з нашымі братам проста трымаўся; мы вось нядаўна гаварылі з Максім Фёдаравым, што ў матулі вашай служыць у буфетчыках, значыцца, пра вас. Трэба сказаць, Максім Фёдаравіч не надзівіцца на вас; я, з вашай ласкі, нагледзеўся на розныя нацыі і на тамтэйшыя парадкі, ну, а ён больш усё ў губерні жыў, яму і дзіўна. Вядома, кажа, добрая душа ў іх, ураджоная, паніна. Ну і, значыцца, і ад настаўніка, было чаго пераняць; бывала, я памятаю, перад вясковым хлапчуком, калі той кланяецца, загадвае Владзіміру Пятровічу шапачку зняць: такі-ж самы, кажа, вобраз і падабенства божае ёсць».

Бельтаў прамаўчаў і засмучаны ўзяўся за суп.

Вестка аб смерці Жозефа натуральна выклікала ў памяці Бельтава ўсё яго юнацтва, а за ім і ўсё жыццё. Ён успомніў павучанні Жозефа, як прагна слухаў ён іх, як верыў і як усё ў жыцці аказалася зусім не гэтакім, як ў словах Жозефа і... дзіўная справа! усё, што гаварыў ён, было вельмі хораша, праўдзіва,

праўдзіва направа і налева і зусім непрыёмальна для яго, Бельтава. Ён параўноўваў сябе тагачаснага і сябе сучаснага: нічога не было агульнага, апроча ніткі ўспамінаў, што звязвалі гэтыя дзве розныя асобы. Той—поўны спадзяванняў, з рэлігіяй самаадданасці, з гатоўнасцю на цяжкія подвігі, на некарыслівую працу, і гэты, што ўступіў знешнім акалічнасцям, страціў надзею, шукае чаго-небудзь для ўцехі. Калі Грыгорый прынёс партрэт з пошты, Бельтаў разрэзаў хутчэй цырату і з вялікай нецярпліваасцю вынуў яго... Ён змяніўся ў твары, зірнуўшы на тые рысы, што былі некалі яго рысамі, ён ледзь не адвярнуўся ад іх. Тут было паказана ўсё, што было ў яго марах. Якім свежым, светлым быў юнацкі твар гэты, шыя раскрытая, каўнер ад кашулі ляжаў на плячах, і нейкая невымоўная рыса задумлівасці прабягала на вуснах і вачах, той невыразнай задумлівасці, якая гаворыць пра будучую магутную думку. Як многа выйдзе з гэтага юнака, сказаў-бы кожны тэарэтык, так гаворыў мс'е Жозеф, а з яго вышаў бяздзельны турыст, які, як за апошні якар, ухапіўся за пасаду па дваранскіх выбарах у NN. Тады, думаў Бельтаў, глядзячы з дакорам на партрэт, тады мне было чатырнаццаць год, цяпер мне больш як трыццаць—і што наперадзе? Адна шэрая імгла, нуднае, аднастайнае жыццё ў далейшым; пачаць новае жыццё позна, весці далей старое немагчыма. Колькі пачынанняў, колькі сустрэч... і ўсё скончылася бяздзейнасцю і адзінотай...

Нітку горкіх думак перапыніў Сямён Іванавіч; яны аднавіліся ў форме гутаркі.

— Як ваша здароўе, Владзімір Пятровіч?

— А! добры дзень, Сямён Іванавіч; вельмі рад вас бачыць; такая нуда, такі сум, што сіл няма. Я, сапраўды, занядушчыў; у мяне нешта накіталт ліхарадкі, хоць і зусім невялікая, яна усё-ж такі трымае мяне ў нейкім напружаным стане.

— У вас няправільны спосаб жыцця, адказаў Крупаў, закасваючы доўгі рукаў на сурдуде, каб як след памацаць пульс. Пульс не добры. Вы жывеце ўдвая хутчэй, чым трэба, не шкадуеце ні колаў, ні змазкі, доўга так ехаць нельга.

— Я сам адчуваю, што маральна і фізічна занепадаю.

— Раненька. Цяперашняе пакаленне шпарка жыве; трэба вам было-б, аднак, звярнуць сур'ёзную ўвагу на здароўе, ужыць свае меры.

— Якія тут меры?

— Вельмі многа. Кладзіцеся ў час спаць, уставайце раней, менш чытання, менш думаць, больш гуляць, разганяйце сумныя мыслі, віна піць не многа, моцнае кофе зусім кінуць.

— Вам здаецца ўсё гэта лёгка, асабліва разганяць думкі... І на доўга вы мне раіце такую дыету?

— На ўсё жыццё.

— Дзякую вам за ласку! Гэта і нудна і прыкра, ды і турбавацца не варта.

— Як не варта? Мне здаецца, што варта сім-тым афяраваць для таго, каб дасягнуць глыбокай старасці, для таго, каб далей пражыць.

— Ну, а навошта-ж доўга жыць?

— Дзіўнае пытанне! Ну, як гэта навошта, я не ведаю, навошта; ну, жыць, усё-ж лепш жыць, чым памерці; усякая жывёла любіць жыццё.

— Калі-ж знойдзеца такая, што не любіць, заўважыў, горка ўсміхаючыся, Бельтаў.—Байран вельмі справядліва сказаў, што прыстойнаму чалавеку нельга жыць больш як трыццаць пяць гадоў. Ды і навошта яно, доўгае жыццё? Гэта мабыць вельмі нудна.

— Вы ўсё з праклятых нямецкіх філасофаў начыталіся гэтакіх сафізмаў.

— У гэтым выпадку дазвольце мне заступіцца за немцаў; я чалавек рускі і жыццём навучыўся думаць, а не думаць жыў. Вось паколькі мы дайшлі з вамі да гэтага пытання; скажыце шчыра, падумаўшы, якая з таго будзе карысць, калі я пражыву не дзесяць, а пяцьдзсят гадоў, каму патрэбна маё жыццё, апрача маёй маці, якая і сама ледзь трымае? Ці то ад слабасці сіл, ці ад недастачы характару, але справа ў тым, што я бескарысны чалавек, і, пераканаўшыся ў гэтым, я думаю, што я адзін гаспадар над маім жыццём; я яшчэ не настолькі разлюбіў жыццё, каб застрэліцца і ўжо не люблю яго настолькі, каб жыць на д'яцеце, вадзіць сябе на повадзе, ухіляцца ад моцных пачуццяў і смачных страў для таго, каб працягнуць на доўгі час гэтае жыццё бальнічнага пацыента.

— Вы больш прыхільны да хранічнага самагубства, адказаў Крупаў, пачынаючы ўжо злаваць.—Разумею, вам жыццё надакучыла ад бяздзейнасці,—нічога не рабіць, мабыць, вельмі нудна, вы, як усе багатые людзі, не прызвычаліся да працы. Каб вам лёс даў пэўны занятак, ды каб адабраў ён у вас Белае-Поле, вы пачалі-б працаваць, скажам, для сябе, з-за хлеба, а карысці мелі-б ад гэтага і іншыя; так вось на свеце ўсё і робіцца.

— Злітуйцеся, Сямён Іванавіч, няўжо вы думаеце, што, апрача голаду няма досыць моцнага стымулу да працы? Ды проста жаданне выявіцца, выказацца прымусіць працаваць. Я з-за аднаго хлеба, наадварот, не згадзіўся-б працаваць:—працаваць цэлае жыццё, каб не памерці з голаду, і не паміраць з голаду, каб працаваць, вось дык разумнае і добрае скарыстанне часу!

— Што-ж вы, з вашай сытасцю і жаданнем выказацца, многа нарабілі?—запытаўся зусім ужо раззлаваны стары.

— Вось тут і пытанне. Да ўжо вядома, што не па сваёй ахвоце я выбраў жыццё бяздзейнае і стамляючае для мяне. Вучоным спецыялістам я не нарадзіўся, таксама як не нарадзіўся музыкантам; а іншыя дарогі, здаецца, для мяне не нарадзіліся...

— Значыцца, вы сябе гэтым суцяшаеце; зямля вам карот-

кая, мала месца; волі ў вас цвёрдай няма, настойлівасці няма, gutta cavat...¹

— Lapidem² скончыў Бельтаў.—Вы чалавек салідны, а так сама пра волю пачалі.

— Прыгожа вы гаворыце, прыгожа, заўважыў Крупаў, а ўсё мне здаецца, што добры работнік без работы не застанецца.

— Ды што-ж вы думаеце, гэтыя ліонскія работнікі, што з гатоўнасцю працаваць паміраюць галоднай смерцю з-за недахвату работы, не ўмеюць нічога рабіць або жарты строяць? Ох, Сямён Іванавіч! не спяшайцеся асуджаць і не спяшайцеся раіць душэўны спакой і конскае шчаўе: першае немагчыма, а другое не можа дапамагчы. Мала хвароб горшых за ўсведамленне бескарысных сіл. Якая тут дыета! Успомніце адказ Напалеона доктару Антамаркі. «Гэта не рак, які ўвайшоў унутр, а Ватэрлоо, увайшоўшае ўнутр». У кожнага ёсць сваё Waterloo rentré! Пойдзем лепш, Сямён Іванавіч, да Круцыферскіх; у іх я разы два вылечваўся ад хандры; падобныя сродкі дапамагаюць лепш за ўсё дэкокты.

— Вось і чакай ад вас падзякі ды прызнання! А хто вам раіў іх дом?

— Выбачайце, выбачайце, забыўся! О, вы найвялікшы з сыноў Гіпакрата, Сямён Іванавіч!—адказваў Бельтаў, накладваючы сігары і добрадушна ўсміхаючыся доктару.

Ды што-ж, нарэшце, запытаемся мы разам з Мар'яй Сцяпанавічай, што цягнула Бельтава ў скромны дом настаўніка? Ці знайшоў ён друга ў ім, чалавека сімпатычнага, ці, сапраўды, ці не закахаўся ён у яго жонку? Яму самому адказваць на гэтыя пытанні, пры ўсім жаданні сказаць праўду, было-б вельмі цяжка. Яго шмат што зблізіла з гэтым домам. Выбары скончыліся са сваімі абедамі і балямі. Бельтава, зразумела, нікуды не выбралі, ён застаўся ў NN толькі для сканчэння нейкага працэса ў грамадзянскай палаце. Пакідаем вам ацаніць усю велічыню нуды для гэтага чалавека ў NN, калі-б ён не быў знаёмы з Круцыферскімі. Ціхае, бестурботнае жыццё Круцыферскіх было нечым новым і прывабным для Бельтава; яго жыццё ўсё прайшло ў агульных пытаннях, сярод навукі і тэорый, у чужых гарадах, дзе так цяжка збліжацца з хатнім жыццём, і ў Пецярбургу, дзе яго мала. Ён задаваленне хатнім жыццём лічыў вымыслам або ўласцівасцю людзей пошлых і дробных. Круцыферскія былі не такія людзі. Характар Круцыферскага зразумець цяжка: натура няшчотная і любячая ў вышэйшай ступені, натура жаночая і паддатлівая, ён меў столькі прастасардэчнасці і столькі чыстаты, што яго нельга было не палюбіць, хоць чыстата яго і збівалася на неспрактываванасць, на наўнасць дзіцяці. Цяжка было-б адшукаць чалавека, які больш не ведаў практычнага жыцця; ён усё, што

¹ Кропля точыць.

² Камень.

ведаў,—ведаў з кнігі, і таму ведаў няверна, рамантычна, рытарычна; ён свята верыў у сапраўднасць свету, апетага Жукоўскім, і ў ідэалы, лунаючыя над зямлёй. З адшэльніцтва студэнцкага жыцця, на працягу якога ён выходзіў у свет страстей і сутычак толькі ў райку маскоўскага тэатра, ён вышаў у жыццё ціха, у шэранькі восеньскі дзень; яго жыццё спаткала страшэннымі нястачамі; усё здавалася яму непрыязным, чужым, і малады кандыдат прывучаўся больш і больш знаходзіць усю ўцеху і ўсё супакаенне ў свеце мараў, куды ён уцякаў ад людзей і ад акалічнасцей. Тыя-ж нястачы загналі яго ў дом Неграва; гэтая сустрэча з рэчаіснасцю яшчэ больш замкнула яго ў сабе. Ціхі ад прыроды, ён і не думаў распачынаць змагацца з рэчаіснасцю, ён адступіў ад яе напору, ён прасіў толькі пакінуць яго ў спакой; але з'явілася каханне так, як яно з'яўляецца ў гэтых арганізацыях: не шалёна, не бурна, але на векі вечныя, але з такім самаадданнем, што ўжо ў грудзях не астаецца нічога не адданага. Нервовая ўзбуджальнасць падтрымлівала яго бесперапынку ў нейкім узнёсла-меланхалічным стане; ён заўсёды гатоў быў плакаць, сумаваць, ён любіў ціхія вечары доўга-доўга глядзець на неба і, хто ведае, якія прывіды бачыў ён у гэтай цішы; ён часта ціснуў руку сваёй жонцы і глядзеў на яе з невымоўным захапленнем; але да гэтага захаплення прымешваўся такі глыбокі сум, што Любоў Аляксандраўна сама не магла ўтрымацца ад слёз. Ва ўсіх яго ўчынках была тая самая ціхамірнасць, што і на твары, той самы спакой, тая самая шчырасць і тая самая нясмелая задумлівасць. Ці трэба гаварыць, як такі чалавек павінен быў кахаць сваю жонку? Каханне яго расло бесперапынна, тым больш, што нішто не цешыла яго, ён не мог двух гадзін пражыць, не бачыўшы цёмнаблакітных вачэй сваёй жонкі, ён дрыжаў, калі яна выходзіла з дому і не варочалася ў назначаную гадзіну; адным словам ясна было відаць, што ўсе карэнні яго быцця былі ў ёй. Гэтану многа дапамагаў той свет, у які ён трапіў.

Настаўнікі NN гімназіі былі, як гэта бывала даўней у нашых школах, людзі, якія ў большай частцы разляніліся, агрубелі ў правінцыяльным жыцці, аддаліся цяжкім матэрыяльным звычкам і заглушылі ўсякае жаданне што-небудзь ведаць. Не думаем, каб Круцыферскі меў прызначэнне весці далей навуку, аддацца яе пытанням цалкам і зрабіць з іх свае жыццёвыя пытанні, але ён ім спачуваў, яму шмат што было даступна... апрача сродкаў. Самому выпісваць кнігі не было чаго і думаць, гімназія набывала, але не такія,—што маглі-б падтрымаць цікаўнасць у маладым вучоным. Правінцыяльнае жыццё наогул ёсць пагібель для тых, хто хоча захаваць не адну нерухомаю маёмасць, і для тых, хто не хоча рабіць маларухомым сваё цела; пры поўнай адсутнасці ўсякай тэарэтычнай цікаўнасці, хто не засне, калі не салодкім, то доўгім сном у гэтым прытулку душэўнай дрымоты?.. Чалавеку неабходны знешнія раздражэнні; яму па-

трэбна газета, якая-б штодзень прыводзіла яго ў судакрананне з усім светам; яму патрэбен журнал, які пераказваў-бы кожны рух сучаснай мыслі; яму патрэбна гутарка, патрэбен тэатр; зразумела, ад усяго гэтага можна адвыкнуць: можа здацца, нібы ўсё гэта і не патрэбна, потым зробіцца, сапраўды, зусім не патрэбным, гэта значыць у той час, калі сам гэты чалавек ужо зрабіўся зусім не патрэбным. Круцыферскі далёка не належаў да тых моцных і цвёрдых людзей, якія ствараюць каля сябе тое, чаго няма; адсутнасць усякага чалавечага інтарэсу каля яго мела на яго больш адмоўны, чым станоўчы ўплыў, між іншым, таму, што гэта было ў лепшую эпоху яго жыцця, гэта значыць зараз-жа пасля шлюбу. А потым ён прызвычаіўся, застаўся пры сваіх марах, пры некалькіх шырокіх мыслях, якім ужо мінула некалькі гадоў, пры агульнай любові да навукі, пры пытаннях, даўно вырашаных. Задавалення больш пільных патрэб душы ён шукаў у каханні, і ў моцнай натуре сваёй жонкі ён знаходзіў усё. Спрэчкі з Крупавым, што цягнуліся гады чатыры, набылі такі самы характар правінцыяльнай стаячасці: яны за гэтыя гады перагаварвалі штодзённа адно і тое самае. Круцыферскі з'яўляўся на абарону спірытуалізма, і стары Крупаў груба і з абурэннем біў яго сваім медыцынскім матэрыялізмам. Гэтакай вось ціхай ручайкай дурчэла жыццё нашых прыяцеляў, як раптам увайшла ў яго асоба зусім новага гарту, асоба надзвычай дзейная ўнутры, раскрытая ўсім сучасным пытанням, энцыклапедычная, надзеленая смелым і рэзкім мышленнем. Круцыферскі мімаволі пакарыўся энергічнай сутнасці новага прыяцеля; затое Бельтаў, са свайго боку, далёка не ўхіліўся ад уплыву жонкі Круцыферскага. Моцнай натуре, не занятай нічым асабліва, амаль немагчыма абараніцца ад уплыву энергічнай жанчыны; трэба быць або вельмі абмежаваным, або вельмі ячным, або зусім бесхарактарным, каб тупа адстаяць сваю незалежнасць перад маральнай уладай, што з'яўляецца ў прыгожым вобразе юнай жанчыны,—праўда, што палкі ад прыроды, здольны захапляцца ад непрывычкі да самастрымання, Бельтаў даваў лёгкі прыз над сабой усякай какетцы, усякаму прыгожанькаму твару. Ён многа разоў быў без памяці закаханы то ў якую-небудзь прымадону, то ў танцаўшчыцу, то ў нейкую падазроную красуню, якая з'явілася ў адзіноце ў мінеральныя воды, то ў якую-небудзь чырвонашчокую і светлавалосую немку з прэтэнзіяй на лятучнасць, гатовую заўсёды кахаць паводле Шылера і паклясціся пад салаўіныя спевы ў вечным каханні і тут і там,—то ў агністую французжанку, верную асалодам і разгулу без асаблівага разбору... Але такога ўплыву Бельтаў яшчэ не зазнаў.

У пачатку знаёмства Бельтаў уздумаў пакакетнічаць з Круцыферскай; ён набыў на гэта багатыя сродкі, яго цяжка было запалохаць арыстакратычнымі абставінамі або фальшывай строгасцю; упэўнены ў сабе, таму што меў справу з досыць падатлівымі красунямі, опрытны і небяспечна дзёрзкі на язык, ён меў

усё, каб аглушыць сумленне правінцыялкі; але здагадлівы Бельтаў зараз-жа пакінуў пошлае ўхаджванне, зразумеўшы, што на такога зверга цяжкіх занадта слабыя. Жанчына, што з'явілася перад ім у гэтай глушы, была такая простая, такая найўна натуральная і так поўна сілы і розуму, што ў Бельтава вельмі хутка знікла ахвота інтрыгаваць яе. Цяжка было на яе зрабіць напад, таму што яна зусім не абаранялася, не становілася en garde;¹ іншыя адносіны, больш чалавечныя, хутка зблізілі Круцыферскую з Бельтавым. Круцыферская зразумела яго смутак, зразумела тую вострую закваску, якая брадзіла ў ім і мучыла яго; яна зразумела і шырэй і лепш у тысячу разоў, чым Крупаў, напрыклад;—зразумеўшы, яна не магла больш глядзець на яго без прыязні, без сімпатыі, а глядзячы на яго так, яна яго больш і больш пазнавала; штодзень раскрываліся для яе новыя і новыя асаблівасці гэтага чалавека, асуджанага пахаваць у сабе страшэннае багацце сіл і страшэнную шырыню разумення. Бельтаў зараз-жа ацаніў розніцу добрасумленна-павучальнай прыязні Крупава, рамантычнага спачування, гатовага раздзяліць слязу Дзмітрыя Якаўлевіча, з тым верным тактам, які ён бачыў у Круцыферскай. Часта, калі яны ўчацвярых сядзелі ў пакоі, Бельтаву здаралася выказваць самыя патаемныя перакананні свае; ён іх, прызвычайна іроніяй або кідаць між іншым; яго слухачы часцей за ўсё не адгукваліся, але калі ён кідаў тужлівы позірк на Круцыферскую, лёгкая ўсмешка крабляла на яго твары,—ён бачыў, што яго зразумелі; яны неўзаметку пераходзілі, прыкра параўноўваць, але-ж, нічога не зробіш, у тое становішча, у якім знаходзіліся некалі Любанька і Дзмітрый Якаўлевіч у сям'і Неграва, дзе раней, чым яны паспелі сказаць паміж сабой два словы, яны разумелі, што разумеюць адзін аднаго. Гэтакіх сімпатый не трэба ні развіваць, ні заглушаць; яны проста выяўляюць факт братэрскага развіцця ў двух асобах, дзе-б і як-бы ні сустрэліся гэтыя асобы; калі яны пазнаюць адзін аднаго, калі яны зразумеюць роднасць сваю, то кожны афяруе, калі акалічнасці запатрабуюць, усімі ніжэйшымі ступенямі роднасці ў карысць вышэйшай.

— Адагадайце, хто гэта?—сказаў Бельтаў падаючы партрэт свой Любові Аляксандраўне.

— Дык гэта-ж вы?—амаль ускрыкнула Любоў Аляксандраўна і ўся ўспыхнула ў твары.—Вашы вочы, ваш лоб... Якія вы былі харошыя ў юнацтве! Які бесклапотны смелы твар...

— Шмат трэба хітрасці, каб адважыцца самому для параўнання прынесці жанчыне свой партрэт, нарысаваны больш, чым за пятнаццаць год; але мне страшэнна хацелася яго паказаць вам, каб вы самі бачылі:

Таков ли был я, расцветая?

¹ Настарожы.

Я, дапраўды, дзіўлюся, як вы пазналі: ні адной рысы ранейшай не асталося.

— Пазнаць можна, адказала Круцыферская, не адводзячы вачэй ад партрэта.—Як гэта вы яго даўно не прынеслі!

— Я сёння толькі атрымаў яго; мой добры Жозеф памёр з месяц таму назад; яго пляменнік прыслаў мне гэты партрэт з пісьмом.

— Ах, бедны Жозеф! Я лічу яго сваім бліжнім знаёмым, па вашых расказах.

— Стары памёр сярод ціхамірных заняткаў сваіх, і вы, хоць і не бачылі яго ў вочы, і натоўп дзяцей, які ён вучыў, і я і мая маці—спамынем яго з любоўю і жалем. Смерць яго шмат каму будзе цяжкім ударам. У гэтых адносінах я шчаслівейшы за яго: каб я памёр пасля смерці маёй маці, то я ўпэўнен, што ніхто-б не заплакаў, і не пашкадаваў, таму што да мяне нікому няма справы. Гаворачы гэта вельмі шчыра, Бельтаў крыху і пакакетнічаў: яму хацелася выклікаць Любоў Аляксандраўну на які-небудзь спачувальны адказ.

— Вы гэта не думаеце самі, адказала Круцыферская, пільна глянуўшы на Бельтава; ён апусціў вочы.

— Ну, вось пасля смерці мне ўжо ўсёроўна, хто будзе плакаць і хто рагатаць, заўважыў Крупаў.

— Я з вамі не згодзен, запярэчыў Круцыферскі.—Я добра разумею ўвесь жах смерці, калі не толькі ля пасцелі, але і ў цэлым свеце няма блізкага чалавека, і чужая рука халодна кіне жменю зямлі і спакойна паложыць рыдлёўку, каб узяць капялюш і ісці дадому. Любанька, калі я памру, прыходзь часцей да мяне на магілу, мне будзе лёгка...

— Так, вельмі лёгка, гэта праўда, з прыкрасцю заўважыў Крупаў: так што і хімічнымі вагамі не зважаеш...

— І хіба ў вас няма іншых сяброў, апроча Жозефа? запыталася Круцыферская.—Ці-ж можа гэта быць?

— Было мноства самых палкіх, самых адданных, мала што было! У мяне твар быў вось які, а цяпер зусім іншы. Ды, зрэшты, сябры не патрэбны: сяброўства мілая, юнацкая хвароба; бяда таму, хто не ўмее абыходзіцца сам сабой.

— Аднак-жа, Жозеф, наколькі я ведаю, застаўся да канца жыцця бліжнім з вамі.

— Таму што мы жылі далёка адзін ад аднаго; мы з ім былі сябрамі, таму што раз бачыліся ў пятнаццаць год. І пры гэтым мімалётным спатканні, я засланіў успамінамі тую розніцу паміж намі, якую я заўважыў.

— Дык вы бачылі яго пасля таго, як ён накіраваўся ў Швецыю?

— Адзін раз.

— Дзе?

— У тым месцы, дзе ён скончыў жыццё.

— І даўно?

— З год таму назад.

— Вось, замест ваших сумных слоў, лепш раскажыце нам пра ваша спатканне са старым.

— З вялікай прыемнасцю; мне хочацца ім займацца, мне весела гаварыць пра яго. Справа была вось як. У пачатку мінулага года я прыехаў з паўднёвай Францыі ў Жэневу. Чаго? Цяжка растлумачыць. Мне не хацелася ехаць у Парыж, таму што я там нічога не паспяваў рабіць і таму што там мяне заўсёды мучала зайздасць: усе вакол заклапочаны, заняты справамі і глупствамі, а я чытаю ў кафеінных газеты і хаджу спагядлівым, але староннім гледачом. У Жэневе я раней не быў; горад ціхі, у баку, а таму я і выбраў яе зімовай кватэрай; я збіраўся там узяцца за палітычную эканомію і ў вольны час абмеркаваць, што рабіць наступным летам і куды ехаць. Сам сабой зразумела, што на другі або на трэці дзень я ўжо распытваў у лонлакеяў, у банкіраў, усюды, ці не ведае, ці не чуў хто пра п. Жозефа. Ніхто яго не ведаў; адзін стары гадзіншчык казаў, што ён сапраўды ведаў Жозефа, які вучыўся разам з ім і пайшоў у Пецербург, але што пасля гэтага ён не бачыў яго.

Засмучоны, я кінуў шукаць; заняткі не клеіліся; справа адбылася рана ўвесну, надвор'е было яснае і халаднаватае; вандрунае жыццё маё пакінула на мне прагу да брадзяжніцтва; я надумаўся зрабіць некалькі маленькіх падарожжаў пехатою па ваколіцах Жэневы. Дарога мае на мяне надзвычай вялікі ўплыў: я аджываю ў дарозе, асабліва калі пехатою або конна. Экіпаж грукоча, займае вашу ўвагу, прысутнасць возніка парушае адзіноту; але адзін, конна або з кіем у руцэ, ідзеш, ідзеш; дарога ніткай уецца перад вачыма, кудысьці знікаючы, і нікога вакол, апроча дрэваў, ды ручая, ды птушкі, якая ўзляціць і перасядзе... Надзвычай добра! Іду я раз такім чынам за некалькі міль ад Жэневы; доўга ішоў я адзін... раптам з бакавой дарогі вышлі на вялікую чалавек дваццаць сялян; у іх была надзвычай гарачая гутарка, з заўзятай мімікай; яны так блізка ішлі ад мяне і так мала звярталі ўвагі на старонняга, што я мог вельмі добра чуць іх гутарку: справа ішла аб нейкіх кантанальных выбарах; сяляне падзяліліся на дзве партыі,—заўтра трэба было падаць канчатковыя галасы; відаць было, што пытанне, якое іх цікавіла, паглынала іх цалкам: яны махалі рукамі, кідалі ўверх шапкі. Я сеў пад дрэва, група выбаршчыкаў прайшла, і доўга яшчэ даносіліся да мяне ўрыўкі дэмагагічных прамоў і кансерватарскіх пярэчанняў. Мяне заўсёды мучыць зайздасць, калі я бачу людзей, занятых чым-небудзь, паглынутых якой-небудзь справай... Вось чаму я ўжо быў зусім не ў гуморы, калі з'явіўся на дарозе новы таварыш, стройны юнак у тоўстай блузе, у шэрым капелюшы з велізарнымі палямі, з клункам за плячыма і з люлькай у зубах; ён сеў пад цень таго самага дрэва; сядваючы, ён дакрануўся да краю капелюша; калі я яму адказаў на прывітанне, ён зняў свой капялюш зусім і пачаў выціраць пот з твара

і раскошных каштанавых валасоў. Я ўсміхнуўся, зразумеўшы асцярожнасць майго суседа: ён таму не зняў раней капелюша, каб я не падумаў, што гэта для мяне. Пасядзеўшы, малады чалавек звярнуўся да мяне і запытаўся:—куды вы накіроўваецеся?

— Мне цяжэй адказаць вам, чым вы думаеце, я проста іду, куды вочы глядзяць.

— Вы, пэўна, іншакраінец?

— Я рускі.

— У! з якой далечы... мусіць, у вас цяпер страшныя маразы?.. Вядомая справа, што ні адзін іншакраінец не можа гаварыць пра Расію, не памянуўшы пра мароз і шпаркую паштовую язду, не гледзячы на тое, што пара было пераканацца, што ні асабліва страшных марозаў няма, ні казначай язды.

— Так, цяпер у Пецербургу зіма.

— А як вам падабаецца наш клімат? запытаўся швейцарац з гордасцю.

— Добры, адказаў я.—Вы тутэйшы ўраджэнец?

— Так, я нарадзіўся недалёка адсюль і іду цяпер з Жэневы на выбары ў нашае мястэчка; я яшчэ не маю права падаць голас у сходзе, але затое ў мяне застаецца другі голас, які не будзе ўлічан, але які, можа быць, знойдзе слухачоў. Калі вы усёроўна, пойдзем са мной; дом маёй маці да вашых паслуг, з сырам і віном; а заўтра паглядзіце, як наш бок атрымае верх над старымі.

— Ого, ды гэта радыкал!—падумаў я, зноў паглядзеўшы на свайго суседа.

— Пойдзем да вас, сказаў я яму, падаючы руку: мне ўсёроўна.

— Вам, мусіць, цікава паглядзець на выбары: у вас-жа дома выбараў няма?

— Хто гэта вам сказаў?—адказаў я. У вас у школе, відаць, быў дрэнны настаўнік геаграфіі; вельмі многа, наадварот: і дваранскія, і купецкія, і мяшчанскія, і сельскія, нават у памешчыцкіх вёсках начальнік называецца выбарным.

Юнак пачырванеў.—Я вучыўся геаграфіі даўно, сказаў ён, і не вельмі доўга. А настаўнік наш, не гледзячы на ўсю павагу, якую я маю да вас, найлепшы чалавек; ён сам быў у Расіі, і, калі хочаце, я пазнаёмлю вас з ім; ён такі філосаф, мог-бы быць бог ведае чым і не хоча, а хоча быць нашым настаўнікам.

— Шчыра дзякую, адказаў я, не маючы ніякага жадання ўбачыцца з якім-небудзь палявым педантам.

— А ён сапраўды быў у вашай краіне.

— Дзе-ж?

— У Пецербургу і ў Маскве.

— А як яго прозвішча?

— Мы яго называем père Joseph!

— Père Joseph!—паўтарыў я, не даючы веры сваім вушам.

— Ну так, што-ж тут дзіўнага? сказаў мой таварыш.

Досыць сказаць, што пасля двух-трох пытанняў я зусім пераканаўся, што рэге Joseph—іменна мой Жозеф. Мы падвоілі крокі. Малады чалавек не мог досыць нарадавацца, што я атрымаў праз яго такую нечаканую прыемнасць, і яшчэ больш таму, што атрымае яе і Жозеф, якога ён любіў і паважаў бязмерна. Я распытваў яго пра жыццёвы лад старога і з усіх падрабязнасцей бачыў, што ён астаўся такім самым простым, благародным, узнёслым, юным. Я зразумеў з расказа, што я апярэдзіў Жозефа ў поўналецці, што я старэй за яго. Мінула пяць гадоў з таго часу, як ён узяў на сябе пасаду старшага настаўніка і загадчыка школы; ён рабіў утрая больш, чым патрабавалі яго абавязкі, меў невялікую бібліятэку, адкрытую для ўсяго паселішча, меў сад, у якім капаўся ў вольны час з дзецьмі. Калі мы спыніліся перад чысценькім домікам школьнага настаўніка, якраз асветленым праменьнямі заходзячага сонца і падвоеным адлюстраваннем высокай гары, да якой прытуліўся домік,—я паслаў наперад майго таварыша, каб не надта ўсхваляваць старога нечаканасцю, і прасіў сказаць, што адзін рускі жадае яго бачыць. Рэге Joseph быў у садзе і адпачываў на лавачцы, апіраючыся на рыдлёўку. Ён страпянуўся пры слове Расія і паспешна пайшоў мне насустрач; я кінуўся ў яго абдымкі. Першае, што здзівіла мяне, гэта тая крыўдная сіла разбурэння, якую мае час:—дзесяці год не прайшло з таго часу, як я яго бачыў,—і якая перамена! Ён страціў амаль усе валасы, твар яго схудаў, хада не была такой цвёрдай, і ён ужо хадзіў згорбіўшыся, адны вочы былі такія-ж юнацкія, як і ў былы час. Не магу вам выказаць радасці, з якой ён спаткаў мяне: стары плакаў, смяўся, задаваў наспех процьму пытанняў,—спытаўся, ці жыве мой Ньюфаундлендскі сабака, успамінаў свавольствы; прывёў мяне, не спыняючы гутаркі, у альтанку, пасадзіў адпачываць і адправіў Шарля, гэта значыць майго спадарожніка, прынёсці са склепу кружку найлепшага віна. Прызнаюся, што я бадай ці калі-небудзь піў з такой асалодай найлепшае кліко, з якой я паглынаў шклянку за шклянкай кісленькае вінцо Жозефа. Я быў усхваляваны, малады, шчаслівы; але стары неўзабаве ларушыў мой шчаслівы настрой пытаннем:

— Што-ж ты рабіў увесь гэты час, Вальдэмар?

Я расказаў яму ўсю гісторыю маіх няўдач і скончыў на тым, што, вядома, жыццё маё магло-б лепш разыграцца, але я не каюся; хоць я страціў юнацкія вераванні, затое набыў погляд цвярозы, можа, бязрадасны, сумны, але затое ісцінны.

— Вальдэмар, запярэчыў стары,—бойся аддавацца залішне цвярозаму погляду: як-бы ён не астудзіў твайго сэрца, не загасіў-бы ў ім любові! Шмат чаго я не прадбачыў у тваім жыцці цяжка табе было, але не трэба зараз-жа класці зброю; годнасць жыцця чалавечага—у барацьбе... узнагароду трэба выпактаваць.

Я ўжо тады глядзеў прасцей на жыццёвыя справы, аднак, словы старога зрабілі на мяне вялікі ўплыў.

— Скажыце, père Joseph, лепш што-небудзь аб сабе; як вам жылося ў гэтыя гады? Маё жыццё не ўдалося, па баку яго. Я, нібы герой нашых народных казак, якія я, бывала, перакладаў вам, хадзіў па ўсіх раздарожках і крычаў: «Ці ёсць у полі жывы чалавек?» Але жывы чалавек не адгукаўся... маё няшчасце!.. А адзін у полі не ратнік... Я і пайшоў з поля, прышоў да вас у госці.

— Рана, рана здаўся, заўважыў стары, ківаючы галавой. Што я магу расказаць аб сабе. Маё жыццё ідзе паціхеньку. Пакінуўшы ваш дом, я жыў у Швецыі, потым паехаў з адным англічанінам у Лондан, гады два вучыў яго дзяцей; але мае перакананні так разыходзіліся з думкамі шанюнага лорда, што я пакінуў яго. Мне захацелася дадому, і я проста адтуль прыехаў у Жэневу; у Жэневе я не знайшоў нікога, апроча хлопчыка, сястры сына. Думаў, думаў, што пачаць пад канец жыцця,—а тут здарылася месца настаўніка ў тутэйшай школе, я прыняў яго і надзвычай задаволены маімі заняткамі. Нельга, ды і не патрэбна ўсім выступаць на першы план; рабі кожны сваё ў сваім коле,—справа ўсюды знойдзецца, а пасля работы спакойна заснеш, калі прыдзе час апошняга адпачынку. Наша прага да выдатных і вядомых грамадскіх становінчаў паказвае вялікае непоўналецце наша, часткова непавагу да самага сябе, якія прыводзяць чалавека ў залежнасць ад навакольных абставін. Павер, Вальдэмар, што гэта так. У гэтакім тоне гутарка наша цягнулася з гадзіну.

Расчулены спатканнем, я быў надзвычайна ўспрыемлівы, меў надзвычай добры настрой; мне былі даступны ўсе юнацкія, амаль забытыя мары; я глядзеў на зусім спакойны, бестурботны твар Жозефа, і мне зрабілася цяжка за сябе, мяне гняло маё поўналецце, а Жозеф быў такі харошы! Старасць мае сваё характаво, якое разлівае не страсці, не парывы, але прымірае, супакойвае; рэшткі сівых валасоў яго калыхаліся ад вячэрняга ветру; вочы, узрадаваныя спатканнем, гарэлі ціха; юна, шчасліва я глядзеў на яго і ўспамінаў каталіцкіх манахаў першых вякоў так, як іх рысавалі маэстро італьянскай школы. І тыя былі юныя, думаў я, сівізной сваёй, і ён юны, а я стары; навошта-ж я спазнаў так многа, чаго яны не зналі? Жозеф узяў мяне за руку, устаючы, каб ісці ў пакой, і з глыбокім замілаваннем паўтарыў: «Пара дадому, Вальдэмар, пара дадому!» Я застаўся ў яго начаваць. Усю ноч мяне мучылі тысячы праектаў і планаў. Прыклад Жозефа зрабіў вялікае ўражанне: ён, без сродкаў, стары, стварыў сабе дзейнасць, ён знайшоў спакой у ёй, а я, *par dépit*¹, пакінуў бацькаўшчыну, бадзяюся чужым, непатрэбным па розных краінах і нічога не раблю... На другую раніцу я

¹ З прыкрасці.

абвясціў старому, што накіроўваюся прама у NN службыць па выбарах. Стары расплакаўся і, паклаўшы сваю руку мне на галаву, сказаў: «Ідзі, дружа мой, ідзі. Ты ўбачыш, што чалавек, які проста і благародна ідзе на справу, шмат зробіць, і,—дадаў стары ўсхваляваным голасам,—няхай будзе спакой у душы тваёй». Мы развіталіся; я накіраваўся ў NN, а ён на той свет. Вось і ўсё. Гэта было апошняе юнацкае захапленне; на гэтым я скончыў сваё выхаванне.

Любоў Аляксандраўна глядзела на яго з глыбокім спачуваннем; у яго вачах, на яго твары, сапраўды, адбываўся цяжкі смутак; гэты смутак асабліва здзіўляў, таму што гэта было не ў яго характары, як, напрыклад, у характары Круцыферскага; уважлівы чалавек разумеў, што навакольнае, што акалічнасці, доўга прыгнітаючы гэтую светлую натуру, гвалтоўна ўціснулі ёй змрочныя элементы і што яны раз'ядаюць яе, як неўласцівыя ёй.

— Навошта вы прыехалі сюды? запыталася ціхім голасам Круцыферская.

— Дзякую вам, шчыра дзякую за гэтае пытанне, адказаў Бельтаў.

— Вядома, здзіўна, заўважыў Дзмітрый Якаўлевіч,—проста незразумела, навошта людзям даюцца такія сілы і імкненні, якіх няма як скарыстаць. Кожны звер добра прыстасаваны прыродай да пэўнай формы жыцця, а чалавек... ці не памылка тут якая-небудзь? Проста прыкра і сэрцам і розумам згадзіцца з магчымасцю таго, каб вялікія сілы і імкненні давалі людзям для таго, каб яны раз'ядалі іх уласныя грудзі. На што-ж гэта?

— Вы зусім правы, гарача адказаў Бельтаў,—і з гэтага пункта вы не выблытаецеся з пытання. Справа ў тым, што сілы самі па сабе бесперапынна развіваюцца, падрыхтоўваюцца, а патрэбы на іх вызначаюцца гісторыяй. Вы, пэўна, ведаеце, што ў Маскве кожную раніцу выходзіць натоўп работнікаў, падзёншчыкаў і наёмных людзей на вольнае месца; адных бяруць, і яны ідуць працаваць; другія, доўга працакаўшы, з панурымі галавамі цягнуцца дадому, а часцей за ўсё ў шынок. Гэтак-жа і ва ўсіх справах чалавечых: кандыдатаў на ўсё хапае—спатрэбіцца гісторыі, яна бярэ іх; не—іх справа як прамарнець сваё жыццё. Вось чаму гэта забаўнае а ргорос усіх дзеячоў. Спатрэбіліся Францыі палкаводцы,—і пайшлі Дзюмур'е, Гош, Напалеон са сваімі маршаламі... канца няма; прышоў мірны час, і ваенных здольнасцей аніякага знаку.

— Але што-ж робіцца з астатнімі? запыталася засмучоным голасам Любоў Аляксандраўна.

— Як здарыцца; частка іх пагасае і робіцца натоўпам, частка ідзе насяляць далёкія краіны, галеры, дастаўляць практыку катам; зразумела, гэта не адразу,—спачатку яны робяцца карчомнымі гулякамі, карцёжнікамі, потым, глядзячы па густу, турыстамі па вялікіх дарогах або па маленькіх завулках. Зда-

рыцца па дарозе пачуць кліч,—дэкарацыі мяняюцца; разбойніка няма, а ёсць Ермак, пакарыцель Сібіры. Найбольш рэдка выходзяць з іх ціхія, добрыя людзі; ім не даюць спакою дома пякучыя думкі. Сапраўды, дзіўныя рэчы ўспадаюць на думку чалавеку, калі ў яго няма выхаду, калі прага дзейнасці бушуе хваравітым пачаткам у галаве, у сэрцы і трэба сядзець, склаўшы рукі... а мышцы такія здаровыя, а крыві ў жылах—такая бездань... Адно можа выратаваць тады чалавека і паглынуць яго... гэта сустрэча... сустрэча—з...

Ён не дагаварыў.

Любоў Аляксандраўна ўздрыганулася.

— Якая бязладная галава!—заўважыў Крупаў.—Чаго ён тут не нагаварыў; хаос, сапраўды хаос! Ну, няма чаго сказаць, добры кандыдат у засядацелі або ў павятовыя суддзі!

Усе ўсміхнуліся.

V

Паміж іншымі рэдкасцямі горада NN асаблівай увагі заслугоўвае публічны сад. У багатай прыродзе сярэдняй паласы нашай бацькаўшчыны публічныя сады зусім лішняя раскоша; вось чаму ім ніхто не карыстаецца, значыцца, у буднія дні, а што датычыць нядзель і святочных дзён, те вы можаце спаткаць увесь горад ад 6 гадзін вечара да 9—у садзе; але ў гэты час публіка збіраецца не для саду, а сама для сябе. Калі начальнік губерні ў добрых адносінах з палкавым камандзірам, дык у гэтыя дні з'яўляюцца трубы або вялікі барабан з таварышамі, у залежнасці ад таго, якое войска стаіць у губерні; і ўверцюра з «Ладаіскі» і «Каліфа Багдадскага» разам з французскімі кадрылямі, якія нагадваюць старажытныя часы грэчаскага вызвалення і «Московского телеграфа», цешаць слух купчых, адзетых па-летнему—у атлас і аксаміт, і тых правінцыяльных паней, за якімі ніхто не ўхаджае, якіх, аднак маладзей за сорак год, амаль і не бывае. У будзённыя дні, як мы казалі, сады пустуюць; хіба які-небудзь заезджы, з распачы, што няма коней, з распачы, што і гэты горад падобен на ўсе астатнія, накіруецца ў сад, з надзеяй знайсці хоць які-небудзь звычайны від. Даўно заўважана паэтамі, што прырода да агіднай ступені роўнадушна да таго, што робяць людзі на яе спіне, не плача над вершамі і не рагоча над прозай, а робіць сваю справу па свайму разуменню. Прырода таксама зрабіла і ў NN і зусім не глядзела на тое, што ў садзе ніхто не гуляў; а хто і гуляў, той звяртаў увагу не на дрэвы, а на раскошную альтанку ў кітайска-грэчаскім стылю; сапраўды, альтанка была прыгожая на свой густ: начальніца губерні вельмі ўдала яе назвала — Манрэпо¹. Яе асаблівая прывабнасць была ў тым, што выразаны

¹ Мон репо—мой адпачынак.

з бляхі пернікавы конік, што выконваў абавязкі дракона і быў пасаджан на шпілі, бесперастанку вярцеўся, з нейкім жаласлівым энкам, выклікаў тым лютуценны настрой і пацвярджаў, што вецер, які знёс на левы бок капялюш, сапраўды дзьме з правага боку; апрача дракона, паміж калонамі былі прыроблены нечасаныя і вельмі сярдзітыя львіныя галовы з алебастра, якія растрэскаваліся ад дажджу і заўсёды гатовы былі скінуць на чэрап уваходзячому сваё вуха або свой нос. Не глядзячы на гэты плач дракона і на гэтую небяспеку загінуць ад львоў, як у Даніілавай пячоры, роўнадушная прырода як найлепш разраслася, асабліва ў бакавых аляях, і гэта не ад скромнасці, а ад таго, што ранейшы губернатар загадаў падрэзаць на вялікай алеі старыя ліпы; яму здавалася несумяшчальным з дакладным выкананнем абавязкаў гэтакае свавольства ліпавых галін. Пазбаўленыя верхавінак сваіх, ліпы, з тырчачымі ў неба галінамі, падобны былі на калоднікаў, якім згалілі поўгалавы, каб папярэдзіць пабегі і, здавалася, па-тытанаўску паўтаралі верш Озерава:

Есть боги,—а земля злодеям предана.

Але затое па маленькіх сцежках дрэвы мелі волю-вольную расці, колькі ім хацелася, або колькі соку хопіць. На адной з іх, у цёплы красавіцкі дзень, які прышоў, мусіць, для таго ў NN, каб жыхары потым зразумелі ўвесь холад наступнага за ім мая,—нейкая дама ў белым бурнусе гуляла з кавалерам у чорным паліто. Сад быў размешчаны па гары; на самым высокім месцы стаялі дзве лавачкі, звычайна ілюстраваныя досыць выразнымі палітыпажамі невядомай работы; участковы прыстаў, колькі не стараўся, ніяк не мог злавіць віноўнікаў і самаафярна пасылаў перад кожным святам пажарнага салдата (як прызвычайнага да зруйнаванняў) знішчаць мастацкія творы, што перыядычна высыпалі на лавачцы. Дама і кавалер селі на яе. Від быў нядрэнны. Вялікая (і з вялікай граззю) дарога ішла каймой каля сада і ўпадала ў рэчку; на рэчцы было разводдзе; на абодвух берагах стаялі калёсы, вазы, фурманкі, распрэжаныя коні, бабы з клункамі, салдаты і мяшчане; два дашчанікі хадзілі безупынна туды і назад; паўнютка людзьмі, коньмі і экіпажамі, яны павольна рухаліся на вёслах, падобныя да нейкіх выкапнёвых шматножных ракаў, што паслядоўна падымалі і апускалі свае ногі; рознастайныя гукі даляталі да вушэй сядзеўшых: скрып калёс, званочки, крык перавозчыкаў і ледзь чутны адказ з таго боку; лаянка спяшлівых пасажыраў, тупат коней, узводзімых на дашчанік, мыканне каровы, прывязанай за рогі да воза, і гучная гаворка сялян, якія сабраліся на беразе каля раскладзенага агню... Дама і кавалер перапынілі сваю гутарку і, моўчкі, глядзелі і слухалі далеч... Чаму гэта ўсё здалёк робіць на нас такое моцнае ўражанне, так узрушае,

не ведаю, але ведаю, што дай бог Віардо і Рубіні, каб іх слухалі заўсёды з такім біеннем сэрца, з якім я вельмі часта слухаў якую-небудзь працяглую і бясконцую песню бурлака, вартуючага ўночы баркі, песню сумную, парушаную плескам вады і ветрам, што шумеў паміж узбярэжным вербалозам. І ці мала што мне здавалася, калі я слухаў манатонныя, сумныя гукі... Мне здавалася, што гэтай песняй бядняк рвецца з душой сферы ў іншую; што ён, не ўсведамляючы сабе гэтага, апявае свой смутак; што яго душа гучыць таму, што ёй сумна,—таму, што ёй цесна, і інш., і інш. Гэта было ў маю маладосць!

— Як добра тут...—сказала, нарэшце, дама ў белым бурнусе.—Сазнайцеся, што і паўночная прырода мае характэрнае.

— Як усюды. Дзе-б ні глянуў чалавек і калі-б ён ні глянуў на прыроду, на жыццё з раскрытай душой, проста, некарысліва, яны дадуць бездань асалоды.

— Гэта праўда. Усім на свеце можна любаватца, калі толькі хочаш. Мне часта прыходзіць на думку незразумелае пытанне: чаму чалавек умеє ўсім цешыцца, ва ўсім знаходзіць прыгожае, апрача як у людзях?

— Зразумець можна чаму, але ад гэтага лягчэй не будзе. Мы ўносім у нашы адносіны з людзьмі заднюю мысьль, якая раз-жа забівае самай дрэннай прозай паэтычныя адносіны. Чалавек у чалавеку заўсёды бачыць непрыяцеля, з якім трэба біцца, хітраваць і спяшацца вызначыць умовы перамір'я. Якая-ж тут асалода? Мы ў гэтым выраслі, і пазбыцца гэтага амаль немагчыма; у нас ва ўсіх ёсць мяшчанская самалюбнасць, якая прымушае аглядацца, азірацца; з прыродай чалавек не сапернічае, не баіцца яе, і таму нам так лёгка, так вольна ў адзіноце; тут мы цалкам аддаемца ўражанням; запрасіце з сабой самага блізкага прыяцеля, і—ужо не тое.

— Я, наогул, мала сустракаю людзей, асабліва такіх, якія былі-б мне блізкамі; але думаю, што ёсць, што можа быць, прынамсі, такое спачуванне паміж людзьмі, калі ўсе знадворныя перашкоды неразумення зніклі паміж імі, яны не могуць перашкодзіць адзін аднаму ні ў якім выпадку жыцця.

— Я сумняваюся ў працяглай паўнаце спачування; гэта ўсё гаворыцца толькі. Людзі, цалкам спачуваючыя, яшчэ не дагаварыліся да тых прадметаў, дзе яны процілеглы; але рана ці позна яны дагаворацца.

— Усё-ж, пакуль яны не дагаварыліся, могуць быць хвіліны поўнай сімпатыі, дзе яны не перашкаджаюць адзін аднаму цешыцца і прыродай і сабой.

— У гэтыя вось хвіліны я толькі і веру. Гэта свята хвіліны душэўнай шчодрасці, калі чалавек не скупы, калі ён усё аддае і сам здзіўляецца свайму багаццю і паўнаце любові. Але гэтыя хвіліны вельмі рэдка здараюцца; часцей за ўсё мы не ўмеем ні ацаніць іх у сучасным, ні даражыць імі, нават пра-

пускаем іх часцей за ўсё скрозь пальцы, забіваем усякай дрэнню, і яны праходзяць чалавека, пакідаючы пасля сябе хваравітае шчамленне сэрца і тупы ўспамін чагосьці такога, што магло быць прыгожым, але не было. Трэба праўду сказаць, чалавек вельмі недарэчна наладзіў сваё жыццё: дзевяць дзесятых яго праводзіць у глупствах і дробязях, а апошняю долю ён не ўмее скарыстаць.

— Навошта-ж траціць такія хвіліны, калі чалавек ведае ім пану? На вас ляжыць падвойная адказнасць, заўважыла Круцыферская, усміхаючыся,—вы так выразна бачыце і разумееце.

— Я не толькі такія імгненні, я шаную кожную асалоду; але-ж гэта лёгка сказаць: не траціце такіх імгненняў; адна фальшывая нота,—і аркестр загінуў. Як аддацца цалкам, калі тут-жа побач бачыш розныя прывіды, якія пагражаюць пальцам, лаюцца...

— Якія? Ці не ўласныя гэты капрызы? заўважыла Круцыферская.

— Якія? паўтарыў Бельтаў, голас якога паступова змяняўся ад унутранага руху.—Цяжка мне вам растлумачыць, а для мяне гэта зусім ясна: чалавек так сябе падавіў, што не смее даць волі ні аднаму пачуццю. Паслухайце, так і быць, я скажу вам прыклад, іменна той, якога не трэба было-б гаварыць, — але я яго скажу... пачаўшы, я ўжо не магу спыніць сябе. З першых дзён нашага знаёмства я пакахаў вас... Ці гэта дружба, ці каханне, ці проста спачуванне?.. Але ведаю, што вы, ваша прысутнасць зрабіліся для мяне неабходнасцю. Ведаю тое, што з самай раніцы я адчуваў дзіцячую нецярплівасць, хваравітае чаканне вечара... Прыходзіў, нарэшце, вечар, я бег да вас, задыхаючыся ад адной думкі, што я ўбачу вас; пазбаўлены ўсяго, акружаны з усіх бакоў холадам, я на вас глядзеў, як на апошняю ўцеху... Паверце, што ў гэтую хвіліну я далей за ўсё ад фраз... З хваляваннем пераступаў я парог вашага дома і ўваходзіў спакойна і гаварыў пра староннія рэчы, і так міналі гадзіны... Навошта гэтая недарэчная камедыя?.. Скажу больш: вы не асталіся абыякавымі да мяне; мабыць, іншы вечар і вы мяне чакалі, я бачыў радасць у вашых вачах пры маім з'яўленні,—і сэрца маё білася ў гэтыя хвіліны да таго, што я задыхаўся,—і вы мяне сустракалі з прытворнай пачцівасцю, і вы садзіліся здалёк, і мы былі староннімі... Навошта?.. Хіба на дне маёй душы, на дне вашай душы было што-небудзь такое, чаго трэба сароміцца, хаваць ад вока людскога? Не!—Ды і хіба толькі ад вока людскога?.. Яшчэ смяшней: мы таілі адзін ад аднаго нашу блізкасць; цяпер першы раз гаворым мы пра гэта, ды і тут, здаецца, напалову тоім. Самае светлае пачуццё робіцца вострым, пякучым, робіцца цёмным, каб не сказаць іншага слова,—калі яго баяцца, калі яго хаваюць; яно пачынае верыць, што яно злачыннае, і тады яно зробіцца злачынным; сапраўды, цешыцца

чым-небудзь, як злодзей крадзеным, з замкнёнымі дзвярыма, прыслухоўваючыся да шораху, значыць ганьбаваць і прадмет асалоды і чалавека.

— Вы несправядлівы, адказала Круцыферская ўсхваляваным голасам: я ніколі не таіла маёй дружбы да вас, я не мела ў гэтым патрэбы...

— Дык чаму-ж, скажыце, вымавіў Бельтаў, схапіўшы яе руку і моцна яе сціскаючы,—чаму-ж змучаны, з душой, перапоўненай жаданнем споведзі, выяўлення, з душой, поўнай кахання да жанчыны, я не меў сілы прысці да яе і ўзяць яе за руку, і глядзець у вочы, і гаварыць... і гаварыць... і схіліць сваю стомленую галаву на яе грудзі... Чаму яна не магла мяне спаткаць тымі словамі, якія я бачыў на яе вуснах, але якія ніколі праз іх не пераступалі.

— Таму, адказала Круцыферская з нейкай энергіяй, таму, што гэта жанчына належыць другому і кахае яго... так, такі кахае яго ад душы!

Бельтаў кінуў яе руку.

— Уявіце сабе, што я іменна гэтага адказу і не чакаў, а цяпер мне здаецца, што іншага і даць нельга. Аднак, скажыце, хіба абавязкова вы павінны адварнуцца ад аднаго спачування другому, нібы каханню ў чалавека даецца пэўная мера?

— Можна быць, але я не разумею кахання да дваіх. Муж мой, апрача ўсяго іншага, адным сваім бязмежным каханнем набыў непарушныя святыя правы на маё каханне.

— Навошта вы пачалі абараняць правы вашага мужа? Ніхто не нападае на іх. Апрача таго вы дрэнна пачалі іх абараняць. Так, калі яго каханне дало яму такія правы, чаму-ж каханне другога, шчырае, глыбокае, не мае ніякага права? Гэта дзіўна!.. Паслухайце, Любоў Аляксандраўна: шчырасць, шчырасць раз у жыцці, потым, можа, я зусім не буду нічога гаварыць, нават паеду, калі вы хочаце. Вы кажаце, што не разумееце магчымасці кахаць вашага мужа і яшчэ кахаць; не разумееце? Сыйдзіце глыбей у вашу душу і паглядзіце, што там робіцца цяпер, зараз. Ну, майце-ж смеласць прызнацца, што я кажу праўду, скажыце, прынамсі, што вы ўсё гэта адчувалі, перадумалі, я-ж ведаю, я бачыў гэтыя думы на вашым чале, у ваших вачах.

— Ах, Бельтаў, Бельтаў, навошта ўсё гэта, навошта гэтая гутарка? казалася Круцыферская голасам, поўным горкага суму.— Нам было так добра... Цяпер так не будзе... Вы ўбачыце.

— Гэта значыць, пакуль мы не назвалі рэчаў сваімі імёнамі? Якое дзяцінства! Бельтаў сумна ківаў галавой і жмурыў вочы; твар яго, за хвіліну перад гэтым натхнёны і поўны бясконцай пяшчотнасці, зноў зрабіўся насмешлівым.

Са слязімі, з жахам глядзела на яго спалоханая жанчына... Круцыферская была надзвычай прыгожая ў гэтую хвіліну; капялюш яна зняла; чорныя валасы яе, развітыя ад сырога вя-

чэрныга паветра, раскідаліся; кожная рыса твара была ажыўлена, гаварыла, і каханне струменілася з яе сініх вачэй; дрыжачая рука то сціскала хустку, то пакідала яе і рвала стужку на капелюшы; грудзі яе часам уздымаліся высока, але, здавалася, паветра не магло пранікнуць да лёгкіх. Чаго хацеў гэты горды чалавек ад яе?—Ён хацеў слова, ён хацеў перамогі, нібы гэтае слова было патрэбна; каб ён быў больш юны сэрцам, калі-б у галаве яго не абжыліся так доўга думкі горкія і дзіўныя, ён не вымагаў-бы гэтага слова.

— Вы жахлівы чалавек, праказала, нарэшце, бедная Круцыферская і падняла нясмелы позірк на яго.

Ён вытрымаў гэты позірк і запытаўся:

— Куды гэта Сямён Іванавіч падзеўся? Хацеў зараз-жа прыйсці. Ці не шукае ён нас у іншых аляях? Пойдзем яму насустрэч, а то зусім сцямнее.

Яна не рухалася з месца, пакрыўджаная тонам апошніх слоў. Памаўчаўшы крыху, яна зноў падняла вочы свае на Бельтава і ціхім, умольным голасам сказала яму:

— Я стала ніжэй у ваших вачах; вы забыліся, што я прэстая, слабая жанчына, і слёзы ліліся з яе вачэй. Тут, як заўсёды, каханне і пяшчотнасць жанчыны перамаглі гордую вымагальнасць мужчыны. Бельтаў, расчулены да глыбіні душы, узяў яе руку і прыклаў да сваіх грудзей; яна чула біенне яго сэрца, яна чула, як гарачыя кроплі слёз падалі на яе руку... Ён быў цудоўны, такі прывабны ў сваёй гордай страсці... У яе самой так усхвалявалася кроў, і так смутна было ў галаве і так добра, так багата пачуццямі на сэрцы, што яна ў нейкім невымоўным дарыве кінулася ў яго абдымкі, і яе слёзы градам ліліся на стракаты парыжскі жылет Владзіміра Пятровіча. Амаль у тую-ж хвіліну пачуўся голас Сямёна Іванавіча:—Дзе вы?—крычаў ён.— Тут, ці што?

— Тут, адказаў Бельтаў і падаў руку Любові Аляксандраўне.

Бельтаў быў бязмежна шчаслівы; яго дрымаўшая душа раптам уваскросла з усімі сваімі сіламі. Каханне, якое стрымлівалася да гэтага моманту, разгарнулася ў ім: ён адчуваў невымоўнае шчасце ва ўсім быцці сваім. Нібы ён учора, пазаўчора не ведаў, што ён кахае і што яго кахаюць. Ад дома Круцыферскага ён вярнуўся ў сад, кінуўся на тую самую лавачку; грудзі яго былі так поўны, і слёзы цяклі з вачэй; ён дзівіўся, што знайшоў і столькі юнацтва і столькі свежасці ў сабе... Праўда, неўзабаве далучылася нешта прыкрае да радаснага пачуцця, нешта такое, што прымушала яго моршчыць лоб; але, вярнуўшыся дадому ён загадаў Грыгорыю падаць пры закусцы бутэльку шампанскага, і прыкрае патанула ў ім, а радаснае стала яшчэ больш яскравым.

Круцыферская, бледная як смерць, развіталася з Бельтавым ля свайго дома, куды іх праводзіў і Сямён Іванавіч. Яна не

смела зразумець, не смела выразна ўспомніць, што было... Але адно нейк страшна помнілася само сабой, усім арганізмам,— гэта гарачы, агнёвы, доўгі пацалунак у вусны, і ёй хацелася забыць яго, і такі цудоўны ён быў, што яна ні за што ў свеце не магла-б адкінуць успаміну аб ім. Сямён Іванавіч хацеў ісці, Круцыферская спалохалася; яна прасіла яго зайсці, яна баялася адна пераступіць за парог: ёй было страшна.

Яны ўвайшлі. Дзмітрый Якаўлевіч сядзеў перад сталом і ўважліва чытаў нейкі журнал; выгляд яго быў, здаецца, больш спакойны і бестурботны, чым звычайна. Добрадушна ўсміхаючыся ўваходзячым, ён згарнуў журнал і, працягваючы руку жонцы, запытаўся:

— Дзе гэта вы загуляліся? Я чакаў, чакаў цябе, нават сумна зрабілася.

Рука жонкі была халодная і пакрытая потам, як бывае ў цяжка хворых.

— Мы былі ў садзе, адказаў Крупаў за яе.

— Што з табой?—запытаўся Круцыферскі. Якая ў цябе рука! ды ты на сябе не падобна, мой друг.

— У мяне нешта кружыцца галава; не хвалюся, Дзмітрый, я пайду ў спальню і вып'ю вады, гэта зараз пройдзе.

— Пачакайце, пачакайце; куды спяшацца? дайце мне паглядзець; вы забыліся хіба, што я доктар... Што гэта? ды ёй нядобра. Дзмітрый Якаўлевіч, пасадзім яе на канапу; трымайце так, пад руку, пад руку... так, так. Я нешта на дарозе заўважыў, што яна дрэнна адчувае сябе. Веснавое паветра, кроў вострая, талы лёд выпараецца, усякая дрэнна адтаівае... Каб была пад рукой англійская гарчыца, трэба было-б зрабіць сінапізікі, маленькія, у далонь, з чорным хлебам і воцатам... Кухарка ваша дома?.. Пашліце да майго Карпа; ён ведае... проста, так запытаць гарчыцы... так і прывязаць да ікраў, а не дапамога, яшчэ парачку, пад плячамі, дзе мясное месца.

— Я не хворая, я не хворая, паўтарала слабым голасам Любоў Аляксандраўна, апрытомнеўшы і дрыжучы ўсім целам.— Дзмітрый, ідзі сюды да мяне, Дзмітрый... я не хворая, дай мне тваю руку.

— Што з табой, што з табой, мой ангел? пытаўся ў яе муж, які сам паспеў ужо занядужаць і расплакацца.

Яна паглядзела нейкім дзіўна сумным поглядам на яго, але не магла сказаць, навошта яго клікала. Ён зноў запытаўся ў яе.

— Дай мне вады ды крышачку заснуць, і я буду здарова, дружа мой.

Гадзіны праз дзве або тры Любоў Аляксандраўна, пакараная пакутамі сумлення ўнутры і гарчышнікамі знадворку за пацалунак Бельтава, ляжала на пасцелі ў глыбокім летаргічным сне або ў непрытомнасці. Узрушэнне было занадта вялікае, арганізм не вытрымаў.

А ў гасціным пакоі на канапе ляжаў зусім адзеты Крупаў, які застаўся колькі для хвораі, столькі і для Круцыферскага, збянтэжанага і напалоханага. Крупаў, надзвычайна злучычы на спружыны канапы, якія ані не спрыяючы эластычнасці яе, надавалі ёй уласцівасці, вельмі блізкія да той бочкі, у якой карфагеняне пракацілі Рэгула,—праз чвэрць гадзіны салодка захроп са спакоем чалавека, які аднолькава не абцяжаў сабе ні сумлення, ні жывата.

Каля ложка хвораі гарэў начнік, зроблены на сподачку; ён адкідаў досыць яскравы круг святла на столь, бесперастанку мяняў велічыню, забыўся і ўторыў усім рухам маленькага агню, што гарэў на маленькай свяцільні. Бледны і збянтэжаны Круцыферскі сядзеў за столікам, на якім стаяў начнік. Каму даводзілася сядзець ночы ў галавах цяжка хворага друга, брата, каханай жанчыны, асабліва ў нашу доўгую зімовую ноч, той зразумее, што было на душы нервовага Круцыферскага. Тупое, недарэчнае пачуццё бяссілля перад хваробай, разам з боязню будучага і з гараччай напружанасцю ад бяссонніцы і стомы, прывялі яго ў нейкі раздражоны стан. Ён бесперапынку прыўзнямаўся і глядзеў на яе, клаў ёй руку на лоб, лічыў, што гарачка зменшылася, і пачынаў думаць, што ці не горш гэта, ці не кінулася хвароба ў сярэдзіну. Ён уставаў, перастаўляў начнік і склянку з лярарствам, глядзеў на гадзіннік, падносіў яго да вуха і, не бачыўшы, каторая гадзіна, клаў яго зноў, потым зноў сядаў на сваё крэсла і пачынаў углядацца ў зыбкі круг святла на столі, думаць, марыць—і распаленае ўяўленне ледзь не даходзіла да брэду. «Не, думаў ён, гэта нельга, гэта немагчыма, ну, проста немагчыма; як гэта, яна адна ў мяне на свеце, яна такая маладая. Бог бачыць маё каханне: ён злітуецца над намі. Гэта глупства, пройдзе; так, халодны вільготны вецер, кроў вострая, лёд выпараецца, але толькі веснавыя прастуды страшныя, нервова гарачка, сухоты... Як гэта дагэтуль не ўмеюць лячыць сухотаў? Страшная хвароба! аднак, яна, здаецца, небяспечна да восемнаццаці год... а вось у нашага французскага настаўніка жонка трыццаці гадоў, а ад сухотаў памерла, так, памерла, ну, калі...» І ён так жыва ўяўляў сабе труну ў гасціным пакоі, закрытую покрывам, чуецца сумнае чытанне, Сямён Іванавіч стаіць засмучоны каля яго, Яшу трымае нянька, завязаная белай хусткай. А потым яшчэ нешта страшнейшае здалася яму, што і труны няма, у пакоі так прыбрана, падлога вымыта... толькі папахвае ладанам. Ён падняўся, блізкі да непрытомнасці, падышоў да жонкі. Шчокі яе гарэлі, яна цяжка дыхала, хваравіты сон скаваў яе. Круцыферскі злажыў накрыж рукі на грудзях і горка заплакаў... Так! гэты чалавек умеў кахаць, з першага погляду відаць было; ён стаў на калені, узяў гарачую руку жонкі і прыклаў яе да вуснаў сваіх.

— Не, казаў ён уголас, не;—ён не возьме яе, яна не пакіне мяне; што-ж са мной будзе без яе?

І падняўшы вочы да неба, ён маліўся.

Тут увайшоў Сямён Іванавіч з вельмі заспаным выглядам: левае вока ў яго зусім не хацела расплюшчвацца, колькі ён не прымушаў мускул, знарок для таго прыстаўлены да вока, каб яго раскрываць.—Што, пачала брэдзіць? а?

— Не, яна спіць спакойна.

— Я сам, браток, чуў; у сне, ці што, мне здалося.

— Мабыць, Сямён Іванавіч, вам здалося ў сне, адказаў Дзмітрый Якаўлевіч з выглядам спайманага школьніка.

Крупаў падышоў да пасцелі.—Тэмпература ёсць, а зрэшты, здаецца, нічога; няхай-бы вы прылеглі, Дзмітрый Якаўлевіч, ну, якая карысць сябе мучыць?

— Не, я не лягу, адказаў Дзмітрый Якаўлевіч.

— Вольнаму воля, заўважыў Крупаў, пазяхаючы і накіроўваючыся да рэльефнай канапы, на якой вельмі спакойна праспаў да паловы восьмай, час, у які ён уставаў штодзень, не зважаючы на тое,—а дзiesiąтай гадзіне вечара ён клаўся ці а сёмай раніцы.

Агледзеўшы хворую, Сямён Іванавіч зрабіў вывад, што гэта лёгенькая прастудная гарачка, як ён казаў, і дадаў, што цяпер гэта ў паветры.

Што было пасля гарачкі, няхай раскажа сама Любоў Аляксандраўна; вось урывак з яе журнала.

Мая 18. Як даўно я не пісала ў гэтай кнізе: больш месяца... больш месяца! а іншы раз падумаеш, быццам ужо гады мінулі з таго дня, як я захварэла. Цяпер, здаецца, усё прайшло, жыццё зноў пойдзе ціха, спакойна. Учора я ўпершыню выходзіла з дому. Як я рада была падыхаць паветрам! Надвор'е было цудоўнае... Аднак, я вельмі аслабела за час хваробы; два ці тры разы прайшла я па нашаму палісадніку і да таго стамілася, што ў мяне закружылася галава. Дзмітрый перапалохаўся, але гэта зараз-жа прайшло. Госпадзі! як ён мяне кахае! Добры, добры Дзмітрый, як ён даглядаў мяне! Толькі я ўночы паварушуся, або раскрыю вочы,—ён ужо стаіць тут, пытаецца, што мне трэба, падае піць... Бедны, ён сам схудаў, як пасля хваробы. Якая здольнасць кахання! Трэба мець каменнае сэрца, каб не кахаць такога чалавека. О! я кахаю яго, мне было-б немагчыма не кахаць яго. Тое здарэнне ў садзе, яно нічога не значыць, хвароба ўжо распачыналася, і я была ў саблівым настроі, нервы ў мяне былі растрывожаны. Учора я яго бачыла ўпершыню пасля хваробы... Яго голас я чула, як праз сон, але яго не бачыла. Ён быў вельмі ўсхваляваны, хоць і таіў гэта; голас яго дрыжаў, калі ён мне сказаў: «Нарэшце, нарэшце ўжо вам лепш». Потым ён мала гаварыў, нейкая думка яго ахапіла; ён разы два правёў рукой па ілбу, нібы жадаючы

сперці яе, але яна зноў выступала. Аніякага намёку на тое, што было: ён, мусіць, зразумеў, што гэта было хваравітае ап'яненне. Чаму я не расказала ўсяго Дзмітрыю? У той вечар, калі ён так ласкава працягнуў мне руку, мне хацелася кінуцца да яго і ўсё расказаць, але я не мела сілы, мне зрабілася нядобра. Апрача таго, Дзмітрый такі далікатны, а гэта яго страшэнна ўразіла-б. Пасля я яму скажу абавязкова.

20 мая. Учора мы былі з Дзмітрыем у садзе; ён хацеў сесці на той лаўцы, я сказала, што баюся ветру з рэчкі,—мне гэтая лаўка зрабілася страшнай; мне здавалася, што для Дзмітрыя будзе знявагаю сядзець на ёй. Хіба гэта праўда, што можна кахаць дваіх? Не разумею. Можна і не дваіх, а некалькіх кахаць, але тут ігра слоў; любіць любоўю можна аднаго, і ёй я люблю майго мужа. А потым я люблю Крупава, і не баюся прызнацца, што і Бельтава люблю; гэта такі моцны чалавек, што я не магу не любіць яго. Гэта чалавек прызваны на вялікае, незвычайны чалавек; з яго вачэй свеціцца геній. Тая любоў і не патрэбна такому чалавеку. Што для яго жанчына? Яна прападзе ў бязмежнай душы яго... Яму патрэбна любоў іншая. Ён пакутуе, глыбока пакутуе, і пяшчотная дружба жанчыны магла-б палегчыць гэтыя пакуты; яе ён заўсёды знойдзе ва мне; ён занадта палка разумее гэтую дружбу, ён усё палка разумее; апрача таго, ён так не прызычаіўся да ўвагі, да сімпатыі; ён заўсёды быў у адзіноце; душа яго, скрыўджаная, узлаваная, раптам устрапянулася ад спачувальнага голасу. Гэта вельмі натуральна.

23 мая. Бываюць часам дзіўныя хвіліны нейкага непакойнага жадання яшчэ больш поўнага жыцця. Ці гэта няўдзячнасць да лёсу, ці чалавек ужо так створаны, а я адчуваю часта, асабліва з некаторага часу, імкненне... вельмі цяжка гэта выказаць. Я шчыра кахаю Дзмітрыя, але часам душа патрабуе чагосьці іншага, чаго я не знаходжу ў ім. Ён такі ціхі, такі далікатны, што я гатова раскрыць яму кожную мару, кожную дзіцячую думку, што прабягае ў душы; ён усё ацэніць, ён не пасмяецца, не зняважыць халодным словам або вучонай заўвагай, але гэта не ўсё; бываюць зусім іншыя патрабаванні, душа шукае сілы, адвагу мыслі; чаму ў Дзмітрыя няма гэтай патрэбы дамагацца ісціны, мучыцца мыслію? Я, бывала, звяртаюся да яго з цяжкім пытаннем, з сумненнем, а ён мяне супакойвае, судзішае, хоча закалыхаць, як робяць з дзецьмі... а мне зусім не таго хацелася-б... Ён і сябе ўбаюквае такімі самымі дзіцячымі вераваннямі, а я не магу.

24 мая. Яша хворы. Два дні ён ляжаў у гарачцы, сёння паказаўся сны; Сямён Іванавіч мяне ашуквае. У дзесяць разоў лепш сказаць праўду; трэба спалохаць уяўленне, а не даваць яму волю: яно само выдумае яшчэ страшнейшае, яшчэ горшае. Я не магу проста паглядзець у вочы Яшыны: сэрца крывёю аб-

ліваецца, пакуты дзіцяці жахлівы. Як ён схудаў, бедненькі, які бледны!.. а ўсё яшчэ як толькі палягчае крышку, усміхаецца, просіць мячык. Што гэта за нетрываласць такая ва ўсім, што вам дорага, страшна падумаць! Так нейкая віхура нясе, кружыць усё ўсякае, добрае і дрэннае, і чалавек туды пападае і кіне яго на верх шчасця, а потым уніз. Чалавек думае, што ён сам распараджаецца ўсім гэтым, а ён, нібы трэска ў рэчцы, пакручваецца ў маленькім кружочку і плыве разам з хваляй, куды здарыцца,—ці прыстане да берагу, ці занясе ў мора, ці загрузне ў багне... Нудна і крыўдна!

26 мая. У яго скарлатына. У Дзмітрыя памёрла трое братоў ад скарлатыны. Сямён Іванавіч засмучаны, сярдзіты, грубы і не адыходзіць ад Яшы. Божа мой, божа мой! што гэта такое робіцца над намі? Дзмітрый сам ледзьве ходзіць; гэткае шчасце я табе прынесла?

27 мая. Час цягнецца ціха, усё тое самае; смяротны прыгавар ці лігасць... Хутчэй-бы... Што ў мяне за страшнае здароўе, як я магу цярпець усё гэта! Сямён Іванавіч толькі і гаворыць: пачакайце, пачакайце... Яша, ангел мой, бывай... бывай, малютка!

29 мая. Паўтара сутак прайшло спакайней, крызіс мінуў. Але вось тут і трэба пільнаваць. Увесь гэты час я была ў нейкім напружаным стане, цяпер пачынаю адчуваць страшэнную душэўную знямогу. Хацелася-б многа пагаварыць ад душы. Як весела гаварыць, калі нас умеюць верна, глыбока разумець і спачуваць.

1 чэрвеня. Усё ідзе добра... Здаецца, на гэты раз хмара абмінула галаву. Яша гуляў сёння са мной гадзіны дзве на сваёй пасцельцы. Ён так аслабеў, што не можа трымацца на нагах. Добры, добры Сямён Іванавіч,—што за чалавек!

6 чэрвеня. Усё супакоілася, Яшу куды лепш, але я хворая, хворая, я гэта адчуваю. Сяджу часам ля яго ложка, і замест радасці раптам, без усякай знешняй прычыны, узнімаецца з дна душы нейкі гнятчучы смутак, які расце, расце і раптам робіцца нямым, пякучым болем; гатова-б, здаецца, памерці. Я ў гэтай сумятні не мела часу застацца сама з сабой; мая хвароба, хвароба Яшы, клопаты не давалі мне ні хвіліны для таго, каб паглыбіцца ў сябе. Як толькі стала спакайней і лепш, нейкі тужлівы, пакутны голас клікаў мяне зазірнуць у сваё сэрца, і я не пазнала сябе. Учора пасля абеду я адчувала сябе нейк нядобра, сядзела каля Яшы, паклала галаву на яго падушачку і заснула... Не ведаю, ці доўга я спала: але раптам мне зрабілася нейк цяжка, я раскрыла вочы, перада мной стаяў Бельтаў, і нікога не было ў пакоі... Дзмітрый пайшоў даваць урокі... Ён глядзеў на мяне, і вочы яго былі поўны слязімі; ён нічога не сказаў, ён працягнуў мне руку, ён сціснуў маю руку моцна, балюча... і вышаў...

Чаму-ж ён не сказаў нічога?.. Я хацела яго спыніць, але ў мяне не было голасу ў грудзях.

9 чэрвеня. Ён быў увесь вечар у нас і незвычайна пясёлы, сыпаў жартамі, колкасцямі, рагатаў, шумеў, але я бачыла, што ўсё гэта ненатуральна; мне нават здавалася, што ён выпіў многа віна, каб падтрымаць сябе ў гэтакім стане. Яму цяжка. Ён абманвае сябе, яму зусім нявесела. Няўжо я, замест палёгкі, прынесла новы смутак у яго душу?

15 чэрвеня. Дзень быў сёння душны, я знемагала ад спякоты. Да абеду сабралася навальніца, і праліўны дождж асвяжыў мяне, можа, больш, чым траву і дрэвы. Мы пайшлі ў сад; на дварэ было незвычайна добра: ад дрэваў ішла нейкая бадзёрачая, вільготная свежасць; мне стала лёгка... Я першы раз успомніла аб тым дні інакш, у ім шмат цудоўнага... Ці можа што-небудзь злачыннае мець столькі прывабнасці, чароўнасці, шчасця?.. Мы ішлі па той самай сцежцы. На лавачцы нехта сядзеў, мы падышлі: гэта быў ён; я ледзь не ўскрыкнула ад радасці. Ён быў вельмі засмучаны, усе словы яго былі сумнымі, поўнымі гаркаты і іроніі. Ён праўду гаворыць—людзі самі сабе выдумляюць пакуты; ну, калі-б ён быў мой брат, хіба я не магла-б яго любіць адкрыта, гаварыць пра гэта Дзмітрыю, усім?.. І нікому не здалося-б гэта дзіўным. А ён брат мне, я гэта адчуваю... Як мы маглі-б цудоўна наладзіць наша жыццё, наш маленькі гурток з чатырох асоб; здаецца, і давер'е ўзаемнае ёсць, і любоў, і дружба, а мы робім уступкі, афіяры, недагаварваем. Калі мы ішлі дадому, было позна; месяц узышоў. Бельтаў ішоў каля мяне. Што за дзіўная, магнетычная ўлада позірку ў гэтага чалавека! Позірк Дзмітрыя ціхі і спакойны, як неба блакітнае,— а яго хвалюе, так робіцца непакойна,— і потым не.

Мы мала гаварылі... толькі на развітанні, ён мне сказаў: «Я шмат думаў пра вас увесь гэты час, і... мне вельмі хацелася-б пагаварыць, так на душы многа».— І я думала пра вас... бывайце, Вальдэмар... Я сама не ведаю, як у мяне сарваліся гэтыя словы; я ніколі яго так не называла, але мне здавалася, што я не магу яго інакш назваць. Ён здрыгануўся, пачуўшы гэтую назву; ён нахіліўся да мяне і з той пяхчотнасцю, якая хвілінамі з'яўляецца ў яго, сказаў: «Вы трэція мяне так назвалі; гэта мяне можа цешыць, як дзіця, я буду гэтым шчаслівы дні на два».— Бывайце, бывайце, Вальдэмар, паўтарыла я. Ён хацеў нешта сказаць, падумаў, паціснуў мне руку, паглядзеў у вочы і пайшоў.

20 чэрвеня. Я вельмі змянілася, узмужнела пасля сустрэчы з Вальдэмарам; яго агнёвая, дзейная натура, бесперапынна занятая, кранае ўсе ўнутраныя струны, дакранае ўсе бакі быцця. Колькі новых пытанняў узнікла ў душы май! Колькі рэчаў простых, звычайных, на якія я раней зусім не глядзела, прымушаюць мяне цяпер думаць. Шмат што з таго, аб чым я ледзь

толькі здагадвалася, цяпер ясна. Вядома, пры гэтым часта прыходзіцца афіраваць марамі, да якіх я прызвычалася, якія я так таіла і песціла; горкая бывае хвіліна, калі растаешся з імі, а потым робіцца лягчэй, вальней. Мне было-б вельмі цяжка, калі-б ён паехаў. Я не шукала яго, але здарылася так; нашы жыцці сустрэліся, — зусім упаасобку яны ісці не могуць; ён адкрыў мне новы свет унутры мяне. І хіба не дзіўна, што гэты чалавек, які не знайшоў сабе нідзе ні працы, ні спакою, самотна аб'ездзіў увесь свет, раптам, тут, у маленькім гарадку, знайшоў сімпатыю ў жанчыне мала адукаванай, беднай, далёкай ад яго кола! Ён можа моцна кахаць мяне,—ды хіба гэта залежыць ад волі? апрача таго, ён столькі зазнаў холаду і неспагадлівасці, што гатоў плаціць у шмат разоў больш за ўсякае цёплае пачуццё. Пакінуць яго такім самым самотным, зрабіцца яму чужою я не магла-б, гэта быў-бы проста грэх... Так! ён праўду кажа,—і яго каханне мае правы!

У апошні час Дзмітрый знаходзіцца ў асабліва дрэнным настроі: заўсёды ў задуменні, больш як звычайна безуважны; у яго гэта ёсць у характары, але страшна, што ўсё гэта расце; мяне непакоіць яго сум, і часам я дрэнна тлумачу яго...

22 чэрвеня. І, здаецца, не памылілася. Учора Дзмітрый быў такі пануры, што я не сцярпела і запыталася, што з ім? «У мяне баліць галава, адказаў ён,—мне трэба пахадзіць», і ўзяў свой капялюш. Пойдзем разам, сказала я.—«Не, друг мой, не цяпер; я пайду вельмі шпарка, ты стомішся»,—і ён пайшоў са слязмі на вачах. Я не сцярпела гэтага і горка праплакала ўвесь час, пакуў ён хадзіў; ён мяне застаў на тым самым месцы ля акна, бачыў, што я плакала, сумна паціснуў мне руку і сеў. Мы маўчалі. Потым, праз некалькі хвілін ён мне сказаў: «Любанька, ці ведаеш, аб чым я думаю? Як добра было-б у такую цёплую летнюю ноч, дзе-небудзь у гаі, пакласці галаву табе на калені і заснуць на век».—Злітуйся, Дзмітрый, сказала я яму,—што гэта за чорныя думкі; няўжо табе не шкада нікога пакінуць тут? «Шкада», адказаў ён: «вельмі шкада і цябе, і Яшу; але Сямён Іванавіч кажа, што я толькі магу пашкодзіць выхаванню Яшы, ды я і сам згодзен, што ты лепш выхаваеш яго, чым я. Апрача таго, друг мой, і там, як тут, вечная малітва аб вас; малітва, поўная веры і спадзявання, знойдзе доступ... Табе будзе мяне шкада, я гэта ведаю, друг мой, ты такая добрая; але ты знойдзеш сілы перажыць гэты ўдар, прызнайся сама». Мне было страшэнна цяжка слухаць яго; я з гэтых слоў чула і бачыла пачуццё нядобрае, слёзы ліліся ў мяне з вачэй. Што гэта такое? Мне пачынае здавацца, што я склікала нейкія бяdotы на наша жыццё. А, тым часам, сумленне маё чыстае... Няўжо я давяла яго да такога стану тым, што мала кахала яго або... У яго няма ранейшай веры ў мяне, гэта я бачу! Няўжо ў яго бларадной душы ёсць месца пачуццю, якога назваць не хачу?

Няўжо ён падазрае, што я перастала кахаць яго і кахаю другога. Божа мой! як мне растлумачыць гэта яму? Я не другога кахаю, а кахаю яго і кахаю Вальдэмара; сімпатыя мая з Вальдэмарам зусім іншая... Дзіўна, мне здавалася, што жыццё наша супакоілася, што яно пойдзе шырока, поўна,—і раптам нейкая прорва раскрылася пад нагамі... абы ўтрымацца на краі... Цяжка... Калі-б я ўмела добра іграць на фартэп'яно, я выклікала-б тыя гукі з душы, якія не ўмею выказаць; Дзмітрый зразумеў-бы мяне, ён зразумеў-бы, што ўнутры мяне ўсё чыста. Бедны Дзмітрый! ты пакутуеш за бязмежнае каханне тваё; я кахаю цябе, мой Дзмітрый! калі-б я з самага пачатку не таілася ад яго, гэтага-б ніколі не было; што за нячыстая сіла спыніла мяне? Як толькі ён супакоіцца, я пагавару з ім і ўсё, усё раскажу яму...

23 чэрвеня. Сямён Іванавіч, здаецца мне, таксама змяніўся ў адносінах да мяне; ды што-ж я зрабіла?.. Я нічога не разумею,—ні што зрабіла, ні што зрабілася. Дзмітрый спакайнейшы сёння; я шмат аб чым гаварыла з ім, але не ўсё; былі хвіліны, калі мне здавалася, што ён разумее мяне, але праз хвіліну я ясна бачыла, што мы зусім па рознаму глядзелі на жыццё. Я пачынаю думаць, што Дзмітрый і раней не зусім разумеў мяне, не цалкам спачуваў,—гэта страшная думка!

24 чэрвеня. Увечары, позна. Жыццё, жыццё! Сярод туману і суму, сярод хваравітых прадчуванняў і сапраўднага болю раптам засвеціць сонца, і так зробіцца светла, добра.. Толькі што пайшоў Вальдэмар; доўга гаварылі мы з ім... Ён таксама сумуе і шмат пакутуе, і як зразумела мне кожнае слова яго! Навошта людзі, акалічнасці надаюць нейкі іншы характар нашай сімпатыі, псуюць яе? Навошта яны ўсё гэта робяць?

25 чэрвеня. Учора быў Іванаў дзень. Дзмітрый быў на імянінах у аднаго настаўніка. Ён вярнуўся позна і нецвярозы. Я ніколі не бачыла яго ў такім стане. Бледны, з раскудлачанымі валасамі, няпэўнымі крокамі хадзіў ён па спальні. «Табе нядобра, мой друг?» сказала я. «Ці не даць табе вады?»—«Так, гаварыў ён, цяжка дыхаючы ад хвалявання, і з выразам, зусім не ўласцівым яго характару:—калі-б ты прынесла столькі вады, каб утапіцца можна было, я падзякаваў-бы цябе». Я глядзела проста ў вочы яму, ён збянтэжыўся.—Не слухай, літуйся, маёй бязглуздзіцы, сказаў, спалохаўшыся, мабыць, майго позірку,—сам не ведаю, як выпіў лішнюю шклянку віна, ад гэтага жар, брэд... Бывай, мой друг, я адпачну тут крыху,—і ён кінуўся, зусім адзеты на канапу і хутка заснуў цяжкім сном. Я не спала ўсю ноч; вялікая пакута адбівалася на сонным твары яго; часам ён усміхаўся, але не сваёй усмешкай... Не, Дзмітрый, мяне не абманеш! Ты не выпадкова выпіў лішнюю шклянку віна, ты не без памяці гаварыў твае словы; а віно толькі надало табе жорсткасці, якой зусім няма ў тваёй душы. Што гэта робіцца над нашымі гало-

вамi, божа літасцівы! Гэта вышэй сіл чалавечых! Цяжка табе, бедны Дзмітрый! А як-жа мне бачыць яго пакуты і ведаць, што прычынаю ўсяго я!

Праз тры гадзіны. Не магу яшчэ нічога ўпарадкаваць; на душы ўсё непакойна, як пасля буры хвалі не могуць суняцца. Кроў стукае ў вісках, сэрца б'ецца так, што мушу трымацца за грудзі.—Дзмітрый! і табе не грэх так нікчэмна мяне разумець? і як ты, бедны, пакутуеш за гэта! Палягчэння яму, палягчэння!.. Ах, як кружыцца галава і гарыць! Ці не гарачка зноў! Я гаварыла з Дзмітрыем, я патрабавала ад яго тлумачэння яго смутку, яго ўчынкаў, яго слоў. Так! ён страціў веру ў мяне, ён ніколі не зразумее, што ва мне робіцца. Гэта страшна, таму што я не магу нічога перамяніць... Усё пакрываецца туманам, у грудзях трэпет, боль. Навошта я сустрэлася з Вальдэмарам?..

26 чэрвеня. Як усё дзіўна і пераблытана ў людскіх разуменнях! Падумаеш часам і не ведаеш: злаваць ці смяяцца. Мне сёння ўспала на думку, што самааданейшая любоў—найвышэйшы эгаізм, што найвялікшая пакорлівасць, што ціхамірнасць—страшэнная гордасць, патаемная жорсткасць; мне самой робіцца страшна ад гэтых думак, так, як бывала, маленькай дзяўчынкай я лічыла сябе пачварнай, злачыннай за тое, што не магла любіць Глафіры Львоўны і Аляксея Абрамавіча; што-ж мне рабіць, як абараніцца ад сваіх думак і навошта? Я не дзіця. Дзмітрый не абвінавачвае мяне, не папракае, нічога не патрабуе; ён зрабіўся яшчэ пяшчотней. *Яшчэ!* Вось у гэтым *яшчэ* і відаць, што ўсё гэта не натуральна, не так; у гэтым столькі гордасці і знявагі для мяне і такая далеч ад разумення. Ён вельмі пакутуе, але што сказаць пра тую жанчыну, якая за каханне плаціць атрутай? Але, божа мой, ці-ж хацела я гэтага! Я гаварыла з ім больш адкрыта, чым гэта зрабіла-б іншая жанчына; ён, відаць, уступае, але ў той-жа час у яго накапліваецца зусім іншае ў душы, і ён не саўладае з гэтым іншым.

27 чэрвеня. Яго сум набывае выгляд безвыходнай распачы. У тых дні пасля сумных гутарак з'яўляліся хвіліны крыху святлейшыя. Цяпер не. Я не ведаю, што мне рабіць. Я знемагаю. Шмат трэба было, каб давесці гэтага ціхага чалавека да распачы, я давяла яго, я не ўмела шанаваць гэтае каханне. Ён не верыць больш словам майго кахання, ён гіне. Памерці-б мне цяпер... зараз, зараз-жа памерла-б!

Я пачынаю пагарджаць сабой; але горш за ўсё і найбольш незразумела тое, што ў мяне сумленне спакойнае; я нанесла страшны ўдар чалавеку, усё жыццё якога афяравана мне, якога я кахаю, і я адчуваю сябе толькі няшчаснай; мне здаецца, было-б лягчэй, калі-б я зразумела сябе злачыннай, о, тады-б я кінулася яму ў ногі, я абняла-б маімі рукамі яго калені, я раскаяннем сваім загладзіла-б усё: раскаянне выводзіць усе плямы з душы. Ён такі пяшчотны, ён не мог-бы працівіцца, ён дара-

ваў-бы мне, і мы, выпакутаваўшы адзін аднаго, былі-б яшчэ шчаслівейшымі. Што-ж гэта за праклятая гордасць, якая не дапускае раскаяння ў душу? Мне хацелася-б цяпер быць адной, дзе-небудзь далёка,—толькі-б Яшу ўзяла з сабой; я вандравала-б дзе-небудзь паміж чужымі людзьмі і ўзмацнела-б... Ты не знойдзеш, Дзмітрый, прымірэння ў сваёй душы. Ах, друг мой, я аддала-б усю кроў маю да апошняй каплі, калі-б ты мог, хацеў зразумець мяне; як табе было-б добра! Ты станеш афірай твайго ўзнёслага неразумення, я пайду за табой у гэтую прорву, пайду, таму што кахаю цябе, таму што падземныя сілы мяне абралі для тваёй пагібелі. Часам мне здаецца, што два-тры словы з Вальдэмарам аблягчылі-б мяне, і я баюся шукаць выпадку з ім бачыцца. Вось што зрабілі плёткі! Яны паспелі закінуць страх і ў мяне, паспелі атруціць светлае і благароднае пачуццё. Няхай гэта даруецца ім! Сямён Іванавіч ускосна чытаў мне мараль... О, добры Сямён Іванавіч! Мне так шкада было яго: нічога не разумее, гаворыць пра святых матчыны абавязкі... Няўжо ён не здагадваецца, што я часам думала аб гэтым? Спагада людская больш зневажае, як людскі холад... Дружба лічыць лепшым сваім правам прывязаць друга да ганебнага слупа... Потым патрабаваць выканання парад, якімі-б агіднымі яны не былі таму, каму даюцца... Ах, як усё гэта нікчэмна! Фу, душна, як у маленькім пакоіку, калі ўсе вокны зачынены ды яшчэ мухі лётаюць!..

Калі-б Бельтаў не прыязджаў у NN, многа прайшло-б шчаслівых і спакойных гадоў у ціхай сям'і Дзмітрыя Якаўлевіча,—вядома, але гэта не суцяшае; ідучы каля абгарэлага дома, счарнелага ад дыму, без вокнаў, з голымі комінамі, я сам часта думаў: калі-б не запала іскра ды не раздулася-б у полымя, дом гэты прастаяў-бы многа гадоў, і ў ім-бы балявалі, весяліліся, цяпер ён толькі гурба каменя.

Аповесць наша, уласна, скончана; мы можам спыніцца, пакідаючы чытачу вырашаць: хто вінаваты? Але ёсць яшчэ некалькі падрабязнасцей, якія здаюцца нам доўжць цікавымі; дазвольце ім падзяліцца. Звяртаемся спачатку да беднага Круцыферскага.

Круцыферскі, неўзабаве пасля хваробы сваёй жонкі, заўважыў, што нейкая думка яе вельмі трывожыць; яна была задуманнай, неспакойнай... У яе твары было нешта больш гордае і сільнае, чым заўсёды. Круцыферскаму прыходзілі розныя тлумачэнні ў галаву дзіўныя, неймаверныя; ён унутрана смяяўся з іх, але яны вярталіся.

Аднаго разу нейк яна сядзела з Яшам; раптам у прырэднім пакоі стукнулі дзверы, і нехта запытаўся: дома?—Гэта Бельтаў, сказаў Круцыферскі, узнімаючы вочы, і вочы яго заўважылі лёгкі румянец на твары Любові Аляксандраўны і ажыўлены позірк.

які, здаецца, не для яго так ажывіўся. Ён здрыгануўся і прамаўчаў. Ён вельмі добра ведаў, што жонка яго была ў вялікай дружбе з Бельтавым, і нікольні не здзіўляўся гэтаму; але гэты позірк, але гэтая чырвань, што прабегла па яе твары? Няўжо? думаў ён і зноў паглядзеў на тое, што рабілася. Бельтаў ласкаў Яшу; але якім, поўным пяшчоты і захаплення, позіркам, ён глядзеў на маці! У гэтым позірку толькі сляпы не заўважыў-бы каханья, каханья палкага і яшчэ больш, каханья шчаслівага. Яна стаяла, апусціўшы вочы; рукі яе крыху дрыжалі; ёй, здаецца, было вельмі добра. Дзмітрый Якаўлевіч, сказаўшы некалькі слоў, вышаў у другі пакой. Няўжо гэта праўда? пытаўся ён у сябе, напалоханы; у яго ў галаве зрабіўся такі сумбур, у вушах стук, што ён хутчэй сеў на ложка; пасядзеўшы хвілін пяць, у якія ён нічога не думаў, а адчуваў нейкі недарэчна-цяжкі настрой, ён увайшоў у пакой; яны гутарылі так прыязна, так сімпатычна, яму здалася, што ім ён зусім не патрэбен. Ён пачаў хадзіць па пакоі і ўспамінаць розныя дробязі, якія ў свой час зусім мала звярнулі на сябе ўвагу, але з'явіліся цяпер, як доказы, як пацверджанні. Калі Бельтаў пайшоў, яна яго праводзіла, яна яму ўсміхнулася, і як усміхнулася! «Так, яна яго кахае». Сазнаўшыся ў гэтым, ён з жахам пачаў адштурхваць гэтую думку, але яна была ўпартая, яна ўсплыла; цяжкая, безразважная распач ахапіла яго. «Вось яны мае прадчуванні! што мне рабіць? і ты, і ты не кахаеш мяне!» І ён рваў валасы на галаве, кусаў губы, і раптам у яго душы, мяккай і далікатнай, з'явілася страшная магчымасць злабы, нянавісці, зайздрасці і патрэбы адпомсціць, і ў дадатак ён знайшоў сілу ўсё гэта стаіць. Прышла ноч; яму вельмі хацелася плакаць, але не было слёз; хвілінамі сон зводзіў яго павекі, але ён зараз-жа прачынаўся, абліты халодным потам; ён бачыў у сне Бельтава, які вядзе за руку Любоў Аляксандраўну, са сваімі вачыма поўнымі каханья; і яна ідзе, і ён разумее, што гэта назаўсёды,—потым зноў Бельтаў, і яна ўсміхаецца яму, і ўсё так страшна; ён устаў. На дварэ развідела; яна спала, твар яе быў спакойны; твар чалавека ў сне мае часам асабліва чароўную прывабнасць,—такі, сапраўды, у гэтую хвіліну быў твар Любові Аляксандраўны, і раптам усмешка паказалася на вуснах. «Яна бачыць яго ў сне», падумаў Круцыферскі і паглядзеў на яе з такой нянавісцю, з такім зверствам, што, калі-б не меў ён ціхамірных звычак нашага веку, ён задушыў-бы яе не горш за венецыянскага маўра; у нас трагедыі канчаюцца не так крута. «За гэтае бязмежнае каханне, чым яна заплаціла? О, божа мой, божа мой!—за такое каханне!»—паўтараў ён і нібы хацеў уцячы ад сябе і ад страшнай спакусы; ён падышоў да дзіцячага ложка. Яша раскінуўся, паклаў ручку пад шчаку і моцна спаў. «Ты хутка застанешся сиратой», думаў, стоячы перад ім, Дзмітрый Якаўлевіч.—«Бедны Яша!.. Я табе больш не бацька, не магу і не хачу цярэць гэ-

тага; беднае дзіця! даручаю цябе заступніку ўсіх сірот... Як ён падобен да яе!» Ён заплакаў. Слёзы, малітва і спакойны выгляд спаўшага Яшы крыху палегчылі настрой пакутніка; чарада зусім іншых думак з'явілася ў размякчонай душы яго. «Ды ці маю я падставу абвінавачваць яе? Хіба яна хацела яго пакахаць? І пры тым ён... я сам амаль што закаханы ў яго...» і наш узнёслы лятученнік, толькі што шалёны рэўнівец, караючы муж, раптам рашыў самаафярна маўчаць. «Няхай яна будзе шчаслівая, няхай яна пазчае маё самаадданае каханне, толькі каб мне яе бачыць, толькі каб ведаць, што яна існуе; я буду яе братам, яе другам!..» І ён плакаў ад расчулення, і яму стала лягчэй, калі ён адважыўся на гіганцкі подвiг,—на бязмежнае афярванне сабой, і ён цешыўся думкай, што яна будзе расчулена яго афярай. Але гэта былі хвіліны душэўнага прымусу; ён менш чым у два тыдні, знямог, зваліўся пад цяжарам такой ношы.

Не будзем вінаваціць яго; падобныя процінатуральныя добрадзеянні, наўмысныя самаафярванні зусім не ў натуры чалавека і бываюць больш за ўсё толькі ва ўяўленні, ане на справе. На некалькі дзён яго хапіла; але першая думка, што аслабіла яго гераізм, была халодная і вузкая: «Яна думае, што я нічога не бачу, яна хітруе, яна прытвараецца». Аб кім думаў ён гэта? Аб жанчыне, якую ён так кахаў, так паважаў, якую павінен быў-бы ведаць, але не ведаў. Потым унутраная туга, якая з'ядала яго сама па сабе, пачала прарывацца ў словах, таму што словы плягчаюць смутак, гэта павяло да размоў, у якіх ні ён не ўмеў спыніцца, ні Любоў Аляксандраўна не захацела-б. Цяжка яму зрабілася пасля размоў з ёй; ён стараўся не быць з ёй сам-насам, а тым часам у адшэльніцкім жыцці сваім яны амаль заўсёды былі ўдваіх. Ён прабаваў больш займацца, але яму навука не ішла ў галаву, кніга не чыталася, або пакуль вочы яго чыталі, уяўленне выклікала светлыя ўспаміны былога, і часта слёзы ліліся градам на старонкі якога-небудзь вучонага трактата. У душы яго адкрылася нейкая пустэча, межы якой нібы рассоўваліся з кожнай гадзінай і жыць з якой было немагчыма. Ён пачаў шукаць забаў. Мы бачылі ў журнале, як ён вярнуўся ў Іванаў дзень з вечарынкi вучонага прыяцеля свайго—Медузіна.

Дарэчы, каб адпачнуць ад паэтычных месц, пойдзем на вучоную гутарку Медузіна і пачнем з таго, без чаго ўвайсці ў яе нельга: пазнаёмімся з шаноўным гаспадаром. Знаёмства гэта тое прыемнае, што мы выдзелім яго ў новы раздзел.

VI

Іван Афанасьевіч Медузін, настаўнік лацінскай мовы і ўтрымальнік прыватнай школы, быў найлепшы чалавек і зусім не падобны да Медузы, знадворку таму, што ён быў пляшывы, унутры таму, што ён быў повен не злайбой, а настойкай. Медузінам яго называлі ў семінары, па-першае, таму, што трэба было

як-небудзь назваць, а, па-другое, таму, што ў будучага вучонага чалавека валасы тырчалі ва ўсе бакі і мелі незвычайную таўшчыню, так што іх можна было палічыць за дрот, але сакрушальная сіла часу «і вецер іх разнёс». З семінарыі Іван Афанасьевіч, апрача прыемнага міфалагічнага прозвішча, вынес тую трывалую адукацыю, якая звычайна трымаецца ў семінарыстаў да апошняга дня іх жыцця і кладзе на іх той самабытны адбітак, па якому вы пазнаеце былога семінарыста ва ўсіх убранных. Арыстакратычныя манеры не былі характэрнай уласцівасцю Медузіна: ён ніколі не мог адважыцца гаварыць вучням вы і не дадаваць у гутарцы слоў, мала ўжытных у вышэйшых колах грамадства. Івану Афанасьевічу было гадоў пяцьдзесят. Спачатку ён быў настаўнікам у розных дамах, нарэшце, дайшоў да таго, што завёў сваю ўласную школу. Адночы прыяцель яго, настаўнік, таксама з семінарыстаў, па прозвішчу Кафернаумскі, які адзначаўся тым, што ў яго з самага нараджэння не сунімаўся пот і што ён у трыццаць градусаў марозу бесперастанку выціраўся, а ў трыццаць гарачыні ў яго проста сыпаліся кроплі з твара, сустрэўшы Івана Афанасьевіча ў класе, сказаў яму, знарок пры сведках:

— «Але-ж, здаецца, Іван Афанасьевіч, дзень імяжін ваших, калі не памыляюся, набліжаецца. Вядома, мы адсвяткуем яго і сёлета паводле прынятага ўжо вамі звычайу».

— Пабачым, шаноўнейшы, пабачым, адказаў Іван Афанасьевіч з усмешкай і на гэты раз надумаў чамусьці яшчэ пышней як раней справіць свае імяніны.

Гаспадарка Івана Афанасьевіча не была *мантыравана*. Ён жыў гадоў пятнаццаць безвыезна ў NN, але можна было думаць, што ён толькі ўчора прыехаў у горад і не паспеў нічога набыць. Гэта было не столькі ад скупасці, колькі ад таго, што ён зусім не ведаў рэчаў, патрэбных чалавеку, які жыве ў грамадзянскім грамадстве. Рыхтуючыся справіць бал, ён агледзеў сваю гаспадарку: аказалася, што ў яго было шэсць чайных кубкаў; з іх два ператварыліся ў шклянкі, страціўшы свае адзіныя ручкі; да іх усіх было тры сподачкі; быў у яго таксама самавар, некалькі талерак, якія зыбаліся на стале, таму што кухарка накупіла іх з браку, дзве шкляначкі на ножках, якія Медузін скромна называў «сваімі гарэлачнымі чаркамі», тры цыбукі, заткнутыя нейкай гразю, мабыць, каб не было скразнога ветру ўнутры іх. Вось і ўсё. А ён паклікаў усіх школьных настаўнікаў; доўга думаў ён, што рабіць, і, нарэшце паклікаў кухарку сваю, Пелагею (заўважце, што ён яе ніколі не называў Палагеей, а як належыць, Пелагеей; таксама слова «чацварток» і «пятюк» ён не замяняў далікатнымі «чацвер» і «пятніца»).

Пелагея была жонкай аднаго храбрага воіна, які пайшоў праз тыдзень пасля шлюбу ў міліцыю і з той пары не знайшоў часу ні вярнуцца, ні напісаць вестку аб смерці сваёй, такім

чынам паставіўшы Пелагею ў вельмі непрыемнае становішча ўдавы, быўшай на падазрэнні, што яе муж жывы. Я маю тысячы прычын думаць, што тоўстая, высокая, завязаная хусткай і ўпрыгожаная бародаўкамі і вельмі цёмнымі бровамі Пелагея мела пад сваім ведамам не толькі кухню, але і сэрца Медузіна, але я вам іх не скажу таму, што таямніцы прыватнага жыцця для мяне свяшчэнныя. Яна з'явілася. Ён раскажаў ёй пра сваё цяжкае становішча.—«Дык вось як нячысцік вас», адказала Пелагея, «а яшчэ вучонья! Як, даруй божа, хлапчук які неразумны: гэтакую процьму наклікаць, а іншы раз дзесяці капеек на парткамыйнае не выпрасіш! Што цяпер будзем рабіць? Перад людзьмі сорам: нібы пагарэльцы якія».—«Пелагея!» сказаў гучным голасам Медузін.—«Не ўжывай на зло цярплівасць маю; імяніны гуляць з сябрамі хачу і зраблю; прырэчанняў бабскіх не цярплю».

Уплыў Цыцэрона мог-бы заўважыць кожны, але Пелагея, усхваляваная весткай аб імянінах, не думала пра Цыцэрона.

— Вядома, мы і замаўчым; справа ваша, хоць за акно кідайце грошы, калі блесір дастаўляе. Дайце пяцьдзсят рублёў, усяго накуплю, апрача напіткаў. Пелагея вельмі добра ведала, што Медузіну не спадабаецца яе адказ, а таму, сказаўшы гэта, яна з глыбокім пачуццём уласнай годнасці падпёрла адну руку другой, а першай рукой шчаку і спакойна чакала ўплыву сваіх слоў.

— Пяцьдзсят рублёў на гэтую дрэнь! Ты што, хіба перапілься, ці што? Пяцьдзсят рублёў без напіткаў? Вярзеш немаведама што! баба дурная! ніякай парады не ўмее даць! Дык ідзі-ж да айца Іоанікія запрасіць яго да мяне дваццаць чацвёртага чысла і папрасі ў яго пасуды на вечар.

— Яшчэ чаго, па дварах швэндацца за пасудаў.

— Пелагея! знаёмы табе гэты чалавек? запытаўся Медузін, паказваючы на сучкаваты кій, што стаяў у куце.

Пелагея, убачыўшыся са знаёмым, пайшла ў кухню надзець капот, шоўкавую хустку і потым з бурчэннем накіравалася да айца Іоанікія; а Медузін сеў за пісьмовы стол і прасядзеў з гадзіну ў глыбокім задуменні; потым раптам «абышоўся пры дапамозе рукі», схпіў паперу і напісаў,—вы думаеце, каментарый да «Энеіды» або да Еўтропіевай кароткай гісторыі,—і памыляецца... Вось што ён напісаў:

1. Расійская граматыка і логіка шмат ужывае
2. Гісторыя і геаграфія ужыв. парадкам
3. Чыстая матэматыка слаба
4. Французская мова вінаградн. шмат
5. Нямецкая мова піва вельмі многа
6. Рысаванне і чыстапісанне адну настойку
7. Грэчаская мова¹ усё ўжывае.

¹ У мяне было напісана «айцец закона ўчыцель»... цензура замяніла яго грэчаскім вучыцелем! А. І. Г.

Пасля гэтых антрапалагічных адзнак Іван Афанасьевіч напісаў адпаведную ім праграму:

Вядро сантурынскага	16 руб. — кап.
$\frac{1}{2}$ вядра настойкі	8 „ — „
$\frac{1}{2}$ вядра піва	4 „ — „
2 бутэлькі мёду	— руб. 50 кап.
Судацкага 10 бутэлек	10 „ — „
3 бутэлькі ямайскага	4 „ — „
Салодкай водкі штоф	2 „ 50 „
Усяго	45 руб. — кап.

Медузін быў задаволены каштарысам: не так, каб вельмі дорага, а выпіць хопіць; апрача гэтага, ён асігнаваў значныя грошы на набыццё вязігі для пірагоў, вяндрліны, паюснай ікры, лімонаў, селядцоў, табаку і мятных пернікаў,—апошнія ўжо не з патрэбы, а з роскашы.

Госці сабраліся а сёмай гадзіне. А дзевятай з Кафернаумскага ішоў ужо праліўны дождж; а дзiesiąтай настаўнік геаграфіі, размаўляючы з настаўнікам французскай мовы пра смерць яго жонкі, памёр са смеху і не мог ніяк зразумець, што ўласна смешнага было ў смерці гэтай шаноўнай жанчыны,—але найбольш дзіўна тое, што і француз, няўцешны ўдавец, глядзячы на яго, зарагатаў, хоць і ўжываў адно вінаграднае. Медузін паказваў сам прыклад гасцям; ён піў бесперастанку і ўсё, што ні падавала Пелагея,—пунш і піва, гарэлку і сантурынскае, нават паспеў перакуліць стакан мёду, якога было толькі дзве бутэлькі; падбадзёраныя такім прыкладам госці не адставалі ад гаспадара. Адзін Круцыферскі, запрошаны гаспадаром для пашаны, таму што ён належаў да вышэйшага вучонага саслоўя ў горадзе,—адзін Круцыферскі не прымаў удзелу ў агульным шуме і гаме: ён сядзеў у куце і курыў люльку. Зоркі позірк гаспадара дабраўся, нарэшце, да яго.

— Дзмітрый Якаўлевіч, вы што-ж пуншыку з лімончыкам!?. Ну, што, дапраўды, сядзіце, галаву апусціўшы, самі не п'еце, другім перашкаджаеце.

— Вы ведаеце, Іван Афанасьевіч, што я ніколі не п'ю.

— І ведаць, шаноўнейшы мой, не хачу, такога глупства! П'еш не п'еш, а з прыяцелямі выпіць трэба; сяброўская гутарка, так... Пелагея, дай шклянку пуншу ды каб мацнейшага. Апошняю заўвагу, мабыць, гаспадар угрунтаваў на тым, што Круцыферскі і слабейшага не хацеў.

Прынесла Пелагея шклянку кізляркі, у якой ляжаў, мабыць, мёртва-п'яны кавалак лімону і ў якой бясследна прапалі некалькі чайных лыжак кіпятку. Круцыферскі ўзяў шклянку, каб адчапіцца ад гаспадара, спадзяючыся, што знойдзе выпадак тры чвэрці выліць за расчыненае акно. Гэта было не так лёгка, таму што Медузін, пасадзіўшы кагосьці за сябе пагуляць у бастон,

падсеў да Круцыферскага.—«Вось, Дзмітрый Якаўлевіч, я табе шчыра скажу, ты мяне абавязаў, сапраўды па-прыяцельску абавязаў, а то вось у твае гады сядзіш дома як прыкуты; вядома, у цябе ёсць там гаспадынька маладая, але-ж, трэба і на свет іншы раз зірнуць. Ну, дай-жа, Дзмітрый Якаўлевіч, я цябе за гэта пацалую»,—і, не чакаючы дазволу і не гледзячы на тое, што ад яго пахла нібы з расчыненых карчомных дзвярэй, вылітаграфіраваў даволі выразна тоўстыя губы свае на шчацэ Круцыферскага. А ўслед за гэтым, не кажучы дрэннага слова, абняў Дзмітрыя Якаўлевіча і Кафернаумскі, з якога пот ліўся ручаямі. Жадаючы прасушыць твар, без відавочнай крыўды сабрата па асвеце юнацтва, Круцыферскі адышоўся ў кут і вынуў хустку. Спіной да яго стаяў няўцешны ўдавец і настаўнік французскай мовы з Густавам Іванавічам, настаўнікам нямецкай мовы, які ў гэтую хвіліну быў наліты півам да канца пазногцяў і курыў люльку з пёрышкам. Ні адзін, ні другі, не заўважылі Круцыферскага і вялі ў поўголаса далей сваю гутарку. Само сабой зразумела, што Круцыферскаму зусім не хацелася падслухаваць, што яны кажуць, але прозвішча Бельтава, вымаўленае досыць гучна, побач з яго ўласным, прымусіла яго здрыгануцца і інстынктыўна прыслухацца.

— Гэта стары шток, гаварыў француз, згладзіўшы неяк усе рускія літары:—і калі Адан не насіў рок, то гэта ад таго, што ён біў адна мушына ў Эдан.

— Та, адказаў Густаў Іванавіч:—та! гэты Пельгтоф, гэта сапраўты Тон-Шуан,—і праз хвіліну голасна зарагатаў; хвіліну гэтую, па нямецкаму звычайу, ён глыбскадумна разважаў над тым, што сказаў французскі настаўнік наконт Адама; дабраўшыся, нарэшце, да сэнсу, Густаў Іванавіч гучна разрагатаўся і, вымаючы з цыбука пёрышка, зусім разгрызенае яго германскімі зубамі, дадаў з вялікім задавальненнем: «*Jch habe die Pointe, sehr gut!*»¹

Але найбольшы ўплыў гэты расказ зрабіў не на Густава Іванавіча, а не чалавек, які амаль не чуў яго, гэта значыць на Круцыферскага. Што гэта значыць, гэтыя два прозвішчы, побач пастаўленыя? Ды як-жа гэта? няўжо страшная таямніца, якую ён толькі падазраваў, у якой ён баяўся сабе прызнацца, зрабілася бруднай плёткай? Ды ці сапраўды яны гаварылі гэта? Вядома, гаварылі,—і вось яны стаяць яшчэ на тым самым месцы і Густаў Іванавіч яшчэ рагоча... Круцыферскаму здалася, што ў яго ў грудзях нешта абарвалася і што грудзі напаўняюцца гарачай крывёю, і ўсё яна падступае вышэй і вышэй і зараз хлыне праз рот... Галава ў яго кружылася, перад вачыма скакалі агеньчыкі, ён баяўся сустрэцца з кім-небудзь позіркам, ён баяўся ўпасці на падлогу—і прыхіліўся да сцяны... Раптам ней-

¹ Я зразумеў, вельмі добра!

чая цяжкая рука схавала яго за рукаў; ён увесь здрыгануўся; што яшчэ будзе? думаў ён.

— «Не, шаноўны Дзмітрый Якаўлевіч, сумленныя людзі так не робяць», казаў Іван Афанасьевіч, трымаючы адной рукой Круцыферскага за рукаў, а другой шклянку пуншу: не, дружка мой, адышоўся ў бачок ды і думаеш, на гэтым канец. У мяне такі закон, бяры, не бяры, твая воля, узяў, дык пі.

Круцыферскі, доўга ўглядаючыся і ўслухаючыся, падобна таму, як Густаў Іванавіч вывучаў заўвагу французскага настаўніка,—нарэшце, сям-так здагадаўся, у чым справа, узяў шклянку, выпіў яе адразу і разрагатаўся.

— Вось люблю, можна чэсці прыпісаць; бачыш які? а кажа, не п'ю, гэтакі хіпун! Ну, Дзмітрый Якаўлевіч, Міця, выпі яшчэ шкляначку... Пелагея, крыкнуў Медузін, выцягваючы са шклянкі Круцыферскага ўласным (абыходлівым) пальцам сваім кавалак лімона;—яшчэ пуншу ды мацнейшага... Вып'еш?

— Давайце.

— Брава, брава!

І Медузін толькі таму не пацалаваў Круцыферскага, што рот яго быў заняты лімонам, які ён з'еў са скурай і костачкамі, далучаючы ў выглядзе тлумачальнай каментары: «кісленькае такі добра, калі фундамент закладзен».

Пунш прынеслі, Круцыферскі выпіў яго, як шклянку вады. Ніхто не заўважыў, што ён быў бледны, як воск, і што пасіне-лыя губы яго дрыжалі, можа, таму, што гасцям здавалася, што ўвесь зямны шар дрыжыць.

Тым часам, пакуль справа ішла на пульку, нястомная Пелагея прынесла на маленькі столік паднос з графінам і шкляначкамі на ножках, потым талерку з селядцамі, перасыпанымі цыбуляй. Селядцы хоць і былі нарублены ўпоперак, але, аднак, не пазаўлены ні хрыбетніка, ні рэбраў, што ім надавала асаблівую, вельмі прыемную вастрыню. Гульня скончылася дробным пройгрышам і буйнай лаянкай паміж людзьмі, якія жылі разам цэлы бастон. Медузін быў у выйгрышы, а, значыцца, у найлепшым настроі.

— Годзе, годзе!—крычаў ён.—Пойдзем лепш, ды з божым благаслаўненнем глынем кантафрэснага.

Іван Афанасьевіч заўсёды называў настойку кантафрэсным, чаму, не ведаю, але думаю, на падставе дастатковых і верных лацінскіх крыніц.

Госці накіраваліся да стала.

— Дзмітрый Якаўлевіч! ужо, напэўна, ты не адмовішся і ад кантафрэснага?

— Давайце і кантафрэснага, адказаў Круцыферскі і перакуліў у горла велізарную чарку пенніка, сапсаванага рознымі травамі, агіднымі на смак і карыснымі, як думаюць лёгкаверныя людзі, для жывата.

Захапленне гасцей было не апісанае; але Пелагея прынесла

пенніку і гуркамі. Круцыферскі выпіў і, на сваё здзіўленне, убачыў, што, сапраўды, у яго на сэрцы стала лягчэй; такое адкрыццё, зразумела, ніколі не магло быць больш дарэчы, як у той час, калі безвыходнае гора раз'ядала яго.

Гадзін у дзесяць з лішкам Сямён Іванавіч Крупаў з'явіўся ў невялікую залу «горада Керэсберг» і пачаў хадзіць туды і назад, з тварам заклапочаным і сярдзітым. Хвілін праз пяць дзверы з пакоя Бельтава адчыніліся, і вышаў Грыгорый, трымаючы адной рукою шчотку, а на другой паліто.

— Што, мусіць, яшчэ спіць?

— Толькі што прачнуліся, адказаў Грыгорый.

— Скажы яму, што я прышоў і маю да яго справу.

— Сямён Іванавіч! закрычаў Бельтаў.—Сямён Іванавіч! калі ласка, заходзьце,—і паказаўся ў дзвярах.

— Ці мацеце вы, запытаўся Сямён Іванавіч,—поўгадзіны часу для мяне?

— Хоць цэлы дзень!—адказаў Бельтаў.

— А можа я перашкодзіў вам? Вы, здаецца, кожнай раніцою займаецеся палітычнай эканоміяй, ці што? Стары зусім не скрыў іранічнага тону пытання.

— Вы, здаецца, сёння і рана ўсталі з пасцелі, але толькі левай нагой, заўважыў Бельтаў, які надзвычай лагодна выслухоўваў заўвагі старога варчуна.

— Значыцца, я ўстаў з той нагі, з якой хацеў.

— Дык калі ласка,—сказаў Бельтаў, паказваючы на дзверы.

Крупаў моўчкі ўвайшоў у іх.

— Владзімір Пятровіч! пачаў Крупаў, і як ён ні хацеў здавацца халодным і спакойным, не мог,—я прышоў з вамі пагаварыць не згараха, а добра падумаўшы аб тым, што раблю. Цяжка мне вам сказаць горкія ісціны, але-ж нялёгка і мне было, калі я іх спазнаў. Я на старасці гадоў застаўся ў дурнях; так памыліўся ў чалавеку, што хлапчуку ў шаснаццаць год трэба было-б чырванець.

Бельтаў здзіўлена глядзеў на старога.

— Калі я пачаў ужо гаварыць, дык буду, як македонскі салдат, рэчы называць сваім імем, а там, што будзе, не мая справа; я стары, аднак, трусом мяне ніхто не назаве, ды і я, з баязлівасці, не назаву неагараднага ўчынка агародным.

— Паслухайце, Сямён Іванавіч! я ўпэўнены, што вы не трус, ды яшчэ больш упэўнены ў тым, што і мяне вы не лічыце за труса; але мне вельмі было-б непрыемна, калі-б прышлося даводзіць гэта вам, якога я шчыра паважаю; я бачу, вы раззлаваны, а таму, як-бы там ні было, зробім умову не ўжываць грубых выразаў; яны маюць дзіўны ўплыў на мяне: яны прымушаюць мяне забыцца пра ўсё добрае ў тым, хто зніжаецца

да лаянкі. Лаянкай вы нічога не растлумачыце, дык вось-бліжэй да справы і выбачайце за aviso¹.

— Добра; я буду, міласцівы судар, далікатным, надзвычай далікатным. Дазвольце мне мець смеласць, Владзімір Пятровіч, вас запытацца: ці ведаеце вы, што вы разбурылі шчасце сям'і, на якую я чатыры гады хадзіў радавацца, якая мне замяняла маю ўласную сям'ю? Вы атруцілі яе, вы зрабілі адразу чатырох няшчаснымі. Са спачування да вашай адзіноты, я ўвёў вас у гэтую сям'ю; вас прынялі, як роднага, вас адагрэлі там, а вы чым аддзякавалі? Дык вось ведайце, муж не сёння, заўтра павесіцца або ўтопіцца, не ведаю, у вадзе ці віне; яна будзе ў сухотах, за гэта я вам ручаюся; дзіця застанецца сіратой на чужых руках,—і, у дадатак, увесь горад трубіць аб вашай перамозе. Дазвольце-ж і мне вас павіншаваць! Благародны старык дрыжаў ад гневу, гаворачы апошнія словы.—А, можа, вам гэта нічога з вышэйшага пункту гледжання, дадаў ён, пачакаўшы крыху.

Бельтаў устаў з канапы і шпарка хадзіў па пакою; потым ён раптам спыніўся перад старым.—Дазвольце мне ў вас цяпер запытацца, хто вам даў права так дзёрзка і так груба дакранацца да найсвяцейшай таямніцы майго жыцця? Адкуль вы ведаеце, што я не ўдвая няшчаснейшы за іншых? Але я забываю ваш тон; калі ласка, я буду гаварыць. Што вам ад мяне трэба ведаць? Ці кахаю я гэтую жанчыну? Я кахаю яе! Так, так! тысячу разоў паўтараю вам: я кахаю ўсімі сіламі душы маёй гэтую жанчыну! Я яе кахаю, чуеце?

— Дык навошта-ж вы яе губіце? Калі-б вы былі чалавек з душою, вы спыніліся-б на першай ступені, вы не далі-б заўважыць свайго кахання! Чаму вы не пакінулі іх дом? Чаму?

— Вы прасцей запытайцеся: навошта я жыву наогул? Сапраўды, не ведаю! Можа, для таго, каб загубіць гэтую сям'ю, каб загубіць лепшую жанчыну, якую я сустракаў. Вам усё гэта лёгка і пытацца і ганіць. Відаць, у вас сэрца змоладу білася ціха, а то засталася-б хоць што-небудзь на ўспамінку. Калі ласка, я буду адказваць на вашы пытанні. Так! я адчуваю цяпер патрэбу не апраўдвацца,—я не прызнаю над сабой суда, апрача мяне самога,—а гаварыць; ды апрача таго, вам няма чаго больш мне сказаць: я зразумеў вас; вы будзеце толькі прабаваць тыя самыя рэчы выказваць у больш і больш зневажальнай форме; гэта, нарэшце, раззлуе нас абодвух, а, дапраўды, мне не хацелася-б паставіць вас на бар'ер, між іншым, таму, што вы патрэбны, неабходны для гэтай жанчыны.

— Гаварыце, гаварыце, я буду слухаць.

— Я прыехаў сюды ў адну з самых цяжкіх эпох майго жыцця. У апошні час я расстаўся з загранічнымі сябрамі; тут не было ніводнага чалавека, блізкага мне; я спаткаўся з нека-

¹ Папярэджанне.

торымі ў Маскве—нічога агульнага! Гэта яшчэ больш падмацавала мой намер ехаць у NN. Вы ведаеце, што тут было, і ці весела я жыў? Раптам я сустракаю гэтую жанчыну... Вы яе любіце, паважаеце, але вы яе зусім не ведаеце, таксама, як не ведаеце мяне. Вы дорага ацанілі яе сямейнае шчасце, яе каханне да мужа, да дзіцяці,—толькі; не злуйцеся,—ёсць хвіліны, калі гавораць не адны салодкія ісціны... Не думайце, каб знешняя блізаць або лік гадоў распячатвалі душу аднаго другому,—ні ў якім разе! Вельмі часта людзей, якія жылі гадоў дваццаць разам, у труну кладуць чужымі, а часам яны і кахаюць адзін аднаго, ды не ведаюць; а брацкае спачуванне ў адзін момант раскрывае ўдзесьцера больш. Разам з тым, маючы прывычку маралізаваць, вы на яе глядзелі дактаральна, зверху ўніз; а я, здзіўлены незвычайнай сілай яе, я схіляўся перад ёю. Дзіўная іста! Як гэта зрабілася ў ёй, што тыя вынікі, за якія я афяраваў паловаю жыцця, да якіх дабіўся працамі і мучэннямі і якія такімі новымі мне здаваліся, што я іх шанавалі, лічыў іх за нешта выпрацаванае,—было для яе простымі, само сабой зразумелымі ісцінамі: яны ёй здаваліся звычайнымі. Не ведаю, я шмат людзей сустракаў; у кожнага рана ці позна дойдзеш да яго гарызонта, дойдзеш да рову, праз які ён перасадзіць не можа; у ёй я не бачыў гэтага гарызонта. Якія імгненні сапраўднага шчасця я зазнаў у гэтых вечары, калі мы доўга гутарылі.. Я адпачыў за ўвесь холад, зазнаны ў маім жыцці. Першы раз чалавек спазнаў, што такое каханне, што такое шчасце, і чаму ён не спыніўся? Гэта, нарэшце, робіцца смешным; столькі разважлівасці ў мяне няма. Ды і потым гэта зусім было непатрэбна. Калі я ўсвядоміў гэта, калі я сам зразумеў—было позна.

— Ды скажыце, нарэшце, якая ў вас мэта? ну, што-ж далей?

— Я не думаў аб гэтым і нічога не магу сказаць вам.

— Вось затое і маеце перад вачыма вынікі сваёй неабдуманасці.

— Вы думаеце, што я безуважна гляджу на гэтыя вынікі, што я чакаў, каб вы прышлі мне расказаць? Раней яшчэ за вас я зразумеў, што маё шчасце згасла, што эпоха, поўная паэзіі і ўпаення, мінула, што гэтую жанчыну замучаць... таму што яна надзіва высока стаіць. Дзмітрый Якаўлевіч добры чалавек, ён яе бязмежна кахае, але ў яго каханне манія; ён сябе загубіць гэтым каханнем, што-ж з гэтым рабіць?.. Горш за ўсё, што ён і яе загубіць.

— Як-жа, па вашаму,—яму трэба было-б безуважна глядзець на тое, што яго жонка кахае другога.

— Я гэтага не кажу. Мабыць, яму трэба было тое зрабіць, што ён зрабіў; кожная натура вельмі верна сабе, асабліва ў крытычных хвілінах. А ведаеце, чаго яму не трэба было рабіць? Спалучаць сваё жыццё з жанчынай такой сілы, як яна.

— На няшчасце, гэта я яму гаварыў перад шлюбам, але зга-

дзіцеся, што цяпер позна пра гэта размаўляць і што да вашага прыезду яна была шчаслівая.

— Сямён Іванавіч, гэта так не засталася-б на заўсёды. Гэтакія непаразумыні рана ці позна ўспльваюць; як гэта вы так непаслядоўны!

— Дапраўды, гэта справа не лёгкая! Ох, вось чаму я нездарма заўсёды казаў, што сямейнае жыццё рэч вельмі небяспечная, але прапаведваў, як Іоан у пустыні: ніхто мяне не слухаў. Хоць-бы вы з жалю проста...

— Я, дапраўды, не ведаю, чаго вы ад мяне хочаце. Пасля яе хваробы я пачаў заўважаць яе смутак і яго нямую безвыходную роспач. Я амаль кінуў хадзіць да іх, вы гэта ведаеце, а чаго мне гэта каштавала, ведаю я; дваццаць разоў браўся я пісаць да яе—і, баючыся пагоршыць яе стан, не пісаў; я бываў у іх—і маўчаў; у чым-жа вы мяне папракаеце, што вы хочаце ад мяне? спадзяюся, што не простае жаданне кінуць у мяне некалькі зняваг прывяло вас да мяне?

— Владзімір Пятровіч, ну, давядзіце-ж, што вы моцны чалавек; я веру, што вам гэта цяжка, ну але-ж прынясіце афяру, вялікую афяру... А мы, можа, выратуем гэтую жанчыну; Владзімір Пятровіч, выязджайце адсюль!.. І нейкая пяшчотнасць у тоне замяніла ненатуральную жорсткасць... Голас у старога дрыжаў. Ён любіў Бельтава.

Бельтаў адкрыў свой партфель, пакапаўся ў паперах і падаў яму пачатае пісьмо.—«Прачытайце», сказаў ён. Пісьмо было да маці; ён паведамляў яе аб сваім цвёрдым намеры зноў ехаць за граніцу і прытым вельмі хутка.

— Вы бачыце, я еду. І вы думаеце, што вы выратуеце яе гэтым, запытаўся ён засмучоны, ківаючы галавой:—найдабрэйшы Сямён Іванавіч?

— Дык што-ж рабіць?—запытаўся Крупаў з нейкай роспаччу.

— Не ведаю, адказаў Бельтаў.—Сямён Іванавіч, я напішу да яе пісьмо і прынесу яго да вас, вы аддасце, слова гонару!

— Аддам, адказаў Крупаў.

Бельтаў праводзіў Сямёна Іванавіча, сумнага і расстроенага, да дзвярэй.

Потым ён вярнуўся да свайго століка і кінуўся на канапу ў нейкім поўным знясіленні; відаць было, што гутарка з Крупавым нанесла яму страшэнны ўдар; відаць было, што ён не мог яшчэ аўладаць ёй, абмеркаваць, асіліць. Гадзіны дзве ляжаў ён з загасшай сігарай, потым узяў аркуш паштовай паперы і пачаў пісаць. Напісаўшы, ён склаў пісьмо, адзеўся, узяў яго з сабой і пайшоў да Крупава.—Вось пісьмо, сказаў Бельтаў.—Можаце вы, Сямён Іванавіч, знайсці мне выпадак з ёй бачыцца, пры вас, на дзве хвіліны ці не?

— Але навошта?

— Што вам да гэтага: горш ад гэтага не будзе. Калі ў вас калі-небудзь была хоць якая прыхільнасць да мяне, вы гэта зробіце.

— Калі вы едзеце?

— Заўтра раніцой.

— Будзьце ў восем гадзін у садзе.

Бельтаў паціснуў яму руку.

— А я бачыў сёння яго ў самым няшчасным становішчы.

— Пакіньце; ні слова. Сямён Іванавіч, умаляю вас.

Бледная, схудалая, з заплаканымі вачыма, ішла няшчасная Любоў Аляксандраўна пад руку з Крупавым, яна была ў ліхарадцы, вочы мелі страшны выраз. Яна ведала, куды яна ішла, і ведала чаго. Яны прышлі да знаёмай лавачкі і селі на яе; яна плакала, у руках яе было пісьмо; Сямён Іванавіч, забыўшыся нават аб павучальных заўвагах, выціраў слязу за слязой.

Падышоў Бельтаў; усё светлае ў твары яго знікла, у кожнай рысе яго твара відаць была нясцерпная пакута. Ён узяў яе руку. Ён быў падобен да мерцвяка.

— Бывайце, сказаў ён ёй ледзь чутным голасам:—я зноў вандраваць; але наша сустрэча, але ваш вобраз захаваецца ва мне... Ён мяне суцешыць у апошнюю хвіліну жыцця.

— Назаўсёды?—запыталася яна.

Ён маўчаў.

— Божа мой! сказала яна і змоўкла.—Бывайце, Вальдэмар, дадала яна шэптам, і потым раптам, нібы сілы ў яе адразу ўдзесцярыліся, яна ўстала і сціскаючы руку яго, сказала гучна і выразна: Вальдэмар, памятайце, што я вас кахаю бязмежна... Бязмежна кахаю, Вальдэмар!

Яна ўстала, ён не затрымліваў яе; у ёй хапіла духу ісці больш цвёрдай хадой, чым як яна прышла. Ён глядзеў ім услед. Неадступна, да апошняга мільгання белага бурнуса паміж бярозкамі. Яна не мела сілы азірнуцца. Вальдэмар застаўся. Ды няўжо, думаў ён, я павінен пакінуць яе і назаўсёды! Ён паклаў галаву на руку, закрыў вочы і з поўгадзіны сядзеў зніштожаны, прыціснуты горам, як раптам нехта назваў яго імя; ён падняў галаву і ледзь пазнаў агульны саветніцкі твар саветніка; Бельтаў суха прывітаўся з ім.

— Вы, здаецца, Владзімір Пятровіч, прыходзіце сюды аддавацца марам і думкам?

— Так, і таму люблю быць адзін.

— Гэта так, далажу вам, што можа быць прыёмней для адукаванага чалавека, як адзінота, заўважыў саветнік, сядзючы на лаўку:—а зрэшты, ёсць і кампанія часам не горш адзіноты. Я вось толькі спаткаў Крупава, Сямёна Іванавіча, ён такую сабе падчапіў дамачку.

Бельтаў устаў у тую-ж хвіліну, як саветнік сеў, і хацеў ісці, але ён яго спыніў апошнімі словамі. Насмешлівы выгляд саветніка вельмі добра паказваў, з якой мэтай ён гэта гаварыў.

Вельмі магчыма, што ён і ў сад трапіў па таёмнаму даручэнню якой-небудзь Мар'і Сцяпанаўны.

— Я ведаю даму, з якой ішоў Крупаў, сказаў Бельтаў, задыхаючыся ад гневу.

— Дык як-жа вам не ведаць, ха, ха, ха! заўважыў развязны саветнік.—Вы, маладыя людзі, ужо ведаеце ўсіх прыгожанькіх.

— Вы або вар'ят, або дурань! У абодвух выпадках бывайце, сказаў Бельтаў і накіраваўся па алеі.

— Як вы асмеліліся мяне так называць!—ускрыкнуў саветнік, пачырванеўшы, як мак, і ўскочыўшы з лаўкі.

Бельтаў спыніўся.—Што вы хочаце ад мяне?—запытаўся ён у саветніка.—Страляцца з вамі? Калі ласка! Як ні агідна, я буду; калі-ж не, вы мяне выбачайце, я маю дрэнную прывычку адганяць трасцінаю тых, хто мне перашкаджае гуляць.

— Як трасцінаю?—запытаўся саветнік.—Ды хто вы такі, што смеецце трасцінай пагражаць?

У кожным іншым выпадку, Бельтаў зарагатаў-бы ад шчырага сэрца над мілым саветнікам, але ў гэтую хвіліну, калі ён і без яго быў вельмі знерваваны і бадай ці добра помніў, што робіць, ён паказаў саветніку як. Саветнік здзіўся; Бельтаў пайшоў.

На другі дзень раніцой, пакуль Грыгорый клапаціва пакаваў рэчы, Бельтаў хадзіў па пакою; у галаве яго і ў грудзях была нейкая пустэча, нібы поўжыцця, поўіснавання прапала без следу і няма яго, так нешта страшна і балюча, нейкі трэпет,— і раптам пакажуцца слёзы. Дзесяць разоў Грыгорый звяртаўся да яго з пытаннем, і ён адказваў: «усёроўна», і сапраўды ў гэтую хвіліну яму было не толькі ўсёроўна, якое паліто адзець на дарогу, а нават па якой дарозе ехаць: у Парыж ці ў Табольск. Увайшоў Сямён Іванавіч, зусім не так, як учора: на вачах яго былі яшчэ сляды слёз, ён увайшоў неяк ціха, чысціў капялюш рукавом, пастаяў ля акна, заўважыў Грыгорыю, што вага ў дармеза не добра прывязана, і наогул быў у цяжкім настроі.

— Задаволены мной, Сямён Іванавіч,—сказаў са смехам і са слязмі Бельтаў.

— Я абразіў вас учора; ну, што рабіць, даруйце мне... калі вы так паедзеце... І ў старога голас замёр.

— Годзе, годзе, Сямён Іванавіч, што вы гэта?

І Бельтаў працягнуў яму абедзве рукі.

— Вось яшчэ што: прыміце ад мяне на памяць, я шчыра вас любіў, і хачу вам...—І ён яму падаў досыць вялікі саф'янавы партфель.—Хачу вам аддаць рэч дарагую, вельмі дарагую мне.

Бельтаў разгарнуў партфель, глянуў на старога і кінуўся да яго на шыю. Стары рыдаў і прыгаварваў. «Самому смешна, дапраўды, з розуму выживаю. Гэтакае глупства, пад старасць плаксай стаў».

Бельтаў кінуўся на крэсла і трымаў перад сабой партфель; гэта быў акварэльны партрэт Любові Аляксандраўны.

Крупаў стаяў перад ім і, каб канчаткова пераканаць Бельтава, што ён зусім нічога не адчувае, выціраючы ўпотаі слёзы даваў наступныя каментарыі.

— Гады два таму назад тут праязджаў англічанін-жывапісец, добры жывапісец; ён вялікія масленыя партрэты рабіў; вось губернатаршы партрэт, што вісіць у кабінце, ён пісаў; я ўгаварыў Любоў Аляксандраўну пасядзець, усяго тры сеансы... ці думала яна?..

Бельтаў не слухаў яго, таму бяды вялікай не было, калі гаворку Крупава перапыніў гаспадар шынка, які, засопшыся, абвясціў, што прыехаў п. паліцмейстар.

— Што яму трэба?—запытаўся Бельтаў.

— Мае да вашай міласці справу, адказаў гаспадар.

— Скажы, што я дома.

Паліцмейстар увайшоў, страшэнна бразгаючы шабляй: здалёку, праз расчыненыя дзверы віднеўся сухі камісар і афіцыянт, які са страхам трымаў у руках шынель паліцмейстара.

Бельтаў устаў і ўсёй фігурай сваёй выказаў пытанне, так што словы не патрэбны былі. Пытанне было натуральна такое: *на якога д'ябла?*

— Мне вельмі шкада, Владзімір Пятровіч, што я павінен спыніць вас на некалькі хвілін; вы, здаецца, маеце намер пакінуць наш горад.

— Так.

— Генерал вас просіць зайсці да яго. Фірс Пятровіч Елканевіч падаў на вас, партыкулярным пісьмом, скаргу яго прэвасхадзіцельству на конт зневажэння яго чэсці. Мне вельмі непрыемна; згадзіцеся самі, абавязак службы; самі маеце ласку ведаць, мая справа—няўхільнае выкананне.

— Гэта зусім не ў час. Дазвольце вас запытацца, гэта на доўга можа мяне спыніць?

— Гэта будзе залежыць ад вас; п. Елканевіч чалавек бларадны: ён напэўна справы не зацягне на доўга, калі вы, будзеце ласкавы, даць тлумачэнні.

— Ды як тут даваць тлумачэнні?

— Ох, Владзімір Пятровіч, што мне гэта з табой рабіць? Нічога, дапраўды, не разумеш, заўважыў Крупаў.—Ну, хочаце, я з п. паліцмейстарабуду пасярэднікам і кончым праз чвэрць гадзіны.

— Вельмі ўдзячны быў-бы, вельмі.

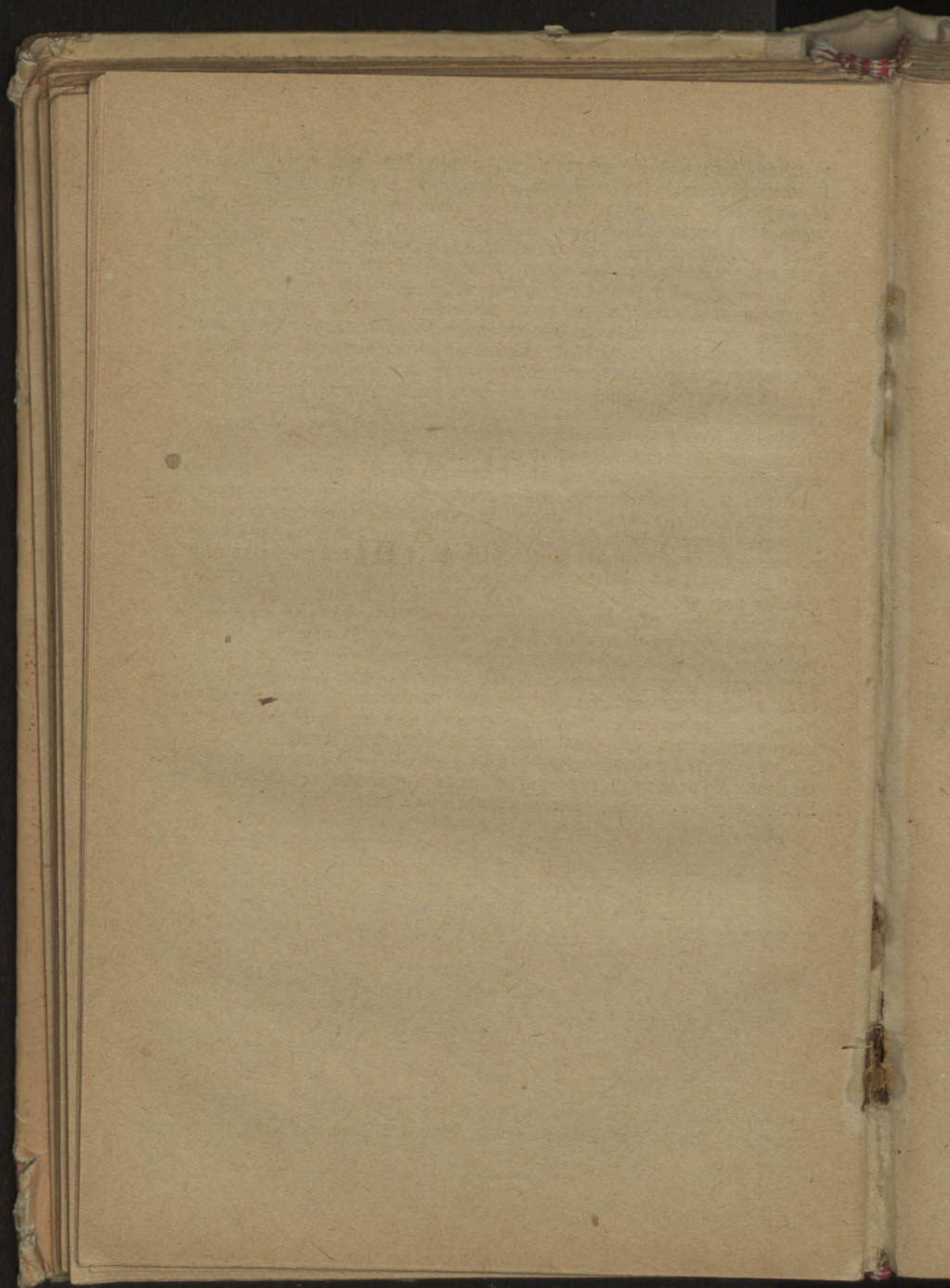
— Калі ласка, заўважыў паліцмейстар, гэта свяшчэнны абавязак наш, і самы прыемны абавязак, калі можна гэтак мірным парадкам і на агульнае задаваленне.

Так і здарылася.

.. Праз два тыдні па той дарозе, па якой некалі каля млына імчалася каляска, запрэжаная чацвёркай добрых коней, і якая

вяла ад Белага-Поля на гасцінец, узнімаўся дарожны дармез; Грыгорый сядзеў на перадку і закурваў люльку, фурман угаварваў коней ісці дружней і, каб прыстасавацца да іх разумення, вымаўляў адны галосныя о... о... о... у... у... у... а... а... а... і т. д. А на гэты бок рэчкі стаяла старэнькая маці ў белым каптуру і белым капоце; апіраючыся на руку пакаёўкі, яна махала, цяжкай і мокрай ад слёз хусткай, чалавеку, што высунуўся з дармеза, і той махаў хусткай. Дарога ішла крыху ўправа; калі карэта завярнулася туды, відаць быў толькі задні яе бок, але і яго неўзабаве закрыла воблакам пылу, пыл гэты рассяўся і, апрача дарогі, нічога не было відаць, а старэнькая ўсё яшчэ стаяла, падымалася на цыпачкі і старалася нешта разгледзець.

Нудна і пуста зрабілася старэнькай у Белым-Полі. Бывала, усё-ж такі ў тыдзень раз-другі прыедзе Вальдэмар; яна так прызвычалася слухаць здалёк, яшчэ з гары, званочкі і выходзіць да яго насустрач на той балкон, на якім яна некалі чакала яго, загарэлага юнака са светлым тварам. Яе штосьці клікала ў NN: там жыла жанчына, каханая яе сынам, няшчасная афяра каханья да яго. І сапраўды, старэнькая пераехала туды на зіму. Яна застала Любоў Аляксандраўну патухаючай, зусім слабай; Сямён Іванавіч, зрабіўшыся ўдвая больш панурым, качаў галавой, калі ў яго пыталіся пра хворую; Дзмітрый Якаўлевіч, зусім прыгнечаны горам, *маліўся богу і піў*. Соф'я Аляксеўна прасіла дазволу даглядаць хворую і цэлыя дні сядзела ля яе ложка, і штосьці высока-паэтычнае было ў гэтай групе гаснучага характара з прыгожай старасцю, у гэтай паміраючай жанчыне з запальмі шчокамі, з вялікімі бліскучымі вачыма, з валасамі, раскіданымі па плячах,—калі яна, апіраючы сваю галаву на схудалую руку, з поўадкрытым ротам і са слязмі на вачах слухала бясконцыя расказы старэнькай маці пра яе сына,—пра іх Вальдэмара, які цяпер так далёка ад іх...



А П О В Е С Ц І
і
А П А В Я Д А Н Н І

LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND ANATOMY
HARVARD UNIVERSITY

НАТОЎП

(Гутарка на плошчы)

Blut,—sag ich dir—Wird deine ganze Seele erfüllen.
Schiller¹.

Поўдзень ззяў над Масквой. Народ тоўпіўся на вуліцах; здавалася, усё было ажыўлена гэтым клапатлівым, дзіўным, дробязным жыццём, якое заўсёды пануе ў агульнай масе людзей. У гэты час малады чалавек з вясёлым тварам, з быстрымі, ажыўленымі вачыма прабіраўся праз гарадскую плошчу, кідаючы ўважлівыя і вострыя позіркi на пракожых.

«Добры дзень, Леанід», сказаў ён, падыходзячы да юнака, які стаў у задуменні, абапёршыся на агарожу царквы Васілія Блажэннага; на бледным твары юнака адбіваўся незразумелы смутак.

Леанід, а, гэта ты, Вальдэмар. Але што значыць гэтая дзіўная ўсмяшка на тваім твары?

Вальдэмар. Мне смешна з твайго задумення; аб чым, здаецца смуткаваць, калі ты паспеў выбраць такое зручнае месца, каб аглядаць гэты стракаты натоўп пракожых? Ну, дапраўды, тут як найлепш можна рабіць псіхалагічныя назіранні і шчыра пасмяяцца

Леанід. Смяяцца... Але што-ж знайшоў ты тут смешнага?

Вальдэмар. Як што смешнага? Ды зірні на ўсе гэтыя твары: паглядзі на гэтых сумятлівых крамнікаў, заўваж гэта жаданне пакарыстацца хоць капейкай барыша, гэтыя смешныя прыёмы, гэтыя безупынныя паўтарэнні адных і тых самых слоў: «цукар, чай, кофій—усё ёсць у нас; калі ласка, пане». Колькі прыкрага надае яно зморшчанаму твару гэтага старога, увасобленай ідэі скупасці; паглядзі на гэтую тоўстую абразіну дзябёлага купца, які з самазадаволеным выглядам выступае, пагляджваючы бародку, нібыта яго везлі на куфрах з золатам; а бачыш гэтыя выцягнутыя фігуры ганарыстых дам, якія спяшаюцца ўтрая даражэй заплаціць за кожны тавар, каб упрыгожыць свае адцвіўшыя пачварныя твары; паглядзі на гэтага пана, які з усёй дваран-

¹ Кроў,—кажу табе, усю душу тваю перапоўніць. Шылер*.

скай важнасцю накіроўваецца набраць як мага больш рэчаў— на-павер. Ну, скажы, Леанід, хіба не смешныя ўсе гэтыя фігуры? Хіба не прымусяць цябе рагатаць гэтая клапатлівасць, якая ні да чаго не вядзе, гэтая клапатлівасць, якую можна назваць бесклапотнасцю, гэтая сумятлівасць, якую можна назваць бяздзеяннем? Хіба-ж не смешна бачыць гэтых людзей, якія ўсё жыццё клапоцяцца, каб нічога не зрабіць?

Леанід. Не, Вальдэмар, я яшчэ нічога не бачу тут смешнага. Прыкра і шкада! Цэлы натоўп жыве без усякай мэты ў жыцці або з якой-небудзь нікчэмнай мэтай, з якім-небудзь эгаістычным пачуццём, прыніжаючым чалавецтва.

Тысячы людзей, не натхнёных ніякім агульным імкненнем, ніякай агульнай ідэяй, тысячы людзей, раз'яднаных у глыбіні душы, занятыя дробязямі, нікчэмнымі планами—і гэта табе здаецца смешным? Вальдэмар, Вальдэмар. Любіў-бы я бачыць чалавецтва дасканалое, магутнае, гордае сваёй годнасцю, чалавецтва, якое напружвае ўсе сілы свае на дабро, удасканалвае ўсе здольнасці свае для шчасця агульнага, а не гэты нікчэмны натоўп, кумір якога—золата, дзеянні—разлік, які губляецца ў мізэрных спекуляцыях, агідных пасяганнях на шчасце бліжняга, у эгаістычным імкненні да шалёных асалод. Не, дружа, што табе смешна, мне здаецца нікчэмным і прыкрым.

Вальдэмар. Ці не мізантроп ужо ты? Вось і гэта мне смешна. Ці можна ненавідзець усе гэтыя звычайныя з'явы? Гэтыя кантрасты ў свеце, гэтыя карыкатуры на род чалавечы смешны кожнаму, як дзіцяці, калі яно глядзіць на пачварную гарбаценькую ляльку, і, дапраўды, весялей быць такім дзіцем, чым смуткаваць аб усіх людскіх глупствах.

Леанід. Не, я не ненавіджу людзей, але шкадую іх. О, Вальдэмар, калі-б я мог запаліць у іх хоць адну іскру жыцця агульнага, накіраваць іх да агульнай дзейнасці, дзе яны забылі-б свае карыслівыя планы, дзе перавагу мелі-б адны якасці душы, дзе не поўзалі-б перад багатым, дзе не дрыжалі-б перад дужым, але дзе праца для шчасця агульнага была-б адзіным узроўнем людзей і гэтае шчасце іх адзінай мэтай—о, калі-б я змог гэта, я афіраваў-бы ўсім, вер, Вальдэмар, для гэтага я ўсім афіраваў-бы!

Вальдэмар. Што за вар'яцкая думка, Леанід. Мільёны людзей, як ты, перамруць, і ўсё яшчэ не паспеюць яе выканаць. Прасумуйце вы цэлае жыццё, а карысці мала. Лепш пасмяяцца і прынамсі пражыць весела.

Леанід. Натхніць гэты натоўп хоць-бы на адзін момант—не, Вальдэмар, не гавары, каб гэта было немагчыма. Вазьмі для прыкладу хоць-бы і наш праваслаўны народ: няўжо ў гэтых астраумных фізіяноміях, у гэтай велізарнай здольнасці разумець і вытвараць, у гэтай спрытнасці розуму не заключаецца дастатковых элементаў, каб пабудаваць стройнае гарманічнае цэлае,

каб чалавецтву паказаць цудоўны прыклад грамадскага жыцця, выказаць яго высокае прызначэнне?

Вер, Вальдэмар, прырода нездарма раскідае дары свае, нездарма вырысоўвае адметныя рысы на тварах людзей; так надзея прымірае мяне з чалавецтвам.

Але ты смяешся, Вальдэмар, не сышліся нашы душы. Пакінь мяне, ідзі змяшайся з гэтым натоўпам; жыві, каб смяцца з яго; дай табе бог з гэтай-жа ўсмешкай скончыць жыццё сваё.

Весела ўсміхаючыся, пайшоў Вальдэмар, усё таксама прыглядаючыся да твараў пракожых. Леанід доўга не мяняў свайго становішча, толькі на бледных шчоках яго і палкіх вачах відаць былі ўсе рухі непакойнай душы яго.

Ужо вечарэла, і толькі тады ён ціхай хадой накіраваўся ў сваю хату, вуліцы былі пустыя, людзі соладка спалі, і, можа быць, Леанід думаў:

«Спіце, спіце цяпер; о, калі-б хутчэй прышла для вас гадзіна лепшага абуджэння».

(1833 або 1834 г.).

А. Е. Скварцову ў памяць вяцкага жыцця.

Е Л Е Н А

(Урывак)

Und das dort ist niemals hier
Schiller.¹

Спокойно я мой век на камне кончу сем.
Озераў.

У невялікім доме на Паварскай жыў невялікага росту чалавек. Ён жыў спакойна, ціха, таму што не паміралася. Уся аколаціца любіла і паважала яго; калі ён як звычайна ў нядзелю прыходзіў на абедню, дзякан лічыў сваім абавязкам пакланіцца яму асабліва; калі ён праходзіў каля суседняй крамкі з гароднінай, таўсты крамнік, які нейкім дзіўным спосабам змяшчаўся на малюсенькім складным крэселку, умомант уставаў, кланяўся і часам адважваўся дадаць: «Івану Сяргеевічу наша нізкае шанаванне». А Іван Сяргеевіч з тварам, на якім выяўляўся найпаўнейшы спакой духу, усміхаючыся, прымаў гэтыя знакі зычлівасці. Ніхто не бачыў Івана Сяргеевіча засмучоным, сярдзітым; нават не відаць было, каб ён старэў. Ён з'яўляўся на маскоўскіх вуліцах здаровым, задаволеным, шчаслівым, зімой у цёплым сурдуце з пацёртым бабровым каўняром і з кіем з цукровага трысця, летам—у цёмнасінім фраку і з тым самым кіем.

«Што гэта Іван Сяргеевіч не жэніцца?» казалі часта суседка яго, старая генеральша, страшэнная ахвотніца да архіерэйскай службы, поснай стравы і чужых спраў. «Дапраўды, за яго можна аддаць кожную дзяўчыну: ніводнага свята не прапусціць, каб не быць на абедні. Рэдка сустрэнеш у наш час такога чалавека! Вось была-б яму пара Анфісы Нікалаеўны пляменніца».—«Без усякага сумнення», адказвала ўдава беднага чыноўніка, што жыла ў генеральшы і таксама, як і генеральша, не ведала ні Івана Сяргеевіча, ні пляменніцу Анфісы Нікалаеўны. Зробім-жа лепш і пазнаёмімся з ім.

¹ „I тое, што там,—іколі не тут“. Шилер.

Калежскі саветнік і ордэна св. Анны 2-ой ступені кавалер, Іван Сяргеевіч Тількоў належаў да ліку тых людзей, у якіх усё жыццё ідзе з яснасцю восеньскага дня і без дажджу, і без сонца. Выхаваны некалі ў прафесара Дыльтэя ў маленькім хатнім пансіёне, дзе быў старанным і прыстойным вучнем, ён адукацыяй сваёй стаяў вышэй за большую частку тагачаснай моладзі. Спачатку яго запісалі ў гвардыю; ціхі, флегматычны і не вельмі багаты, ён не мог прымаць удзелу ў буяным і раскошным жыцці сваіх таварышоў. Яго зрабілі палкавым ад'ютантам, і тут яго шчыра палюбілі афіцэры, таму што не паклёпнічаў на іх палкавому камандзіру і не мяняў парадак дзяжурства і нарадаў па першай просьбе. Хатнія акалічнасці прымусілі яго перайсці ў грамадзянскую службу і, зняўшы свой нявінны меч, ён узяўся за пяро. Служачы саветнікам у нейкай калегіі, ён умеў захаваць чыстату сумлення і чыстату рук, чытаў кожную паперу ад першага да апошняга радка і з'яўляўся кожны дзень у 9 гадзін раніцы на службу. Прысяняемы старшынёй, ён, без сваркі, вышаў у адстаўку, узяў з сабой чын калежскага саветніка, ордэн св. Анны 2-ой ступені, павагу саслужбоўцаў і спакой духу чалавека, перакананага, што не зрабіў нічога дрэннага. Але што-ж яму было рабіць дома?—ён не меў блізкага чалавека, з якім мог-бы пагаварыць пра думы або пачуцці, што хвалявалі яго душу; але-ж ён не меў і гэтых дум. Уся сям'я яго складалася са старой Усцінні, якая даглядала за ім, як за дзіцем, і вялізнага дацкага сабакі, Плутуса, якога ён даглядаў як сына. Спачатку з'яўлялася ў яго думка, што жыццё яго не поўнае, што няма нікога, хто сустракаў-бы яго ў невялікім доме на Паварскай, хто сцёр-бы пот і пыл не толькі з твара, але і з душы. Думка гэтая непакоіла яго некаторы час; ён нават намякаў аб гэтым Усцінні, і Усціння раілася ўпотаі ад яго з варажбіткай, якая будзе нявеста: хрыстовая ці чырвеная; але як прыступіцца да такой цяжкай справы? Між тым час ішоў ды ішоў, а Іван Сяргеевіч старэў ды старэў. Потым з'явілася яшчэ другая думка. У яго было душ сто сялян у Смаленскай губерні, з якіх пяцьдзесят плацілі аброк, а астатнія, ведаючы нораў пана, плацілі толькі старасту за права не даваць ні капейкі памешчыку. Дык чаму-ж не ехаць у сваю вёску, не завесці гаспадарку, не сеяць лазу і канюшыну, не араць па-галандску нашу рускую зямлю? І вось ён купіў усе томы «Трудов Вольного Экономического Общества». Але якая страшная адзінота! Апрача таго, і тут трэба было больш рашучасці, чым у Івана Сяргеевіча было. Што-ж рабіць? Застацца нежанатым, у Маскве—гэта было лягчэй за ўсё, трэба было толькі далей жыць. Праўда, горкія хвіліны бываюць з чалавекам, калі ён, думаючы, да 45 год, што з сябе зрабіць, убачыць, нарэшце, што ўжо выбіраць немагчыма і што няма куды сябе дзець, а застаецца дажываць свой век, пакуль бог грахі церпіць, У гэтыя горкія хвіліны, якія бывалі, аднак, вельмі рэдка, Іван Сяргеевіч браў капялюш, кій з цукровага трысця і ішоў або

гуляць да таго часу, пакуль фізічная стомленасць зробіцца адпачынкам маральнай, або да аднаго з двух-трох знаёмых, сядзеў там некалькі гадзін і потым спакойна вяртаўся дадому, дзе на лесніцы чакаў яго Плутус, а ў пакоі—Усціння. Але суткі складаюцца з дваццаці чатырох гадзін, і таму паміма ўсіх наведванняў, сну, абеду застаецца яшчэ шмат часу; яго Іван Сяргеевіч скарыстоўваў на ўпарадкаванні сваіх рэчаў і на чытанне.

Нейкая егіпецкая стаячасць панавала ў яго адзінокай кватэры: дваццаць год стаяла канапа, абабітая некалі сіняй бомбай, на адным і тым самым месцы, а перад ёй—авальны стол арэхавага дрэва. Дваццаць год на яго пісьмовым стала ляжала пара старых шведскіх пісталетаў з меднымі дуламі, машынка, якой нельга вастрыць пер'яў, званочак, некалькі кніг і папер; адзін толькі календар, адраджаючыся штогодна, вызначаў рух часу. Іван Сяргеевіч так прызвычаіўся да парадку, што не мог бачыць спакойна якую-небудзь рэч не на сваім месцы, гэта значыць не на тым, якое належала ёй па праву дзесяцігадовай даўнасці. Радкія наведванні нешматлікіх знаёмых, мыццё падлогі, устаўка рам парушалі часам гэты парадак і давалі яму занятак. Ён раскладаў усё па-старому, і, карыстаючыся выпадкам, пераціраў пісталеты, адкручваў замкі, мазаў іх маслам і т. д. Калі нічога ўжо не заставалася для ўпарадкавання, ён браўся чытаць спачатку «Московские Ведомости», потым кнігі, якіх у яго было парадкам у вялікай шафе, каля пісьмовага стала. Ён адкрыта захапляўся Расінам і Хераскавым, здзіўляўся смелай фразе Карамзіна, які толькі што з'явіўся і, што вельмі дзіўна, найбольш ахвотна браўся за які-небудзь раман. Колькі разоў перачытваў ён «Manon Lescaut»¹, «La religieuse»² і іншыя памершыя аповесці аб памершых людзях мінулага века. Аднак, гэта зразумела: раман некаторым чынам замяняў яму сапраўднае жыццё.

Такім чынам жыў Іван Сяргеевіч, рыхтуючыся трапіць у той прасцэнніум Дантавага пекла, дзе снуе натоўп душ, не маючых месца ні ў раі, ні ў пекле. Пашкадуем гэтых людзей, якія пражылі ўсё жыццё без юнацтва, без палкіх пачуццяў, без свавольстваў, без мараў аб славе, каханні, дружбе. Праўда, іх жыццё спакойнае, але спакойнае, як на могілках; колькі ні было-б дабраты ў іх, але эгаізм прабярэцца нарэшце ў сэрца. Ганіць Івана Сяргеевіча нельга; ад прыроды флегматык, ён быў спатканы бязладнымі нормама мінулага стагоддзя, калі панавала суесвятства і поўтэізм Вальтэра, нічым не абмежаваная вычварная распушта вальмож і нізкае рабства іх кліентаў. У ім не было той самабытнасці, якая выносіць чалавека над натоўпам, ні той пошласці, якая прымушае другога дзяліць з ёй яе сальныя плямы,

¹ „Манон Леско“—раман абата Прэво (XVIII стагоддзе).

² „Мавахіня“ пад гэтым загалоўкам былі раманы некалькіх аўтараў.

і таму ён адхіліўся ад людзей і мог-бы памерці, не зрабіўшы нічога добрага, апроча добрачынных клопот аб Плутусе,—адным словам, знікнуць, «як струмень дыму ў паветры».

Інакш парашыў лёс!

У апошнія гады мінулага стагоддзя, калі Екацерына,—сонца гэтага поўнага, пышнага века, што сагравала ўсю Русь матчынай любоўю, пяшчотнай жаночай, схілялася на захад і апускалася ў чырвоныя хмары,—Усціння на сваё здзіўленне пачала заўважаць, што Івана Сяргеевіча часцей не бывае дома, што ён часам забывае карміць Плутуса і за чаем адкладаць для яго тры кавалачкі цукру. Каб упэўніцца ў справядлівасці заўважанага, яна пераклала на стала пісталеты, і толькі праз два тыдні Іван Сяргеевіч заўважыў гэтае парушэнне парадку. «Дзіўна», думала яна, круцячы галавой, і не магла здагадацца. Нарэшце, Іван Сяргеевіч вярнуўся аднаго разу дадому вельмі позна, задуменны, безуважны і з заплаканымі вачыма. Услед за ім прыехала карэта, і ў ёй прывезлі паўтарагадовае дзіця з усім дзіцячым багажом. Рыдаючы, развіталася з ім нейкая жанчына, адзетая ў чорнае плацце і завязаная белай хусткай, цалавала рукі Івана Сяргеевіча, прасіла ў імя бога не пакідаць круглую сірату; потым гутарка ішла пра нейкае пахаванне, пра нейкае вяселле... Усціння нічога не зразумела—яна-ж была глухаватая. Удава беднага чыноўніка, што жыла ў генеральшы, на другі дзень рапартавала яе прэвасхадзіцельству аб той карэце, што пад'язджала да дому Івана Сяргеевіча, аб тым, што ў ёй прыязджала жанчына, што дворнік Ефімыч пытаўся ў фурмана, чыя карэта і хто прыехаў, але не мог нічога даведацца, бо карэта была наёмная. Калі жанчына паехала, Іван Сяргеевіч з найвялікшай акуратнасцю пачаў ладзіць калыску, перасунуў канапу, якая без гэтага магла-б памерці на сваім месцы, і прасіў Усцінню даглядаць дзіця, як мага лепш, а самае галоўнае—ніколі не пытацца, адкуль яно, хто яно, чаму прывезена. За гэта ён абяцаў ёй падвойнае жалаванне і даўно жаданую рускую тафту на ўзнаўленне зношанага заячага салопа. Іван Сяргеевіч клапаціўся аб дзіцяці, як самая пяшчотная маці; кожнай раніцы аглядаў ён, ці чыстая бялізна, казытаў яго падбародак, благаслаўляў яго, гуляў з ім; удзень гэта паўтаралася некалькі разоў, і, як-бы позна не вяртаўся ён дадому, заўсёды падыходзіў да калыскі паправіць коўдрачку, хоць-бы яна зусім добра ляжала, і паглядзець на яго з замілаваннем. Плутус пачаў адыгрываць другарадную ролю ў доме, але, будучы не чалавекам, ён за гэта не толькі не з'еў і не задушыў Анатоля, але, наадварот, жыў з ім па-брацку. Калі ў гасціным пакоі пасцілалі кавёр на падлозе і пускалі поўзаць маленькага Анатоля па правілах, вычитаных Іванам Сяргеевічам з «Эмілія», вялізны Плутус абавязкова з'яўляўся гуляць. Анатоль цягаў яго за вушы, за хвост, клаў ручку ў яго пащчу, усміхаўся яму, цалаваў яго, і ніколі нават цені абурэння не было відаць на вельмі важным твары Плутуса; ён лізаў Анатолю ногі,

а галоўнае, злізваў з рук яго рэшткі малочнай кашы. Часта, прытуліўшыся да Плутуса, Анатоля засынаў, і тады Плутус не дазваляў да яго дакранацца нават Усцінні, якую паважаў, як маці родную. Куды смяшней было бачыць, як няньчыўся Іван Сяргеевіч з дзіцем. Зроду не браўшы дзіцяці ў рукі, ён шмат уступаў у спрытнасці Плутусу, і Усціння кожны раз адбірала Анатоля, які плачэўна глядзеў на яе. Іван Сяргеевіч радаваўся, што жыццё яго мае карыць, мэту, і разоў дзесяць на дзень перакладаў зрушаныя Анатолем рэчы.

II

E come i gru van cantando lor lai,
Facendo in aer di se lunga riga;
Così vid'io venir traendo guai
Ombre portate dalla detta briga...
Дантэ „Del Inferno“. С. V, 1

Месяцаў за пяць ці за шэсць перад тым, як прывезлі Анатоля да Івана Сяргеевіча, ён устаў па свайму звычаю а сёмай гадзіне раніцы, апрануўся ў халат вердэ-помавага колеру, пашыты з плацця яго нябожчыцы матулі, з той паўднёвай шаўковай матэрыі, на якую ніколі няма зносу, і закурыў з асаблівай прыемнасцю з вечара падрыхтаваную лольку. Плутус, пазяхаючы і пацягваючыся, лашчыўся да яго; Усціння прынесла на маленькім падносе кафейнік і кубак. Дзень быў ясны. Іван Сяргеевіч адчуваў сябе задаволеным і шчаслівым; ён хацеў скарыстаць, можа, апошні добры дзень года і надумаў ісці ў Дварцовы сад, шкадуючы толькі, што для гэтага яму трэба было адмовіцца ад абодвух таварышоў сваіх прагулак: ад Плутуса і ад кія з цукровага трысця. Так вось прыемнасці чалавечыя ніколі не абыходзяцца без некаторых афяр. Раптам нехта пастукаў у дзверы. Усціння пайшла паглядзець і вярнулася з пісьмом у руках. «Лакей у багатай ліўрэі прынёс яго і чакае адказу». — «Няхай пачакае», сказаў Іван Сяргеевіч са сваёй прыгнятаючай спакойнасцю і пачаў наліваць кофе ў кубак. Упарадкаваўшы сваё снеданне, сістэматычна фазмачыўшы для Плутуса кавалак белага хлеба ў смятанцы, ён прачытаў запіску, вышаў у пярэдні пакой, сказаў лакею: «Далажы князю, што буду ў назначаны час» — і вярнуўся дапіваць кофе, мармочучы: «Дзіўна, нашто я гэтаму павесе? Ульяна Артамонаўна, пачысьць добра катан ды падрыхтуй газетавы камзол, той, што я надзяваў на Прачыстую».

У невялікім кабінце, перад вялікім пісьмовым сталом, увольтэраўскім крэсле сядзеў малады чалавек гадоў 28. Усе формы

¹ «І як жураўлі ляцяць са сваімі сумнымі крыкамі і ўтвараючы сабою ў паветры доўгую лінію, так бачыў я, як набліжаюцца з жалобнымі энкамі рэчы, падхопленыя гэтай віхурай». Дантэ „Пекла“, раздз. V.

яго выяўлялі атлетычную сілу цела, таксама, як усе рысы твара—парывістую душу. Ён быў у халаце, раскрытыя грудзі ўзнімаліся высока, цёмныя валасы ледзь выглядалі з-пад аксамітнай шапачкі. Твар, юны гадамі, быў стары жыццём; страсці і перавароты пакінулі на ім рэзкія сляды. Працягнуўшы ногі на мяккую падушку, ён задуменна маляваў пяром незразумелыя фігуры і неіснуючыя літары. Стол быў завалены паперамі і кнігамі; гледзячы на іх, цяжка было здагадацца, што за чалавек князь: праекты дзяржаўных перамен, фасады цэркваў, сельскіх дамоў, стайняў, справаздачы з вёсак, прэйскуранты з магазінаў, выпіскі з раманаў і выпіскі з Лока, з Мантэск'е, мноства не распячатаных пісьмаў і некалькі начатых адказаў. Побач ляжаў разгорнуты том Шэкспіра; здавалася, ён чытаў яго нядаўна. Увесь кабінет быў працягам гэтага стала або, лепш, стол быў скарачэннем гэтага кабінета. На падлозе стаялі дасканалыя карціны, іншыя ў багатых рамах, іншыя без рам, шмат іх было павернута да сцяны; некалькі ваз красаваліся без сіметры—адна на акне, другая на мрамарнай тумбе, трэцяя на камяне; вялікі бронзавы гадзіннік Нартона спакойна адпачываў незаведзены, і гурба кніг, большай часткай англійскіх, ціхамірна ляжала на дыване, якім была абабіта ўся падлога. Прыхінуўшыся да сцяны, стаяў заіржавелы кухенрэйтэр; чаркескі кінжал вісеў каля нейкіх рэштак астралябіі; нарэшце, бюст Сакрата з кірпатым носам і бюст кардынала Рышэлье з адвіслымі шчокамі глядзелі адзін на аднаго, адзеленыя цёмным мрамарным Прыапам з казінай нагой, з казінай барадой і з сладастрасным выразам.

Неўзабаве князь кінуў пяро, абатёрся на абедзве рукі і накіраваў нерухома свой позірк на від Венецыі, што вісеў перад яго вачыма. Глядзеў ён на яго ці не, не ведаю, хутчэй, што не, бо відаць было, што ён чымсьці вельмі заняты. Колер твара яго мяняўся, ён часта праводзіў рукой па ілбу, нібы жадаючы адгнаць думу або сцерці ўспаміны. Ціха адчыніліся дзверы, увайшоў камердынер і далажыў аб прыходзе Івана Сяргеевіча. «Прасі», сказаў князь, не мяняючы свайго палажэння і праз хвіліну ўвайшоў Іван Сяргеевіч са сваім спакойным выглядам, на які князь зірнуў з зайздрасцю і папрокам.

— Чым абавязан я, што ваша светласць...

— У імя бога, адкіньце гэтыя дырамоніі. У мяне ёсць да вас просьба: вы можаце мяне ашчаслівіць, мне патрэбен блagarодны чалавек, а я ведаю вас, не гледзячы на тое, што мы рэдка бачымся. Вы любілі майго бацьку, ён шмат зрабіў для вашай сям'і, цяпер вы можаце аддзякаваць устокраць... Не адказвайце нічога, немагчымага я не патрабую, я не вар'ят. Перш за ўсё вы павінны выслухаць поўную споведзь; я буду гаварыць адкрыта, і калі вы адмовіцеся дапамагчы мне, то вы ўжо зусім не чалавек.

Здзіўлены Іван Сяргеевіч збіраўся слухаць, а князь паказаў яму на крэсла з другога боку стала, апусціў вочы і доўга шу-

каў, з чаго пачаць. Здавалася, ён абдумаў, як і што яму сказаць, і іменна таму збянтэжыўся ў тую хвіліну, калі трэба было гаварыць.

— Вы ведаеце,—пачаў ён,—якая бліскучая кар’ера чакала мяне пасля звароту з Оксфорда. Імператрыца любіла майго бацьку, яна ведала мае здольнасці, яна прыняла мяне міласціва. Я, юнак свежы, не заражаны старымі забабонамі, не скуты недарэчнымі формамі, я разумеў думку Вялікай Екацерыны; я разумеў, што ёй патрэбен чалавек, праз якога разлівалася б святая воля яе, і хацеў зрабіцца ім. Пацёмкін—гэта быў мой ідэал; паэт у гордасці, паэт у раскошы, поўны каласальных ідэй і жаночых капрызаў, сумесь Азіі і Еўропы, як сама Русь; сатрап усходні і непакорны васал феадальны,—яго жыццё мне здавалася нейкай паэмай сусветнай, высокай... Гора таму, хто марыў аб уладзе,—у яго ў душы бездань, якую нішто не можа напоўніць.—Лёс балаваў мяне, я бачыў пачатак здзейснення маёй палкай мары, і раптам гэтая сварка... Я павінен быў заступіцца за гонар майго бацькі: гісторыя даволі вядомая. Подлы, звычайны чалавек з натоўпу заплаціў паклёпам майму бацьку, які выцягнуў яго з гразі. Я абурыўся. Нягоднік уступаў мне ў вочы, некалькі разоў прапанаваў мне мірыцца, але я асыпаў, душыў яго насмешкамі і колкасцямі. Ён меў сілу. Імператрыца паверыла, што я буяны, неўціхамірны, дзёрзкі хлапчук... Не, яна не паверыла,—трэба раз бачыць яе, каб ведаць гэтую душу нябеснай міласці, гэтае спачуванне ўсяму моцнаму і благароднаму,—але ўсе старыя былі супроць мяне: яны чакалі ад мяне пакланення, чакалі, каб я з’яўляўся ў святочныя дні глядзець, як іх лакеі мятуць падлогу ў зале, і потым слухаць пошлыя афарызмы аб абавязках, аб службе, аб паводзінах. Я смяяўся з іх, раіў лячыць падагра і, баючыся трывожыць, не ездзіў да іх ні ў іх залы, ні ў іх дамавыя цэрквы, ні ў іх кабінеты. Коротка сказаць, мне загадалі ехаць у Маскву, нібы для ўпарадкавання вёсак, з усімі знакамі гневу і няміласці. Я быў пакрыўджаны, абражаны, палова маіх мараў лопнула, сэрца аблівалася крывёй. Злачынец гэты, дурань прыезджаў развітвацца са мной, запэўняў мяне з усмешкай, што яму вельмі шкада, што я еду, хваліў, што я ўзяўся за гаспадарку, запэўняў, што мне ў Маскве будзе весела жыць, што ён бываў у майго бацькі на раскошнай дачы, што ў Маскве клімат лепшы, што я папраўлю здароўе, асабліва, нервовую раздражальнасць, якую, мабыць, я прывёз з сырой Англіі. Дагэтуль дзіўлюся, як я не выкінуў яго праз акно, не растаптаў нагамі. Нічога не зробіш; скрыгочучы зубамі, адправіўся я ў Маскву. Але ў Пецербургу асталося ўсё маё існаванне. Ці чулі вы пра польскую генеральшу, муж якой быў забіты пасля Тарговіцкай канфедэрацыі і сям’ю якога ўзяла пад сваю апеку імператрыца? Ніколі думка аб каханні не западала ў маю душу, зледзянелую ад самалюбнасці. Але дачка гэтай гене-

ральшы,—я вам нічога не магу сказаць, вы не зразумеце мяне,—гэта ангел, гэта істота, якая вышэй за ўсе зямныя ідэалы паэта, гэта істота, якая магла-б прымірыць Тымона з людзьмі— святая, высокаякая...

Ён замаўчаў; відаць было, як цяжка яму гаварыць аб гэтым.

— Я не гаварыў ёй пра маё каханне і не ведаў, ці кахаў яе; не ведаю, ці смеў кахаць... Я прыехаў у Маскву. Як шалёны воўк, хадзіў я па гэтых пустых пакоях, перабіраючы спосабы помсты і адварачваючыся ад свайго бяссілля. Трэба было чым-небудзь заглушыць абманутую самалюбнасць, напоўніць кіпучую прагу дзейнасці. І мне нічога не заставалася, апроча распусты. Мяне акружаў натоўп сяброў, і я дняваў і начаваў за шклянкай шампанскага, у абдымках распусных жанчын, за зялёным сукном. Я гасіў у сваёй душы ўсё добрае, усё высокае і радаваўся поспеху, радаваўся, што ўся Масква гаварыла пра мае ўчынкi, але душа не магла згаснуць так хутка. Голас моцны крычаў мне і ў часе пантыроўкі, і ў чадзе вакханалій: «апамятайся!» і тады я глядзеў вакол сябе засмучаным позіркам, згасаўшым ад распусты, шукаў спачування і сустракаўся з бяздушным позіркам натоўпу. Я гатоў быў кінуцца на грудзі першаму чалавеку, пераліць у яго ўсё тое, што мучыла мяне; але перада мной з'яўляліся грудзі німфы, якія яшчэ не астылі ад пацалункаў другога, і я адварачваўся з жахам. Часам, як пуцяводная зорка, як бліскучы Геспер, што так вольна купаецца, пераліваецца ў акіяне ўсходніх праменняў, з'яўлялася думка аб каханні, але бурныя хмары страсцей закрывалі яе. Калі-б я ведаў, што я кахаю, што мяне кахаюць, калі-б... але я не ведаў, а ведаў толькі, што людзі пакрыўдзілі мяне, адарвалі ад дзейнасці, і я хацеў помсціць ім, губячы сябе ў чадзе распусты... Так прайшло амаль два гады. Навошта прырода дала мне столькі сіл, што я выцерпеў гэтыя два гады?! Калі-б знясілены, хворы я пагас, куды лепш было-б,—тады я загінуў-бы адзін!.. Я нікуды не ездзіў, пагарджаючы пустым колам маскоўскай знаці, якая таксама думае, што яна што-небудзь значыць, у той час, калі ўся дзейная сіла сканцэнтравана там ля трона, там, дзе мне нельга было быць, адкуль мяне выштурхнулі. Не ведаю, як адзін з прыяцеляў зацягнуў мяне на вечар да сваёй бабулі, каб пацешыць дурасцю поўправінцыяльнага тону, што панаваў у гэтым доме. Мяне прынялі на каленях,—зразумела, не мяне, Міхаіла Пятровіча, а маё багацце, маю знатнасць, маю фамілію. Няхай будзе пракляты гэты дзень! Там пазнаёміўся я з адной беднай дзяўчынай, што жыла ў гэтым доме, у ёй знайшоў я тую душу, якую шукаў, якая зразумела мяне. Скупая старуха, яе цётка, мучыла пляменніцу; яна была прыгнечана, жыла з літасці, вельмі няшчасна; шкадаваў яе ад шчырага сэрца. Яна з усёй даверанасцю юнацтва кінулася ў мае абдымкі і знайшла ў іх не выратаванне, а пагібель... Цяжкае прызнанне, хутчэй канцаць. Яна жыве

Ў мяне ў Парэччы, і яе-ж сваяк дапамог мне загубіць няшчасную. Усё жыццё гэтай дзяўчыны—каханне да мяне, а я... Але не, далібог, я не вінаваты!—мой палкі характар, маё скалечанае быццё, я захапіўся і апамятаваўся занадта позна...

Ён зноў спыніўся,—цяжка было яму. Ён пазваніў, і камердынер з'явіўся ў дзвярах... «Бутэльку віна і дзве шклянкі», сказаў ён і, закінуўшы галаву на спінку крэсла, з выглядам чалавека, якога мучыць сумленне, маўчаў. Прынеслі віно, шампанскае заіскрылася. Іван Сяргеевіч адпіў глыток і паставіў перад сабой шклянку. Князь выпіў дзве з нейкай прагнасцю і, сударажна ўсміхаючыся, сказаў: «Вы, мусіць, думаеце цяпер, што я хачу жаніць вас? Ха-ха-ха!» Іван Сяргеевіч нічога не адказваў і проста глядзеў у вочы князя. Князь не вытрымаў і, пачырванеўшы, апусціў вочы.

— Ну дык, на чым-жа я спыніўся?—гаварыў ён далей памаўчаўшы хвіліну.—Ну, досыць сказаць, гасударыня прыехала ў Маскву, нябесная дабрата даравала мне, і мне зноў дазволілі прыезд да двара. Разам з гасударыняй прыехала і генеральша з дачкой. Адзін яе позірк вырашыў мой лёс. Тая—зямля, страсць чалавечая, гэтая—неба, страсць бажэственная; не, не страсць, страсць—нешта нізкае! І яна кахае мяне, і праз месяц або два я яе муж! А Елена... Божа, няўжо гэтая душа павінна загінуць? Мне трэба было-б сказаць ёй, але гэтая ўсёроўна, што падаць шклянку атруты,—а, мабыць, страшна мучыць сумленне забойцу. Дваццаць разоў я парываўся намякнуць ёй, паказаць халоднасць, падрыхтаваць, але не, няма магчымасці, няма сіл, і я адыгрываю ролю ганебную, подлую скараючыся нейкаму згубнаму лёсу. Гэта зачараванае кола, з якога не магу выйсці; душа сударажна намагаецца разбурыць яго, не можа і, стомленая, падае ў гэтую прорву, на дне якой страшыдла з дакорлівым позіркам. Я думаў перастаць да яе ездзіць,—зноў нельга. Дні тры пройдзе, і яна піша мне пісьмо, і кожнае слова так поўна кахання, так кляймоць мяне ганьбай, што мне нічога не застаецца рабіць, як ехаць, тым больш, што яна здагадваецца, ды і як не здагадацца шчыраму каханню! Іван Сяргеевіч, выратуйце яе, у імя бога, выратуйце яе і... малютку! Як і што,—я вам растлумачу; нічога ад вас не патрабую, апрача добрай волі, апрача клопот аб ёй, калі яна даведаецца. Пры ад'ездзе я вам дам ламбардныя білеты,—толькі ў імя бога не адмоўцеся. Цяпер, як толькі сцягне, я паеду з вамі да яе ў Парэчча.

Горды князь глядзеў на Івана Сяргеевіча просячымі, умольнымі вачыма. Стары, які першы раз трапіў з паверхні жыцця ў яе бурлівыя глыбіні, быў расчулены; твар яго адказваў выразна, ён падаў князю руку, але ў той-жа час думаў: «Вось да чаго даводзяць нястрыманья страсці». І князь, знішчаны другі раз перад чалавекам, якога ён падавіў-бы пры ўсякіх іншых акалічнасцях, угадаўшы яго думку сказаў, глыбока ўздыхнуўшы:

— Стары, у тваіх грудзях не білася, не кіпела нічога падобнага; тваё жыццё ішло, як нудныя туры бастона; але ўспомні, што не ва ўсіх у жылах халодная кроў, што жыццё іншага чалавека ідзе, як талія шалёнага штоса.

Тым часам цямнела. Камердынер падаў свечкі, і князь, нібы прачнуўшыся пасля сну, падняў галаву, і жмурачы вочы ад святла, сказаў. «Тройку гнядых у лінейку, і каб ехаў Сенька!»— Іван Сяргеевіч маўчаў. Князь ускочыў і пачаў хадзіць у вялікім хваляванні.

— Фу, які я агідны, гнусны ва ўласных вачах!—казаў ён, змучаны жорсткім пачуццём усведамлення. І я марыў аб славе! Але ці вінаваты я, што замест крыві мне ўлілі агонь у жылы? Не вінаваты?.. Я гінуў і шукаў ратунку, яна з'явілася перада мной з каханнем, са спачуваннем, і я пакахаў яе... Што вы скажаце пра чалавека, які адкусіць тую руку, што падае яму міласціну? Што? Слова няма, як яго назваць, таму што тут фізічны боль, тут кроў, тут доказ. Але пакусай, забі маральна душу свайго дабрадзея,—і крымінальная палата аддасць на волю божую выпадак яго смерці і цябе вызваліць ад суда і следства... Хто гэта сказаў, што ад пацалунка фальшывага кахання, ад абманутай жанчыны да нажа забойцы адзін крок? Хто? А, можа, ніхто і не гаварыў, але кожны мог-бы сказаць, таму што гэта праўда!.. А гэтае нявіннае стварэнне, якое не будзе мець ні бацькі, ні маці... Самае важнае, каб ён ніколі не ведаў, хто яго бацька, ніколі! я вазьму з вас прысягу. Пракляце сына жаклівай рэч: яго нельга вытрымаць чалавеку... Але навошта ўсе гэтыя асцярожнасці? Хіба пракляце пасылаецца поштай і яму патрэбен адрас? Дурань?.. О, як радуецца цяпер гэты натоўп, што падбухторыў мяне, што згладзіў мне дарогу пасці і пацягнуць за сабой істоту, створаную для радасці, для шчасця! Ён думае, што сцягнуў мяне ў сваю ўдушлівую сферу. Не, шануюныя, памылліся! Я апусціўся, глыбока апусціўся ў гэты вір, у якім вы сядзіце з галавой, але-ж я ўсё-ж вышэй за вас, хоць і змардаваны і злачынны... Вось смешна—яны вінаваты, а я не вінаваты! Яны вінаваты, паказаўшы мне чароўную кветку, а я, які сарваў яе, для таго, каб цешыцца хвіліну яе пахам, я не вінаваты. Нібы мэта жыцця гэтай кветкі—разагнаць маю тугу, маю пакрыўджаную гордасць. Самалюбнасць, праклятая самалюбнасць—вось дзе пачатак усіх гнуснасцей, а я вінавачу іх. Смех, далібог смех! Скаты гэтыя самі не ведаюць, што робяць: ім дастаўся сцябельчык ад плада пазнання, а я хіба магу апраўдацца гэтым самым? Я ведаю, што я павінен здавацца вам цяпер страшэнна гнусным, злачынным, а я разумею, што душа не пала, я гатоў усё, усё зрабіць, каб паправіць, усё магчымае!

— Князь,—сказаў Іван Сяргеевіч,—аб гэтым трэба было думаць раней. Вы праўду казалі, я не ведаю ў жыцці нічога падобнага і дзякую за гэта бога. Цяпер нічога не зробіш, мінула не вернеш, пашукаем сродкаў паправіць.

— Едзем, пара!—сказаў князь, яшчэ раз зніштожаны спакоем і чыстатою Івана Сяргеевіча.

Вёрст за дзесяць ад Масквы была адна з тых пышных дач, куды некалі ездзілі нашы баяры villegiare¹, дзе яны спраўлялі свята для цэлага горада, дзе знаёмы і незнаёмы знаходзілі прытулак і пачастунак. Цяпер гэтыя дачы пустуюць, і юнакі, ходзячы па лабірынту гасціных пакояў, кабінетаў, будуараў, з гордасцю глядзяць на патрэсканыя сцены, на карціны, падрапаныя штыкамі французаў, на пачарнелую пазалоту, на дажджавыя струмені, працёкшыя праз столь, як на іерогліфы падаючага века, які расчышчае ім месца, і яны як-бы з пагардай топчуць падлогі, на якія ледзь адважваліся ступаць іх дзяды і бацькі. Гэтая дач належала князю, але князь ніколі не спраўляў там святаў; яна была амаль закінута, але, не гледзячы на гэта, ведалі, што ён ездзіць туды нярэдка, і зімой і летам. Былі пра гэта гутаркі; аднак, у яго прысутнасці ніхто не адважваўся ні намякнуць, ні запытацца.

На дварэ было халодна; восеньскі вецер дуў бесперастанку з захаду, наганяючы фантастычныя хмары з белымі закраінамі і аднолькава перашкаджаючы свяціць месяцу, і ісці дажджу або снегу. Нарэшце, ён адарваў акянiцу аднаго акна, і слабае святло, што праходзіла праз зялёную шоўкавую гардзіну, асвятліла калону. Калі-б тады хто-небудзь стаў на цокаль каланады, то ўбачыў-бы ўсё, што адбывалася ў пакоі, праз шчыліну, не заслоненую гардынай. Але ў тыя часы не было ўжо людзей, якія карысталіся няшчыльна завешанай фіранкай, неасцярожна скручанай запіскай, шчылінай у дзвярах, балбатлівасцю слугі, — людзей, вельмі патрэбных Бірону і зусім непатрэбных Екацерыне, таму ніхто не сачыў за акянiцамі, ніхто не ўздзеў на цокаль каланады і не глядзеў у акно, а варта было-б зірнуць і паэту, і артысту, і вялікаму чалавеку з душой.

Акно гэта належала невялікаму будуару, абабітаму паласатым штофам і ўпрыгожанаму ўсімі дзівосамі XVIII стагоддзя. Тут былі і карыятыды, што падтрымлівалі велізарныя люстры, і кандэлябры з нейкіх пераплеценых страшыдлаў, падобных з хваста на кракадзіла, а з галавы на сабаку, і этажэрка з севрскімі і саксонскімі кубкамі, якія глядзелі ў яе люстраныя сценкі, і амур на каленях, які вострыць стралу аб мрамарную дошку і чэнерэнтолін чаравічок замест чарнільніцы, і фарфаравая пастушка з кошыкам, і фарфаравы п'яніца з бутэлькай, і кітайскія сподачкі, і японскія вазы для кветак. Паміж гэтымі цацкамі былі раскіданы і іншыя, якія належалі жанчыне, і сведчылі аб яе маладосці, аб убранствах, аб прыгожасці, аб юнацтве, аб каханні. Да самага акна былі прысунуты пяльцы, каля канала маленькі сто-

¹ Пажыць у вёсцы.

лік, і на ім брыльянтавы браслет з мужчынскім партрэтам і на сцяне партрэты гэтага мужчыны ў розных касцюмах. На адным ён быў нарысаваны конна ў чаркескім, на другім—у кастыльскім адзенні, на трэцім—апануты ў нейкую мантыю або тогу á la grecque¹. На канапе ляжала жанчына гадоў дваццаці двух, незвычайнай прыгажосці. Густыя цёмныя валасы, зачасаныя ў тагачасным гусце, па-грэчаску ўверх, адкрывалі белае, як слановая косць, чало, цёмнаблакітныя вочы гарэлі каханнем. Проста і раскошна была яна адзета, ва ўсім выяўлялася жанчына, якая кахае. Каля яе, на мяккай аксамітнай падушцы ляжала дзіця месяцаў дзясці, і яна не адводзіла ад яго вачэй. Яна бесперастанку ўставала, то становілася на калені перад падушкай і моўчкі глядзела на яго з вялікім замілаваннем, магчымым толькі ў маці, то прытуляла яго да грудзей, цалавала яму ножкі, ручкі да таго, што дзіця плакала, то хавалася ад яго і бурна радавалася, калі заўважала, што яно яе шукае, то гаварыла з ім, какетнічала перад ім і ледзь не скакала ад радасці, калі ён усміхаўся. Якім шчаслівым павінен быць бацька гэтага дзіцяці! Толькі тая маці гэтак любіць дзяцей, якая палка любіла бацьку іх; яна ў дзіцяці любіць яго,—гэта—апафеоз самога кахання іх. Але бацька гэтага дзіцяці не быў шчаслівым.

— Пачакайце тут,—сказаў князь Івану Сяргеевічу, уводзячы яго ў гасціны пакой, і пайшоў далей. Дзверы ў будуар былі прыадчынены, і ён спыніўся перад сценай, якую мы зараз бачылі. Князь быў узрушаны, слязі наліліся яго вочы, і моцна забілася сэрца. Дзверы скрыпнулі; жанчына павярнулася, крык радасці вырваўся з яе грудзей, і ў адзін момант яна павісла на шыі князя, асыпаючы пацалункамі мужны і горды твар яго.

— Сёння я цябе зусім не чакала. На дварэ такі холад, ты змёрз!—і яна схавала яго белую стройную руку і старалася адагрэць яе пацалункамі.—Ці ведаеш ты, што ўжо два тыдні ты не быў у мяне? Але я не сярдую. Двор у Маскве: у цябе многа клопат. Ну, што імператрыца?.. Да ты нешта хмуры? Паглядзі, які мілы наш Анатоль: ён сёння цэлы дзень не плакаў, ручку сам працягвае...

І яна падвяла князя да канапы. Ён глянуў на дзіця і на яе в нейкім жалем, але кожны мог-бы заўважыць, што ў гэтую хвіліну ён адзін быў варты жалю.

— Елена, я прыехаў узрадаваць цябе,—сказаў ён стараючыся, як мага менш сустракацца з яе позірмам,—імператрыца даравала мне, загадала прыехаць у Пецярбург. Шчыра шкадую, што я ніяк не магу ўзяць цябе з сабой, але я хутка зноў пабываю ў Маскве. Будзь цвёрдай, любая мая, пішы да мяне аб усім, што трэба.

Вочы Елены спахмурнелі; з-за слоў князя выглядала для яе нешта жудаснае, страшэннае. І чаму ён гаворыць не так, як ра-

¹ Па-грэчаску.

ней, чаму нельга ёй ехаць у Пецербург, і навошта-ж ён едзе, калі ёй нельга, і што гэта—пісаць аб усім? нібы ёй ёсць аб чым пісаць, апрача каханьня,—няўжо аб сваіх патрэбах?—нібы ў яе ёсць патрэбы, апрача патрэбы ў каханні. Яшчэ тым разам яна заўважала ў ім нешта незвычайнае, ненатуральнае: чаму позірк яго ў задуменні накіроўваўся ўдалеч, калі яна была каля яго, калі ён павінен быў зліцца з яе позіркам?.. Ёй зрабілася страшна, яна заплакала.

— О, у імя бога, не плач!—усклікнуў князь з палам, убачыўшы яе слёзы.—Умяляю цябе, мой ангел, мая Елена! Кожная сляза твая падае растопленым свінцом на маё сэрца. Не мучай мяне, і так душа мая разбіта, і ты атручваеш хвіліну радасці, якую я чакаў цэлыя гады. Навошта падышла ты так блізка да майго існавання? На мне пракляцце, я гублю ўсё, што набліжаецца да мяне. Я, як анчар, атручваю таго, хто надумае адпачнуць пад маёй засенню!

— О, я не раскайваюся,—перапыхнула яна яго. І калі, сапраўды, шчасце зайшло для мяне, успамін тых хвілін, калі я поўнай чашай піла найвялікшае шчасце, выкупіць усе далейшыя пакуты. Я і ў цемры буду ўспамінаць сонца, што свяціла, грэла мяне, але і гэта нядоўга...

— Нядоўга? чаму нядоўга?—запытаўся князь, і твар яго збялеў, ён сударажна схапіў апахала, што ляжала на канапе, і паламаў яго.

— Таму, што я памру без твайго каханьня,—адказала Елена.

— О, жанчыны!—сказаў князь, выціраючы пот, што выступіў на твары яго.—Ты, мабыць, думаеш аб якой-небудзь саперніцы? Хто сказаў табе, што я кахаю другую?

— Хто?—прашаптала Елена, і горкая ўсмішка мільганула на яе вуснах.

— Што гэта табе здалася, нібы я перастаў кахаць цябе? Мне патрэбна дзейнасць, мне патрэбна слава, улада, вось чаму я еду. А ты, ты хочаш на развітанне адпусціць са мной мукі сумлення, жахлівую думку, што я магу быць тваім забойцам, што цень твая будзе з'яўляцца мне, як цень Банко Макбету, сярод бала, сярод...

Ён спыніўся. «Не так гаварыў ён раней»,—думала Елена.—«Хіба хлуслівыя словы могуць паліць кроў, хіба вочы могуць гаварыць тое, чаго няма ў душы? Тады яго не вабіла іншая арэна; але-ж і раней з ім здараліся хвіліны суму і, можа, я абвінавачваю яго дарэмна».

— О, які-ж ты дзіўны, Мішэль!—казала яна, прыглушаючы ўзнікшае падазрэнне.—Супакойся, у імя бога, супакойся! Ну, як табе не сорам?! я-ж дзіця, балбачу, сама не ведаю, што. Цябе зноў апанаваў злы дэман, што прымушаў цябе скрыгатаць зубамі ў маіх абдымках тады, калі я была бязмежна шчаслівай.

Я радавалася, думала, што ён знік, а вось ён зноў з'явіўся. Які ён агідны, гэты дэман!—дадала яна, цалуючы князя ў вочы.

Князь сядзеў нерухома ў куце канапы. Елена абAPERлася локцем на яго плячо.

— Ды што-ж ты сёння, як егіпецкі істукан, нерухома і напружаны? Кінь-жа злавацца; ну, няхай я вінавата—ты ведаеш, я вар'ятка. Пакіньце-ж, ваша светласць, будзьце-ж крыху ветлівымі!

Прытворная вясёласць Елены ажывіла князя; ён зірнуў на яе ўдзячна і зноў ранейшае хмурае задуменне ахапіла яго.

— Ці памятаеш,—казала Елена, ласкаючыся да яго,—ці памятаеш, што заўтра трынаццатае верасня.

— А што такое трынаццатае верасня?

— О, халодны чалавек! ён не памятае! Вельмі добра, для яго гэты дзень нічога не азначае! Не, мужчына ніколі не можа кахаць так шалка, так ярка; а я заўтра ўвесь дзень буду святкаваць, і ты—святы, ты бог гэтага свята! Хіба-ж не 13-га верасня ў маёй цёткі ты ўбачыў мяне першы раз? Ты можаш забыць гэты вечар, але я, я ніколі не забуду яго! Я памятаю ўсё, усё: і як ты ўвайшоў, і як ты глянуў на мяне, і як ты запытаўся ў таго, што сядзеў каля цябе: «Хто гэтая чароўная brunетка з блакітнымі вачыма?» Я задыхалася, я думала, што сэрца разарвецца ў мяне; тут толькі я зразумела, што такое жыццё, каханне! Ты загаварыў са мной, я адказвала бог ведае што, але затое як глыбока запалі ў маю душу твае вочы, поўныя розуму і агню, рысы твайго твару, натхнёныя, узнёслыя, зусім не падобныя на гэтыя звычайныя твары. А памятаеш 20-е лістапада.

Тут твар яе загарэўся яшчэ больш, і яна схавала яго на грудзях князя, цалуючы яго і паўтараючы: «о, як моцна, моцна я кахаю цябе!» Пакуты князя былі страшэнныя.

— Мішэль,—гаварыла Елена, прыўзняўшы праз некалькі хвілін галаву;—за што ты надоечы злаваўся, калі я загаварыла пра смерць? Хіба не шчасце памерці цяпер на тваіх грудзях, успамінаючы нашу сустрэчу? Што можа яшчэ мне даць жыццё? Я благаслаўляю лёс свой, благаслаўляю сустрэчу з табой. Чым была-б я, калі-б ты не дунуў агнём у маю душу, калі-б ты мне самой не адкрыў яе, калі-б ты не паказаў мне ўсё найлепшае на гэтай зямлі? Безжыццёвай рэччу, праданай у жонкі якой-небудзь другой рэчы. І хіба не лёс кінуў мяне ў твае абдымкі. О, колькі разоў кінуўшыся на падлогу перад абразом збавіцеля, я малілася, каб ён даў мне сілу супрацівіцца спакусе! Але не, я не магла, я ляцела, як матылёк на агонь. Я нацешылася ўсім вямным, цяпер я магу памерці... Не, не, што я кажу?! я не хачу паміраць! Хто-ж будзе даглядаць Анатоля? І колькі радасцей чакае мяне яшчэ ў жыцці! Я ўбачу яшчэ цябе сярод блеску і славы, ты будзеш міністрам, фельдмаршалам, я табе прарочу гэта, і вось тады, калі ўсё будзе прымець аб тваіх подвігах, калі

ты пойдзеш ад перамогі да перамогі, акружаны цэлым дваром, пад гукі літаўраў, калі ты будзеш урачыста прызнаны пераможца, герой, не ведаю што,—ці-ж не найвялікшае шчасце ведаць, што гэты вялікі кахае мяне, простую дзяўчыну, што для таго, каб пабыць са мной некалькі гадзін, ён шмат разоў хадзіў пехатой ў завіруху, зімой, цэлыя дзве вярсты...

Вочы князя гарэлі, яго ўладалюбная душа ўпівалася гэтай карцінай, такой блзкай да яго мараў і нарысаванай з такой дзіцячай наўнасцю.

— Але калі сярод урачыстасці я ўбачу цябе не аднаго?..

— Як? Ты яшчэ не пакінула гэтай недарэчнай думкі!?

— Чаму-ж дзівіцца? Табе трэба-ж жаніцца, табе імператрыца загадае. Ну, што-ж, Мішэль, абы ты не кахаў яе. Няхай ёй належыць тваё імя, твой блеск, а мне—адно тваё каханне; тады вось ты ўбачыш, як шчыра і глыбока я кахаю цябе. Я добра ведаю, што я не магу быць тваёй жонкай, мне гэта не патрэбна, абы ты не адбіраў свайго кахання! Ды хіба-ж зразумее якая-небудзь фрэйліна, бледная, кволая расліна, прымусова ўзрошчаная ў цяпліцы, тваю агнявую душу?

— Ну, а калі зразумее?—сказаў князь з нейкім сарданічным смехам.

— Тады бог не пакіне сірату, Анатоля.

Князь здрыгануўся. Страшная думка аб яе смерці прамільгнула зноў, як здань, перад яго вачыма.

— Мішэль, вазьмі мяне з сабой! О, я буду шчаслівая там, дзе ты! Схавай мяне куды-небудзь у глухую вуліцу, абы толькі не разлучацца. А тут,—ну што я буду рабіць? Я буду хвораю, буду сумаваць, а там мне будзе весела.

— Нельга, дапраўды нельга. Ты сама не прасіла-б гэтага, калі-б ведала, якое жыццё ў мяне павінна быць цяпер, як за кожным крокам маім будуць паглядаць. Дарэчы, душа мая, я прывёз з сабой аднаго прыяцеля: праз яго мы будзем перапісвацца; я ва ўсім яму давяраю, яму я даручыў цябе і Анатоля. Дазволь-жа мне яго паклікаць—ён чакае ў гасціным пакоі.

— Дык калі-ж ты едзеш?

— Яшчэ тыдні праз два. Я хачу толькі, каб вы пазнаёміліся. Ён дзівак, але чалавек вельмі блгародны, і спадзяюся, што мая рэкамендацыя—дадаў князь жартаўлівым тонам—важней, чым рэкамендацыя ўсяго роду чалавечага.

— Дзе-ж ён?—перапыніла Елена і кінулася да люстра папраўляць валасы.

Князь устаў, накінуў на Елену шаль і, адчыніўшы дзверы, сказаў голасна: «Іван Сяргеевіч, зайдзіце калі ласка сюды». Іван Сяргеевіч увайшоў.

— Глядзі, глядзі нявесту,—гаварыў малоды чалавек, штурхаючы таварыша.—Колькі паэзіі ў яе позірку, які нябесны выраз

твару! І гэтае пышнае лёгкае ўбранне, ледзь закранаючы яе цудоўны стан, робіць з яе нешта лёгкае, няземнае, што адганяе ўсякі нячысты помysel.

— C'est l'Hélène de Ménélas!¹ адказаў той голасна, тагачаснай мовай.

— Божа, які ангел дастаецца князю!

— Але-ж у яго, матухна Ірына Васільеўна, у Маскве там на дачы жыве ці то немка, ці тальянка,—казала старая бабуля ў багатым каптуры, з тварам, падобным на кафеянік, сваёй суседцы, твар якой нават і на кафеянік не быў падобен, і гаварыла так гучна, што князь бледны, як палатно, звярнуўся да шафера, і, сам не ведаючы, што гаворыць сказаў: «мне ня добра».

— Не дзіва, такая процьма народу набілася ў царкву, духата страшэнная,—адказаў шафер, лейб-гвардыі Прэображэнскага палка капітан, увесь абліты золатам, тым рашучым тонам, якім свецкі чалавек тлумачыць душэўныя хваляванні, а школьны вучоны—з'явы прыроды, не разумеючы іх унутранага сэнсу.

У знаёмым нам будуары, на той самай канапе, дзе палкая Елена згарала ў абдымках князя, ляжала яна ў непрытомнасці. Колер твара яе быў не бледны, а быў, як мрамар: зрэдку, хвілін праз дваццаць яна нібы захлыналася паветрам і потым зноў ляжала нежывая, як труп. У галавах яе сядзеў славыты Фрэз у напудраным парыку, у шаўковых панчохах і чаравіках з брыльянтавымі пражкамі. У яго вачах было больш, чым мы чакаем ад вачэй доктара. Ён глядзеў на яе бесперапынна, прыглядаючыся, ці няма якой-небудзь змены, часам падносіў да яе носа шклянку нашатырнага спірту, але, не заўважыў ніякага ўплыву, паціскаў плячыма. Іван Сяргеевіч, выконваючы ад шчырага сэрца, як сумленны чалавек даручэнне князя, стаяў таксама тут, то мацаючы, ці не астыў сельтэрскі жбан, загорнуты ў сурвэтку і прыкладзены да яе ног, каб сагрэць іх, то прыкладаючы да яе галавы ручнік, намочаны ў воцаце і халоднай вадзе. Грудзі Елены былі раскрыты, і пакаеўка націрала іх фланеляй. Нейкае магільнае маўчанне панавала ў пакоі, толькі здалёку чуўся часам слабы плач дзіцяці ды аднатонны голас нянькі, якая калыхала яго. Гэта было зімой. Але дзень быў ясны і цёплы; яскравыя праменні сонца, узмоцненыя снегам, прабіваліся праз зялёную фіранку, і вада цурком капала з капітэляў на каменны балкон. Нарэшце, Фрэз устаў, вынуў гадзіннік і сказаў:

— Дзіўна, вельмі дзіўна; ужо другая гадзіна канчаецца, а ёй не лепш, а я прыехаў а дзевятай гадзіне. А калі гэта пачалося?

— Учора ў пачатку дзiesiąтай,—адказаў Іван Сяргеевіч,—і цягнулася усю ноч.

¹ Гэта—Елена Менелая.

Фрэн узяў яе руку, якая ляжала, як нейкая рэч, як адсечаная галіна, і, развязаўшы павязку, сказаў: «Паглядзіце, чатыры гадзіны ляжалі синапізмы, і нават ніякага следу, а тут-жа проста ўжо хімічнае дзеянне».

— Да ўжо калі сэрца баліць, дык дзе там памагчы вашымі лацінскімі лекамі,—мармытала пакаеўка.

— Regardez l'ignorance du bas peuple¹,—сказаў Фрэн, звяртаючыся з усмешкай да Івана Сяргеевіча.—Et après cela faites leur accroire que nous ne sommes pas de charlatans², аднак мне час ехаць. Праклятая дача, гэта-ж блізка свет,—у сем гадзін я прыеду. Вы, мусіць, пачакаеце мяне, Іван... Іван Сцяпанавіч,—дадаў ён, узяўшы капляюш.

— Вось вы-ж, бацюхна, рускія,—сказала пакаеўка, калі Іван Сяргеевіч, праводзіўшы доктара, вярнуўся ў пакой. Дазвольце мне спырснуць паненку богаяўленскай вадой: дапраўды, лепш будзе, вялікую яна мае сілу... Ах, Елена Паўлаўна, васілёк, сярпом падрэзаны, не ўстаць табе, чые сэрца маё, не ўстаць, родная! А душу-б сваю аддала за цябе. Нібы ангел была на зямлі, ніводнага грубага слова не пачулі мы ад яе. Бывала, цэлы дзень сядзіць сабе, як павачка, з Антонам Міхальчам і сваімі грудзямі карміла яго—не хачу, кажа, каб піў чужое малако. Дазвольце-ж спырснуць?

— Калі ласка,—сказаў Іван Сяргеевіч,—горш ад гэтага не будзе.

Пакаеўка прынесла бутэлёчку з вадой і кінулася на калені перад абразом богародзіцы; слёзы каціліся з яе вачэй, яна малілася аб бліжнім. Як высока стаяла ў гэтую хвіліну простая дзеўка! Не думайце, каб грубыя рэлігійныя ўяўленні перашкаджалі ім маліцца. Памаліўшыся, яна ўзяла ў рот святой вадой, тры разы перахрысціла хворую, і, гледзячы на яе з поўным пачуццём веры, пырнула ёй у твар. Елена здрыганулася, некалькі разоў глыбока ўздыхнула і расплюшчыла вочы, мутныя і невыразныя; паглядзела з неўразуменнем на Івана Сяргеевіча; недарэчная, стаячая ўсмешка з'явілася на вуснах. «Піць», вымавіла яна ледзь чутным голасам. Ёй падалі мятнай вадой. Крышку сербануўшы, яна адварнулася і сказала: «Ах, як мне спаць хочацца, так сон і морыць»,—і зноў заплюшчыла вочы. Але дыханне ўжо не спынялася, а твар загарэўся слабым румянцам.

Пакаеўка ў захапленні цалавала яе ногі і з дзіцячай радасцю гаварыла: «Не кажыце толькі гэтаму немцу, а то-ж ён будзе насміхацца з нашай святыні... Ды вы-ж яшчэ і не елі, Іван Сяргеевіч; ідзіце ў тым пакоі я прыгатавала вам абед, а я пабуду тут».

Іван Сяргеевіч шчыра радаваўся: камень зваліўся ў яго з

¹ Зварніце ўвагу на невучтва простага народа.

² І пасля гэтага перахайвайце іх, што мы не шарлатаны.

плячэй, ён пайшоў у сталовую і пры першай лыжцы супу паду-
маў: «Ці не забылася Усціння пакарміць Плутуса?»

Пісьмо Івана Сяргеевіча да князя,

«Святлейшы князь!

«З шчырым задавальненнем спяшаюся паведаміць Вашу светласць, што здароўе Елены Паўлаўны папраўляецца. Усе мае ўгаворы астацца да поўнага выздараўлення ў Парэччы, не мелі поспеху, яна пераехала на маленькую кватэру, якую наняла яе пакаёўка на Садовай.—Зрэшты, можа, гэта яшчэ і лепш: у Парэччы ўсё нагадвала ёй бесперапынна тую шчаслівую эпоху жыцця, якую яна страціла. Колькі я ні прасіў яе ўзяць рэчы, падараваныя Вашай Светласцю, або ўжываныя ёй, яна рашуча адмовілася. Узяла толькі брыльянтавы браслет з Вашым партрэтам, але на другі дзень вярнула брыльянты. Калі я намякнуў ёй пра ламбардныя білеты, яна з гордасцю запыталася: «Ці ведаеце вы, каму плаціць за каханне?», пасля чаго я не заікаўся; а час—вялікі доктар. Немцы кажуць: «Kommt Zeit, Kommt Rath»¹—Кватэра, нанятая ёй, вельмі малая, але яна якраз такую і прасіла адшукаць; грошай у яе няма, і яна хоча вышываць для продажу. Як гэта ні смешна, але, убачыўшы тут дзіцячы капрыз і, апрача таго, занятак, я ўзяўся шукаць пакупнікаў. Пакаёўка, што была пры ёй, не хацела з ёй расстацца, і я ёй даў пашпарт; праз яе я папярэдзваю ўсе патрэбы Елены Паўлаўны. Яна, як дзіця, не ведае нічога ў гаспадарчых справах, аднак-жа, некалькі разоў пыталася ў пакаёўкі, адкуль грошы, і тая запэўніла, што гэта яе ўласныя.

«Пакуль што пра Вашу Светласць яна не гаварыла ні слова. Спачатку я бачыў у яе заплаканыя вочы, цяпер яна нават вясёлая, толькі часта задумваецца і, апомніўшыся, пачынае смяяцца са сваёй безуважнасці. Характару яе сапраўды ангельскі: ціхая, добрая і ў дробязях слухаецца мяне, як бацьку. Шкада толькі, што не хоча лячыцца; Фрэз запэўняе, што веснавое паветра ўсё паправіць. Ён не можа больш ездзіць, бо яна рашуча адмовілася яго прымаць, кажучы, што ў яе няма грошай плаціць за візіты.—Учора я піў у яе чай, яна жартавала і, нарэшце, сказала мне: «Паглядзіце на маю маленькую гаспадарку,—чым я не нявеста? Прызнайцеся, Іван Сяргеевіч, ці няма вам даручэння шукаць мне жаніха?»—Я адказаў, што няма, але што само сабой зразумела, з яе якасцямі, у яе гады можна спадзявацца знайсці добрага жаніха. «Я не супроць,—сказала яна,—толькі не забудзьцеся ў радную напісаць Анатоля»,—і засмяялася. Але я думаю, яна з часам убачыць, што сапраўды, не дрэнна пайсці замуж, абы здароўе зусім паправілася. Спадзяюся,

¹ Прыходзіць час, прыходзіць і парада.

што і гэта будзе хутка. Цяпер засталася толькі часам кровахарканне; Фрэз гаворыць, што гэта вынік вялікага нервовага ўзрушэння і няспыннага непрытомнага стану, у якім яна прабыла два тыдні.

— Буду і ў далейшым паведамляць Вашу Светласць аб усіх падрабязнасцях у дачыненні Елены Паўлаўны. Пры гэтым вы атрымаеце на асаблівым аркушы падрабязны рахунак затрачаных мной грошай, як на заплату доктару, у аптэку, так і на іншыя выдаткі.

З шчырай павагай і гэтакую-ж адданасцю маю гонар аставацца Вашай Светласці найпакорнейшы слуга

І. Тількоў.

Масква 1792 г. сакавіка 1-га.

Красавік месяц канчаўся, а Вялікодны тыдзень пачынаўся. Маскоўскія вуліцы, тады яшчэ не брукаваныя, з'яўляліся непраходным балотам. Вада бегла патокамі, мутная, чорная, але ўсё было вясёлае. Званы дамешвалі ў сырое паветра нейкую ўрачыстасць; мноства карэт цугам імчалася туды і назад, і мноства шый, апраўленых у шытыя каўняры, выглядала з іх. Натопы народа ў святочных каптанах са шчырым задаваленнем на твары ішлі па калені ў гразі пад гушкалкі. Дваровыя людзі стаялі ля варот, лускалі арэхі і ігралі на балалайцы; дзядкі і бабулькі вярталіся дадому з абедні з просвіркай у руках, з малітвай у сэрцы. Хто ведае, што такое ў Маскве Вялікодны тыдзень, той лёгка ўявіць сабе гэтую карціну. Гэта адно свята, якое мы ўмеем святкаваць народна, весела, у якім прымаюць удзел усе—бедны прыкрывае свае лахманы, работнік забывае на свае мазалі і душную майстэрню, селянін адганяе думкі пра аброк, нядоімку і бурмістра. У тэты тыдзень ад усяго павявае святам, вясной, шчасцем.

Тым часам ля Арбацкіх варот нейкі чалавек у досыць панашаным сурдуце на ваце, з бабровым каўняром і кіем з цукровага трысця ў руках перабіраўся з каменя на камень ад царквы Барыса і Глеба да дома графа Апраксіна. Ён, ужо зусім шчасліва прайшоў поўдарогі, як раптам з Ваздвіжэнкі выехала карэта, запрэжаная чатырма худымі коньмі. Праходы быў так блізка ад яе, што гразь з задняга кола апырскла яго з галавы да ног, і ў той-жа час галава ў напудраным парыку выставілася з акенца і закрычала: «Стой, стой! Ах, Іван Сцяпанавіч, прабачайце, што мая карэта такая недалікатная, ды і вы крышку неасцярожныя. Скажыце калі ласка, якая шкада! Вы не паверыце, я ўжо трыццаць два гады доктар, і на маіх руках і пры мне памерла некалькі соцень людзей, я ўжо загартываўся, але ўчарашняя сцена расстроіла мяне страшэнна».

— Так,—казаў Іван Сяргеевіч, уздыхнуўшы.

— Бедная,—гаварыў Фрэз;—і апошнім яе словам было яго імя і малітва аб ім. Дрэнна, што яна не хацела лячыцца як след,

а горш за ўсё, што не прымала тых кропель, што я прапісаў— гэта найлепшы сродак. Вось як дорага плацяць за капрызы. Усю ноч яе агонія была ў мяне перад вачыма. Шкада, вельмі шкада—l'homme est une machine á vivre, et quand le moteur s'abime, la machine se casse¹. Я, дапраўды, палюбіў яе ад шчырага сэрца, а забойца яе, мабыць, спакойна ездзіць сабе з візітамі. Mécréant². Скажыце, калі вынас і адпяванне?

— Заўтра ў дзевяць гадзін, у прыходзе Спірыдонія.

— Прыеду абавязкова. Бывайце. Пачакайце, а propos³, кажуць, гэты князь даручыў вам Анатоля; зрабіце ласку, калі трэба, прысылайце па мяне, я для гэтага дзіцяці гатоў усё зрабіць—вось бачыце, і ў доктара ёсць часам душа,—дадаў ён з добрадушнай усмешкай.

— Што і гаварыць, Карл Фёдаравіч, жахлівы выпадак, я сам пасля смерці матулі ўчора першы раз плакаў. Дай бог ёй царства нябеснае!

— Калі яно ёсць,—дадаў доктар з усмешкай, вытрымліваючы ролю матэрыяліста.

Тым часам, князь купаўся ў моры асалодаў. Чаго яму не хапала? Дома—палкае каханне жонкі, а па-за домам—ажыццяўленне ўсіх самалюбівых мараў. Аднаго разу ён вярнуўся з палацу весялейшы як звычайна: у гэты вечар імператрыца асыпала яго міласцямі. Камердынер увайшоў раздзяваць яго.

— Што княгіня?—запытаўся ён.

— Спачывае.

Ён раздзеўся, узяў сігару (вялікая рэдкасць у тых часы), закурыў і сеў перад сталом. На стале ляжала пісьмо.

— Адкуль?—запытаўся ён.

— З пошты,—сказаў камердынер.

Князь распячатаў яго, яно вельмі кароткае: «Са шчырым і сардэчным спачуваннем павінен паведаміць я Вашу Светласць, што Елена Паўлаўна памерла ў ноч на сёнешні дзень, у дзве гадзіны з чвэрцю. Гадзіны за тры да смерці яна папрасіла паперы і пяро, хацела пісаць Вашай Светласці, але, напісаўшы некалькі радкоў, яна кінула і сказала: «Ён не будзе чытаць». Потым страціла прытомнасць, хвілінамі прытомнасць вярталася да яе, але і тут гаварыла нешта незразумелае. Ваш партрэт патрабавала бесперастанку. «Скончана,—сказала яна нарэшце,— мне лягчэй: няхай ён не ведае пра мае пакуты, бог даруе мне. Бачыце—святло і музыка». Тут усмешка паказалася на ахаладзелых вуснах—і яна сканала. Падрабязнасці наступным разам, баюся спазніцца на пошту».

¹ Чалавек—машына; створаная для жыцця, і калі рухавік сапсуецца, машына ламаецца.

² Зраднік, бязбожнік!

³ Дарэчы.

У пісьмо была ўкладзена запісачка, пакамечаная судараж-
нымі рухамі і аблітая слязмі. У ёй не было ніякага сэнсу ды яе
амаль і нельга было прачытаць—такой слабай рукою было напі-
сана: « Mes tourments finissent... Mersi, Grand Dieu!.. Oh que
jet'aime, mon Ange... Hâte—toi de venir¹, а то спознішся, я памру,
хутка памру. Qu'il est beau... elle².

Ці ведаеце вы тое пачуццё, калі чалавек апрытомнее пасля
самлення. Ён бачыць, што ўсё знаёмае, але нібы ў першы раз,
двух мыслей звязаць нельга, страшэнная тупасць у галаве;
чалавек робіцца менш, чым жывёліна,—раслінай. Вось гэтак-жа
зрабілася ў душы князя. Ён не быў парочным, уся віна—нястры-
манасць, да якой ён прызвычаіўся з маладых гадоў. У пачатку
пісьма ўся кроў кінулася яму ў сэрца і ў галаву, і ён дрыжаў
ад холаду, рука не магла трымаць сігары, яна выпала; язык
высах, твар пасінеў, але ён чытаў, прачытаў усё, паклаў пісьмо,
паглядзеў каля сябе, на сцены. Партрэт яго бацькі трапіў на
вочы, яму вельмі хацелася ведаць, чый гэты партрэт; пацёр
сабе лоб, але не мог дадумацца. Потым інстынктуальна ўспом-
ніў пра сігару, запытаўся камердынера, дзе яна; той падаў яму,
ён пачаў раскурваць яе і паклаў на стол. Потым ён паглядзеў
на камердынера, той не мог вытрымаць яго позірку і задры-
жэў. «Вады!» сказаў князь зусім не сваім голасам. Ён выпіў
дзве шклянкі, хісткай хадой дайшоў да канапы і кінуўся на яе.
Тут крыху святлей стала ў яго галаве і яшчэ цямней на душы.

— Я буду спаць тут,—сказаў ён да слугі.

Слуга ўзяў свечкі і пакланіўся і пайшоў.

— Пакінь свечкі і ідзі да д'ябла!—закрываў князь.

Камердынер вышаў у лакейскую і, сустрэўшы там дварэц-
кага, сказаў яму шэптам: «Ну, Спірыдон Фёдарыч, як наш
князь набраўся сёння, зюзя зюзяй! Не адважыцца жонцы носа
паказаць; там лёг у вугольным на канапе—хворы, моў. Спа-
чатку з двара неўзаветку было, а як цяплом яго ахапіла, дык
ледзь на нагах стаіць».

— Гэта яны не п'яніцы,—сказаў дварэцкі.—Мы, бачыш,
п'ём адны. Пойдзем з гора ў буфет.

І пайшлі.

Князь зірнуў на гадзіннік—чвэрць на трэцюю. Яму зрабілася
холадна, як на марозе без футры. Але ён зусім ні аб чым не
думаў, душа яго была аглушана, а па целе лілася атрута, гор-
шая за сінільную кіслату, і цела распадалася. Гадзіннік прабіў
тры гадзіны. Раптам ціха, ціха адчыняюцца дзверы. На свечках
вельмі нагарэла. Князь углядаецца... Елена жывая, вясёлая, як
у першы дзень спаткання; яна кідаецца на калені, шэпча
«даруй». «Дык гэта ўсё хлусня!»—сказаў князь і кінуўся да яе.

¹ Канчаюцца мае мучэнні... Дзякую, божа!.. О, як я кахаю цябе, ангела
майго! Спяшайся прыехаць.

² Які ён цудоўны... яна...

Яна схіліла галаву на яго плячо; князь узяў яе руку—і рука засталася ў яго. Ён здрыгануўся, хацеў пацалаваць яе і пацалаваў рад зубоў мёртвай галавы; ніжняя сківіца ляскала з усмешкай, кавалкі мяса віселі на шчоках, доўгія валасы ледзь трымаліся на чэрапе. Князь адскочыў, і галава, схіленая на яго плячо, ударылася аб падлогу і пакацілася. Дыханне заняло ў грудзях князя. «Змілуйся, што з табой?—шаптала яму Елена.— Ты нібы баішся мяне, навошта адштурхваеш? я-ж—тваё стварэнне; няўжо і адной хвіліны для мяне ўжо больш няма?» Князь хацеў зноў падсунуцца да яе, але паміж імі стаў карлік, такі агідны, жоўты, з няголенай барадой. Гэты карлік паміраў са смеху і брахаў, як сабака. Князь хацеў адпіхнуць яго нагой. Карлік схопіў яго за нагу зубамі, і тут толькі ён разгледзеў, што гэта не карлік, а рыба. Князь пабег у пакой жонкі. Яна ціхая, нябесная, спала з малітвай на вуснах. Князь пабудзіў яе, яна ўзяла яго руку, хацела пацалаваць і запыталася: «Што гэта ад тваіх рук так пахне нябожчыкам?»— «Я зараз здымаў са свечкі,—казаў князь,—і мне піць хочацца».— «Я прынясу», казаў карлік. Князь схопіў шаблю. Карлік зарагатаў і ўскочыў на пасцель. Князь ударыў з усёй сілы. Удар гэты адсек галаву жонкі, карлік зарагатаў яшчэ гучней, схопіў чэрап і падаў яго князю, кажучы: «Trinken sie mein Hegg¹!» Князь узяў чэрап і пачаў піць цёплую кроў—рукі яго дрыжалі, ён абліўся... Больш яго фантазія не магла дзейнічаць; ён раскрыў мутныя вочы, свечкі пагаслі, пачало дзень. Кажуць, дзённае святло надае дзіўную храбрасць, гэта праўда. Але і тое праўда, што калі настане дзень, усё зробленае ў цемры выступіць больш выразна. У вісках нешта білася ў няшчаснага, галава была ў агні, а сам ён дрыжэў ад холаду. Вось яно, мінулае, з'явілася цяпер перад ім вымагаць адказу, клікаць на страшны суд; гэта—жугу нашага сумлення і жугу без памылкі. Цяпер не ў спазматычным сне, а ў сапраўднасці паўтараў ён гісторыю свайго забойства, і горка, вельмі горка было яму.

Самыя жахлівыя мукі сумлення раздзіралі душу князя. Выгляд яго зрабіўся страшным. Ён замкнуўся ў сваім доме, не брыў барады; адзнакі вар'яцтва пачалі выяўляцца і ў словах, і ў позірку. Усе старанні, усё бязмежнае каханне жонкі не мелі ніякага ўплыву.

— Не, гэтай плямы,—паўтараў ён,—каханне не можа змыць. Гэта можа зрабіць адзін бог, але я першы назваў-бы яго несправядлівым, калі-б ён сцёр яе. І я не мог апраўдацца перад ёю, і яна так і памёрла з думкаю, што я трус, злачынец, які баіцца ўласных злачынстваў.

¹ Выпіце, пане мой.

І што горш за ўсё, пры гэтым ён так жудасна рагатаў, што кроў стыла ў жылах жонкі, і яна дрыжала і мучылася, бачачы яго пакуты.

Калі чалавек, моцна ўзрушаны няшчасцем, замест слёз, раточа, ён загіне напэўна—тут ужо няма ратунку: душа, якая згадзілася ў такую хвіліну зрабіць зусім процілеглае натуральнаму парадку, зламана. Тут, паводле слоў князя, адзін бог можа паправіць, а ні час, ні земныя сродкі. Гэтым смехам чалавек перадае сваё жыццё, і яшчэ больш—сваю вечнасць духам цемры і злабы. Так і здарылася; яго панурая меланхолія набыла нейкую роўную, аднолькавую форму, гамлетаўскі смех над усім, нейкую лютасць; словы яго выклікалі жах: нейкія стансы з пякельнай паэмы, пісанья жоўчу на скуры, садранай з жывога чалавека. Служыць ён не хацеў, нельга было: імператрыца шкадавала яго і падвойвала сваю ўвагу, думаючы, што яе ранейшая няміласць давяла яго да гэтакага стану. І гэтая ўвага павялічвала яшчэ больш яго пакуты. Калі чалавек адчувае сябе злачынным, справядліва пакараным, і прытым чалавек гэты горды і самалюбны, тады нічога не можа быць больш жахлівага, чым гэтае спачуванне і гэтая ўпэўненасць іншых, што ён не вінаваты.

Княгіня павезла яго ў Маскву... Ён стаў крыху спакайнейшым, але не папраўляўся; сівыя валасы паказаліся на гэтай галаве, якой не мінула яшчэ і трыццаці зім. Прыгожая рука яго зрабілася нязграбнай, шчокі запалі, адны вочы гарэлі нейкім дзікім агнём. Ён амаль зусім не спаў. Усю ноч дом быў асветлены, ён хадзіў з пакоя ў пакой. Але жонка яго не наракала на свой лёс,—не, яна кахала яго, як у дзень шлюбу, яшчэ больш, яго няшчасці пашырылі, падвоілі каханне. Яна не адыходзіла ад яго ні на хвіліну, дзе магла, улівала слова ўцехі, часцей за ўсё малілася і несла свой крыж з пакорліваасцю хрысціянкіна. Яна думала, што яе пакуты выкупяць яго злачынства.

Аднойчы князь, прасядзеўшы некалькі гадзін нерухома на тым самым крэсле, на якім сядзеў, калі быў у яго Іван Сяргеевіч, не звяртаючы ніякай увагі на княгіню, якая са слязімі на расніцах неадрыўна глядзела на яго, заплюшчыў вочы, і галава яго схілілася на грудзі. Княгіня ўстала, падышла да яго, каб упэўніцца, ці спіць ён, пацалавала яго, пацалавала яго руку і на цыпачках вышла з пакоя. Князь не чуў.

Самотна, пустынна Новадзевічаму манастыру. З аднаго боку поле з бледназялёнай травой, вельмі кволай ад нячыстага дыхання горада; з другога—балота-Лужнікі. Там гадзіннік б'е кожную хвіліну, зроблены па загаду няшчаснай царыцы для таго, каб пахавальны гук яго напамінаў ёй бесперастанку страту шчасця і набліжэнне смерці. Там чыстыя дзевы, спалоханыя жыццём, хаваюцца ад яго за багародзіцу і моляцца. Там дзевы

грэшныя кідаюцца з раскаяннем, са слязі перад багародзіцай і моляцца. Там бабулі прыносяць багародзіцы сваё змардаванае цела, апошнюю думку і апошняе пачуццё на зямлі і моляцца. Там мноства надмагільных помнікаў прыцскае да зямлі цялесную частку чалавека і моліцца аб душэўнай, там званіца пасылае малітву на неба, там усе моляцца.

Да гэтага манастыра пад'ехала пышная карэта, запрэжаная шасцю варанымі коньмі з аксамітнай шэрсцю. Два лакеі, у поўгусарскім, поўшутаўскім убранні, і нейкай мамантаўскай велічыні, саскочылі з запятак і адчынілі дзверы карэты. Спачатку вышла дама вельмі маладая, вельмі стройная, вельмі бледная, уся ў белым; за ёю—Іван Сяргеевіч у глазетавым камзоле, тым, што надзяваў на Прачыстую. Дама, крыху апіраючыся на яго руку, увайшла за агарожу манастыра і сказала яму: «вядзіце». Іван Сяргеевіч правёў яе да нейкай магілы і зняў капялюш. Дама адкалола букет кветак ад сваіх грудзей і кінула іх на халодную зямлю.

— Спі спакойна,—сказала яна,—кветка, бурай сарваная і маланкай спаленая. Твая душа многа пакутвала, спачывай-жа цяпер. О, я любіла цябе, любіла за тваё палкае каханне да яго; нашы душы жылі адным пачуццём, яны былі аднолькавыя, родныя. Я хацела бачыць цябе, я хацела быць тваім другом, але ці прыняла-б ты маю дружбу, і ці смела-б я, шчаслівая, працягнуць руку табе, няшчаснай? Елена, я не адабрала яго ў цябе; ён быў мой, калі бура жыцця кінула цябе ў яго агнявое існаванне; нашы душы—адно непарыўнае, можа, яшчэ да нараджэння. Навошта іменна яму даверылася ты?.. Не, не! Твая праўда, Елена! каму-ж другому магла-б ты аддаць такую душу, як не яго душы—абшырнай, глыбокай, акіяну? Ты патанула ў гэтым акіяне, але ты зазнала шчасце, і за хвіліну гэтага шчасця хіба нельга аддаць свае дні? Спі спакойна, там мы ўбачымся, там няма разладу, там усё—любоў, там я і ты свабодна будзем любіць яго.

Тут яна схіліла калені і з мальбой узняла вочы да неба; слёзы каціліся з яе шчок.

— Елена, міра прышла я прасіць у цябе. Можа, ты ненавідзела мяне—памірымся-ж цяпер.. І яго даруй, ён мучыцца, пакутуе, ён няшчасны ў маіх абдымках, і я не смею, не прымірыўшыся з табой, суцяшаць яго. Яго пакуты належаць табе, баюся пазбавіць цябе і іх. Але ты кахала яго, кахаеш, жыццё тваё там лепш за ранейшае, пашлі-ж яму ўцеху. Будзем разам маліцца аб ім!..

У гэты час малодзенькая клірашанка адчыніла акно ў царкве, і стройны хор жаночых галасоў слабым водгукам данёсся да магілы. Невялікае воблака, што затуляла сонца, рассяялася. Гэта было 15 ліпеня, у часе вячэрні.

Князь прагнуўся. У ім адбылася нейкая перамена. Ён адчуў зноў сілу і здароўе, успомніў пра свае справы, пазваніў, загадаў камердынеру падаць мундзір, адзеўся, загадаў запрэгчы коней у каляску, потым паспешна схпіў аркуш паперы і напісаў:

Усепаданейшы даклад аб перарэфармаванні Судавадзеньня.

«Судавадзеньне ў абшырным сэнсе слова ёсць тая частка рэлігіі, якая ахапляе ў грамадзянскім быту ўсе галіны архітэктуры і епархіяльнага кіравання.

§ 1. Садоўніцтва распадаецца на дзве часткі: на Міністэрства Юстыцыі і на Тэхналагічны інстытут. Устанаўленне Міністэрства неабходна, але міністрам павінен быць музыкант і князь. Калегіяльны пачатак шкодны для пабудовы будынкаў, але карысны для мастоў»...

Ён яшчэ пісаў, калі ўвайшла княгіня. З выглядам найвялікшай важнасці князь указаў ёй крэсла і сказаў:

— Я пра вашу справу гаварыў з графам, але выбачайце, у мяне няма ніводнай секунды вольнай...

Як халоднай вадой абліло княгіню. Яна ўсё зразумела! Бедная, няшчасная!.. Яна хацела кінуцца да яго на шыю, ён адпіхнуў яе.

— Ну, так, васпані, я ведаў, што вы падасланы ад Казадаўлева і Вязміцінава!

Гэта было 15 ліпеня, пасля вячэрні.

Праз дзесяць гадоў

Князь дапісаў свой праект, вельмі спяшаўся ў палац і надзвычай злаваўся, што, па нагаворах Вязміцінава і Казадаўлева, яго прыкулі да сцены на ланцуг. Я бачыў яго ў гэтым жудасным становішчы. Галава была пабрыта, рысы твара агідныя; у доўгім белым халаце сядзеў ён на падлозе, глядзеў проста ў сонца і безупынна пісаў на аркушы паперы, што ляжаў перад ім.

— Пакуль ёсць белая папера, — казаў наглядчык, — ён сядзіць ціха; спісаў — і бяда з ім: «у палац», — ды і годзе.

Княгіня была тады ігуменняй Дзевічага манастыра. Жыццё незямное аддавала яна богу; штодзень хадзіла маліцца на магілу Елены, каб бог узяў яе на неба; маліцца аб выздараўленні князя яна перастала ўжо. З ёй бачыўся адзін Іван Сяргеевіч.

ЗАПІСКІ АДНАГО МАЛАДОГА ЧАЛАВЕКА

УСТУП

Твая прапанова, дружа мой, здзівіла мяне. Некалькі дзён я думаў аб ёй. У гэтую сумную, томную, бескаляровую эпоху жыцця; у гэты хваравіты пералом, які яшчэ, бог ведае, чым скончыцца, «пісаць мае ўспаміны». Мысль гэтая спачатку спалохала мяне; але калі паступова вобразы даўно-мінулыя напоўнілі душу, акружылі радаснай чарадой,—мне зрабілася шкада расстацца з імі,—і я парашыў пісаць для таго, каб спыніць, утрымаць успаміны, пажыць з імі як мага далей; мне так добра было пад іх уплывам, так прывольна... Апрача таго, думалася мне, пакуль я буду пісаць, падальцеца веснавая вада і зрушыць з мелі маю барку.

А дзіўна! Ад пачатку юнацтва шукаў я дзейнасці, жыцця поўнага; жыццёвы шум вабіў мяне, але як толькі я пачаў жыць, нейкая *buffetta infernale*¹ закруціла мяне, кінула далёка ад людзей, абв'яла кола дзейнасці кішанёвым цыркулем, загадала скласці рукі. Мне прышлося ў маладосці цешыцца тым, чым цешацца ў старасці: перабіраць былое і, замест таго, каб жыць сапраўды,—запісваць пражытае. Нічога не зробіш! Я ўздыхнуўшы ўзяўся за пяро, але толькі напісаў старонку, як мне зрабілася лягчэй; цяжар сучаснага рабіўся менш адчувальным; мая вясёласць вярталася да мяне; я адживаў сам з мінулым: адлегласць паміж намі знікла. Мая работа пачала мне падабацца, я захапляўся ёй і, як камар Крылова, «з Ахілеса стаў Омірам»; і чаму-ж не, калі я пражыў сваю Іліяду?.. Цэлая частка жыцця скончана; я ўступіў у новую частку; тут іншыя норавы, іншыя людзі: чаму-ж не спыніцца, перайшоўшы мяжу, пакуль пройдзена яшчэ ясна відаць? Чаму-ж не развітацца з ім па-брацку, калі яно гэтага варта? Кожны дзень нас аддаляе ад яго, а назад ужо не вернешся. Мой спытак будзе надмагільным помнікам той часткі жыцця, якая адышла ў мінулае. У ім будзе запісаць, колькі я пахаваў сябе.—Але нудная будзе Іліяда чалавека звычайнага, які нічога не зрабіў, і жыццё наша цячэ цяпер па

¹ Пякельная віхура.

такому праяічнаму, гладка выкашанаму полю,—так поўна разважлівасці і асцярожнасці etc., etc.—Я не веру гэтаму; не, жыццё такое-ж рознастайнае, яскравае, поўнае паэзіі, страсцей, калізій, як жыццё-быццё рыцараў у сярэднія вякі, як жыццё-быццё рымлян і грэкаў. Ды і пра якія ўчынкi ідзе гутарка? Хто жыў розумам і сэрцам, хто пражыў палкае юнацтва, хто пачалавечаму пакутваў з кожнай пакутай і спачуваў кожнаму захапленню, хто можа ўказаць на яе і сказаць: «вось мая падруга», на яго і сказаць: «вось мой друг»,—той зрабіў нешта. «Кожны чалавек»,—кажа Гейне,—«ёсць сусвет, які з ім нарадзіўся і з ім памірае; пад кожным надмагільным каменем пахавана цэлая сусветная гісторыя»,—і гісторыя кожнага існавання мае сваю цікавасць. Гэта разумелі Шэкспір, Вальтэр Скот, Тэн'ер, уся фламандская школа. Цікавасць гэтая заключаецца ў назіранні развіцця духу пад уплывам часу, акалічнасцей, выпадковасцей, што расцягваюць, скарачаюць яго нармальны, агульны напрамак.

Нейкая патаемная сіла прымусіла мяне жыць; тут майго мала. Для мяне выбраны час, у ім мае ўладанне; у мяне няма на зямлі мінулага, ні будучага не будзе праз некалькі год. Адкуль гэтае цела, моцнасць якога здзіўляла Гамлета, я не ведаю. Але жыццё—маё натуральнае права; я распараджаюся як гаспадар у ім, улучаю сваё «я» ва ўсё навакольнае, змагаюся з ім, раскрываю сваю душу ўсяму, усазваю ёю ўвесь свет, пераплаўляю яго, як у горне, усведамляю сувязь з чалавецтвам, з бесканечнасцю,—і быццам гісторыя гэтага выпрацоўвання ад дзіцячай непасрэднасці, ад гэтага бестурботнага сну на ўлонні маці, да сазнання, да патрабавання ўдзелу ва ўсім чалавечым, да самабытнага жыцця—пазбаўлена цікавасці. Не можа быць!

Але досыць:

Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten,
Die früh sich einst dem trüben Blick gezeigt

Versuch ich wohl euch diesmal festzuhalten!

З захапленнем перажыву я яшчэ мае 25 год, зраблюся зноў дзіцем з голай шыяй, сяду за азбуку, потым спаткаюся з ім там, на Вараб'ёвых горах, і буду цешыцца яшчэ раз усім шчасцем першай дружбы, і, цябе ўспомню я, «стары дом»:

В этой комнате счастье было,
Дружба родилась и выросла там,
А теперь запустение глухое,
Паутины висят по углам²

¹ Вы вновь ко мне, воздушные виденья!
Давно знаком печальный с вами взор.

Вас удержу ль во власти вдохновенья?

(Фауст Гётэ.)

² Огарэў «Стары дом» напісаў у 1840 годзе. Вершы гэтыя дабавіў я, аддаючы Бялінскаму артыкул у канцы саракавога года. (Увага А. І. Герцэна)

Потым і вы, таварышы аудыторы, акружыце мяне, і з табой, мой ангел, спаткаюся я на могілках...

О, з якой радасцю сустрэну я кожны ўспамін... Выходзьце-ж з труны. Я кожны прытулю да сэрца і з любоўю пакладу зноў у труну...

Владзімір-на-Клязьме.
Увясну 1938.

ДЗЯЦІНСТВА

Das Höchste was wir von Gott und der
Natur erhalten haben ist das Leben!¹...
...Goethe...

Да пяці гадоў я нічога выразна не памятаю, нічога ў сувязі... Блакітная падлога ў пакойчыку, дзе я жыў; вялікі сад і ў ім безліч варон. Ідучы ў сад, трэба было праходзіць праз хлеў; тут звычайна сядзеў фурман Масей з вялізнай барадой, які ласкаў мяне і на якога я глядзеў з нейкай ліслівацю; з ім, здаецца, ні за што на свеце я не адважыўся-б застацца сам-на-сам. Тады пры мне ўжо была М-ме Proveau, якая вадзіла мяне за руку па лесніцы, займалася маім выхаваннем, і апрача таго, з ласкі сваёй, у вольны час прыглядала за гаспадаркай. Яшчэ гады два-тры напоўнены цьмянымі невыразнымі ўспамінамі; потым паступова вобразы робяцца больш выразнымі, як дрэвы і горы, з-за туману вырысоўваюцца дробныя дэталі дзяцінства і вялікія падзеі, пра якія ўсе гаварылі і якія дайшлі да мяне. Памятаю смерць Напалеона. Радаваліся, што бог прыбраў гэтае страшыдла, аб якім было прадвешчана ў апакаліпсісе; праніклівыя людзі не верылі яго смерці; больш праніклівыя запэўнялі, што ён у Грэцыі. Больш за ўсіх радавалася адна багамольная бабулька, якая вандравала з дому ў дом па беднасці, і не працавала па *благародству*, — яна не магла дараваць Напалеону пажару ў Звеніградзе, у часе якога згарэлі дзве каровы яе, звязаныя з ёй самай пяшчотнай дружбай. Расказаў аб пажары Масквы мяне ўбаюквалі; апрача таго, у мяне былі карты, дзе на кожную літару была карыкатура на Напалеона з вострымі двухрадзямі, напрыклад:

Шірок француз в плечах, нішто яго неймет,
Авось-лібо, мая нагайка зашибет,—

і з яшчэ больш вострымі малюнкамі, напрыклад, Напалеон едзе на свінні, і інш. Ці-ж дзіва, што і я радаваўся яго смерці? Памятаю ўмярцвенне Кацэбу. За што Занд забіў яго, я ніяк не мог зразумець, але добра памятаю, што пляменнік М-ме Proveau, гезель у аптэцы на Марасейцы, ад якога заўсёды пахла рэбар-

¹ Самае высокае, што мы атрымалі ад бога і прыроды, ёсць жыццё...
Гётэ

барам з ружовым маслам, чалавек адчайны і вучоны, прыносіў малюнак, на якім быў паказан юнак з доўгімі валасамі, і расказваў, што гэты юнак забіў шаноўнага старога, што яму адсеклі галаву, і я вельмі шкадаваў, зразумела, юнака.

Я быў зусім адзін; цацкі пачалі мне хутка надакучваць, а іх у мяне было шмат: чаго толькі не дарыў мне дзядзечка! І кухню, у якой гатаваўся тыдні тры абед, гатаваўся-бы ён і да гэтага дня і гадзіны, калі-б я не адклеіў задняй сценкі, каб падгледзець сакрэт,—і хату, пакрытую мохам, у якой знаходзіўся купідон, увесь у фользе, і *lanterne magique*¹, які цікавіў мяне больш за ўсё... Вось з'яўляецца на сцяне яскравая пляма і больш нічога; надумаешся тут—што там з'явіцца ў гэтых праменнях славы і ўвагнутага шкла... Раптам выступае слон, павялічваецца, памяншаецца, нібы жывы; іншы раз пройдзе ўверх нагамі, чаго жывы слон і не зробіць; потым Давід і Галіаф б'юцца і рухаюцца абодва разам; потым арап, чорны, як моська Карла Іванавіча, камердынера дзядзькі (і яна памерла ўжо, бедная Крапка!). Весела было глядзець на такую кампанію і ўверх галавой і ўверх нагамі. Але нехапала важнага дадатку: не было каму мне паказаць яго, і таму я часта пакідаў цацкі і прасіў Лізавету Іванаўну што-небудзь расказаць, ціхенька садзіўся на лаўку і цэлыя гадзіны слухаў яе з самай напружанай увагай. Маўкліваць не належала да ліку дабрадзейнасцей *M-me Prouvaux*; яна не чакала паўтарэння просьбы, і, не пакідаючы вязаць сваю панчошу, пачынала расказ. Вязала яна бесперастанку. Я думаю, калі-б сшыць разам усё звязанае ёй за 58 год, дык вышла-б фуфайка, калі не шару зямному, дык месяцу (яму-ж яна і больш патрэбна для начных прагулак). Дай бог ёй царства нябеснае! Нядоўга перажыла яна Напалеона і памерла таксама далёка ад сваёй радзімы, як і ён—толькі ў другі бок. Але што-ж яна мне расказвала? Па-першае,—гэта было яе ўлюбёная тэма,—як нябожчык муж яе быў нейкім метр-д'отэлем у масонскай ложы; як яна аднойчы зайшла туды: усё абцягнута чорным сукном, а на сталі ляжыць чэрап на двух шпагах... Я дрыжэў, як асінавы ліст, слухаючы яе. На сценах вісяць партрэты, і калі хто здрадзіць, страляюць у партрэт, а арыгінал падае мёртвым, хоць-бы ён быў за трыдзевяць зямель, у трыдцатым царстве. Потым расказвала яна цікавыя ўрыўкі з гісторыі французскай рэвалюцыі: як зноў-жа нябожчык муж яе ледзь не трапіў на ліхтарны слуп, як кроў цякла па вуліцах, якія жахі ўчыняў *Rabespierre*,—і ўрыўкі з уласнай сваёй гісторыі: як яна жыла пры дзецях у аднаго памешчыка ў Тверскай губерні, які запэўніў яе, што ў яго па садзе ходзяць мядзведзі. «Ну, вось, я і пайшла раз уф сад; клешу, клешу ідзе мядзведзь прастрасучы... Я толькі—ах! і страціла прытомнасць, а нябожчык муж ледзь не стрэліў у мядзведзя, здаецца, таму толькі затрымаўся, што з ім не было

¹ Валшэбны ліхтар.

ружжа; а мядзведзь быў панскі камердынер, якому пан загадаў надзець кажух поўсцю ўверх». Божа мой, як падабаліся мне гэтыя расказы... Я іх пасля шукаў у «Тысяча-Адной-Ночы» і не знайшоў.

Рускую грамату мы абодва тады не надта ведалі: з таго часу я вывучыўся па талках, а Лізавета Іванаўна памерла, і можа давучвацца з першых рук у Кірыла і Мефодзія.

Аднак, цяжкі час вучэння падступіў. Аднаго разу ўвечары, бацюхна мой гаварыў з дзядзечкам, ці не аддаць мяне ў пансіён. Фу!.. Пачуўшы гэтае жаклівае слова, я ледзь не памёр ад страху, выбег у дзевочы пакой і горка заплакаў; уночы прачынаўся—аглядаўся, ці не ў пансіёне я, і стараўся пераканаць сябе, што страшнае слова толькі ў сне пачуў. Аднак, татка перадумаў і пакінуў выхоўваць мяне дома. І выхаванне маё пачалося, як і належыць, з французскай граматы. М-г Bouchot—першая асоба, што становіцца побач з Лізаветай Іванаўнай у справе майго выхавання; следам за ім выступае Карл Карлавіч¹. М-г Bouchot быў француз з Меца, а Карл Карлавіч—немец з Сарэпты і настаўнік музыкі. Цікава параўнаць гэтых людзей. Мужчына высокага росту, зусім лысы, апрача двух-трох пасмаў валасоў страшэннай даўжынні на скронях, заўсёды ў сінім фраку тоўстага сукна, на стаметавай падкладцы,—такі вось быў М-г Bouchot; важнасць адлюстроўвалася не толькі ў кожным ўчынку яго, але ў кожным руху (ён кланяўся нагамі, усміхаўся адной ніжняй губой); галава ў яго ні разу не гнула з таго часу, як пакінулі яго спавіваць, а гэта было вельмі даўно—гадоў паўтарыста таму назад. Да ўсяго гэтага трэба далучыць французскі твар канца мінулага века, з велізарным носам, навіслымі бровамі,—адзін з тых твараў, якія можна бачыць на добрых гравюрах, дзе паказаны народныя сцэны часоў федэрацыі. Я баяўся Бушо, асабліва спачатку. Карл Карлавіч быў таксама высокі, але такі тонкі і гібкі, што падобен быў на разгорнуты англійскі фут, які на кожным дзюйме гнецца ў абодва бакі; фрак у яго быў шэранькі, з перламутравымі гузікамі; панталоны чорныя, з нейкай незразумелай дапатопнай матэрыі; яны пакорна хаваліся ў боты á la Souvoroff² з кутасікамі, і ён іх выпісваў з Сарэпты; ён свабодна браў сваімі сухімі, ледзь абцягнутымі зморшчанай скуркай пальцамі, каля двух актаў на фартэп'яно. Нічога дзіўнага, што маючы такі рашучы талент, Карл Карлавіч прысвяціў сабе мусікійскаму ігранню! Жыццё Карла Карлавіча адзначалася сваёй маральнай чыстатай; гэта была адна з тых ціхіх, добрых нямецкіх істот, поўных сардэчнай прастаты, і ціхамірнасці, якія, не спазнананы нікім, але шчаслівыя ў сваім маленькім кружочку, жывуць, любяць адзін аднаго, іграюць на фартэп'яно і паміраюць ціха, па-

¹ Іван Іванавіч Эк. Ён доўга даваў урокі майму брату, але на мяне меў вельмі малы ўплыў. Партрэт яго верны. (Увага А. І. Герцэна).

² Па-сувораўску.

корліва, як жылі. Ён быў жанаты з давён-даўна; я піў малагу на залатым вяселлі яго, і, дапраўды, дзядок і бабулька любілі адзін аднаго як у мядовы месяц.

Са сказанага можна сабе ўявіць вобраз Карла Карлавіча: гэта чалавек з легенд рэфармацыі, з часоў пурытанізма ва ўсёй чыстаце яго. І Бушо быў чалавек добры, так сама, як конь—звер добры, па інстынкту, і да яго, аднак, як да каня, не кожны адважыўся-б падыйсці бліжэй, чым на размер нагі і калытоў. Ён выехаў з Парыжа ў самы разгар рэвалюцыі, і, прыпамінаючы цяпер яго словы і твар, я думаю, што *citoyen Bouchot* не быў лішнім або бяздзейным ні пры ўзяцці Бастыліі, ні 10 жніўня; ён пра ўсё гаварыў з пагардай, апрача Меца і тамашняй саборнай царквы; аб рэвалюцыі ён амаль ніколі не гаварыў, але, нейк грозна ўсміхаючыся, маўчаў аб ёй. Не жанаты, сур'ёзны, важны, ён са мной не траціў слоў, спрагаў дзеясловы, дыктаваў з «*les Jincas de Marmontel*» расстраляў *accent grave* і *aigu*, адзначаў на полі, колькі памылак, даваў мне вымовы і выходзіў, абапіраючыся на велізарны сукаваты кіі; яго ніхто ніколі не біў¹.

Не глядзячы на цікавасць педагогаў, я ўсё-ж сумаваў; мне не было куды падзець маю дзейнасць, ахвоту гуляць, патрэбу раздзяляць уражанні і гульні з іншымі дзецьмі. Адзін таварыш, адзін сябра быў у мяне.—Берта, поў-шарлот і поў-іспанскі сабака бацькі. Шмат я дзяліў з Бертай часу, запрагаў яе; бывала, ездзіў на ёй конна, дражніў яе, а ў зімовыя дні сядзеў з ёй каля печкі: я спяваю песні, а яна спіць—і час ідзе неўзаметку. Тады яна была ўжо вельмі старая, а ўсё такі яшчэ какетнічала і насіла доўгія вушы з калматай карычневай шэрсцю. Не я адзін любіў Берту: лакей наш Якаў Ігнацьевіч не мог перажыць яе,—проста памёр з гора і з віна праз тыдзень пасля яе смерці. Апрача Берты, быў у мяне яшчэ рэсурс: дзеці кухара, якія ніколі не выціралі нос і заўсёды валяліся дзе-небудзь у дрэні на дварэ. Але з імі гуляць было мне строга забаронена, і я, перамагаючы розныя небяспекі, мог хіба толькі на некалькі хвілін выскачыць на двор, каб парубіць з імі лёд каля кухні зімой або запэцкацца ў гразь летам. Апрача таго, я і гуляць амаль што не ўмеў з дзецьмі: самая нязначная апазіцыя прыводзіла мяне ў шаленства, таму што цацкі не прарэчылі ні ў чым, а дзеці наогул вялікія дэмакраты і не церпяць таварыша, які бярэ верх над імі.

Тым часам здарыліся важныя акалічнасці. Лізавета Іванаўна захварэла. Хатні лекар сказаў, што гэта лёгкая прастуда, зата-

¹ Гэтае акалічэнне скажона цензурай. Я скончыў нарыс характарыстычным анекдотам. І. І. Эк маладым чалавекам быў сядзельцам у сарэптскай краме ў Маскве. Нехта з дзікіх вяльмож таго часу раззлаваўся на яго і ўдарыў яго ў шчаку. Эк—лагодна і спакойна—падставіў другую. Дзікі паглядзеў на яго—раптам кінуўся яму на шыю, просячы прабачэння. З таго часу ён быў з ім прывіцелем да канца жыцця. Чаму цензура выпусціла гэта? (*Увага А. І. Герцама*).

піў ёй унутранасць раманкай, заляпіў хваробу мушкай і вельмі здзівіўся, застаўшы аднойчы раніцою вылечаную пацыентку на сталі. Так, яна памерла. Карл Карлавіч быў яе душапрыказчыкам і тады пасварыўся з пляменнікам Лізаветы Іванаўны, карэнікам Шмальцгофам, у якога нос быў чырвона-фіялетавы. Як цяпер памятаю яе пахаванне; я праводзіў цела старой на каталіцкія могілкі і плакаў.

У жыцці маім шмат што змянілася: скончыліся расказы Лізаветы Іванаўны; скончылася яе патрыярхальнае царстваванне надмною; скончылася бязмерная дабрата, з якою яна заступалася за мяне, калі хто-небудзь пакрыўдзіць. Адным словам, увесь ранейшы быт перайначыўся; адначасова з Лізаветай Іванаўнай даглядала мяне такая самая добрая, як і яна, няня, Вера Артамонаўна, вельмі падобная на індычку ў касынцы,—такая самая шыя ў складачках і маршчынах, такі самы выгляд інг'э'ну. Цяпер прыставілі да мяне камердынера Ванюшку, якому я абавязаны першымі асновамі ў майстэрстве курыць табак (закручваючы яго ў мокрую паперу, згорнутую трубкай¹⁾) і багатай фразеалогіяй, у якой гаспадаром раскінуўся рускі дух. Час, калі дзіця перадаюць з жаночых рук у мужчынскія,—эпоха, пералом; з хлопчыкам гэта бывае гадоў у сем, восем; з дзяўчынкай—гадоў у семнаццаць, восемнаццаць.

Дзяцінства канчалася заўчасна; я кінуў цацкі і ўзяўся чытаць. Так часам у цёплыя дні лютага наліваюцца почки на дрэвах, не глядзячы на штодзённую небяспеку загінуць ад марозу і пазбавіць дрэвы лепшых сокаў. За кнігі я ўзяўся ад нуды,—само сабой зразумела, не за падручнікі. Усё большая ахвота да чытання вывучыла мяне вельмі хутка па-французску і па-нямецку і разам з тым стала для мяне заўсёднай перашкодай давучыцца. Першая кніга, якую я прачытаў *son amogé*², была «Лалота і фанфан», другая—«Алексіс або домік у лесе». З лёгкай ручкі мамзель Лалоты, я узяўся чытаць без разбору, без утомы, разумеючы, не разумеючы, старое і новае, трагедыі Сумарокава, «Расіяду», «Расійскі тэатр» etc., etc., і, паўтараю, гэтае празмернае чытанне было важнай перашкодай у вучэнні. Пакідаючы які-небудзь том «дзяцей абацтва» і увесь заняты лордам Мартымерам, ці мог я з ахвотай вывучаць граматыку і спрагаць дзеяслоў *aimez*³ з яго ад'ютантамі—*etre* і *avoir*⁴ пасля таго як я ведаў, як спрагаецца ён жыццём і ў жыцці. Апрача таго раманы я разумеў, а граматыку не; тое, што цяпер здаецца так ясна вынікаючым са здаровага сэнсу, тады здавалася нейкімі путамі, знарок выдуманымі цяжкасцямі. Бушо не любіў мяне і з дрэнным уражаннем аба мне паехаў у Мец. Прыкра! Калі паеду ва

¹ Тады не ведалі сігарэтак. (Увага А. І. Герцэна).

² З любоўю.

³ Любіць.

⁴ Быць і мець.

Францыю, завярну да старога. Чым-жа мне пераканаць яго? Ён вымярае чалавека веданнем французскай граматыкі, ды і то не якой-небудзь, а іменна восьмым выданнем Ламандовай,—а я не раблю памылак толькі на санскрыцкай мове і то таму, што не ведаю яе зусім. Чым-жа? Ёсць у мяне доказ—ну, гэта ўжо мой сакрэт, а стары здасца—як-бы толькі ён не паспяшаўся на той свет. Урэшце, я і туды паеду... Мне вельмі хочацца падарожнічаць.

Перачытаўшы ўсе кнігі, знойдзеныя ў куфры, што стаяў у кладовай, я пачаў даставаць іншыя, і той правізар на Марасейцы, што прыносіў некалі Зандаў партрэт і заўсёды пах рэбарбара з розай, прыслаў мне зашмальцаваныя і абскубленыя тамы Лафантэна; ад тамоў гэтых я зусім розум страціў. Я пачаў з рамана «Der Sonderling» і пайшоў і пайшоў!.. Раманы паглынулі ўсю маю ўвагу; чытаючы, я забываў сябе ў камлатавай куртачцы і перасяляўся паслядоўна ў маладога Бургарда, Алквіяла, Рынальда Рынальдзіні і т. д. Але паколькі маё разумовае абжорства не ведала меры, то неўзабаве ў фармацыі на Марасейцы нехапіла раманаў, і я пачаў шукаць усюды ўсякую дрэнь, між іншым адкапаў і «Письмоўнік» Курганова,—гэты бліскучы папярэднік маральна-сатырычнай школы ў нашай літаратуры. Багатым запасам ісцін і анекдотаў упрыгожыў Курганаву маю памяць; нават і цяпер яшчэ ў памяці засталіся некаторыя, напрыклад: «Нейкі польскі шляхціч ветрагоннага нораву, жадаючы асароміць аднаго вучонага, запытаўся ў яго, што значыць абол, парабол, фарыбол. Гэты адказваў яму» і т. д. Востры адказ можаце знайсці ў самай крыніцы.

Карысныя заняткі Курганавым і Лафантэнам былі неўзабаве перарваны новай асобай. Да чалавека французскай граматы далучыўся чалавек рускай граматыкі, Васілій Еўдакімавіч Пацыферскі¹, студэнт медыцыны. Божа мой, божа як ён бывала стукіла дэвярыма, калі прыдзе, калі здымае галошы, як тупае. Валасы насіў ён страшэнна доўгія і ніколі не часаў іх пасля выхаду з разанскай епархіяльнай семінарыі; на іншамоўных словах ставіў ён дзікія націскі школы, а французскія шчодро прыпраўляў грэчаскай λ і рускім з на канцы. Але-ж дзякую студэнту медыцыны: у яго была цёплая чалавечая душа, і з ім першым пачаў я займацца, хоць і не з самага пачатку.

Пакуль справа датычыла граматыкі, якая ішла ў корані, і геаграфіі ды арыфметыкі, якія беглі ў прыпрэжцы, Пацыферскі знаходзіў ва мне ўпартую ленаць і безуважнасьць, выклікаўшую здзіўленне ў самога Бушо, якога не здзіўляла нічога (як было сказана), апрача саборнай царквы ў Мецы. Ён не ведаў, што рабіць, не належачы да ліку запісных настаўнікаў, гатовых

¹Іван Евдакімавіч Пратапопаў. Ён быў пасля штаб-лекарэм у нейкім карабінэрным палку; хадзілі чуткі, што ён быў забіты ў часе старарускага бунту. (Увага А. І. Герцэна).

за билет цэлую гадзіну тлумачыць сваю навучку каменнай сцяне. Васілій Еўдакімавіч, чырванеючы браў грошы і некалькі раз хацеў кінуць урокі. Нарэшце, ён перамяніў адну прыпрэжку і, наспех прачытаўшы ў Гейме, выданым Тітам Каменецкім пра непатрэбную і толькі для балансу выдуманую частку свету, Аўстралію, узяўся за гісторыю і, замест таго, каб задаваць у Шрэку да адзнакі ногцем, ён мне расказваў, што памятаў і як памятаў; я павінен быў на другі дзень яму паўтараць *сваімі* словамі, і я гісторыяй пачаў займацца з найвялікшай стараннасцю. Пацыферскі здзівіўся, і, стомлены маёй ленасцю ў граматыцы, ён зрабіў, як сапраўдны студэнт, адклаў яе ўбок, і, замест таго, каб мучыць мяне месніцтвам паміж *e* і *ъ* ён узяўся за *славеснасць*. Паўтараю, у яго душа была чалавечая, спачуваўшая прыгожаму,—і лянівы вучань, што займаўся ў часе ўрока вырэзваннем іерогліфаў на сталі, вельмі хутка засвойваў школьна-рамантычныя погляды будучага медыка-хірурга. Урокі Пацыферскага шмат спрыялі раньняму развіццю маіх здольнасцей. У дванаццаць гадоў я памятаю сябе зусім дзіцем, не гледзячы на чытанне раманаў; праз год я ўжо любіў заняткі, і мысль абудзілася ў душы, якая да таго часу жыла адным дзіцячым уяўленнем.

Але ў чым-жа заключалася выкладанне *славеснасці* Васілія Еўдакімавіча, цяжка сказаць; гэта было нейкае адмоўнае выкладанне. Беручыся за рыторыку, Васілій Еўдакімавіч абвясціў мне, што яна—найпусцейшая галіна з усіх галін і сучкоў дрэва пазнання добра і зла, зусім непатрэбная; «каму бог не даў здольнасці красамоўна гаварыць, таго ні Квінтыліян, ні Цыцэрон не навучаць, а каму даў, той і нарадзіўся з рыторыкай». Пасля такіх уводзін, ён пачаў па парадку тлумачыць фігуры, метафары, хрыі. Потым ён мне прадпісаў *diurna manu nocturnaque*¹ перагортваць старонкі «*Узорных твораў*», гіганцкай хрэстаматыі, тамоў у дванаццаць, і дадаў, для заахвочвання, што дзесяць радкоў «*Каўказскага палонніка*» лепш за ўсе ўзорныя творы Мураўёва, Капніста і кампаніі. Не гледзячы на ўсю забаўнасць адмоўнага выкладання,—у сукупнасці ўсяго, што гаварыў Васілій Еўдакімавіч, праглядаў жывы, шырокі сучасны погляд на літаратуру, які я ўмеў засвоіць і, як звычайна робяць паслядоўнікі, узвёў у квадрат і ў куб усе аднабаковасці настаўніка. Раней я чытаў з аднолькавым задавальненнем усё, што ні папала: трагедыі Сумарокава, найгоршыя пераклады васьмідзесятых гадоў розных камедыі і раманаў; цяпер я пачаў выбіраць, цаніць. Пацыферскі быў у захапленні ад новай літаратуры нашай, і я, узяўшы кнігу, глядзеў адразу-ж, у якім годзе надрукавана, і кідаў яе, калі яна была выдана больш пяці гадоў таму назад, хоць-бы імя Дзержавіна або Карамзіна ахоўвала яе ад такой дзержасці. Затое пакланенне юнай літаратуры зрабілася бязумоўным,—ды яна і магла захапіць іменна ў тую эпоху, пра

¹ І ўдзень і ўночы.

якую ідзе тутарка. Вялікі Пушкін з'явіўся царом-уладаром літаратурнага руху; «кожны радок яго лятаў з рук у рукі; друкаваныя экзэмпляры «не задавальнялі», спісы хадзілі па руках. «Гора ад розуму» нарабіла больш шуму ў Маскве, чым усе кнігі, пісаныя па-руску, ад «Падарожжа Карабейнікава» ў святых месцы да «Пладоў адчуванняў» князя Шалікава. «Телеграф» пачынаў энергічна свой шлях і няпоўнымі, нязграбнымі знакамі сваімі шпарка перадаваў еўрапеізм; альманахі з найлепшымі вершамі, паэмы сыпаліся з усіх бакоў; Жукоўскі перакладаў Шылера, Казлоў—Байрана, і ва ўсім, ва ўсіх была бездзянь надзей, спадзяванняў, вераванняў, гарачых і сардэчных. З якой радасцю, з якім захапленнем пачаў я чытаць першы раздзел «Онегіна», які толькі што вышаў! Я яго месяцы два насіў у кішэні, вывучыў напамяць. Потым, гады праз паўтара я пачуў, што Пушкін у Маскве. О, божа мой, як палка я жадаў убачыць паэта! Здавалася, што я вырасту, паразумнею, паглядзеўшы на яго. І я ўбачыў, нарэшце, і ўсе паказвалі, з захапленнем кажучы: «вось ён, вось ён...»¹.

Чацкі
Вы памятаеце?
Соф'я
Дзяцінства?
Чацкі
Так, а цяпер...

Не, лепш прамаўчым, таму што Соф'я Паўлаўна Фамусава зусім не паралельна развівалася з нашай літаратурай...

Бушо паехаў у Мец; яго замяніў М-г Маршаль. Маршаль быў чалавек вялікай вучонасці (у французскім сэнсе), маральны, ціхі, лагодны; ён пакінуў ва мне ўражанне яснага летняга вечара, без адной хмурынкі. Маршаль належаў да ліку тых людзей, якія зроду не мелі палкіх пачуццяў, у якіх характар светлы, роўны, якім дадзена настолькі любові, каб яны былі шчаслівыя, але не настолькі, каб яна спаліла іх. Усе людзі такога складу—класікі *par droit de naissance*²; яго дасканалыя веды ў старажытных літаратурах рабілі яго, апроча таго, класікам *par droit de congruëte*³. Шчыры прыхільнік прыгожай, ваяцельнай формы грэчаскай паэзіі і вывайнай з яе паэзіі века Людовіка XIV, ён не ведаў і не адчуваў патрэбы ведаць глыбока-духоўнае мастацтва Германіі. Ён верыў, што пасля трагедыі Расіна нельга чытаць варварскія драмы Шэкспіра, хоць у іх і ёсць прабліскі таленту; верыў, што натхненне паэта можа толькі вылівацца ў гліняныя формы Батэ і Лагарпа; верыў, што бяздушная паэма Буало ёсць *Corpus iuris poetici*⁴ верыў, што лепш за Цыцэрона

¹ Цэнзурны пропуск. (Увага А. І. Герцэна).

² Па праву нараджэння.

³ Па праву заваявання.

⁴ Кодэкс законаў паэзіі.

ніхто не пісаў прозай; верыў, што драме таксама неабходны
тры адзінствы, як жыду адно абразанне. Пры ўсім гэтым, ні ў
адным слове Маршала не было пошласці. Ён пачаў са мной
чытаць Расіна ў той самы час, як я папаўся ў рукі Шылеравым
«Разбойнікам»; ватага Карла Маора завяла мяне надоўга ў ба-
гемскія лясы рамантызма. Васілій Еўдакімавіч няўмольна дапама-
гаў разбойнікам, і кітайскія чаравікі лагарпаўскага погляду рва-
ліся па шву і па скуры.

Са сказанага ўжо відаць, што ўсё вучэнне было бессістэм-
нае; вось чаму я вывучыўся вельмі нямногаму і, замест строй-
нага цэлага, у маёй галаве ўтварылася бязладная маса розных
звестак, агульных месц, пераплеценых фантазіямі і марамі. На-
вука затое для мяне не была мёртвай літарай, а жывой часткай
майго быцця, але гэта ўбачым пасля. Да часу, аб якім ідзе гу-
тарка, адносіцца самая цікавая паласа майго дзяцінства. Кніжны
свет не задавольваў мяне; расцвітаўшая душа патрабавала жы-
вой сімпатыі, ласкі, таварыша, любові, а не кнігу,—і я, выклі-
каў, нарэшце, сабе сімпатыю, і яшчэ з чыстых грудзей дзяў-
чынкі.

Jetzt mit des Zuckers
Linderndem Saft
Zahmet die herbe,
Brennende Kraft.¹
Schiller.

Яшчэ ў тыя часы, калі былі жывы М-ме Право і М-ме Берта,
Бушо не выязджаў у Мец, а Карл Карлавіч не залятаў у рай
з гукамі органа, гасцявала ў нас часам сваячка, якая прыяз-
джала з Владзімірскай губерні, спачатку яна была маленькая
дзяўчынка, потым дзяўчынка ўжо большая. Прыязджала яна
з Меленак, заўсёды разам са сваёй цёткай, на дзіва падобнай да
прынцэсы ангулемскай і да брабанцкіх карункаў; гэтая цётка
мела прыемны звычай штогод класці грэшы ў ламбард. У ма-
ленкаўскай сваячкі была душа добрая, лятуненная; дзяўчаты
наогул непараўнальна экспансіўнейшыя за нашага брата, у іх
ёсць цеплыня, якая заўсёды грэе, ёсць сімпатыя, заўсёды гато-
вая любіць; у іх рэдка пачуцці заглушаны эгаізм і няма муж-
чынскага, разважлівага розуму. Яна ў адзін са сваіх прыездаў
прыгалубіла мяне, прыласкала; ёй стала шкада, што я такі са-
мотны, такі беспрыветны; яна са мной, трынаццацігадовым
хлопчыкам, пачала абыходзіцца, як з вялікім; я палюбіў яе ад
шчырага сэрца за гэта; я падаў ёй з гарачнасцю маю малень-
кую руку, пакляўся ў дружбе, у любові, і цяпер, праз 13 другіх
гадоў, зноў гатоў працягнуць руку,—а колькі акалічнасцей, лю-

1

Сладостной влагой
Ты укроти
Острую силу
Едкой струи

(Шылер, „Пуншавая песня“, перакл. А. С. Пушкіна.)

дзей, вёрст прайшло між нами!.. Светлым прывідам прылятала яна з берагоў Клязьмы і надоўга знікала потым; тады я пісаў кожны тыдзень эпісталаў ў Меленкі, і ў гэтых эпісталах захаваліся ўсе тагачасныя мары і вераванні. Яна таксама не маўчала, адказвала на кожнае пісьмо і рассыпала з надзвычайнай шчодрасцю назоўнікі і прыметнікі для апісання меленкаўскіх ваколіц, свайго пакоя з зялёнымі сторачкамі і з ліловымі ляўкойчыкамі на вокнах. Але я мала задавольваўся пісьмамі і чакаў з нецярпліваасцю яе самой; было ўмоўлена, што яна прыедзе да нас на цэлыя поўгода; я лічыў па пальцах дні... І вось, у адзін зімовы вечар сяджу я з Васіліем Еўдакімавічам; ён разважае аб чатырох родах паэзіі і запівае квасам кожны род. Раптам шум, пацалункі, гучная гаворка радасці, яе голас... Я адчыніў дзверы: па залу цягаюць клункі і картончыкі; шчокі ўспыхнулі ў мяне ад радасці, я не слухаў больш, што Васілій Еўдакімавіч гаварыў пра дыдактычную паэзію (можа, таму і да сёнешняга дня не разумею яе, хоць з таго часу і меў выпадак прачытаць Петразілусаву паэму «Аб фарфары»); праз некалькі хвілін яна прышла да мяне ў пакой і пасля зневажальнага: «Ах, як ты вырас!»— яна запыталася, чым мы займаемся. Я горда адказваў: «Разборам паэтычных твораў». Нават чырвоную мерыносавую сукенку памятаю, у якой яна з'явілася тады перада мной. Але, які жаль! Час змяніўся: яна валасы запляла ў касу: гэта мяне зняважыла,— мяне, з каўнерыкамі á l'enfant¹—новая прычоска так рэзка пераводзіла яе ў поўналетнюю. Яна ведала, што я шкадую аб локанах і на маё нараджэнне, 25 сакавіка, прычасалася зноў па дзіцячаму. Цудоўны дзень быў дзень майго нараджэння! Яна падаравала мне чыгунны лярсцёнак на срэбранай падкладцы; на ім было выразана яе імя, нейкі дэвіз, нейкі знак, змяіная галава і інш; увечары мы чыталі на памяць урывак з «Фінгала»,—яна была Маіна, я—Фінгал (мабыць, я сюрпрызам для сябе вывучаў вершы да дня нараджэння). З таго часу я яшчэ ні разу не раскрываў Озерава. Зноў ляніва пайшло вучэнне: жывая сімпатыя мне падабалася больш чым кніга. Ні з кім і ніколі да яе я не гаварыў пра пачуцці, а тым часам іх было ўжо шмат дзякуючы быстраму развіццю душы і чытанню раманаў. Ёй вось пераказаў я першыя мары,—мары стракатыя, як райскія птушкі, і чыстыя, як дзіцячы лепет; ёй пісаў я разоў дваццаць у альбом па-руску, па-французску, па-нямецку, нават, здаецца, па-латыні. Яна вельмі сур'ёзна выслуховала мяне і запэўняла яшчэ больш, што я народжаны быць Раландам Раландзіні або Алквіядам; я яшчэ больш палюбіў яе за гэтыя сцвярджэнні. Адаграваўся я тады за ўвесь холад майго кароткага жыцця мілай дружбай меленкаўскай перы. Пераказаўшы друг другу плады адчування, мы пачалі разам чытаць—спачатку розныя аповесці: «Вакефільскага

¹ Дзіцячымі.

свяшчэнніка», «Нуму Пампілія», Фларыяна і т. д., абліваючы іх рэкамі горкіх слёз; потым узяліся за «Анахарсісава падарожжа», і ў яе хапала самаафярнасці слухаць гэтую, хоць сабе надвычай вучоную, карысную і разумную, але тым не менш нудную і нежышчэвую кампіляцыю ў сем тамоў.

Не ведаю, ці быў яе ўплыў на мяне добры ва ўсіх сэнсах. Маючы шмат бяспрэчных і вельмі высокіх якасцей, меленкоўская кузіна не была пазбаўлена ненатуральнай «сантыментальнасці», якую дзяўчаты набываюць у дартуарах жаночых пансіёнаў, дзе яны выкалваюць шпількамі вензелі на руках, дзе даюць абяцанні год не здымаць гэтай вось істужачкі; не была яна таксама пазбаўлена маральных сентэнцый, гэтай лебяды, што напаўняла раманы і камедыі мінулага стагоддзя. Яна любіла, каб яе звалі Темірай, і ўсе сваякі звалі яе так; ужо гэта адно сведчыць аб сантыментальнасці; проста чалавек не згодзіцца ў XIX стагоддзі называцца Пленірай, Темірай, Селенай, Усладам. Я неўзабаве ўзбунтаваўся супроць класічнага імені, раіў ёй, на зло Буало¹, назвацца Тоінон; а калі вышла другая кніжка «Онегіна», рашуча раіў застацца Тацянай, як свяшчэннік хрысціў. Перамена імені мала дапамагла: Таня, па-ранейшаму, пры кожнай сустрэчы з бледнай падругай земнага шара, звярталася да яе з лірычнай прамовай, па-ранейшаму параўноўвала сваё жыццё з кветкамі, кінутымі ў «бурлівыя хвалі» Клязьмы; любіла яна ў вольныя гадзіны паплакаць аб сваёй горкай долі, аб ганеннях лёсу (які гнаў яе, аднак, вельмі скромна, так, што з боку яго ўдараў зусім і не відаць было), аб тым, што «ніхто ў свеце яе не разумее». Гэта—лафантаўскі элемент. Не лепш за яго быў і жанлісаўска-маральны: яна—мяне, які чытаў чорт ведае што, маліла не дакранацца да «Вертэра», рэкамендавала маральныя кнігі і інш. Цяпер усё гэта мне здаецца смешным, але тады Таня была для мяне валькірыя: я пакорліва слухаўся яе прараканняў. Яна вельмі добра ведала свой аўтарытэт і таму прыгнятала мяне; калі-ж я абураўся і яна бачыла небяспеку страціць уладу,—слёзы цяклі ў яе з вачэй, сяброўскія, цёплыя напрокі—з вуснаў; мне рабілася шкода яе: я здаваўся сабе вінаватым, і трон яе стаяў зноў непакісна. Трэба адзначыць, што дзяўчаты гадоў у 18-ць наогул любяць пашколіць хлопчыка, які ім пападзецца ў рукі і над якім яны прабуюць зброю, падрыхтаваную для заваёў, больш важных; затое як-жа іх школяць хлопчыкі потым, гадоў восемнаццаць падрад, і чым далей, тым горш! Такім чынам, я слухаўся Тані, сантыментальнічаў, і часам маральныя сентэнцыі, бледныя і квольныя, з'яўляліся фіналам маіх гутарак. Уяўляю, што ў гэтыя хвіліны я быў вельмі смешным: жывы харак-

¹ Et changer sans respect de l'oreille et du son Lycidas en Pierrot, et Phillis en Тоінон. Art Poétique.—(Увага А. І. Герцэна).

(І мяняць,—не лічацься ні са слыхам, ні з гукам,—Лісідаса на П'єро і Фліс на Туанон.—Майстэрства паэзіі, паэма Буало).

тар мой нялёгка было абвязаць цукерачным білетам фальшывай чуллівасці, і зусім мне было не да твару ваяць маральныя сентэнцыі з патакі, без імбіру, жанлісаўскай маралі. Але што рабіць! Я прайшоў праз гэта, а можа, яно і не дрэнна: сантыментальнасць разбавіла, падсаладзіла «пякучую сілу» і, значыцца, зрабіла паводле фармакапеі Шылера¹; самы ўзрост часткова спрыяў развіццю пяшчотнасці. Для мяне надыходзіў той час, калі дзяцінства канчаецца, а юнацтва пачынаецца; гэта звычайна бывае ў 16 год. Дзіцячая наіўная прыгожасць знікае, юнацкая яшчэ не з'яўляецца: у рысах твара дысгармонія, яны робяцца грубейшымі, няма грацыі, голас пераліваецца з тонкага ў грубы, вочы томныя, а часам заіскрацца, шчокі бледныя, а часам заграцца,—фізічнае поўналеце надыходзіць. Тое самае адбываецца ў душы: невыразныя пачуцці, зародкі страсцей, хваляванне, смутак, пачуццё чагосьці патаемнага, невядомага і ўслед за тым юнацтва, узнёслы лірызм, поўны любові, раскрытыя абдымкі ўсяму свету божаю... Ранняя кветка, я хутчэй дасягнуў гэтай эпохі, і распаўкалі ў маёй душы распуціліся ў 14 год; я адчуваў, што дзяцінства скончылася, а юнацтва пачалося, і крыўдзіўся, што ніхто не заўважае пералому ў маім быцці. На няшчасце, заўважыў гэта Васілій Еўдакімавіч і пачаў, на падставе гэтага, выкладаць мне эстэтыку, у якой, не пры ім будзе казана, ён зусім слаба разбіраўся, і тады-ж прымусіў мяне пісаць артыкулы. Шкада, вельмі шкада, што, калі мы пераязджалі са старога дому ў новы, прапалі гэтыя артыкулы! З якой асалодай перачытаў-бы я іх цяпер! Чаго толькі я не пісаў! Былі артыкулы, пісанья навывперадкі з Темірай, былі літаратурныя агляды, і ў іх я «зніштажаў» класіцызм. Васілій Еўдакімавіч страшэнна захапляўся, папраўляючы (і не дзіва:—яго ўласныя думкі паўтараліся мной). Я пераклаў свае агляды на французскую мову і горда падаў Маршалу: «Вось, моў, як я паважаю вашага Буало». Былі і гістарычныя артыкулы: параўнанне Марфы Пасадніцы (гэта значыць не сапраўднай, а той спартанскай Марфы, аб якой напісаў аповесць Карамзін) з Зіновіяй Пальмірскай; Барыса Гадунова—з Кромвелем. Шкада, што я не пісаў маіх параўнанняў па-французску, а то я ўпэўнен, што яны былі настолькі нягодныя, што трапілі-б як узоры ў Ноэдеў «Курсе славеснасці», у аддзяленне «Parallèles et Caractères»².

Так канчаўся перыяд прарастання майго жыцця. Вось тое папярэдняе, з якім я ўвайшоў у прапалеі юнацтва. Маршаль завяшчаў мне любоў да прыгожай формы, любоў да Грэцыі і Рыма, лагічную яснасць, гісторыю французскай літаратуры і «art poétique» Буало, першую песню якога памятаю да гэтага часу; Васілій Еўдакімавіч завяшчаў пакланенне Пушкіну і юнай літаратуры, метафізічную невыразнасць рамантызма і сшытак піса-

¹ Гл. эпіграф. (Увага А. І. Герцэна).

² „Паралелі і характары“.

ных вершаў, якія я яшчэ лепш вывучыў напаміць, чым Буало; Теміра—шчырае, цёплае пачуццё любові і дружбы, слязу аб «Вакефільдскім свяшчэнніку» і потым аб ёй самой, калі яна ўвосень паехала ў Меленкі. Ergo¹, з аднаго боку, класіцызм у выглядзе Маршала, з другога—рамантызм у выглядзе Пацыферскага і жыццё ў выглядзе Теміры,—а асяродак усяго я сам, хлопчык гарачы, гатовы да ўсякіх уражанняў, не на свае гады ўмудроны, развіты часткай гвалтоўна або, дакладней, штучна чытаннем раманаў і заўсёднай адзінотай.

Так цягнулася маё жыццё да пятнаццатага года.

ЮНАЦТВА

Respect vor den Träumen deiner Jugend!

Shiller²

Gaudeamus igitur

Juvenes dum sumus³

Чароўны час у развіцці чалавека, калі дзіця адчувае сябе юнаком і патрабуе ўпершыню долі ва ўсім чалавечым: дзейнасць кіпіць, сэрца б'ецца, кроў гарачая, сіл шмат, а свет такі прыгожы, новы, светлы, поўны ўрачыстасці, лікавання жыцця... Адвага Ахілеса і лятученнасць Позы поўняць душу. Час благородных захапленняў, самаафяраванняў, платанізма, палкай любові да чалавецтва, бязмежнай дружбы—бліскучы пралог, за якім часта-часта ідзе пошлая, мяшчанская драма.

Разум узыходзіць,—але, праходзячы праз воблакі фантазіі, ён афарбоўвае, як узыходзячае сонца, пурпурам увесь свет. Асвятленне сапраўднае, якое знікае, павінна знікнуць, але цудоўнае, як летняя раница на беразе мора. О, юнацтва, юнацтва!..

И я в Аркадии родился!

Бесклапотна аддаўся я імклівым хвалям; яны занеслі мяне далёка за межы ціхага русла прыватнага жыцця! Мне падабаліся пругкія хвалі, бесканечнасць; будучыня рысавалася нейкім іпадромам, у канцы якога чакае стовусная слава і дзева кахання, вянок лаўровы і вянок міртавы; я прадчуваў, як маё жыццё ўпляцецца бліскучай пасмай у жыццё чалавецтва, уяўляў сябе вялікім, доблесным... Сэрца раздавалася, галава кружылася... Дапраўды, хораша было юнацтва! Яно мінулася; жыццё не кіпіць больш, як шумлівае віно; элементы душы приходзяць у роўнавагу, ціхнуць; надыходзіць узрост поўналецця, і няхай будзе благаславенна і тагачаснае шалёнае кіпенне, і цяперашняя прадвесніца гармоніі! Кожны момант жыцця добры, абы ён быў

¹ Значыцца.

² „Павага да лятученняў твайго юнацтва!“ Шылер.

³ Дык вось, будзем вясёлыя, пакуль мы маладыя!

верны сабе; дрэнна, калі ён з'яўляецца не ў сваім выглядзе. Не люблю я скромных, чапурыстых, узорных маладых людзей: яны мне нагадваюць Аляксея Сцяпанавіча Малчаліна; яны не ўразумелі жыцця, яны не жывілі цёплай крывёй свайго сэрца ўцешных вераванняў, не парываліся прымаць удзел у сусветных подвигах. Яны не жылі надзеямі на вялікае прызвание, яны не лілі горкіх слёз, бачачы няшчасце, і радасных слёз, сузіраючы прыгожае; яны не аддаваліся бурнаму захапленню оргіі, у іх не было патрэбы ў другу,—і не пакахае іх дзева каханнем шчырым; іх лёс—патануць з галавой у натоўпе. Няхай юнакі будуць юнакамі. Поўналецце пакажа, што лёс не аддаў так многа ва ўладу кожнага чалавека; што чалавецтва развіваецца па сваёй сусветнай логіцы, у якой нельга пераскочыць праз тэрмін па жаданню індывідуальнай волі; поўналецце пакажа неабходнасць прыватнага жыцця; почка, належаўшая чалавецтву, разаяўецца ў асобную галіну, але, як кажа Жукоўскі пра хвалю:

Влившись в море, она назад из него не полетит...

Душа, аднойчы аддаўшыся універсальнаму жыццю высокім інтарэсам, і ў практычным свеце будзе вышэй за натоўп, сімпатычнай да прыгожага; яна не забудзе мора і яго прасторы... Але я забываю сябе, вось што значыць загаварыцца пра юнацтва.

Теміра паехала ў Меленкі. Я доўга глядзеў на вароты, што прапусцілі каляску-брычку, у якой павезлі яе; дзень быў мёртвавосенскі. Сумны вярнуўся я ў свой пакой і разгарнуў кнігу. Стары друг... зноў кніга, адна кніга асталася таварышом; я ўзяўся старанна перачытваць грэчаскую і рымскую історыю. Зразумела, я за гісторыю ўзяўся не так, як за кнігу народаў,—люстра таго і гэтага, а зноў як за раман, і чытаў яе па той-жа методзе, гэта значыць сам выступаючы на сцэну ў акропалісе і на форуме. Яшчэ больш зразумела, што Грэцыя і Рым, адноўленыя паводле Сегюра, былі недарэчныя, але жывыя і адпавядалі тагачасным патрэбам. Тэатральных нацяжак, усіх гэтых Курцыяў, якія кідаюцца ў зусім не існуючыя прорвы Сцэвол, якія паляць сабе рукі да локця, і інш., я не заўважаў, а грамадзянскія дабрадзейнасці іх разумеў. Дарэмна цяпер паўстаюць супроць ранейшай методы пашырана выкладаць дзецям старажытную гісторыю: гэта—эстэтычная школа маральнасці. Вялікія людзі Грэцыі і Рыма маюць у сабе тое здзіўляючае, пластычнае, мастацкае хараство, якое навек адбіваецца ў юнай душы. Вось чаму гэтыя велічныя цені Фемістокла, Перыкла, Аляксандра праводзяць нас праз усё жыццё так, як іх саміх праводзілі велічныя вобразы Зеўса, Апалона. У Грэцыі ўсё было так прасякнута прыгожым, што самыя вялікія людзі яе падобны на мастацкія творы. Ці не нагадваюць яны сабой, напрыклад, светлую эпоху грэчаскага зодчства? Тая самая яснасць, гармонія,

прастата, юнацтва, поўнае ласкі неба, чыстае дзіцячае сумленне; нават рысы твару Плутархавых герояў такія самыя чароўна прыгожыя, адкрытыя, поўныя мыслі, як франтоны і порцікі Парфенона. Самае трыадзінае зодчства Грэцыі мае паралель з героямі яе трох эпох; так прыгожае цесна злучана было ў іх з іх жыццём. Гомераўскія героі—хіба гэта не дарэчныя калоны, цвёрдыя, простыя? Героі персідскіх войнаў і пелопанескай—ці не суродныя яны іянічнаму стылю так, як Алквіад спешчаны—тонкай, кучаравай карыфскай калоне. Няхай-жа сустракаюць юнака гэтыя багата прыгожыя статуі пры першым кроку яго ў сферу сазнання, з вышыні велічы сваёй дадуць яму першыя ўрокі грамадзянскіх дабрадзейнасцей...

Вялікі ўплыў на мяне мела чытанне грэцкай і рымскай гісторыі. Я шкадаваў аб тым, што гэты свет дабрадзейнасці і энергіі даўно пахаваны, плакаў на яго магіле,—як раптам больш уважлівае чытанне аднаго аўтара, што быў у маіх руках, давяло мне, што і той свет, які акружае мяне, у якім я жыю,—не пазбаўлены доблеснага і вялікага. Адкрыццё гэтае зрабіла пераварот у маім быцці.

Шылер! Благаслаўляю цябе, табе абавязаны я святымі мінутамі ранняга юнацтва! Колькі слёз лілося з вачэй маіх на твае паэмы! Які алтар я ўзвёў табе ў душы маёй! Ты—пераважна паэт юнацтва. Той самы лятучы позірк, накіраваны на адно будучае—«туды, туды!»; тыя самыя пачуцці, благародныя, энергічныя, захапляючыя; тая самая любоў да людзей і тая самая сімпатыя да сучаснасці... Адзін раз узяўшы Шылера ў рукі, я не пакідаў яго, і цяпер, у сумныя мінуты, яго чыстая песня суняе мяне. Доўга ставіў я Гётэ ніжэй за яго. Для таго, каб разумець Гётэ і Шэкспіра, трэба, каб усе здольнасці разгарнуліся, трэба пазнаёміцца з жыццём, патрэбны грозныя вопыты, трэба перажыць частку пакут Фауста, Гамлета, Отэло. Імкнення да добрадзейнасці, гарачай сімпатыі да высокага досыць, каб спачуваць Шылеру. Я баяўся Гётэ; ён зневажаў мяне сваёй грэблівасцю, сваім несімпатызаваннем са мной,—сімпатыі з сусветам я зразумеў тады не мог. Няхай, думаў я, Гётэ—мора, на дне якога нямаведама якія каштоўнасці,—я больш люблю германскую раку, гэты Рэйн,—што льецца паміж феадальнымі замкамі і вінаграднікамі, Рэйн, сведка трыццацігадовай вайны, у якім адлюстроўваюцца Альпы і воблакі, ажынаючыя іх вяршыні. Я забываўся тады, што рака ўліваецца таксама ў мора, у неабсяжны акіян, аднолькава нераздзельны з небам і з зямлёй. Значна пазней—магутны Гётэ захапіў мяне; я тады яшчэ не зусім зразумеў яго, але адчуў яго марскую хвалю, яго глыбіню, яго прастору і (хвароба юнацтва—ніколі не ведаць вагі і меры!) на Шылера глянуў інакш: тым позіркам, якім юнак, прыехаўшы ў водпуск, глядзіць на добрыя рысы старога выхавальніка, прывычайшыся да строгага твару свайго начальніка,—крыху

ўніз, крыху з прыхільнасцю. Але я хутка апамятаваўся, пачырванеў ад сваёй няўдзячнасці і з гарачымі слязамі раскаяння кінуўся ў абдымкі Шылера. Ём абодвум не цесна было ў свеце,— не цесна будзе і ў маіх грудзях; яны былі сябрамі—такімі-ж няхай ідуць у патомства.

Але ў тую эпоху, пра якую ідзе гутарка, я ніколі не мог разумець Гётэ; у яго ў грудзях не білася такое чалавеча-пяшчотнае сэрца, як у Шылера. Шылер са сваім Максам, Дон-Карлосам жыў у адной сферы са мной,—як-жа мне было не разумець яго. Сухая душа таго чалавека, які ў юнацтве не любіў Шылера, паблекла ў таго, хто любіў, ды перастаў!

— У мяне ёсць страсць перачытваць паэмы вялікіх *maestri*:¹ Гётэ, Шэкспіра, Пушкіна, Вальтэр-Скота. Здавалася-б, навошта нытаць адно і тое самае, калі ў гэты час можна «аздобіць» свой розум творамі пп. А., В., С.? Ды ў тым вось і справа, што гэта не адно і тое самае; у прамежкі нейкі дух мяняе вельмі многа ў заўсёды жывых творах маэстро. Як Гамлет, Фауст раней былі шырэй за мяне, так і цяпер шырэй, не глядзячы на тое, што я перакананы ў сваім расшырэнні. Не, я не пакіну прывычкі перачытваць: гэтым я навочна вымяраю сваё ўзрастанне, палешанне, падзенне, напрамак. Мінулі гады ранняга юнацтва, і над Маорам, Позай выставілася хмурая, задумлівая цень Валенштэйна, і вышэй за іх лунала дзева Орлеанская; мінулі яшчэ годы—і Ізабела, дзіўная маці, стала побач з гордай дзівочніцай. Дзе-ж раней была Ізабела? Тыя месцы, што страшэнна захаплялі мяне, пятнаццацігадовага, паблеклі, напрыклад, студэнцкія ўчынкі, сентэнцыі ў «Разбойніках», а тыя, што амаль не звярталі на сябе ўвагу, захапляюць душу. Так, трэба перачытваць вялікіх паэтаў і асабліва Шылера, паэта благародных парываў, каб спаймаць сваю душу, калі яна пачне сохнуць! Чалавецтва сваім вобразам перачытвае цэлыя тысячагоддзі Гомера, і гэта для яго асялок, на якім яно прабуе сілу ўзросту. Як толькі Грэцыя развілася,—яна Сафоклам, Праксіцелем, Зеўксісам, Эўрыпідам, Эсхілам паўтарыла вобразы, завешчаныя калыханкай яе, «Іліядай»; потым Рым папрабаваў аднавіць іх па-свойму, стаічна, Сенекаю; потым Францыя напудрыла іх і надзела чаравікі з пражкамі—Расінам; потым падшая Італія перачытала іх чорным Альфіеры; потым Германія аднавіла сваім Гётэ Іфігенію і на ёй убачыла ўсю магутнасць яго...

Тут нехапае некалькі старонак... А шкада: мабыць, яны цікавыя. Дарэчы, я не здагадаўся растлумачыць у прадмове (можа таму, што яе зусім няма), як да мяне трапіў гэты сшытак; вось чаму, карыстаючыся вольным месцам, пакінутым выдранымі старонкамі, я растлумачу ў *міжслоўі*, і прытым лічу

¹ Майстраў.

гэта неабходным для папярэджання здагадак, заключэнняў і інш. Сшытак, у якім апісваюцца прыгоды любезнага маладога чалавека, трапіў мне ў рукі зусім нечакана і—гэтаму не кожны паверыць—у Вятцы, акружаны лясамі і чарамісамі, балотамі і іспраўнікамі, вацякамі і станавымі прыставамі,—у Вятцы, засыпанай снегам і ўсялякімі справамі, апрача літаратурных. Але ці трэба дзівіцца, што які-небудзь сшытак трапіў у Вятку?.. «Наш век—век цудаў», казаў часам Фантэнель, які жыў у мінулым стагоддзі... Сшытак маладога чалавека быў забыты, мусіць, самым маладым чалавекам на станцыі; наглядчык, везучы для рэвізавання кнігі ў губернскае горад, падараваў яе паштоваму чыноўніку. Паштовы чыноўнік даў яго мне,—я яму не аддаваў яго. Але перад тым як даць мне ён даваў яе пагуляць чорнаму quasi¹ дацкаму сабаку; сабака, больш скромны, чым я, не прысвойваючы сабе ўсяго сшытка, выдраў толькі месцы, якія асабліва прышліся на яго quasi—дацкі густ; і, шчыра кажучы я не думаю, каб гэта былі горшыя месцы. Я буду адзначаць, дзе выдраны старонкі, дзе засталіся адны гарадкі, і прашу памятаць, што адзіны віноўнік—чорны сабака; імя-ж яго Пултус.—Пасля выдраных старонак у рукапісе ідзе наступнае:².....

Поза, Поза! Дзе ты, юнак-друг, з якім мы заручымся душою, з якім поруч выйдзем у жыццё, моцныя нашай любоўю? У гэтым пытанні будучаму была надзея і малітва, смутак і захапленне. Я выклікаў сімпатію, таму што не было месца ў адных грудзях змясціць усё, што хвалявала іх. Мне патрэбна была другая душа, якой я мог-бы выказаць сваю таямніцу; мне патрэбны былі вочы, поўныя любові і слёз, якія былі-б накіраваны на мяне; мне патрэбен быў друг, да якога я мог-бы кінуцца ў абдымкі і ў абдымках якога мне было-б прасторна, вольна. Поза, дзе-ж ты?..

Ён быў блізка.

У свеце ўсё падтасавана; гэта старая ісціна; яе раскажаў нейкі абат на вечары ў Дзідро. Адны сумленныя ігракі не здагадваюцца і пасылаюцца на выпадак. Шчаслівы выпадак, думаюць яны, выклікаў любоў Дэдэмоны да маўра; няшчасны выпадак замкнуў душу Эсмеральды для Клода Фрало. Ні ў якім разе: усё падтасавана, і як толькі патрэбнасць шчырая, моцная, патрэбнасць другая захапіла маю душу, ён з'явіўся такі чароўны і юны, якім я бачыў яго ў марах, якім рысаваў яго Шылер. Мы зблізіліся нейкім таемным імкненнем так сама, як у растворы збліжаюцца два атамы аднароднай матэрыі незразумелай для іх суроднасцю.

¹ Нібыта.

² Белінскі паказаў рукапіс мой цензару да пасылкі ў цензуру. Ён адзначыў некалькі месц, як зусім немагчымыя. Воць што надало думку іх выпусціць загэды і адзначыць у тэксце. (Увага А. І. Герцэна).

Сярод невялікага ліку маіх знаёмых быў поўюнак, поўдзіця, адных гадоў са мной, лагодны, ціхі, задуменны; сумна сядзеў ён звычайна ў крэсле і неяк безуважна глядзеў на навакольныя прадметы сваімі вялікімі шэрымі вачыма, асаблівага разрэзу і таго шэрага колеру, які лепш за блакітны. Незразумелая сіла цягнула нас адзін да аднаго; я прадчуваў у ім брата, чалавека роднага мне душой—і ён ва мне таксама. Але мы баяліся паказаць узнікаючую дружбу; мы абодва хацелі гаварыць ты і не адважваліся нават у запісках ужываць слова «друг», надаючы яму сэнс шырокі і святы... Мілы час дзіцячай нявіннасці і чыстаты душэўнай! Паступова словы дружбы і сімпатыі пачалі ўрывацца стараной, нібы нехаця; пасылаючы мне «ідыліі» Геснера, ён напісаў маленькае пісьмяццо і ў раздум'і падпісаў: «Ці ваш друг,—не ведаю яшчэ». Перад выездам маім у вёску ён прыносіў том Шылера, дзе яго «Philosophische Briefe¹», і запрапанаваў чытаць разам... Ах, як білася сэрца, слёзы выступалі на вачах. Мы старанна стрымлівалі слёзы. «Ты паехаў, Рафаіл,—і жоўтае лісце валіцца з дрэў, і імгла восеньскага туману, як магільнае пакрыццё, ляжыць на вымершай прыродзе. Самотна хаджу я па сумных ваколіцах, клічу майго Рафаіла, і балочу, што ён не адгукваецца мне». Я схапіў Карамзіна і чытаў у адказ «Няма Агатона, няма майго друга». Мы добра разумелі, што кожны з нас адрасае гэтыя словы ад сябе, але баяліся прама сказаць. Так робяць неспрактываваныя, закаханыя, адзначаючы адзін аднаму месцы ў раманах; ды мы і былі *à la lettre*² закаханыя і кахалі штодзень усё больш і больш. Дружба, узросшая пад благаслаўнем Шылера, пад яго благаслаўнем расцвітала: мы засвоілі сабе характары ўсіх яго герояў. Не магу выказаць усёй узнёсласці таго часу. Жыццё раскрывалася перад намі ўрачыста, велічна; мы шчыра кляліся афяраваць наша існаванне на карысць чалавецтва; рысавалі сабе будучыню нязбыўную, без усякай прымесі самалюбнасці, асабістых меркаванняў. Светлыя дні юнацкіх мараў і сімпатыі, яны праводзілі мяне далёка ў жыццё...

(Тут зноў не стае двух-трох старонак).

... У вёсцы я набыў знаёмства, вартае набытага ў Маскве,—я ў першы раз пасля дзяцінства апынуўся тварам да твару з прыродай, і яе выразныя рысы зрабіліся зразумелымі для мяне. Гэты адпачынак ад школьных заняткаў быў да рэчы; я згарнуў вучэбную кнігу, не глядзячы на тое, што трэба было рыхтавацца да універсітэта. Каласальная ідылія ляжала разгорнутая перад мной, і я не мог нагледзецца на яе; зусім у навіну яна была мне, які вырас у трэцім паверсе на Прачысценцы. Чытаў

¹ «Філасофскія пісьмы».

² Літаральна.

я мала, і то аднаго Шылера; на высокай гары, з якой відаць былі пяць-шэсць вёсчак, праглядаў я «Тэля» і ў хмурым лесе перачытваў Карла Моора,—і, здавалася, буйны пошвіст яго ва-тагі і тупат конніцы, што акружала яго, гучэлі паміж соснамі і ялінамі. Але часцей за ўсё я кідаў кнігу і доўга, доўга глядзеў на навакольныя палі, на рэчку, што перарэзвала іх, на храм божы, белы, як лілія, і, як лілія, акружаны зелянінай. Часам мне здавалася, што ўся гэтая далечыня—працяг мяне, што гара з усім навакольным, маё цела, і мне чуўся пульс яе, і мы разам удыхалі і выдыхалі паветра. Часам мне здавалася, што я зусім згубіўся ў гэтай неабсяжнасці—лісток на велізарным дрэве, але неабсяжнасць гэтая не прыгнятала мяне, мне было добра ляжаць на маёй гары; я разумеў, што я дома, што ўсё гэта—роднае...

Смешна, што я спыняюся на гэтых падрабязнасцях мядовага месяца майго жыцця; я добра ведаю, што ўсе бачылі прыроду ўдзень і ўночы і адчувалі пры гэтым і тое, і сёе; што тысячу год таму назад людзі захапляліся ёй, таму што ў ёй таксама прасвечваў у кожным радку яе тварэц,—але... але... але, усё-ж, вернемся ў Маскву. Вось ужо позняя восень, гразь па калені; у некаторую раніцу падмерзне, у некаторую—льецца дробны дождж; работы канчаюцца, адзін цэп стукае ў такт; зборы, клопаты; свяшчэннік з просвіраю і напутным благаслаўненнем; стараста праводзіць конна за дзесяць вёрст на грамадаўскім кані, каб пераканацца, што паны сапраўды паехалі... Карэта грузне ў гразі вясковай дарогі, ледзь рухаецца, часам нахляецца на бок, і кожны раз бацькаў камердынер, адданы, як у «Айвенго» Гурт Седрыку Саксону, выходзіць з фурманкі і падтрымлівае карэту; а сам такі недалужны, што дзесяці фунтаў не падыме. Нарэшце, вось Дарагамілаўскі мост, асветленыя крамкі, «калачы гарачы!»,—і мы ў Маскве.

Так даехаў я цераз Дарагамілаўскі мост да сканчэння першай часткі майго юнацтва. Адсюль пачынаецца новае жыццё,—жыццё аўдыторыі, жыццё студэнта; адсюль не пустынным чатыры сцяны бацькаўскага дома, а сям'я трохсотгалоная, шумная і неўгамонная...

АПОШНЯЕ СВЯТА ДРУЖБЫ

Аднойчы, у канцы мая 1833 года, у ніжнім паверсе вялікага дома, на Нікіцкай, дужа бушавала моладзь. Оргія была ў поўным разгары, ва ўсім блеску. Віно, як паяльная трубка, раздувала ўяўленне ў доўгі струмень полымя. Ідэі, анекдоты, лірычныя захапленні, карыкатуры круціліся, віхрыліся ў шпаркім вальсе, ляцелі шалёным галопам. Усе стаялі на дэмаркацыйнай лініі, што аддзяляе цвярозага чалавека ад п'янага; ніхто не пераступаў яе. Усе шумелі, гутарылі, смяяліся, курылі, пілі, усе

бессвядома адгукнуліся моманту, усе шчыра весяліліся. Лепшы стэнограф не запісаў-бы ніводнага слова.

Сярод вакханаліі бывае ўрачыстая хвіліна стомы і цішыні; яна змаўкае для таго, каб бурай і ўраганам з'явіцца на той бок дэмаркацыйнай лініі. Вось гэтая хвіліна і надышла.

Вялізная чаша палала светлаблакітным агнём, надаючы юнакам выгляд заклінальнікаў. Кліко падлівала сілу ў жонку і кроў у шчокі маладых людзей. Шумлівая маса падзялілася на часткі і размясцілася на біваках.

Вось высокі малады чалавек, з тварам апошняга магікана; ён сеў на маленькі стол (Паркі зараз-жа падламалі ножкі жыцця гэтага стала), стэнтарскі голас яго, як Ніл пры ўпаданні ў Сяродземнае мора, далёка праразае агульны гул, не страціўшы сваёй самабытнасці. Гэта—упсальскі барон, ён жыве за два крокі ад прыроды, у Прэабражэнскім. Там у яго ёсць сад і домік, дзверы якога не маюць замка.

У гэтым доме барон хаваецца і раптам, як мінатаўр або татары, налятае на Маскву, неадхільны і нечаканы, аббірае кнігі і сшыткі і знікае. Ён падобен і на Жоржа Санда і на самога Карла Занда,—калі хочаце—а больш за ўсё на тэрарыста. Ён неяк гільятынна ўмее рухаць бровамі. Барон пачаў сваё жыццё перакладамі Шылера і скончыў перакладам на жыццё аднаго з персанажаў, якія Шылер так любіў рысаваць, у якіх няма ніводнага эгаістычнага жадання, ніводнай чорнай думкі, але сэрца якіх б'ецца для ўсяго чалавецтва і ўсяго блугароднага, і якія ніколі не выйдуць са сваёй аднабаковасці, як *plí gratia*¹ Менцэля. Ён з чацвераногай трыбуны нешта апавядае, з найўнай мімікай абодвух рук і, па чарзе, адной нагі. Два бястрашныя чалавекі рызыкуюць сваім жыццём, слухаючы барона ў атмасферы яго дэкламацыі, безупынна рассякаемай рукой і нагой і маланкай запаленай сігары. У вас, можа, слабыя нервы,—адварніцеся ад гэтай карціны.

Бачыце, ля каміна хударлявага маладога чалавека, светлавалосага, крыху бледнага, у віц-мундзірнай форме, з няўмольнай аргументацыяй? Гэта—магістр матэматычнага аддзялення, прадстаўнік матэрыялізма XVIII стагоддзя, такі-ж нерухомы на сваім каньку, як і барон на сваім. Ён трымае за гузік маладога чалавека з апухлымі вачыма і выразным тварам. Магістр у кароткіх словах вядзе далей спрэчку аб Беконе і эмпірыі, якая пачалася ў іх гады за два да гэтага. Малады чалавек, прыкуты да гэтага Каўказа, спярэшчанага задзякамі,—адна з тых эксцэнтрычных істот, якія былі-б поўны веры, калі-б іх век меў вераванні; неспакойны дэман, што жыве ў іхняй душы, ламае іх і накладае выразнае кляймо арыгінальнасці. Ён больш вобразамі, яркімі параўнаннямі адбіваў магістра.

¹ Напрыклад.

Напрамак, які пачынае праяўляцца,—казаў ён,—назад не пойдзе: матэрыялізм зрабіў сваё і памёр. Вандомская калона— яго надмагільны помнік. Германскія ідэі, што пранікаюць ва Францыю...

Магістр не слухаў студэнта, нават заплюшчваў вочы, каб і не бачыць яго, і спрачаўся далей з усёй халоднасцю матэматыка, які чытае лекцыю аб мнімых коранях, і з усёй выразнасцю геаметрычнага аналізу, ужываючы адны, законам вызначаныя, формы доказу,—а *condrario, per inductionem a principio causae sufficientis*¹.

Такім чынам, прыняўшы гэтае палажэнне, мы стаім перад пытаннем: які стан навук вышэйшы, які даў больш вынікаў і прынёс больш станоўчую карысць? Вырашыўшы яго, мы, натуральна, пройдзем да галоўнага пытання, ад якога залежыць канчатковае вырашэнне гэтай спрэчкі...

З таго часу магістр скончыў нівеліраванне Каспійскага мора; студэнт аб'ехаў поў-Еўропы, а спрэчка яшчэ не скончылася, і, самі бачыце, засталася толькі адно пытанне.

Вось два маладых чалавекі, абняўшыся, гуляюць па пакоі. Адзін з доўгімі валасамі і чароўным тварам *á la Schiller* і прыкульгваннем *á la Byron*;² другі з прыгожымі задумлівымі вачыма і з крыху тэатральнымі манерамі *á la Machalaў* і з акулерамі *á la Качаноўскі*; гэта—*Ritter aus Tambow*³ і кандыдат этыка-палітычны, які характарызуе Расію. *Ritter*, юны пакутнік, прынёс у жыццё пяшчотную, чуллівую душу, але не прынёс ні цвёрдай волі, якая абараняе ад грубых рук натоўпу, ні цвёрдага цела. Хваравіты, бледны, ён падобен да цяплічнай расліны, узрошчанай у пакоях і забытай неахайным садоўнікам на сцую маскоўскіх летніх начэй. Ён сярод усіх сваіх таварышоў можа быць найбольш чыстым тыпам цудоўнага юнака. З якой любоўю, з якой сімпатыяй ён прытуліўся да іх дзічком. Яго фантазія была накіравана на памылковую мысль уцякання ад зямлі. Рэзігнацыя складала яго паэзію. Такі напрамак развіваецца іменна ў хворым слабым целе,—вядома, памылковым ён усё-ж мае свой бязмежна захапляючы ўплыў.

Кандыдат этыка-палітычны прагне агульнакарыснай дзейнасці і славы. Ён гатоў на бязмежнае самаафяраванне і сумна гаворыць юнаку, што яму патрэбна кафедра ва універсітэце і слава ў свеце. Юнак яму верыць, спачувае і гатоў плакаць. Вось яны спыніліся перад чарпалам палюбавацца палаючай жжонкай.

У самым фокусе оргіі, гэта значыць каля полымя жжонкі, таксама цікавая група. Малады чалавек, у шэрым халаце, на канане, у задуменні мяшае палаючае мора і задумліва ўгля-

¹ Ад праціўнага, па навадзенню, па прынцыпу дастатковай падставы.

² Як Шылер... як Байран.

³ Рыцар з Тамбова.

даецца у фантастычныя ўзоры агню, што льецца з лыжкі. Супроць яго за сталом, без сурдута, без галстука, з раскрытымі грудзьмі, склаўшы рукі á la Napoleon¹ і з сiгарай у зубах, сядзіць хударлявы юнак з выразным, разумным позiркам.

— А ты памятаеш,—гаворыць малады чалавек у халаце,—як мы дзецьмі сустракалі новы год употайку, цішком? як тады марылі аб будучым? Ну, вось яно і прышло, і пустэча ў грудзях не напаўняецца, і не прынесла яно таго жыцця, якога патрабавала душа. На Вараб'ёвых гарах яна нічога не патрабавала і была задаволена.

Яны глянулі адзін на аднаго.

— Час скончыць гэты фазіс жыцця, шум пачынае надакучваць; мяне вабіць другое жыццё, жыццё больш паэтычнае.

— Час, згодзен і я; але забудземся яшчэ сёння, забудземся, прэч сумныя думкі!

Юнак у халаце напеніў шклянку і, усміхаючыся, сказаў:

— За здароўе заходзячага сонца на Вараб'ёвых гарах!

— Якое было ўзыходзячым сонцам нашага жыцця,—дадаў юнак без сурдута.

Абодва замаўчалі, нешта добрае прабегла па іх тварах.

Раптам юнак без сурдута ўскочыў на крэсла і звонкім голасам закрываў:

— Messieurs et mylords! je demande la parole, je demande la clôtüre de vos discussions; une grande motion... Silence aux interrupteurs; monsieur le président couvrez vous².

І насунуў нейкую шапку на галаву свайму суседу. Некалькі галасоў звярнуліся да аратара.

Mylords et lords; le punch cardinal tel que le cardinal Mezzofanti, qui connaît toutes les langues existantes et qui n'ont jamais existees, n'a jamais goûté; le punch cardinal est á vos ordres. Hommes illustres par vos lumières connassez que Schiller, décreté citoyen de la republique une et indivisible a dit il me semble en parlant des pri-sonniers, lors du siège d Anony par les troupes du roi-citoyen Louis Philippe:

Eh'es verdufter
Schöpfet es schnell,
Nur wenn er glühet
Labet der Quell

Je propose donc de nous mettre a l'instant même dans la possibilité de vérifier les proverbes du citoyen Schiller,—a vos verres, citoyens!³

¹ Як Напалеон.

² Панове і мілорды! Прашу слова. Прашу закрыцця вашых спрэчак! Я маю ўнесці важную прапанову... Прашу не перапываць. Пан старшыня, накрыйцеся.

³ Мілорды і лорды! Да вашых паслуг пунш-кардынал,—такі пунш, што нават кардынал Мецафанці, які ведае ўсе мовы вядомыя, а таксама і невядо-

Усе з рогатам падыходзілі да стала. Прамоўца спакойна разліваў у шклянкі пунш.

— Магістр, скажы калі ласка,—крычаў ён,—ці не вынайшоў Дэві новых металічных сценак для таго, каб не апякаць губы?

— Гемфры Дэві памёр,—адказаў магістр, увесь заняты сваёй спрэчкай.

— І, я думаю, вельмі рад,—гаварыў прамоўца далей,—што нарэшце хімічна разлажыўся і на сабе можа выпрабаваць злучэнне і разлажэнне.

— Панове, панове, разыйдзіцеся, барон ідзе са шклянкай, а гэта страшней, чым спаткацца з лакаматывам.

Сапраўды, асцярожныя людзі адсоўваліся. Прамоўца яшчэ шумеў, ніхто яго не слухаў... Шклянкі яшчэ раз напоўніліся.

Дэмаркацыйная лінія была пераступлена. Панове хацелі весці далей свае гутаркі; гэтае пустое жаданне ўдалося аднаму юнаку без сурдута, таму што ён разам гаварыў з усімі і аб усім. Барон выбіваў люльку некаму ў капялюш і гаварыў ты магістру. На магістра жжонка зрабіла жахлівы ўплыў: у галаве ў яго ўсё закруцілася і перакулілася, ён не забываўся на сваю спрэчку і гаварыў, трымаючы на гэты раз за гузік барона:

— Значыцца, калі ў той век, у адзін час дыферэнцыяльнае вылічэнне вынайшлі Лейбніц і Н'ютон...

Ён, нібы сам адчуваючы недарэчнасць, пацёр сабе лоб.

— Так, так, іменна, калі Капернік вынайшоў рух зямлі, а Уат—паравыя машыны, і сэр Флуні—машыны для таго, каб вастрэць пер'і...—крычаў прамоўца.

— Памятаю, памятаю Флуні,—паўтарыў магістр і хацеў быў вымавіць яшчэ нейкую літару, але не мог ні павярнуць языка, ні ўпрасіць гэтае слова, каб яно вышла.

— Аб чым-жа спрэчка?—пытаўся вадэвіліст, які таксама быў тут.

— Магістр,—шаптаў яму прамоўца,—даводзіць, што Каратыгін куды лепш іграў ролю Отэло чым Мачалаў.

Вадэвіліст, шалёны паклоннік Мачалава, кінуўся, як люты звер, на магістра і крычаў яму на вуха:

— У Мачалава ёсць душа, а ў Каратыгіна ўсё падробка, ды проста глянцце на яго твар: якая напружанасць, ненатуральнасць.

мья, такога пуншу ніколі не каштаваў! Ведайце-ж, вы, славугья глыбінёй
ваших ведаў, што Шылер абвешчаны грамадзянінам рэспублікі, адзінай і не-
падзельнай... Шылер сказаў, гаворачы, наколькі я памятаю, пра асаду Анон-
войскамі караля-грамадзяніна Луі-Філіпа:

Прежде, чем стихнет
Черпай его,
Только кипучий
Ключ утолит.

Дык вось, маю гонар прапанаваць сходу—зараз-жа прыступіць да пра-
веркі сцвярджэнняў грамадзяніна Шылера,—за шклянкі, грамадзяне!

— Праўда, праўда!—крычаў прамоўца.—У жывога Каратыгіна выгляд не натуральны: іншая справа статуі Тарвальдсена, вось якія твары павінны быць у XIX стагоддзі.—І сам вадэвіліст зарагатаў.

Тым часам барон, жадаючы падсунуцца да стала, выламаў ручку ў крэсла і ножку ў стала; дзве талеркі і шклянка ляглі касцьмі пры гэтым калецтве; «мертвіі сраму не імут». Барон не збянтэжыўся, пачаў даводзіць, што гэта не яго віна, а віна негрываласці мэблі, для пацверджання чаго паламаў яшчэ крэсла і этажэрку і быў вельмі задаволены, што апраўдаўся.

Падалі сыру,—адзін харчовы прыпас, што вадзіўся ў Ніка. Сыр—важная рэч на оргіі: ад яго ўзнікае смага. У адзін момант плаксівае, рабое дзіця Швейцарыі знікла.

— Пакуль мы яшчэ зусім не ап'янелі, вось вам прапанова,—сказаў Нік: — хто хоча на цэлы дзень villegiate¹, падыхаць чыстым паветрам, пабыць не ў Маскве, а на волі,—хоць дзень?

— Беспадобная думка,—падхапіў Ritter.

— У Архангельскае,—сказаў студэнт,—у мяне там ёсць кватэра.

— Усё-ж гэта не мае падставы, — сказаў магістр, пачуўшы голас студэнта.

— У Архангельскае!—паўтарыла некалькі галасоў.

— Давай шампанскага! — крычаў прамоўца, у якога віно, здавалася, выпарчецца са словамі.—Трэба выпіць за здароўе вельмі добрай думкі і вельмі добрага вызначэння яе.

Пробкі ляскалі, шампанскае лілося з бутэлак і знікала. Накураны дым згушчаўся:

Нехта спяваў:

Ah! vers une vive,
Ou sans peine on vive
Qui m'aime me sulve!
Voyageons gaiement!
Jvre de champagne
Je bas la campagne,
Et vois de Cocagne,
Le pays charmant².

Усе падхапілі.

Terre cherie
Sois ma patrie
Quand je ris
Du sort inconstant³

— За здароўе сяброў!—сказаў прамоўца, пускаючы пробку крутой парабалай у паветра і ў адзін момант спарожненыя шклянкі рассыпаліся чарапкамі на падлозе. Усё ўскочыла, перамышалася, збілася, зашумела ўдвая. Хто цалуецца, хто ўздыхае, хто падымае з падлогі кавалачак сыру. Усім здаецца надзвычай

¹ Пабываць у вёсцы.

² Ня ай, хто любіць мяне, ідзе за мной да той краіны, дзе жывуць без смутку! Вясёлае паарожжа! Напіўшыся шампанскага, я балбачу недарэчнае і бачу абяцаную краіну.

³ Мілая зямля, будзь мне радзімай, калі я смяюся з нясталасці лёсу.

весела. Барон калечыць у сваіх абдымках усіх, хто яму сустракаецца, і падбіраецца да этыка-палітычнага кандыдата, які сядзіць ля раскрытага акна, рыдае і, як Дон-Карлос і Юлій Цэзар, прыгаварвае: «Дваццаць чатыры гады, і нічога не зрабіў для чалавецтва, для вечнасці!» З роспачы, моцнай рукою ён ударыў па шклянцы, што стаяла перад ім, і расціснуў яе. Шкло ўрэзалася ў руку, кроў палілася. Барон нібы працвярозіўся, схопіў руку кандыдата, пачаў вымаць асколкі, мачыць вадой і завязваць хусткай.

— Што рука,—гаворыць кандыдат, заліваючыся слязамі,—прах, тлен! Дух—вось жыццё! Хочаш, выкінуся ў акно?

— Лепш выйдзем у дзверы і ўлезем у акно,—прапануе барон.

Магістр злуе, што замкнуты дзверы, прабуточы адчыніць люстра ў каміне, а дзверы—з процілеглага боку.

— Магістр праўду кажа; трэба асвяжыцца; выйдзем на паветра: галава кружыцца. Відаць, я выпіў лішняе.

Bon
La farira dondaine
Gall
La farira donde¹

На другі дзень з самай раніцы, гэта значыць праз гадзіны тры пасля таго, як прамоўца з магістрам вышлі на чыстае паветра, la bande joyeuse² ўжо клапаціліся і распараджаліся на конт ад'езду. Прамоўца стаяў раней за ўсіх, будзіў усіх і кожнага. спальня мела дзівосны выгляд. Доўгая турэцкая канапа была завалена людзьмі, шмат хто заснуў у той позе, у якой дапіваў апошнюю каплю. Барон, захінуўшыся ў непрамакальны шынель, з сігарай у роце, грозна і велічна бачыў нешта ў сне. Сон яго быў неспакойны, і час ад часу ён піхаў нагой у галаву вадэвіліста, які на другі дзень дзівіўся незразумеламу сну: яму здавалася, што ён быў у тэатры і што, як толькі выходзіць Мачалаў, скляпенне Пятра і Паўла валіцца яму на галаву. Ritter прытуліўся ў куточку, скурчыўшы ў камячок тоненькае цела сваё на штатал таго, як спяць пакаёвыя сабакі. Юнак у халаце, які быў дома, заўважце, паклаў сабе пад галаву лацінскі лексікон і спакойна ляжаў, накрыўшыся сталовым каўром.

Сонца свяціла ясна, дзень меўся быць цудоўны, галава была свежая: «благароднае шампанскае не пакідае горкіх папрокаў на раніцу», гаварылі яны потым. Усе патрэбныя распараджэнні былі зараз-жа зроблены. Паслалі па віно, паслалі па коней, паслалі па паштэт і па сігары. Дзве каляскі былі ў наяўнасці. Нік, студэнт, вадэвіліст etc., выправіліся наперад, прамоўца з Ritter'ам пасля. Яны выехалі а дзевятай гадзіне з Масквы. Цудоўна свяціла сонца; прырода на кожным кавалачку дыхала жыццём і пяшчотай; на душы не было клопот. Юнакі марылі,

¹ Прыпеў, які складаецца з набору гучных, але бяссэнсных слоў.

² Вясёлая кампанія.

паэтызіравалі ўсю дарогу; душа Ritter'a, крыху элегічная, выпаралася ў сумных гуках і дзіцячых фантазіях. Яны былі неяк на месцы з лётаўшымі матылькамі, з зелянеўшай травой, паміж якой уздымаліся зорачкі Іванавай кветкі і ліхтарыкі цыкорыя. Ritter'у было 18 год. Гадзіны праз дзве каляска спынілася перад раскошным домам князя Юсупава. Я дагэтуль люблю Архангельскае. Паглядзіце, які мілы гэты маленькі кавалачак зямлі ад Масквы-ракі да дарогі. Тут чалавек спаткаўся з прыродай на іншых умовах, чым звычайна. Ён ад яе запатрабаваў адной прыемнасці, аднаго характва і забыўся пра карысць; ён патрабаваў ад яе адной перамены дэкарацыі для таго, каб адлюстравачь дух свой, надаць натуральнаму характву хараво мастацкае, ачалавечыць яго на яе прасторных старонках,—адным словам, з лесу, зрабіць парк, з гаю—сад. Яшчэ больш: горды арыстакрат сабраў тут расліны з усіх частак свету і прымусіў іх цешыць сябе на поўначы; сабраў найпрыгажэйшыя творы жывапісі і ваяння і паставіў іх побач з прыродай як пытанне: хто з іх лепшы? Але тут ужо сама прырода не сапернічае з імі, змянілася, расчысцілася ў арэну для духу чалавечага, які, як ранейшыя германскія імператары, прызнае толькі тыя ўлады недатыкальнымі, якія зніштажаліся ў ім і ім-жа адноўлены як васалы.

Ці бывалі вы ў Архангельскім? калі не, пабывайце, а то яно, чаго добрага, ператворыцца або ў фільятурную фабрыку, або не ведаю ў што, але ператворыцца з раскошняй кветкі ў гародную расліну.

Яны зараз-жа адшукалі Ніка з таварышамі і накіраваліся спачатку ў дом.

Тэрарыст Давід вітаў іх атлетычнымі формамі, якія ён думаў адрадзіць у рэспубліцы адзінай і нераздзельнай 93-га года разам са спартанскімі звычаямі, аб увядзенні якіх клапаціўся Сен-Жуст; а за ім адкрыўся доўгі рад прыгожых мастацкіх гвораў.

Вочы разбегліся, прыгожыя вобразы акружалі з усіх бакоў. Смутак змяняўся смехам, святое сямейства—нідэрландскай тавернай, Дзева радасці—Вернетаўскім відам мора, Пышны Гвідо Рэні,—князь Юсупаў у жывапісі,—раскошна кідае фарбы, і формы, і аздобы, каб прыкрыць часам беднасць мыслі, і суровыя партрэты Ван-Дэйка, глыбока ажыўлення ўнутраным агнём, з закліямёнай думай на чале, і цудоўная група Амура і Псіхеі Кановы,—усё гэта разам пакінула ім успамін невыразны, у якім ледзь вырысоўваюцца асобы карціны, бог ведае чаму, таксама затрыманья памяццю. Запомніўся, напрыклад, партрэт маладога князя; князь конна, у татарскай вопратцы; помніўся партрэт дачкі *the Lebun*. Яна сарамліва прыкрывае поўдзіячыя грудзі і глядзіць тым ружовым позіркам дзяўчыны, які ўжо крыху пацалунак, які ўжо хвалюе яе душу, чыстую, як кропля расы на ружовым пялёстку, і агнявую, як зала-

тое аі. Не раз, мабыць, стары князь спыняўся перад ёй, жадаючы аддзёрці яе ад палатна, аднавіць расцягнутыя ў адну плоскасць формы, сагрэць іх, ажывіць і прытуліць да свайго сэрца татарына.

Ім не было калі разглядаць усё асобна, ды, мабыць, гэта і немагчыма: кожную галерэю трэба вывучаць у адзіноце, і прытым разгляданне яе расцягнуць на многа і многа дзён. Задаволеныя ўзнёсласцю, чыстатай, якую ім надало сузіранне прыгожага, яны высыпалі ў сад, міма магутных воінаў з жоўтага мрамара, міма гладыятараў, у цень алей. Дзень быў повен паўднёвай спякоты, усё лікавала; гудучы лёталі пчолы, тонка перацягнутыя; моўчкі і з найвялікшай грацыяй танцавалі ў паветры стракатыя матылькі з шырокімі рукавамі, як паненкі. Сонца *faisait les honneurs de la maison*¹, адагравала сырую зямлю, эмаллю пакрывала пялёсткі кветак, радасцю поўніла ўсё, што жыло і варушылася ў траве, у паветры, што закурвала сігары і горда не дазваляла сабе глядзець у вочы. Ім усё падабалася, нават на гэты раз рамантызм іх не абураўся супроць падстрыжаных дрэваў, якія важна і чапурыста, як афіцыянты мінулага века, у парыку і французскіх пальчатках, стаялі абапал дарогі. Белыя мрамарныя бюсты выглядалі з-пад іх.

Спечаныя сонцам і стомленыя хадой, маладыя людзі накіраваліся ў пакой студэнта. Невялікая зала, у якой быў прыгатаваны абед, межавала з аранжэрэяй; адны шклянныя дзверы адзялялі іх ад яе; яны адчынілі дзверы, іх абдало пахам поўдня. Подых дзяцей палкай прыроды настройваў да пяшчоты і да пачуццёва-агнёвых страсцей, да *dolce far niente*². Чаму з венчыкаў гэтых кветак не вышлі вечна юныя гурні ўсходняга рая! Чаму не прынеслі халоднага шэрбету! Чаму стройныя адаліскі не веялі стракатымі апахаламі, апускаючы доўгія расніцы сваіх чорных вачэй і кідаючы свежыя ружовыя пялёсткі ў віно! «Навошта гэтае недарэчнае адзенне Захада,—прасторы, асалоды і яшчэ кветак пахучых, з яскравымі венчыкамі?»—гаварылі юнакі.

Віно, прынесенае з лёду, на хвіліну ахалодзіла іх, але кроў, адліўшы ад сэрца і галавы, вярнулася распаленым спіртам, страсці раскалыхаліся; ім было мала месца ў пакоі,—яны вышлі зноў у сад і накіраваліся ў альтанку, на гару, ля ног якой—Масква-рака.

Рака ціха струмянілася вузенькай стужкай, задаволеная сваім арыстакратычным імем; палі, лясы, сіняя далечыня—прырода іменна гэтай далечынёй, гэтай бязмежнасцю так захапляе чалавека; у яе абліччы выяўляецца той характар неабсяжнасці, які заключан у душы нашай, і яны пераплятаюцца, сустраўшыся; але маладыя людзі не доўга паэтызіравалі: неўзабаве гутарка перайшла ў свавольства, у рогат. Некалькі чалавек

¹ Прыязна вітала гасцей дома.

² Салодкае бяздзеянне.

разам рэдка калі могуць захапляцца прыродай або мастацкім творам: узнёслае захапленне рэдка калі ахапляе разам цэлую кампанію і, калі хоць адзін сказаў халоднае слова, жарт,—крышталёная ма́ра рассыпалася, фальшы́вая нота прагучыць мацней за іншыя і знішчыць уражанне ўсёй п'есы. Прадурэўшы да позняга вечара, усе паехалі дадому. Прыехалі да Ніка а друго́й гадзіне ночы і размясціліся адпачываць. Была поўня, месяцовае святло ясна свяціла ў вокны: удзень душа моўчкі ўвабірала ў сябе прыгожае,—цяпер, калі запанавала цішыня і, замест яркага дзённага святла, разлілося мяккае поўсвятло месяцовай ночы, яна пачала выпараць свае пачуцці, як начныя фіолі свой пах.

— Нік, пойдзем гуляць, сказаў Саша,—хоцацца яшчэ адчуванняў, руху, хоцацца, каб не было столі.

І яны пайшлі. Доўгія пасмы месяцовага святла слаліся па вуліцах, ярка перакрэсленыя густым ценем. Горад ужо заснуў або яшчэ не прачынаўся; так ціха было, што крокі гулкім рэхам сваім выклікалі глухі брэх сабак.

Яны вышлі на Арбацкую плошчу. Больш велічнымі і каласальнымі, чым звычайна здаваліся будынкi. Яны ішлі, ішлі і спыніліся на Каменным мосце. Святы Крэ́мль у сваім візантыйскім убранні, акружаны вежамі, сценамі, думаў царскую думу аб мінулых і новых вяках; вартавы, пастаўлены Гадуновым, у белым адзенні, як рында, у залатой шапцы, як князь, пільнуе пакоі Крэ́мля, нерухомы і высокі, а рака шумела і бегала з-пад аркі, і ўсасвала ў сябе месяц і адносила яго святло на сярэдзіну, і гуляла ім, і пускала доўгай паласой плыць у варанёнай рамцы.

Вада не спынялася ні на момант: шумела, разбівалася аб камень, пенілася і цякла далей; хваля, толькі што бліснуўшая, як рыба, гублялася ў натоўпе іншых, знікала, як хваля, але бегла, як рэчка, удалечыню, у мора.

Яны стаялі моўчкі,—аб чым тут было гаварыць; і не думалі, і не маліліся,—але высокая сугучнасць ахапіла іх у тую хвіліну з творцам, з прыродай, з чалавецтвам... Папярэднік сонца, Геспер, заблішчэў, нібы алмаз на руцэ тварца, адчыняючага вароты раніцы, і чырвоная паласа, як кінутая на зямлю парфіра, сказала аб набліжэнні царственнага свяціла. Пунсовы адліў прабег па белых сценах Крэ́мля і заіскрыўся агнямі на крыжах, купалах і вокнах. Развіднела. З аднаго боку спала цёмнае Зама-скварэчча, атуленае ранічным туманам, з другога боку спала частка горада, аблітая тым самым месяцам. Абедзве не ведалі аб тым, што пачынаецца дзень, а Крэ́мль яго ўжо спаткаў, яму ўжо радаваўся, і ноч з днём сустрэліся на рацэ,—срэбра і золата перамяшаліся на хвалях. Цудоўнае, здзіўляючае відовішча, і яно паўтараецца кожны дзень, і людзі, занятыя, «пекушыяся о мнозе», не хочуць глядзець на яго! Барабан і дудка зямнай мовай абвяшчалі «зору». Яны накіраваліся да Ніка, у сад, фізічна і маральна стомленыя

Гэтае доўгае свята, гэтая асаблівая бліснуўшая хваля жыцця не могуць знікнуць у натоўпе дзён, начэй, тыдняў, месяцаў, гадоў, якія як звычайныя хвалі, бягуць, шумяць, маюць сэнс у сукупнасці, але не западаюць у памяць. Гэтая шумная оргія—гэтая цудоўная прагулка за горадам і ў горадзе, на месцы,—яны на мяжы вучэбных гадоў, гэта развітанне з імі, і таму ў іх сабралася ўсё добрае і благое таго часу, ідэалізаванае, прасякнутае паэзіяй. Прагулка на Каменны мост скончыла прагулку на Вараб'ёвы горы. Месяц лятученняў, аднабаковага жыцця заходзіў, сонца жыцця выступала са сваёй агнявой, усепаглынаючай любоўю, але і чорныя хмары ўзнімаліся грозна і панура...

ГАДЫ ВАНДРАВАННЯЎ

Ад знайшоўшага сшытак

Змясціўшы ўрывак з першага сшытка «Запісак аднаго маладога чалавека» у XIII томе «Отечественных Записок» (кніга 12, 1840), мы растлумачылі ў прыстойным «міжслоўі», як нам дастаўся сшытак і як не дасталіся некаторыя старонкі з яго. Цяпер прышло нам на думку змясціць урывак з другога сшытка. Між першым і другім сшыткамі згублены годы, вёрсты, дзесці. Мы развіталіся з маладым чалавекам ля Дарагамілаўскага маста на Маскве-раце, а сустракаемся на беразе Окі ракі, да прытым зусім без моста. Тады малады чалавек ішоў ва універсітэт, а цяпер едзе ў горад Малінаў, горшы горад у свеце, бо нічога нельга уявіць горшага для горада, як поўнае неіснаванне яго. Малады чалавек робіцца проста «чалавек» (не палічыце гэтага двухсэннага слова за намёк, што ён пайшоў у лакеі). Зманныя ідэі пачынаюць аблятаць, як жоўтае лісце. У трэцім сшытку—поўнае развіццё: там ніякіх няма ўжо ідэй, думак, пачуццяў; ад гэтага ён больш дзельны, і відаць, што малады чалавек, «розуму набраўся»; увесь трэці сшытак складаецца з выдатковай кнігі, фармулярнага спіса і двух даверанасцей, засведчаных у грамадзянскай палаце. Пакуль вось урывак з пачатку другога сшытка; будзе і з трэцяга, калі гэтага захочуць, па-першае, чытачы, па-другое, выдавец «Отечественных Записок», па-трэцяе... хто гэта, па-трэцяе, дай бог памяць... Успомню, скажу пасля.

So bleibe denn die Sonne mir im Rücken

Am farbigen Abglanz haben wir das Leben

*Taust. II Theil.*¹

Per me si va nella città dolente

*Dante. Del' Inferno*²

¹ Да цябе я, сонца, павярнуць спіной

Жыццё на вобліск красачны падобна.

(Гэтэ, «Фаўст», II, ч.)

² Цераз мяне ідуць у краіну смутку!

Дантэ, «Пекла».

Я надзвычай гуманнага складу. Чытаючы Розенкранцаву «Псіхалогію», меў я выпадак пераканацца, што збудаваны акурат паводле добрага сучаснага падручніка. Вось чаму мяне ані не дзівіць, што ўсякае першае ўражанне бывае больш цьмяным, слабым, чым усведамленне яго. Непасрэднась—толькі п'едэстал жыцця чалавечага, і іменна ўсведамленнем узнімаецца чалавек у тую сферу, дзе ўся магутнасць і доблесць яго. Сапраўды, не ведаю, як з іншымі бывае, а я ніколі не адчуваў усёй паўнаты асалоды—у самую хвіліну асалоды (само сабой зразумела, што гутарка ідзе не пра пачуццёвую асалоду: катлеты ва ўспаміне, сапраўды, маюць менш прывабнасці, чым у роце). Атрымліваючы асалоду, я раблюся закежным, успрыемлівым. Пасля—шчасце неяк дзейна струмяніць з мяне, і я ўсведамляю, па гэтай сіле зыходзячай, усю паўнату яго. Тое самае ў гаротах: ніколі не адчуваў я ўсёй гаркоты разліку так моцна, як ад'ехаўшы некалькі станцый. Урэшце, такая арганізацыя не з'яўляецца выключна гуманнай; нябожчык А. Л. Лавецкі, Professor of Mineralogiae etc. etc.¹ чытаў, калі яшчэ быў у сваёй тленнай абалонцы, пра камень, названы балонскім, які, паляжаўшы на сонцы, затывае ў сабе святло, а пасля, уночы свеціцца (не ведаю, ці маюць гэтую ўласцівасць балонскія сабакі, але мусіць не). Так здарылася і цяпер. З нейкім цяжка-цьмяным, прыкра невыразным пачуццём імчаўся я 250 вёрст. Быў пачатак красавіка. Ока разлілася шырока і велічна, лёд толькі што прайшоў. На вялікі паром паставілі маю каляску, брычку нейкага коннага афіцэра, што ехаў атрымліваць багатую спадчыну, і каробачку на колах рэвельскага купца ў ватнім халаце, апра нутага зверху ў шынель Water proof². Мы ехалі разам трэцюю станцыю, і я рад быў, што сустрэўся з людзьмі, хоць, па сутнасці, радавацца не было чаго. Афіцэр расказваў з незвычайнай шматмоўнасцю пра свае ўчынкi ў Маскве, на Мясчанскай, з казарменным цынiзмам, крычаў у iнтэрвалах жахлівым голасам: «Юрка, люльку!» і бурным патокам слоў абсыпаў кожнага наглядчыка. Купец рэвельскі, надзвычай падобны на Прыапа, быў у вялікім захапленні ад геройскіх подвігаў пана афіцэра і толькі з пачуццём глыбокага суму часам казаў, кiваючы галавой: «Добра мець эпалеты, а вось наш брат...» Афіцэр самазадаволена пагляджваў вусы пасля такой заўвагі і яшчэ гучней крычаў: «Юрка, люльку!». А я, усё-ж, радаваўся сустрэчы.

Неба было чыстае, сонца свяціла; нейкі асаблівы пах вясны разнісіўся над вадой. Плаўна, ціха рушыў паром; паводка разлілася вёрст на дзесяць. Прэсненскія пруды ў Маскве былі найбольшай колькасцю вады, якую я дагэтуль бачыў. Мяне здзівіла рака. Рэвельскі Прыап выцягнуў пляжку з ромам і, наліваючы ў накрыўку, падаў мне, кажучы: «Я купіў гэты ром у Кісцера

¹ Ардынарны прафесар мінералогіі і т. д. і т. д.

² Непрамакальны.

ў Маскве; ён вельмі добры: піце! вам доўга не прыдзеца піць такога рому; там прадаюць кізлярку з мадэрай за ром... На вадзе-ж не шкодзіць». Я выпіў, павярнуўся тварам да вады і абавёрся на загародку. «Доўга не прыдзеца», паўтарыў я, і невыразныя пачуцці, што ціснулі грудзі, раптам пачалі прасвятляцца; смутак востры, пякучы развіваўся і захапляў душу. Я пільна глядзеў на гладкую, бліскучую паверхню Окі. Маскоўскі бераг адсоўваўся далей і далей. Глыбіня, вада, прастора, перашкоды мяне адлучалі ўсё больш і больш. А той бераг—чужы, непрыязны—з цёмнасіняй паласы ператвараўся ў палі, вёскі набліжаліся ўсё больш і больш... На маскоўскім беразе ў мяне ўсё: і запалыя шчокі старога, па якіх нядаўна кацілася сляза... і іншыя слёзы... О, божа! А на тым беразе нічога для мяне, ніжадання ступіць на яго, ні волі не ступаць. Слёзы паліліся з вачэй; гэта бывае рэдка са мной, і я зноў паўтараў: «доўга, доўга...» Больш яскрава я ніколі не адчуваў разлуку. Ціхі, спакойны рух па вадзе сам сабой выклікае смутак; рака была нейкім увасабленнем перашкод і іх узростання, рубяжоў і іх непераможнасці, сямі цяжкіх замкоў, якімі замыкаецца ўсё любое. Потым мінула павеяла на мяне як-бы на ўцеху, і засмучаная, але акрыўшая душа надавала яму цудоўную прыгожасць; вобраз друга, асветлены праменьнямі заходзячага сонца на горах, вобраз дзевы-ўцяшальніцы, атулены змрокам сярод надмагільных помнікаў зляцелі з неба. Калі яны былі блізка, калі я мог асязаць іх, яны былі яшчэ людзі; разлука надала ім ідэальную нематэрыяльнасць; яны мне здаваліся тады светлымі прывідамі... І я быў нават шчаслівым у гэтыя хвіліны цяжкага смутку.

Паром стукнуўся і спыніўся. Афіцэр хацеў пераскочыць на бераг раней, чым паклалі дошку, і па калені загруз у гразі.

— Ці можа быць што-небудзь больш жахлівае!—крычаў ён, шалеючы ад злосці.—Юрка, Юрка!

— Можа,—адказаў я, але яму было не да маіх пярэчанняў. А што?—запытаецца вы.

Быць незалежным дзеясловам лацінскай граматыкі і спрагацца залежна, не будучы залежным.

На Волзе я ледзь не патануў;—аднак-жа не патануў, што вельмі добра.

Нарэшце, пасля рознастайнейшых прыгод, я шчаслівы стаў на якар перад горадам Малінавым, і яго вось я хачу апісаць. Шкода толькі, што ў мяне галава створана неяк бяосэнна. Плано-Карпіні, напрыклад, расказвае сваё падарожжа, як апісанаму, і, сказаўшы ў пачатку: *dicendo de cibis dicendum est de moribus*¹, ведае ўжо, што як апішаш дэсерт, дык далей ужо пра норавы. Я колькі ні думаў, не прыдумаў, у якім парадку падаць цікавыя ўрыўкі з майго журнала, і змяшчаю яго ў тым выглядзе, як ён быў напісаны.

¹ „Сказаўшы пра ежу, трэба сказаць пра норавы“.

ПАТРЫЯРХАЛЬНЫЯ НОРАВЫ ГОРАДА МАЛІНАВА

Прывячаю памяці Кука і яго (мусіць) прэзасхадзіцельству Дюмон
d'Юрелю, Capitane de vaisseau¹

Вялікія акіяніды! Вы не грэбавалі беднымі астравамі, усё насельніцтва якіх складаюць агідныя слімакі, дзве-тры птушкі з незвычайнай дзюбай і слуп, вамі-ж пастаўлены. Ці адвергнуце вы горад Малінаў?

Дарэмна шукаў я ў вашых сусветных падарожжах, у якіх апісаны ўвесь круг свету, чаго-небудзь пра Малінаў. Ясна, што Малінаў знаходзіцца не ў кругу свету, а ў бок ад яго (вось чаму там заўсёды змрок). Я не бачыў усяго круга свету і, быццам на зло вам і сабе, бачыў адзін Малінаў²—прывячаю яго вам і сябе з ім павяргаю на палубу вашых землеаблятаючых фрэгатаў.

Summa cum pietate etc. etc. etc.³

... Паром рухаўся ціха; круты бераг, дзе грэўся на сонцы жоўты, доўгі будынак прысутных месц, ледзь набліжаўся, і мне было сумна;—разлука ці прадчуванне было прычынай,—не ведаю; магчыма, і адно і другое. Пры ўездзе ў новы горад мяне заўсёды ахапляюць думы, і думы ўрачыстыя; кучка людзей, што жывуць тут, зусім не ведала мяне, я—іх; яны нарадзіліся, выраслі, пакутвалі і радаваліся без мяне, я без іх,—і раптам нашы жыцці сустрэнуцца, і хто ведае, можа, у гэтай кучцы знайду я сабе друга, які правядзе мяне праз усё жыццё, ворага, які пусціць кулю ў лоб. Калі-ж і гэтага нічога не будзе, усё-такі іх жыцці для мяне раскрыюцца, і я, як дзейны элемент, увайду ў кола чужое і, хто ведае, які ўплыў зраблю на яго, які яно зробіць на мяне?..

Паром спыніўся, у каляску запрэглі коней, і я ўехаў у богам абраны горад Малінаў, марудна ўзнімаючыся на гару па гліністай зямлі. Набожны горад не меў яшчэ гасцініцы:—я спыніўся на пастаяльным дварэ, досыць брудным і надзвычай душным. Перш-на-перш я расчыніў акно: нізенькія домікі стаяць абাপал вуліцы, траўка расце каля драўляных тратуараў, і зрэдку праяджаюць, з нейкім асаблівым бразгатаннем, якія-небудзь жоўтыя або светлазялёныя дрожкі, зробленыя да француза. «Мабыць, гэтыя людзі па шчырай прастаце жывуць сабе ціха і добра», думаў я і (паколькі гэта было на другі год пасля універсітэта) дадаў: *Beatus ille qui procul negotiis*⁴ ездзіць па вуліцах, на якіх расце трава».

¹ Капітану першага ранга.

² Праўдзівасць прымушае сказаць, што да мяне адзін падарожнік быў у Малінаве і вывез адтуль экзэмпляр бяхвостай малпы, названай ім палатыні Bedovik. Яна ледзь не згінула паміж Пецярбургам і Масквой (гл. «Отеч. Зап.» 1839, т. II, аддз. III, стар. 136—245, «Бедавік»). (Увага А. І. Герцэна).

³ З найглыбейшым шанаваннем і т. д., і т. д., і т. д.

⁴ «Шчаслівы той, хто не ведае дзелавых турбот».

Паколькі ідылічны настрой не мог мяне насыціць, я запытаўся ў гаспадара, што ў яго ёсць з харчу. «Ёсць, мабыць, рыба добрая».—«Дай рыбу!» Ён прынёс праз поўгадзіны кавалак рыбы з пахам лімбургскага сыру, я люблю, каб кожная рэч пахла сама сабой, і таму не мог у рот узяць гэтай рыбы. «Яшчэ што ёсць?»—«Ды нічога, бадай, няма». Гаспадыня пашкадавала мяне і з другога пакоя, хвілін праз пяць, прынесла яечню, у якой былі кавалкі сырамятнай скуры, выконваўшыя абавязкі вядліны, як трэба было думаць. Нічога не зробіш: я наеўся яечні. Паколькі пачынала ўжо вечарэць, а я быў змучаны веснавой дарогай, то і лёг спаць.

Праз тыдзень.

Я пераехаў з нячыстага пастаялага двара на нячыстую квартэру аднаго з самых вялікіх дамоў у горадзе. Дом гэты складаецца з розных прыбудовак, дабудовак, прысенкаў і аддаецца ўнаймы розным сем'ям, якія ўсе карыстаюцца садам, зарослым крапівой і лопухам. Учора ўвечары мне ўздумалася наведаць наш парк; я знайшоў там, па-першае, гаспадара дома, па-другое, усіх яго жыхароў. Гаспадар дома—нежанаты чалавек, гадоў сарака пяці, які адпусціў вялікія бакенбарды для таго, каб жаніцца, балбатун і дурань,—па-сяброўску адрасаваўся да мяне і зараз-жа пачаў мяне рэкамендаваць і мне рэкамендаваць. Тут быў нейкі падслепы стары з Аннай у пятліцы нанкавага сурдута, адстаўлены член межавой канторы; нейкая бледная семінарская фігура з тым выглядам поўнага ідыятызма, які мы пераважна знаходзім утак званых «вучоных»,—і сапраўды, гэта быў настаўнік малінаўскай гімназіі. Межавы член, падносячы мне табакерку, запытаўся:—«Маеце ласку служыць?»—Цяпер не; справы мае вымагалі, каб я пакінуў службу на некаторы час.—«А, калі асмелюся запытацца, маеце чын?»—Тытулярны саветнік.

— «Божа мой!»—сказаў ён з выглядам глыбокай знявагі,—«я думаю, вы яшчэ не нарадзіліся, я ўжо быў памочнікам каморніка пры генеральным межаванні,—і мы ў адным чыне! Хоць-бы пры адстаўцы далі асесара! Адзін бог ведае мае турботы! Ды за што-ж далі вам такі ранг?»

Мне было крыху прыкра: аднак, паважаючы яго годы, я яму растлумачыў універсітэцкія правы. Ён доўга ківаў галавой, паўтараючы.—«І службы пасля гэтага да сівых валасоў!» У той час, калі ўдзельнік генеральнага межавання пакутаваў ад універсітэцкіх правоў, настаўнік гімназіі прыняў важны выгляд і самазадаволена заўважыў, што і ён, на падставе права асоб, скончыўшы курс у адной з вышэйшых навучальных устаноў, лічыцца ў 9-м разрадзе, працягнуў мне руку, як грамадзянін *gepublicae litterarum*¹ свайму суграмадзяніну. Чалавек гэты надзвычай пачварны, нячысты і гледзячы на бачымыя месцы

¹ Літаратурнай рэспублікі.

яго бялізны, думаецца, што ён мяняе яе толькі ў дзень Касіяна-рымляніна.

— «Якога факультэта-с?»—матэматычнага.—«І я-с; так, ведаецца, цяжкая навука, сушыць грудзі; напружанне ўвагі вельмі шкодзіць здароўю; я пакінуў цяпер матэматыку і выкладаю рыторыку...» Гаспадар пацягнуў мяне, перапыняючы педагога, рэкамендаваць дамам; наогул, ён стараўся паказаць, што са мной стары знаёмы, і, якія граціцы я не ставіў яго дружбе, яна, як усе моцныя пачуцці, ламала іх.

— «Вось нэгі сталічны госць!»—крычаў ён прыгожаму полу, сядзеўшаму пад гушкалкай, надта падобнай на шыбеніцу.

Старая, з памеранцавымі стужкамі на каптурцы, пачала мяне зараз-жа распытваць пра Маскву і пра Філарэта. Потым клікала прыходзіць да іх пасумаваць і, паказваючы на трох паненак, з якіх дзве глядзелі мне проста ў вочы, а трэцяя, досыць прыгожанькая, сядзела воддаль з кнігай, абвясціла, што гэта яе дочки. Настаўнік гімназіі прыступіў да мяне з неадступнай просьбай ісці да яго піць чай. Дзівячыся такой незвычайнай пачцівасці, я пайшоў. Настаўнік прывёў мяне ў пакой, у якім сядзела зусім малодзенькая жанчына, і, сказаўшы «Сё ма фам,—дадаў:—прашу без цырамоніі люлечку фалеру: у нас, вучоных, няма цырамоній». Жонка яго асоба вельмі міленькая і прстая да бесканечнасці; яна гаварыла, што ёй нудна жыць на свеце, што хоча памерці, і пры гэтым строіла такія перадсмяротныя вочкі, што мне прышлі ў галаву фантазіі, зусім процілеглыя смерці; пасля я пераканаўся, што не так далёка быў ад яе думак у гэтай процілегласці.

Вядома, усё гэта смешна; але дзе-ж знойдзеш у вялікім горадзе гэтакую ветлівасць, гасціннасць. Людзі заўсёды мяркуюць па знадворнаму выглядзе; што за справа да формы!¹

Праз два тыдні.

Шкада, дапраўды, што гэтыя добрыя людзі такія ахвотнікі да плётак: гэта адбівае ўсякую ахвоту хадзіць да іх. Я пачынаю думаць, што ўся гасціннасць іх выклікаецца нудой; яны адзін аднаму страшэнна абрыдлі, і новы прыезджы, асабліва са сталіцы, для іх акрабат, фокуснік, абавязаны забавляць іх, расказваць ім навіны; за гэта яны строяць яму куры, яго як на убой, поцяць да апошняй меры, прымушаюць для яго дочак спяваць, акампаніруючы на пяціактаўным фартэп'яно са скавароднымі гу-

¹ Наперад паведамляем чытачоў: мы ўпэўнены, што невядомы нам аўтар „Запісак“ усё напярэдніе і далейшае ў гэтым артыкуле аб горадзе Малінаве— проста выдумаў і што нічога з расказанага ім—у сапраўднасці не было і быць не магло, гэтак-жа сама як няма і ніколі не бывала ў свеце горада Малінава, якога не знойдзеце ні на якіх картах старажытнага і новага свету.—Рэд. „Отечественных Записок“.

Які макіавелізм!

(Пазнейшая, 1862 года, увага А. І. Гэрцэна).

камі. Калі выпытаюць яго аб усім, і тады нават цікаўнасць яго далёка не вычарпана: яны пачынаюць усімі сродкамі дазнавацца аб яго справах, аб яго сваяках; іншыя робяць гэта не без мэты; напрыклад, старая саветніца, што жыве супроць мяне (я кожную раніцу бачу, як яна, завязаная хусткай, з-пад якой тырчаць некалькі сівых валасоў, у палец таўшчыні, аглядае сваю гаспадарку), пазнаёмілася ля варот з маім камердынерам, Пятром Фёдаравічам, і пыталася ў яго, жанаты я ці не, а калі не, ці маю ахвоту і нахіл да шлюбу. У гэты час выбегла за ёй (зразумела, незнарок) дачка, рыжая і кірпатая, у якой не толькі на твары, але і на сукенцы былі вяснушкі. Іншыя знаходзяць проста пазычную прыемнасць у тым, каб ведаць усе хатнія справы новага чалавека...

Праз месяц.

Быў на вялікім абедзе ў аднаго з тутэйшых арыстакратаў. Страшэнна смешнае ўсё без выключэння, пачынаючы ад гаспадара ў светлаяхантавым фракі і з гладка прылізанымі валасамі, да крэслаў з суцэльнага чырвонага дрэва, цяжэйшых за дзясці-фунтовую гармату, прыздобленых пазалочанай разьбой, у выглядзе ракавін і амураў. Урачыстай працэсіяй накіраваўся beau monde¹ ў сталовую: губернатар з гаспадыняй дома наперадзе; за ім усе на прыстойнай адлегласці і ў тым парадку, у якім чыноўнікі пішуцца ў адрас-календары. Натопі лакеяў у нейкіх чыжыкавага колеру сурдутах, стракатых галыштуках і з бісернымі шнуркамі на камізэльках, мітусіліся за крэсламі, пад кіраўніцтвам дварэцкага, пуза якога даводзіла, што ён спаўна карыстаецца правам есці з панскага стала. З-за прыадчыненых дзвярэй выглядала босая баба, адзетая ў брудныя лахманы, з талеркай у руцэ і з ручніком. Віцэ-губернатар хацеў, было, сесці за другі стол, за якім змяціліся паненкі і маладыя людзі, але старая, маці гаспадара, пачала крычаць: «змілуйцеся, Сяргей Львовіч, што вы робіце: куды гэта вы селі?»—«Да хіба-ж вы мяне лічыце старым?»—«Ох, бацюхна»,—адказала старая,—«гадамі ты малады, але чын твой стары». Малінаў смела можа пахваляцца парадкам размеркавання месц за абедам.

Галоўнай дзеючай асобай за абедам быў доктар, які сорак год таму назад забыў медыцыну і пяцьдзсят год таму назад вучыўся ў Гетынгене. Ён паехаў у Расію з моцным перакананнем, што ў Маскве па вуліцах ходзяць мядзведзі, і, занесены ў Малінаў нямецкай прагай шукаць шчасця па ўсім белым свеце, абжыўся тут, прызвычаўся і застаўся чакаць пакуль расстройтва жывельнай эканоміі і засмечанне *vasorum absorbentium*² ператворыць яго самога ў смецце. Гэты дзядок, вельмі вясёлы і малюсенькага росту, хітра паглядаў шэранькімі вочкамі, астрыў у вочы над усімі, жартаваў, адпускаў вальтэраўскія за-

¹ Лепшае грамадства.

² Усасваючы сасуды.

ўвагі, смяшыў двусэнснасцямі і прыводзіў у жах матэрыялізмам. Пры гэтым ён умеў рабіць такі выгляд кліентызма і прыніжана-насці, такі выгляд баноміі і самазніштажэння, што яго вылазкі нават на асобу яго прэвасхадзіцельства прымаліся міласліва. Я ўяўляю, што падобную ролю адыгрывалі жыды ў замках рыцароў, калі яны ім былі патрэбны. Яго ўсе любілі, і ён усіх любіў. Гэтае пакаленне нарадзілася, вырасла, заняджала, выдара-рвала пры ім, ад яго; ён не толькі ведаў іх знешняе аблічча, але ведаў унутранасці—і яшчэ больш, чым знешняе аблічча і ўнутранасці,—я заўважыў гэта па некаторых сарданічных позірках, ад якіх гарэлі некаторыя шчочкі.

За абедам першы тост пілі за здароўе яго прэвасхадзіцельства, з вялікім чынашанаваннем, устаўшы. Доктар склаў рукі на грудзях і сказаў: «Ваша прэвасхадзіцельства, ну, ці-ж магу я шчыра піць такі жахлівы тост для мяне?...» Усе зарагаталі; чыноўнікі круцілі галавой, нібы кажучы: «Ну і смяльчак!» і я рагатаў, таму што сапраўды выхадка была смешная.

Калі скончыўся абед са сваімі 26 стравамі і 15 тостамі, усе кінуліся да картачных сталоў. Паненкі сабраліся ў кут залы. Доктар, трымаючыся набытых яшчэ ў Гетынгене гігіенічных правіл, ад якіх ён ніколі не адступаў, пачаў хадзіць з кута ў кут па пакою, кожны раз страляючы астратамі, калі падыходзіў да паненак. Я вышаў.

Праз паўтара месяцы.

Жонка паштмейстэра, настроеная да мяне вельмі прыязна, сказала, што на мяне крыўдзіцца ўвесь горад, чаму я не рабіў візітаў. Без віны вінаваты! Я з роду ніколі не дапускаў магчымасці ехаць у незнаёмы дом. Заўтра наймаю я ў гаспадара дома дрожкі, шкада толькі, што яны абабіты сукном цаглянага колеру, і еду.

На другі дзень

Усюды прынялі, як роднага, і частавалі гарэлкай... Дапраўды, яны—вельмі добрыя людзі! Дурныя страшэнна,—ау, але што-ж рабіць. Дамы намякалі штосьці на тое, што я раней пазнаёміўся з паштмейстаршай. Якая ўвага да мяне! Крыху прыкра, што яны такой дрэннай думкі наконт майго густу. Жонка сухарлявага настаўніка ў тысячу разоў мілейшая і бліжэй да натуры. Учора мы з ёй гулялі па садзе пры месяцовым святле. Месяц і тут такі самы сантыментальны, як усюды. У садзе ёсць альтанка, з вокнаў якой вельмі добра глядзець на месяц.

Праз поўгода

Беднае, нікчэмнае жыццё! Не магу з ім звыкнуцца... Няхай чалавек, ганаровы сваёй годнасцю, прыедзе ў Малінаў паглядзець на тамашняе грамадства—і скарыцца. Хворыя ў доме вар'ятаў менш бяссэнсны. Гэта натоўп людзей, які рухаецца

і цягнеца да адных прывідаў, па горла ў гразі, забыўшыся пра ўсякую годнасць, усякую доблесць, цесныя, вузкія разуменні, грубыя, жывёльныя жаданні... Жахліва і смешна! У прыродзе ёсць нейкая сарданічная логіка, паводле якой яна бязлігасна развівае недарэчнасці надзвычай паслядоўна. Іменна ў гэтых вольных развіццях цесна спалучаецца, як у шэкспіраўскіх драмах, глыбока трагічны элемент з бязмежна-смешным. І шкада іх ад шчырага сэрца, і не ўтрымаешся ад смеху... Бедныя людзі! Яны пад цяжкім фатумам; хіба вінаваты яны, што з матчыным малаком усмакталі ў сябе разуменні нечалавечыя, што выхаваннем яны сказілі ўсе парывы, заглушылі ўсе вышэйшыя патрэбы? Гэтак-жа не вінаваты, як альбіносы, што ўдыхаюць паўночнае балотнае паветра, якое знесіла іх і заражае іхні арганізм.

І гэты свет недарэчнасці надзвычай паслядоўна ўсталяваўся так, як Японія, і ў ім усякае змяненне на гэтую хвіліну немагчыма, таму што ён непахісна расце на мінулым і адпавядае сваёй глебе. Усё жыццё зведзена на матэрыяльныя патрэбы; грошы і выгоды—вось мяжа ўсіх жаданняў, і для дасягнення грошай траціцца ўсё жыццё. Ідэальны бок жыцця малінаўцаў—ганарлівасць, ганарлівасць, ганарлівасць дзіцячая, мікраскапічная, такая, што ў поўнай меры задавальняецца запрашэннем на абед да губернатара і яго пацісканнем рукі.

Раніцой Малінаў на службе; а другой гадзіне Малінаў есць вельмі многа і страшэнна тлуста, што і выклікае патрэбу ў двух вялікіх чарках гарэлки, каб зрабіць спагадлівы страўнік. Пасля абед Малінаў адпачывае, а увечары гуляе ў карты і займаецца плёткамі. Такім чынам, жыццё напоўнена, заканапачана, і няма ніводнай шчылінкі, куды-б прабіўся прамень узыходзячага сонца, у якую падуў свежы, ранішні вецер. І, што на мяне робіць найгоршае ўражанне, дык гэта ўдушлівая аднастайнасць, гэтае агіднае *semper idem*¹, калі танцуюць,—усё тыя-ж кавалеры і тыя-ж фракі; часам мяняюцца пальчаткі. Як цяпер, бачу чырвонае плацце колеру расціснутай брусніцы на жонцы дырэктара гімназіі; гэтае плацце пяцьдзесят разоў мільгала перада мной у розныя часы года, у розных акалічнасцях жыцця, у розных танцах; я нават памятаю асаблівы памеранцавы пах ад яго накшталт кюрасо.—І гавораць усё адно і тое самае. Кожны вечар чатыры мучанікі гуляюць паміж сабой у бастон, і кожны раз усё тыя самыя жарты. Адзін скажа «прышастнём» замест шэсць «не віст, а вісціца»—і трое астатніх рагочуць кожны раз! Гэта-ж жахліва! Чалавецтва можа хадзіць узад і ўперад, Лісабон—правальвацца, дзяржавы ўзнікаць, паэмы Гётэ і карціны Брулава з'яўляцца і знікаць,—малінаўцы гэтага не заўважаць. Напалеону трэба было распачаць паход 1812 года і прайсці некалькі тысяч вёрст сам-поўмільёна для таго, каб звярнуць на сябе іх увагу. І то якую ўвагу. Пра француза яны пачулі, як пра

¹ Заўсёды адно і тое самае.

саранчу; бо ніхто-ж не пытаецца, адкуль саранча і навошта,—досьць ведаць, што хлеб падаражае...

Сустрадаліся людзі,—у якіх спачатку быў нейкі зародак душы чалавечай, нейкая магчымасць,—але яны моцна заснулі ў нікчэмным вузенькім жыцці. Здаралася гаварыць з імі пра смяротны грэх супроць духу—ператвараць чалавечае жыццё ў жыццё жывёлы; яны абуджаліся, чырванелі; душа, успамінаючы сваю арліную натуру, распраўляла крыллі; але крыллі былі цяжкія, і яны, як куры, толькі лапаталі імі, у наветра не ўзняліся і заставаліся капацца на задворках. Я глядзеў на іх і ледзь не плакаў.

Каб пазнаёміць яшчэ больш з жыццём малінаўцаў, я апішу тыповы дзень ад 8 гадзін раніцы да 3 гадзін ночы.

Свята ў гуртку. На дварэ люты мароз, на вуліцах снег на аршын; толькі яшчэ развіднела, а снег ужо рыпіць пад санкамі неадменнага члена прыказа, які накіроўваецца да губернатара рапартаваць аб становішчы богаўгодных устаноў і павіншаваць яго са святам. Ён упэўнен, што губернатар яшчэ спіць, што ён яго будзе чакаць гадзіны паўтары; але ў тым воль і сіла, каб прысці раней за ўсіх,—больш пашаны. Зашмальцаваныя лакеі для яго не ўстануць; футру ён сам зняў на першай ступеньцы лесніцы; калошы пакінуў у санках, а санкі ля варот. Праз поўгадзіны пачынаюць пад'язджаць да варот чыноўнікі ніжэйшага разраду,—усё гэта, каб павіншаваць «генерала» са святам. Нарэшце, з'яўляюцца арыстакраты; яны горда ўехалі на двор і смела ўвайшлі ў пярэдні пакой у футрах. Зала напаўняецца. Смірненька ў куце стаіць які-небудзь спраўнік; ён усім кланяецца, усіх паважае; ён дрыжыць увесь час пакуль не дабярэцца зноў да сваіх лясоў. Паліцмейстар, у мундзіры без эпалетаў, рапартуе аб становішчы горада, кіраўнік канцылярыі з партфелем чакае ля дзвярэй кабінета; спраўнік засмучана пазірае на гэты партфель. Праз некаторы час, з шумам з'яўляецца з унутраных дзвярэй, *notez bien cela*¹—чыноўнік асаблівых даручэнняў, без капялюша: «мы, моў, свае людзі». Ён адзін гучна гаворыць,—аostatнія шэпчуць; спраўнік схудаў, калі ён увайшоў, і пакланіўся нізка; чыноўнік асобных даручэнняў патаўсцеў, убачыўшы спраўніка, і пакланіўся яму навыварат, гэта значыць закінуўшы галаву на спіну. Тым часам, кампанія раздзялілася на дзве часткі:—арыстакраты самі па сабе, плебеі самі па сабе. Да хто-ж тут арыстакраты? Зараз растлумачу вам гэта. Ёсць чыноўнікі, што сядзяць за перагародкай, перад сталом, накрытым чырвоным сукном; гэтыя чыноўнікі пішуць па аднаму слову на кожнай паперы,—гэта *саветнікі*, арыстакраты; гэта—людзі, якія запрашаюцца да абедзенага стала яго прэвасхадзіцельства. Ёсць іншыя чыноўнікі, што сядзяць па гэты бок перагародкі, перад сталамі, пакрытымі чарнільнымі плямамі; гэтыя пішуць па аднаму мільёну слоў на кожнай паперы, але яны не арыстакраты,

¹ Адзначце гэта добра.

яны—канцылярскія. Гэтыя два светы нідзе не змешваюцца; адзін пераходны мост паміж імі—сакратар; сакратар, як Лафайет,—чалавек двух светаў: без яго саветнікам не было-б чаго падпісваць, а канцылярскім спісваць. Ён і ў кругу грамадства адыгрывае гэткую-ж ролю. Калі няма паблізу чацвёртага, яго садзяць з сабой за бастон арыстакраты, і ён надзявае белы гальштук. А заўтра, на імянінах у канцылярскага, для яго наладзяць бастон з двух сталаначальнікаў і частнага прыстава, і ён прыдзе ў сурдуче і расшпіліць два гузікі на камізэльцы. Ёсць яшчэ розныя дзусэнсныя чыноўнікі, zwittergestalten, якія лавіруюць паміж двума светамі і, у залежнасці ад акалічнасцей, прыкляпляюцца то да аднаго, то да другога; губернскае страпчы, кіраўнік спраў губернатара,—але сапраўды зайздроснае грамадскае становішча належыць чыноўніку асобных даручэнняў. Партызан юрыдычных набегаў, ён з пагардай глядзіць на ўсё, апрача губернатара, яго арыстакраты баяцца, плебеі яму дзівяцца, усе зайздросцяць; ён у сінім фрак абеднае ў губернатара, ён адпраўляе на пошту пісьмы яе прэвасхадзіцельства. Каля светаў губернскага чыноўніка кружаць светлы павятовых; пра іх у другім раздзеле. Па-за ўсім гэтым, крокі на два, асобныя ўладарныя князі: пракурор, дырэктар гімназіі, удзельны начальнік; іх адносіны не так правільна вынікаюць з галоўнай ідэі, як у свеце, падпарадкаваным губернатару.

Але дзверы ў кабінет расчыніліся, і «генерал» вышаў; з ім яго гоць і друг, малінаўскі адкупшчык, тоўсты мужчына са свіннымі вачыма. Губернатар Малінава гаворыць з трыма-чатырма з арыстакратаў, на астатніх не звяртае ўвагі, а калі каму здарыцца сустрэцца з яго позіркам, той зараз-жа кланяецца, хоць-бы ў пяты раз; шмат хто выстаўляюцца, каб паказаць сваю прысутнасць. Дырэктар гімназіі, які прыехаў пазней за ўсіх, узімае голас:

— Ваша прэвасхадзіцельства, ці не зробіце ласку паехаць у кафедральны сабор? Айцец рэктар семінарыі, высокапрэпадобны Макрыдзі, будзе гаварыць слова.

— Як-жа... абавязкова. Ён добра гаворыць?

— «Аратарскае майстэрства Цыцэрона, ваша прэвасхадзіцельства!»—І дырэктар горда глядзіць на прысутных.

Губернатар, звяртаючыся да ўсіх, гаворыць «І вы, мабыць, у сабор? Трэба маліцца!»—І ўсе едуць у сабор.

Абед я ўжо апісваў. Увечары бал у паліцмейстара. Губернатар дае загад, каб раней збіраліся: ён не любіць, калі хто-небудзь пазней за яго прыязджае.

Выспаўшыся, горад пачынае спяшацца, надзявае стракатую камізэльку, карычневый фрак, надзявае часцей за ўсё віцмундзір і едзе на бал. Дамскі туалет я апісваць не вазьмуся: ад аднаго апісання можа замігнецца ў вачах. Плешкі гараць ля варот паліцмейстара, у вокнах святло. А восьмай гадзіне пачынае збі-

рацца beau monde; п'яны кварталны здымае футры і хавае іх, каб ніхто не паехаў; у пярэднім пакоі цесна: чатыры семінарысты ў застольных халатах, два салдаты і канцылярскі служыцель у фрызавым шынялю, падперазаны белым ручніком, складаюць аркестр. Пачынаюць пад'язджаць экіпажы, і велізарны вазок паштмейстра, выючы і рыпаючы, спыніўся ля ганку. Вазок гэты быў зроблены блізка што ў царстваванне Анны Іаанаўны і, адсоўваючыся кожнае дваццацігоддзе на некалькі соцень вёрст ад Пецербурга, дажываў старыя гады свае ў сараі паштмейстара. Некалі ён быў унутры абабіты футрай; цяпер апляшывеў, і вокны зыбаюцца ў яго, як зубы ў бабулі. З вазка вымаюць чалавек восем абодвага полу; як яны змясціліся з накрухмаленымі спадніцамі, са Станіславам (ва ўвесь рост) на шыі ў паштмейстра, з кветкамі на чале паштмейстаршы,—цяжка зразумець, але каму-ж і ўмець упакоўвацца, як не паштовым? Гэта—госці пачэсныя, і іх паліцмейстар сустракае ў пярэднім пакоі. У залі робіцца людна і моцна пахне духамі, якія троіць á Paris¹ Мусатаў. Але ні картаў не даюць, ні чаю, ні музыка не іграе. Падпалкоўніца гарнізоннага батальёна,—дама адважная, дама добра выхаваная ў розных казармах і кардэгардыях,—пачынае наракаць і паўтарае сваю заўсёдную фразу: «Калі я стаяла з мужам у Малдавіі, то там гаспадар...» Кварталны збівае гасцей з ног, шукае гаспадара і крычыць: «Ваша высокаблагораддзе, яго прэвасхадзіцельства карэта ізволіла на мост уз'ехаць!» Паліцмейстар, прыкульгваючы ад таруцінскай пулі, бяжыць з лесніцы, каб сустрэць генерала. Генерал прыехаў з адкупшчыкам. Уваходзіць. Музыка грывіць польскага, генерал адкрывае бал і накіроўваецца за картачны стол. Машына спушчана. Чай падносіцца, карты здаюцца, vis-à-vis выбіраюцца, пары становяцца...

Бал правінцыяльны апісвалі тысячы разоў; зразумела, ён мае некагорае падабенства да сталічнага бала,—так сама як ёсць агульнае ў партрэтах Кутузава цаною ў дзесяць рублёў і цаною ў 10 капеек. Часам танцуючыя сварацца за месцы, і тут недалёка да калецтва; ёсць дамы, у тым ліку падпалкоўніца, якая абавязкова хоча быць у першай пары ў мазурцы і гатова шчыпаць няшчасную даму, што стаіць перад ёю. Ёсць кавалеры, якія неяк ляскаюць абсацамі, так што з другога пакоя можна думаць, што дзвярыма нехта трушчыць грэцкія арэхі. Затое ёсць голыя плечы, ані не горшыя за сталічныя, пластычна чароўныя, ад якіх цяжка адарваць вочы, асабліва стоячы за крэслам; ёсць свежыя твары, вельмі прыгожанькія, але вачэй з выразам няма. Ва ўсім Малінаве было тры вока выразныя: два з іх належалі адной прыезджай паненцы, трэцяе крывой балонцы губернатарскай. У антрактах, паміж адной кадрыллю і другою, напаўняюць «жывата бяздонную прорву», як кажа Гомер: дамам ласункамі, мужчынам гарэлкай, віном і салёнымі закускамі. Ад-

¹ Як у Парыжы.

сюль лёгка зразумець, што бал разгараецца ўсё больш і больш. Паважаныя матухны, седзячы нерухома каля сцен, гучней зводзяць плёткі; твары паненак палаюць, юнацкая весялосць бярэ верх над этыкетам,—адным словам, бал ва ўсёй красе.

У дванаццаць гадзін губернатар скончыў бастон, выходзіць у залю і танцуе кадрыль з гаспадыняй дома. У Малінаве ўсе танцуюць—ад грудных дзяцей да стагадовых дзядоў—таксама—як усе гуляюць у бастон. Можна думаць, што ўсе жыхары заражаны скокамі Віта. Потым трэск, шум, sensation...¹ «Ваша прэвасхадзіцельства, яшчэ хвіліну!» Генерал няўмольны, генерал непакісны, генерал не вячэрае, генерал у футры, генерал паехаў. Некалькі чалавек, што не адважыліся танцаваць з ім пад адным дахам, з'яўляюцца на паркеце; павятовы казначэй крычыць у катыльёне: «Скончым папурамі, я страшэнна люблю папуры». Ад папурэй за вячэру, з вячэры матухны збіраюцца, цалуюцца, ад'язджаюць з дочкамі; з дам застаецца адна падпалкоўніца,—яе не спалохаеш нічым: бывалы чалавек. Шампанскае льецца ракой. Пяны падпалкоўнік умаліе жонку прайсці з ім «рускую»,—адны свае, чужыя раз'ехаліся. Канцылярскі ў фрызавым шынелю павёў смычком «барыню», і салон неўзаметку пераліваецца ў Пераўскі тракцір. Гадзін у чатыры госці раз'язджаюцца. Гаспадар задаволены, пацірае сабе рукі, кажучы «Гарачы дзянёк! Удаўся».

Але досыць грузнуць у гэтым балоце, цяжка ступаць, цяжка дыхаць. Пройдзем у сферу, дзе чалавек ад жывёл аддзяляецца не аднымі тымі заагнастычнымі адзнакамі, якія замацоўваюць яму пачэснае месца каля малпаў і лемураў.

Вось адна чалавечая сустрэча ў Малінаве і вельмі дзіўная прытым.

Недалёка ад Малінава-горада жыве нейкі памешчык, пра якога сярод малінаўцаў ходзяць бясконцыя расказы,—багаты чалавек, які выпісвае рэчы з Парыжа і з Лондана, які наладзіў свой маёнтак па вучонаму, па *аграноміі*,—польска-прускі дваранін і інш., і інш.

«Чаму ён не жэніцца?»—казалі адны. «Таму што ён фармазон, а ў іхняй веры даюць абет манаства; масоны і езуіты—гэта-ж адно і тое самае», адказвалі людзі мудрыя, вырашаўшыя канчаткова цяжкія пытанні, што часам узнікалі ў малінаўскіх галовах. «Ён скупы, як кашчэй,—казалі чыноўнікі:—ніводнага стала не зрабіў за ўсё жыццё; наш брат жыве лепш за яго, не глядзячы на бедныя аклады». «Ён распусціў сваіх сялян,—казалі памешчыкі,—да таго, што яны ў будзёныя дні ходзяць у ботах, ды яшчэ маюць у сябе батракоў». «Вар'ят, проста вар'ят», запэўняў пяцідзесяцігадовы карнет, уладальнік 20 душ і камердынера ў плісавых панталонах.

Нарэшце я пазнаёміўся з ім.

¹ Сенсация.

Трэнзінскі зрабіў на мяне самае дзіўнае ўражанне. Чорт ведае як ён з такой апатычнай абьякавасцю ўмеў злучыць сілу дзейнічаць на душу дзівоснымі думкамі і парадоксамі. Яму ўдалося нанесці глухі ўдар некаторым з цёплых вераванняў маіх. Да што гэта, які-ж я слабы або якія слабыя мае тэорыі, калі першы сустрэчны можа пахіснуць іх! І надта-ж дрэнная манера ў яго: ён амаль не спрачаецца; ён на тэарэтычныя вырашэнні пытанняў глядзіць, як на нешта старонняе школьнае, без уплыву на жыццё і без караня ў ім. Вось чаму замест спрэчкі і абвяржэння, ён зусім абьякава згаджаецца, і іншы раз, здаецца, шчыра.

Я яму быў рэкамендаваны адзіным чалавекам, меўшым з ім заўсёдняы зносіны, доктарам медыцыны, што жыў у адным з вялікіх заводаў малінаўскіх. Сам доктар—асоба адметная. Маючы практыку ў горадзе, ён у тыдзень разы два з'яўляўся ў Малінаў. Я часта сустракаўся з ім, але ніколі не чуў ад яго ніводнага слова, якое мела-б дачыненне да чаго-небудзь старонняга для яго заняткаў, ні нават пранадвор'е, пра дарогу і інш. А тым часам, іранічная ўсмешка, яркія вочы паказвалі, што ён шмат чаго мог-бы сказаць і што яму дорага каштуе прыляпіць язык да гартані. Я нешта заняджужаў, і прасіў доктара заехаць; ён з'явіўся, і не ведаю чаму, але ў мяне ён не іграў сваёй маўклівай ролі. Кажуць, што храмавыя рыцары ўсюды пазнавалі адзін аднаго, пазнавалі нават ступень сваю ў таінствах і сілу ў ордэне пры спатканні. Гэта толькі з першага позірку здаецца дзіўным: мы ўсе храмавыя рыцары, і *свой свайго* пазнае з трохчатырох слоў. Такім чынам, няма нічога дзіўнага, што два выхадцы універсітэта зразумелі зараз-жа адзін аднаго ў Малінаве. Доктар наведваўся да мяне ўдвая часцей, чым патрабавала мая поўхвароба, і сядзеў удвая далей, чым ва ўсіх хворых малінаўцаў. Ён гаварыў з захапленнем пра Трэнзінскага. І адной добрай раніцай мы паехалі да яго.

Трэнзінскі прыняў па-еўрапейску пачціва, гэта значыць па-малінаўску груба, без поўварварскай гасціннасці, без трох чвэрцей варварскіх цырамоній і без зусім варварскага прымусу піць і есці, калі не хочацца. Пагаварыўшы пра сёе-тое, ён сказаў нам, што ў гэты час штодзень аглядае завод, і прасіў або ісці з ім, або, пакуль ён вернецца, пагуляць у садзе. Мы пайшлі на завод.—Трэнзінскі чалавек высокага росту, надзвычай худы; твар пяшчотны, вельмі белы; гэтая бялявасць надае нешта мёртвае, аджыўшае ўсім рысам твара, і калі-б не вялікія, шэра-блакітныя вочы і ўсмешка на губах, дык ён быў-бы падобен да добра зробленай васковай фігуры. І ўсмешка яго адметная: спачатку яна здаецца дабрадушнасцю, потым насмешкай, і нарэшце, пераконваешся, што гэты рот зусім не можа ўсміхацца, а што рух вуснаў яго—хваравіта-сударажнае сцісканне. Яму гадоў за пяцьдзесят, але ён трымаецца прама і бадзёра, «Чало, як чэрап голы».

Гісторыя яго жыцця, пэўна, ёсць доўгая аповесць думак, страцей, адчуванняў, калізій; але аповесць скончылася, а жыццё ідзе далей. Так здавалася мне, калі я пільна ўглядаўся ў яго твар; ён мне нагадваў мрамарныя, халодныя, гладкія надмагільныя помнікі, пастаўленыя над прахам, у якім бушаваў некалі агонь. У яго кабінце мала кніг; «Memorial de S-te Heléne»¹ нейкі трактат аб чэрапаслоўі ляжалі на стале паміж Тэерам, Берцэліусам і кнігамі, маючымі непасрэднае дачыненне да заводскай справы. На вокнах стаялі рэторы, шклянкі і банкі, а на сценах вісела некалькі відаў Венецыі, копія з Рэмбрандтава Яна Сабескага, дзве-тры галавы са светлымі вусамі і карціна, шчытна завешаная тафгой.

Агледзеўшы завод, прышлі мы ў сад і селі на тэрасу; дзень быў вельмі добры, пах лёгкіх жасмінаў і тапалёў далятаў да нас разам з невыразнай летняй гамонкай прыроды,—гамонкай, у якой пераблытаны і шолах лісця, і чыліканне птушак, і цвыркванне коніка, і гудзенне пчол, і яшчэ сотні розных гукаў, якія сведчылі, што ўсё вакол вас жыве, весяліцца і радуецца сонцу. Нічога няма дзіўнага, што гутарка патроху ажывілася і зрабілася шчырай. Чалавеку зусім не ўласціва ўвесь час строіць з сябе дыпламаты, і трэба яму прайсці вялікую школу распусты духоўнай, каб падазрона затайваць усякую думку ад кожнага новага чалавека.

— Слаўна жывеце вы,—сказаў я,—асабліва ў добрае надвор'е; але, праўду кажучы, дзіўлюся, як вам не нудна ў гэтакій адзіноце і гэтакій глушыні!

— Вядома, часам бывае нудна, але не думайце, каб больш чым дзе-небудзь. Нуда ўнутры мае зародак. Паверце, хто зразумеў душой, што на свеце можа быць вельмі нудна, таму прыдзецца іншы раз пасумаваць, дзе-б ён ні жыў—ад Н'ю-Йорка да Малінава. Наогул, тут я менш сумую, чым сумаваў раней, вандруючы з горада ў горад: тут у мяне карысныя заняткі.

— Я не разумею, шчыра кажучы, магчымасці жыць і не мець каля сябе ніводнага блізкага чалавека.

— Вам, здаецца, гадоў дваццаць, а мне пяцьдзсят шэсць. І, не глядзячы на тое, што ёсць многа справядлівага ў вашай заўвазе, я запэўняю вас, што чалавек можа ўсяляк жыць: гэтакія ўжо будова яго і ў гэтым бачу найвышэйшую прамудрасць; кінуты цалкам ва ўладу выпадковасці, не маючы магчымасці змяніць знадворнае на волас, ён быў-бы найняшчаснейшай істотай, калі-б яму не ставала эластычнасці, здольнай добра прыстасоўвацца да акалічнасцей. Вы не маеце поваду думаць, каб я адштурхваў ад сябе сімпатыю; адзін чалавек адукаваны і з душою, на 300 вёрст вакол, гэта—доктар і ён бывае ў мяне; ці даўно вы прыехалі ў Малінаў, і ці так, ці інакш, вы

¹ „Успаміны аб св. Елене“—мемуары спадарожніка Напалеона на востраве св. Елены—Ласказз.

тут,—і я вельмі рад. Але разумею, што гэты самы выпадак мог зрабіць і з гэтай-жа несвядомасцю, каб вы не былі ў Малінаве, каб замест доктара, прывезенага да мяне маім кіраўнічым без майго ведама, прыехаў немец-буф, якога мусіць, вы бачылі. І я быў-бы адзін. Улады над выпадкам у мяне няма. Што-ж бы мне рабіць? Пісаць элегіі—гады ўжо не тыя. З таго часу, як я зразумеў, што выпадак кіруе індывідуальным існаваннем і цэлымі сем'ямі, я аддаўся яму ва ўладу: ён мяне кінуў у Малінаў, тым часам як я і назву гэтага горада ніколі не чуў раней; мог-бы кінуць у Канаду, і я зрабіўся-б там купераўскім каланістам...

— Выпадак, якому вы, здаецца, надаеце ўсю магутнасць грэчаскага фатума, мае ўплыў над знадворным бокам жыцця, так сказаць, над абставінамі. У тым вось і ўся задача, каб, падобна якому-небудзь Гётэ, стаяць на галаву вышэй за ўсе акалічнасці і іх падпарадкоўваць,—каб унутраны свет зрабіць незалежным ад знадворнага.

— Гётэ вы паставілі не зусім добра ў прыклад. Той-жа выпадак, пра які я кажу, даў яму, па-першае, велізарную дозу эгаізма і, па-другое, арганізацыю, халодную да шмат чаго, што хвалюе іншых. Тут няма перамогі, калі чалавек, не адчуваючы патрэбы піць віно, не п'янствуе. Што датычыць вашага ўнутранага свету, усё гэта добра ў вершах і ў трактатах, а не ў сапраўднасці і не для ўсіх. Я таксама спашлюся на Гётэ; ён надзвычай глыбокадумна сказаў у адной эпіграме, якая, мусіць, вам вядома, што жыццё не мае ні ядра, ні шкарлупы. З другога боку, я не спрачаюся, унутраная паўната, асабліва пры экзальтацыі ўяўлення, можа зрабіць чалавека зусім незалежным ад усяго знешняга; але яшчэ раз—гэта не для ўсіх: для гэтага трэба мець, можа, слабанервовых бацькоў, наогул нахіл да вар'яцтва... Бо і вар'яцтва-ж ёсць незалежнасць ад знешняга свету.

— Змілуйцеся!—усклікнуў я, узрушаны гэтым вывадам.— Ідэал вышэйшага гарманічнага існавання здаецца вам хваробай, блізкай да вар'яцтва, і поўную страту бажэстvenнай іскры ў чалавеку—вы параўналі з бесканечнай вышынёю духу, які пагарджае ўсе суеты і горда знаходзіць цэлы свет у сабе!

— А вы толькі што казалі, што не разумеце жыцця без блізкага чалавека. Тут супярэчнасць. Гэты блізкі чалавек будзе паза вамі, і выпадак,—скразны вецер, напрыклад,—можа адабраць яго ў вас: ну, што-ж тут скажа ваша тэорыя ўнутранай паўнаты?

— Яна самаафярна схіліць галаву, і ўспамінам, самым сумам, заменіць былое.

— Добра, што ў яе гібкая шыя. А калі-б у яе была непакісная шыя Байрана, калі-б самаафярнасць для яе была настолькі-ж немагчымай, як для рыбы дыхаць паветрам?.. Вядома, і спрацацца няма чаго: паветра—добрае асяроддзе для дыхання, рэдзенькае, празрыстае,—а рыба памірае ў ім. Я бачу, вы вялікі

ідеаліст. Гэта робіць вам гонар: ідэалізм даступны толькі вышэйшым натурам; ідэалізм—адна з самых паэтычных ступеней у развіцці чалавека і зусім да твару юнацкаму ўзросту, які ўсё прабуе словамі, а не справай. Жыццё пасля пакажа, што ўсе гучныя словы толькі прыкрываюць прорвы кісейным покрывам, і што ні глыбіня, ні шырыня іх не змяншаецца ад гэтага ні на волас. Ubачыце самі.

— Запэўню вас, што я не дазволю якому-небудзь асобнаму выпадковаму факту, няшчасцю, пахіснуць мае перакананні.

— Бог яго ведае; мяркуючы з жывасці вашай, я не думаю, каб вы маглі трапіць у непрывабнае становішча нямецкіх вучоных, якія, выдумаўшы тэорыю, усё жыццё яе абараняюць, хоць-б і кожны дзень абвяргаў яе. Вядома, гэта так нявінна і бяспходна, што не хочацца іх ганіць, але тым не менш надзвычай смешна. Яны мне нагадваюць старога англічаніна, з якім я пазнаёміўся ў пачатку цяперашняга века. Благародны лорд даводзіў ясна, як $2 \times 2 = 4$, што Напалеона не павінна прызнаваць імператарам, і называў яго «генералам Банапартэ». Гэта наклікала на яго розныя ганенні, і ён павінен быў беспералынна пакідаць горад за горадам, нарэшце, пасяліўся ў Вене,—тут яму была поўная воля абвяргаць правы Напалеона. На бяду, генерал Банапартэ стаў бліжнім аўстрыйскаму імператару; лорд пакінуў Аўстрыю, запэўняючы, што калі ўвесь свет прызнае Банапартэ імператарам, то ён адзін стане супроць усяго свету і хутчэй пакладзе сваю сіваю галаву на плаху, чым назаве яго гасударам. Шаноўны чалавек! Я заўсёды з замілаваннем працягваў яму руку; душа адпачывала, знаходзячы ў тую эпоху флюгерства чалавека з такім цвёрдым перакананнем,—а бывала, слухаючы яго, унутрана смяючыся, пераносычыся ў Парыж, дзе каралі чакаюць вялікага выхаду і схіляюцца перад Напалеонам.

— Кожная крайнасць мае свой смешны бок. Але я ніколі не думаю, каб натоўп, заняты штодзённымі справамі і кіруемы імі, натоўп, які не ведае, што ён заўтра будзе рабіць, і ўсё жыццё якога вызначаецца знадворным збегам акалічнасцей, быў бліжэй да прызначэння чалавека, чым горды дух, які адвяргае ўсякі знешні ўплыў і не скараецца нічому, ім не прызнанаму.

— І адно і другое, здаецца, дрэнна. Натоўп вінаваты тым, што ён не разумее, чаму ён так жыве; а горды дух, кажучы вашымі словамі, вінаваты ўдвая тым, што, умеючы разумець, не прызнае відавочнай улады акалічнасцей і траціць сілу сваю на адстойванне месца, гэта значыць на чыста адмоўную справу. Ці не лепш, куды-б і як-бы лёс не закінуў, старацца рабіць тахітум карысці, карыстацца ўсім сучасным, навакольным,—адным словам, дзейнічаць у той сферы, у якую трапіў-бы, як-бы там ні трапіў.

— Выбачайце, я не магу ўтрымацца ад пытання, як вы, напрыклад, трапілі на думку зрабіцца малінаўскім памешчыкам? Гэтае пытанне вынікае проста з вашых слоў.

— Маё жыццё не ідзе ў прыклад. Для таго, каб быць кіну-

тым так бязмэтна, так недарэчна ў свеце, як я, патрэбен цэлы рад выключных акалічнасцей. Я ніколі не ведаў ні сямейнага жыцця, ні радзімы, ні абавязкаў, якія ўрастаюць у сэрца з калыскі. Але, заўважце, я ніколі не быў вінаваты, я не выклікаў у адносінах да сябе гэтага адчужэння ад усяго чалавечага: акалічнасці зрабілі так. Калі-небудзь я раскажу больш, цяпер толькі скажу аб прыездзе сюды. У 1815 годзе жыў я ў Карлсбадзе; гэты час мне вельмі памятны: я ніколі не пакутаваў так, як тады. Пераможцы Францыі вярталіся гордыя і лікуючыя. Палітычныя партыі кіпелі; адны хваліліся сваімі ранами, другія сваімі праектамі; усё было занята:—пераможаныя слязімі, уніжанымі ўспамінамі, але ўсё-ж заняты. Я адзін быў старонні ва ўсім, нейкім далёкім сваяком чалавецтва... Гэта прыгнятала мяне, я быў яшчэ маладзейшым. Усе хворыя раз'ехаліся, я заставаўся ў Карлсбадзе, таму што не мог прыдумаць, куды ехаць і навошта. Жыў цэлую зіму; прышла вясна, з'явіліся новыя хворыя, і я разам з імі ўзяўся піць шпрудэль. Я вёў вялікую ігру ў карты і, верце ці не, з радасцю бачыў, як маё багацце выцякала шырокай ракою, прадбачачы, што нарэшце, беднасць вырашыць пытанне аб тым, што мне рабіць. Адночы ў казіно трымаю я банк; рускі князь, што кідаў грошы прыгаршніямі і рабіў дзівосныя глупствы, пра якія, я думаю, і дагэтуль яшчэ гавораць у Карлсбадзе, падышоў да стала. «Колькі ў банку?» запытаўся ён. «Тысяча чырвонцаў».—«Не варта і 'рукі пэцкаць», заўважыў князь з пагардлівай усмешкай. Гэта раз'юшыла мяне. Князь!—закрычаў я яму ўслед:—я адказваю за банк, колькі-б вы не выйгралі; вось невялікая гарантыя,—і кінуў на стол вексаль на велізарную суму. «Цяпер паглядзім», сказаў князь, выняў карту і паставіў на яе тысячу чырвонцаў. Некалькі ігракоў і хворых, што стаялі побач, зірнулі на яго, як на вялікага чалавека. Вось гэтага ён і хацеў і за гэта заплаціў тысячу чырвонцаў, таму што карта была біта. Гульня пачалася, і досыць сказаць, што а пятай гадзіне раніцы князь дрыжачай крэйдай злічыў 630 000 франкаў, два разы праверыў і, з плямамі на твары прызнаўся, што ў яго такой сумы цяпер няма. На другі дзень ён мне прыслаў білет у 130 000 франкаў і прапанову залажыць свой маёнтак у Малінаўскай губерні. Новая думка бліснула ў мяне ў галаве: я прасіў за доўг уступіць маёнтак, ён узрадаваўся,—і я зрабіўся гаспадаром і ўладарнікам 550 душ у Малінаўскай губерні. У 1818 годзе я прыехаў з князем у Расію і, пасля выканання патрэбных форм, з'явіўся сюды. Дзесяць год я працаваў і ўдзень і ўночы. Уявіце сабе, не ведаючы ні слова па-руску, незнаёмы з норавамі, бачачы, што мае новыя парадкі прымаюць з нараканнем і нездавальненнем,—я, разам вучань і гаспадар, рабіў вельмі грубыя памылкі, адносіўся да рускага мужычка а la Robert Owen¹ і ў той-жа самы час старанна займаўся хіміяй

¹ Як Роберт Оуэн.

і заводскімі справамі. Гэта—шчаслівейшыя гады майго жыцця! У 1829 годзе паехаў я паглядзець Пецербург, прабывў там зіму, засумаваў і вярнуўся сюды. Гэта была для мяне мінута, поўная асалоды. Тут толькі ўбачыў я адразу плады дзесяцігадовай працы. Палі маіх сялян адрозніваліся ад суседніх, як неба ад зямлі, іх адзенне... ну, адным словам, іх добрабыт расчуліў мяне да слёз. З таго часу я яшчэ больш старанна наладжваю свой маёнтак, хачу асушыць балоты, павялічыць завод, і мяне цешыць відавочнае палепшанне таго кавалачка зямлі, які лёс мне даў. Я працую, а тым часам жыццё ідзе ды ідзе. Et, c'est autant de pris sur le diable¹. Прашу ў сталовую, дадаў ён, устаючы і набываючы зноў свой халодны выгляд, які ён страціў, раскажваючы сваю агранамічную паэму...

Я застаўся ў раздум'і ад гэтай сустрэчы. У разумным гаспадару маім не было нічога мэфістофельскага, ні бальзакаўскіх уеих fascinateurs², ні ліхарадачнага позірку герояў Сю, ні... ні ўсіх неабходных дыягнастычных і прагнастычных адзнак расчараваных, мізантропаў, шаленцаў дзевятнацатага века. Зусім наадварот, у ім было шмат добрага, а тым часам яго словы рабілі нейкае цяжкае, сумнае ўражанне, тым больш, што ў іх была доля ісціны і што ён жыццём дайшоў да сваіх вывадаў.

Пасля абеды людзі робяцца наогул значна дабрэйшымі. Гэта адна з тых забойчых заўваг, што глыбока зневажаюць душу лятучэнную, а тым часам яна да таго справядлівая, што Гомер у «Іліадзе» і «Адысеі» і Шэкспір, не памятаю дзе, гавораць пра гэта. Дык вось, мы зрабіліся дабрэйшымі і селі на турэцкую канану ў маленькім вуглавым пакоі, таму што сонца свяціла цяпер проста на тэрасу. На сцяне вісела некалькі эстампаў; я ўстаў, каб паглядзець іх, і спыніўся перад гравюрай з Раухава бюста Гётэ. Божа мой, як у старыя гады захавалася такое магутнае і велічнае характэро! Гэтая галава магла-б паслужыць тыпам для грэчаскага ваяцеля. Гэтае чало, узвышанае і магутнае па самой форме, гэтыя спакойныя вочы, гэтыя бровы... Само слабое старэчае цела надавала глыбокі сэнс яго твару,—сэнс, зразуметы тым з яго сучаснікаў, які шмат у чым мог стаць побач з ім. «Як адзенне ўсходняга жыхара ледзь трымаецца на яго стане і гатова ўпасці з плячэй, так і тут вы бачыце, што цела гатова адпасці, а дух—акрыяць ва ўсёй славе і характэры сваёй бесцялеснасці»³. Я доўга стаяў перад партрэтамі паэта і запытаўся ў Трэнзінскага:—Ці бачылі вы Гётэ, і ці падобен гэты бюст?

— Два разы,—адказаў ён.—Так, ён у іншыя хвіліны быў падобен на свой бюст. Раух, сапраўды, геніяльна ўмеў улавіць вышэйшы выраз яго твару.

¹ І столькі вось адважана ад д'ябла.

² Чароўных вачэй.

³ Гегель у «Эстэтыцы» (Увага А. І. Герцэна).

— Раскажыце, калі ласка, дзе і як вы яго бачылі. Я страшэнна люблю расказы вачавідцаў пра вялікіх людзей.

— Я не думаю, каб вам спадабаўся мой расказ: вы—лятуценнік, вам, мусіць, Гётэ ўсё здаецца грамавержным Зеўсам, які абвяшчае сусветныя ісціны і вялікія словы. Я, наадварот, ніколі не ўмеў зніштажацца ў пакланенні і адуляцый славурых індывідуальнасцей і глядзеў на іх без падрыхтаваных тэорый—і часцей за ўсё бачыў, што яны—*sont ce que nous sommes*¹, маюць паказны бок і адваротны. Вы, паэты, іменна адваротнага і не хочаце ведаць, а без яго індывідуальнасць не можа быць поўнай, жывой. Вось вам мая сустрэча пасля прадмовы, за якую прашу не злавацца. Я быў шаснаццацігадовым хлапчуком, калі бачыў яго ў першы раз. У пачатку рэвалюцыі бацька мой быў у Парыжы, і я з ім. *Regime de terreur*² няк праглядаў праз салодкамоўную Жыронду. Людзі зусім звар'яцелыя, з усудлачанымі валасамі і ў зашмальцаваных каптанах, паказваліся ў парыжскіх салонах і прапаведвалі галосна зніштажэнне ўсіх ранейшых грамадскіх сувязей. Іншакраінцам было небяспечна ехаць і яшчэ небяспечней заставацца. Бацька мой адважыўся на першае, і мы ўпотаі выбраліся з Парыжа. Многа было клопот, пакуль мы даехалі да Эльзаса. Калі-б я быў сапраўдны пруска, я выдаў-бы абавязкова тоўстую кнігу на абортачнай паперы пад загалоўкам: «*Ausserordentliche Reise—Abenteuer eines Flüchtlinge aus der Hauptstadt der Franzosen zur Zeit der grossen Umwälzung—Anno 1792 nach d. Erlösung etc*...»³ Сапраўды, нам некалькі разоў пагражала небяспека быць прынятымі за перабегчыкаў. Нарэшце, крывы хлапчук, што вёў нас праз лес, указаў на далёкія агні, і, сказаўшы: «*V'la vos chiens de Brunswick*»⁴, узяў абяцаны чырвонец і знік у лесе, крычучы на ўсё горла: «са іга!» Нас спынілі вартавыя і пакуль фельдфебель хадзіў з пашпартам, не ведаю куды, я са здзіўленнем глядзеў на салдат. Караул быў заняты аўстрыйцамі; я так прызвычаіўся да жвавых адушаўлёных фізіяномій французаў, што мяне здзівіла халодная немата гэтых людзей, са светлымі вусамі і ў белых мундзірах. Нерухама, панура стаялі яны, нібы забруджаныя статуі камандора з «Дон-Жуана». Нас павялі да генерала і пасля розных допытаў і роспытаў дазволілі ехаць далей; але не было ніякай магчымасці дастаць коней: усе былі ўзяты пад армію, для якой тады наступіў самы крытычны час. Армія гінула ад голаду і гразі. На другі дзень запрасіў нас адзін уладарны князь на вечаар. У маленькай зале, належаўшай вясковаму свяшчэнніку, мы засталі некалькі палкоўнікаў,—як усе нямецкія палкоўнікі, з сі-

¹ Тое самае, што і мы.

² Рэжым тэрора.

³ „Незвычайныя прыгоды ўцекача са сталіцы Францыі ў часе вялікай рэвалюцыі—у 1792 годзе пасля вызвалення і т. д.“

⁴ „Вось вашы сабакі Брауншвейгскага“.

вымі вусамі, з выглядам сумленнасці і не надта вялікай далёкабачнасці. Яны сумна курылі свае сігары. Два-тры ад'ютанты весела гаварылі па-французску, псуочы германізмам кожнае слова; здавалася, яны яшчэ не сумняваліся, што ім прыдзеца пабаляваць у Palais Royal і там пакінуць свой здаровы колер твару, заветны локан, падараваны ў часе разлукі, і нямецкую здольнасць чырванець ад двухсэнснага слова. Наогул было нудна. Досыць позна з'явіўся яшчэ госць у фрак, мужчына высокага росту, відны, з гордым важным выглядам. Усе віталі яго з найвялікшай пашанай; але яго позірк не меў ветлівасці, не выклікаў дружбы, а з прыхільнасцю прымаў прывычную даніну васальства. Кожны мог адчуваць, што ён не таварыш яму. Князь запрапановаў крэсла каля сябе; ён сеў, трымаючыся з той асаблівай Steifheit¹, якая ў крыві ў нямецкіх арыстакратаў.

— «Сёння раніцой»,— сказаў ён пасля звычайных прывітанняў— «я меў незвычайную сустрэчу. Я ехаў у карэце герцага, як заўсёды; як раптам пад'язджае конна нейкі вайсковы, захутаны шынялём ад дажджу. Ubачыўшы веймарскі герб і герцагскую ліўрэю, ён пад'ехаў да карэты і—уявіце ўзаемнае наша здзіўленне,—калі я пазнаў у вайсковым яго вялікасць караля, а яго вялікасць знайшоў замест герцага—мяне. Гэты выпадак застанецца ў мяне надоўга ў памяці».

Гутарка ад расказа пра незвычайную сустрэчу перайшла на караля, і, натуральна, загаварылі пра тэа пытанні, якія тады цікавілі ўсіх прысутных у зале, гэта значыць пра вайну і палітыку. Князь падвёў майго бацьку да дыпламата і сказаў, што ад майго бацькі ён можа мець самыя свежыя навіны.

— «Што робіць генерал Лафаэт і ўсе гэтыя антропафагі?»— запытаўся дыпламат.—Лафаэт, адказаў мой бацька,—бяспрашна абараняе караля і ў адкрытай барацьбе з якабінцамі.—Дыпламат паківаў галавою і выразна сказаў:—«Гэта—адна маска. Лафаэт, я амаль упэўнены, заадно з якабінцамі».

— Што вы!—запырэчыў мой бацька:—ды з самага пачатку ў іх непрымірмая варажасць.

Дыпламат іранічна ўсміхнуўся і, памаўчаўшы, сказаў:

— «Я збіраўся ехаць у Парыж гады два таму назад, але я хацеў бачыць Парыж Людовіка Вялікага і вялікага Аруэта, а не арду гунаў, што шалеюць на абломках яго славы. Ці можна было чакаць, каб раз'юшаная зграя дэмагогаў мела такі поспех? О, калі-б Некер у свой час ужыў іншыя меры, калі-б Людовік XVI паслухаўся не ангельскага сэрца свайго, а адданных яму людзей, продкі якіх стагоддзямі квітнелі пад ліліямі,—нам не трэба было-б цяпер ісці ў крыжовы паход! Але наш Готфрыд хутка правучыць іх, у гэтым я перакананы, ды і самі французы яму дапамогуць: Францыя не заключана ў Парыжы».

Князь быў страшэнна задаволен яго словамі.

¹ Здрантвеласць.

Але хто не ведае адкрытасці германскіх войнаў, ды і войнаў нзогул? Іх рассечаныя твары, іх прастрэленыя грудзі даюць ім права гаварыць тое, аб чым мы маем права маўчаць. На няшчасце, за князем стаяў, абапёршыся на шаблю, адзін з сівых палкоўнікаў; выгляд яго гаварыў, што ён з дзесяці гадоў жыў на біваках і ў лагерах, што ён добра памятае старога Фрыца; рысы яго твара выказвалі гордую мужнасць і безумоўную сумленнасць. Ён уважліва слухаў словы дыпламата і, нарэшце, сказаў:

— Да няўжо вы, без жартаў, верыце дагэтуль, што французы нас прымуць у абдымкі, калі кожны дзень паказвае нам, які люта-народны характар набывае гэтая вайна, калі сяляне паліць свой хлеб і свае дамы для таго, каб перашкодзіць нам? Праўду кажучы, я не думаю, каб нам хутка прышлося настаўляць Парыж на правільны шлях, асабліва калі будзем стаяць на адным месцы.

— Палкоўнік не ў гуморы,—запырэчыў дыпламат і зірнуў на яго так, што мне здалося, нібы ён прыдушыў яго нагой.—Але, я думаю, вы ведаеце лепш за мяне, што ўвосень, у гразь, немагчыма ісці наперад. Добры палкаводзец не благароднай запальчывасцю, а разважлівасцю вызначаецца; успомніце Фабія Кункатара.

Палкоўнік не спалохаўся ні позірка, ні слоў дыпламата:

— «Зразумела, цяпер нельга ісці наперад, ды і назад цяжка. Аднак-жа, восень сёлета не першы раз ва Францыі: гразь можна было прадбачыць. Я маю бога, каб далі генеральны бой: лепш памерці перад сваім палком са зброяй у руках, ад кулі, чым сядзець у гэтай гразі...»—І ён ціснуў рукою эфес саблі.

Пачаліся шэпты і здалёк чулася: «Ja, ja, der Obrist hat recht... Wäre der grosse Fritz...oh! der grosse Fritz».¹

Дыпламат, усміхаючыся, павярнуўся да князя і сказаў:

— «У якой-бы форме ні выяўлялася гэтая прага да перамогі ў тэўтонскіх войнаў, нельга яе бачыць без замілавання. Вядома, наша цяперашняе становішча не з самых бліскучых, але ўспомнім, чым цешыўся Жуанвіль, калі быў у палоне са святым Людовікам: *Nous en parlerons devant les dames*»².

Шчыра дзякую за параду!—запырэчыў няўмольны палкоўнік.—«Я сваёй жонцы, маці, сястры (калі-б яны ў мяне былі) не сказаў-бы ні слова пра гэтую кампанію, з якой мы прынясем гразь на нагах і раны на спіне. Ды і пра гэта, мабыць, нашым дамам раней за нас раскажуць гэтыя чарнільныя якабінцы, аб якіх нас запэўнялі, што яны знікнуць, як дым, пры першым стрэле».

Дыпламат зразумеў, што яму не саўладаць з такім сапер-

¹ „Так, так, палкоўнік кажа праўду... Калі-б быў вялікі Фрыц... о, вялікі Фрыц!..“

² „Мы пагаворым пра гэта перад дамамі“.

нікам,—і ён, як Ксенафонт, пачэсна адступіў з наступнымі 10 000 словамі:

— «Свет палітыкі мяне зусім не датычыць; мне нудна, калі я слухаю аб маршах і эвалюцыях, аб спрэчках і мерах дзяржаўных. Я не мог ніколі без нуды чытаць газет; усё гэта—нешта такое мінучае, часовае ды і зусім чуждае па самай сутнасці для нас. Ёсць іншыя галіны, у якіх я сябе разумею царом. Навошта-ж я пайду без закліку звычайным рэзанёрам, мшацца ў справы, ускладненыя лёсам на абраных ім несці цяжар кіравання? І якая мне справа да таго, што робіцца ў гэтай сферы!»

Слова «звычайны рэзанёр» трапіла ў цэль; палкоўнік спіснуў, сігару так, што дым у яе пайшоў з дваццаці месц, і, аднак, даволі спакойна, але з агнёвымі вачыма, сказаў:

— «Вось я, просты чалавек, нідзе сябе не адчуваю ні царом, ні геніем, а ўсюды застаюся чалавекам, і памятаю, як, яшчэ будучы хлопчыкам завучыў прыказку: «Homo sum et nihil humani a me alienum puto»¹. Дзве кулі, якія праляцелі праз маё цела, пацвердзілі маё права ўмешвацца ў твая справы, за якія я плачу сваёй крывёй.

Дыпламат зрабіў выгляд, што ён не чуе слоў палкоўніка; тым больш што той сказаў гэта, звяртаючыся да сваіх суседзяў.— «І туг»,—гаварыў далей дыпламат,—«сярод ваеннага стану, я таксама далёкі ад палітыкі, як у веймарскім кабінэце».

— А чым вы цяпер займаецеся?—запытаўся князь, ледзь тоячы радасць, што гутарка перамянілася.

— Тэорыяй колераў; я меў шчасце пазаўчора чытаць урыўкі святлейшаму дзядзечку вашай светласці.

Значыцца, гэта не дыпламат. «Хто гэта?» запытаўся я эмігранта, які сядзеў каля мяне і, не гледзячы на бівачнае жыццё, знайшоў магчымасць элегантна адзецца, хоць і ў кароткае плацце. «Ah, bah! c'est un célèbre poete allemand M-r Goethe, qui a écrit, qui a écrit... ah, bah! la Messiaide!»²

«Дык гэта ён аўтар рамана, які бязмежна мяне захапляў», «werthes Leibeu»³, падумаў я, усміхаючыся філалагічным ведам эмігранта. Вось мая першая сустрэча.

Мінула некалькі год. Цёмны тэрор схаваўся за блескам перамог. Дзюмур'е, Гош і, нарэшце, Банарт здзівілі ўвесь свет. Гэта быў час першай італьянскай кампаніі, гэтай юнацкай паэмы Напалеона. Я быў у Веймары і пайшоў у тэатр. Давалі нейкі палітычны фарс напісаны Гётэ! Публіка не смяялася ды і, па праўдзе, насмешка была нацягнутай і досыць плоскай. Гётэ сядзеў у ложы з герцагам. Я здалёк глядзеў на яго і ад шчырага сэрца шкадаваў яго; ён зразумеў, вельмі добра абьякаваць,

¹ «Я чалавек і нішто чалавечае мне не чужда».

² «Ба! Гэта-ж славыты нямецкі паэт, п. Гётэ, які напісаў... напісаў... ах, так! Месіаду!»

³ «Пакуты Вертэра».

кашаль, гутаркі ў партэры і быў у становішчы журналіста, папаўшага не ў тон. Між іншым, у партэры быў той самы палкоўнік; я падышоў да яго, ён пазнаў мяне. Твар яго схуднеў, як быццам дзесяць гадоў мы не бачыліся, рука была на перавязцы.

— Што-ж Гётэ тады гаварыў, што палітыка ніжэй за яго, цяпер пусціўся ў памфлеты?! Я—звычайны рэзанёр і не разумею тых людзей, якія рагочуць там, дзе народы абліваюцца крывёй, і, адкрыўшы вочы, не бачаць, што адбываецца перад імі. А, можа, гэта права генія?..

Я моўчкі паціснуў яго руку, і мы рассталіся. Пры выхадзе з тэатру нейкія тры, мабыць, п'яныя, буршы з ускудлачанымі валасамі ў гонар Армінія і Тацытава сказання аб германцах, з партрэтамі Фіхтэ на люльках, узяліся свістаць, калі Гётэ садзіўся ў карэту. Буршаў павялі ў паліцыю, я пайшоў дадому і з той пары не бачыў Гётэ.

— Што вы хочаце ўсім гэтым сказаць?—запытаўся я.

— Я хацеў выканаць ваша жаданне і расказаць маю сустрачу; тут няма старонняй мэты, гэта—факт. Я бачыў Гётэ так, а не інакш; і некаторыя бачылі яго інакш, а не так,—гэта справа выпадку.

— Але вы неяк умелі скараціць каласальную фігуру Гётэ, нават умелі пакарыць яго нейкаму палкоўніку.

— Што-небудзь адно: або вы думаеце, што я маню,—у такім выпадку ў мяне няма дакументаў, каб пераканаць вас у адваротным; або вы верыце мне,—і тады вінавацце сябе, калі жывы Гётэ не падобен на таго, што вы стварылі... Усе лютуценнікі захапляюцца безумоўна аўтарытэтамі, ствараюць сабе ў галаве фантастычных вялікіх людзей, аднабаковых і, значыцца, не адпаведных арыгіналам. Лафатэр, чытаючы Гётэ, склаў ідэю яго твару паводле сваёй тэорыі; праз некаторы час яны ўбачыліся, і Лафатэр ледзь не заплакаў: Гётэ жывы зусім быў не падобен, на Гётэ а р'югі. Я вам прадказваў, што вы будзеце незадаволены маім расказам. У тым вось і справа, што ўсё жывое так хітра спаяна з вялікага мноства элементаў, што яно амаль заўсёды адным бокам або двума услізгае ад самых усё ахапляючых тэорый. Адсюль рад памылак. Калі мы гаворым пра рымлян, у нас заўсёды мільгае перад вачыма тэатральная поза, цывічныя дабрадзеінасці, форум. Быццам жыццё рымлян не мела яшчэ мноства іншых бакоў! Так глядзяць і на гістарычных людзей. Для ідэалістаў задача: як Рэмбрант мог быць скнарай і вялікім мастаком? Як Тіверый мог быць лютым і тым часам глыбокадумным, праніклівым манархам? Жывая індывідуальнасць—вось парок, за які чапляецца ваша філасофія, і Шэкспір, бясспрэчна, лепш за ўсіх філосафаў, ад Анаксагора да Гегеля, разумеў сваім шляхам гэтае бязмежнае мора супярэчнасцей, змаганняў, дабрадзеінасцей, парокаў, захапленняў, прыгожага і гнуснага,—мора, заключанае ў маленькай прасторы ад

дыяфрагмы да чэ,апа спаянае неразрыўна ў жывой індывідуальнасці... Але досыць філасофствавалі! пойдзем гуляць; пагода найлепшая, шкада ў пакоі сядзець.

— У тым-то ўся вялікая задача,—сказаў я, устаючы:—каб умець прымірыць гэтыя супярэчнасці і змаганні і саткаць з іх адну гарманічную тканку жыцця,—і вось гэтую задачу вырашыць нам Германія, таму што яна яе ўголас вымавіла і адною ёю і займаецца.

— Дай бог поспеху! Але я баюся, каб не паўтарылася гісторыя адшуквання ўсеагульнага лякарства ад хвароб, якое цікавіла Парацэльса і найразумнейшыя голавы таго веку. Бясспрэчна, усякае прымірэнне ёсць дабро, і мы ўсе чым-небудзь прыміраем з жыццём: без гэтага прышлося-б застрэліцца. Філасафы прыміраюцца з няшчасцямі, якія слепа і груба паражваюць штодзённа індывідуальнасць, думкай аб мізэрнасці індывідуума. Містык прыміраецца з гэтымі самымі няшчасцямі, думаючы, што імі выкупляецца падзенне Люцыфера і што за гэта будзе ўзнагарода... прынамсі гэтая думка не так ледзяна-халодная. А потым і чалавек чым-небудзь але-ж прыміраецца з жыццём: адзін тым, што ён не верыць ні ў якое прымірэнне, і гэта—выхад; другі, як вы, напрыклад, верачы, што вы перакананы розумам у тым, у што вы верыце; я—тым, што быццам раблю істотную карысць, капаючы зямлю. Паверце, усе мы—дзеці, і, як дзеці наогул, гуляем у цацкі і прымаем лялькі за рэчаіснасць. Мне цяпер прышоў на памяць лорд Гамільтон, які ездзіў па Еўропе і Азіі адшукваць ідэал жаночага характава паміж статуямі і карцінамі. Ведаеце, чым ён скончыў?

— Не.

— Тым, што жаніўся на добрай, светлавалосенькай ірландцы і крычаў: «знайшоў! знайшоў!». Ха, ха, ха!.. Далібог, дзеці!—Але час ідзе. Пойдзем.

— Мы пайшлі.

Увага знайшоўшага сшытак.—Лічу сябе абавязаным, каб папярэдзіць непаразуменне, сказаць некалькі слоў аб расказе Трэнзінскага адносна Гэтэ. Балюча было-б мне думаць, што расказ гэты палічаць дробным каменем, кінутым у вялікага паэта, якога я бязмежна шаную. У Трэнзінскім пераважае скептыцызм *d'une existence manquée*:¹ гэта—таксама не скептыцызм старажытных людзей, не скептыцызм Юма, а скептыцызм жыцця, забітага акалічнасцямі, бязмежна сумны погляд на рэчы чалавека, грудзі якога пакрыты ранами незаслужанымі, чалавека, зняважананага ў блугароднейшых пачуццях, і між тым чалавека поўнага сілы (*eine Kerhnafte Natur*). Я раскажу з часам пра ўсё жыццё яго, і тады можна будзе ўбачыць, як ён дайшоў да

¹ Няўдачніка.

свайго погляду. Трэнзінскі—чалавек пераважна практычны, менш за ўсё мастак. Ён мог глядзець на Гётэ з такога беднага пункту гледжання; ды і ці паінен быў выклікаць Гётэ павагу да сябе, падавіць аўтарытэтам чалавека, які радам бяdot дайшоў да непаважання лепшых спадзяванняў свайго жыцця? З другога боку, людзі практычнай сферы рэдка ўмеюць свой востры розум прыкладаць да меркавання аб мастаках і аб іх творах. Фрыдрых II, прачытаўшы «Геца фон-Берліхінгена» сказаў „Encore une mauvaise tragedie dans le genre anglais!¹“ Гётэ дараваў яму гэты погляд ад шчырага сэрца.

Апрача таго, не захапляючыся аўтарытэтамі, мы павінны будзем прызнацца, што жыццё германскіх паэтаў і мысліцеляў надзвычай аднабаковае: я не ведаю ніводнай германскай біяграфіі, якая не была-б прасякнута філістэрствам. У іх, пры ўсёй касмапалітычнай усеагульнасці, нехапае цэлага элемента чалавечнасці, іменна практычнага жыцця, і хоць яны вельмі многа пішуць, асабліва цяпер, аб канкрэтным жыцці, але ўжо само тое, што яны пішуць аб ім, а не жывуць ім, даводзіць іх абстрактнасць. Просім успомніць для таго, каб адразу ўбачыць усю бязмежную адлегласць паміж імі і людзьмі жыцця, біяграфію Байрана... Трэнзінскі, вядома, не мог сімпатызаваць з германцамі і, як чалавек, у якім некалі быў развіты іменна той бок жыцця, які зусім не развіты ў немцаў, не мог з ім прымірыцца за іншыя бакі.

¹ „Яшчэ адна дрэнная трагедыя ў англійскім стылю“.

ДОКТАР КРУПАЎ

Аповесць

ПРА ДУШЭЎНЫЯ ХВАРОБЫ НАОГУЛ І ПРА ЭПІДЭМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ ІХ У АСАБЛІВАСЦІ

ТВОР ДОКТАРА КРУПАВА 1

Многа і многа гадоў мінула ўжо з той пары, як я заўсёды прысвячаю час, які ад лячэння хворых і выканання абавязкаў застаецца, на палажэнне *параўнальнай псіхіятрыі*, з пункту гледжання зусім новага. Але недавер'е да сіл, скромнасць і асяржонасць дасюль забаранялі мне ўсякае абнародаванне маёй тэорыі. Цяпер вось раблю першую спробу паведаміць шаноўнай публіцы частку маіх назіранняў. Раблю гэта пад уплывам прадчування хуткага пераходу ў мінеральна-хімічнае царства, галоўная невыгода якога—адсутнасць сазнання. Лічу, што на мне ляжыць абавязак спазнае мной замацаваць, так сказаць, па-за сабой добрасумленным расказам для скарыстання і абмеркавання сугаварышам па навуцы; мне здаецца, што я не маю права дапусціць мысль маю бясследна знікнуць пры тых новых хімічных спалучэннях і разлажэннях, якія маюць адбыцца ў вялікіх паўшар'ях майго мозга.

Выпадкова даведаўшыся пра ваш Зборнік, я адважыўся паслаць у яго ўрывак з уводзін таму іменна, што яны маюць вельмі агульнадаступны характар, у іх уласна змяшчаецца не тэорыя, а гісторыя ўзнікнення яе ў галаве маёй. Пры гэтым лічу не лішнім папярэдзіць вас, што я менш за ўсё літаратар і, пражываючы ўжо гадоў з трыццаць у губернскім горадзе, аддалёным як ад рэзідэнцыі, так і ад сталіцы, я адвык ад красамоўнага выкладання думак і не прызвычаіўся да моднай мовы. Не трэба, аднак, упускаць з-пад увагі, што мэта мая зусім не белетрыстычная, а паталагічная. Я не захапіць хачу маімі творами, а быць карысным, падаючы надзвычай важную тэорыю, дагэтуль увагу

1 Гэты невялікі ўрывак быў змешчан у „Современнике“ 1847 года са значнымі пропускамі, зробленымі цензурай. Мы яго друкуем цяпер у сапраўдным выглядзе. (Увага А. І. Герцэна.)

найвялікшых урачоў абмінуўшую, цяпер-жа недастойнейшым з вучняў Іпакрата—навукападобна развітую і назіраннямі правера-ную.

Гэтую тэорыю прысвячаю я вам, самаадданыя ўрачы, афя-руючыя часам вашым для сумнага занятку лячэння і догляду за пакутуючымі душэўнымі хваробамі.

S. Croupoff M. Ch. Doctor.

I

Я нарадзіўся ў адным памешчыцкім паселішчы на беразе Окі. Бацька мой быў дзяканам. Каля нашага дома жыву панамар, чалавек недалужны, бедны і абцяжараны вялізнай сям'ёй. У ліку васьмі дзяцей, якімі бог узнагародзіў панамара, быў адзін равеснік мне, мы з ім разам раслі, штодзень разам гулялі ў гародзе, на могілках або перад нашым домам. Я шчыра па-сябраваў з таварышам, дзяліўся з ім усімі ласункамі, якія мне да-валі, нават краў для яго схаваныя кавалкі пірага, кашу—і пера-даваў праз паркан. Прыяцеля майго ўсе называлі касы Лёўка, ён сапраўды крыху касавурыў. Чым больш я звяртаюся да ўспа-мінаў аб ім, чым больш уважліва перабіраю іх, тым больш я пераконваюся, што сын панамара быў хлопчык незвычайны, у шэсць гадоў ён плаваў, як рыба, лазіў на самыя вялікія дрэвы, адыходзіў за некалькі вёрст ад дому адзін-адзінютка, нічога не баяўся, быў у лесе як дома, ведаў усе дарогі, і ў той-жа час быў надзвычай непанятлівы, безуважны, нават тупы. З васьмі гадоў нас пачалі вучыць грамаце; я праз некалькі месяцаў шпарка чы-таў псалтыр, а Лёўка не дайшоў і да складоў. Азбука зрабіла пераварот у яго жыцці. Бацька яго ўжываў рознастайныя сродкі, каб развіць разумовыя здольнасці сына—і не карміў дні па два, і лупцаваў так, што тыдні два рубцы яшчэ чырванеліся, і палову валасоў выдраў яму, зачыкаў у цёмную кладоўку на суткі,— усё было дарэмна, граматы Лёўка не здужаў; але бязлітнае абыходжанне ён зразумеў, азлобіўся і цягнеў усё, што з ім рабілі з нейкай злой замкнёнасцю. Гэта яму не лёгка было; ён схудаў, выгляд яго, у якім выражалася раней дзіцячая ветлі-васць і дзіцячая бесклапотнасць, пачаў выражаць дзікасць запало-ханага звера; на бацьку ён не мог глядзець без жаху і агіды. Памучыўся яшчэ гады два панамар з сынам, убачыў, нарэшце, што ён дурны ад нараджэння, і даў яму поўную волю.

Вызвалены Лёўка пачаў прападаць цэлыя дні. Прыходзіў да-дому грэцца або схаватца ад непагоды, сядзеў у куток і маўчаў, а часам мармытаў сабе розныя невыразныя словы і сябраваў толькі з двума істотамі—са мной і са сваім сабачкам. Собачку гэтага ён набыў неад'емным правам. Адночы, калі Лёўка ляжаў на пяску ля ракі, сялянскі хлопчык вынес шчанюка, прывязаў яму камень на шыю і, падышоў да крутога берага, дзе рака глыбейшая, кінуў туды сабачку; у адзін момант Лёўка кінуўся за

ім, нырнуў і праз хвіліну з'явіўся на паверхні са шчанюком; з таго часу яны не разлучаліся. Гадоў у дванаццаць мяне адправілі ў семінарыю. Два гады я не быў дома, на трэці я прыехаў на вакацыйны час да бацькі. На другі дзень з самай раніцы я надзеў свой новы застольны халат і хацеў ісці аглядаць знаёмыя мясціны. Толькі я вышаў на двор, каля паркана стаіць Лёўка, на тым самым месцы, дзе бывала, я яму даваў пірагі; ён кінуўся да мяне з такой радасцю, што ў мяне слёзы выступілі. «Сенька, казаў ён, я ўсю ноч чакаў Сеньку, Груша ўчора сказала Сенька прыехаў», і ён ласкаўся да мяне як звярок, з нейкай лісліваасцю глядзеў мне ў вочы і пытаўся: «Ты злуеш на мяне? Усе злуюць на Лёўку,—не злуй, Сенька, я плакаць буду, не злуй, я табе вавёрку злавіў». Я кінуўся абнімаць Лёўку; гэта было такім новым, такім незвычайным для яго, што ён проста зарыдаў і, схапіўшы маю руку, цалаваў яе, я не мог яе вырваць, так моцна ён трымаў яе.

— Пойдзем вось у лес,—сказаў я яму.

— Пойдзем далёка за буеракі, добра будзе, вельмі добра, адказваў ён.

Мы пайшлі, ён вёў вярсты чатыры лесам, усё на гару, і раптам вывеў на адкрытае месца; унізе цякла Ока, вакол вёрст на дваццаць раскінуўся адзін з найпрыгажэйшых сельскіх відаў Велікаросіі.

— Тут добра,—казаў Лёўка,—тут добра.

— Што-ж добрага?—запытаўся я яго, жадаючы выпрабаваць.

Ён спыніў на мне нейкі няўпэўнены позірк, твар яго набыў іншы, хваравіты выраз, ён пакруціў галавой і сказаў:

— Лёўка не ведае, так добра!

Мне зрабілася страшэнна сорамна.

Лёўка хадзіў са мной на ўсіх прагулках, яго бязмежная адданасць, яго неаслабная ўвага вельмі расчульвалі мяне. Прывязанасць яго да мяне была зразумелай, адзін я абыходзіўся з ім ласкава. У сям'і ім грэбавалі, сароміліся яго; сялянскія хлопчкі дражнілі яго, нават дарослыя мужыкі ўсякімі спосабамі крыўдзілі і зневажалі яго, прыгаварваючы: «юрадзівага крыўдзіць не трэба, юрадзівы божы чалавек». Ён звычайна хадзіў задамі вёскі, калі-ж яму здаралася ісці вуліцай, адны сабакі абыходзіліся з ім па-чалавечаму; яны, здалёк, убачыўшы яго, вілялі хвастом і беглі да яго насустрач, скакалі на шыю, лізалі ў твар і лашчыліся да таго, што Лёўка, расчулены да слёз, сядзеў сярод дарогі і цэлыя гадзіны забаўляў з удзячнасці сваіх прыцеляў, забаўляў іх аж пакуль які-небудзь сялянскі хлопчук шпурляў камень наўдачу—ці ў сабак пападзе, ці ў беднага хлопчыка; тады ён уставаў і ўцякаў у лес.

Перад сельскім святам, мой бацька, бачачы, што Лёўка ўвесь у лахманах, загадаў маёй маці скраіць яму доўгую кашулю і аддаць яе сёстрам пашыць. Кіраўнічы маёнтка, пачуўшы пра гэта, даў тоўстага даматканага сукна для яго на каптан. Да

панскага дома быў прыстаўлен стары лакей, ён быў прыстаўлен не столькі за здольнасць глядзець за чым-небудзь, колькі за п'янства. Гэты лакей быў фершал і кравец; ён вельмі задумаўся, атрымаўшы ад кіраўнічага загад пашыць Лёўцы каптан—як скраіць дурному каптан? колькі ён ні думаў, усё выходзіў до-сыць звычайны каптан, а таму ён і рашыўся на адчайны сродак прышыць да яго чырвоны каўнер з рэштак нейкай старадаўняй ліўрэі. Лёўка быў страшэнна рады і новай кашулі, і каптану, і чырвонаму каўняру, хоць, праўду кажучы, радавацца не было чаго. Пакуль што сялянскія хлопчыкі крыху стрымліваліся, але калі на Лёўку надзелі парадны мундзір дурня—ганенні і на-смешкі падвоіліся. Адны жанчыны шкадавалі Лёўку, давалі яму аладкі, квасу і брагі і казалі часам ветлівае слова; не дзіва, зразумела, што бабы і дзяўчаты, прыгнечаныя патрыярхальным уціскам мужавай і бацькаўскай улады, спачувалі бязвінна гна-наму хлопчыку. Мне было вельмі шкада Лёўку, але дапамагчы яму было цяжка; уніжаючы яго, здавалася, добрыя людзі раслі ў сваіх уласных вачах. Сур'ёзна з ім ніхто слова не прамовіў, нават мой бацька, зроду зусім не злы чалавек, хоць і поўны за-бабонаў і пазбаўлены ўсякай спагадлівасці, і той інакш не мог абыходзіцца з Лёўкам, як уніжаючы яго і ўзвышаючы сябе. «А што, Лёўка,—казаў часам ён яму,—ці любіш ты каго-небудзь больш гэтага пса смярдзючага?»—«Люблю,—адказаў Лёўка,—Сеньку люблю больш».—«Бачыш, губа ў цябе не дура: ну, а яшчэ каго больш любіш?»—«Нікога»,—шчыра адказваў Лёўка. «Ах, дурніца, ты дурніца, ха-ха-ха, а маці родную хіба менш любіш?»—«Менш»,—адказаў Лёўка. «А бацьку твайго?»—«Зусім не люблю».—«О, госпадзі божа мой, шануй бацьку твайго і маці тваю, а ты, дурань, што? Неразумныя жывёлы і тыя любяць бацькоў, як-жа разумнаму падабенству божаю не любіць іх?»

— Якія жывёлы?

— Ну, якія—коні, сабакі, усякія.

Лёўка круціў галавой: «Хіба шчаняты, а вялікія не. Яны так любяць, хто да спадабы прыдзецца, вось наша кошка Машка любіць майго Шарыка».

І татка мой шчыра рагатаў, дадаючы: «блажэнны нішчыя духам!»

Я тады ўжо канчаў рыторыку, і таму не цяжка зразумець, чаму мне ўспала на думку напісаць «Слова аб богапраціўным людзей абыходжанні з дурнымі ад нараджэння». Жадаючы ўкласці свой твор паводле ўсіх квітыліянаўскіх правіл, з заха-ваннем законаў хрыі, я, абдумваючы яго, па'шоў дарогай, ішоў, ішоў і, не заўважаючы таго, апынуўся ў лесе; паколькі я ўвай-шоў у яго без увагі, то і не дзіва што згубіў дарогу, шукаў, шукаў і яшчэ больш губляўся ў лесе; раптам чую знаёмы брэх Лёўкінага сабакі; я пайшоў у той бок, адкуль яго пачуў, і не-ўзабаве быў спатканы Шарыкам; крокаў за пятнаццаць ад яго пад вялікім дрэвам спаў Лёўка. Я ціха падышоў да яго і спыніўся.

Як міла, як спакойна спаў ён! Ён выглядаў непрыгожым на першы позірк, белыя ільняныя валасы прама падалі з галавы незвычайнай формы, твар быў бледны, з белымі расніцамі і крыху косымі вачыма. Але ніхто ніколі не патурбаваўся ўгледзецца ў яго твар; ён зусім не быў пазбаўлены сваёй прыгожасці; асабліва цяпер, калі ён спаў, шчокі яго крыху расчырванеліся, косыя вочы былі заплюшчаны, рысы яго твару выражалі такі мір душэўны, такі спакой, што рабілася зайздросна.

Тут, стоячы перад гэтым заснуўшым дурнёнькім я быў здзіўлены думкай, якая праследавала мяне ўсё жыццё. Чаму людзі, акружаючыя яго, думаюць, што яны лепш за яго, чаму лічаць, што маюць права пагарджаць, гнаць гэтую істоту, ціхую, добрую, ніколі не зрабіўшую нікому шкоды. І нейкі таемны голас шаптаў мне: таму, што ўсе астатнія юрадзівія—толькі на свой лад, і злуоцца, што Лёўка дурны па-свойму, а не па-іхнаму.

Дзіўная думка гэтая выгнала ў мяне з галавы ўсе хрыі і метафары, я пакінуў соннага Лёўку і пайшоў вандраваць наўдачу па лесе, з нейкім унутраным болям пераварачваючы і ўглядаючыся ў новую думку. Сапраўды, думаў я, чым Лёўка горш за іншых? Тым, што ён не прыносіць ніякай карысці, ну, а пяцьдзсят пакаленняў, якія жылі толькі для таго, на гэтым кавалачку зямлі, каб іх дзеці не памерлі з голаду сёння і каб ніхто не ведаў, навошта яны жылі і для чаго яны жылі, дзе-ж карысць іх існавання? Асалода ад жыцця—ды яны яе ніколі і не адчувалі, прынамсі куды менш за Лёўку. Дзеці? дзеці могуць быць і ў Лёўкі, гэта справа нямудрая. Чаму Лёўка не працуе? што за бяда; ён ні ў кога нічога не просіць, сяк-так корміцца. Работа не асалода, хто можа абыйсціся без работы, той не працуе, усе астатнія на сяле працуюць без усякай карысці, працуюць цэлы дзень, каб з'есці кавалак чорствага хлеба, а хлеб ядуць для таго, каб заўтра працаваць, у цвёрдай упэўненасці, што ўсё выпрацаванае не іх. Тутэйшы памешчык, Фёдар Грыгор'евіч, адзін нічога не робіць, а карысці мае больш за ўсіх, ды і то ён яе не робіць, яна неяк сама робіцца яму. Жыццё яго, наколькі я ведаю, праходзіць у большай пустаце, чым жыццё Лёўкі, які чаго няма іншага, гуляе, а той усё злуецца.

Чым Лёўка корміцца, я не разумею, але ведаю адно, што хоць ён і тупы, але-ж калі набярэ суніц або грыбоў, то яго не так ужо лёгка пераканаць, што ён можа есці адны няспелыя ягады ды сыраежкі, а што смачныя ягады і баравікі належаць, ну, хоць айцу Васілію. Лёўка ніколі дома не жыве, не выконвае ні грамадзянскіх, ні сямейных абавязкаў сына, брата. Ну, а тыя, што дома жывуць, хіба выконваюць? У яго ёсць яшчэ сем братаў і сёстраў, якія жывуць дома ў нейкім стане пастаянай вайны паміж сабой і з панамарам. Усё так, але-ж пустое жыццё яго. Ды чаму-ж яно пустое? Ён ужыўся ў прыроду, ён разумее яе характэрна па-свойму—а для іншых жыццё пошлы абрад, тупое паўтарэнне ўсё таго самага, без усякіх вынікаў.

І я заўсёды вяртаўся да асноўнай думкі, што прычына ўсіх ганенняў на Лёўку заключаецца ў тым, што Лёўка дурны на свой уласны лад, а другія павольна дурныя; і паколькі карцёжнік не любіць таго, хто не гуляе ў карты, а п'яніца таго, хто не п'е, так і яны ненавідзяць беднага Лёўку. Аднак, дысертацыі я не напісаў; для мяне, вучня семінарыі, здавалася цяжкім і нават непрыстойным пісаць пра такія звычайныя прадметы. Нас вучылі ўсё пісаць аб прадметах узвышаных, што душу і сэрца ўзносяць угору. Вакацыйны час мінуў, пара мне было вяртацца ў манастыр. Калі татка мой запрог пярэстага коніка нашага ў воз, каб адвезці мяне, Лёўка прышоў зноў да паркана, ён не соваўся наперад, а, прытуліўшыся да шула, абціраў часам слёзы брудным спущаным рукавом кашулі. Мне было вельмі сумна яго пакідаць; я надарыў яму ўсякіх дробязей, ён на ўсё глядзеў засмучаны. Калі-ж я пачаў садзіцца ў воз, Лёўка падышоў да мяне і з такім жалем, такім сумам сказаў: «Сенька, бывай», а потым падаў мне Шарыка і сказаў: «вазьмі, Сенька, Шарыка сабе». Даражэйшага прадмета ў Лёўкі не было, і ён аддаваў яго. Я ледзь угаварыў яго пакінуць Шарыка ў сябе, што няхай ён будзе мой—але жыве ў яго. Мы паехалі. Лёўка кінуўся праз лес і выбег на гару, каля якой ішла дарога, я ўбачыў яго і пачаў махаць хусткай. Ён стаяў нерухома на гары, апіраючыся на свой кій.

Думка аб Лёўку, аб прычыне яго дзіўнага развіцця не выходзіла з маёй галавы. Яна перашкаджала мне цалкам аддавацца вывучэнню духоўных прадметаў, і я замест высокіх сузіранняў імкнуўся да вывучэння прадметаў зямных; не гледзячы на тое, што я ведаў нікчэмнасць усяго цялеснага і мінучасць усяго фізічнага. Паступова ва мне развілося непераможнае жаданне вывучаць медыцыну. Калі я ўпершыню заікнуўся пра гэта майму бацьку, ён страшэнна разгневаўся. «Ах ты азарнік распешчаны, крычаў ён на мяне, вось як схалплю за віхры, так ты ў мяне ўведаеш, дзе ракі зімуюць! Дзяды твае і бацькі не горш за цябе былі, ды не выходзілі са свайго звання, а ты што надумаў? Прышлося на старасць дажыць да такога сораму, бачыш якой радасці сыноч прынёс, ад плоці маёй народжаны. Не аднаго панамара, відаць, бог надарыў, нездарма з дурнем валаводзішся заўсёды, свой свайму мімаволі брат. А ўсё ты, бязглуздая баба, сапсавала яго»,—дадаў татка, звяртаючыся да матулі. Чаму іменна матуля была вінавата, што я хацеў вучыцца медыцыне, гэтага я не ведаю. Божа мой, думаў я, ды што-ж я зрабіў такое, мне хочацца займацца медыцынай, а паслухаеш татку, дапраўды, падумаеш, што я прасіўся на бальшак людзей рэзаць. Даў я месца бацькаўскаму гневу, прамаўчаў; праз месяц зноў завёў было гутарку; куды ты—з першага слова так яго твар і зачырванеў. Нічога не зробіш, чакваю асаблівага выпадку, а сам толькі і вучу латынь. Айцец рэктар добра ведаў лацінскую мову і палюбіў мяне за мае поспехі. Я выбраў хві-

ліну добрую, ды ў ногі яму; ён так лагодна і прыязна сказаў: «устань, сын мой, устань, што табе трэба, кажы проста». Я расказаў яму пра маё жаданне і прасіў закінуць слова майму бацьку. Айцец Рэктар пакачаў галавой і загадаў мне раніцою і ўвечары апрача звычайнай чытаць другую малітву, гаварыў, што гэта ўплыў нячыстай сілы, якая адцягвае ад служэння прастола да служэння мірскага, ад лячэння духоўнага—да лячэння плоцкага. Потым напамніў чацвертую запаведзь, даў прачытаць творы Ніла Сорскага аб манашаскім жыцці. Я ўсё выканаў дакладна, але не мог перасіліць цягі да медыцыны.

На вакацыі паехаў я зноў дадому. Лёўка яшчэ больш адзічэў, ён добравольна дапамагаў пастуху пасвіць стада і амаль ніколі не хадзіў дадому. Мяне, аднак, ён прыняў з ранейшай бязмежнай, нечалавечай прывязанасцю; сумна мне было на яго глядзець, асабліва таму, што ў яго мова неяк зрабілася яшчэ больш невыразнай, блытанай і позірк яшчэ больш здзічэў. Праз год я меўся ўжо скончыць курс, чакаць не было чаго, татка ўжорыхтаваў мне месца. Што тут рабіць, тапелец за саломінку хапаецца; чуў я ад дваровых людзей, што сын нашага памешчыка (яны жылі гэтае лета ў вёсцы) добры пан, ласкавы, я і падумаў, калі-б ён праз Фёдара Грыгор'евіча папрасіў за мяне майго бацьку, можа, той, убачыўшы такое высокае хадайніцтва, і згадзіўся-б. Чаму не папрабаваць? Надзеў я свой нанкавы сурдуд, добра выглянцаваў боты, завязаў блакітную хустку на шыю і пайшоў у панскі дом. На дарозе сустрэўся Лёўка.

Сенька, крычаў ён мне, у лес, Лёўка гняздо знайшоў; птушкі маленькія, толькі яшчэ пушок. Маткі няма, грэць трэба, карміць трэба.

— Нельга, брат, іду па справе, вунь туды.

— Куды?

— У панскі дом.

— У-у! сказаў Лёўка зморшчыўшыся, у-у! увясну, увясну дзядзька Захар—яго білі, Лёўка глядзеў, дзядзька Захар дужы, моцны, а дурань стаіць, яго б'юць—а ён нічога—дзядзька Захар дурань, дужы, вялікі і стаіць. Не ідзі, паб'юць.

— Не бойся, справа ёсць.

Ён доўга глядзеў мне ўслед, потым свіснуў свайму сабаку і пабег да лесу, але, ледзь толькі я паспеў зрабіць дваццаць крокаў, Лёўка дагнаў мяне. «Лёўка ідзе туды—Сеньку біць будуць—Лёўка каменем шпурне». Пры гэтым ён мне паказаў камень велічынёй з індычае яйка. Але меры яго былі не патрэбны, людзі не пусцілі, кажучы, што паны чай п'юць; потым я разы тры прыходзіў, усё не было часу маладому пану, пасля трэцяга разу я не пайшоў больш. І чым-жа гэта малады пан так заняты, заўсёды ходзіць або з ружжом, або так проста без усякай справы па полі, асабліва, дзе сялянскія дзеўкі працуюць. Няўжо ён не мог адарвацца на пяць хвілін?

Сам бог паказаў выхад, хоць, па праўдзе, вельмі сумны.

У сяле Парэчча вёрст за восем ад нас, быў фэст; сяло Парэчча казённае, гандлёвае, багацейшае за наша, свята ў іх спраўлялася заўсёды вельмі добра. Тамашні свяшчэннік (ён-жа і благачынны) запрасіў нас усіх на свята. Мы выправіліся напярэдадні. Айцец Васілій з пападдзёй, татка адзін, дзячок і я, для таго, каб адслужыць усяночную саборне. Свята было ўрачыстае, фабрычныя спявалі на крыласе. У часе літургіі прыехаў сам капітан спраўнік з жонкай і з двума засадацелямі. Галава за месяц збіраў па дваццаці пяці капеек срэбрам з цягла начальству на закуску. Адным словам, было весела, шумна; адзін я сумаваў, сумаваў я і таму, што намеры мае не ўдаваліся, і з непрывычкі да шматлюднасці; віна я тады яшчэ ў рот не браў, у хараводах хадзіць не ўмеў, а найгорш прыкра мне было, што ўсе пераміргваліся, пазіраючы на мяне і на дачку парэчынскага свяшчэнніка. Я спадабаўся яе бацьку, і ён прапанаваў, як мяне пахіратонісаюць, жаніць з дачкой, а ён месца сваё ўступіць і абсталяванне, самому, моў, на адпачынак пара. А дачка, не глядзячы на тое, што ёй было не больш як восемнаццаць або дзевятнаццаць гадоў, вызначалася вялікай празмернасцю плоці, так што хутчэй нагадвала вобраз і падабенства аладак, чым госпада бога.

Такім чынам, пасумаваўшы ў Парэччы да вечара, я вышаў на бераг ракі; аж адкуль ён узяўся, Лёўка тут, і ён, небарака, прыходзіць на свята, сам не ведаючы чаго. Яго ніхто не клікаў і не частаваў. Стаіць лодачка, прычаленая да берага, і зыбаецца, даўно я не катаўся,—страшэнна захацелася мне ехаць дадому па вадзе. На беразе некалькі мужычкоў ляжалі ў сніх каптанах, у новых ваўняных капелюшах са стужкамі; выпіўшы, яны хвацка спявалі песні ва ўсё маладзеецкае горла (на шчасце ў сяле Парэччы не было слабанервовай пані). «Дазвольце, моў, праваслаўныя, лодачку ўзяць праехацца да Раздзярышына»,—сказаў я ім. «З вялікай прыемнасцю, мы моў вашага бацюхну ведаем. Міцюх, Міцюх, адвяжы там лодачку, калі ласка, бярыце»; і Міцюх, крыху хістаючыся і без патрэбы ступаючы ў вадку па калені, адвязаў лодку, я ўзяўся кіраваць, а Лёўка грабці; палплылі мы ракой Окою. Тым часам сцягнула, месяц узышоў, з аднаго боку было так светла, аз другога чорныя цені берагоў, нахмурыўшыся, насоўваліся на лодку. Раса нібы дым велізарнага пажару ўздымалася і бялела на месцавым святле і рухалася па вадзе, быццам з неахвотай аддзіраючыся ад яе.

Лёўка быў задаволены, мачыў бесперастанку сваю галаву вадой і ўстрасаў мокрыя валасы, што спадалі на вочы. «Сенька, добра?»—пытаўся ён, і калі я адказваў яму: «Вельмі, вельмі добра»,—ён быў незвычайна рады. Лёўка ўмеў спрытна грабці, ён аддаваўся ў нейкім ап'яненні рытму рассякаемых хваль і раптам падымаў абодва вяслы, і лодка ціха, ціха ішла па хвалях, і цішыня, што чаргавалася з мернымі ўдарамі, схіляла

Ў нейкі поўсон, а здалёку чуліся песні святкуючых парэчан, у залежнасці ад ветру, то цішэй, то гучней.

Мы прыехалі позна ўночы. Лёўка накіраваўся з лодкай назад, а я дадому. Толькі што я лёг спаць, чую пад'язджае воз да нашага дома. Матуля, яна не ездзіла на свята, ёй нешта надужылася, матуля паслухала, ды і кажа—«гэта не нашага возу скрып—стукаюць, трэба, мусіць, якая-небудзь».—«Не ўставайце, матулька, я пайду пагляджу», ды і вышаў, адчыняю калітку,—парэчынскі галава стаіць, крышку падвыпіўшы.—«Што, Макар Лукіч?»—«Ды, што, кажа, благія справы—вось што».—«Якія справы?»—запытаўся я, а сам дрыжу ўсім целам, як у ліхаманцы.—«Вядома наконт айца дзякана». Я кінуўся да воза, на ім ляжаў татка нерухома. «Што з ім такое?»—«А бог яго ведае, усё быў здаровы, але раптам нешта здарылася». Мы ўнеслі татку ў дом, твар у яго пасінеў, я цёр яго рукі, пырскаў вадой, мне здавалася, што ён хрыпіць, я паклаў яго на пасцель і пабег за п'яным краўцом; на гэты раз ён яшчэ быў досыць цвярозы, схапіў ланцэт, бінт і пабег са мною. Разы тры прасек руку, кроў не ідзе... я стаяў ні жывы, ні мёртвы, кравец вынуў табакерку, панюхаў, потым пачаў бруднай насоўкай абціраць інструмент. «Што?»—запытаўся я нейкім не сваім голасам. «Не нашага розуму справа, экскузе,—адказаў ён,—можаце ўжо малітву чытаць». Матуля ўпала беспрытомная, у мяне пачаўся азноб, а ногі так і падламваліся.

II

Пасля смерці таткі матуля не перашкаджала і я выклапатаў сабе, нарэшце, звальненне з семінары і паступіў у маскоўскую медыкахірургічную акадэмію студэнтам. Чытаючы друкаваную праграму лекцый, я бачыў, што ад'юнкты ветэрынарнага майстэрства, калі застанецца час, будзе чытаць студэнтам, што канчаюць курс, агульную псіхіятрыю, гэта значыць навуку аб душэўных хваробах. Я з нецярплівасцю чакаў канца года і, хоць мне яшчэ не прыходзілася слухаць псіхіятрыі, з'явіўся на першую лекцыю ад'юнкта. Але я тады меў такую малую адукацыю па медыцынскай часці, што амаль нічога не зразумеў, хоць слухаў з такой увагай, што і цяпер яшчэ памятаю красамоўны ўступ ветэрынарнага ўрача. «Псіхіятрыя, казаў ён, бяспрэчна, самая цяжкая частка ўрачэбнай навукі, самая невысветленая, самая незразумелая, але затое маральны ўплыў яе самы добры. Ні метафізіка, ні філасофія не могуць так выразна давесці незалежнасць душы ад цела, як псіхіятрыя. Яна вучыць, што ўсе душэўныя хваробы—расстройствы целесныя, яна вучыць, значыцца, што без цела, без гэтай скудзельнай абалонкі, дух быў-бы заўсёды здаровы» і інш. Я ўжо ў семінары ведаў Вольфіеву філасофію, але зусім выразна выкладання ад'юнкта не зразумеў, хоць і радаваўся, што самая медыцына з'яўляецца доказам высокіх метафізічных меркаванняў.

Калі я парадкам вывучыў падрыхтоўчыя часткі, я пачаў паступова рабіць уласныя назіранні над хворымі на душэўныя хваробы, старанна запісваючы ўсё што я бачыў у асобую кнігу. Нядзелі і святочныя дні я амаль заўсёды праводзіў у доме вар'ятаў. Усе назіранні мае вялі заўсёды да той думкі, якая здзівіла мяне, калі я глядзеў на спаўшага Лёўку, гэта значыць, што афіцыйльныя патэнтаваныя вар'яты, па сутнасці, і не дурнейшыя, і не большыя вар'яты за ўсіх астатніх людзей, яны толькі з'яўляюцца больш самабытнымі, замкнёнымі, незалежнымі, больш арыгінальнымі, нават, можна сказаць, больш геніяльнымі за іх. Дзіўныя ўчынкі вар'ятаў, вострую іх злабу тлумачыў я сабе тым, што ўсё навакольнае знарок зле іх і абурэе бесперапынным супярэчаннем, жорсткім адмаўленнем іх улюбёнай ідэі. Характэрна, што людзі робяць усё гэта толькі ў дамах вар'ятаў, па-за імі паміж хворымі існуе нейкае таёмнае пагадненне, нейкая паталагічная далікатнасць, паводле якой вар'яты прызнаюць пункты памяшання адзін у адным. Усё няшчасце яўных вар'ятаў—іх гордая самабытнасць і ўпартая няўступчывасць, за якую павольна памяшаныя, з усёй злабой слабых характараў, замыкаюць іх у клеткі, паліваюць вадой і інш.

Галоўны доктар установы быў найдабрэйшы чалавек у свеце, але, бяспрэчна, большы вар'ят, чым палова хворых яго (ён называў, напрыклад, на сябе адзін шыйны і два пятлічных ордэны для таго, каб прайсці па палатах вар'ятаў; ён даваў адчуваць фельчарам, што яму прыемна, калі яму гавораць «ваша прэвасхадзіцельства», а чынам быў стацкі саветнік, і розныя іншыя ўчынкі выразна сведчылі аб паражэнні вялікіх паўшар'яў мозга); хворыя ненавідзелі яго, таму, што ён, сам стоячы на адной глебе з імі, распачынаў заўсёды спрэчкі. «Я кітайскі імператар!»—крычаў яму адзін хворы, прывязаны да тоўстай вяроўкі, якою мусілі абмежаваць найвышэйшую ўладу яго. «Ну, калі-ж кітайскі імператар сядзіць на вяроўцы?—адказаў найдабрэйшы немец з самым сур'ёзным тварам, нібы ён сам яшчэ сумняваўся, ці не сапраўды кітайскі імператар перад ім. Хворы пачынаў шалець, чуючы прырэчаны, скрыгатаў зубамі, крычаў, што гэта Вальтэр і езуіты пасадзілі яго на ланцуг, і доўга не мог потым супакоіцца. Я, зусім наадварот, падыходзіў да яго з выглядам найвялікшай пакорлівасці. «Блакіт неба, найяснейшы брат сонца, казаў я яму, урадлівасць зямлі, дазваляць мне, нікчэмнаму чарвяку, гразі, што адстала ад непараўнаных падэшаў тваіх, пакапаць халоднай вады на светлае чало тваё; няхай узрадуецца акіян, што вада мае шчасце асвяжаць свяшчэнную скуру, што пакрывае белую косць твайго чэрапа».

І хворы ўсміхаўся і дазваляў з сабой рабіць усё, што я хацеў.

Звяртаю асаблівую ўвагу на тое, што я для гэтага хворага не рабіў нічога асаблівага, а абыходзіўся з ім так, як добрыя людзі абыходзяцца паміж сабой заўсёды—на вуліцы, у гасцінным пакоі.

Установу наведваў адзін бязглузды ад нараджэння дзядок, які ваабражаў, што ён куды лепш за дактароў і наглядчыкаў ведае, як трэба хворых даглядаць, і кожны раз даваў такія недарэчныя загады, што за яго рабілася сорамна; аднак, галоўны доктар з непакрытай галавой слухаў яго да канца, з найвялікшай пашанай і не гаварыў яму, што ўсё гэта бязглуздыца, не дражніў яго, а кітайскага імператара дражніў. Дзе-ж тут справядлівасць

Ведучы далей мае назіранні, я адкрыў, што паміж сабой нярэдка вар'яты прызнаюць адзін аднаго; гэтыя ўжо бліжэй да звычайнага грамадзянскага ладу. Так, у V палаце жылі восем чалавек лёгка памяшаных у вялікай дружбе. Адзін з іх звар'яцеў на тым, што ён апрача сваёй порцыі мае прызначэнне есці па поўпорцыі ва ўсіх таварышоў, вельмі смешна ўгрунтоўваючы свае правы на тым, што яго бацька памёр ад абжорства, а дзед спіўся. Ён так пераканаў сваіх таварышоў, што ні адзін з іх не адважыўся есці сваёй порцыі, не аддаўшы яму лепшай часткі, не адважваўся яе ўзяць цішком, баючыся згрызот сумлення. Калі-ж, часам хто-небудзь з дзёрзкіх скептыкаў утойваў кавалак, ён горда выкрываў злачыннага, і шэсць астатніх гатовы былі збіць злачынца; ён называў яго злодзеем, хціўцам; і галава гэтай абшчыны да таго добрадушна верыў у сваё права, што не маючы магчымасці з'ядаць усё набранае, з велічавай важнасцю ўзнагароджваў абраных іх уласнай ежай, і ўзнагароджаны ліў слёзы расчулення, а астатнія—слёзы зайздра-сці.

Нельга не прызнаць за гэтымі вар'ятамі высокага палітычнага сэнсу, гэтак сама, як нельга не прызнаць вар'ятамі людзей, якія не толькі лічаць сябе здаровымі (самыя шалёныя сабой зусім задаволены), але прызнаюцца за гэтакіх іншымі. Для пераканаўчага доказу далучу ўрывак з майго журнала, даўшы перад ім наступную кароткую дыягностыку вар'яцтва.

Галоўныя прычыны расстройтва разумовых здольнасцей заключаюцца:

а) у няправільным, але і не адвольным усведамленні навакольных прадметаў;

б) у хваравітай упартасці, якая імкнецца захаваць гэтае ўсведамленне з яўнай нават шкодай самому хвораму, і адсюль—

с) тупое і безупыннае імкненне да мэтай неістотных і ўпушчэнне мэтай сапраўдных.

Гэтага досыць для таго, каб пераканацца ў правільнасці маіх вывадаў.

Выпіска з журнала

Суб'ект 29. Мяшчанка Матрона Бучкіна. Склад сангвінічны, схільнасць да таўшчыні, гадоў трыццаці, замужам.

Суб'ект гэты знаходзіцца ў мяне на паслугах, на пасадзе кухаркі, а таму я вывучаў яго досыць уважліва ў галоўных

псіхічных і шмат якіх фізіялагічных функцыях. *Alienatio mentale*,¹ не падлягае ніякаму сумненню; усе разумовыя функцыі паражоны, не гледзячы на добрыя прыроджаныя здольнасці, аб чым сведчыць уласцівая ёй здатнасць ашукваць пры куплях і ўтойваць палову правізіі. Як жанчына, Матрона жыве больш сэрцам, чым розумам; але ўсе яе пачуцці так зблытаны хваравітым адхіленнем дзейнасці мазга ад нармальнай функцыі, што яны не толькі не чалавечыя, але і не жывёльныя.

а) Пачуццё кахання:

Не відаць, каб у яе была асаблівая пяшчотнасць да мужа, але адносіны іх надзвычай характэрныя і каштоўныя як паталагічны факт. Муж яе шавец і жыве ў другім доме, ён прыходзіць да яе звычайна раніцой у нядзелю, Матрона купляе на апошнія грошы простага віна і пячэ пірог або бліны. А дзесятай гадзіне муж яе напіваецца і зараз-жа пачынае яе доўга і балюча біць; потым ён упадае ў летаргічны сон да панядзелка, а прачнуўшыся, накіроўваецца са страшэнным галаўным болем на сваю работу, цешачы сябе прыемнай надзеяй праз сем дзён зноў адсвяткаваць гэтак сама сямейна і ціхамірна дзень нядзелі.

Паколькі яна прыходзіла кожны раз з горкімі скаргамі да мяне на свайго мужа, я раіў ёй не купляць яму віна, грунтоўчыся на тым, што яно мае на яго дрэнны ўплыў. Але хворая вельмі бывала зняважана маёй парадай і прырэчыла, «што яна не бессумленная якая-небудзь і не жабрачка, каб свайму законнаму мужу не паднесці шклянкі віна ў святы дзень да абеду, што, апроч таго, яна купляе віно на свае грошы, а не на мае і што—калі муж яе і б'е—дык усё-ж ён богам дадзены ёй муж». Адказ гэты, многа раз паўтараемы, з'яўляецца вельмі характэрным; можна дабрацца па ім да дзіўных законаў мыслення мазга, паражонага хваробай; ніводнага слова няма ў яе адказе, якое ішло-б да маёй заўвагі, а пры хваробе мазга ёй здавалася, што яна цалкам абвяргала мяне.

Але наколькі і гэта з'яўляецца павярхоўным, я даводжу тым, што варта было мне, ведучы далей мае назіранні, сказаць ёй: «А ты на што з ім спрачаешся, ты змаўчала-б, бо ён-жа твой муж і галава». Тады хворую ахапляў настрой, блізкі да маніі, і яна са злосцю казала: «Ён ліхадзей мне, а не муж, я яму не дура дасталася маўчаць, калі ён вярзе нямаведама што». І тут яна пачынала ляць не толькі яго, але і паню сваю, якая толькі ад шчырага мацярынскага клопату аб сваіх падданных, сама патурбавалася выбраць ёй мужа; выбар прыпаў на шаўца не выпадкова, а таму, што ён празмеру запіваць любіў, дык пані думала, што ён асцепеніцца, ажаніўшыся,—вядома, не яе віна, што яна намылілася, *egregie humanum est!*²

¹ Вар'яцтва.

² Чалавеку ўласціва памыляцца.

б) Адносіны да дзяцей:

Надзвычай характэрныя і маюць падвойную цікавасць. Тут я меў выпадак бачыць, як з самага дня нараджэння прывіваюць вар'яцтва. Спачатку чыста механічна моцным спавіваннем, прычым сціскаюць ossa parietalia¹ чэрапа, каб перашкодзіць мазгавому развіццю—гэта з свайго боку ўжо мае вялікі ўплыў. Потым ужываюцца арганічныя сродкі; яны заключаюцца пераважна ў празмерным развіцці пражорлівасці і ў дрэнным быходжанні. Калі арганізм дзіцяці не напрактыкаваўся яшчэ пераварваць усякую дрэн, што яму давалася, ад бруднай соскі да тлустых аладак, дзіця часам хварэла; маці лячыла сама і ў медыцынскіх перакананнях сваіх далёка разыходзілася з усімі дактарамі, ад Іпакрата да Баергава і ад Баергава да Гуфланда; часам яна гойдала яго так, як ратуюць тапельцаў (сродак зусім бяшкродны, калі тапелец памёр, і здольны паказаць стараннасць прысутных), у дзіцяці пачыналася марская хвароба ад гойдання, што яго сапраўды аблягчала, або маці пачынала на пэўнай падставе Ганеманавага вучэння клін клінам выбіваць, карміць яго селядцом, капустай; калі-ж дзіця не ачуньвала, маці пачынала яго біць, штурхаць, скубаць, нарэшце, ужывала апошні сродак,—давала яму або настойкі або макавага малака і радалася відавочнай карысці ад лякарства, калі дзіця ахапляла цяжкое ап'яненне або летаргічны сон. У дадатак трэба заўважыць, што Матрона на свой манер надзвычай любіла дзіця. Любоў яе да дзіцяці мела той самы характар, што і любоў да мужа; яна купляла на мізэрныя грошы свае якой-небудзь тафтакі на коўдрачку і потым бязлітасна біла дзіця за тое, што яно ненарокам капнула на яго малаком. Мне вельмі шкада, што я хутка расстаўся з Матронай і не мог давучыць гэты цікавы суб'ект, апрача таго я пазней пачуў, што яе дзіця не вытрымала выхавання і памёрла.

с) і d) Адносіны грамадзянскія і грамадскія; адносіны да царквы і дзяржавы...

Але я лічу, сказанага зусім досыць, каб пераканацца, што жыццё гэтага суб'екта праходзіла ў чадзе вар'яцтва. Вось чаму зноў варочаюся да перарванай ніці майго жыццёапісання, якое разам з тым і ёсць апісанне развіцця майёй тэорыі.

Пасля сканчэння курса мяне накіравалі лекарам у адзін пяхотны полк. Я не лічу патрэбным у папярэдняй частцы гаварыць пра назіранні, зробленыя мною на гэтай спецыяльнай арэне вар'яцтва, я ім прысвяціў асобы аддзел у вялікім творы маім². Пераходжу да больш рознастайнай арэны. Праз некалькі год па загаду вышэйшага начальства, якому, карыстаючыся гэтым выпадкам, выказваю сваю самую шчырую ўдзячнасць

¹ Цемянныя косці.

² Гл. Параўнальнай Псіхіятрыі частку II, раздзел IV. Марсаманія, аддзел I Марсаманія мірная і т. д. (Увага А. І. Герцэна)

за начальственную ўвагу—атрымаў я пасаду па грамадзянскаму ведамству; тут шмат часу аддаў я на параўнальную псіхіятрыю. Для заняткаў і назіранняў я выбраў на першы выпадак дзве ўстановы—дом вар'ятаў і канцылярыю ўрачэбнай управы.

Добрасумленна вывучаючы суб'екты ў абодвух установах, я быў здзіўлены падабенствам чыноўнікаў канцылярыі з хворымі; зразумела, знадворныя адрозненні таксама кідаліся ў вочы, але ўрач павінен ісці далей, па знадворнаму выглядзе доўгі час кіта лічылі за рыбу. Самае важнае адрозненне паміж пісарамі і хворымі заключалася ў тым, якім чынам яны паступалі ва ўстановы; першыя прасіліся, каб іх прынялі, а другія прымаліся па вызначэнню вышэйшага начальства, у выніку публічнага выпрабавання ў губернскім праўленні. Але як толькі пісары пападалі ў канцылярыю, яны зараз-жа падпадалі псіхічнай эпідэміі, якая вельмі хутка заражала ўсё нармальна чалавечае і яшчэ хутчэй развівала скажоныя патрэбнасці, жаданні, імкненні; цэлыя дні працавалі гэтыя небаракі са стараннасцю, больш чым са стараннасцю, з зайдрасцю; штаты тады былі яшчэ наймаверныя, ледзь-ледзь гэтыя беднякі ў буднія дні да сыта наядаліся і ў святы дап'яна напіваліся, а ні адзін не хацеў заняцца якім-небудзь рамяством, лічачы ўсякую сумленную работу не сумяшчальнай з чалавечай годнасцю, дазваляючай толькі браць саракоўкі за даведкі. Прызнаюся, калі я ў поўнай меры пераканаўся, што чыноўніцтва (я, зразумела, далей XIII класа ўзыходзіць не смею) ёсць асаблівае, спецыфічнае паражэнне мазга, мне абрыдлі ўсе гэтыя журнальныя баечкі, поўныя насмешак з чыноўнікаў. Смяяцца з хворых паказвае жорсткасць сэрца.

Эпідэмія мае такія вялікі ўплыў, што мне здаралася назіраць яе дзеянне на арганізацыі больш моцныя і здаровыя, і тут вось я ўбачыў усю сілу яе. Гейкае непакойнае пачуццё, падобнае на дакоры сумлення апаноўвала новапаступаўшых здаровых суб'ектаў; ім рабілася прыкметна цяжка быць здаровымі, іх так мучыла туга па вар'яцтву, што яны вылечваліся ад разумовых здольнасцей рознымі спіртнымі напіткамі, і я заўважыў, што пры належным і пастаянным ужыванні апошніх, ім сапраўды ўдавалася падтрымліваць сябе ў штучным стане вар'яцтва, які паступова рабіўся натуральным.

Ад чыноўнікаў я перайшоў да іншых жыхароў горада, і ў хуткім часе не асталося аніякага сумнення ў тым, што ўсе яны вар'яты. Няхай тыя, хто доўга працаваў над якім-небудзь адкрыццём, ацаніць тое пачуццё радасці, якім напоўнілася сэрца маё, калі я пераканаўся ў гэтым найкаштоўнейшым факце.

Гарадок наш наогул арыгінальны, гэта губернскае праўленне, якое абрасло рознымі дамамі і жыхарамі, што сабраліся каля прысутных месц; ён тым адрозніваецца ад іншых гарадоў, што ён узнік, уласна кажучы, для ўцехі і карысці начальства. Начальства складала сутнасць, цвет, карань і плод горада. Астатнія

жыхары—як купцы, мяшчане—больш знаходзіліся для парадку, бо нельга-ж быць гораду без купцоў і мяшчан. Усе набывалі сэнс толькі ў адносінах да начальства (і да водкupu між іншым); майстравыя—напрыклад, краўцы, шаўцы—шылі для чыноўнікаў фракі і боты; утрымальнік шынка меў для іх більярд. Іншыя не служачыя ў горадзе займаліся выключна вытворэннем тых сродкаў, на якія чыноўнікі заказвалі фракі, боты і ўвесьляліся на більярдзе.

У нашым гарадку лічылася 5000 жыхароў; з іх чалавек дзвесце былі ахоплены беспрасветнай нудой з прычыны адсутнасці ўсякага занятку, а чатыры тысячы семсот чалавек ахоплены беспрасветнай дзейнасцю з прычыны адсутнасці ўсякага адпачынку. Тыя, што дзень і ноч працавалі, не выпрацоўвалі нічога, а тыя, што нічога не рабілі, бесперапынна выпрацоўвалі і вельмі многа.

Устанавіўшы на трывалых падставах агульную статыстыку вар'яцтва, прыйдзем зноў да паасобных выпадкаў. Як урача мяне часта заклікалі лячыць цела там, дзе трэба было лячыць душу; наймаверна, у якім чадзе недарэчнасцей, у якім рэзкім вар'яцтве знаходзіліся ўсе мае пацыенты абодвух полаў.

— Калі ласка зараз да Анны Фёдараўны, Анне Фёдараўне вельмі дрэнна.

— Зараз-жа еду.

Анна Фёдараўна, гадоў трыццаць жанчына, якая любіла і любіць многіх мужчын за выключэннем свайго мужа, багатага памешчыка, таксама прыязна настроенага да ўсіх жанчын, апрача Анны Фёдараўны. У іх ад ружовых шлюбных ланцугоў застаўся адзін, які звычайна бывае мацнейшым за іншыя,—рэўнасць, ёю яны нястомна праследавалі адзін аднаго дзесяты год. Прыезджаю; Анна Фёдараўна ляжыць у пасцелі з апухлымі вачыма, у яе жар, у яе боль у грудзях; усё сведчыць, што было сямейнае Барадзіно, справа гарачая і працяглая. Людзі ходзяць напалоханыя, мэбля раскідана, ушчэнт разбітая люлька (безумоўна, не выпадкова) ляжыць у куце, а пераламаны дыбук у другім.

— У вас, Анна Фёдараўна, нервы расстроены, я вам прапішу крыху лаўравішнёвай вады,—на святло не стаўце, яна псуецца, дык вось прымайце,—колькі, гэта, вам год? кропель па дваццаць. Хворая робицца весялейшай і кусае губы.—Але ведаецце што, Анна Фёдараўна, вам трэба было-б ехаць куды-небудзь, ну хоць у вёску; жыццё, якое вы вядзеце, вас расстроіць канчаткова.

— Мы едем у маі месяцы з Ніканор Іванавічам у вёску.

— А! вельмі добра—дык вы застаньцеся тут. Гэта будзе яшчэ лепш.

— Што вы хочаце гэтым сказаць?

— Вам патрэбен безумоўны спакой, цішыня; інакш я не

адказваю за тое, што, нарэшце, усё гэта можа мець сур'ёзныя вынікі.

— Я найняшчаснейшая жанчына, Семён Іванавіч, у мяне будзь сухоты, я павінна памерці. І ўсё вінаваты гэты кат—ах, Семён Іванавіч, выратуйце мяне.

— Калі ласка. Толькі маё лякарства будзе не з аптэкі, вось рэцэпт: «Вазьмі невялікі чысценькі дом, на самай далёкай адлегласці ад Ніканор Іванавіча, далучы мэблю, кветкі і кнігі. Жыць, як сказана, ціха, спакойна». Гэты рэцэпт вам дапаможа.

— Лёгка вам гаварыць, вы не ведаеце, што такое шлюб.

— Не ведаю, але здагадваюся; палубоўны прымус жыць разам, калі хочацца жыць паасобна, і непатрэбнейшая раскоша— калі хочацца і можна жыць разам; хіба не так?

— О, вы такі вольнадум! Як я пакіну мужа!

— Анна Фёдараўна, вы мне даруйце, адна доўгая практыка ў вашым доме дазваляе мне ісці да такой адкрытасці. Я адважуся задаць вам пытанне.

— Калі ласка, Семён Іванавіч, вы друг дома, вы...

— Ці кахаеце вы хоць крыху вашага мужа?

— Ах, не, я гатова гэта сказаць перад усім светам; вар'ятка цётхна мая зварганіла гэты няшчасны шлюб.

— Ну, а ён вас?

— Іскры кахання няма ў ім. Цяпер амаль у адкрытай інтрызе з Палінай, вы ведаеце—мне бог з ім зусім, але-ж якіх гэта грошай яму каштуе...

— Вельмі добра. Вы адзін другога не кахаеце, нудзіцеся, вы абодва багатыя; што вас трымае разам?

— Ды злітуйцеся, Семён Іванавіч, за каго-ж вы мяне лічыце, мая рэпутацыя даражэй за жыццё, што пра мяне скажуць?

— Гэта вядома. Але божа мой—палова першай! што гэта, як час ідзе? Ну дык вось, па дваццаць кропель лаўравішнёвай вады, хоць тры разы да ночы, а я заеду як-небудзь заўтра глянуць.

Я толькі ў залу, а ўжо Ніканор Іванавіч, нябрыты, з сапсэтым ад спірту і злосці тварам, мяне чакае.—Семён Іванавіч, Семён Іванавіч, да мяне ў кабінет.

— Вельмі рад.

— Вы сумленны чалавек, я вас усё жыццё ведаў як сумленнага чалавека, вы блagarодны чалавек, вы зразумеце, што такое гонар. Я вам да веку буду ўдзячны, калі скажаце праўду.

— З вялікай прыемнасцю. Што вы хочаце?

— Ды як вы лічыце становішча жонкі?

— Небяспекі няма; супакойцеся, гэта пройдзе; я прапісаў кропелькі.

— Ды чорт з ёю, не ў гэтым справа, па мне хоць сёння нагамі наперад, ды і з двара. Гэта гадзюка, а не жанчына, лепшыя гады жыцця адабрала ў мяне. Не пра гэта гутарка.

— Я вас не разумею.

— Што гэта, далібог, з вамі? Ну, гэта значыць, хвароба яе падазроная ці не?

— Вы жадаеце даведацца наконт таго, ці няма якіх надзей на наследнічка?

— Наследнічка—я ёй пакажу наследнічка! Што за жанчына! Ведаеце, для мяне ўжо калі жанчына ў гэты бок, усё скончана—не, не магу! Законная жонка, Семён Іванавіч, яна маё імя носіць, яна маё імя ганьбіць.

— Я нічога не разумею. А зрэшты, ведаеце, Ніканор Іванавіч, жылі-б вы ў розных дамах, для абодвух было-б спакойней.

— Вось як—так я і дазволю, ха-ха-ха, выдумалі лоўка! ха-ха-ха, як-жа—дазволю! Не, я-ж не француз які-небудзь! Я-ж нарадзіўся і вырас у набожнай рускай дваранскай сям'і, не, ведаю я і закон і прыстойнасць! О, калі-б мая матуля яшчэ жыла, яна-ж са сваіх рук яе на стол-бы паклала. Я ведаю яе ўчынкi.

— Бывайце, шаноўнейшы Ніканор Іванавіч, мне яшчэ да вашай суседкі трэба.

— Што ў яе?—запытаўся знянацку ўзяты муж і чамусьці збянтэжыўся.

— Не ведаю—прысылалі пакаёўку, дачка нешта ўсё не здарова, дзеўка не ўмела расказаць як след.

— Ах, божа мой,—ды як-жа гэта? Я гэтымі днямі бачыў Паліну Ігнацьеўну.

— Так-с, бываюць быстрыя хваробы.

— Семён Іванавіч, я даўно хацеў—вы мне прабачце, гэта-ж ужо так вядзецца, свяшчэннік жыве з алтара, а чыноўнік з праціцеляў, я так шчыра задаволен вамі. Дазвольце вам прапанаваць гэтую залатую табакерку, прыміце яе ў знак шчырай дружбы—толькі, Семён Іванавіч, я спадзяюся, што ва ўсякім выпадку,—маўчанне ваша...

— Ёсць рэчы, на якія доктар мае вушы, але рота не мае.

Ніканор Іванавіч абняў мяне і сваімі мокрымі губамі і потным тварам пакінуў досыць непрыемнае ўражанне на шчацэ.

І хто-небудзь скажа, што гэта не вар'яты! Калі ласка яшчэ прыклад.

Побач са мною жыве багаты памешчык, горды сваім маёнткам, скнара. Ён трымае свой дом на замку, нікога не пускае да сябе, рэдка сам выязджае, і што робіць у горадзе, зразумець нельга; не служыць, працэсаў не мае, вёска вёрст за пяцьдзесят, а жыве ў горадзе. Былі, праўда, чуткі, што адзін мужык, пакараны ім, неяк нядобра паглядзеў на яго і ўрок, ён так спалохаўся яго позірку, што вельмі ласкава адпусціў мужыка, а сам на другі дзень перабраўся ў горад. Галоўны занятак яго хцівасць і накопліванне грошай; але гэта робіцца за кулісамі; я вам хачу паказаць яго ва ўрачыстыя хвіліны жыцця. Ён у гасцініцы і на почце закупіў слуг, каб тыя паведамлялі яму калі па гораду праязджае які-небудзь вяльможны пан, генерал

унутранай варты, генерал шляхоў зносін, рэвізуючы чыноўнік не ніжэй V класа.

Сусед мой, атрымаўшы вестку, зараз-жа надзяваў дваранскі мундзір і накіроўваўся да яго прэвасхадзіцельства; той, зразумела, з дарогі спаў, суседа не пускалі, ён даваў на гарэлку рубель, сіненькую, упіраўся, чакаў цэлыя гадзіны, нарэшце, аб ім дакладвалі. Генерал (бо ў гэтыя хвіліны і чыноўнік пятага класа адчуваў сябе не толькі генералам, але генерал-фельдмаршалам) прымаў прасіцеля, не тоячы злосці і не ведаючы вагі і меры словам і рухам. Прасіцель пасля доўгага ўступу дакладваў, што ўся яго просьба, ад якой залежыць яго шчасце, шчасце яго дзяцей і жонкі, заключаецца ў тым, каб яго прэвасхадзіцельства зрабіла ласку адабедаць у яго заўтра або адвячэраць сёння; ён так чулліва прасіў, што ні адзін вяльможны пан не мог супроцьстаяць і даваў яму слова. Тут надыходзілі паэтычныя хвіліны яго жыцця. Ён кідаўся ў рыбныя рады, купляў сцерлядзь ростам з вядомага тамбурмажора, і яе жывую перавозілі ў рухомым возеры да яго на двор, выгружалася старадаўняе срэбра, вымалася старое віно. Ён бегаў з пакоя ў пакой, сварыўся з жонкай, даваў бацькоўскія настаўленні дварэцкаму, гразіў на ўсё жыццё зрабіць калекай і няшчасным повара (для падбадзёрання), клікаў чалавек дваццаць гасцей, бегаў з курыльніцай па пакоях, сустракаў у сенях генерала, цалаваў яго ў шоў, што ішоў пад руку. Шампанскае лілося ў скнары за здароўе высокага праезджага. І заўважце, усё гэта ад памяшання, усё гэта не карысліва. І што яшчэ важней для псіхіятрыі, што яго вар'яцтва кожны раз палярна пераносілася з адваротнымі адзнакамі на гасця. Госць верыў, што ён давеку ашчаслівіў гаспадара тым, што раскошна абедваў. Вось якія дыягнастычныя адзнакі вар'яцтва!

Адсюль цяклі доказы відавочныя, не падлягаючыя сумненню, маёй асноўнай думкі.

Супакоіўшыся наконт жыхароў нашага горада, я пайшоў далей. Выпісаў сабе самыя славутыя падарожжы, старажытнія і новыя гістарычныя творы і падпісаўся на аўгсбургскую Усеагульную Газету.

Слёзы расчулення не раз поўнілі мае вочы пры чытанні. Я не кажу ўжо пра аўгсбургскую газету, на яе я з самага пачатку глядзеў не як на пусты дзённік усяго ўсякага, а як на ўсеагульны бюлетэнь розных богаўгодных устаноў для няшчасных, пакутуючых на душэўныя хваробы. Не! што-б гістарычнае я ні пачынаў чытаць, усюды, ва ўсе часы адкрываў я розныя вар'яцтвы, якія злучаліся ў адно сусветнае хранічнае вар'яцтва. Тіта Лівія я браў ці Мураторы, Тацыта ці Гібона, ніякай розніцы; усе яны, таксама як і наш айчынны гісторык Карамзін, усе даводзяць адно: што гісторыя нішто іншае, як звязны расказ радавога хранічнага вар'яцтва і яго павольнага вялячэння (гэты расказ дае па навядзенню поўнае права спа-

дзявацца, што праз тысячу год на два-тры вар'яцтвы будзе менш). Тут нават і не лічу патрэбным прыводзіць прыклады; іх мільёны. Разгарніце якую хочаце гісторыю, усюды вас здзівіць, што, замест сапраўдных інтарэсаў, усім кіруюць уяўныя, фантастычныя інтарэсы; угледзьцеся, з-за чаго льецца кроў, з-за чаго жывуць у галечы, што выхваляюць, што ганяць,—і вы ясна пераканаецеся ў сумнай на першы погляд ісціне—і ісціне, поўнай суцэльнасці на другі погляд, што ўсё гэта вынік расстройтва разумовых здольнасцей. Куды ні глянеш у старажытным свеце, усюды вар'яцтва змалъ таксама відавочна, як у новым. Тут Курцый кідаецца ў яму для выратавання горада, там бацька прыносіць дачку на аф'яру, каб быў спадарожны вецер, і знайшоў старога дурня, які прырэзаў бедную дзяўчыну, і гэтага шалёнага не пасадзілі на ланцуг, не завезлі ў жоўты дом, а прызналі за першасвяшчэнніка. Тут персідскі цар ганяе мора праз строй, гэтак-жа мала разумеючы недарэчнасць учынка, як яго ворагі афіняне, якія цыкутай хацелі лячыць ад розуму і сазнання. А што гэта за белая гарачка была, у выніку якой імператары гналі хрысціянства. Хіба цяжка было зразумець, што гэтыя сродкі катавання, турмаў, крыві, мардавання нічога не маглі зрабіць супроць моцных перакананняў, а задавальнялі толькі жывёльную лютасць прыгнятальнікаў.

Як толькі хрысціян дамучылі, дацкавалі звярамі, яны самі ўзяліся мучыць і гнаць адзін аднаго з яшчэ большай злобай, чым іх гналі. Колькі нявінных немцаў і французаў загінула так з глупства, і вар'яты судзілі іх думалі, што яны выканалі свой абавязак, і спакойна спалі за некалькі крокаў ад таго месца, дзе дасмажваліся ерэтыкі.

Хто не бачыць выразных адзнак вар'яцтва ў сярэдніх вяках,—той зусім не знаёмы з псіхіятрыяй. У сярэдніх вяках усё вар'яцкае. Калі і выходзіць што-небудзь дарэчы, дык толькі супроць жадання. Ніводнага здаровага разумення не заставаляў у сярэднявечных галавах, усё пераблыталася. Прапаведвалі любоў і жылі ў нянавісці, прапаведвалі мір і лілі рэкамі кроў. Апрача таго цэлыя саслоўі былі апанаваны эпідэмічным дуррам—кожнае на свой лад; напрыклад, аднаго чалавека ў латах лічылі дужэйшым за тысячы чалавек, узброеных дубінамі, а рыцары звар'яцелі на тым, што яны дзікія звяры, і самі сябе трымалі паводле селялярнага парадку новых турмаў ва ўмацаваных вар'яцкіх дамах на скалах, у лясах і інш.

Гісторыя дагэтуль застаецца незразумелаю ад памылковага пункту гледжання. Гісторыкі, будучы часцей за ўсё не ўрачамі, не ведаюць, на што звяртаць увагу; яны імкнуцца ўсюды выставіць пасля прыдуманую разумнасць і неабходнасць усіх народаў і падзей; зусім наадварот, трэба на гісторыю глянуць з пункту гледжання паталогіі, трэба глянуць на гістарычныя асобы з пункту гледжання вар'яцтва, на падзеі—з пункту гледжання недарэчнасці і непатрэбнасці.

— Гісторыя—гарачка, выклікаемая дабрадзейнай натурай, пры дапамозе якой чалавецтва прабуе пазбаўляцца ад лішняй жывёльнасці; але якой-бы карыснай рэакцыя ні была, усё-ж яна хвароба. Зрэшты, у наш адукаваны век сорамна даводзіць простую мысль, што гісторыя—аўтабіяграфія вар'ята.

Летапісы і падарожжы маюць тую самую цікаўнасць, якую мы знаходзім у анатоміка-паталагічным кабінете. Дарэчы аб падарожжах. Яны не менш, чым гісторыя прынеслі мне пацверджанняў і тым прыемнейшых, што ўсе апісанья ў іх вар'яцтвы, рабіліся не за тысячу гадоў, а адбываюцца цяпер, зараз, у тую хвіліну, як я пішу, і будуць адбывацца ў тую хвіліну, як вы, шануюны чытач, зоймецеся чытаннем майго ўрыўка. Доказы і тут непатрэбнейшая раскоша; разгарніце Магелана, разгарніце Дзюмон д'Юрвіля і чытайце першае што раскрываецца,—будзе добра; вам або Індзеец пападзецца які-небудзь, які ў славу Вішны сядзіць дваццаць год з паднятай рукой і не выцірае носа для набыцця бязмежнай радасці на тым свеце, або жанчына, якая з пачцівасці і прыстойнасці кідаецца на касцёр, на якім паляць труп мужа. Усход класічная краіна вар'яцтва, але, аднак і ў Еўропе вельмі здавальняючыя сімптомы і ў ірландскім пытанні, і ў пытанні аб паўперызме, і ў шмат якіх іншых. Ды апрача таго ў Еўропе засталіся крыху відазмененымі і ўсе азіяцкія глупствы, уласна перамяніліся толькі назвы.

Тут я спынюся. Я хацеў пераказаць публіцы на першы выпадак невялікі ўрывак. Хто жадае больш ведаць па гэтай часці, той няхай купіць курс псіхіятрыі, калі ён выйдзе (аб цане і ўмовах падпіскі своечасова праз ведамасці абвешчана будзе).

Тлумачальны дадатак ад аўтара

Я не магу пакласці п'яра, не сказаўшы яшчэ некалькі вытлумачальных і, так сказаць, папярэдлівых заўваг. Ведаю я, што нядобра намеранасць абвінаваціць мяне ў жаданні бліснуць навізнаю, у гордасці і грэбаванні хворымі—за тое, што я іх не лічу здаровымі. Сумленне маё чыстае. Не гордасць і грэбаванне, а любоў прывяла мяне да маёй тэорыі, і калі я цалкам пераканаўся ў сапраўднасці яе, увесь маральны быт мой перамяніўся; мне стала лёгка, спадзяванні і надзеі расцвілі, як у маладосці. Ранейшая нецярпімасць, гатоўнасць ганьбавання і асуджэння замяніліся цёплым пачуццём жалю да хворых, і замест жадання агіднай помсты за дзеянні, відавочна зробленыя пад уплывам хваробы, з'явілася лагодная выбачлівасць і вялікае жаданне дапамагчы хвораму. (Я нават у доме для вар'ятаў вывеў пакаранні, не жадаючы ні распачынаць спаборніцтва з вар'ятамі, ні перамагаць іх у недарэчнасці...) Што-ж датычыць памянёнага мною абвінавачання ў жаданні бліснуць навізнаю, то я абавязан заўважыць, што ў розных формах думка меды-

цынская, мною праведзеная, прыходзіла ў галаву шмат каму. Арыстотэль называў Анаксагора адзіным цвярозым у сонме п'яных. Спіноза бачыў адно бяссілле розуму ў чалавеку амаральным. Бэнтам проста сказаў, «што ўсякі злачынец, перш за ўсё, дрэнны лічыльшчык», чалавек са здаровым сэнсам, не можа дрэнна лічыць. Бэнтам праўду кажа; ён, аднак, не зразу меў, што калі злачынец робіць арыфметычныя памылкі залішне грубыя, то ўсе астатнія таксама дрэнныя лічыльшчыкі, але памыляюцца ў дробязях або з агульнай згоды. Людзі акружаны цэлай атмасферай, прывіднай і адураючай, кожны чалавек больш ці менш, як Матроніна дачка (глядзі вышэй), з малых гадоў, пры дапамозе бацькоў і сям'і, уцягваецца паступова ў эпідэмічнае вар'яцтва навакольнага асяроддзя (нямецкія ўрачы называюць гэтую хваробу *der historische Standpunkt*);¹ усё жыццё наша, усе дзеянні так і разлічаны адпаведна па гэтай атмасферы, накшталт таго, як недарэчныя формы Іхціосаўраў, Мастадонтаў былі разлічаны і адпавядалі першабытнай атмасферы зямнага шара.

Дзе-ні-дзе паветра становіцца чысцейшым, хваробы душэўныя сунімаюцца. Але не лёгка перапрацоўваецца ў душы чалавечай радавое вар'яцтва; вялікія намаганні трэба ўжываць для самага малога кроку. Успомніце рамантызм—гэтую духоўную залатуху, адну з златворнейшых псіхічных эпідемій, якая падтрымлівае арганізм у бесперапынным і ненатуральным раздражэнні, пасяляе агіду да ўсяго рэчаіснага, практычнага і знясіляе страсцямі выдуманымі.

Успомніце арыстакратызм, гэтую застарэлую падагру маральнага свету, іўдзейскую праказу выключнай нацыянальнасці і інш.

Прадбачу яшчэ адно пытанне. Што-ж ты, які займаўся столькі гадоў гістарычнай псіхіятрыяй, ці адкрыў якія-небудзь сродкі лячэння? што ёсць плод тваёй працы?

— Па-першае, ісціна, па-другое, пункт гледжання, па-трэцяе, я далёка не ўсё сказаў, я намякнуў, азначыў, злёгка ўказаў толькі.

— Сродкаў я знайшоў мала, але сродкі ёсць. Пры далейшым развіцці арганічнай хіміі, пры спагаднай дапамозе натуры можна будзе выпрацоўваць і папраўляць матэрыю мозга.

Мы маем ужо вельмі каштоўныя назіранні наконт магчымасці хімічна паляпшаць і відазмяняць духоўны бок, не глядзячы на яго поўную незалежнасць. Так, напрыклад, як след ужытае лячэнне шампанскім настройвае чалавека да дружбы, да доблесці, да пачуццяў радасных і абдымкаў шчырых. Дзеючы-ж бургонскім, гэтакім-жа самым спосабам, гэта значыць накіроўваючы яго праз страўнік у вены і адтуль у галаву,

¹ Гістарычны пункт гледжання.

атрымліваем вынік зусім іншы, чалавек робіцца панурым,
замкнёным, больш схільным да рэўнасці, чым да любові, да
раскаяння, чым да асалоды, да плачу аб грахах гэтага свету,
чым да выбачлівасці,—для мяне тут ключ да псіха-тэрапіі, і
вось я дзесяты год, не шкадуючы ні выдаткаў, ні здароўя,
займаюся заўсёды вывучэннем дзеяння на разумовыя здоль-
насці памянёных вышэй медыкаментаў і розных іншых. Чаго
не зробіць чалавек з гарчай любові да навукі!

Масква, 10 лютага 1846.

САРОКА-ЗЛАДЗЕЙКА

Аповесць

Твой дом, украшанны богато,
Гостям-согражданам открыт;
Там Терпсихора и Эрато
С подругой Талией гостит;
Хозяин, ласковый душою,
Склоняет к ним приветный взор.

„Украинский вестник“ на 1816 год.

— Ці заўважылі вы, сказаў малады чалавек, пастрыжаны пад грабенчык, працягваючы пачатую гутарку, пра тэатр:—ці заўважылі вы, што ў нас, хоць і рэдка, але здараюцца добрыя акторы, а добрых актрыс амаль зусім няма, і толькі ў паданні захавалася імя Сямёнавай: не без прычыны-ж гэта?

— Прычыну шукаць недалёка; вы яе не разумеце толькі таму, запярэчыў другі, пастрыжаны ў кружок:—што вы на ўсё глядзіце праз заходнія акуляры. Славянская жанчына ніколі не прызвычайца выходзіць на памост сцэны і аддавацца вачам натоўпу, выклікаць у ім тыя пачуцці, якія яна прыносіць выключна як дар свайму ўладару; яе месца—дома, а не на відовішчы. Незамужняя—яна дачка пакорная, не маючая свайго голасу; замужам—яна пакорная жонка. Гэтае натуральнае становішча жанчыны ў сям'і калі пазбаўляе нас добрых актрыс, затое вельмі добра захоўвае чыстату нораваў.

— Чаму-ж у немцаў,—заўважыў трэці, зусім не стрыжаны,—сямейнае жыццё захавалася, я лічу, не горш, чым у нас, і гэта зусім не перашкаджае паяўленню добрых актрыс? Апрача таго я і ў галоўным не згодны з вамі: не ведаю, што робіцца каля ачага ў заходніх славян, а мы, рускія, дапраўды, перастаем быць такімі патрыярхамі, якімі вы нас уяўляеце.

— А дазвольце запытацца, дзе вы назіралі і вывучалі славянскую сям'ю? У вышэйшых саслоўяў, што жывуць асаблівым жыццём? у гарадах, якія пакінулі сельскі быт,—адзін народны ў нас? па вялікіх дарогах, дзе мужык зрабіўся гандляром, дзе ваша індустрыя разбэсціла яго дастаткам, развіла ў ім штучныя

патрэбы? Сям'я не тут захавалася; хочаце яе бачыць, ідзіце ў скромныя вёсачкі, што размешчаны на прасёлачных дарогах.

— Аднак, дзіўная справа, вялікія дарогі, гарады, усё тое, што захоўвае і развівае іншых, шкодна для славян, так, як вам пажадана іх уяўляць; па вашаму, каб захаваць чыстату нораваў, трэба, каб не было праезду, зносін, гандлю, нарэшце, дастатку,—першай умовы развіваючагася жыцця. Вядома, і Рабінзон, калі жыў адзін на востраве, быў узорным чалавекам, ніколі ў карты не гуляў, не цягаўся па шынках.

— Усё можна паказаць у недарэчным выглядзе: жарт часам прымусяць смяяцца, але абвергнуць ім нічога нельга. Ёсць рэчы, якіх пры ўсёй спрытнасці заходняга розуму вы не зразумеце,—ну, так не зразумеце, як чалавек, пазбаўлены вуха, не разумее музыкі, што яму зусім не перашкаджае быць жывапісцам або чым хочаце. Вы не зразумеце ніколі, што беднасць, ціхамірная і працавітая, вышэй за самаздаволенае багацце. Вы не зразумеце нашага сямейнага, айчыннага распарадку ні ў хаце, дзе бацька—галава, ні ў цэлым сяле, дзе галава абшчыны—бацька. Вы прызвычаліся да строга абмежаваных правоў, да рам для асоб, саслоўяў, да ўзаемнага стрымання і недавер'я,—усё гэта неабходна на Захадзе: там усё аснована на варожасці, там уся задача дзяржаўная, як сказаў ваш-жа паэт, і ва ўмелай барацьбе:

Здесь натиск пламенный, а там отпор суровой
Пружины смелые гражданственности новой*.

— Гэтай дарогай, я не думаю, каб мы хутка дабраліся да вырашэння пытання, чаму ў нас рэдка з'яўляюцца актрысы,—сказаў той, што пачаў гугарку.—Калі для паўнаты адказу вы хочаце *chemin faisant*¹ вырашыць усё гістарычныя і палітычныя пытанні, дык трэба будзе аддаць на гэта гадоў сорак жыцця, ды і то яшчэ бадай ці з поспехам. Вы, шануюны славянін, паколькі я разумею, хочаце сказаць, што ў нас ад таго няма актрыс, што жанчына існуе не як асоба, а як член сям'і, якою яна паглынаецца; тут шмат праўдзівага. Аднак, вы лічыце, што сям'я ў маленькіх вёсачках: ну, але-ж актрысы бяруцца не з гэтых-жа вёсачак, да якіх няма праезду.

— Тут дазвольце мне адказаць вам, сказаў еўрапеец (так мы будзем называць нястрыжанага).—У нас наогул і па шасе, і па прасёлачных дарогах жанчына не атрымала таго развязага права ўдзелу ва ўсім, як, напрыклад, ва Францыі; сустракаюцца выключэнні, але заўсёды неразрыўныя з нейкім фанфаронствам,—лепшы доказ, што гэта выключэнне. Жанчына, якая ўздумала-б у нас трымаць сябе нароўні з адукаваным мужчынам, не свабодна карысталася-б сваімі правамі, а хацела-б выказаць сваё вызваленне.

¹ Па дарозе.

— Вядома, гэтакая жанчына была-б урод; і на шчасце,—за-
пярэчыў славянін,—не ў нас трэба шукаць la femme émancipée¹,
ды і наогул ці трэба яе дзе-небудзь шукаць,—я не ведаю. Вось
што датычыць чалавечых правоў, то звярніце крыху ўвагі на
тое, што ў нас жанчына карысталася імі ў самай глыбокай ста-
ражытнасці больш, чым у Еўропе; яе маёмасць не злівалася з
маёмасцю мужа, яна мае голас на выбарах, права ўладання ся-
лянамі.

— Вядома, з правоў, якімі карыстаюцца ў нас дамы, не ўсе
належаць еўрапейскай жанчыне. Але, прабачайце, тут гутарка
зусім не аб пісаных правах, а іменна аб правах, не пісаных, аб
грамадскай думцы. Што казалі-б мы самі, калі-б у нашу гу-
тарку, вельмі ціхую і не маючую ў сабе нічога зневажальнага,
раптам з'явілася адна са знаёмых дам? Я ўпэўнен, што і нам і
ёй было-б неяк няёмка; мы зусім інакш настройваем сябе, калі
прадбачым прысутнасць дам; у гэтым недастатковая павага да
жанчыны.

— Як вы начыталіся Жоржа Санда. Мужчына зусім не па-
вінен быць з жанчынамі нарадохрыст; і навошта жанчыне пры-
маць удзел у яго гутарцы? Мне страшэнна падабаюцца муж-
чынскія сходы, у якія не мяшаюцца дамы,—у гэтым ёсць нешта
строгае, не распешчанае.

— І надзвычай гуманнае ў дачыненні да жанчын, якія пакі-
нуты дома. Вы, я думаю, пашлі-б у запарожскія казакі, калі-б
раней нарадзіліся.

— Ваша думка настолькі чужаземная, што вы і слова руска-
га не падабралі, каб яе выказаць. Хіба мала жанчыне работы
ў скромным коле хатняга жыцця; я не кажу ўжо пра мацярын-
скія абавязкі, такія святыя і такія складаныя.

— Ох, гэтае скромнае кола! Імператар Аўгуст, які падзяляў
вашыя славянскія тэорыі, трымаў дачку дома і з усмешкай га-
варыў, калі хто пытаўся аб ёй: «дома сядзіць, воўну прадзе». Ну,
а, ведаеце, нельга сказаць, каб норавы яе захаваліся зусім
чыстымі. Па-мойму, калі жанчына адлучана ад паловы нашых
інтарэсаў, заняткаў, забаў, дык яна напалову менш развіваецца
і, лайце мяне хоць па-чэску, робіцца напалову менш мараль-
най: цвёрдая маральнасць і сазнанне звязаны непарыўна.

— Цяпер мая чарга вам пярэчыць, — сказаў той, хто пачаў
гутарку.—Кожны бачыў сваімі ўласнымі вачыма, што ў нас у аду-
каваных саслоўях жанчыны непараўнана вышэй за сваіх мужоў;
вось і лавіце жыццё пасля гэтага агульнымі формамі. Справа
зусім зразумелая—мужчына ў нас не проста мужчына, а ваенны
ці цывільны; ён з дваццаці год не належыць сабе, ён заняты
справай; ваенны—вучэннямі, цывільны—праколамі, выпіскамі,
а жонкі ў гэты час, калі не займаюцца выключна саленнямі і ва-
рэннямі, чытаюць французскія раманы.

¹ Эмансіпіраваную жанчыну.

— Віншую іх. Ну і добрую, відаць, адукацыю,—уставіў славянін,—можна атрымаць у Бальзака, Сю, Дзюма, з гэтай балбатні старога чалавека, які пачынае маралізаваць ад знесілення.

— Я з вамі, бадай што, згаджуся, хоць я не гаварыў, што дамы чытаюць іменна тыя раманы, аб якіх вы гаворыце; і тут, дзіўная справа, самыя пустыя французскія раманы больш развіваюць жанчыну, чым вельмі важныя заняткі развіваюць іх мужоў, і гэта часткова таму, што лёс так стварыў француза: што-б ён ні рабіў, ён усё вучыць. Ён напіша дрэнны раман з ненатуральнымі страсямі, з дабрадзейнымі парокамі і з злчыннымі дабрадзейнасцямі, ды па дарозе—ці, вярней, таму, што гэта зусім не па дарозе—закране такія пытанні, ад якіх у вас дух зойме, ад якіх вам зробіцца страшна, а каб прагнаць страх, вы пачнеце думаць. Дапусцім, што пытанню гэтых і не вырашыце вы, але самая ўзбуджанасць мыслі ёсць свайго роду адукацыя. Вось, бачачы гэтыя адносіны жаночай адукацыі ў нас да мужчынскай, я і дзіўлюся, што няма актрыс.

— Ды што-ж вам яшчэ трэба?—запырэчыў з запальчывасцю славянін.—У нас няма актрыс, таму што занятак гэты несумяшчальны з чыстатай і скромнасцю славянскай жонкі: яна любіць маўчаць.

— Даўно-б вы казалі,—дадаў еўрапеец,—вы больш расту-мачылі, чым хацелі. Цяпер ясна, чаму ў нас актрыс няма, а танцоўшчыц вельмі многа. Але пакінем жарты. Я думаю, што ў нас таму няма актрыс, што іх прымушаюць прадстаўляць такія страці, якіх яны ніколі не падазравалі, а зусім не ад недахвату здольнасцей. Кожнае пачуццё, паўтараемае артыстам, павінна быць яму добра знаёма для таго, каб яго выразіць не карыкатурна. Кітайца у «Opium et Champagne» нічога не значыць прадставіць, але ці ёсць магчымасць, каб я добра прадставіў індыйскага браміна, апанаванага глыбокай распаччу ад таго, што ён незнарок зачэпіўся за парьпу, або баярына XVII стагоддзя, які ў прыпадку арыстакратычнага месніцтва, з point d'honneur¹ валяецца пад сталом, а яго адтуль цягнуць за ногі. Калі-б, сапраўды, у нас жанчына не існавала, як асоба, а была-б зусім паглынутая сям'ёй, тут не было-б чаго і думаць аб актрысе. У пастушскім жыцці, як і ўсюды, могуць быць страці, але не тыя, што магчымы ў драме; сляпая пакора, каварная скрытнасць, двудушнасць гэтак-жа мала прыгодны ў сапраўдную драму, як подлае забойства, як пачуццёвасць. Неадукаваная сям'я занадта няразвіта, яна сям'я, а ў драме патрэбны асобы. На щчасце такая сям'я толькі і існуе ў паданнях ды ў славянскіх марах. Але калі мы і пераступілі за плечень патрыярхальнасці, дык не дайшлі-ж зноў да той усебаковасці, каб глыбока спачуваць пражытаму, выпакутаванаму вопыту іншых. Але, я ў вас пытаюся, як выканае руская актрыса Дзеву Орлеанскую? Гэта не ў яе характары зусім. Або: як рускі акцёр пакажа гэ-

¹ З самалюбнасці.

тыя велічавыя і хмурыя, гордыя і самабытныя шэкспіраўскія тыпы, акружаючыя яго Іоана, Рычарда, Генрыхаў,—тыпы чыста англійскія? Яны для яго настолькі-ж дзіўныя, як чалавек, які нюхаў-бы вачыма і вушамі спяваў-бы песні. Фальстафа ён прадставіць хутчэй, таму што ў Фальстафу ёсць рысы, якія мы можам бачыць ва ўсякім доме, ва ўсякім павятовым горадзе...

— Але ёсць-жа агульначалавечыя страсці?

— І ёсць, і няма. Атэло быў рэўнівы па-афрыканскаму і задушыў нявінную Дэдэману, потым зарэзаўся, называючы сябе «сабакам». А ў мяне быў прыяцель, сусед па маёнтку, таксама надзвычай рэўнівы: ён пераняў раз пісьмо, пісанае да яго жонкі, і пры тым вельмі не двухсэннае; у прыпадку ярасці ён ужыў бацькаўскую выпраўленчую меру і памірыўся з жонкай. Рэўнасць—адна страсць, але ці падобна яна ў шалёным маўры і ў павучальным прыяцелю? Да некаторай ступені можна нацягнуць сябе на разуменне чужога становішча і чужой страсці, але для мастацкай ігры гэтага мала. Паверце: таксама як паэт усюды ўносіць сваё асабістае,—і чым больш верны ён сабе, чым больш адкрыты, тым вышэй яго лірызм, тым з большай сілай ён узрушае ваша сэрца,—тое самае з актёрам: чаму ён не спачувае, таго ён не выразіць альбо выразіць вучона, халодна. Вы не забывайце: ён усё-ж сябе ўводзіць у тып, створаны паэтам.

— Аб чым гэта вы так гарача прапаведуеце? — запытаўся, уваходзячы ў пакой, адзін вядомы мастак.

— Вось ужо як нельга больш дарэчы! Вырашайце нам пытанне, якое цікавіць нас; мы аднагалосна выбіраем вас непарэшным суддзёй.

— Многа гонару. У чым-жа справа?

— Па-першае, скажыце, ці бачылі вы рускую актрысу, якая ў поўнай меры адпавядала-б усім вашым патрабаванням на мастацтва?

— Якая была-б не горш за Марс, Рашэль?

— Хоць Алан і Плессі.

— Бачыў,—адказаў артыст,—бачыў вялікую рускую актрысу; толькі я ацэньваю яе без усякага параўнання; усе названыя вамі актрысы дастойныя, вялікія кожная ў сваім родзе, але як іх майстэрства адносіцца да той, што я бачыў, я не ведаю, Ведаю, што я бачыў вялікую актрысу і што яна была руская.

— У Маскве ці Пецярбургу?

— Вось задача для нашага славянiна,—падхапіў адзін з гаварыўшых.—Як вы думаеце, тэатр усё-ж больш належыць пецярбургскай эпосе, чым маскоўскай. Ну, дзе-ж яна была?

— Усё-ж, мабыць, у Маскве,—рашуча запярэчыў славянiн.

— Супакойцеся я яе бачыў ні там, ні тут, а ў адным маленькім губерньскім горадзе.

— Вы гэта, мабыць, гаворыце для арыгінальнасці, хочаце нас здзівіць эфектам?

— Можа быць. Вы прызналі мяне непарэшным суддзёй,—

ваша справа верыць. Ну, як я цяпер вам давяду, што дваццаць гадоў таму назад я бачыў вялікую актрысу, што я тады рыдаў ад «Сарокі-зладзейкі», і што ўсё гэта было ў маленькім гарадку?

— Вельмі лёгка. Раскажыце нам якія-небудзь падрабязнасці пра яе: не з неба-ж яна звалілася проста ў «Сароку-зладзейку» і не паляцела-ж разам з бессаромнай птушкай.

— Амаль што так. Але толькі гэтыя ўспаміны не радасныя для мяне, неяк вельмі ўжо цяжкія. Але калі ласка: што памятаю, раскажу. Дайце сігару.

— Вось вам *casadogés sibrey*,— сказаў еўрапеец, вымаючы з партфеля доўгую, стройную сігару, выгляд якой яскрава гаварыў, што яна належыць да вышэйшай арыстакратыі табачнага лісця.

— Вы ведаеце чалавечую слабасць: аб чым-бы чалавек ні ўспамінаў, ён пачынае заўсёды з таго, што ўспомніць самога сябе? Так і я, грэшны чалавек, папрашу ў вас дазволу пачаць з самога сябе.

— Ад душы дазваляем, ад усёй душы.

— Не ведаю ці будуць падрабязнасці аб актрысе цікавымі, а аб вас напэўна:

Parlez-nous de vous, notre grand-père,
Parlez-nous de vous!—

напяваў еўрапеец.

Усе супакоіліся, усе крыху падсунуліся, як звычайна бывае, калі рыхтуюцца слухаць. Пераказваю тут, наколькі магу, расказ мастака; вядома, запісаны, ён будзе значна горш, і таму што цяжка з усёй жывасцю пераказаць гутарку, і таму, што я не ўсё запісаў, баючыся перагрузіць артыкульчык.

Але вось яго *расказ*.

— Вы ведаеце, што я пачаў свой артыстычны шлях у скромным правінцыяльным тэатры. Справы нашага тэатра пахіснуліся; я быў ужо жанаты: трэба было думаць пра будучыню. У гэты самы час усё больш і больш пашыраліся казачныя чуткі пра тэатры князя Скалінскага ў адным губернскім горадзе. Цікаўнасць бачыць добра наладжаны тэатр, надзеі, а можа, і самалюбнасць, вельмі вабілі туды. Доўга думаць не было чаго, я запрапанаваў аднаму з таварышоў, які зусім не думаў ехаць, накіравацца разам у N, і праз тыдзень мы былі там. Князь быў вельмі багаты і пражываўся на тэатр. Вы можаце з гэтага вывесці, што тэатр быў не зусім дрэнны, у князя была руская шырата, размашыстая натура: незвычайны любіцель мастацтва, чалавек з вялікім густам, з тактам раскошы, ну, і пры гэтым, як водзіцца,—непрывычка стрымлівацца і марнатраўнасць бязмерная. За апошнія вінаваціць яго не будзем,—гэта ў нас у крыві: я небагаты мастак, і ён, багаты арыстакрат, і бедны падзён-

¹ Раскажыце нам аб сабе, дзядуня, раскажыце нам аб сабе.

шчык, які прапівае ўсё, што зарабляе, у шынку,—мы кіруемся аднымі правіламі эканоміі; розніца толькі ў лічбах.

— Мы—не эканомныя немцы,—сказаў з задавальненнем славянін.

— З гэтым нельга не згадзіцца,—дадаў еўрапеец.—Ці спыняла каго-небудзь з нас думка, што ў яго грошай мала, напрыклад, калі яму хацелася выпіць блagarоднага віна? «За яго»,—гаворыць Пушкін:

„Последний бедный лепт, бывало,
Давал я, помните ль, друзья?“

Зусім наадварот: чым менш грошай, тым больш трацім. Вы, мабыць, не забылі аднаго з нашых сяброў, які, аддаючы назад налітую шклянку дрэннага шампанскага, сказаў, што мы яшчэ не настолькі багатыя, каб піць дрэннае віно.

— Панове, мы перашкаджаем расказу. Дык калі ласка.

— Нічога. Князь чуў пра мяне раней. Калі я з'явіўся да яго, ён быў у сваёй канторы і раздаваў білеты, з глыбокім абмеркаваннем, варт ці не і якога іменна месца варты той, хто прыслаў па білет. «Вельмі рад, вельмі рад, што вы надумалі, нарэшце, наведаць наш тэатр: вы будзеце нашым дарагім госцем», і процьму прыемных слоў; мне заставалася дзякаваць і кланяцца. Князь гаварыў пра тэатр, як чалавек, што дасканала ведае і сцэну і тайну пастаноўкі. Мы асталіся, здаецца, задаволены адзін адным. У той-жа вечар я пайшоў у тэатр; не памятаю, што ставілі, але запэўняю, што гэтакую пышнасьць нам рэдка здаралася бачыць: што за дэкарацыі, што за касцюмы, якое спалучэнне ўсіх дэталей! Адным словам усё знадворнае было ў найлепшым стане, нават падрыхтаванасць актораў; але я астаўся халодным: было нешта напружанае, ненатуральнае ў манеры, як дваровыя людзі князя прадстаўлялі лордаў і прынцэс. Потым я дэбютыраваў, быў прыняты публікай як нельга лепш; князь асыпаў мяне пахваламі. Рыхтуючыся да другога дэбюгу, я пайшоў у тэатр. Давалі «Сароку-зладзейку», мне хацелася паглядзець княжаскую трупу ў драме. П'еса пачалася ўжо, калі я ўвайшоў; я шкадаваў, што спазніўся, і безуважна, не разумеючы, што робіцца на сцэне, глядзеў вакол сябе, глядзеў на правільнае размяшчэнне асоб паводле чыноў, на дзівосны збор фізіяномій, зусім адна да другой не падобных, але выражаючых адно і тое самае, на правінцыяльных паняў, стракатых, як амерыканскія птушкі, і на самога князя, які так горда, так заклапочана сядзеў у сваёй ложы. Раптам мяне здзівіў слабы жаночы голас: у ім чулася такая страшная, глыбокая пакута... Я ўсю ўвагу накіраваў на сцэну. Служанка адкупшчыка пазнала ў старым браздзягу свайго бацьку, беглага салдата... Я амаль не слухаў яе слоў, а слухаў голас. Божа мой!—думаў я.—Адкуль узаліся такія гукі ў гэтых юных грудзях? Яны не выдуманца, не набываюцца з сальфеджаў, а бываюць выпакутаваны, прыходзяць узнагародай за страшныя вопыты. Яна праводзіць бацьку да

плетня, яна стаіць перад ім так проста, задуменна; надзей мала яго выратаваць,—і калі стары ідзе ад яе, замест слоў, прызначаных у ролі, у яе вырваўся невыразны крык,—крык слабой, безабароннай істоты, на якую навалілася цяжкае, незаслужанае гора. Цяпер, праз дваццаць год, я чую гэты пакутны крык...

Ён прыпыніўся.

— Так, панове,—сказаў ён, памаўчаўшы,—гэта была вялікая руская актрыса!

Вы, мабыць, ведаеце сюжэт «Сарокі-зладзейкі», хоць па расініеўскай оперы. Страшная п'еса, пасля якой нічога-б не заставалася на душы, апрача распачы, калі-б не прыладзілі мела-драмную развязку. Анету абвінавачваюць у крадзяжу; падазрэнне мае як быццам поўнае права ўпасці на яе галаву, як яе не падазраваць?—яна бедная, яна служанка. Дык калі нарэшце, абвінавачанне акажацца несправядлівым, што за бяда? Ёй скажуць: «Ідзі, галубка, дадому; бачыш, якое шчасце, што ты невінавата!» А да якой ступені ўсё гэта разам павінна разбіць, зніштожыць знявагай кволую істоту,—гэтага расказаць не магу; для гэтага трэба было бачыць ігру Анеты, бачыць, як яна, спалоханая, ледзь жывая і зняважаная, стаяла на допыце: яе голас і выгляд былі громкім пратэстам, — пратэстам, які раздзіраў душу, выкрываў шмат недарэчнага на свеце і ў той-жа час быў змякчоны нейкай цёплай, мяккай жаночнасцю, разліваў свой характар пяшчотнай грацыі на ўсе яе рухі, на ўсе словы. Я быў здзіўлен, узрушан: гэтага я не чакаў; тым часам, п'еса развівалася, абвінавачанне ішло далей,—балы хацеў яго для пакарання непрыступнай красуні; чорныя людзі суда мільгалі па сцэне, тлумачылі так глыбокадумна, разважалі так дарэчы, — потым асудзілі нявінную Анету, і натоўп вартаўнікоў павёў яе ў турму... Так, так, вось як цяпер бачу, балы гаворыць: «Панове служывыя, завядзіце гэтую дзяўчыну ў земскую турму»—і бедная ідзе!.. Але яна спыняецца яшчэ раз. «Рышар, — гаворыць яна,—я не вінавата, ды няўжо і ты не верыш, што не вінавата!» І тут ужо пры стогне прыгнечанай жанчыны гучыць крык абурэння, той непахіснай гордасці, якая развіваецца на краі ўніжэння, пасля страты ўсіх надзей, развіваецца разам з усведамленнем сваёй годнасці і тупой безвыходнасці становішча. Памятаеце стары анекдот, як добры немец закрычаў з райка людзям забітага камандора, што шукалі Дон-Жуана: «Ён пабег направа ў завулак!»? Я ледзь не зрабіў таго самага, калі Анету павялі салдаты. Потым сцэна ў турме з балы. Распусны стары бачыць, што яна не вінавата ў зладзействе і прапануе продажам часці купіць свабоду. Няшчасная афяра вырастае, яе словы робяцца страшнымі, і нейкая глыбокая іронія твару падвойвае зневажальную сілу слоў. Я неяк выпадкова зірнуў сярод гэтай сцэны на князя; ён быў вельмі ўзрушаны, вярцеўся, пакідаў ларнет, зноў браў яго. «Як такому знаўцу не быць узрушаным гэтай ігрой! Ён, мабыць, умеў у поўнай меры цаніць такую актрысу»,

падумаў я. Ціха, з апушчанай галавой, са звязанымі рукамі ішла Анета, акружаная натоўпам салдат, пад рэзкія гукі барабана і дудкі. Яе выгляд выражаў нейкую глыбокую думу і здзіўленне. Сапраўды, уявіце сабе ўсю недарэчнасць: гэтае дзіця, слабае, ціхае са светлым чалом, нявіннае, і салдаты з песакамі, са штыхамі, і барабанами; але дзе-ж непрыяцель? А непрыяцель—гэта дзіця ў сярэдзіне іх, і яны перамогуць яго... Але яна спыняецца перад царквой, кідаецца моўчкі на калені, узнімае задумнены позірк да неба,—не дакор Праметэя, не ганаровасць Тытана ў гэтым позірку, зусім не, а так простае пытанне: «За што-ж гэта? і няўжо гэта праўда?» Яе павялі. Я рыдаў, як дзіця. Вы ведаеце паданне пра «Сароку-зладзейку»; рэчаіснасць не такая слабанервовая, як драматычныя пісьменнікі, яна ідзе да канца: Анету пакаралі смерцю. У п'есе адкрываюць, што зладзейка не яна, а сарока,—і вось Анету нясуць назад урачыста, але Анета лепш за аўтара зразумела сэнс падзеі; змучаныя грудзі яе не знайшлі радаснага гуку; бледная, знямогшая, Анета глядзела з тупым здзіўленнем на лікаванне вакол яе, з пачуццямі спадзяванняў і надзей, здаецца, яна не была знаёма. Цяжкія перажыванні, горкі вопыт падрэзалі карань, і кветка, яшчэ пахучая, схілялася, вянула; выратаваць яе нельга было... Як мне шкада было гэтую дзяўчыну!..

— Фу, божа мой,—казаў ён далей, выціраючы твар хусткай,—я такую волю даў уяўленню і ўспаміну, што, здаецца, і заілгаўся і расплакаўся; ды я не магу пра гэтыя прадметы інакш гаварыць, кожны раз захапляюся... Ну, заслона апусцілася. Як дорага я даў-бы, каб яе зноў паднялі; каб яшчэ раз глянуць на гэтае патухаючае хараство, на гэтую прыгожую пакуту. Але яе не выклікаюць. Не ўбачыць Анеты я не мог; ісці да яе, паціснуць ёй руку, моўчкі, позіркам перадаць ёй усё, што можа перадаць мастак другому, падзякаваць яе за святыя імгненні, за глыбокае хваляванне, ачышчаючае душу ад рознага хламу,—мне гэта неабходна было, як паветра. Я кінуўся за кулісы... У партэры мяне спыніў адзін любіцель тэатра; ён крычаў мне, выходзячы са свайго раду: «Але-ж Анета нядрэнная была, як вам? Вельмі нядрэнная, крышку манеры трывіяльныя». Я не адказаў яму ні слова: яго-б не пераканаў, а часу траціць не хацеў. «Куды вы?»—запытаўся ў мяне афіцыянт, што стаяў пры ўваходзе за кулісы. «Я хачу бачыць Анету; разумеш, тую актрысу, якая прадстаўляла сёння служанку».—«Без княжага дазволу нельга».—«Што ты, шаноўны, я сам артыст, пазаўчора іграў».—«Мне не было загаду вас пускаць».—«Калі ласка»,—сказаў я, выразна апусціўшы два пальцы ў кішэню жылета. «Якія вы здзіўныя,—сказаў лакей,—што-ж, мне з-за вас сваю спіну падставіць?» Я больш не настойваў і накіраваўся дадому, але я быў блізка да распачы, я быў няшчасны, і гэта — не фразы, не пустое слова... Няўжо з вас нікому не здаралася аддавацца мімаволі і бязмэтна чароўнаму ўплыву жанчыны, зусім не бліз-

кай, доўга глядзець на яе, доўга яе слухаць, сустракацца поглядам, прызвычайца да яе ўсмішкі і так ужыцца ў гэтую лятучую сімпатыю, што вы потым здзіўляецеся яе сіле, калі гэтая жанчына знікае: і вы сябе адчуваеце нейкім пакінутым, адзінокім: нейкая гаркота напаўняе душу, і ўвесь вечар сапсаваны, і вы спяшаецеся і злуеце, што ў вас у прыднім пакоі нагарэла на свечцы, і што сігара дрэнна курыцца,—усё ад таго, што сыгралі раман у паўтары гадзіны, раман з завязкай і развязкай? Калі вы ўсё гэта зазналі, то зразумеце, што адбывалася ва мне, маладым мастаку: туга па Анеце прывяла мяне ў ліхарадчны стан. Я хворы, кінуўся на ложак, я брэдзіў, спаў і не спаў, і ў абодвух выпадках вобраз няшчаснай служанкі насіўся перада мною. То яна стаіць, асуджаная, так проста, надзіва проста; вакол вар'яты,—іх называюць суддзіямі,—і мне рабілася горка; ніхто з іх не можа зразумець, што з гэтым тварам і з гэтым голасам нельга быць вінаватай. То ўзброеныя вартаўнікі вядуць са звязанымі рукамі на ўрачыстае забойства і думаюць, што робяць справу. То нясуць яе з крыкамі радасці, ёй тлумачаць, гавораць, што ўсё мінула, што яна вызвалена,—а яна знемагла, у яе няма сіл узрадавацца, яна як быццам пытаецца: «Ды што-ж было?—нічога-ж і не было!» Адным словам, тысячы варыяцый на тэму «Сарокі-зладзейкі» снавалі ў мяне ў галаве ўсю ноч.

На другі дзень раніцой, гадзін у адзінаццаць, я накіраваўся ў дом князя, з цвёрдым намерам загінуць або дабіцца аудыенцыі ў Анеты. Калі я падняўся на парадны ганак—адзін адчынены ўваход ва ўсе дамы, домікі і флігелі князя,—з'явіўся швейцар з сваім глобусам на кію. Пачаўся допыт: да каго, чаго? Я сказаў. Швейцар абвясціў мне, што без пісьмовага дазволу ад князя мяне не прапускаць.. «Ну, мецэнат рэўнівы, — падумаў я.—Але як-жа бяруць гэтыя дазволы?»—«Калі ласка ў кантору. Там кіраўнічы можа далажыць яго светласці». Швейцар пазваніў; вышаў афіцыянт і павёў мяне ў кантору. Горда разваліўшыся, перад канторкай сядзеў тоўсты кіраўнічы, і, не глядзячы на ранні час, ён паспеў ужо не толькі суняць голад, але нават і смагу. Я растлумачыў яму маю просьбу; мабыць, тоўсты пан не вельмі-б патурбаваўся для мяне, але ён ведаў, што князь хацеў заманіць мяне ў сваю трупу, і, пакідаючы сабе магчымасць рабіць мне адмовы і непрыемнасці пасля, палічыў патрэбным уступіць маёй просьбе і сам накіраваўся да князя для перагавораў аб такой важнай справе. Праз хвіліну ён вярнуўся з весткаю, што князь білет падпіса і прышле ў кантору. Мне не было куды ісці, я сеў у кут. У канторы кіпела вялікая дзейнасць. Француз-дэкарацёр прыблягаў страшэнна лаяцца з кіраўнічым і ломанай рускай моваю гаварыў зусім не рускія рэчы; ён быў раскудлачаны, у зашмальцаваным сурдуце і так горда глядзеў, як сам кіраўнічы, і вельмі лаяўся. Потым кіраўнічы загадаў паклікаць нейкага Мацюшку; прывялі маладога чалавека з завяза-

нымі рукамі, босага, у шэрым каптане з вельмі тоўстага сукна. «Ідзі к сабе!—сказаў яму грубым голасам кіраўнічы.—Ды калі другі раз асмелішся выкінуць такую штуку, я цябе не так пачастую: забылі пра Сеньку!» Босы чалавек пакланіўся, хмура паглядзеў на ўсіх і вышаў з пакоя. «Sacré peuple!»¹—прамармытаў дэкарацёр і вышаў, надзеўшы сярод пакоя капялюш. «Твар маладога чалавека мне нешта вельмі знаёмы»,—сказаў я лакею, які апынуўся каля мяне. «Ды вы-ж з ім пазаўчора ігралі». «Няўжо гэта той, што іграў лорда?» — «Той самы». — «За што гэта яго так скруцілі?»—запытаўся я, панізіўшы голас. Лакей зірнуў скося на кіраўнічага і, бачачы, што ён лічыць на шчотах, значыцца, зусім заняты, адказаў мне поўшэптам: «Запісачку перанялі дз адной акторкі; ну, гэтага ў нас недалюбліваюць: яго і загадалі на месяц пасадзіць у сібірку». «Дык гэта яго тады прыводзілі на сцэну адтуль?»—«Так, ім туды ролі пасылаюць завучваць». «Парадак даражэй за ўсё»,—адказаў я, і жаданне ісці ў княжаскую трупу пачало астываць.

Дзверы ў кантору расчыніліся з шумам, усе ўскочылі: увайшоў князь. Лакей зірнуў на мяне, — я зразумеў: гэта была просьба аб скромнасці. Князь прама падышоў да мяне і, падаючы білет, сказаў, як яму прыемна, што артыстка яго трупы заслужыла такое адабрэнне ад мяне, — вельмі пахвальна адзваўся аб ёй, страшэнна шкадаваў, што ў яе слабое здароўе, прасіў прабачэння, што мяне не пусцілі без білета... «Нічога не зробіш, парадак у нашай справе — палова поспеху; адпусці крыху лейцы,—бяда: артысты—людзі неспакойныя. Вы ведаеце, можа, што французы кажуць: лягчэй арміяй цэлай кіраваць, чым трупай актораў. Вы не злуйцеся за гэта,—дадаў ён, смеючыся, — вы так прызвычайваецеся іграць розных султанаў, вяльмож, што і за кулісамі астаюцца такія замашкі». «Князь, сказаў я,—калі французы гэта гавораць, дык таму, што яны не ведаюць арганізацыі вашай трупы і яе кіравання». «О, да вы апрача таго і ільсвец вялікі!»—сказаў князь, гроззячы пальцам, і, прыязна ўсміхнуўшыся, важна накіраваўся ў бюро, а я—да Анеты.

Пакуль я дайшоў да флігеля, дзе жыла Анета, мяне разы тры спынялі—то лакей у ліўрэі, то дворнік з барадой; білет перамог усё перашкоды, і я з хваляваннем нясмела пастукаў у паказаныя мне дзверы. Вышла дзяўчынка гадоў трынаццаці, я назваў сябе. «Калі ласка,—сказала яна,—мы вас чакаем». Яна прывяла мяне ў даволі ўтульны пакойчык, вышла ў другія дзверы; дзверы праз хвіліну адчыніліся, і жанчына, адзетая уся ў белас, ішла шпаркімі крокамі да мяне. Гэта была Анета. Яна працягнула мне абедзве рукі і сказала:

— Чым заслужыла я гэта?.. дзякую вам!..—сказала тым голасам, які ўчора так моцна ўзрушыў мяне, і раней, чым я паспеў што-небудзь адказаць, яна залілася слязімі. — Праба-

¹ «Пракляты народ!»

чайце,—шаптала яна праз слёзы перарывістым голасам,—у імя бога, прабачайце... гэта зараз пройдзе... я так узрадавалася... я слабая жанчына, даўрайце.

— Супакойцеся, што з вамі? Супакойцеся,—казаў я ёй, і мае слёзы капалі на жылет.—Калі-б я ведаў, што мае наведванне...

— Годзе. Ды што вы, як вам не грэх? пакіньце,—і яна зноў працягнула мне руку, абмочаную слязімі, а другою закрыла вочы.—Вы не можаце зразумець, колькі дабра вы мне зрабілі вашым наведваннем, гэта—добрадзеянне... Будзьце-ж выбачлівымі, пачакайце хвіліну... я крыху вып'ю вады, тады ўсё пройдзе,—і яна ўсміхнулася мне так добра і так сумна...—Мне даўно хацелася пагаварыць з мастаком, з чалавекам, якому я магла-б усё сказаць, але я не чакала такога чалавека, і раптам вы,—я вам вельмі ўдзячна. Пойдзем у пакой, тут могуць нас падслухаць; не думайце, каб я баялася,—не, далібог, не, але гэтае шпіёнства ганебнае, бруднае... і не для іх вухэй тое, што я вам хачу сказаць.

Мы ўвайшлі ў спальню; яна выпіла вады і кінулася на крэсла, паказваючы мне на другое. Дзе былі ўсе прыдуманьы мною пахвалы, дзе былі гэтыя тонкія заўвагі, якімі я хацеў пахваліцца?!.. Я глядзеў на яе праз слёзы, глядзеў, і грудзі мае ўздымаліся. Твар яе, чароўны, але ўжо змучаны, быў страшнае сказанне: у кожнай рысе яго можна было прачытаць тую споведзь, якая гучэла ў яе голасе ўчора. Да гэтых рысаў, да гэтага твару дадаваць многа не было патрэбы: некалькі ўласных імянаў, некалькі выпадковасцей, лічбаў; астатняе было выказана вельмі ясна. Велізарныя чорныя вочы блішчэлі не ўсходняй пшчотай, а неяк траурна, безнадзейна; агонь, што свяціўся ў іх, здаецца, спальваў яе. Худы і да немагчымасці стомлены твар расчырванеўся ад слёз неяк ненатуральна, сухотна; яна адкінула валасы за вуха і схіліла на руку, абапёртую на стол, сваю галаву. Чаму тут не было Кановы або Тарвальдсена? вось статуя пакуты,—пакуты ўнутранай, глыбокай! «Што за благародная, багатая натура,—думаў я,—якая так прыгожа гіне, так страшна, і так грацыёзна выражае няшчасце!..» Хвілінамі артыст перамагаў ва мне чалавека... Я захапляўся ёю, як мастацкім творам.

Тым часам яна супакоілася і гаварыла:

— Ці не праўда, якая смешная сустрэча? Ды яшчэ не канец; я вам хачу сказаць аб сабе: мне трэба выказацца; я, можа, памру, не ўбачыўшы другі раз таварыша мастака... Вы, можа, будзеце смяяцца,—не, гэта я недарэчна сказала,—смяяцца вы не будзеце. Вы занадта чалавек для гэтага: хутчэй вы палічыце мяне за вар'ятку. Сапраўды, што за жанчына, калі яна кідаецца са сваёй шчырасцю да чалавека, якога яна не ведае? Але-ж я вас ведаю, я бачыла вас на сцэне: вы—мастак.

Я ціснуў яе руку і не мог вымавіць ні слова.

— Гісторыя мая нядоўгая,—вельмі кароткая, наадварот: я не

стамлю вас; паслухайце яе хоць за тую прыемнасць, якую вам я даставіла Анетай.

— Ды гаварыце, у імя бога, гаварыце; я прагна лаўлю кожнае слова, хоць, скажу вам шчыра, я мог-бы вам сказаць вашу гісторыю, не чуўшы ні ад вас, ні ад каго іншага ні слова... Я яе ведаю.

— Вось таму я вам і скажу яе. Я не так даўно ў тутэйшай трупе. Раней я была ў другім правінцыяльным тэатры, куды меншым, куды горш наладжаным, але мне там было добра, можа таму, што я была маладая, бесклапотная, зусім глупая, жыла, не думаючы пра жыццё. Я аддалася любові да мастацтва з такім захапленнем, што ма навакольнае не звяртала ўвагі, я больш і больш жывалася з думкай, вам, мабыць, добра знаёмай,—думкаю, што я маю прызвание да сцэнічнага мастацтва; мне ўласнае сазнанне гаварыла, што я—актрыса. Я бесперапынна вывучала маё майстэрства, выхоўвала тыя слабыя здольнасці, якія знайшла ў сабе, і радасна бачыла, як цяжкасць за цяжкасцю знікае. Памешчык наш быў добры, просты, сумленны чалавек; ён паважаў мяне, цаніў мае таленты, даў мне сродкі вывучыцца па-французску, вазіў з сабою ў Італію, у Парыж, я бачыла Тальму і Марс, я пражыла поўгода ў Парыжы, і—што рабіць!— я яшчэ была вельмі маладая, калі не гадамі, дык вопытам, і вярнулася на правінцыяльны тэатрык; мне здавалася, што нейкія асаблівыя ніці абавязку звязваюць мяне з выхавальнікам. Калі-б яшчэ год!.. Ці мала што магло-б быць... Ён памёр раптоўна. З цяжкай боязню чакалі мы шэсць тыдняў; яны мінулі; ускрылі паперы, але ў іх нічога не знайшлося. Навіна гэтая аглушыла нас; пакуль мы яшчэ плакалі ды думалі, што рабіць, наша трупа перайшла ў іншыя рукі. Князь нас добра прыняў, даў добрыя памяшканні, як вы самі бачыце, нават вызначыў вялікія аклады, не сцясняючы сябе, аднак, дакладнасцю выдаты. Але гэта быў ужо не ранейшы дырэктар, добрадушны і лагодны; ён з першага разу даў адчуць усю неабсяжную розніцу паміж ім і яго гаёрамі, прызначанымі для яго ўцехі. Ён прызвычаіўся да рабалежнасці, ён працягваў сваю руку ахвотнікам цалаваць; дварэцкі і натоўп яго фаварытаў стараліся браць з яго прыклад у абыходжанні. Цяжка было на сэрцы, вельмі цяжка, але былі яшчэ і светлыя хвіліны; мяне шанавалі за талент, і я ўмела яшчэ так аддавацца мастацтву, што забывала навакольнае; мяне цешыла—самой смешна і сорамна цяпер—дасканалае наладжанне тэатра. Усё гэта мінулася, нават здаецца неймаверным, што было.

Я пачала заўважаць, што адзін з любімцаў князя звяртае на мяне асаблівую ўвагу; я зразумела гэтую ўважлівасць і ўзброілася. Князь не прызвычаіўся ад адмоў з трупы. Я рабіла выгляд, што нічога не разумею; ён палічыў за патрэбнае выказваць усё больш і больш выразна свае намеры; нарэшце, ён падаслаў да мяне свайго паверанага з рознымі абяцаннямі і ўмовамі.

Я прагнала паверанага, і на нейкі час праследаванні спыніліся. Раз позна ўвечары, вярнуўшыся з прадстаўлення, я чытала ўголас, адна, чытала новаперакладзеную з нямецкай мовы трагедыю «Каварства і каханне». Вы ведаеце, мусіць, яе? У ёй так многа блізкага для душы, так многа абурэння, папроку,— доказы недарэчнасці жыцця, якое вядуць людзі; калі чытаеш яе, быццам успамінаеш нешта роднае, блізкае, бывалае. Усе асобы гэтай п'есы пакідаюць нейкае цяжкае ўражанне: гофмаршал і лэдзі, і стары-камердынер, у якога дзеці пайшлі дабравольна ў Амерыку... і мілыя дзеці, Фердынанд і Луіза. Ведаеце, Луізу я сыграла-б,—асабліва сцэну з Вурман, дзе ён прымушае пісаць пісьмо,—калі-б можна пры вас, але князь не любіць такіх п'ес. Дык вось, я чытала «Каварства і каханне» і ўся была пад уплывам п'есы, захоплена, натхнёна ёю; раптам нехта сказаў: «Беспадобна, беспадобна!» і паклаў мне на раскрытае плячо сваю руку. Я з жахам адскочыла да сцяны: гэта быў ён.

— Што пажадана загадаць вам?—запыталася я голасам, дрыжачым ад гневу і абурэння.—Я слабая жанчына, вы гэта цяпер бачыце, але запэўняю, я магу быць і моцнай жанчынай.

— Я і гэта бачыў, адказаў я, намякаючы на некаторыя выразы ў яе расказе.

— Загадаваць няма чаго, адказаў наведвальнік, стараючыся надаць прывабны выраз свайму твару.—Хіба можна загадваць такім вочкам?!—яны павінны загадваць.

— Я глядзела прама яму ў вочы. Ён крыху збянтэжыўся, ён чакаў якога-небудзь адказу. Але ён хутка аправіўся, падышоў да мяне і сказаўшы: «Ne faites donc pas la prude¹,—не дурыся, ну, паглядзі-ж на мяне не так; іншыя за шчасце паставілі-б сабе...» і ён узяў мяне за руку; я яе вырвала.

— Вы,—сказала я,—можаце зрабіць мне многа зла, але ёсць такія годнасці і ў самай жывёлы, якіх у яе адняць нельга,—пакуль яна жывая, прынамсі. Ідзіце да іншых, ашчасліўце іх, калі вы паспелі выхаваць іх у такіх разуменнях.

— Mais elle est charmante²!—запярэчыў ён.—Як ёй да твару гэты гнеў! Ды годзе ўжо ролю іграць.

— Што вам трэба ў маім пакоі ў такі час?—сказала я суха.

— Ну, дык пойдзем у мой,—сказаў ён,—я не так груба прымаю гасцей, я куды дабрэйшы за цябе.

Ён надаў сваім вачам салодкачуллывы выгляд. Стары гэты ў гэтую хвіліну меў страшэнна агідны выгляд: з дрыжачымі губамі, з выразам... з брыдкім выразам.

— Дайце вашу руку, хадзіце сюды.

Ён, нічога не падазраючы, падаў мне руку; я падвяла яго да майго люстра, паказала яму яго твар і запыталася ў яго:

¹ «Не разыгрывайце недатрогу».

² Але яна чароўная!

— І вы думаеце, што я пайду да гэтага смешнага дзядка, да гэтага пляшывага селадона?—Я зарагатала.

Стары пабляднеў ад шаленства. У першую хвіліну ён, вырваўшы сваю руку, падняў яе і, мусіць, ударыў-бы мяне ў твар, калі-б ён больш уладаў сабою. Ён абмежаваўся грубай лаянкай і вышаў з пакоя, з крыкам:

— Я цябе навучу забывацца! Каму ты смееш гаварыць такім чынам! Ты думаеш, што ты актрыса!.. Ты прачка!

Я захлопнула за ім дзверы і кінула на падлогу сталовы ножык, які бессвядома схпіла, калі мне перашкодзілі чытаць, і потым схавала яго ў рукаў на ўсякі выпадак.

Што я адчувала, як я правяла гэтую ноч, вы можаце зразумець. Не хачу вам расказаць пра цэлы рад дробных зневажальных непрыемнасцей, які пачаўся для мяне з гэтага дня. У мяне адабралі лепшыя ролі, мяне мучылі бесперапыннай іграй у ролях, зусім чужых майму таленту; са мною ўсе нашы ўлады пачалі абыходзіцца груба, гаварылі мне «ты», не давалі мне добрых касцюмаў; не хачу расказаць, таму што ўсё пойдзе ў пахвалу князю: ён не так-бы мог абыйсціся са мною,—ён падлікатнічаў, ён мяне ўважыў ганеннямі ў той час, як ён мог пакараць розгамі. Мяне не скора-б яны дабілі толькі такімі дробязямі, мяне дабіла гэтае каханне... Я заўсёды ў ліхарадцы, сон не асвятляе мяне, пад вечар галава баліць, а раніцою я, як у азнобе. Ці дасце веры, што з таго часу амаль кожны тыдзень мне перашываюць касцюмы, і я радуся гэтаму, а разам з тым прызнаюся вам: страшна, страшна і балюча. Ды хіба не магло інакш быць?.. Відаць, што не... З таго часу, хворая, у нейкім гарачачным стане выходжу я на сцэну, і мяне асыпаюць воплескамі, не разумеючы маёй ігры. Я з таго часу іграю адну ролю,—гледачы не здагадаліся. Талент мой гасне, я раблюся ўсё больш аднабаковай; ёсць ролі, якія я іграю нядабайна, якія зрабіліся мне немагчымымі. Дык вось, усё скончана—і талент і жыццё... бывай, мастацтва, бывайце, захапленні на сцэне! Пажыву яшчэ гады два з князевымі словамі: іх трэба было-б выказаць на маёй магіле.

Яна змоўкла. Я не знайшоў ёй нічога сказаць на ўцеху. Памаўчаўшы, яна гаварыла далей:

— Месяцы два назад быў бенефіс. Прашу касцюма,—не даюць.

— У такім выпадку,—сказала я рэжысеру,—я куплю на свае грошы, што трэба і пашыю яго сабе.—Надзяю капялюш і хачу ісці ў краму.

— Не загадана нікуды пускаць без дазволу; дзе ў вас дазвол?

Я была раззлавана і пайшла ў кантору. Князь быў там; падыходжу да яго і прашу дазволу ісці ў краму.

— Незвычайны час табе назначаюць любоўнікі для спат-

жання—раніцою!—сказаў князь на неапісаную пацеху кіраўнічага і лакеяў.

Кроў кінулася мне ў галаву; мае паводзіны былі чыстымі; знявага абурыла мяне глыбока.

— Дык гэта для аховы нашай чэсці замыкаюць нас? Ну, князь, вось вам мая рука, маё слова гонару, што не міне і года як я давяду вам, што меры, вамі абраныя, недастатковыя!

Пры гэтым я вышла раней, чым ён паспеў сказаць слова. Тут яна спынілася, усхваляваная, знясіленая. Я яе прасіў супакойца, выпіць яшчэ вады, трымаў яе халодную і вільготную руку ў маёй... Яна апусціла галаву; здавалася, ёй цяжка гаварыць. Але раптам яна падняла яе, гордую і велічную, і, ясна глянуўшы на мяне, сказала:

— Я стрымала слова... Мой раман не пакінуў мне тых ціхіх, салодкіх успамінаў шчасця, захапленняў, як у іншых: у ім усё ліхарадкава, шалёна; у ім не каханне, а распач, безвыходнасць... Я вам не раскажу яго, таму што, уласна, няма чаго расказваць.

— Князь ведае?—запытаўся я.

— Мабыць, ведае; ён усё ведае... Ды я была-б у распачы, калі-б ён не ведаў. Я не баюся яго; я памру ў гэтым пакоі, а прасіцца ўжо да яго не пайду. Я і гэтае слова стрымаю. Мяне адно страшыла: памерці, не бачыўшы чалавека. Цяпер вы разумееце, што для мяне ваш прыход...

— Ды ці нельга як-небудзь?.. распараджайцеся мною

— Не; вы бачыце, як нас строга пільнуюць.

«Бедная актрыса!—думаў я.—Што за шалёны, што за злачынны чалавек сунуў цябе на гэты шлях, не падумаўшы пра лёс твой! Навошта разбудзілі цябе? Хіба для таго толькі, каб паведаміць рэч страшную, гнятучую? Спала-б душа твая ў няразвітаці, і вялікі талент, невядомы табе самой, не мучыў бы цябе; можа, часам і ўзняўся-б з дна тваёй душы незразумелы смутак, затое ён астаўся-б незразумелым».

— Пара нам развітацца,—сказала яна сумна.

— Бывайце, дзякую вам; як-бы я жадаў што-небудзь...

Яна ўсміхнулася.

— Успамінайце часам, што і ва мне... загінула вялікая руская актрыса!..

Я вышаў, заліваючыся слязмі.

— Ці ведаеш, якая радасць?—сказаў мне таварыш мой, калі я вярнуўся дадому.—Тут толькі што быў кіраўнічы князя, здзіўляўся, што ты не прыходзіў яшчэ дадому, і загадаў табе сказаць, што князь жадае цябе пакінуць на наступных умовах.

Ён з лікуючым тварам падаў мне паперу. Умовы былі найлепшыя.

— А ці ведаеш ты навіну?—адказаў я яму.—Ідучы дадому, я зайшоў да нашага фурмана і наняў тую самую тройку, якая нас сюды прывезла. Астайся, калі хочаш, а я праз гадзіну еду.

— Ды што ты, звар'яцеў?

— Не ведаю, але я тут не астануся: клімат нездаровы для мастака. А? Падумай вось, ды і паедзем на наш стары тэатр, з яго дэкарацыямі, у якіх цяжка адрозніць цяністую алею ад рэчкі, у якіх мора спакойнае, а сцены зыбаюцца. Паедзем!

— Я з ахвотай, дапраўды, вярнуўся-б,—адказаў таварыш, бестурботнейшы чалавек,—але-ж мы з голаду там памром.

— А тут ад сытасці. Голад можна вылечыць кавалкам хлеба, а кавалак хлеба, дзякуй богу, з нашым здароўем заробім. Хваробы ад сытасці не так хутка лечацца.

Таварыш задумаўся; я не хацеў яго ўгаварваць. Раптам ён зайшоўся ад смеху:

— Ха-ха-ха! еду, браток, еду! Ці ведаеш ты, што мне ў галаву прышло? Як здзівіцца Васілій Пятровіч, калі мы праз два тыдні вернемся,—вось дык здзівіцца!

Гэтая думка аб сюрпрызе зусім прымірыла майго прыяцеля з нечаканым падарожжам. Аднак, ён запытаўся:

— Ну, а кіраўнічому які адказ?

— Тут шмат думаць няма чаго: не мы будзем адказваць заўтра, калі сёння паедзем; яму скажуць: учора адправіліся назад. Вось і князю сюрпрыз такі самы, як Васілію Пятровічу.

— Сапраўды добра, тым больш добра, што ўмовы выгадныя; няхай ён ведае, што не ўсё на свеце купляецца. Зараз буду збірацца!

І ён пачаў звязваць і складаць невялікія пажыткі нашы, насьвітваючы матыў з «Каліфа Багдадскага».

Вось і ўсё. Для паўнаты дадам, што праз дзве гадзіны мы падскаквалі ў фурманцы. Мне было дрэнна, нейкая жоўчая злаба поўніла душу; я прабаваў і на дарогу глядзець, і ў бакі, і сігары курыць,—нічога не дапамагала. Ды і, як на смех, неба было шэрае, вецер халодны, далеч гублялася за балоцістымі выпарэннямі, усе віды, якімі я захапляўся, едучы сюды, былі панурныя; ці то ад таго, што я іх бачыў у адваротным парадку, ці ад чаго іншага, толькі яны мяне не весялілі. Нават раскошныя панскія дамы з паркамі і аранжэрэямі, што так горда красаваліся сярод счарнелых і поўразваленых хат, здаваліся мне панурымі.

— Што-ж сталася потым з Анетай? Бачылі вы яе?

— Не; яна памерла месяцы праз два пасля родаў. Мастак выціраў слёзы, што цяклі ў яго па шчацэ. Маладыя людзі маўчалі; ён і яны складалі прыгожую надгробную групу Анеце.

— Усё так,—сказаў, устаючы, славянін,—але чаму яна не абвянчалася ўпотаіку?..

26 студзеня 1846 г.

МІМАЕЗДАМ

Урывак

...Едучы аднойчы з вёскі ў Маскву, я спыніўся дні на два ў адным губернскім горадзе. На другую раніцу з'явілася да мяне жонка аднаго селяніна з нашай вотчыны, які гандляваў тут. Яна была ў распачы: муж яе сядзеў шосты месяц у астрозе, і да яе дашла чутка, што яго хутка пакараюць. Я распытаў аб справе; ніякай важнасці ў злачынстве яго не было.

Я ведаў некалі таварыша старшыні, найсумленнейшага чалавека ў свеце і вялікага арыгінала; накіроўваюся проста да яго ў крмінальную палату; прысутства яшчэ не пачыналася, мой старэнькі, са сваім дабрадушным тварам і сінімі акулярамі на вачах, сядзеў адзін-адзінюткі, чытаючы страшэннай таўшчыні справу. Мы з ім не бачыліся гады тры, ён узрадаваўся мне, і я яму ўзрадаваўся, не таму, каб мы адзін аднаго асабліва любілі, а таму што чалавек заўсёды радуецца, калі ўбачыць знаёмых рысы пасля доўгай адсутнасці. Я сказаў яму аб прычынах майго паяўлення. Ён загадаў падаць справу; рэзалюцыя была падрыхтавана, я папрасіў яго звярнуць увагу на некаторыя «палягчаючыя акалічнасці», ён згадзіўся ў магчымасці зменшыць пакаранне.

Падзякаваўшы яго, я не мог стрымацца, каб не сказаць яму, па-сяброўску ўзяўшы яго за руку:

— Владзімір Якаўлевіч, ну, а калі-б я не прышоў, ды не папрасіў-бы вас перачытаць справу, мужыка тады-б пакаралі больш сурова, чым трэба.

— Што рабіць, бацюхна, адказаў стары, падымаючы свае сінія акуляры на лоб,—сумленне ў мяне чыстае; я, не чытаўшы ўсёй справы, ніколі не падпішу пратакола, але, прызнаюся, як агню баюся шукаць палягчаючыя прычыны.

— Ну, вас нельга абвінаваціць ні ў спагядлівасці, ні ў асаблівым жаданні палегчыць лёс падсуднага.

— Зусім наадварот. Я дваццаць год служу ў гэтай палаце, а кожны раз, як прыдзецца падпісваць строгі прыгавор, дык мурашкі па целе прабягуць.

— Дык чаму-ж вы не любіце палягчаючых акалічнасцей?

— Вядуць далёка—вось што; дапраўды, вы цяперашнія ўсё толькі вяршкі ловіце—ну, вы-ж, мабыць, служылі там, дзе-небудзь у міністэрстве, а справы, напэўна, у рукі не бралі; вось вам яно ўсё цёмная грамата. Ці не хочаце пазаймацца ў нас у архіве, прачытайце справы хоць за два апошнія гады: у далейшым спатрэбіцца—і судавадзенне вывучыце, і людзей таксама. Тут і зразумеце, што такое адшукваць апраўданне і куды гэта вядзе.

— Дзякую за добрую прапанову, аднак раней, чым я пераседу ў ваш архіў на некалькі месяцаў,—хутчэй не прачытаеш двух полак,—растлумачце цяпер яшчэ больш незразумелую для мяне агіду вашу да палягчаючых акалічнасцей. Клопату ці што шмат, часу нехапае капацца ў кожнай справе?

— Божа, даруй за мае грахі, ды што я, бацюхна, у вашых вачах турка ці якабінец які, што ад ленасці (заўважце, якабінцаў ва ўсім абвінавачвалі раней, але выключна Владзіміру Якаўлевічу належыць гонар абвінавачання іх у ленасці) буду пагаршаць лёс няшчасных; кажу вам,—далёка павядзе.

— Воля ваша, я гатоў згадзіцца, што я незвычайна тупы чалавек, але не разумею вас.

— О... о... ох, гэтыя мне пецербургскія чыноўнікі, партфельчык гэтакі саф'янавы з залатым замочкам пад пахай, а дрэнныя дзяльцы. Ды, змілуйцеся, вазьміце якую хочаце справу, ды пачніце адшукваць палягчаючыя акалічнасці, ад аднаго да другога, ад другога да трэцяга, так нарэшце і выйдзе, што вінаватага зусім няма. Што-ж за парадкі?

— Тым лепш.

— Дык гэта па-вашаму за ўсё па галоўцы гладзіць. Гэта дзе-небудзь у Філадэльфіі добра, дзе людзі адзін аднаго ядуць, як-жа ў добраўпарадкаваным грамадстве вінаватага не пакараць?

— Ды які-ж ён вінаваты, калі вы самі знойдзеце яму апраўданне?

— Ну, ды гэтак і кожнага апраўдаеш, калі даць волю мудраванням. Мяне хіба на гэта тут пасадзілі? Я старога складу чалавек, мая справа—літаральнае выкананне, ды і так нядобра—ну, як-жа, бачыш, што чалавек украў. Злодзей ёсць, а тут пачнецца... ды ён ад голаду ўкраў, ды маці хворая, ды бацька памёр, калі яму было тры гады, ён жабраком з таго часу хадзіў, прызвычаіўся брадзяжнічаць... І канца няма; так злодзея і пакінуць без пакарання? Не, бацюхна, уласнае сазнанне ёсць, доказы ёсць—прашу не крыўдзіцца, пятнаццаты том збору законаў, ды артыкульчык. Вось таму гэтыя палягчаючыя акалічнасці для мяне нож востры, перашкаджаюць выразнаму разуменню справы. Цяпер я, ведаеце, напрактыкаваўся і прызвычаіўся, а бывала спачатку, далібог, замучыўся—такі дрэнны характар. Уночы прыдзе справа ў галаву, пачнеш успамінаць, разважаць—не вінаваты, ды і годзе, як на смех заснуць не дае; здаецца, чаго тут

непакоіцца—гэта-ж табе не сваяк ці друг, так—брадзяга, паганец беглы... а вось-жа ўсё сэрца крывёю абліваецца. Апраўдай гэтага, апраўдай другога, а там трэцяга... на што-ж гэта падобна? Я сябе на службе не запляміў, чэснае імя хачу да магілы захаваць. Што-ж начальства скажа, усё апраўдвае, нібы дурань які-небудзь, і самому сорамна. Я думаў, думаў, ды і кінуў шукаць палягчаючых прычын. Наша служба складаная, не то што ў грамадзянскай палаце—даверанасць засведчыў, купчую зрабіў, духоўную зацвердзіў, адпускную змацаваў, ды і спі спакойна. А тут падумаеш, такі то Ерамей, што вось два тыдні таму назад тут стаяў, гаварыў, а ідзе цяпер па Владзімірскай, такая то Акуліна ідзе таксама, да і ведаецца таго... на нагах... ну, і зробіцца шкада. Разумеецца цяпер?

— Разумею, разумею, дабрэйшы і шаноўнейшы Владзімір Якаўлевіч. Бывайце, гэтай гутаркі я не забуду.

— Калі ласка, бацюхна, па Піцэру там не раскажвай такога глупства, ну, што скажа міністр або асоба якая—«баба, а не таварыш старшыні».

— О, не, не, будзьце ўпэўнены—янаогул з асобамі ні аб чым не гавару.

Масква, май 1846.

АБАВЯЗАК ПЕРШ ЗА ЎСЁ

Аповесць

„Я лічыў-бы сябе злачынным, калі-б не выканаў і ў гэты бягучы год свяшчэннага абавязку майго і не прынёс-бы вашаму прэвасхадзіцельству найшчырэйшага павіншавання з надыходзячым высокаўрачыстым святам“.

І. ЗА ВАРОТАМІ

Сыну Міхаіла Сцяпанавіча Сталыгіна было гадоў чатырнаццаць... але з гэтага пачаць немагчыма; для таго, каб гаварыць пра сына, трэба спазнаць бацьку, трэба колькі-небудзь спазнаць шаноўную і доблесную сям'ю Сталыгіных. Мне нават хацелася-б грунтоўна пазнаёміць чытачоў маіх з ёю, але не ведаю, як лепш узяцца.

Мне прыходзіла ў галаву пачаць з гістарычных паданняў іх славітага роду. Я хацеў злёгка ўспамянуць, як Трыфон Сталыгін паспеў за два тыдні тры разы прысягнуць, раз Владзіславу, раз Тушынскаму злодзею, раз не памятаю каму—і ўсім здрадзіў; я хацеў апісаць іх багатыя маёнткі, іх сёлы, у якіх цэрквы былі пышна ўпрыгожаны набожнымі і смірэннымі прынашэннямі памешчыкаў, як відаць не настолькі смірэнных у свецкіх адносінах, што даводзілі поўразваленыя, пахілыя, дрэнна пакрытыя і падпёртыя каламі хаты; але, баючыся стаміць увагу вашу, я скромна рашаюся пачаць не далей як за варотамі вялікага маскоўскага дома Міхаіла Сцяпанавіча Сталыгіна, што на Яўзе.

Агарожа каля дома каменная, вароты з тоўстага дрэва, з аднаго боку калітка праходная, з другога глухая, для сіметрыі, у ёй устаўлена дошка, на дошцы сядзіць абшарпаны стары, відаць, жабрак.

Стары гэты, аднак, не быў жабраком, а дворнікам Міхаіла Сцяпанавіча.

Пяцьдзесят другі год пайшоў з таго часу, як прыгожы русавалосы юнак Ефімка вышаў першы раз за гэтыя вароты з мятлою ў руках і горкімі слязамі на вачах. Дзядзька Міхаіла Сцяпанавіча, аб'язджаючы свае маёнткі, прывёз яго з Сімбірска,

не таму што яму асабліва патрэбен быў хлопчык, а так, яму падабаўся добры выгляд Ефімкі, ён і рашыўся наладзіць яго лёс. Наладзіў ён яго грунтоўна, як бачыце. Ефімка меў юнаком, меў з зачаткамі вусоў, меў з шырокай барадой, меў з сівізнай, меў зусім сівы і цяпер мяце з пажоўклай барадой, з нагамі, якія падгінаюцца, з вачамі, якія дрэнна бачаць. Адно захаваў ён ад юнацтва—назву Ефімкі; але, яшчэ больш як гэтая патрыярхальная назва, дзівіла тое, што ён сапраўды не развіўся ў Ефімы. Па меры таго як ён звыкаўся са сваім адзінокім жыццём, па меры таго як страсць да двара і да вуліцы ў яго рабілася мацнейшай і даходзіла да таго, што ён уставаў разы два-тры ўночы і аглядаў двор з дапытлівай цікаўнасцю сабакі, не глядзячы на тое, што вароты былі замкнёны і два сапраўдных сабакі спущаны з ланцуга,—у ім прападала і жвавасць і вольнасць, кола яго паняццяў рабілася ўсё больш вузкім, думкі ўсё больш цьмянымі і невыразнымі. Раз, гадоў за дваццаць да нашага расказа, яму прышоў у галаву дур—жаніцца з фурманавай дачкой; яна была і не супроць, але пан сказаў, што гэта глупства, што ён звар'яцеў, навошта яму жаніцца,—на тым справа і скончылася. Ефімка патужыў, нікому не гаварыў пра гэта ні слова і пачаў папіваць. Пад старасць ён зрабіўся спакойным, ціхім зверам, які пакутваў ад холаду і ад болю ў паясніцы, весяліўся ад сівах і нюхальнага табаку, які яму даваў суседні крамнік за тое, каб ён меў вуліцу перад крамкай. Іншых моцных страстей у яго не было, калі мы не палічым за страць яго безумоўнай паслужмянасці ўсім, хто хацеў загадваць, і бязмежнага страху перад Міхайлам Сцяпанавічам.

Нельга сказаць, каб зносіны Ефімкі з Міхайлам Сцяпанавічам былі асабліва частымі або важнымі; яны абмяжоўваліся строгімі вымовамі, спалучанымі з суровымі пагрозамі за тое, што маставая псуецца, за тое, што тратуарныя слупы гніюць, за тое, што за іх чапляюцца вазы і санкі; Ефімка адчуваў сваю віну і з уздыхам успамінаў тыя шчаслівыя часы, калі вуліц не брукавалі і тратуараў не папраўлялі па вельмі простае прычыне, таму што іх не было.

Зносіны іншага характару, больш прыемныя і ўрачыстыя, паўтараліся кожны год адзін раз. На вялкідзень уся дворня прыходзіла хрыстосавацца з панам. Прычым Міхайла Сцяпанавіч, звычайна пануры і злосны, мяняў гнеў на міласць і дарыў сваіх слуг ласкавым словам,—часткова дзеля папярэджання іншых падарункаў. «А памятаеш,—казаў штогод Міхайла Сцяпанавіч Ефімку, абціраючы губы пасля хрыстосавання,—памятаеш, як ты мяне вазіў на саначках і рабіў снегавую гару?» Сэрца скакала ад радасці ў старога пры гэтых словах, і ён спяшаўся адказаць: «Як-жа, бацюхна, кармілец ты наш, мне хіба не памятаць, яно-ж бо яшчэ за пакойным дзядзечкам вашай міласці, за Львом Сцяпанавічам было, памятаю, вось нібы

ўчора».—«Ну, яно ўчора ні ўчора,—адказваў Міхайла Сцяпанавіч, усміхаючыся,—а ўжо мусіць пяты дзесятак ёсць. Глядзі-ж, Ефімка, свята святам, а вуліцу мяці, ды п'яных многа цяпер бадзяецца, дык ты, як сцямнее, вароты і замкні. Што, ці не крадуць бульжнік?»—«Як вока сваё пільную, бацюхна, і ўночы выходжу раз-другі паглядзець»,—адказаў дворнік, і пан даваў знак, каб ён ішоў з чырвоным яйкам, даным яму на абмен.

Гэтай перыядычнай гутаркай абмяжоўваліся асабістыя зносіны двух равеснікаў, якія жылі гадоў пяці-дзесят пад адным дахам. Ефімка бываў вельмі задаволены арыстакратычнымі ўспамінамі і звычайна ўвечары ў першае свята, не зусім цяв-розы, расказваў каму-небудзь у бруднай і душнай каморцы фурманаў, як была справа, дадаючы: «гэта-ж падумаць толькі, якая памяць у Міхайла Сцяпанавіча, памятае, што—а гэта-ж чыстая праўда, бывала, мяне запражэ ў саначкі, а я важу, а ён толькі, бач, пужкай паганяе—далібог—а колькі гадоў, паду-маеш»,—і ён, ківаючы галавою, развязваў анучы і засыпаў на печы, падклаўшы сваю світку (паспеші ён яшчэ не паспеш на быць у поўвека), думаючы, мабыць, аб марнасці жыцця чалавечага і аб трываласці некаторых грамадскіх станаў, напрыклад, дворнікаў.

Дык вось, Ефімка сядзеў ля варот. Спачатку ён павольна, больш дзеля прыемнасці, чым для карысці, падганяў брудную ваду ў раўчакі мятлюю, потым панюхаў табаку, пасядзеў, паглядзеў і задрымаў. Мабыць, ён досыць доўга праспаў-бы, у кампаніі дворнага сабакі плебейскага паходжання, чорнага з белымі плямамі, доўгаю жорсткаю поўсцю і згрызеным вухам,—часткі якога ён прыўзнімаў паасобна, каб зганяць мух, калі-б іх абодвух не разбудзіла жанчына сярэдніх год.

Жанчына гэтая, старанна захутаная, у капелюшыку з апушчаным вуалем, даўно паказалася на вуліцы; яна павольна ішла па процілегламу тратуару і з неспакойнай увагай глядзела, што робіцца на дварэ Сталыгіна. На дварэ ўсё было ціха, казачок у сеньях трушчыў арэхі, фурман каля стайні чысціў хамут і курыў з малюсеўскага цыбука, аднак, і гэтага даволі было, каб адпужнуць яе; яна прайшла міма і праз чвэрць гадзіны з'явілася на тым тратуары, на якім спаў Ефім. Сабака забурчэў было, але раптам кінуўся з усімі сабачымі выяўленнямі радасці да жанчыны, яна спалохалася яго ласкі і адышлася як мага хутчэй. Агледзеўшы яшчэ раз, што робіцца на дварэ, яна адважылася падыйсці да Ефіма і назваць яго.

«Га, прамармытаў Ефім,—чаго вам?» Ён не быў такі шчаслівы, як яго прыяцель з раздвоеным вухам, і не пазнаў, хто з імі гаворыць. «Ефімушка,—казала незнаёмка,—пакліч сюды Кірылаўну». «Настасю Кірылаўну, а нашто вам яе?» запытаўся дворнік, чагосьці запінаючыся.—«Ды хіба-ж ты мяне не пазнаеш?»—«Ах ты, маці, прасвятая багародзіца,—адказаў стары і ўскочыў

з лаўкі,—вочы якія сталі, матухна... і каго гэта я не спазнаў, даруйце, матухна, з розуму выжыў пад старасць, дык ужо нікуды не варты».

— «Чуеш, Ефім, мне няма часу, калі можна, пакліч Настасю».— «Чую, матухна, чую, чаму-ж нельга,—яно ўсё можна, я зараз-жа для цябе збегаў-бы,—але-ж, маці ты мая родная»,— і стары чухаў пажоўкля валасы свае,— «ды як-бы, значыцца, Ціт Трафімавіч не дазнаўся?»— Жанчына глядзела на яго з жаласцю і маўчала; стары казаў:— «Баюся, ох, баюся, матухна; косці старыя, гады якія, а гэта-ж у нас фурман Ненпадзіст, не дай божа, якая цяжкая рука, так на стайні богу душу і аддасі, хрысціянскага звычайу не выканаеш».

Стары яшчэ не скончыў сваёй гаворкі, як з варот выскачыла бабулька, хударлявая, падслепаватая, уся ў маршчынах, з сівымі валасамі. «Ах, матухна, зрабіце ласку, не слухайце, што вам стары сыч гэты напявае, хадзіце да мяне, я правяду вас,—я-ж з акна, матухна, пазнала, хаду вашу пазнала, так сэрца і забілася, ах, моў, наша пані ідзе, шапчу я сама сабе, ды і на палавіну да Анатоля Міхайлавіча бягу, а тут сустраўся казачок Ванюшка, паганы ў нас такі шпіёншкі агідны: што, запыталася я, пан спіць?—Спіць яшчэ,—каб яму тут, дапраўды, не пры вас будзе казана».

Усё гэта яна так шпарка гаварыла з такой рухлівай мімікай, што Мар'я Валер'янаўна не паспела адкрыць рота і, нарэшце ўжо толькі, перапыніла яе пытаннем: «Настасюшка, ды ці здаровы-ж ён?» «Нічога, матухна, ну толькі хударлявенькі такі. Бо якое-ж і жыццё яго! Аспід гэты наш на тое-ж і ўзяў іх, каб было над кім зло спаганяць, чалавеканенавіснік, іржа, якая, на што ўжо жалеза, і тое поедам есць. У Натоль-жа Міхайлавіча, ведаеце-ж, панічка, які нораў, увесь у матульку, не тое, што наша халопская справа, выйдзеш за дзверы, ды самога аблаеш удвая, даруй божа, ну, а яны ўсё да сэрца прымаюць». Мар'я Валер'янаўна хуценька выцерла слязу і шагнула: «Пойдзем-жа, Настасюшка».

Настася строга-строга наказала Ефімку, калі Ціт падашле казачка запытацца, з кім яна гаварыла за варотамі і з кім увайшла, сказаць: з партніхай, моў, з Ольгай Пятроўнай, што жыве ля Пакроўскіх варот. Пасля гэтага яна павяла Мар'ю Валер'янаўну праз двор на задні ганак, потым цёмнай лесніцай, якую бадай ці мялі калі-небудзь пасля пабудовы дома. Лесніца гэтая ішла ў маленькую каморку, вызначаную Настасі: гэтая каморка была мэтай яе жаданняў, прадмет дамаганняў яе на працягу пятнаццаці год. Ні ў каго ў доме не было асобнага пакоя, апрача як у Ціта. Міхайла Сцяпанавіч, нарэшце, дазволіў заняць яго, з умоваю не лічыць яго сваім, ніколі ў ім не сядзець, а так пакуль што пакласці свае манаткі. У гэтым маленькім пакоі стаяў невялікі драўляны стол, сцямнелы ад часу, на ім стаяў па-

крыты ручніком самавар, побач чайнік і два перавернутых кубкі. На сцяне віселі дзве галоўкі, намаляваныя чорным алоўкам; адна паказвала звар'яцелую жанчыну, якая глядзела з карціны страшна вылупіўшы вочы, замест валасоў у яе былі чэрві—трэба думаць, што мэта была паказаць Медузу. Другая паказвала нейкага жандара ў касцы, які, мусіць, выходзіў з вады, мяркуючы па голаму плячу, твар у яго быў агідна правільны, нос нахштальт іянійскай калоны, перавернутаі валютамі ўніз, галаву ён трымаў зусім на бок; зразумела, гэты жандар быў Александр Македонскі.

Але перад гэтымі карцінамі, нарысаванымі дзіцячай рукой, спынілася Мар'я Валер'янаўна і не магла больш стрымлівацца. Яна закрыла вочы хусткай, і Настася плакала ад шчырага сэрца, прыгаварваючы: «Ды гэта-ж ён, мой галубочак, на імяніны падараваў».

— Ну, як хто ўвойдзе сюды, Настасюшка, што тады рабіць?

— Калі ласка, не турбуйцеся, матухна, фіскала гэтага нашага дома няма. Бачыш, стараста прыехаў, ды абоз з дрвамі, ці што, прышоў, дык ён і пайшоў у шынок прымаць; самы шкодны чалавек і хцівы, ніякага сораму не мае, чаю пары дзве вып'е з французскай гарэлкай як мае быць, ды запатрабуе бутэльку белага, рыбы, ікры; як чэрава трывае, нябось сёмы дзесятак жыве, дык яшчэ што, матухна, гэтакі бессаромны і сына свайго прывядзе, і таго частуй. Ну, але ён трапіць яшчэ пад чырвоную шапку, сын гэты, азарнік. Пакуль стары сабака жыве, дык усё шыта і крыта, а як бог душу возьме, мы ўсё выведзем: і як сіленькая ў фурмана прапала...

Доўгая прамова іп Titum¹ засталася няскончанаю. Малады чалавек гадоў трынаццаці, стройны, мілы і бледны ад унутранага руху, кінуўся, не кажучы ні слова, на шыю Мар'і Валер'янаўны і схваў галаву на яе грудзях; яна гладзіла яго валасы, смяялася, плакала, цалавала яго. «Ну, прывёў-жа бог, прывёў-жа бог,—казала яна.—Ды дай-жа паглядзець на цябе...»—І яна ўглядалася доўга, з тым замілаваннем, адданым, святым, з якім можа глядзець адна любоў маці. Яна была шчаслівая, ён такі слаўны, рысы яго твару такія нявінна чыстыя і адкрытыя, яна малілася на яго. «Дружок ты мой, які ты хударлявенькі,—казала яна яму,—ці здароў-жа ты?» «Я здароў, матуленька,—адказваў малады чалавек.—Я толькі баюся, што татка даведаецца, запытаецца ў мяне?»

— І, бацюхна,—умяшалася няня,—што гэта, такі ўжо разумнік і не ўмеецца адказаць як след. Праўду сказаць, гэта толькі

¹ Супроць Ціта.

ваш татка думае, што яго ў свеце ніхто не ашукае, а яго ўся дворня ашуквае.

Малады чалавек не адказаў, але зрабіў рух, які робяць усе нервовыя людзі, калі нож рыпіць па талерцы.

II. ДЗЯДЗЕЧКА ЛЕЎ СЦЯПАНАВІЧ

Здаецца, што і добра я пачаў маё апавяданне, а зноў прыходзіцца адступіць, далёка адступіць, інакш не растлумачыш сцэны, што адбывалася ў маленькім пакоіку Настасі.

Пачнемце там, дзе канчаюцца ўспаміны Ефімкі; ён вазіў маладога пана на саначках пры жыцці «дзядзечкі». Дзядзечка Леў Сцяпанавіч ужо таму заслугоўвае, каб пачаць з яго, што, не гледзячы на ўсю патрыярхальную дзікасць сваю, ён першы ручны прадстаўнік Сталыгіных. Гэтым ён абавязаны сляпой любові бацькоў да яго меншага брата. Сцёпушку ніколі-б не адважыліся яны накіраваць на службу, аддаць у чужыя рукі; Лёвушку, наадварот, бацькі не шкадавалі, і як толькі ён скончыў курс свайго выхавання, гэта значыць навучыўся чытаць па-руску і пісаць наперакор усім правілам арфаграфіі, яго адправілі ў Пецербург. Паслужыўшы гадоў дзесяць у гвардыі, ён перайшоў у грамадзянскую службу, быў саветнікам, быў пасля прэзідэнтам нейкай калегіі і ў вялікай блізкасці з кімсьці з врэменшчыкаў. Патрон яго, які доўга умеў спрытна трымацца ў сіле ў класічны час падзенняў і поспехаў, увацарэнняў і звяржэнняў, пасля Петра I і да Екацерыны II, страціў, нарэшце, роўнавагу і знік у сваіх маларасійскіх вотчынах. Памочнік і стаўленік яго, Леў Сцяпанавіч, вельмі мудра і ў час паспеў аддзяліць свой лёс ад лёсу патрона, вельмі мудра паспеў жаніцца з пляменніцай другога врэменшчыка, якую той не ведаў куды падзець і, нарэшце, што мудрай за ўсё гэтае разам, Леў Сцяпанавіч, атрымаўшы анненскую кавалерыю, вышаў у адстаўку і накіраваўся ў Маскву для наладжання маёнтка, паважаемы ўсімі як сумленны, добры, салідны і спраўны чалавек.

Не трэба думаць, каб ён удаліўся з-за адной толькі выгады, ці дыпламаты; прычына гэтакая-ж сільная клікала яго вярнуцца да больш роднага асяроддзя. У Пецербургу, не гледзячы на службовыя поспехі, яму ўсё было неяк няёмка, нібы ў гасцях; яму захацелася спакою ў пачэсным раздоллі памешчыцкага жыцця, захацелася пажыць на сваёй волі; бацькі яго даўно памерлі, Сцёпушка аддзяліўся, маёнтка, што дастаўся Льву Сцяпанавічу, быў адзін з найбагацейшых пад Масквою, вёрст за сотню па Мажайцы ад горада. Як-жа не ехаць было яму ў свае бярозавыя і ліпавыя гаі, у свой стары бацькаўскі дом, дзе ліслівая дворня і спалоханае сяло гатова было яго спаткаць дрыжучы ад страху, пакланіцца яму ў зямлю і падыйсці да ручкі.

У Маскве ён застаўся нядоўга, пачаў узводзіць на Яўзе,

замест драўлянага дома, каменны палац і паехаў у Ліпаўку, зрэдку наезджаючы прыгледзець за будоўляй. За гаспадарку Леў Сцяпанавіч узяўся старанна; ён і на службе свайго маёнтка не расстроіў, а, наадварот, да радавой тысячы душ прыкупіў тысячы паўтары; але цяпер, не ўваходзячы ў аграрнамічны разважанні, ён разам зрабіўся спраўным памешчыкам, з той кемлівасцю, з якою з лейб-гвардыі капітанаў стаў у год часу спраўным саветнікам. Падвоіўшы даходы, ён палепшыў становішча сялян. Ён і хлебам дапаможа, і аўса на сяўбу дасць, і карову або каня дасць на замен паўшай, ну, але-ж пасля ўжо сцеражыся. Раптам ніхто не думае, не чакае, пан са старастам і з дзесяцкімі на двор. «Гэй ты, Акулька, пакажы свае гаршкі для малака»,—не вымыты—тут бабе і расправа. «А ты, Нефед, пакажы саху, ды і барану, выведзі каня свайго»,—адным словам, навучаў іх, як неразумных дзяцей, і мужычкі расказвалі доўга пасля яго смерці «аб парадках старога пана», дадаючы: «дапраўды, бывала, спуску не дае, ну, а толькі разумнік быў, усю ведаў нашу сялянскую справу дасканала і невінаватага не зачэпіць; гэта значыць настаўнік быў».

Дваровых ён трымаў незлічонае мноства, у яго былі хлопчыкі, якія выключна ўжываліся ўдзень на тое, каб чысціць клеткі салаўёў, а ўночы хадзіць па дварэ, каб сабакі не брахалі каля панскага дома. У яго былі дзяўчынкі, прызначэнне якіх усё заключалася ў тым, каб зімою сціраць ваду з падваконіц, а летам насіць вугалле і тазікі для варэння. Нельга сказаць, каб такая колькасць прыслугі выклікала ў яго асабліва важныя траты; усё, пачынаючы з самых людзей, было хатняе, жыта і грэчка, гарох і капуста, і не адзін корм... памрэ карова, вырабляць скуру, шавец зробіць краўцу боты ў той час, як кравец яму кроіць куртку з хатняга сукна колеру марэнго-клер і шырокія панталоны з нябеленага палатна, якім былі абкладзены рабочыя бабы. Прытым у Льва Сцяпанавіча быў неад'емны талент выхоўваць дворню, талент, зусім утрачаны ў наш час; ён надаваў з юнацкіх гадоў такога страху, што нават яго фаварыт і часткаю лазутчык, камердынер Ціт Трафімаў, гразы ўсёй дворні, які не заўсёды звяртаў увагу на загады пані, прызнаваўся ў хвіліны шчырасці і сардэчных гутарак, што ні разу не ўваходзіў у спальню пана без асаблівага пачуцця страху, асабліва раніцою, не ведаючы ў якім настроі Леў Сцяпанавіч. Дзівіцца няма чаму. Выгады і пашана панскага фавера зусім недарма даставаліся Ціту, асабліва таму, што ён часта пападаўся на вочы. Леў Сцяпанавіч быў чалавек характарны, стрымліваць сябе не лічыў патрэбным, і, калі раніцою ён выходзіў да чаю з чырвонымі вачыма, сама Марфа Пятроўна доўга не адважвалася пачаць гутарку. У гэтыя «характарныя» хвіліны здорава даставалася Ціту—паб'е яго, бывала, ды і пашле да пані, «ідзі, кажа, пакажы ёй сваю абразіну і скажы, вось, бач, як дурняў

вучаць, людзей робяць са скатоў». Для Марфы Пятроўны, у яе нудным і аднастойным жыцці, падобныя выпадкі служылі забавай, нават яна знаходзіла пэўнае задавальненне ва ўніжэнні ганарыстага і высокамернага Ціта.

Сапраўды, забаў у яе жыцці было мала, асабліва свецкіх. Дзяцей ім бог не даў. Прабавала яна і варажыць, і загаварвацца, і піць усякую дрэнь, і да Тройца-Сергія хадзіла пехатою, і Цітаву сястру пасылала ў Кіева-Пячорскую лаўру, адкуль яна ёй прынесла пярсцёначак з ракі Варвары-мучаніцы, але дзяцей усё не было. Нельга сказаць, каб Леў Сцяпанавіч асабліва быў з прычыны гэтага няшчасны, аднак, ён злаваўся за гэта, як за непарадак, і папракаў у хвіліны прыкрасці сваю жонку досыць арыгінальным спосабам, кажучы: «Мяне жонкаю бог надарыў дурней за таракана; што такое таракан,—нечысьць, а дзяцей выводзіць». Пры гэтым відаць было гордае ўсведамленне, што ён са свайго боку сябе ў гэтым не вінаваціць—ды, і сапраўды, без абурваючай несправядлівасці цяжка было вінаваціць Льва Сцяпанавіча, узяўшы пад увагу хоць-бы адно дзівоснае падабенства да яго кухаравых дзяцей. Галоўнае, што злавала Льва Сцяпанавіча, гэта адсутнасць мэты ў гаспадарцы і наладжванні маёнтка. «Я,—казаў ён,—і дзень і ноч клапачуся, і ворыва падвоіў, і парадак завёў, і лес берагу, і грошай не трачу; а падумаю—на што, сам не ведаю; нібы кіраўнічы братавага сына, а той возьме ўсё, ды дзякуй не скажа, я яго ведаю, у матку пашоў, баба бестыя была, і ў ім хамскай крыві досыць. Яно вядома, гэта мой абавязак, на тое я і пастаўлены богам у памешчыкі, каб гаспадарыць, на тым свеце з мяне запатрабуецца; усё-ж лепш, калі-б быў сапраўдны наследнік!»

І Леў Сцяпанавіч сумна качаў галавою, седзячы на жорсткім крэсле, абцягнутым чорнай скурай, прыбітай меднымі цвічкамі. Марфа Пятроўна горка плакала ад падобных гутарак і за свецкія нягоды звярталася да духоўных суцяшэнняў.

Каля самага панскага дома турботамі Льва Сцяпанавіча была пабудавана каменная царква на тры прыдзелы. Спальня выходзіла вокнамі да званіцы; пры першым звоне Марфа Пятроўна паспешна адзявалася і з'яўлялася раней за ўсіх у храм божы. Леў Сцяпанавіч прыходзіў пазней і то ў вялікія святы і ў нядзелі. Марфа-ж Пятроўна з'яўлялася пры ўсіх богаслужэннях, на пахаваннях, хрэсьбінах, шлюбах. Леў Сцяпанавіч становіўся наперадзе, падпяваў клірасу і дбайным вокам глядзеў за парадкам, сам круціў за вушы свавольных хлапчукоў і праз старасту паказваў, калі трэба было хрысціцца і калі адбіваць зямныя паклоны. Ён быў любіцель і знаўца богаслужэння. Ён сабе ў дом заклікаў маладога дыякана і месяцы тры штодзень вучыў хадзіць і рабіць возглас, паднімаючы арар з поўабаротам на амвоне; дыякан, сапраўды, так удала рабіў возглас і поўабарота, што мажайскія купцы прыязджалі любаватца і рабілі

ывад, што іерадыякан Савіна манастыра шмат уступае ліпаўскаму.

Манастыр гэты быў вёрст за трыццаць ад сядзібы Льва Сцяпанавіча. Ён заўсёды пасылаў туды не столькі багатыя, колькі пастаянныя прынашэнні—вазоў дзесяць леташняга і крыху згарэўшага сена, авёс, нягодны на насенне, сырыя і счарнелыя дровы. Марфа Пятроўна са свайго боку рабіла прынашэнні таксама больш каштоўныя шчырасцю, як чым-небудзь іншым; яна пасылала ў манастыр ружовую і мятную ваду, мураўіны спірт, сушаную маліну (манахі, не ведаючы, што з ёю рабіць, настаівалі яе пенным віном), некалькі слоікаў грыбоў у воцаце, спрытна складзеных, так што з якога боку ні паглядзіш, усё відаць адны баравікі, а як лыжкай ні возьмеш, усё вымеш або бярозавік або масляк. Манахі часам наведвалі набожны дом богапрыбежнага памешчыка і заўсёды знаходзілі прыветны прыём Марфы Пятроўны, якая любіла іх і неяк баялася.

Іншых гасцей амаль ніколі не было ў Сталыгіных. Апрача іх дваіх, яшчэ жылі ў іх дзядзька Марфы Пятроўны са сваёй жонкай. Ехаўшы з Пецербурга, Леў Сцяпанавіч запрасіў да сябе дзядзьку сваёй жонкі, не галоўнага, а так, дзядзьку-старога, акантужанага ў галаву ў часе турэцкай кампаніі, у выніку чаго ён страціў памяць, розум і вочы. Сапраўдны дзядзька, не ведаючы куды яго падзець, намякнуў Льву Сцяпанавічу, які тады хоць ужо і быў у адстаўцы, але ўсё-ж такі не адважваўся запрэчыць асобе. Сляпы стары быў жанаты з маладосці і, не глядзячы на вялікі рымскі нос і на велізарныя арліныя вочы, мела зусім ціхі, пакорлівы характар. Яе Сталыгін скарыстоўваў на прыём талек, палатна, арэха, на чыстку ягад, сушэнне траў, гатаванне грыбоў; Марфа Пятроўна, прымаючы сваякоў, была ўпэўнена, што гэтым загладзіць усе свае грахі, а, можа, зробіць даступнаю і сваю малітву аб падараванні дзяцей. Абыходжанне, што ўстанавілася паміж гаспадарамі і гасцямі, было простае, патрыярхальнае. Марфа Пятроўна называла старога дзядзькам, але жонку яго не толькі не называла цёткай, але гаварыла ёй «ты» і ў некаторых выпадках дазваляла цалаваць сабе руку. Леў Сцяпанавіч гаварыў абодвум «ты» і абыходзіўся з імі так, як трэба абыходзіцца з людзьмі, цалкам залежачымі ад нас—з халоднай пагардай і са зняважлівым выказваннем сваёй перавагі. Ён іх ігнараваў, як мэблю або рэч не вельмі патрэбную, але да якой ён прывычаўся.

Раніцу сляпы звычайна праводзіў у сваім пакоі ў флігелі, дзе курьё сушанае вшнёвае лісце, перамешанае з венгерскімі карашкамі. А першай гадзіне дзеўка, прыстаўленая да яго, надзявала на яго доўгі сіні сурдут, завязвала белы гальштук і прыводзіла ў сталовую. Тут ён чакаў, седзячы ў кутку, урачыстага

выхаду Льва Сцяпанавіча. Гора бывала старому, калі ён спозніцца, тут пападала не толькі яму, але і Таньцы, што служыла пры ім карнаком, і малдаванцы. Старому завязвалі на шыю сурвэтку і садзілі яго за стол, дзе ён пакорна чакаў, пакуль Леў Сцяпанавіч яму прышле чарку настойкі, у якую ён падліваў яму вады. За сталом стары не смеў нічога прасіць, ды не смеў ні ад чаго і адмаўляцца; нават больш двух шклянак квасу (гаспадары пілі кіслыя шчы, але для дзядзькі з цёткай прыносілі людскога квасу, кіслага, як квасцы) яму не дазвалялася піць. Калі пададуць дыню, Леў Сцяпанавіч выража лепшую частку, а коркі пакладзе яму на талерку. Марфа Пятроўна рабіла гэтак сама з відушчай малдаванкай, дадаючы, што гэта адно глупства і амаль грэх думаць, што бог так стварыў дыню, што адну закраінку можна ўжываць у ежу.

У рэдкія хвіліны, калі Леў Сцяпанавіч быў вясёлы, сляпы стары служыў прадметам усіх жартаў і любезнасці Льва Сцяпанавіча. «А, калі ласка,—крычаў ён,—калі ласка, айцец Ксенафонцій! Гэй, Васільч (так называў ён дзядзьку), не бачыш, ці што, айцец Ксенафонцій ідзе цябе благаславіць». — «Не бачу, гасудар мой, не бачу», — адказваў сляпы. «Ды вось з правага боку,—і ён пасылаў Ціта благаслаўляць старога, і той лавіў яго руку. Леў Сцяпанавіч рагатаў да слёз, не здагадваючыся, што самае забаўнае ў гэтай камедыі заключалася ў тым, што выжыўшы з розуму стары з тым вострым слухам, які маюць усе сляпыя, вельмі добра ведаў, што айцец Ксенафонцій не ўваходзіў, і толькі для задавальнення свайго патрона, рабіў выгляд, што ён ашуканы. Але найбольшая асалода для Сталыгіна заключалася ў тым, каб накласці на талерку старому чаго-небудзь скароннага ў посны дзень, і калі той са спакойным сумленнем з'ядаў, ён яго пытаўся: «Што гэта ты на старасці гадоў, у Малдавіі, ці што, у турэцкую перайшоў, у такі дзень уціраеш скароннае». У старога рабіліся спазмы, ён плакаў, паласкаў рот, рабіўся хворым—гэта вельмі забаўляла Сталыгіна.

Часам Леў Сцяпанавіч будзіў у старым нешта падобнае на пачуццё чалавечай годнасці, і ён дрыжачым голасам напамінаў Льву Сцяпанавічу, што яму грэх крыўдзіць сляпога, і што ён усё-ж дваранін і прэм'ер-маёр па чыну. «Ваша высокароддзе,—адказваў Сталыгін, якому кроў прылівала ад такой дзёрзкай апазіцыі,—ды ты-б ехаў у полк—ну, я табе прышоўся не да спадабы. Даруй велікадушна, а перавучвацца мне ўжо позна, не ў мае гады; ды і што-ж я цябе не на вярвачцы трымаю, едзь сабе ў Малдавію ў жончын маёнтак».

— «Леў Сцяпанавіч,—нясмела дадала Марфа Пятроўна,—як-бы там ні было, ён-жа мне дзядзька і вам сваяк».

— «Вось як? Сапраўды?—пярэчыў яшчэ больш раз'юшаны Сталыгін.—Скажыце, калі ласка, навіны якія! А ці ведаеш ты, што, калі-б ён не быў твой дзядзька, дык у мяне не толькі-б

не сядзеў за сталом, але і пад сталом». Спалоханая маёрша торгала мужа за рукаў, пачынала плакаць, просячы дараваць неразумнага сляпца, які не ўмеў шанаваць панскай ласкі. У старога цяклі па шчоках таксама слёзы, але нейкія вельмі жаласлівыя, ён падобен быў на бездапаможнае дзіця, якога крыўдзіць грубы і п'яны натоўп.

Пасля абеда пан клаўся адпачыць. Ціт павінен быў стаяць ля дзвярэй і, калі Леў Сцяпанавіч ударыць у далоні, падаць яму графін кіслых шчэй. Часам у гэтую пару Ціт бегаў у дзвячы пакой і загадваў, па іменнаму назначэнню, той ці іншай пакаёўцы наліць рамонку і падаць пану, што «моў, на жываце нядобра», і пакаёўка з нейкім страхам бегла да Агаф'і Іванаўны. Агаф'я Іванаўна, мармычучы праз зубы, сыпала смярдзючую траву ў чайнік: Марфа Пятроўна ніколі не наведвала мужа ў часе яго гастрывных прыпадкаў; яна абмяжоўвала свой удзел выведваннем, хто іменна насіў рамонак, для таго каб з часам прыпомніць такую паслугу і такую перавагу.

Леў Сцяпанавіч, запіўшы кіслымі шчамі або рамонам сон, накіроўваўся пахадзіць па палях і работах, і гадзін у шэсць з'яўляўся ў чайны пакой, дзе ля сцяны ўжо сядзеў на вялікім крэсле сляпы маёр і вязаў панчошу, адзіны разумовы занятак, які застаўся ў яго. Часам стары засынаў; Леў Сцяпанавіч, зразумела, гэтага не мог сцярпець і зараз-жа крычаў пакаёўцы: «Танька, не зявай», і Танька будзіла старога, які, прачнуўшыся, запэўняў, што ён і не думаў спаць, што ён і ўночы дрэнна спіць, ад паясніцы. Пасля чаю Сталыгін вымаў даволі няновую калоду карт і гуляў у дурня з жонкаю і малдаванкай. Калі ён бываў у асабліва добрым настроі, то сярод гульні ў карты расказваў у тысяччы раз урыўкі з арыстакратычных успамінаў сваіх: як нябожчык граф яго любіў, як яму давяраў, як раіўся з ім; але прытым дружба дружба, а служба служба. «Бывала, дасць такога чосу, і паперы ўсе па падлозе раскідае, і накрывае. Ну, іншы раз і адчуваеш, што не вінават, але не адказваеш, трэба даць месца гневу. Ён-жа ў нас цярпець не мог, як адказваюць; тады было жудасна, а цяпер з удзячнасцю ўспамінаю».

Але больш за ўсё любіў ён спыняцца з вялікімі падрабязнасцямі на тым, як граф яго пасылаў аднойчы з паперай да князя Грыгорыя Грыгор'евіча... «Раніцою ўстаў я гадзін у пяць. Ціт, тады хлапчуком быў, не раз'ядаўся яшчэ, як цяпер, што брыдка глядзець—ну, толькі і тады быў страшэнны гультай і дурань. Уваходжу я ў прырэдні пакой, ледзь яе растармашыў, каб хутчэй па цырульніка збегаў. Цырульнік прышоў, прычасаў мяне... тады насілі вась так, тры пуклі адна над другой; я надзеў мундзір і накіроўваюся да князя. Уваходжу ў прырэдні пакой, кажу афіцыянту, што вась па такой справе, ад графа да яго светласці прысланы. Афіцыянт паглядзеў на мяне, бачыць, з двума лакеямі прыехаў—і кажа: «Раненька мелі ласку пры-

ехаць, князь не ўстае раней як а дзесятай, а ў дзесяць я, моў, камердынеру далажу».—«А можна,—кажу я яму,—дзе-небудзь пачакаць?»—«Як не можна, пакояў у нас хапае. Вось калі ласка, у залу». Я ўвайшоў, людзі падлогу мятуць, ды пыл выціраюць; я сеў у куток і сяджу. Гадзінкі так праз дзве вышаў ці то сакратар ці то камердынер і проста да мяне: «Вы ад графа?»—«Я, бацюхна, я».—«Ідзіце за мной да яго светласці ў гардэробную». Уваходжу я, князь у пудэрмантэлі сядзіць, і адзін цырульнік у шытым французскім каптане прычэсвае, а другі трымае на срэбным блюдзе памаду, пудру і грабеньчыкі. Князь, узяўшы паперу, такім гучным ласкавым голасам мне і прамовілі: «Дзякуй графа, я сёння далажу пра гэтую справу. Мне граф гаварыў аб табе, што ты спраўны і старанны чыноўнік, старайся і ў далейшым заслугоўваць такі водзёў».—«Святлейшы, моў, князь, жыццё сваё хачу афяраваць за службу».

— «Добра, добра,—сказаў князь і меў ласку са стала ўзяць табакерку, залатую.—Гасударыня цябе ўзнагароджвае дзеля заахвочвання». Як толькі гэта ён са сваёй ласкі сказаў, у мяне слёзы ў тры ручаі. Я хацеў было руку пацалаваць, але ён не даў. Я яго ў плячо, князь зірнуў на мяне, ды пальчыкам цырульніку паказаў—ды абодва так і пырснулі са смеху. Я нічога не разумею, што за прычына. А справа была зусім простая: цалуючы святлейшага ў плячо, я ўвесь замазаўся ў пудру. Князь потым за яе вялікасці сталом расказваў пра гэта, далі бог». І ва ўсім твары Льва Сцяпанавіча разлівалася гордая радасць.

Але часцей за ўсё, замест арыстакратычных расказаў і ўспамінаў Леў Сцяпанавіч пануры і «гнеўны», як казала малдаванка, прыгнятаў яе і жонку за гульнёю ў карты рознастайнымі дробязямі, кідаў, здаючы, карты на падлогу, дражніў малдаванку, з шалёнай злосцю крытыкаваў кожны ход і так дабіваў час да вячэры. А дзесятай гадзіне Леў Сцяпанавіч накіроўваўся ў спальню, з заўвагай: «ну, дзякаваць богу, вась дзень і мінуў», нібы ён чакаў чагосьці, або нібы яму хацелася хутчэй пражыць свой век.

Перад спальняй быў абразны, маленькі пакоік, усходні куток якога быў застаўлен вялікімі і дарагімі абразамі ў кіюце чырвонага дрэва. Дзве лампадкі гарэлі бесперапынна перад абразамі. Леў Сцяпанавіч кожны вечар маліўся абразам, адбіваючы зямныя паклоны, або, прынамсі, датыкаючыся пальцам да зямлі. Потым ён адпускаў Ціта. Ціт, карыстаючыся адзіным вольным часам, шоў на сяло да Ісая, рыбака, або да абручніка Нікіфара, найчасцей-жа да старасты, які на мірскі кошт купляў для дваровых сіваху. Ціт браў з сабой каго-небудзь з лакеяў, асабліва-ж Міцьку-цырульніка, надта здатна іграўшага на гітары.

Доўга жыў так доблесны памешчык Леў Сцяпанавіч, бог яго ведае на што наладжваючы і паляпшаючы свой маёнтак, павялічваючы свае даходы і не карыстаючыся імі. Дом яго з сёламі і вёскамі з'яўляўся нейкім асаблівым светам, раз'яднаным

з усім астатнім светам мяжою, праведзенай генеральным межаваннем. Нават «Московские Ведомости» не атрымліваліся ў Ліпаўцы. Войны раздзіралі Еўропу, міры заключаліся, троны падалі; у Ліпаўцы ўсё ішло сёння, як учора, увечары гульня ў дурня, раницою сельскія работы, тая самая тлустая бужаніна падавалася на абед. Ціт усё таксама стаяў ля дзвярэй з квасам, і ніхто не толькі не гаварыў, але і не ведаў і не хацеў ведаць сусветных падзей, нападняўшых сабою ўвесь свет.

Але паколькі ўсяму часоваму ёсць канец, то прышоў канец і гэтаму застою, і прытым вельмі круты. Адночы па абедзе, Леў Сцяпанавіч, паеўшы добра рассольніка з вантробамі, тлустай індычкі і розных здобных і слаёных піражкоў і змачыўшы ўсё гэта кіслымі шчамі, перашоў у гасціны пакой закусіць абед кавуном і выпіць княжэвішнай наліўкі. Асвязыўшыся кавуном і разгарачыўшыся наліўкай, ён у самым лепшым настроі пайшоў у кабінет заснуць. Але як знарок у зале застаў Насцьку, якая размаўляла ля дзвярэй прядняга пакоя з вядомым нам музыкантам і цырульнікам Міцькам. Леў Сцяпанавіч быў надзвычай рэўнівы ва ўсім, што датычыла пакаёвак. Яму нешта здалося не зусім добрае ў выразе Міцькінага твару. Ён закрычаў страшным голасам і схпіў кій, што стаяў у кутку. Міцька, гарачая галава, як усе артысты, кінуўся ўцякаць. Сталыгін за ім, з усім грузам індычкі, вантроб, пад квасам і кавуном; Міцька ад яго, ён за ім, Міцька на гару па вузенькай лесніцы, Сталыгін сунуўся было таксама, але ўбачыў, што лёс яго не стварыў матросам. На крык пана збеглася ўся дворня. Барвяны ад гневу, блытаючыся ў словах і літарах, пан загадаў злавіць Міцьку дзе-б ён ні быў і пасадзіць у калодку, пакуль ён не вырашыць яго лёс; даўшы загад, ён, стомлены і цяжка дыхаючы, пайшоў у кабінет.

Выпадак гэты навіў жах і непакой у доме, у людскіх, у кухні, на стайні і, нарэшце, ва ўсім сяле. Агаф'я Іванаўна хадзіла служыць малебен і запаліла свечку ў дзвярочым пакоі перад абразом заступніцы ўсіх скарбяшчых. Малдаванка, якая ва ўсіх надзвычайных выпадках рабілася падобнай на вар'ятку, мармытала праз зубы «пра цара Давіда і ўсю кротасць яго» і бесперапынку паўтарала «свят, свят, свят», як перад ударам грому.

Ціту не прышлося доўга Міцьку шукаць; ён сядзеў босы ў шынку, ужо выпіўшы на свае боты сівухі, і ва ўвесь голас крычаў: «Не хачу служыць аспіду гэтакаму, хачу цару служыць, у салдаты пайду, у мяне няма ні бацькі, ні маці, за народ паслужу, а ўжо я яму не слуга і назад не пайду, а сілай возьме, дык грэх над сабой учыню, далібог, учыню».

— «Мітрый, Мітрый, ты не гарлань,—казаў яму Ціт,—і такой бязглуздзіцы не вярзі; панава рука доўгая, яна цябе ўсюды дастане, а ты лепш ідзі са мною, а не дык і рукі звяжам, на тое панскі загад».

Красамоўнасць Ціта перамагла нарэшце Міцьку, і ён, пратэстуючы і гаворачы, што заўтра-ж грэх учыніць, пайшоў, гаво-

рачы: «Не, Ціт Трафімавіч, вязаць мяне не трэба, я не злодзей і не сабака, каб мяне на вяроўцы вадзіць—мы дойдзем і без вяроўкі». На дарозе Міцька ва ўвесь голас спяваў. «Ай, барыня, барыня!» з тымі рознастайнымі варыянтамі, на якія багаты ўсе пярэдня пакоі.

Няўмытны Ціт, пасадзіўшы свайго сябра ў калодку, пабег да дзвярэй з кіслымі шчамі. А пятай гадзіне Марфа Пятроўна прыслалала даведацца, ці прачнуўся пан; Ціт моўчкі памахаў рукою і прыклаў палец да вуснаў. А шостаі прышла сама Марфа Пятроўна да дзвярэй. «Здаецца, яшчэ не мелі ласкі прачынацца»,—далажыў Ціт. Марфа Пятроўна ціха адчыніла дзверы і так ускрыкнула раптам, што Ціт абярнуў жбан з кіслымі шчамі. Закрываць было з чаго. Стары пан ляжаў выцягнуўшыся каля ложка, адно вока было прыжмурана, другое зусім адкрыта з тупым і мутна-шкляным выразам; рот быў перакрыўлены, і некалькі кропель крывавай пены цякло па губах. З хвіліну стаяла поўная цішыня, але раптам, адкуль яны ўзяліся, хлынула ў пакой уся дворня; грозны Ціт не перашкаджаў, а стаяў як слуп. Марфу Пятроўну вынеслі ў непрытомнасці і паклалі ёй пад лыжачку абраз, у якім былі мошчы св. Анціпія. Малдаванка ўбегла ў пакой з нейкім ненатуральным хныканнем і, паслізнуўшыся ў лужы кіслых шчэй, ледзь не зламала нагу.

Ціт, як больш моцны характар, першы апамятаваўся і зноў тым загадным голасам, якім даваў панскія загады гадоў дваццаць, сказаў: «Ну, што тут зяваць! Сенька, цягі сюды ночы ды вады. А ты, Ларывон, збегай па бацюшку. Ды ці няма ў вас, Агаф'я Іванаўна, меднага пятака, на правае вока яму трэба пакласці...» І ўсё пайшло як па маслу.

Вызвалены арыштант Міцька без усякай злапомнасці рыхтаваўся, як заўзяты грамацей, уначы чытаць навыверадкі псалтыр з земскім і панамаром, прасіў толькі малдаванку даць яму табаку як наймаўнейшага, на выпадак, калі сон марыць будзе.

Дворня была напалохана. Яна даставалася чалавеку невядомаму; да права старога пана прыстасаваліся, цяпер трэба было зноў пачынаць службу, і як, і што будзе, і хто застанеца ў Ліпаўцы, хто паедзе ў Піцер, на якім становішчы—усё гэта непакоеіла галовы і прымушала амаль шкадаваць нябожчыка.

Праз два дні, пасля незвычайных напружанняў, напісаў Ціт будучаму ўладальніку наступнае пісьмо:

«Все Милостивейший Государь,

Государь батюшка и единственный заступник наш
Михайло Степанович.

По приказанию Ее Превосходительства тетушки вашей, а нашей госпожи Марфы Петровны. Приемлю смелость начертать Вам, батюшка Михайла Степанович, сии строки, так как по большому огорчению они сами писать сил не чувствуют богу же угодно было посетить их великим несчастьем утратою их

и нашего отца и благодетеля о упокоении души коего должны до скончания дней наших молить господа и Дядюшки вашего ныне в бозе представившегося Его Превосходительства Льва Степановича, изволившегося скончаться в двадцать третье месяца число в 6 часов по полудни. Оного же телу вынос завтрашнего числа.

Так как мы по известности ваши, то батюшка и все милостивейший Государь, можете призреть нас яко сирот отца лишенных и не оставит милосердием вашим недостойных подданных, а мы чувствуем как обязаны усердием Вашему здоровью до конца нашей жизни, что покойному дядюшки так и вам все едино, как вся дворня так и выборный Трофим Кузьмин с миром.

Пребывая Нижайший раб ваш Тит—если изволите помнить, что при покойном Дядюшке камердинером находился. Село Липовка. 1794 года июня 25 дня».

III. ПЯШЧОТНЫ БРАЦЕЦ НЯБОЖЧЫКА ДЗЯДЗЕНЬКІ

Міхаіл Сцяпанавіч быў сын брата Льва Сцяпанавіча—Сцяпана Сцяпанавіча. У той час, як Леў Сцяпанавіч аддаваў дні свае бліскачай грамадзянскай дзейнасці, атрымліваў высокія знакі міласці і цалаваў святлейшае плячо, кар'ера яго меншага брата разыгрывалася на іншай арэне, не столькі віднай, але больш сардэчнай.

Любімец бацькоў, збалаваны і «пястун», як казала дворня, ён заўсёды заставаўся ў вёсцы пад матчыным крылцам. У дванаццаць гадоў старая няня мыла яго яшчэ кожную суботу ў ночвах і прыносіла яму з сяла коржыкі, каб ён дазволіў ёй як след прамыліць галаву, і не крычаў-бы на ўвесь дом, калі мыльная вада заходзіла ў вочы. У гадоў чатырнаццаць адзнакі ранняга поўналецця пачыналі выразна выяўляцца ў адносінах Сцёпушкі да дзядзючага пакоя. Матуля яго, якая бязмерна яго любіла, не толькі не перашкаджала развіццю яго ранніх здольнасцей, але нават не без задавальнення глядзела на ўдальства сына і спакваля дапамагала яму, што пры яе сродках і грамадзянскіх адносінах да дзядзючага пакоя не з'яўлялася занадта цяжкім. Пяшчотныя пачуцці, выхаваныя з такога далікатнага ўзросту, неўзабаве паглынулі ўсяго Сцёпушку; каханне, як кажуць паэты, было адзіным прызначэннем яго, ён да апошняга дня свайго нязменна трымаўся абранага шляху буколіка-эратычнага памешчыка.

Сцёпушка нядоўга карыстаўся апекаю бацькоў. Яму было семнаццаць гадоў, калі ён страціў маці, гады праз тры памёр яго бацька. Смерць бацькоў і пачэснае адданне іх цела зямлі не даставілі Сцяпану Сцяпанавічу такога непакою і сардэчных мук, як прыезд брата; ён наогул не вызначаўся храбрасцю,

брата-ж ён асабліва баяўся. Не ведаючы, што рабіць, ён раіўся са сваімі падданымі і не мог без жаху падумаць, як яны будуць дзяліць дваровых, да ліку якіх належаў дзявочы пакой. Ён ужыў некаторыя меры, усіх пакаёвак загадаў замкнуць у кухаравым пакоі, пакінуўшы ў наяўнасці толькі такіх, якія мелі значныя недахопы ў твары, вялікую рабаватасць, касыя вочы. Леў Сцяпанавіч усё зразумеў, абдзяліў брата, закупіўшы яго пустымі ўступкамі, пакінуў яму амаль увесь прыгожы пол і благаслаўляемы ім паехаў назад.

Праводзіўшы брата, Сцяпан Сцяпанавіч узяўся са свайго боку за ўпарадкаванне маёнтка. Ён купіў двух музыкантаў і загадаў ім вучыць дваровых дзевак спяваць. Хоры склаліся ўдала, настаўнікі ігралі адзін на тарбанае, другі на кларнеце. У святы заганылі пасля абедні сялянскіх дзевак і баб на лужок перад домам для хараводаў і песняў. Сцяпан Сцяпанавіч, паеўшы, выходзіў у сені, у халаце нарасхрыст, акружаны пакаёўкамі, тут ён сядзеў, пакаёўкі гатавалі чай і адганялі мух паўлінавымі пер'ямі. Дабрадзейны памешчык частаваў гасцей цараградскімі стручкамі, пернікамі, брагай і капеечнымі завушніцамі, часам сам прымаў удзел у хараводах, але часцей засыпаў пад канец; чай меў на яго вельмі моцны ўплыў, хоць ён і падліваў французскай гарэлкі, каб аслабіць яго дзеянне.

Матэрыяльнай часткай гаспадаркі Сцяпан Сцяпанавіч, як усе сантыментальныя натуры, займацца не любіў; стараста і кухар кіравалі вотчынай; да пана даступіцца было нялёгка; каму і здаралася з ім гаварыць, асцерагаўся сказаць лішняе, пан усё расказваў пакаёўкам. Здарылася раз, што сялянка з вялікімі, чорнымі вачыма паскардзілася пану на старасту. Сцяпан Сцяпанавіч, не турбуючыся разабраць справу і заўсёды захоплены сваім пшчотным сэрцам, загадаў старасту на стайні палупчаваць. Стараста абмыўся пеннічкам і пакорліва сцяплеў пакаранне, не думаючы апраўдвацца, не гледзячы на тое, што ён быў невінаваты; тым не менш жаданне помсты моцна запала ў яго душу. Праз тыдзень, другі, стараста праз кухара далажыў пану, што, моў, не гледзячы на панскі загад, такая вось баба вельмі балуецца і знаходзіцца ў вельмі блізкіх адносінах са сваім мужам, які вярнуўся з работы ў горадзе. Учынак гэты, так груба небагародны, глыбока пакрыўдзіў Сцяпана Сцяпанавіча, і ён загадаў бабу назначаць без чаргі ў работу. Схуднеўшы, састарэўшыся праз год, яна на сябе насіла доказы, што загад быў выканан дакладна. Пасля гэтага прыкладу ніхто, апрача пакаёвак, не адважваўся рабіць апазіцыю старасце і кухару.

Вясёлае сельскае жыццё Сцяпана Сцяпанавіча сгала хутка вядомым у ваколіцы; з'явіліся суседзі, адны з мэтай яго жаніць з дочкай, другія абыграць, трэція, больш скромныя, пазнаёміліся таму, што ім здавалася прыемней піць чужы пунш як свой. Ён паддаваўся ўсяму; вельмі магчыма, што яго ажанілі-б і абы-

граві, але пяшчотнае сэрца яго выратавала. Наведваючы аднаго са сваіх суседзяў, ён убачыў у яго пакаёўку—так сэрца ў яго і апусцілася... ён прыехаў дадому расстроены, закаханы, ды як! Есці перастаў, а піць стаў удвая больш. Падумаў ён, падумаў, бачыць, што такой страсці пераламіць немагчыма; надакучыў яму дзявочы пакой, і калі ён дазваляў сабе некаторыя свавольствы, то больш, каб не адставаць ад прывычак, чым дзеля прыемнасці.

Прыстаў Сцяпан Сцяпанавіч да суседа, каб той прадаў Акульку; сусед паламаўся, потым згадзіўся з умовай, каб Стальгін купіў бацьку і маці,—я, кажа, хрысціянін і не хачу разлучаць таго, што бог злучыў. Сцяпан Сцяпанавіч на ўсё згадзіўся і заплаціў яму тры тысячы рублёў; па тагачасных цэнах, на такую суму можна было купіць пяць Акулек і столькі-ж Дуняшак з іх бацькамі і маткамі.

Сельская Брунегільда зразумела іменна па суме, заплочанай за яе, шыр сваёй улады і ў поўгода давяла свайго пана да самай поўнай пакорнасці. Упаў уплыў кухара, аслабела сіла старасты. Бацька Акуліны Андрэеўны быў зроблен дварэцкім, маці ключніцай, ды яна і ім асабліва не патурала, а трымала іх у страху і паслушэнстве—і ўсяго гэтага было ёй мала, ёй хацелася адкрыта і яўна быць памешчыцай, яна пачала захапляцца дынастычнымі інтарэсамі. І гады праз два Сцяпан Сцяпанавіч паехаў у чатырохмясцовай калымазе нябожчыка бацькі свайго ў царкву і абвянчаўся з Акулінай Андрэеўнай. Шлюб іх, не так як шлюб Льва Сцяпанавіча, не астаўся бясплодным. У сенях панскага дома, калі новажоны вярнуліся, спачатку падышлі да ручкі і павіншавалі новую пані яе бацькі, а потым жарміліца ў залатым павойніку паднесла дзесяцімесячнага сына; шлюб іх быў благаслаўлены загадзя. Грудное дзіця гэтае—Міхайла Сцяпанавіч, якога Ефімка вазіў на саначках, а ён яго падганяў пужкай.

Пасля шлюбу пан зрабіўся як здань. Акуліна Андрэеўна забрала ўсё кіраўніцтва ў свае моцныя рукі. Яна з глыбокім палітычным тактам ужыла ўсе меры, каб умацаваць сваё самаўладства, але як заўсёды бывае, ужыўшы ўсе меры, яна ўсё-ж упусціла з-пад увагі адну з магчымых прычын перавароту, і на ёй якраз усё абарвалася. Мала знаёмая з урачэбнай навукай, яна не толькі не абмяжоўвала, але развівала ў Сцяпане Сцяпанавічу яго прагнасць да налівак і салодкіх гарэлак; яна не ведала, што чалавечае цела толькі да пэўнай ступені супраціўляецца алкаголю. Гадоў праз сем пасля шлюбу, сіні Сцяпан Сцяпанавіч, ацёкшы ад вадзянкі, поўнямы ад параліча, аддаў богу душу—блізка таго часу, калі Леў Сцяпанавіч канчаў будаваць свой дом на Яўзе.

Атрымаўшы вестку пра смерць брата, Леў Сцяпанавіч у першыя хвіліны жало папрабаваў абвергнуць шлюб нябожчыка,

потым законнась яго сына, але неўзабаве ўбачыў, што Акуліна Андрэеўна ўжыла ўсе меры яшчэ пры жыцці мужа і што сёмую частку ёй выдзеліць, ва ўсякім выпадку, прыдзецца, і сыну маёнтка прадаставіць, ды яшчэ заплаціць судовыя выдаткі. Крыўдна было Льву Сцяпанавічу, але ён пакарыўся несправядліваму лёсу і, як сапраўдны практычны чалавек, зараз-жа прыдумаў іншы спосаб дзеяння. Ён напісаў да ўдавы пісьмо, поўнае родствазнага спачування, клікаў яе ў Маскву для сканчэння спраў і для таго, каб паказаць яму наследніка яго брата, а можа, і яго ўласнага, клапаціцца аб якім ён лічыў свяшчэнным абавязкам, бо богам і законам прызначан яму ў апекуны. Вельмі магчыма, што Акуліна Андрэеўна не павезла-б свайго сына па пісьму дзядзькі, але пасля смерці Сцяпана Сцяпанавіча людзі пачалі нешта груба пагаварваць, а часам і пярэчыць з такім выглядам, што Акуліне Андрэеўне здалося больш спакойным пераехаць у Маскву. Леў Сцяпанавіч плакаў пры спатканні з Мішам, блаблаславіў яго абразом і ўзяў на сябе ўсе турботы ў справе апекі і кіравання маёнткам.

Акуліну Андрэеўну ашукаць было нялёгка; але яе адхіліў зусім нечаканы выпадак. Сваёй сёмай часткай яна спакусіла аднаго паручыка з ардынрацаў пры маскоўскім галоўнакамандуючым і сама спакусілася яго ростам, яго дзядзёлай і лютай прыгожасцю, зусім процілеглай аркадскаму нябожчыку. Акуліна Андрэеўна не магла ўтрымацца, каб не выйці за яго замуж. Ролі перамяніліся. Паручык з чацвертага дня пачаў яе біць, і ўжо Акуліна Андрэеўна на гэты раз пачала шчы падсалоджаныя наліўкі. Леў Сцяпанавіч старанна патураў паручыку і выкланатаў яму выгаднае месца па камісарыяцкай часці, недзе на Чорным моры. Леў Сцяпанавіч патрабаваў, каб пляменнік яго застаўся ў Маскве для атрымання адпаведнага яго званню выхавання. Маці не хацела пакідаць яго; але паручык прыкрыкнуў і ўгаварыў яе, грунтуючыся на тым, што месца атрымаў па хадайніцтву Сталыгіна і што яго дружбу трэба берагчы на чорны дзень.

IV. ТРАЮРОДНЫЯ БРАТЫ

Мішу было гадоў дзесяць. Выхаванне яго не было складанае; простае, вясковае выхаванне таго часу; яно абмяжоўвалася з фізічнага боку развіццём непераможнага стрававання, з маральнага—укараненнем правільнага погляду на адносіны сталбаваго памешчыка да дваровых і сялян. Выхаванне гэтае не столькі было абстрактным і кніжным, як практычным, і з прычыны гэтага мела бяспрэчны поспех. Дзесяцігадовы хлопчык быў акружаны натоўпам абарваных, брудных і босых хлапчукоў, якіх ён крыўдзіў, біў і на якіх скардзіўся маці, браўшай заўсёды яго пад абарону.

Адзін больш свабодны таварыш яго гульняў быў сын сельскага свяшчэнніка; ён вызначаўся белымі валасамі, да таго рэдкімі, што яны не зусім закрывалі скуру на чэрапе, і здольнасцю ў дванаццаць год выпіваць чайны кубак сівухі, не п'янеючы. Ён часам крыўдзіў Мішу, не дазваляў яму сябе зараз-жа злавіць у гарэлках, апярэджваў яго ў перагонках, сам еў знойдзеныя ягады. Мішу гэта зневажала, і Акуліна Андрэеўна не магла глядзець спакойна на такое парушэнне прыстойнасці; яна звычайна падклікала да сябе паповіча і навучала яго наступным чынам: «Ты, талаконны лоб, ты памятай, дурань, і адчувай, з кім я табе дазваляю гуляць; ты, мусіць, думаеш, што Міхайла Сцяпанавіч дзячкоў сын».

Матухна-пападзья, бывала, як пачуе падобныя словы, зараз-жа, не ўступаючы ў далейшае разбіранне справы, зловіць сына за бедныя валосікі, неяк прыпраўленыя на аліве, што прыносілася для лампады Тіхвінскай божай мацеры, і даволі ўдала робіць выгляд, быццам бязлігасна цягне яго за валасы, прыгаварваючы: «Ах ты, грубіян гэткаі паганы, вось сапраўды дурная парода. Даруйце, матухна, Акуліна Андрэеўна, самі з ласкі сваёй ведаеце, які розум у нашых дзецях, у сораме і запушчэнні жывуць; а ты дзякуй, дурань, пані, што з ласкі сваёй навучае»,—і яна нахіляла яго масляную галаву і сама кланялася. Міша пасля падсмейваўся над прыяцелем, але паповіч з прыкрасцю, усміхаючыся, казаў: «Гэта-ж усё хлусіць, маці мая, каб дагадзіць пані. знарок пляце, прыклад паказвае».

Леў Сцяпанавіч нядоўга пратрымаў у сябе пляменніка: мэта яго была дасягнута, ён яго разлучыў з маткай і мог распараджацца, як хацеў, маэнткам. Ён думаў аддаць Мішу ў пансіён; але стрыечная цётка Льва Сцяпанавіча выпрасіла яго да сябе выхоўваць са сваім сынам, які, гаварыла яна, быў адзін і сумаваў. Льву Сцяпанавічу не вельмі хацелася, але ён пабойваўся княгіні і згадзіўся. Пабойваўся ён яе таму, што яна вельмі любіла балбатаць і мела вялікія сувязі ў Пецярбургу; што яна магла яму зрабіць балбатнёй і сувязямі, не ведаю, ды і ён не ведаў, а баяўся. Княгіня была багатая, трымала вялікі дом і займалася тым, што рабіла візіты. Пры сыне знаходзіўся француз—гувернер. Рэкамендаваны самім Вальтэрам Шувалаву, Шувалавым—княгіні Дашковай, Дашковай—нашай княгіні, ён безумоўна кіраваў выхаваннем. Гувернер быў недурны чалавек, як усе французы, і неразумны чалавек, як усе французы. Ён меў усе забаўныя недахопы сваёй краіны, ілгаў, востра жартаваў, быў дзёрзскі і не злы, высокамерны і добры хлапец. Ён глядзеў з усмешкай перавагі на ўсё рускае, з роду не чуў, што ёсць нямецкая літаратура і англійскія паэты, затое ведаў напамяць Карнеля і Расіна, усе літаратурныя анекдоты ад Буало да энцыклапедыстаў, ён нават ведаў старажытныя мовы і любіў у гутарцы здзівіць цытатай з «Георгік» або з «Фарсалы».

Само сабой зразумела, што наш губернер быў паклоннік Вовенарга і Гельвецыя, упіваўся Жан-Жакам, марыў аб поўнай роўнасці і поўным брацтве, што не перашкаджала яму ставіць перад сваім гучным прозвішчам Дрэйяк змякчаючае «дэ», на якое ён не меў права. Ён з усмешкай жалю гаварыў пра каталіцызм і наогул пра хрысціянства і прапаведваў нейкую рэлігію ўласнага вынаходжання, якая заключалася ў пакланенні закону цягацення. «Без цягацення,—гаварыў ён, моршчачы лоб ад намаганняў,—быў-бы хаос і атамы разляцеліся-б, цягаценне падтрымлівае *вялікі парадак*, у якім раскрываецца *вялікі мастак*». Пры развіцці гэтых глыбокіх і ясных ісцін ён ніколі не забываўся далучыць, што ў выніку гэтага Платон і называў бога геометрам, а Ньютон здымаў капялюш, калі вымаўляў імя божае. Апрача сваёй рэлігіі цягацення, якою ён быў зусім задаволены, ён упарта не хацеў суда на тым свеце і адка смяўся з людзей, што верылі ў пекла—хоць супроць бессмяротнасці душы ён не толькі нічога не меў, але гаварыў, што яно вельмі патрэбна для жыцця.

Вучэнне з дэ Дрэйякам ішло весела і лёгка. Ён мог заўсёды гаварыць, не зважаючы на час, прадмет, узрост і пол, а таму яго вучні дасканала вывучваліся спачатку слухаць па-французску, а потым і гаварыць. Выхаванне амаль у гэтым і заключалася.

Міша спачатку пасумаваў у доме княгіні і, выціраючы слёзы, спамінаў пра Ліпаўку. Ён вельмі добра заўважыў, што першая роля не яму належыць, ён быў «брацец», ён быў «*cher cousin*», у той час як князь быў самім сабою. Розніцу гэтую Міша бачыў у абыходжанні княгіні і ў абыходжанні гасцей, і яшчэ больш у абыходжанні дзядзькі. Стары без прэрэчанняў выконваў загады князя, а Мішу часта гаварыў, што яму няма калі, што ён можа паслаць каго-небудзь маладзейшага. Самалюбны хлопчык, глыбока зняважаны ўсім гэтым, дуўся, сядзеў у куце, глядзеў з-пад ілба. Дрэйяк гэта адносіў да дзікасці, іншыя зусім не заўважалі.

Бачачы беспаспяховасць сваіх пратэстацый, Міша раптам зрабіўся шоўкавым, ласкавым, вясёлым, ветлівым. Праз некалькі месяцаў ён быў любімец Дрэйяка. Сама княгіня не магла надзівіцца, які ён недурны хлопчык, «дапраўды можна сказаць *c'est un miracle ce qu'en a fait*¹ мой Дрэйяк, ён зусім *sauvage*² быў, ну, і цяпер гэтка *дурнушка*, а, дапраўды, вельмі мілы хлопчык». У слове дурнушка выражалася сазнанне маці, што яе сын не такі разумны, не такі даравіты, і яна спыталася ўцешыцца яго прыгожасцю. Малады князь не любіў вучыцца; ён быў безважным і пазяхаў за ўрокамі; добры, вельмі добры, раскрыты ўсякаму па-

¹ Проста дзіва, што з яго зрабіў.

² Дзікун.

чуццю і благародны па натуре, ён быў вялы, і розум яго дрымаў яшчэ беспрабудна, ды і не ведаю, ці прачынаўся пазней калі-небудзь. Лень і безуважлівасць князя заахвочвалі Мішу, і Міша кінуўся на заняткі з усёй стараннасцю, якая даецца зайздрасцю і затоеным жаданнем перавагі. Дрэяк ледзь не плакаў, бачачы, як спрытна Міша цытуе з «Кандзіда», з «Дзевы Орлеанскай», з «Жака Фаталіста»...

Паступова выхаванне маладых людзей прышло да канца. Яны пісалі французскія запісачкі правільней як рускія. Пры ўсёй сваёй лянівасці, нават князь ведаў даволі добра грэчаскую міфалогію і французскую гісторыю,—больш у той час не патрабавалася; тады ў нас яшчэ не выдумвалі сваёй літаратуры, аб рускіх журналах і не снілася нікому, хіба аднаму Новікаву; рускай гісторыі таксама яшчэ не было адкрыта. Ведалі толькі, што царстваваў мудры правіцель Олег, пра якога сама імператрыца мела ласку пісаць п'есу, ведалі яшчэ, дзякуючы Вальтэру, некаторыя няверныя падрабязнасці аб царстваванні Петра I, У княгіні быў-такі невялікі збор рускіх кніг—творы Сумарокава, «Расіяда» Хераскава, «Камень веры» Сцефана Яворскага і тамоў сорак «Запісак Вольнага эканамічнага таварыства», але маладыя людзі ніколі не разгортвалі гэтых кніг.

Княгіня адвезла дзяцей у гвардыю і сама пасялілася ў Пецербургу. Служба тады была лёгкая. Зрэдку прыходзілася на дзецц мундзір, і калі-ні-калі трэба было пабываць у карауле, гэта нават падабалася як рознастайнасць. Астатні час, апрача візітаў да сваякоў, візітаў да важных людзей, абедні ў нядзелю ў дамавой царкве княгінінага брата і нуднага абеда ў самой княгіні, быў у поўным распараджэнні маладых людзей. Князь радаваўся мундзіру, радаваўся волі, палка кідаўся на ўсе асалоды, на ўсе забавы; зроду ні на чым не спыняючыся і зроду ні на чым не спыняемы, ён часта крыўдзіўся, быў ашуканы, сварыўся і пры ўсім гэтым быў добры таварыш і ўдалы хлапец. Сталыгін быў скрамнейшы; ён глядзеў на свайго таварыша з нейкай выбачлівасцю, ганячы ўнутры ўсё, што рабілася. З усіх гісторый Сталыгін выходзіў чыстым, так спрытна ён умеў сябе трымаць. Князь любіў яго, верыў у яго дружбу, прызнаваў яго перавагу і з дзіцячай прастасардэчнасцю звяртаўся ва ўсякім цяжкім выпадку да Мішы за парадай.

Князь быў прыгожы, румяны, далікатны, юнацка мужны з выгляду, з лёгкім пухам на губах, з чыстым блакітным позіркам, ён падабаўся асабліва сангвінічным дзяўчынам і маладым удовам. Сталыгін, які браў не столькі прыгожасцю, колькі дзёрзкай гаворкай, любезнасцю і зласлоўем, не мог дараваць свайму прыяцелю яго высокі рост, яго прыгожыя рысы і стараўся кожны раз зацьміць яго вострымі жартамі і колкасцямі.

Яны заняліся выключна валакіцтвам; ад баярскіх палацаў да швачкі замежнага паходжання і да айчынных охценак, нічога

не абмінала нашых маладых людзей. Апрача таго князь паспеў разы два прайграцца дарэшты, надаваць вексалёў за гарачае каханне, пабіць нейкіх сапернікаў, выпасці з санак мёртва п'яны, адным словам зрабіць усё, што ў тыя шчаслівыя часы называлася службай у гвардыі.

Калі Стальгін заўважыў, што, не гледзячы на ўсё яго красамоўства, князь рашуча бярэ верх у жанчын, ён пачаў яго падбухторваць ехаць у Парыж. Сапраўды, толькі гэтага рукапалажэння і нехапала нашым сябрам.

Спачатку, як водзіцца, княгіня не хацела пусціць; потым сама ім выпрасіла водпуск. Нагляд за дзецьмі зноў быў даручан Дрэйяку, паспеўшаму ў антракце адукаваць яшчэ двух рускіх памешчыкаў грэчаскай міфалогіяй і французскай гісторыяй. Тады яшчэ існавалі прасторы і далеч, не так як цяпер, месяцы два цягнуліся яны да Парыжа.

... Вуліцы кіпелі народам, сям-там стаялі асобныя групы, нешта чытаючы, нешта слухаючы; крык і песні, гучныя гутаркі, грозныя воклічы і рухі,—усё паказвала тую ліхарадачную ўзбуджанасць, тое падвоенае жыццё, той сударажны і гарачы настрой, у якім быў Парыж таго часу; здавалася, што ў каменных біўся пульс, у паветры быў прымешаны электрычны струмень, які наводзіў душу на злобу і непакой, на ахвоту барацьбы, узрушэнняў, страшных пытанняў і адчайных вырашэнняў, на ўсё, чым былі поўны пісьменнікі XVIII стагоддзя. І ўсё гэта выгаварылася, заявілася, выказалася падарожнікам раней, чым запылены і цяжкі дармез спыніўся каля атэля ў вуліцы Сент-Онорэ і двое прыгонных слуг пачалі адшпільваць пражкі ў важэй...

І вось Міхайла Сцяпанавіч, напудраны і надушаны, у шытым каптане, з малюсенькай ішпаккаю, з падвязанымі ікрамі, увесць у карунках і ланцужках, жартуе ў Версалі, як жартаваў у Пецярбургу; ён разважае аб т'ерс-эта, выхваляе Некера і палюхае смеласцю небяспечных думак двух старых маркіз, якія ад страху хочучь ехаць у Беры ў свае маёнткі. Яго заўважылі. Некалькі колкасцей, удала ім сказаных, паўтараліся: «Ведаеце, што мяне больш за ўсё здзіўляе ў гэтым *marquis hyperboréen*»¹,—сказаў раз, здаючы карты, пажылы абат з сухім і строгім тварам:—«не столькі розум,—розумам нас, дзякуй богу, нялёгка здзівіць,—не, мяне здзіўляе яго здольнасць усё разумець і ні ў чым не прымаць удзелу; для яго жыццё, што кіпіць побач, мае тую самую цікавасць, як сказанні аб Сэзастрысе».—Гэта вейкі старонні ўсяму—«Скіф у Афінах»,—заўважыў нейкі вучоны.—«Зусім не,—запырэчыў абат,—у Скіфа было-б што-небудзь сваё, дзікае, а ён выглядам і гаворкаю падобен да мяне з вамі. Прызнаюся вам, я мог-бы ненавідзець такога чалавека,

¹ Гіпербарэйскі маркіз.

калі-б я не шкадаваў яго. Гэта хваравіты вынік адукацыі, прыві-
тай да караня, які не мае ў ёй патрэбы. Будзьце ўпэўнены, што
ў яго няма будучыні.—«Што вы, з яго выйдзе найлепшы ды-
пламат, ён нават тварам падобен на Кауніца».—«Сапраўды па-
добен»,—падхапіла пажылая дама, якая старалася ўтаіць свае
гады, і гіпербарэйскі маркіз быў забыты.

Пакуль Сталыгін цікавіў сабою гасціныя пакоі, князь па-
спеў адбіць маленькую актрысу ў сына нейкага пасла, біцца з
ім на шпагах, абязброіць яго, дараваць і ў той-жа вечар спус-
ціць яму пяцьсот чырвонцаў. Але маленькая актрыса была
вельмі мілая і вельмі ўдзячна свайму рыцару.

Падарожжа князя і Сталыгіна скончылася раней, чым яны
меркавалі; віною гэтага быў Дрэяк, якога прыслуга ў трак-
ціры называла мс'е ле шэвалье, спагядліва і не без хітрасці
ўсміхнуўся «поспехам чалавецтва і перамозе разуму над прад-
рассудкамі»; але ён, як усе разважлівыя людзі, больш чым
поспех любіў безапаснасць і больш чым перамогу розуму—
спакой. А тут здарыўся вось які выпадак. Надвор'е аднойчы
было цудоўнае, Дрэяк пайшоў гуляць раніцою; але толькі што
ён вышаў на бульвар, як пачуў за сабою нейкі нястройны гул;
ён спыніўся і, зрабіўшы з рукі парасон ад святла, пачаў угля-
дацца; спачатку ён убачыў воблака пылу, блеск пікаў, ружжаў,
нарэшце, вырысавалася нястройная стракатая маса людзей. Раней
чым Дрэяк што-небудзь зразумеў, высокі плячысты мужчына без
сурдута, з закасанымі рукавамі, з цяжкім жалезным ломам,
павязаны чырвонаю хусткай, параўняўшыся з ім, запытаўся ў яго
грамавым голасам: «ты з намі?» Дрэяк, бледны і ўжо крыху
нездаровы, не мог скеміць, які вынік можа мець адмова і таму
марудзіў з адказам; але новы незнаёмец быў нецярплівы, ён
узляў нашага шэвалье за каўнер і, надаўшы яго целу рух, вельмі
непрыемны, паўтарыў пытанне. Дрэяк, замест адказу, упусціў
тросць; прыстойная дама саліднага размеру, з сівымі пасмамі,
якія тырчэлі з-пад кап'юра, падняла яе і, паказваючы ўсё больш
і больш гусцейшай масе народа, сказала: «ды гэта акапарыст
арыстакрат, паглядзіце, які набалдашнік, залаты і з разьбою. Што
вы размаўляеце з ім, на ліхтар яго!»—«На ліхтар», казалі не-
калькі галасоў спакойным пацвярджальным тонам, поўным найў-
нага пераканання, што сапраўды яго трэба павесіць на ліхтар,
што гэта проста аксіома. Чалавекі тры выступілі было з вельмі
варожым намерам, справа затрымалася з-за вяроўкі; хлопчык
гадоў дванаццаці абяцаўся зараз-жа прынесці. Дрэяк скары-
стаў гэты час, каб сказаць: «змілуйцеся, што вы? З маладых
гадоў я жыў пісаннімі нашых вялікіх пісьменнікаў і прыкладамі
рымскай і спартанскай рэспублікі».—«Добра, вельмі добра»,—
закрычалі некалькі чалавек, якія чулі толькі слова «рэспубліка».
«Я з вамі,—казаў далей падбадзёраны аратар, я належу народу,
я з народа, як-жа мне не быць з вамі?»—і натоўп народа зноў

рушыў наперад грозна і хмура, прымаючы новыя натоўпы з усіх завулкаў і вуліц і братаючыся з імі. Доўга яшчэ потым гучэў на бульвары рэў, падобны на марскія хвалі, танімыя ветрам у скалісты бераг, рэў, які часам сціхаў і раптам разліваўся ўрачыста і страшна.

Дрэяку пашанцавала завярнуць пад самым сумятлівым повадам у завулак, вылучыўшы шчаслівую хвіліну, калі ўся ўвага яго суседзяў звярнулася на абата, якога штурхалі наперад тры гандляркі; ён даў адтуль драла і прышоў дадому поўміёртвы, са згаслымі вачыма і з парваным каптаном. Дома ён лёг у пасцель, загадаў наліць нейкай тызаны і ў першы раз прызнаўся, што дорага даў-бы, калі-б быў на варварскіх, але спакойных берагах Невы. Тызана дапамагла яму, ён пачаў супакойвацца і збіраўся было прачытаць у Ціту Лівію аб народным абурэнні супроць Тарквінія Старшага, як раптам пачуўся ружэйны залп, прагрымела гармата, яшчэ раз, і яшчэ—а там стрэлы ў раздроб; часам чуўся барабан і далёкі гул; і гул, і барабаны, і стрэлы, здавалася, набліжаліся, па вуліцы беглі блузнiкі, работнікі з крыкам «а ла Бастыль, а ла Бастыль!»¹ Перад вокнамі спынілі афіцэра з Royal Allemand, сцягнулі з каня і павялі. «О божа мой, божа мой, злітуйся над намі і памілуй»,—мармытаў Дрэяк, здраджваючы закону цягацення і забываючы, што Платон бога называў «вялікім геомэтрам». Тут ён успомніў, што прыслуга яго называе шэвалье, і гэтае праклятае «дэ» перад прозвішчам. «Усе людзі,—сказаў ён гарсону, які ўвайшоў, каб вынесці чайнік, роўныя, усе людзі—браты, і могуць адрознівацца толькі грамадзянскімі дабрадзейнасцямі, любоўю да народа і да неад'емных правоў чалавека».

Міхаіл Сцяпанавіч хадзіў глядзець узяцце Бастыліі; Дрэяк быў упэўнены, не бачачы яго ўвечары, што ён забіты, і пачынаў ужо сцвяшчацца тым, што знайшоў добрую турніюру, як паведаміць пра гэта княгіню, калі з'явіўся Сталыгін, паміраючы са смеху пры думцы, як яго версальскія прыяцелі ўзрадуюцца навіне аб узяцці Бастыліі.

Дрэяк абвясціў, што далей у Парыжы не застанецца, і, не глядзячы на ўсе спрэчкі і просьбы, абапіраючыся на поўнамоцтва княгіні, адстаяў думку з той мужнасцю, якую можа даць адзін вялікі страх: нічога не зробіш, дзеці вярнуліся. І маленькая французжанка апынулася неяк у той-жа час на Ліцейнай і вельмі клапацілася аб упрыгожанні сваёй кватэры і тупала ножкай са злосці, што лакей Кузьма нічога не разумее, што яна гаворыць.

Аднойчы ўвечары князь застаў Міхаіла Сцяпанавіча ў надта агнёвай гутарцы з Mademoiselle Nina. Князь быў у дрэн-

¹ Да Бастыліі, да Бастыліі!

ным настроі, раззлаваўся і абышоўся колка, суха са Сталыгіным. Сталыгін і ўступіў-бы, але на бяду ён зірнуў на шальмоўскія вочкі маленькай французжанкі,—вочкі паміралі са смеху і, жмурачыся, нібы гаварылі: «якая-ж ты дрэнь». Позірк гэты падбухторыў яго. Сварка разгарэлася. Князь, не памятаючы сябе, выкінуў Сталыгіна за дзверы і вылаяў яго так, што на гэты раз маленькая Ніна нічога не зразумела, а Кузьма ўсё зразумеў.

Яны страляліся. Дуэль скончылася амаль што нічым. Сталыгін раніў князя ў шчаку. Гэтае падражанне цэзаравым салдатам у Фарсальскай бітве наўрад ці было выпадковым, затое яно і не абышлося для яго без вынікаў; раны на шчаце немагчыма было скрыць. Княгіня даведалася праз людзей аб дуэлі і загадала Сталыгіну пакінуць яе дом.

Такім чынам, у дваццацівасьмігадовым узросце, Сталыгін апынуўся ўпершыню на ўласных нагах.

Прызвычаіўшыся да раскошы княгінінага дома, ён так спалохаўся сваёй беднасці, хоць ён вельмі добра мог-бы жыць сваімі даходамі, што зрабіўся агіднейшай скнарай. Ён дні і ночы толькі і думаў аб тым, як-бы разбагацець. Адна надзея ў яго і была, на смерць дзядзькі; але стары быў здаровы, почырк яго пісьмаў быў да знявагі цвёрды.

Ён было ўзяўся гаспадарыць, дзядзька даручыў яму кіраўніцтва пасля яго выезду з дому княгіні, але неяк няўмела, і ведаў ён дрэнна сельскую гаспадарку і час траціў на дробязі. Але чалавек гэты, як кажуць, нарадзіўся ў сарочцы. Да яго панадзіўся хадзіць нейкі адстаўны марскі афіцэр, грунтуючыся на тым, што ён служыў разам з яго вотчымам у Севастопалі і ведаў яго маці. Марак меў працэс і ведаў, што праз сувязі Сталыгіна можа яго выйграць. Сталыгін абяцаў яму, каб адчапіцца ад яго, пагаварыць з адным і з другім і, зразумела, не гаварыў ні з кім. Але марак прызвычаіўся чакаць пагоды, ён штодзень пачаў хадзіць да Сталыгіна. Яму адмаўлялі—ён варочаўся, яго не пускалі—ён хадзіў каля дома і лавіў Сталыгіна на вуліцы. Нарэшце, Міхайла Сцяпанавіч, страціўшы цярплінасць, выканаў яго просьбу. Афіцэр быў бязмежна шчаслівы.

«Чым вы мяркуеце займацца?» запытаўся ў яго Сталыгін, перапыняючы доўгае і нуднае выказванне фlocksкай удзячнасці.— «Шукаць прыватнай службы па часці кіраўніцтва маёнткам»,— адказаў марак. Міхайла Сцяпанавіч паглядзеў на яго і амаль пачырванеў ад думкі, як ён да гэтага часу не падумаў скарыстаць яго на справу. Сапраўды, чалавек гэты быў для яго проста скарб.

Марак, як знак, часткова ўцалеў для ўпарадкавання гаспадаркі Сталыгіна; ён лётаў у паветра пры ўзрыве нейкага судна пад Чэсмай; ён быў увесь паранены, паламаны і пакалечаны; але, не глядзячы на прышпілены рукаў замест левай рукі, на адсутнасць вуха і на падвязаную сківіцу, гэтая хірургічная рэд-

касць захавала нястомную дзейнасць, безупынную злосць і зморшчаны ад худобы і злабы твар. Ён быў выканальным і сумленным, ён нікога-б не ашукаў, тым больш чалавека, якому ён быў абавязаны важнай паслугай; але шмат каму іменна гэтая сумленнасць і гэтая выканальнасць здалася-б горшай за ўсякае машэнства.

Міхайла Сцяпанавіч запрапанаваў яму ехаць агледзець яго маёнтак. Марак паехаў.

V. НАСЛЕДНІК

Сталыгін чакаў марака з мінуты на мінуту з усімі яго праектамі і планами, калі замест яго прышло красамоўнае пісьмо Ціта. Ён зараз-жа паймчаў у Маскву. У Маскве яго чакала новая радасць, якой ён і не мог дапускаць. Ціт Трафімаў і стараста, прыехаўшы пакланіцца новаму пану, паведамілі яму пра смерць Марфы Пятроўны.—«А што, ёсць завяшчанне?» запытаўся з некаторай трывогай Міхайла Сцяпанавіч.—«Пакойная цёценька пісьмо толькі мела ласку вашай міласці пакінуць», адказаў Ціт, вымаючы бумажнік.—«Ты з гэтага-б і пачынаў, балван», сказаў Сталыгін, паспешна вырываючы з рук Ціта пісьмо. Твар яго прасвятлеў пры чытанні, ён бачыў выразна, што смерць такім сюрпрызам падкасіла старых, што яны не паспелі зрабіць «ніякіх недарэчных распараджэнняў».

— Хто пры доме ў вёсцы застаўся? На якога д'ябла вы абодва прыехалі,—запытаўся Міхайла Сцяпанавіч.

— Агаф'я Пятроўна, ключніца, бацюхна, і нябожчыцы цёценькі дзядзенька, маёр, з жонкай.

— Яны вось першыя і расцягнуць усё, ды дзе-ж паперы?

— У кабінёце нябожчыка пана дзверы вотчынай пячаткай запячатаны і дзесяцкі прыстаўлен у калідоры.

— Я заўтра збіраюся ў Ліпаўку, будзьце гатовы.

— Міласці просім, бацюхна, адказаў, нізка кланяючыся, стараста.—Коні чакаюць, маіх тройка на вашым дварэ, ды сялянскіх яшчэ дзве прыдуць пад вечар у Рагоўскую.

— «Добра, ідзі. А ты, гэі! Ціт!зараз з Ільёй Анціпычам (так называлі рэшткі марскога афіцэра, затрыманья ў Маскве весткаю аб смерці Льва Сцяпанавіча) у доме ўсе па апісу прымі, чуеш».—«Слухаю, бацюхна»,—адказаў Ціт густым голасам.

На другі дзень пан і першы міністр яго накіраваліся ў падмаскоўную. На граніцы Ліпаўскай зямлі чакалі Міхайла Сцяпанавіча дваровыя людзі і дэпутацыя ад сялян з хлебам і соллю. Стараста і Ціт Трафімаў, ехаўшыя наперадзе ў фурманцы, спынілі дармез і далажылі Міхайлу Сцяпанавічу, што гэты вялікі камень і гэтая вялікая яма азначаюць граніцы яго ўладанняў. Ён вышаў з карэты; падданья паваліліся ў ногі, стары, сівы як белы голуб, з доўгай барадою і тварам боўнароціеўскіх ста-

туй, паднёс хлеб і соль. Міхайла Сцяпанавіч указаў Ціту, каб ён прыняў хлеб, і скрыпучым голасам сказаў сялянам, што дзякуе ім за хлеб, за соль, але спадзяецца, што яны шчырасць сваю давядуць на справе.

— А што, на аброчных ёсць нядоімка? *

— Ёсць, невялікая, бацюхна, справа,—адказаў стараста.

— А ты чаго глядзеў, у мяне каб слова «нядоімка» не было вядома. Чуеш! Які аброк плаціць, нечуваная справа, гэта дзядзечка так занядаў ад старасці. Я, думаю, вам, праваслаўныя, перад суседзямі сорамна так мала плаціць.

— Яны лёгка могуць плаціць яшчэ па дзесяці рублёў з цягла, заўважыў марак.

— А як-жа, падмаскоўныя мужыкі. Бачыце, што людзі кажуць.

— Як вашай міласці ўзгодна будзе, як пажадаеце, бацюхна, устанавіць, наша сялянская справа спаўняць,—сказаў буонароццеўскі стары, і мужыкі зноў пакланіліся да зямлі, дзякуючы за добры намер пазбавіць іх сораму так мала плаціць.

— Пра гэта я пагутару заўтра, збяры раницою на панскі двор старых.

— Гэта што за абразіны?—запытаўся памешчык, звяртаючы сваё прывітанне да дваровых.—Адкуль гэта нябожчык набраў іх, адзін Ціт на чалавека падобен. Хто гэта ў зашмальцаваным нанкавым сурдуце, вось што направа?

— Земскі Васіль Нікіцін,—адказаў стараста,—значыцца ён, бацюхна, па рэвізіі запісаны Львом, але нябожчык дзядуня, узяўшы ў двор, пажадалі Васільем назваць.

— Аж сюды ад яго віном пахне. Дарогі да шынкі вы не будзеце ў мяне ведаць.

Пасля гэтай прамовы ён шпаркімі крокамі пайшоў па дарозе в марак, які ішоў побач без шапкі; стараста і Ціт цягнуліся крыху адступіўшы і не гледзячы адзін на аднаго, а за імі дваровыя, сяляне, дармез і воз. Ніхто амаль нічога не гаварыў, на сэрцы ва ўсіх было цяжка, няёмка. Калі яны ішлі па сялу, слабя дзядкі, бабулі выходзілі з хат і да зямлі кланяліся, дзеці з крыкам і плачам хаваліся за вароты, маладыя бабы з жахам пазіралі ў вокны; адзін сабака нейкі, смелы і нават раззлаваны працэсіяй, выбег брэшучы на дарогу, але Ціт і стараста кінуліся на яго з такою лютасцю, што ён, падкурчыўшы хвост, кінуўся з усіх ног наўцёкі і супакоіўся толькі забіўшыся пад страху апошняга гумна. Так дайшлі да панскага дома; тут чакалі свяшчэннік з жонкаю і з сотамі ад пчолак сваіх, худы пляшывы дзякан і прычотнікі з валасамі, расчасаць якіх не было магчымасці. Сляпы маёр і малдаванка, завязаная белай хусткай і захутаная ў чорную шаль дабрадзейнай нябожчыцы, сустрэлі ў сенях новага ўладальніка Ліпаўкі.

Міхайла Сцяпанавіч пачціва абышоўся з усімі, але ўсім неяк

стала шкада Льва Сцяпанавіча больш, чым раней. Ён папрасіў святшчэнніка адслужыць малебен з водаасвячэннем і потым паніхіду аб нябожчыку; запытаўся, ці гавеюць сяляне, і накіраваўся ў запячатаны кабінет разам з мараком. Ён знайшоў усё ў парадку—і грошы, і ламбардныя білеты. Кажуць, што ён знайшоў яшчэ запіску, у якой дзядзечка выказваў жаданне адпусціць на волю дваравых, але ён, справядліва заўважыў мараку, што, значыцца, дзядзька раздумаў, калі сам не пісаў адпускных, і што ў такім выпадку адпусціць іх было-б супроць жадання нябожчыка,—спаліў гэтую запіску на свечцы.

На другі дзень Міхайла Сцяпанавіч паведаміў маёру і яго жонцы, што, свята выконваючы волю нябожчыцы цёценькі, якая даручыла яму не пакідаць іх, ён ім дае дзве тысячы рублёў. Прычым ён уручыў білет (процанты па якому былі ўзяты). Потым ён ім абвясціў, што колькі ні хацеў-бы, але не можа па розных меркаваннях пакінуць за імі пакоі і раіць ім пераехаць у Маскву. «Кірыле Васільевічу часта можа быць, далучыў ён, патрэбен доктар, яму абавязкова трэба жыць у горадзе». Маддаванка хацела было прасіць Міхайла Сцяпанавіча дазволіць ім застацца хоць у людской хаце, але сустрэўшы халодныя вочы яго з рыжаватымі расніцамі, яна не смела вымавіць ні слова і пайшла пакаваць свае пажыткі.

Агледзеўшы астатнюю маёмасць і загадаўшы беспярэчна слухаць ва ўсім марака, ён паехаў у Пецербург, а праз некалькі месяцаў накіраваўся зноў за граніцу. Дзе ён быў, што рабіў на працягу цэлых чатырох год? Цяжка сказаць. І што ўласна яго прывязвала да загранічнага жыцця?..

Калі ён вярнуўся ў Маскву, марак падаў яму справаздачы; другія пражываюцца ў падарожжы, Міхайла Сцяпанавіч знайшоў ва ўсім прырашчэнне, без усякай турботы, без усякіх затрат амаль; ён надзвычай мала даваў мараку. Нават цяпер, вярнуўшыся з падарожжа, ён абмежаваўся залатым нартонаўскім гадзіннікам, які купіў выпадкова і пра які расказваў мараку, каб падняць яго цану, што ён належаў адміралу Элфінгстону.

Адзін-адзінюткі жыві Міхайла Сцяпанавіч у велізарным і запущеным доме на Яўзе. Нешта страшэнна панурае было ў яго існаванні. Ён ні з кім не знаўся, рэдка выязджаў, нічога не рабіў, быў скупы да агіднасці і патаемна, праязічна, танна распусны. Кожны тыдзень прыязджаў з Ліпаўкі марак, і Стальгін пакідаў яго дні на два, пад выглядам розных спраў, а па сутнасці з патрэбнасці жывога чалавека. Дворню сваю ён страшэнна прыгнятаў. У яго ўяўленні ўсё стаяў дом княгіні, і ён хацеў дасягнуць чагосьці падобнага, не трацячы грошай. Задача была немагчымая, на кожным кроку ён бачыў, што яму не ўдаецца, шалеў і спаганяў гэта на слугах. Пры ўсёй сваёй скупасці, ён сур'ёзна маёнткам не займаўся, часам толькі, без усякай патрэбы

ён урываўся ў кіраванне марака, наганяў жах і жудасць, аддаваў у салдаты, караў, браў у двор, мучыў зусім непатрэбнымі работамі: там дарогу загадае пракласці, тут хлеў перанесці з месца на месца... Паказаўшы такім чынам сваю ўладу, ён зноў пакідаў мараку кіраванне сялянамі.

Апрача марака з'яўляўся да Сталыгіна разы два ў тыдзень высокі падслепы мяняла ў бясконцым сурдудзе; міргаючы вачыма і торгаючы плячом, ён называў усе каштоўныя каменні і ўсе рэчы навыварат, што зусім яму не перашкаджала быць дасканалым знаўцам. Праз яго Міхайла Сцяпанавіч змяшчаў свае грошы за страшэнныя процанты. Мяняла, не задавальняючыся куртажом за бязносых аданісаў, за новыя антыкі і старыя карціны, займаўся ў вольны час прыёмнай пасадай зводніка. Міхайла Сцяпанавічу не хацелася выступаць растаўшчыком, ды не хацелася таксама і капітал пакідаць на адны няшчасныя пяць процантаў, якія тады плаціў ламбард, дык ён і звяртаўся да паслуг мянялы. Не гледзячы на ўсе перасцярогі яго, мяняла ўсё-ж ашукаў Сталыгіна. Завёўся працэс. Ні адзін сенацкі сакратар, ні адзін герой, пасівелы ў чарнілах, ускормлены на даведках і сандараку, не здагадаўся-б ніколі, чым скончыцца гэты працэс.

Хаджэнне па справе было даручана Сталыгіным славутаму тады ў Маскве страпчаму, адстаўному стацкаму саветніку, Валер'яну Андрэевічу Трэгубскаму. У страпчага была дачка, скромная, запалоханая бацькам, дзікая ад адзіноты і вельмі нядрэнная сабою. Міхайла Сцяпанавічу яна спадабалася, ён любіў гэтыя скромныя валакітвы, не выклікаўшыя вялікіх трат. Маладая дзяўчына, зусім неспрактыкаваная і безупынна падбухторваемая кухаркай, ішла, сама не ведаючы як, прама на сваю пагібель. Кухарка стацкага саветніка, дапамагаўшая Сталыгіну за беленькую паперку і за залатыя завушніцы, якія ён абяцаў, але ўсё не прыносіў, раптам спалохалася вынікаў, што маглі быць з гэтай сувязі, і аднойчы ўвечары, крыху напіўшыся усё расказала бацьку, зразумела, апрача ўласнага ўдзелу. Стары адразу пераканаўся ў справядлівасці даносу і ў тым, што папярэдзіць позна, але паправіць самы час.

Праўду кажучы, навіна гэтая больш узрадавала яго, чым засмуціла; тым не менш ён з лютасцю напаў на дачку, лаяў яе, адцягаў паводле звычаю прадзедаў за касу, замкнуў у кладоўню, адным словам, зрабіў усё, што патрабавала зняважаная любоў бацькі. Выканаўшы гэты цяжкі, хоць і святы абавязак, ён зноў зрабіўся чым быў—страпчым і ўзяўся рабіць павальны вобыск у пакоі дачкі. Знайшоў ён і запісачкі і рэчы розныя, усё перагледзеў уважліва, усё перачытаў разы два-тры. Прачытанае яўным чынам задавальняла яго. Ён узяў пісьмы да сябе, пачаў сам пісаць, пісаў доўга, прыгінаючы трэці палец пад пяро і нахіляючы правае вока да самай паперы. І перакрэсліваў ён,

і перачытваў, і дадаваў, і скарачаў, нарэшце, задаволены рэдакцыяй, ён разы два аж да кашлю панюхаў табак і ўзяўся перапісваць начыста. Перапісаўшы, ён узяў свечку і накіраваўся да дачкі.

Бедная дзяўчына, зняважаная, уніжаная, засаромленая, заплаканая, сядзела ў куце. Стары пра ўсё гэта меркаваў як нельга лепш. «Забіла,—казаў ён ёй,—забіла старога-бацьку, маю сівізну, пакрыла ганьбаю»; дзяўчына стаяла ні жывая, ні мёртвая і шпатавала бледнымі губамі: «Даруйце, даруйце».—«Хадзі сюды,—закрываў бацька,—вазьмі пяро, пішы, тут—ну хутчэй».—«Татанька!»—«Ды ты яшчэ не слухацца, зганьбіла бацьку, ды яшчэ з паслушэнства вышла, табе кажуць—пішы»,—і ён дыктаваў: «Дачка стацкага саветніка Мар'я Валер'янаўна Трэгубская...» Дзяўчына пісала ў ліхарадцы, у распачы; калі бацька ўзяў у яе пяро, рукі яе апусціліся, і яна ўпала на калені перад пустым сталом і прытуліла да яго галаву. Шаноўны старац вышаў, не гаворачы ні слова, ён думаў, што яму больш прыдзецца ламацца, ён быў нават крыху збянтэжаны лёгкай перамогай.

На другі дзень Сталыгін атрымаў ад стацкага саветніка доўгае пісьмо; ён паведамляў яму, што вестка аб тым, што Міхайла Сцяпанавіч, аблытаўшы каварнымі абяцанкамі, давёў яго дачку да пагібельнага няшчасця і пазбавіў яго апошняй апоры і апошняга суцяшэння, паразіла яго ў самае сэрца; што ён лічыць, нарэшце, становішча афяры яго спакушэння непачэсным. А таму думае, што ён напэўна свой учынак апраўдае божым благаслаўненнем праз шлюб, якім верне ёй чэсць, а сабе спакой сумлення, які з'яўляецца найвышэйшай з усіх зямных даброт. Калі-ж (чаго божа барані) Міхайле Сцяпанавічу гэта не пажадана, то ён на вялікі жаль павінен будзе гэтай справе надаць гласнасць і прасіць абароны ў нядрэмлочага закона і ў высокіх асоб, богам і манархам пастаўленых для нявінных на абарону і сільным на абвуданне; а дзеля падмацавання просьбы, апрача пасведчанняў хатніх людзей, ён з вялікім жалем прывядзе розныя дакументы, уласнай Міхайла Сцяпанавіча рукою пісаныя. Нарэшце зняважаны бацька палічыў патрэбным далучыць, што злачынная дачка яго ёсць разам з тым яго адзіная наследніца, як дома, што ў Хамоўніцкай часці, у трэцім квартале за № 99, так і капітала, які ёй застаецца, калі госпаду богу ўгодна будзе спыніць грэшныя дні яго. Міхайла Сцяпанавіч задыхнуўся ад гневу і ад страху; але вельмі добра ведаў, з кім мае справу; ён ужо бачыў траты, міравыя здзелкі, грэх папалам. Пра шлюб ён і не думаў, ён лічыў яго немагчымым. У сваім адказе ён прасіў старога не верыць паклёпам, запэўняў, што ён іх расее, казаў, што гэта падкопы яго ворагаў, якія зайздросцяць яго спакойнаму і бестурботнаму жыццю, і, галоўнае, угаварваў яго не спяшацца ў справе, ад якой залежыць чэсць яго дачкі.

Валер'ян Андрэевіч не дарма гадоў сорок быў страпчым; ён

бачыў, што Сталыгін выгрывае час, што, значыцца, яму яго траціць не трэба. Сярод розных спраў, даручаных яму, быў у яго на руках доўгі, забытаны працэс аб горных заводах аднаго графа, вельмі ўплывовага. Трэгубскі накіраваўся да яго і раптам, дакладваючы яму аб ходзе справы, падабраў ніжнюю губу, апусціў шчокі, зрабіў надта смешны выгляд і пачаў капаць слязімі. Граф здзівіўся, устрывожыўся, пачаў пытацца, стары прасіў дараваць яму, спасылаўся на сваё далікатнае сэрца і бязмернае гора, нарэшце, расказаў усю гісторыю, паказаў пісьмы Сталыгіна і просьбы дачкі. Граф, забываючы зусім непатрэбныя ў той час успаміны ўласных учынкаў, выказаў сардэчную ўвагу гору няшчаснага старога і сказаў яму, адпускаючы яго:—«Будзь спакойны, нягодніку гэтаму дарма гэта не пройдзе. Пакінь пісьмо дачкі ў мяне. А дарэчы, апеляцыйную запіску па маёй справе скончы хутчэй».

Стары супакоіўся.

Праз некалькі дзён прадвадзіцель дваранства запрасіў да сябе Міхайла Сцяпанавіча па «экстранай і канфідэнцыяльнай справе». Даведаўшыся пра стан яго здароўя і пра ўраджай азімага збожжа, прадвадзіцель запытаўся ў яго, як ён мяркуе скончыць неасцярожны пасаж свой з дзяўчынай Трэгубскай, далучаючы, што яму загадана параіць Міхайле Сцяпанавічу скончыць гэтую справу, як належыць двараніну і хрысціянину. Сталыгін пусціўся ў рад тлумачэнняў. Прадвадзіцель выслухаў іх з надзвычайнай увагай і сказаў, што ўсё гэта зусім справядліва, але што ён тым не менш упэўнен, што Міхайла Сцяпанавіч апраўдае давер'е высокіх асоб і зробіць як хрысціянін і дваранін; што, аднак, ён яго просіць патурбавацца прачытаць пісьмо, атрыманае ім з поваду гэтай непрыемнай гісторыі.

Міхайла Сцяпанавіч прачытаў пісьмо і паклаў яго на стол моўчкі і з пабялеўшым тварам.

— Ці не пажадаеце вы цяпер—запытаўся ў яго прадвадзіцель,—падпісаць вось гэтую паперку? Сталыгін узяў пяро.—«Пачакайце, пачакайце, з жарам заўважыў прадвадзіцель, далікатна вырываючы з яго рукі пяро,—гэта пяро нядобрае, вось гэтае куды лепш». Сталыгін узяў лепшае пяро і крыху дрыжачай рукой падпісаў. Трэба думаць, што першая папера была вельмі красамоўная і ў поўнай меры пераконвала ў неабходнасці падпісаць другую. Прадвадзіцель на развітанні сказаў Сталыгіну, што шчыра і сардэчна рад, што справа скончылася келейна, і што ён так слаўна як шчыры патрыёт і сапраўдны хрысціянін, рашыўся паправіць учынак, або, лепш, пасаж.

Праз тыдзень Міхайла Сцяпанавіч быў жанаты. Не глядзячы на тое, што Масква—класічная краіна шлюбаў, але я ўпэўнен, што з часу слаўтага балявання, з поваду якога ў летапісах першы раз упамінаецца імя Масквы, і да нашых дзён, не было налалека менш настроенага і менш прыгоднага да смейнага

жыцця, як Сталыгін. Дабрадзейнае начальства выправіла гэтыя недахопы бацькоўскім умяшаннем сваім.

Цяжка сабе ўявіць становішча больш дрэннае, недарэчнае і фальшывае, як становішча беднай маладой жонкі. Пасля пераходу, па распараджэнню вышэйшага начальства, з затворніцтва, у якім яе трымаў стары пісар, у чужы дом, у якім не было ў ёй патрэбы, у якім нічога не перамянілася ад яе прысутнасці,—становішча яе ўласна пагоршылася. Сталыгін яе трымаў не як жонку, а як прыгонную фаварытку. У яе не было ніводнай знаёмай, Сталыгін забараніў ёй прымаць нейкіх сваячак, што разы два з'яўляліся з-за Масквы-ракі пазайздросціць яе шчасцю; яна сама не хацела праводзіць вольны час з пляменніцай марака, якую Сталыгін хацеў увесці ў якасці супружніцкай тайнай паліцыі. Яна нікуды не выязджала, часам толькі Міхайла Сцяпанавіч прапаноўваў жонцы праехацца ў карэце адной, і тут фурману і лакею даваліся інструкцыі, якімі вуліцамі ехаць.

Некалькі год заставалася яна прыніжанай, зневажаемай і не маючай ніякага голасу. Істота добрая, гатовая любіць, гатовая на ўсякую адданасць, яна скаралася моўчкі свайму лёсу, і, успамінаючы пакуты, зазнаныя ёю ад бацькі, яна думала, што так і трэба, што такое становішча жанчыны на свеце.

Першым суцэпальнікам яе быў малюток Анатоль, які нарадзіўся праз год пасля шлюбу; пазней ён-жа развіў, і выхаваў, і вызваліў яе.

Нараджэнне сына на некалькі ступеняў паправіла становішча Мар'і Валер'янаўны. Сталыгін быў задаволен падабенствам. Ён да таго разышоўся ў першыя хвіліны радасці, што з прыязнай усмешкай запытаўся ў Ціта: «Ты бачыў маленькага?» і, калі Ціт адказаў, што не спадабіўся яшчэ гэтага шчасця, ён загадаў карміліцы паказаць Анатоля Міхайлавіча Ціту. Ціт падышоў да ножкі нованароджанага і са слязмі замілавання тры разы паўтарыў: «сапраўдны татанька, выліты татанька, татанькін партрэт».

Міхайла Сцяпанавіч, вельмі задаволены, тут-жа даў загад, каб людзі ўставалі, калі праходзіць карміліца з маленькім панам; а карміліцы, наадварот, дазволіў сядзець нават у сваёй прысутнасці; чаго, аднак, яна ніколі не рабіла, слухаючыся інструкцыяй марака. Карміліца была з Ліпаўкі. За два тыдні да родаў Мар'і Валер'янаўны загадаў Сталыгін мараку выслаць для выбару двух-трох здаровых, прыгожых і нядаўна радзіўшых баб з іх дзецьмі. Марак выслаў шэсць, і мера гэтая аказалася зусім не лішняй; ад моцнага марозу і слабых кажухоў дзве лепшыя карміліцы, адпраўленыя на пяты дзень пасля родаў, прастудзіліся, і так грунтоўна, што потым, колькі іх бабуля-птушніца не акурвала калганам і сабурам, усё-ж вадзяная зрабілася; у трэцяй на дарозе з дзіцём радзімчык прыключыўся, мабыць, ад уроку, і, не гледзячы на чыстае наветра і іншыя выгоды зім-

няга шляху, у санках ён памёр, не даязджаючы Рэпалоўкі, дзе звычайна ліпаўскія спыняліся; паколькі ў маці ад гэтага малако паднялася ў галаву, то яна і аказалася няздольнаю карміць грудзімі. Засталіся тры для выбару, згодна жаданню Міхайла Сцяпанавіча. З іх ён сам з павівальнай бабкай выбраў жанчыну, сапраўды выдатную. Будучы трэці год замужам, яна яшчэ не страціла ні прыгожасці, ні здароўя, і была тое, што называюць кроў з малаком, са смятанкаю нават, можна сказаць. На арганізм, які не толькі беспакarana, але так пераможна перацярапеў, беднасць, работу, бацьку, маці, жніво, мужа, двух нявестак, старасту, свякруху і паншчыну, можна было смела пакладацца. Карміліца на панскім двары ў два месяцы зрабілася ўдвая больш тоўстай і румянай. Так што свякруха, якая прыходзіла часам з вёскі, не магла без нянавісці бачыць яе і кожны раз мармытала, выходзячы з варот: «Бачыш, раз'елася на панскіх чаях якая. Пачакай, вернешся дадому, спусцім тлушч... Пачакай». Кажуць, што прастадушная бабулька добрасумленна стрымала сваё абяцанне.

Для дворні малютка зрабіўся новай крыніцай ганенняў і няшчасцяў. Стук у часе яго сну, скразны вецер, адчыненыя дзверы—усё гэта выводзіла з сябе Сталыгіна. Што перацярапела бедная няня, тая самая Настася, якая мімаволі з'явілася прычынай смерці Льва Сцяпанавіча, цяжка сабе ўявіць. Карміліцы дазвалялася часам спаць, Настася павінна была дзень і ноч быць на нагах. Яна раздзявалася толькі раз у тыдзень— у лазні. Настасі было загадана, каб летам у дзіцячым пакоі не было мух; яна адказвала за крык дзіцяці, за тое, што ён падаў, пачынаючы хадзіць, за насмарк, які рабіўся ад прарэзвання зубоў... і ўсё-ж, даследуйце тайны сэрца чалавечага—Настася любіла без памяці дзіця, існаваннем якога атручвалася ўсё жыццё яе, за якое яна перацярапела колькі маральных пакут, столькі і фізічнага болю. Мар'я Валер'янаўна колькі магла ўзнагароджвала яе і ласкай і падарункамі, але сама адчувала, якую бедную замену яна ёй дае за адсутнасць усякага спакою, за вечны страх, за вечную лаянку і вечнае праследаванне.

Пакуль дзіця было звярком, балаўству з боку Міхайла Сцяпанавіча не было канца; але калі ў Анатоля пачала развівацца воля, любоў бацькі пачала ператварацца ў ганенне. Хваравіты эгаізм Сталыгіна, злосная капрызнасць і збалаванасць яго не маглі цярапец прысутнасці чаго-б там ні было вольнага; ён нават сабачку, які не ведаю як трапіў да яго, так сапсаваў, што ён хадзіў пры ім апусціўшы хвост і схіліўшы галаву, як чумны.

Мар'я Валер'янаўна, да таго часу ціхая і самаафярная, аказалася жанчынай з характарам і з воляй, непакіснай. Яна не толькі адважвалася абараняць дзіця ад відавочнага псавання, але, паважаючы ў сабе яго маці, яна сама інакш стала трымаць сябе. Гэтую апазіцыю зараз-жа заўважыў Міхайла Сцяпанавіч і парашыў зламаць яе што-б там ні сталася.

Пяці-шасцігадовы Анатоль быў сведкам грубых, агідных сцэн; нервовы і далікатны хлопчык сударажна браўся за плацце маці і не плакаў, а пасля ўночы стагнаў у сне і, прачнуўшыся, дрыжучы ўсім целам, пытаўся ў няні: «татка яшчэ тут, пайшоў татка?» Мар'я Валер'янаўна адчувала неабходнасць пакласці канец гэтаму і не ведала як. Акалічнасці, як заўсёды бывае, дапамаглі ёй.

У гасціным пакоі стаяла горка, на якой былі расстаўлены ўсякія непатрэбнасці, узятыя ў мянялы, для заахвочвання яго. Анатоль, які тысячу разоў гуляў гэтай дрэнню, падышоў да горкі і ўзяў нейкую фарфоравую ляльку.

— Не чапай!—закрываў бацька.

Анатоль паглядзеў на яго са спалохам, пакінуў ляльку і праз дзве хвіліны зноў яе узяў. Міхайла Сцяпанавіч падышоў да яго, схопіў за руку і тузануў яго з такой сілай, што ён бразнуўся аб падлогу і разбіў сабе да крыві лоб. Маці і няня кінуліся да яго...

— Пакіньце яго, гэта глупства, капрызы!—закрываў бацька.

Няня спынілася ў нерашучасці, але маці, не звяртаючы ніякай увагі на словы мужа, падняла Анатоля і панесла яго, кажучы:

— Пойдзем, дружа мой, у дзіцячы пакой, татка хворы.

— Ды ты чула ці не, што я сказаў?—запытаўся Міхайла Сцяпанавіч.—Пакінь яго.

— Ні ў якім разе,—адказала зняважана маці,—як можна пакінуць дзіця з чалавекам у прыпадку вар'яцтва?

— Гэта што значыць?—запытаўся Сталыгін, дрыжучы ўсім целам ад шалёнай злосці.

— Тое,—адказала Мар'я Валер'янаўна, што ўсяму ёсць мера, і калі вы звар'яцелі, то мой абавязак пакласці канец вашаму шкоднаму ўплыву на дзіця. Міхайла Сцяпанавіч не даў ёй скончыць. Ён ударыў яе. Анатоль ускрыкнуў і змярцвеў.

Мар'я Валер'янаўна, прышоўшы ў спальню, кінулася на калені перад абразом і доўга малілася, абліваючыся слязімі, потым яна паднесла Анатоля да абраза і загадала яму пацалаваць, адзела яго, накінула на сябе шаль і, выслаўшы Насцю і пакаёўку чагосьці з дзявочага пакоя, вышла з Анатолем за вароты, не заўважаная амаль нікім, апрача Ефіма. На двары сцямнела; Мар'я Валер'янаўна амаль ніколі не выходзіла ўвечары на вуліцу, ёй было страшна і жудасна; на шчасце, рамізік, які ехаў без седака, запрапанаваў ёй свае паслугі, яна сяк-так уселася на каліберы, узяла на калені Анатоля і паехала да бацькі ў дом. Сходзячы з дрожак, яна сунула возніку ў рукі рубель і хацела ўвайсці ў вароты; але вознік спыніў яе, ён думаў, што яна яму дала пятак, і сказаў: «не, пані, пачакай, як можна»,—і, разгледзеўшы, што гэта не пятак, а рубель, сказаў тым-жа тонам і без усякага замяшання: «як можна рубель узяць з дваіх, сі-

ненькую належыць атрымаць, матухна». Яна кінула яму нейкую манету і ўвайшла ў тую няшчасную калітку, з-за якой гадоў шэсце таму назад, бог ведае пад уплывам якой чары, вышла на першае спатканне з чалавекам, якога лёс выбраў на тое, каб мучыць цэлае жыццё.

Калі Міхайла Сцяпанавіч апамятаваўся, ён зразумеў, што пераступіў крыху граніцу. «Ну, але што-ж рабіць,—думаў ён,—у мяне нораў такі, час сапраўды прызвычайца, злуе мяне, як наўмысна, et ensuite elle devient impertinente¹, я не магу свайго сына выхоўваць па маіх ідэях». Судэшныя сябе такімі разважаннямі, ён накіраваўся ў гасціны пакой, аднак, на твары яго было відаць, што якімі пераканальнымі яны ні былі, але сумленне не зусім было спакойнае. Вялікі гасціны пакой быў пусты і змрочны, асветлены двума сальнымі свечкамі. Ён пасядзеў на канапе—пуста, нядобра. «Сенька!»—закрычаў ён, і хлопчык гадоў дванаццаці, адзеты казачком, паказаўся ў дзвярах. «Скажы Наські, каб прывяла Анатоля Міхайлавіча».

Казачок вышаў, але доўга не вяртаўся, чуваць былі галасы, шэпты, крокі. Ціт, бледны, як смерць, стаяў у залі, Настася з заплаканымі вачыма яму тлумачыла нешта, Ціт ківаў галавой і прыгаварваў: «Госпадзі божа мой, даруй нашы грахі». Праз некалькі хвілін казачок увайшоў з дакладам: «Анатоля Міхайлавіча дома няма, іх пані забралі з сабою».

— Што... о... о... о?

Казачок паўтарыў.

— Што ты брэшаш, пашлі Наську і Ціта.

Наська і Ціт увайшлі.

— Куды пані пайшла?—запытаўся Сталыгін.

— Не магу далажыць, адказала старая, дрыжучы ўсім целам, мяне паслалі па ваду, мелі ласку надзець жоўтую шаль—я думала так, з холаду...

— Маўчы і адказвай толькі на тое, што я пытаюся. Ну, а ты, стары разбойнік, ты чаго глядзеў, Ціт Трафімавіч, домаправіць-цель? Хто пайшоў за паняй?

— Вінават, бацюхна, Міхайла Сцяпанавіч, бог папутаў на старасці год, я не бачыў.

— Вінават, бацюхна, перадражніў яго Сталыгін, які рабіўся ўсё больш і больш лютым, пакліч, стары дурань, Кузьму і Оську, ды дурня Ефімку і фурманаў.

Людзі пераглянуліся з жахам адзін на аднаго, яны вельмі добра ведалі, што значыць запрашэнне фурманаў...

На другі дзень раніцою Ціт, Настася і двое лакеяў валяліся ў нагах у Мар'і Валер'янаўны, выціраючы слёзы і ўмяляючы яе выратаваць іх. Сталыгін загадаў ім або прывесці паню з сынам,

¹ Робіцца дзёрзкай.

або рыхтавацца ў смірыцельны дом і потым на пасяленне. Сівы і тоўсты Ціт роў як дзіця, прыгаварваючы:

— Згубіць ён нас, матухна, са свету божага згоніць.

— Мар'я Валер'янаўна,—гаварыла Настася,—выратуй ты нас, заступніца наша, або пакінь ужо мяне тут.

— Я дадому не пайду,—дадаў стары,—я з Каменнага моста кінуся ў ваду, адзін канец.

Мар'я Валер'янаўна доўга маўчала, цяжка ёй было, яна яшчэ раз глянула на гэтыя разгубленыя адчайныя твары, устала і сказала сумным голасам:

— Так і быць, я выратую вас, я не магу дапусціць, каб ён замучыў вас з-за мяне. Я вярнуся цяпер, можа, на сваю ўласную пагібель. Толькі маліце-ж бога, каб не на пагібель малюткі.

— Маці ты наша родная!—гаварыў Ціт.—Іверскай божай мацеры адслужым малебен, усёй дворняй свечку дзесяціфунтовую паставім.

Мар'я Валер'янаўна з'явілася дадому не як вінаватая і збегшая жонка, а з поўным усведамленнем сваёй справядлівасці і свайго прызначэння быць абаронцай сыну. Яна спакойна і цвёрда абвясціла Сталыгіну, што вярнулася толькі для таго, каб выратаваць зусім нявінных людзей ад яго лютасці, але што яна рашылася не афяроўваць больш сынам дзеля шаленства такога бацькі.

— Ох,—гаварыў Міхайла Сцяпанавіч, прыкінуўшыся хворым,—ох, та chere, навошта гэта ты ўжываеш такія словы, маё вуха не прызвычалася да такіх выразаў. У мяне ад клопатаў, ад хваробы (ён жаліўся на анеўрызм, якога ў яго, аднак, не было) бываюць часам чорныя хвіліны—трэба лагоднасцю і добрым словам спыніць, а не раздражаць, я сам аплакваю няшчасны выпадак,—і ён спыніўся нібы пад уплывам моцных пачуццяў.

Але на Мар'ю Валер'янаўну яго словы больш не мелі ўплыву. Увесь prestige, што акружаў яго, знік, яна адчувала сябе настолькі вышэй, настолькі мацней за яго, што ў яе пачаў развівацца жаль да яго.

Пасля гэтай гісторыі Сталыгін пачаў трымаць сябе больш прыстойна. Мар'я Валер'янаўна з сынам жыла большую палову года ў вёсцы; паколькі гэта значна змяншала выдаткі, то муж і не перашкаджаў. Смерць добрага старога Валер'яна Андрэевіча, якая здарылася праз некалькі год, зноў забытала і канчаткова расстроіла жыццё, наладжанае Марыяй Валер'янаўнай.

Ён памёр неўзабаве пасля маскоўскага пажару. Стары заставаўся ўвесь час вайны ў Маскве, даволі шчасліва скупляючы, часткаю ў французав, часткаю ў казакаў, розныя срэбраныя і залатыя рэчы. Пасля выхаду непрыяцеля ён падаваў просьбу аб грашовай дапамозе для папраўкі дома, спаленага богапраціўным ворагам у часе нашэсця галаў і з імі дванадзесці язык. Але, не гледзячы на тое, што яго просьба была зусім несправядлівая, ён не атрымаў дапамогі. Гэта на яго зрабіла цяжкі ўплыў,

ён памарнеў яшчэ з гадок, ды і памёр, пакінуўшы Мар'і Валер'янаўне дом, залатыя і срэбраныя рэчы і тоўстую пачку ламбардных білетаў.

Мар'я Валер'янаўна ў гэты час была ў Пецербургу, куды Сталыгін пераехаў у часе набліжэння непрыяцеля. Дом іх на Яўзе згарэў. Марак адбудоўваў яго марудна, таму што Сталыгін шкадаваў грошай. Стары перад смерцю клікаў дачку развітацца. Яна паехала, але не застала яго. Марак, які меў ужо свае інструкцыі, распараджаўся ў доме яе бацькі, як на караблі, узятым у палон. Мар'я Валер'янаўна маўчала, але білеты ламбардных забрала. Міхайла Сцяпанавіч не даваў амаль зусім грошай на выхаванне сына: ды і апрача гэтага, яна хацела на ўсякі выпадак мець капітал у сваіх руках.

Гэтая акалічнасць зноў пасварыла яе з мужам. Перапіска іх набыла горкі тон. Бачачы непакіснасць жонкі, Сталыгін надумаўся скарыстаць разлуку яе з сынам, каб дабіцца свайго.

Ён пісаў мараку ў кожным пісьме, каб усё было гатова для яго прыезду, што ён гэтымі днямі едзе, і наўмысна адцягваў свой ад'езд. Вярнуўшыся, нарэшце, у свой дом на Яўзе, ён перарваў усе зносіны з Мар'яй Валер'янаўнай, строга забараніў людзям прымаць яе або хадзіць да яе ў дом. «Я павінен быў прыняць такія меры,—сказаў ён,—для сына; я ўсё-б ёй дараваў, але яна жанчына да таго эгрыраваная, што можа пахіснуць тыя фундаменты маралі, якія я з такой турботай выводжу ў сэрцы Анатоля».

Зразумела, яму ніхто не верыў, апрача марака, але і той больш верыў з дысцыпліны і падначалення, чым з пераканання, і абараняў Сталыгіна толькі наступным выразным аргументам: «Усё-ж, як там сабе хочаце, а яна жонка Міхайла Сцяпанавіча, а Міхайла Сцяпанавіч, як-бы там ні было, усё-ж яе муж ёсць!..»

ЗАМЕСТ ПРАЦЯГУ

У пачатку 1848 года я паслаў гэтую частку аповесці ў Пецербург. Не глядзячы на паўторную абвестку на вокладцы аднаго журнала, друкаваць яе не дазволілі. Чаму? Не разумею; мяркуюце самі, аповесць перад вамі.

Тамы іменна ў Расіі быў вельмі моцны прыпадак цензурнай хваробы. Апрача звычайнай грамадзянскай цензуры была ў той час устаноўлена другая, ваенная, складзеная з генерал-ад'ютантаў, генерал-лейтэнантаў, генерал-інтэндантаў, інжынераў, артылерыстаў, начальнікаў штаба, світы яго вялікасці афіцэраў, плац і бау-ад'ютантаў, аднаго татарскага князя і двух праваслаўных манахаў пад старшынствам марскога міністра. Яна разглядала тыя самыя кнігі, але кнігі, аўтароў і цензароў разам.

Гэтая аснадная цензура, кіруючыся ваенным рэгламентам Петра I і грэчаскім Номаканонам, забараніла друкаваць што-б там ні было, пісанае мною, хоць-бы то было слова аб карысці

тайнай паліцыі і яўнага самадзяржаўя, або задушэўная перапіска з прыяцелямі аб выгадах прыгоннага стану, цялесных пакаранняў і рэкруцкіх набораў.

Забаронай сваёй лейб-цэнзурны аудытарыят напамніў мне, што рускім пара друкаваць па-за Расіяй, што нам няма чаго сказаць такога, што магла-б прапусціць ваенна-судная цэнзура.

... Не знаходзячы сілы пісаць далей аповесць, я раскажу вам яе план.

Мне хацелася ў Анатоля паказаць чалавека поўнага сіл, энергіі, здольнасцей, жыццё якога ідзе цяжка, пуста, фальшыва і бязрадасна ад заўсёднай супярэчнасці паміж яго імкненнямі і яго абавязкам. Ён набіраецца сіл і паспявае кожны раз падпарадкаваць сваю мяцежную волю таму, што ён лічыць абавязкам, і на гэтую барацьбу траціць усё сваё жыццё. Ён учыняе гераічныя акты самаафярнасці і адданасці, гасіць страсці, афярне захапленнямі і ўсім гэтым дасягае таго вялага, бясколернага стану, у якім знаходзіцца ўсякая звычайная і бяздарная натура. Сіла гэтага чалавека павінна была затраціцца без карысці для іншых, без радасці для яго.

Гэты характар і асяроддзе, у якім ён развіваўся, наша родная глеба, або, лепш, наша роднае балота, якое ўцягвае, морыць спакваля, атуляе абавязкова ўсякую асобу, як яна там сабе не бійся,—вось што мне хацелася паказаць у маёй аповесці.

З самага пачатку юнацтва Анатоль уцягнуты ў фатальную сутычку з абавязкам. Перад ім у страшнай недарэчнасці з'яўляецца бацькаўская ўлада. Ён ненавідзіць Міхайла Сцяпанавіча, але ён пераламвае сваю натуральную агіду і слухае гэтага чалавека, таму што ён яго бацька.

Ганімы і прыгнятаемы Анатоль знайшоў выхад, які знаходзіць усе юнакі з цёплым і чыстым сэрцам: ён сустраў дзяўчыну, якую пакахаў шчыра, адкрыта. Для іх шчасця нехапала аднаго—волі.

Прышла і яна.

Міхайла Сцяпанавіч, нарэшце, памёр на невыказную радасць дваровых людзей, Анатоль, як Онегін:

Ярем от барщины старинной
Оброком легким заменил,
Мужик судьбу благословил...

а семідзесяцігадовы марак злёг у пасцель і не ўставаў больш ад гэтага «дэбоша»: ён, засмучона ківаючы галавой, паўтараў: «А ўсё біблейскае таварыства, усё біблейскае таварыства, гэта з Вялікабрытаніі ідзе».

Анатоль, між тым, пачынаў адчуваць стомленасць ад свайго кахання, яму было цесна з Оленькай, яе заўсёды дзіцячы лепет стамляў яго. Пачуццё, калі яно дайшло да сваёй мяжы, траціць трываласць, бясконца далеч таксама патрэбна каханню і дружбе, як прыгожаму віду.

Оленька належала да тых мілых, але неглыбокіх і не развіваючыхся натур, якія, аднойчы загарэўшыся моцным пачуццём, гатовы, асядаюць і ўжо далей не ідуць.

Калі Анатоль пераканаўся, што ён яе не кахае, ён прышоў у жах ад сваёй сухасці, сваёй няўдзячнасці; у няшчасці ён не знаходзіў іншай радасці, іншай уцехі, як у яе каханні, а цяпер, свабодны, багаты, ён гатоў яе пакінуць. Зразумела, пасля гэтага разважання ён жаніўся.

Блізасць асоб—факт псіхалагічны, лёгка кахаць ні за што і вельмі цяжка кахаць за што-небудзь. Людскія адносіны, апрача дзелавых, аснованы на чым-небудзь па-за вольным спачуваннем, маюць павярхоўны характар, разбураюцца або разбураюць. Быць блізім толькі з удзячнасці, з жалю, з таго, што гэты чалавек мой брат, што гэты другі мяне выцягнуў з вады, а гэты трэці ўпадзе сам без мяне ў ваду—адзін з найцяжэйшых крыжоў, якія могуць легчы на плечы.

Анатоль праз некалькі месяцаў пасля шлюбу быў няшчасным і губіў сваім няшчасцем бедную Оленьку.

Мой герой (вы, можа, і не падазраваеце гэтага) быў коннаегерскім афіцэрам; неўзабаве пасля яго вяселля яго назначылі ад'ютантам корпуснага начальніка, які быў яму сваяком.

Корпусны камандзір быў ніхто іншы, як наш стары знаёмы князь, князь, які ўзяў з сабою з Парыжа маленькую Ніну, у той час як парыжскі народ браў Бастылію. Ён слаўна зрабіў сваю кар'еру і вярнуўся з кампаніі ў 1815 годзе абвешаны крыжамі ўсіх нямецкіх гасудароў, уведзеных казакамі ва ўладанне, і млечным шляхам рускіх звёзд. Ён быў прастрэлены двума кулямі і ўвесь у даўгах. Ён ужо дрэнна бачыў, няцвёрда ступаў, невыразна чуў; але ўсё яшчэ з некаторым *fiop*¹ зачосваў сівыя валасы а la Titus, падцягваў мундзір, пырскаўся духамі, фарбаваў вусы, валачыўся за паненкамі і, бог ведае на што, здаецца, дзеля адной прыстойнасці, меў французскую актрысу на ўтрыманні.

Гэтая асоба мяне надзвычай цікавіла; яе мне хацелася асабліва рэльефна паказаць. Князь павінен быў належаць да тыпу людзей, які ўтрачваюцца, які я яшчэ вельмі добра ведаў і які неабходна захаваць, тыпу рускага генерала 1812 года.

Рускае грамадства з Петра. І разы чатыры змяняла норавы. Пра екацерынінскіх старых гаварылі вельмі многа, але людзі александрыйскага часу быццам забыты, ці ад таго, што яны бліжэй да нас, ці ад чаго іншага, але іх мала выводзяць на сцэну, не глядзячы на тое, што яны зусім не падобны на сучасных актораў «памятнай кніжкі» і дзеючых асоб «адрас календара».

Пры Екацерыне склалася ў вышэйшым пецербургскім грамадстве не арыстакратыя, а нейкае служылае вальможніцтва, непрыступнае, гордае і нядаўна зробленае ручным. З 1725 і да

¹ Франтаўство.

1762 года гэтыя людзі прымалі ўдзел ва ўсіх звяржэннях і ўзвядзеннях на прастол, яны распараджаліся рускай каронай, упаўшай на фінскую гразь, як сваім дабром, і вельмі добра ведалі, што ножкі пецербургскага трона не такія ўжо моцныя, і што не толькі Петрапаўлаўская крэпасць і Шлісельбург, але і Пелым і наогул Сібір не так ужо далёкі ад палаца. Крамольная кучка багатых саноўнікаў, з удзелаў гвардзейскіх афіцэраў, двух-трох нямецкіх шэльм, захоўваючы выгляд рабскай лісліваасці і адданасці, садзіла каго хацела на царскае месца, даводзячы аб гэтым да ведама іншых гарадоў імперыі; па сутнасці, народу было ўсёроўна імя тых, хто трымаў бізун, спіне аднолькава было балюча.

Ангальт-Цэрбская прынцэса, узвездзеная Арловымі ў чын імператрыцы ўсерасійскай, умела з хітрасцю жанчыны і куртызанкі абстрыгчы валасы буяным алігархам і ўсыпць іх дзікія парывы важнай пашанай, міласцівай усмешкай, сялянскімі душамі, а часам сваім уласным высачайшым целам. З іх утварылася ў палове яе царствавання вяльможніцтва, аб якім мы гаварылі. У гэтых людзях была змешана рускае патрыярхальнае панства з версальскім царадворствам, непрыступная «морга» заходніх арыстакратаў і ўдальства казацкіх атаманаў, хітрасць дыпламатаў і зверства дзікіх. Людзі гэтыя былі фанабэрыстыя па-руску і дзерзкія па-французску; яны абыходзіліся пачціва толькі з іншаземцамі; з рускімі яны часам былі ласкавымі, часам міласцівымі, але ўсім да палкоўніцкага чыну гаварылі «ты». Абмежаваныя і надутыя сабою, вяльможы гэтыя захоўвалі нейкае пачуццё ўласнай годнасці, любілі матухну-імператрыцу і святую Русь. Екацерына II шкадавала іх і спагадліва слухала іх парады, не лічачы патрэбным выконваць іх.

Цяжкі і важны век гэтых старых буркатуноў, абсыпаных пудраю і нюхальным табаком, сенатараў і кавалераў ордэна св. Владзіміра першай ступені, са стэкам у руках і гайдукамі за карэтай, век гэтых дзядоў, якія гаварылі гучна, смела і крыху ў нос, быў адразу падрэзаны ўвацарэннем Паўла Пятровіча.

Ён у першыя дваццаць чатыры гадзіны пасля смерці мацеры зрабіў з раскошнага, пышнага, сладастраснага мужчынскага сараля, што называўся Зімінім палацам, казарму, кардэгардыю, астрог, экзерцыр-гаўз і паліцэйскі дом. Павел быў чалавек адзічэлы ў Гатчыне, які ледзь захаваў нейкія няясныя рыцарскія парывы ад ранейшага стану; гэта быў бенгальскі тыгр з сантыментальнымі выкрутамі, пануры і закаханы, заўсёды раздражоны і заўсёды раздражаемы, ён напэўна трапіў-бы ў вар'яцкі дом, калі-б не трапіў раней на трон.

Пераварнуў ён старых вельмож, якія прызвычаліся пры Екацерыне да спакою і павагі. Яму не патрэбны былі ні дзяржаўныя людзі, ні сенатары, яму патрэбны былі штык-юнкеры і катэнармусы. Недарма вучыў Павел на сваёй сумнай дачы гадоў дваццаць нейкіх трагладытаў новаму арцікулу і кіданню

эспантонам; ён хацеў увесці гатчынскае кіраванне ў кіраванне Расійскай імперыі, ён хацеў царстваваць па тэмпах.

У такой простаі, у такой наіўнай форме самаўладства яшчэ ні разу не з'яўлялася ў Расіі, як пры Паўлу. Гэта быў брэд, хаос; яго марсаманія, якую ён перадаў усім сваім дзецям, даходзіла да смешнага, да пагарднага і ў той-жа час да трагічнага; гэты каранаваны Квазімода са слязі на вачах біў рукою такт, разгараўся ў твары, быў шчаслівы, калі салдаты правільна маршыравалі. Тыя-ж самыя параксізмы бывалі потым у цэсарэвіча Канстанціна. Лютасці Паўла не апраўдваюцца нават дзяржаўнымі неабходнасцямі, яго дэспатызм быў бяссэнсны, гараччны, непатрэбны; каго катаваў ён і ссылаў натоўпамі са сваім генерал-пракурорам Обальянінавым і за што? Ніхто не ведае. Але вяльмож ён прыструніў, спалохаліся яны і ўспомнілі, што яны такія самыя прыгонныя халопы, як іх слугі. З жахам глядзелі яны, як імператар «жарты строіць нядобрыя», то таго ў Сібір, то другога ў Сібір; яны цішком збіраліся і цягнуліся на сялянскіх конях у цяжкіх калымагах у Маскву і ў свае падараваны нябожчыцай імператрыцай вотчыны.

Там іх і пакінуў Александр пасля смерці Паўла; ён не палічыў патрэбным выклікаць з вёсак масцітых дзяржаўных людзей, паколькі яны заселі, абляніліся і задрымалі, наладжваючы ў сваіх маёнтках невялікія дворыкі накштат екацерынскіх. Александр акружыў сябе новым пакаленнем.

Пакаленне, захвачанае ў гвардыі паўлаўскай сіверкай, было бадзёрае і поўнае сіл. Падзеі іх давыхавалі. Гэта-ж не жарты, Аустэрліц, Эйлау, Тыльзіт, барацьба 1812 года, Парыж у Маскве, Масква ў Парыжы?

Старыя гвардзейцы варочаліся пераможнымі генераламі. Небяспекі, паражэнні, перамогі, судатыканне з арміяй Напалеона і з чужымі краінамі—усё гэта стварыла іх характар; смелыя, дабрадушныя і вельмі недалёкія, з рэлігіяй дысцыпліны і зашпіленых кручкоў, але і з рэлігіяй чэсці, яны валодалі Расіяй да таго часу, пакуль падрасло нікалаеўскае пакаленне ваенных чыноўнікаў і стацкіх салдат.

Людзі гэтыя займалі не толькі ўсе ваенныя месцы, але дзесяць дзесятых вышэйшых грамадзянскіх пасадак, не маючы аніякага паняцця аб справах і падпісваючы паперы, не чытаючы іх. Яны любілі салдат і білі іх палкамі не на жыццё, а на смерць таму, што ім ні разу не ўспала на думку, што салдата можна вывучыць, не біўшы яго палкай. Яны трацілі страшэнныя грошы і, не маючы сваіх, трацілі казённыя; красці сабак, кнігі і казну ў нас ніколі не лічылася зладзействам. Але яны не былі ні даносчыкамі, ні шпіёнамі і за падначаленых стаялі галавой.

Адзін з паўнейшых тыпаў іх быў граф Міларадавіч, храбры, бліскучы, удалы, бесклапотны, дзесяць разоў выкуплены Александрам з даўгоў, валакіта, мот, балбатун, найпрыязнейшы ў свеце чалавек, ідал салдат, ён кіраваў некалькі год Пецярбург-

гам, не ведаючы ні аднаго закона, і як знарок быў забіты ў першы дзень царствавання Нікалая.

Калі раненага Міларадавіча прынеслі ў конна-гвардзейскія казармы, і Арэндт, агледзеўшы яго раны, рыхтаваўся вынуць кулю, Міларадавіч сказаў яму: «Ну, та foi¹, рана смяртэльная, я досыць бачыў раненых, дык ужо, калі трэба яшчэ кулю вымаць, пашліце па майго старога лекара; мне дапамагчы нельга, а стары пакрыўдзіцца, што не ён рабіў аперацыю». Сапраўды, кулю вынуў стары лекар, заліваючыся слязмі. Пасля аперацыі ад'ютант запытаўся графа, ці не жадае ён прадиктаваць якія-небудзь распараджэнні. Міларадавіч зараз-жа запатрабаваў натарыуса; але, калі той прышоў, ён думаў-думаў і сказаў нарэшце: «Ну, браток, гэта вельмі складаная справа, ну, дык усё як па закону належыць, хіба вось што—у аднаго старога прыяцеля майго ёсць сын, добры хлапец, але такая гарачая галава, ён, я ведаю, замяшаны ў гэтую справу, ну, дык напішыце, што, я, паміраючы, прасіў гасудара яго памілаваць—больш, та foi нічога не ведаю».

Потым ён памёр, і добра зрабіў.

Празаічнаму, асенняму царстваванню Нікалая не трэба было такіх людзей, якія, раненыя на смерць, памятаюць пра старога лекара і, паміраючы, не ведаюць, што завяшчаць, апроча просьбы аб сыне прыяцеля. Гэтыя людзі наогул нязручныя, голасна гавораць, шумяць, часам пярэчаць, мяркуюць і так і сяк; яны, праўда, гатовы заўсёды ліць сваю кроў на полі бітвы і служыць да канца дзён сваіх верай і праўдай; але вайны знешняй тады не прадбачылася, а для ўнутранай яны няздолны. Кажуць, што граф Бенкендорф, уваходзячы да гасудара, а хадзіў ён да яго разоў пяць у дзень, кожны раз бляднеў,—вось якія людзі патрэбны былі новаму гасудару. Яму патрэбны былі агенты, а не памочнікі, выканаўцы, а не дарадчыкі, веставыя, а не воіны. Ён ніколі не мог прыдумаць, што зрабіць з разумнейшага з усіх рускіх генералаў—Ермолава, і пакінуў яго ў бяздзейнасці дажываць век у Маскве.

Патрэбна было шмат працы, намаганняў, часу, каб выхаваць сучаснае пакаленне чыноўнікаў па асаблівых даручэннях, карэспандэнтаў, генералаў «ад чарніл», і іншых жандармаў пад рознымі пачцівымі назвамі, каб дайсці да такой ступені дасканаласці і віртуознасці, да якой дайшоў пецербургскі ўрад цяпер.

Так, знасіў, сцёр, сказаў усё добрае александрэўскага пакалення, усё, што захоўвала веру ў блізкую будучыню Расіі, жоран нікалаеўскага млына, цэлую Польшчу змалоў, балтыйскіх немцаў захапіў, бедную Фінляндыю і ўсё яшчэ меле—усё яшчэ меле...

У бацькі была белая гарачка самаўладства delirium tyran-

¹ Слова гонару.

гит, у сына яна перайшла ў хранічную fièvre lente¹. Павел душыў з усіх сіл Расію і ў чатыры гады скруціў шыю—не Расіі, а сабе. Нікалай зацягвае вузел спакваля, не спяшаючыся,—сёння некалькі рускіх у руднікі, заўтра некалькі палякаў, сёння няма загранічных пасаў, заўтра закрыты дзве-тры школы... Дваццаць сёмы год працуе яго вялікасць, паветра нам нехапае, дыхаць цяжка, а ён усё зацягвае—і дагэтуль, дзякуй богу, здароў.

У царстваванне Нікалая жоўтая, жоўчая, злая фігура Аракчэва далікатна знікае—Рагнедай, якая плача на гробе Анастасіі, але школа яго расце, але яго стаўленікі, яго вучні ідуць наперад. Школа пісараў, кантаністаў і аўдытараў, дзяльцоў і флігельманаў, людзей бяздарных—але дакладных, людзей бяздушных, але поўных ганарлівасці, людзей пасрэдных—але якіх «стараннасць усё перамагае»!

Для гэтых людзей, можа, знойдзецца месца ў міністэрствах і ў арыштанцкіх ротах, але, напэўна, няма ў аповесцях...²

Як трапіў Анатоль у ваенную службу цяжка сказаць. Гэтыя рэчы ў нас рабіліся звычайна выпадкова. Апрача таго, грамадзянская служба не магла падабацца, сур'ёзна кіраваць маёнткам яшчэ не лічылася справай, заставалася адна ваенная кар'ера.

Трапіўшы ў ад'ютанты да князя, Анатоль гінуў ад нуды. Юнкерам ён, прынамсі, фізічна забаўляўся гімнастыкай манежа і вучэння. Ад'ютантам ён ездзіў з князем на балы і абеды і бяздзейна сядзеў па некалькі гадзін у яго ў зале. Але сумаваць яму прышлося нядоўга, новая прыкрая сутычка волі з абавязкам зусім рассяяла яго. У той час, калі менш за ўсё хто-небудзь чакаў паходу, паўстала Польшча. Князь атрымаў загад выступіць са сваім корпусам і ісці прымкнуцца да войска Дзібіча. Усё замітусілася ў яго арміі, князь ажыў, забыўся на свае гады, цэлыя дні конна праводзіў агляды і рэвізіі. Афіцэры радаваліся ўзнагародам і хуткаму павышэнню, салдаты радаваліся, што не будзе вучэнняў, бесперапынных аглядаў у часе паходу.

Анатоль, свята захоўваючы юнацкія мары студэнцкага перыяда, хоць і задавальняўся ўласным адабрэннем за блугароднае біенне сэрца і шчырым жаданнем вызвалення сялян, тым не менш, усе блугародныя сімпатыі яго былі за Польшчу, на якую ён ішоў ворагам, катам, слугой дэспатызма³, што-ж яму было рабіць? Падаваць у адстаўку было позна, прыкінуцца хворым,

¹ Затоеная ліхаманка.

² У першым выданні тут былі прапушчаны некалькі старонак, мы іх змяшчаем у тым выглядзе, у якім яны былі напісаны ў Ніццы ў 1851 годзе. (Увага А. І. Герцэна).

³ Я раскажваю тут план маёй аповесці так, як ён складаўся ў маёй галаве. Зразумела, мне нельга было-б гаварыць пра Польшчу і пра паўстанне—інакш як намёкамі. (Увага А. І. Герцэна)

скажуць, што баязлівец. З непераможнай агідай, амаль з раскаяннем з'явіўся ён на поле бітвы, соваўся ў агонь без усякай патрэбы, але кулі не краналі яго, а храбрасць яго была заўважана; князь прывязаў яму сам георгіеўскі крыж у пятліцу. Таварышы зайздросцілі яму.

На прыступе Варшавы граф Толь пад'ехаў з князем да першага ўзятга бастыёна, расцалаваў маёра, павіншаваў яго з крыжам і потым запытаўся ў яго, указваючы на натоўп палонных: «Хто-ж у вас будзе іх сцерагчы?» Маёр, які трымаў хустку на ране, маўчаў і са спалоханым неўразуменнем глядзеў у вочы генералу. «На прыступе,—сказаў Толь,—кожны чалавек патрэбен; калі ўсе афіцэры набяруць столькі палонных, палавіна салдат выйдзе са строю.—Ён зрабіў знак рукою і дадаў:—Разумеце? ¹». Маёр разумеў, але не гаварыў ні слова. Толь паморшчыўся, павярнуўшыся да Анатоля, сказаў яму ўпоўголаса: «Пан ад'ютант, маёр здаецца аслаб ад раны, скажыце старшаму капітану il faut en tiult avec les prisonniers ², Анатолю стаяў як укапаны, рука яго нібы прырасла да капелюша. «Ну, чаго-ж вы чакаеце? Скажыце, што я загадаў іх расстраляць; ад'ютант ваш не вельмі паваротлівы»,—заўважыў ён князю, паварочваючы каня і паказваючы яму падзорнай трубой нейкія асадныя работы.

Старшы капітан аддаў патрэбны загад і сказаў маёру і Анатолю: «А ўсё-ж, я з большай ахвотай пайшоў-бы яшчэ раз на бастыён—біць бязбройнага не манер. Эй,—закрычаў ён,—Федасееў, выведзі людзей!» Анатолю хацеў ад'ехаць, але быў спынен калонай ахвотнікаў, што ішлі з песнямі, з крыкамі «ура!» на прыступ. За ім пачуліся адрывістыя словы каманды, і ружэйны залп грывнуў амаль у той-жа самы час. Анатолю павярнуўся: чалавек дваццаць палонных ляжалі ў крыві, адны мёртвыя, другія ў сударгах, столькі-ж жывых і лёгка раненых стаялі ля сцяны. Адны, звар'яцелыя ад страху, сударажна рагаталі, крычалі і плакалі, два-тры чалавекі гучна чыталі малітвы палатыні, трэція, бледныя, сціснуўшы зубы, з гордасцю глядзелі на катаў. У іх ліку быў бедакуры юнак; ён спыніў позірк сваіх вялікіх блакітных вачэй на Анатолю; у гэтым позірку радам з дакорам відаць было столькі пагарды, што Анатолю апусціў галаву. У салдат дрыжэлі рукі, сам унтэр-афіцэр Федасееў, хоць для падтрымання чэсці і гаварыў: «Якія жывучыя гэтыя палякі!»—але быў бледны і не ў сваёй талерцы.

«Другая шырынга, напе-рад! Шай-кляц!»—камандаваў капітан; ружжы нахіліліся і бразнулі. У Анатоля пацямнела ў вачах, ён пахіснуўся і даў шпоры каню, але конь раптам стаў дыбам і бразнуўся вобземлю—асколак рускай бомбы раніў каня і раскрышыў Анатолю плячо; новы натоўп ахвотнікаў ішоў з пес-

¹ Гэта сапраўднае здарэнне, расказанае мне самім афіцэрам. (Устава А. І. Герцэна.)

² Трэба пакончыць з палоннымі.

нямі і гарцаваннем каля раненага. Анатоль страціў прытомнасць.

Тыдняў праз шэсць Анатоль выздараўліваў у лазарэце ад раны, але гісторыя з палоннымі не забывалася так хутка. Увесь час сваёй хваробы ён брэдзіў аб нейкіх блакітных вачах, якія на яго глядзелі, у той час як капітан камандаваў: «Другая шырынга, наперад!» Хворы пытаўся, дзе гэты чалавек, прасіў яго прывесці,—ён хацеў яму нешта растлумачыць,—і потым паўтараў словы Федасеева: «Якія палякі жывучыя!»

Князь вельмі шкадаваў свайго ад'ютанта і казаў, што ён, як відаць, кантужаны ў галаву і таму загаварваецца, аднак, спадзяваўся, што ён выздаравее, і прыводзіў у прыклад розных раненых у галаву ў 1812 і 13 гадах.

Анатоль вышаў у адстаўку і паехаў на воды. Слабы ад ран і прыгнечаны маральна, выехаў ён з Варшавы. Блакітныя вочы паляка праследавалі яго, яму здавалася, што ён некалькі разоў сустракаў маладога пакутніка, які, можа, унікнуў смерці; яму здавалася, што ён пазнае той самы выраз дакору, трывожнага смутку і пагарды, змешанай амаль з жалем. Некалькі разоў хацелася яму падысці, узяць, за руку незнаёмца і сказаць яму, як ён трапіў на поле бітвы. Але польскія раны былі яшчэ занадта свежыя, час разумець адзін аднаго і мірыцца яшчэ не прыходзіў. І ён спыняўся, баючыся халоднага адказу.

У Пазнані ён на станцыі вышаў з каляскі і загадаў ёй ехаць за сабой, калі запрагуць коней, а сам пайшоў пехатою. За некалькі крокаў ад вёскі стаяла ў невялікай нішы мадонна, перад ёю на каленях маліўся малады паляк—зноў ён і, можа, сапраўды ён. Няшчасны быў хутчэй падобен да мерцвяка, памёршага пасля цяжкай хваробы і якога забыліся пахаваць, чым на жывую істоту гадоў дваццаці. Ён быў у ваенным шынялю, рука ляжала на перавязцы, сківіца і вуха былі падвязаны, сухія пасіпельныя губы і белая бледнасць сведчылі аб ліхарадцы і страце крыві. Ён толькі што перабраўся праз граніцу і быў яшчэ ўвесь пад уплывам шчаслівага выратавання; Анатоль загаварыў з ім. Спачатку ранены здрыгануўся, не тоячы, што сустрача з рускім яму непрыемна.

Анатоль не хацеў прапусціць гэтай сустрэчы; ён узяў яго за руку і прасіў выслухаць яго. Ён гаварыў доўга і горача. Здзіўлены паляк слухаў яго з увагаю, пільна глядзеў на яго і, глыбока ўзрушаны, у сваю чаргу сказаў яму: — «Вы прыляцелі як голуб у каўчэг, з весткаю аб блізкасці берага — і іменна ў тую хвіліну, калі я пакінуў радзіму і пачынаю вандраўнае жыццё. Нарэшце, пачынаецца пакаранне нашых ворагаў, стан іх распаляецца, і калі рускі афіцэр так гаворыць, як вы, яшчэ не ўсё загінула!»

Анатоль быў шчаслівы, яны паехалі разам.

Колькі ўніжэнняў, колькі холаду і зняваг павінен быў сцяпець Анатоль у гэтым падарожжы. Для кожнага польскага вы-

хадца ў той час падарожжа было радам урачыстых сустрэч, сімпатычных прыёмаў; на кожнага рускага народы глядзелі з за-тоенай злабой, як на супольніка Нікалая. Разы два граф Ксаверый павінен быў, унікаючы непрыемнасцей з боку разгне-ванага натоўпу, выдаваць Анатоля за паляка. Сапраўды, нелю-боў да рускіх ідзе з гэтага часу, мы ёю абавязаны Нікалаю.

У гэтай сустрэчы Анатоля з графам Ксаверыем мне хаце-лася паказаць нашу рускую натуру, шырокую, але распушчаную, многабаковую, але неўстаяўшуюся, у судатыканні з натурай польскай, акрэсленай, выпрабаванай, гднабаковай натурай, якая не ідзе наперад, але цвёрда стаіць на сваёй глебе. У Анатоля былі найлепшыя імкненні, але яны больш вызначаліся адмоўна і ніколі не прыходзілі ў яснасць. У паляка ва ўнутраным жыцці ўсё было скончана, вырашана, ён ішоў сваім шляхам, не вяр-таючыся да пункту адпраўлення, не падвргаючы кожны крок безупыннай крытыцы, не выпрабоўваючы яго сумненнем. У яго ладзе думак была відавочная непапулярнасць, пералом, але гэта не змяншала яго энергічнай дзейнасці і, галоўнае, не пе-рашкаджала яму. Ён быў католік і рэвалюцыянер, арыстакрат і бунтаўшчык, свецкі чалавек у нашым сэнсе слова — і пародзісты паляк. Дважны, цвёрды фанатык гонару, надзейны змоўшчык, ён быў бясхітрасны і бесклапотны, як дзіця, так што жыццё яго, пры ўсёй цяжкасці яго становішча, ішло лягчэй, страйней, чым жыццё Анатоля, у якога не было ніякага знеш-няга няшчасця.

Граф Ксаверый павінен быў зусім аўладаць Анатолем, па-знаёміць яго з польскімі езуітамі. Іх строгі чын, іх знадворны спакой, пад якім здаваліся заморанымі ўсе сумненні і страсці, апрача веры і энергіі ў справе празелітызма, павінны былі ўзру-шыць яго. Ён шукаў, каб дзе-небудзь прытуліцца, ён стаяў за-надта адзінокім, занадта пакінутым сам на сябе, без пэўнай мэты, без справы. Жонка яго памерла, са сваякамі ў яго было гэтак-жа мала агульнага, як з маскоўскім жыццём наогул, ні-якай моцнай сувязі, агульнага інтарэсу або агульнага спадзя-вання. Зноў тое самае жыццё, якое ўтварыла пакаленне Онегі-ных, Чацкіх і нас усіх...

Сур'ёзнасць рэлігійных перакананняў католіка або пратэс-танта часта здзіўляе нас; яна яшчэ больш павінна была здзівіць Анатоля. Калі ён выходзіўся, тады яшчэ не было ні праваслаў-ных славянафілаў, ні паліцэйскага праваслаўя, не было ні на-скурнага ператварэння ўніятаў, ні мошчаў Мітрафана варонеж-скага, ні падарожжаў да святых месцаў—чужых і сваіх—Му-раўёва, ні духоўнага празрэння Гогаля. Языкаў пісаў яшчэ вак-хічныя песні, а ірмасаў і кандакоў не толькі не пісаў, але і не чытаў. Царква, прыклаўшы кісцю пячаць дара духу святога ў часе хрышчэння, пакідала чалавека ў спакоі і сама спачывала ў цішыні.

Але калі рэлігійнае выхаванне не было ў хаду, то цывічнае

рабілася з кожным днём цяжэйшым; за яго ссылалі на Каўказ, аддавалі ў салдаты. Адсюль той цяжкі стан маральнай бяздзейнасці, які штурхае жывога чалавека да чаго-небудзь пэўнага. Пратэстантаў, якія ідуць у каталіцызм, я лічу вар'ятамі... але ў рускіх я каменем не кіну, яны могуць з распачы ісці ў каталіцызм, пакуль у Расіі не пачнецца новая эпоха.

Лёгка стала жыць Анатолю, калі ён пераступіў за парог манастыра і падпаў строгаму іскусу стаўленіка-паслушніка. Спакойная гавань, заклікаючая труждаюшчыхся, адкрывалася для яго, ён слухаўся, не разважаючы, і знясілены падвечар ад работы, стараннага вывучэння лацінскай мовы і розных ранішніх і вячэрніх служб, ён засыпаў спакойна.

Але царква заклікае не адных труждаюшчыхся, але і заняпаўшых духам. Тут, паблізу каталіцкага алтара, хацеў я паказаць апошнюю бітву яго з абавязкам. Пакуль цягнуўся іскус, вучэнне, работа, усё ішло добра, але, з прыняццем яго ў брацтва Ісуса, стары вораг скептыцызма зноў прачнуўся; чым больш ён глядзеў з-за куліс на пышную і таямнічую абстаноўку каталіцызма, тым менш ён знаходзіў веры, і новы рад цяжкіх пакут пачаўся для яго. Але тут выхад быў яшчэ менш магчымы, чым у польскай вайне. Хіба не ён сам дабравольна надзеў на сябе гэтыя верыгі? Іх ён рашыўся насіць да канца жыцця.

Пануры, схудалы, прыгнечаны горкім усведамленнем страшнай памылкі, манах Сталыгін выконваў некалькі гадоў як аўтамат свае абавязкі, тоячы ад усіх унутраную барацьбу і пакуты.

Інквізітарскае вока настояцеля іх разгледзела. Баючыся будучага, ён выклапатаў ад Ротгана пачэсную місію для Сталыгіна ў Монтэвідэо. І наследнік Сцяпана Сцяпанавіча і Міхайла Сцяпанавіча, уладальнік маёнтка ў Мажайскім і Рускім паветах адправіўся на першым караблі за акіян прапаведваць рэлігію, у якую не верыў, і памерці ад жоўтай ліхарадкі...

Такі быў мой план.

Ніцца. Восенню 1851 г.

ЗВАР'ЯЦЕЛЫ

... У адну вельмі цяжкую эпоху майго жыцця, пасля бур і страт і перад яшчэ большымі бурамі і стратамі сустрэў я адну дзіўную асобу, словы і разважанні якой мне зрабіліся больш зразумелымі праз некаторы час.

Чалавек гэты спаткаўся мне на дарозе, нібы гэтыя містычныя асобы чорнакніжнікаў, пілігрымаў, пустыннікаў з'яўляюцца ў сярэдневяковых апавяданнях, для таго, каб падрыхтаваць героя да сумных падзей, да страшных удараў, загадзя прыміраючы з лёсам, узбройваючы цярплівацю, умацоўваючы ду-мамі.

Справа была на Корнічы.

Я прыплыў на лодцы з Ніццы ў невялікі гарадок; адтуль я збіраўся ехаць сухім шляхам, але коні адзінага ветурына толькі што вярнуліся, трэба было ім даць адпачыць, як ён казаў: «дзе маленькіх гадзіны», што значыла, па меншай меры, ча-тыры вельмі вялікіх. Мне не было куды спяшацца і было зусім ўсёроўна, на дзень пазней ці на дзень раней прыеду ў Геную. Я загадаў сабе снеданне і пайшоў хадзіць па берагу.

Якое шчасце, што ёсць на свеце паласа зямлі, дзе прырода такая на дзіва прыгожая і дзе можна яшчэ жыць да пары да часу вольнаму чалавеку.

Калі душа носіць у сабе вялікі смутак, калі чалавек не на столькі зладзіў з сабою, каб прымірыцца з мінулым, каб супакойцца на разуменні,—яму патрэбны і далеч, і горы, і мора, і цёплае мяккае паветра; патрэбны для таго, каб смутак не ператвараўся ў злабу, у роспач, каб чалавек не зачарсцвеў. Добры край патрэбней за добрых людзей. Людзі гатовы спачуваць, але амаль ніколі не ўмеюць; ад іх спачування робіцца горш, яны бярэдзяць раны, яны нязграбны. Апрача таго, людзі даводзяць да шаленства або расейваюць; навошта яшчэ шалець, навошта, з другога боку, уцякаць ад смутку, гэта таксама баязліва і слаба, як недарэчна ўцякаць ад асалод, калі яны яшчэ везяляць.

Шкада, што я не пішу вершаў. У гутарцы пра гэты край неабходны рытм, таксама, як ён неабходны мору, якое мернымі

стопамі павек несканчоных гексаметраў плешчаца ў пышны карніз Італіі. Вершамі лёгка расказваецца іменна тое, чаго не ўловіш прозай... ледзь акрэсленая і заўважаная форма, ледзь чутны гук, не зусім прабуджанае пачуццё, яшчэ не думка... у прозе проста сорамна паўтараць гэты лепет сэрца і шэпт фантазіі.

Дзень быў надзіва добры, гарачыня толькі што пачыналася, яркае ранішняе сонца асвятляла маленькі гарадок, памеранцавы гай і мора. Прыгрок быў пакрыты лесам маслін. Я лёг пад старой, цяністай алівай недалёка ад берага і доўга глядзеў, як адна хваля за другою ішла доўгай выгнутай лініяй, уздымалася, хмурылася, пачынала закіпаць і разлівалася, знікаючы струменямі і пенай, у той час як наступная з гэтакім-жа важным і стройным выглядам хмурылася і закіпала, каб разліцца. Мы так далёка ад усяго некарыслівага, нам так танна ўсё сапраўднае, што і ў вечным калыханні прыроды чалавек мімаволі чакае чагосьці—наступнай хвалі, развязкі... вось цяпер здаецца нешта ды выйдзе... здаецца, што цяпер, а хваля зноў разлілася і шуміць, шурсіць каменнямі, якія ўцягвае з сабою ўглыб, каб пры першым ветры выкінуць іх зноў на бераг.

Хваля майго жыцця, думалася мне, таксама перагнулася і цячэ назад, я адчуваю, як яна адступае, датыкаецца да каменяў дна і берага, як цягне мяне назад, не звяртаючы ўвагі ні на ўшыбы, ні на знямогу і нашэптваючы ва ўцеху:

Погоди немного,
Отдохнешь и ты!

... Наца жыццё зусім не наша, усё робіцца паміма нас.

Чалавек расце, расце, фарміруецца і, перш чым заўважае, ідзе ўжо пад гару. Раптам які-небудзь удар будзіць яго, і ён у здзіўленні бачыць, што жыццё не толькі склалася, але і прайшло. Ён тут толькі заўважае цяжкасць у членах, сівыя валасы, знямогу ў сэрцы, вяласць у пачуццях. Дапамагчы няма чым. Вузел, якім арганізм звязаны і зацягнуты—асоба—аслабе. Пякучыя страсці выдыхаюцца ў супакойлівыя разважанні, дзікія парывы ў разважлівыя адзнакі, сэрца халадзее, прывычайнаецца да ўсяго, мала патрабуе, мала дае, хімічны сродак, дзе можа, уцягвае састаўныя часткі ў мінеральны свет і замяняе іх чымсьці мёртвым, каменным. Безасабовая мысль і безасабовая прырода адаляваюць паступова чалавека і цягнуць яго безупынна на свае вечныя, неадхільныя могілкі логікі і стыхійнага быцця...

II

... Калі я прышоў у гасцініцу, на дварэ ўжо было вельмі гарача, я сеў на балконе. Перад вачыма цягнулася доўгай ніткай апаленая сонцам дарога, яна ішла каля самага мора, па вузенькай нарэзцы, што агібала гару. Мулы, звонячы бубенчыкамі

і ўпрыгожаныя чырвонымі кутасамі, везлі бачонкі віна, асцярожна пераступаючы з нагі на нагу, павольная хада іх парушалася дарожнай карэтай, паштальён ляскаў пугай і крычаў, мулы ціснуліся да скалістай сцяны, вознікі ляліся, карэта, пакрытая густымі слямі пылу, набліжалася больш і больш і спынілася пад балконам, на якім я сядзеў.

Паштальён саскочыў з каня і пачаў распрагаць, тоўсты шынкар у шапцы нацыянальнай гвардыі адчыніў дзверцы і два разы прывітаў княжаскім тытулам сядзеўшых у карэце, раней чым слуга, які спаў на перадку, прышоў да памяці і, пацягваючыся, сышоў на зямлю.

«Так спяць на перадку і так апетытна пацягваюцца толькі рускія слугі»,—падумаў я і ўважліва паглядзеў на яго твар; русыя вусы, якія зрабіліся светларудымі ад пылу, шырокі нос, бакенбарды, пушчаныя проста ў вусы на палове твару, і асабліва нацыянальны характар усіх яго прыёмаў пераканаў мяне канчаткова, што шаноўны незнаёмец быў родам з якога-небудзь тамбоўскага, пёнзенскага або сібірскага пярэдняга пакоя. Як ні філасофствуй і ні паклёпнічай на сябе, але ёсць нешта, што варушыцца ў сэрцы, калі раптам нечакана сустракаеш у далёкай краіне сваіх суайчыннікаў. Тым часам, з карэты выскачыў чалавек гадоў трыццаці, з сытым, здаровым і вясёлым выглядам, які дае бесклапотнасць, добрае страваванне і не залішне развітыя нервы. Ён пасадзіў на нос верхавыя акулеры, вісеўшыя на шнурку, паглядзеў направа, паглядзеў налева і з дзіцячай прастадушнасцю закрычаў спадарожніку ў карэце: «Цудоўнае месца, далібог любата, вось Італія, дык Італія, неба, неба якое сіняе, яхант! Адсюль пачынаецца Італія!»

«Вы гэта шосты раз гаворыце пачынаючы з Авін'ёна», сказаў яго таварыш стомленым і нервовым голасам, павольна выходзячы з карэты. Гэта быў хударлявы, высокі чалавек, куды старэйшы за першага; ён амаль увесь быў аднаго колеру: на ім было светлазялёнае паліто, шапка з нябеленага бацісту, пад колер белакурных валасоў, пакрытых пылам, слабыя вочы яго адцяняліся светлымі расніцамі, і, нарэшце, твар завялы і хваравіты быў больш жоўта-зеленаваты, чым бледны.

Сумная фігура паглядзела моўчкі ў той бок, у які паказваў яго таварыш, не выказваючы ні здзіўлення, ні задавальнення.

«Гэта-ж усё алівы, усё алівы»,—захапляўся малады чалавек.

«Алівавая зеляніна вельмі нудная і аднастайная, запырэчыў светлазялёны таварыш, нашы бярозавыя гаі прыгажэйшыя».

«Ба,—падумаў я,—ды гэта-ж старыя знаёмыя, гэта Наздроў і Міжуеў, перакладзеныя на новыя норавы і едучыя не ў Заманілаўку, а ў Сен-Рэмо».

Малады чалавек паківаў галавой, нібы хацеў сказаць,—непапраўны, хоць кінь!—і зірнуў наверх. Твар яго здаваўся мне знаёмым, але, колькі я ні стараўся, я не мог прыпомніць, дзе я яго бачыў. Рускіх наогул цяжка пазнаваць у чужых краінах,

яны ў Расіі ходзяць па-нямецку без барады, а ў Еўропе па-руску, адпускаючы з неймавернай хуткасцю бараду.

Мне не прышлося доўга ламаць галаву. Малады чалавек з той дабрадушнасцю і з той бесклапотнай сытасцю ў выразе, з якімі радаваўся алівамі, бег да мяне і крычаў па-руску: «Вось не думаў, не гадаў,—праўду кажуць, гара з гарой не сходзіцца,—лы вы мяне, здаецца, не пазнаеце? Старых знаёмых забываць сталі?»

— Цяпер ужо вельмі пазнаю, вы страшэнна перамяніліся, і барада, і растаўсцелі, і папрыгажэлі, такія сталі кроў з малаком.

— *In corpore sano mens sana*,¹ адказаў ён, шчыра, смеючыся і паказваючы рад зубоў, якому мог-бы пазаздросціць воўк.— І вы перамяніліся, пастарэлі. А што? жыццё ўсё-ж кладзе свае нарэзкі? Зрэшты, мы чатыры гады не бачыліся: шмат што мінула з таго часу.

— Не мала. Як вы сюды трапілі?

— Еду з хворым...

Гэта быў лекар Маскоўскага універсітэта, які працаваў некалі на пасадзе прэзектара; гадоў за пяць перад тым я займаўся анатоміяй і тады пазнаёміўся з ім. Ён быў добры, паслужлівы хлапец, незвычайна працавіты, вельмі старанна займаўся навукай *à livre ouvert*,² гэта значыць ніколі не ламаў сабе галавы ні над адным пытаннем, якое не было вырашана іншымі, але вельмі добра ведаў усе вырашаныя пытанні.

— А! дык гэты зялёны таварыш ваш хворы; куды-ж вы яго падзелі?

— Гэта такі экзэмпляр, што і ў Італіі ў вас няхутка знойдзеш. Вось дзівак. Машына была добрая, але крыху папсавалася (пры гэтым ён паказаў пальцам на лоб), і я папраўляю яе цяпер. Ён ішоў сюды, але чорт мяне падкруціў сказаць, што я вас ведаю, ён перапалохаўся; іпахондрыя, даходзячая да маніі; часам ён цэлыя дні маўчыць, а часам гаворыць, гаворыць—такія рэчы, ну, проста валасы ўстаюць, усё адваргае, усё—яно ўжо гэтак цераз край; я сам, ведаеце, не надта бабскім казкам веры даю, аднак-жа, усё-ж, ёсць нешта. Аднак ён вельмі ціхі і вельмі добры. Яму ехаць за граніцу зусім не хацелася. Сваякі ўгаварылі, ведаеце, далей ад вачэй, ну ды і языка яго пабойваліся,—лакеі, дворнікі, усе на водкуп у паліцыі — ідзі туды, апраўдвайся. Яму хацелася ў вёску, а маёнтак у яго з сястроў нядзелены; тая і перапалохалася—комунізм, кажа, будзе мужыкам прапаведваць, тут і збірай нядоімку. Нарэшце, ён згадзіўся ехаць, толькі абавязкова ў Паўднёвую Італію, *Magna Graecia*! Накіроўваецца ў Калабрыю і ваш пакорны слуга з ім у якасці лейб-медзіка. Змілуйцеся, што гэта за месца, там, апрача бан-

¹ У здаровым целе—здоровы дух.

² Літаральна—з ліста.

дытаў ды папоў, чалавека не знойдзеш; я вось праездам у Марсели купіў сабе пісталет—рэвальвер, ведаецца, чатыры ствалы так пакручваюцца.

— Ведаю. Усё-ж, пасада ваша не з самых вясёлых, быць увесь час з вар'ятам.

— Але-ж ён не сапраўды на сцену лезе або кусаецца. Ён мяне нават любіць па-свойму, хоць і не дае слова сказаць, каб не запярэчыць. Я, аднак, зусім задаволены; атрымліваю тысячу срэбрам у год на ўсім гатовым, нават сігарак не купляю. Ён вельмі далікатны, што да гэтага датычыць. Чаго-небудзь варта і тое, што на свет паглядзіш. Ды, паслухайце, трэба вам паказаць майго дзівака.

— Бог з ім зусім. Дарэчы, вы не толькі іншых не знаёмце, але і самі будзьце асцярожнымі, са мною вернападданым дазваляецца толькі грубіць, а не дык вас, чаго добрага, пасля прыезду з Італіі ў такую Калабрыю пашлюць, дзе ні папоў, ні разбойнікаў няма. А можа быць і *reggio*¹ — такое зададуць *arreggio*.²

— Ха-ха-ха! От язык ваш, язык усё той самы, усё з ядам, усё-б кусацца, вось ужо гэтага не забыліся — *arreggio*. Не баімся мы, наша справа медыцынская; ну, паклічуць да Леонція Васільевіча, што-ж? Я скажу адкрыта—змілуйцеся, генерал, на дарозе спаткаў чалавека, без жывата ляжыць, не можа далей ехаць, ну, я яму лауданума з мятай даў, гэта абавязак урача, доўг чалавецтва. Ён-жа і зразумее, што гэта дробязь, ну але разумны чалавек, абрыдла-ж усё ў Сібір ды ў Сібір, скажа—ну, у далейшым будзьце асцярожны, я гавару для вашага ўласнага добра, гэта бацькоўская парада,—так і адпусціць. Цяпер у нас неяк менш глядзяць за гэтым, далібог, у Ізлера «Пресса» ляжыць так, як «Петербургские ведомости», проста на сталі ляжыць.

— І прытым яшчэ адборныя нумары, не так як тут, без разбору.

— Смейцеся, смейцеся, многа, хіба, вы тут выйгралі Лютаўскай рэвалюцыяй?

— У... у... ды вы зусім небяспечны чалавек, вы ўжо дазволілі сабе гэтак пра мецяжы і зламыснікаў гаварыць,—глядзіце—да добра гэта не давядзе.

— Я прыцягну майго пацыента — ну, што вам сапраўды, праз гадзіну раз'едзецца; ён вельмі добры чалавек і быў-бы разумным.

— Калі-б не звар'яцеў.

— Гэта няшчасце... вам, далібог, усёроўна, а яму рассяянне і патрэбна і карысна.

¹ Горш.

² Музычны тэрмін, тут у сэнсе «будзе на арэкі».

— Вы ўжо мяне пачынаеце ўжываць з фармацэўтычнымі мэтамі, заўважыў я, але лекар ужо ляцеў па карыдору.

Я не падпарадкаваўся б яго жаданню і яго рускай распарадзіцельнасці чужою воляй, але мяне, нарэшце, цікавіў светла-зялёны камуніст-памешчык, і я астаўся яго чакаць.

Ён увайшоў баязліва і нясмела, кланяўся мне неjak больш, чым трэба, і нервова ўсміхаўся. Надзвычай рухавыя мускулы твару надавалі дзіўнае і няўлоўнае мігценне яго рысам, якія бесперапынна мяняліся і пераходзілі з засмучона-журботнага ў насмешлівы, а часам нават у праставаты выраз.

У яго вачах, якія часцей за ўсё нікуды не глядзелі, праглядала прывычка сканцэнтраванасці і вялікая ўнутраная работа, пацверджаная маршчынамі на лобе, якія ўсё былі ссунуты над бровамі. Недарма і не ў адзін год мозг выціснуў праз касцяную абалонку сваю такі лоб і з такімі маршчынамі, недарма і мускулы твару зрабіліся такімі рухавымі.

«Еўгеній Нікалаевіч, гаварыў яму лекар, дазвольце вас пазнаёміць. Уявіце сабе, які дзіўны выпадак, вось дзе сустрэўся—стары прыяцель, з якім разам кошка і сабак рэзали».

Еўгеній Нікалаевіч усміхаўся і мармытаў: «вельмі рад—выпадак—так нечакана—вы прабачайце».

«А памятаеце, гаварыў далей лекар, як вы сабачку вартаўніка Сычова перарэзали пнеўмагастрычны нерв—закашляў, галубочак».

Еўгеній Нікалаевіч зрабіў грывасу, паглядзеў у акно і, адкашлянуўшы разы два, запытаўся ў мяне: «вы даўно мелі ласку пакінуць Расію?»

— Пяты год.

— І нічога, прывычайваецца да тутэйшага жыцця? запытаўся Еўгеній Нікалаевіч і пачырванеў.

— Нічога.

— Так, але вельмі непрыемнае, нуднае жыццё за граніцай.

— І ў граніцах, дадаў развязны лекар.

Раптам, чаго я ніяк не чакаў, мой Еўгеній Нікалаевіч аж зайшоўся ад смеху і, нарэшце, пасля доўгіх намаганняў, паспеў настолькі супакоіцца, каб сказаць перарывістым голасам: «Вось Філіп Данілавіч усё са мною спрачаецца,—ха-ха-ха,—я кажу, што зямны шар або няўдалая планета, або хворая; а ён гаворыць, што гэта глупства; як-жа пасля гэтага растлумачыць, што за граніцай і дома жыць нудна, агідна; і ён зноў зарагатаў да таго, што аж жылы на ілбе наліліся крывёю. Лекар насмешліва падміргнуў мне з такім выглядам перавагі, што мне стала яго страшна шкада.

— Чаму-ж не быць хворым планетам, — запытаўся зусім сур'ёзна Еўгеній Нікалаевіч,—калі ёсць хворыя людзі?

— Таму,—адказаў лекар за мяне,—што планета не адчувае; дзе няма нерваў, там няма і болю.

— А мы з вамі што? ды для хваробы нервы і непатрэбны,

бывае-ж вінаград хворы і бульба? Я вось толькі і чакаю, што зямны шар або лопне, або сарвецца з арбіты і паляціць. Як гэта будзе дзіўна, і Калабрыя, і Нікалай Паўлавіч з Зімнім палацам, і мы з вамі, Філіп Данілавіч, усё паляціць, і вашага пісталета не трэба будзе. Ён зноў зарагатаў і ў тую-ж хвіліну загаварыў далей з палкай настойлівацю, звяртаючыся да мяне: — так жыць нельга,—гэта-ж, відавочна, трэба, каб што-небудзь ды зрабілася; лепш планеце зноў пачаць; сучаснае развіццё вельмі няўдалае, ёсць нейкі фаут. Пры саставе ці што, ці калі месяц аддзяляўся, штосьці не зладзілася, усё ідзе з таго часу не так, як належыць. Спачатку хваробы былі вострыя; які быў жар ўнутраны ў часе геалагічных пераваротаў! Жыццё ўзяло верх, але хвароба пакінула сляды. Роўнавага згублена, планета кідаецца з боку ў бок. Спачатку ўдарылася ў колькасную недарэчнасць; ну, пайшлі яшчарыцы з дом велічынёй, папараці такія, што адным лістом экзерцыргауз пакрыць можна, ну, зразумела, усё гэта перамерла, як-жа такім недарэчнасцям жыць! Цяпер у якасны бок пайшло—яшчэ горш—мозг, мозг, нервы развіваліся, развіваліся да таго, што розум каламуціцца пачаў. Гісторыя загубіць чалавека, вы што хочаце гаварыце, а ўбачыце—загубіць.

Пасля гэтай выхадкі Еўгеній Нікалаевіч замаўчаў. Падалі снеданне, ён вельмі мала еў, вельмі мала піў і за ўвесь час нічога не гаварыў апрача «так» і «не». Перад канцом снедання ён запатрабаваў бардо, наліў чарку, паспытаў і паставіў яе з агідай. «Што, запытаўся лекар, відаць, дрэннае».

«Дрэннае», адказаў пацыент, і лекар узяўся сароміць шынکارа, лаяць слугу, дзівіцца карыслівасці людзей, іх эгаізму, лапракаў у тым, што шынкары бяруць трыццаць пяць процантаў і ўсё-ж ашукваюць.

Еўгеній Нікалаевіч дабрадушна заўважыў, што ён не разумее, за што злуе лекар, што ён, са свайго боку, не бачыць, чаму шынкару не браць шасцідзесяці пяці процантаў, калі ён можа, і што ён вельмі разумна робіць, прадаючы дрэннае віно, пакуль яго купляюць.

Гэтай павучальнай заўвагай скончылася наша снеданне.

III

Звар'яцелы з самай першай гутаркі здзівіў мяне незалежнай адвагай свайго хворага розуму. Ён быў відавочна «надломлен», і хоць лекар запэўняў мяне, што ён за ўсё жыццё не меў ні вялікага няшчасця, ні вялікіх узрушэнняў, я мала верыў у псіхалогію майго добрага празектара.

Мы паехалі разам у Геную і спыніліся ў адным з палацаў, разжалаваных у наш мяшчанскі век у атэлі. Еўгеній Нікалаевіч не выказваў ні асаблівай цікавасці да маіх гутарак, ні асаблівай агіды ад іх. З доктарам ён бесперастанку спрачаўся.

Калі цёмныя хвіліны іпахондры прыгняталі яго, ён аддаляўся, запіраўся ў пакоі, рэдка выходзіў, быў жоўта-бледны, дрыжэў як у азнобе, а часам, здавалася, вочы яго былі заплаканы. Лекар баяўся за яго жыццё, ужываў недарэчныя перасцярогі, хаваў бритвы і пісталеты, мучыў хворага разводзячымі і аслабляючымі нервы лякарствамі, садзіў яго ў цёплую ванну з араматычнай травой. Той слухаўся з жоўчнай і злоснай пакутнасцю, прырэччы на ўсё і ўсё выконваючы, як збалаванае дзіця.

У светлыя хвіліны ён быў ціхі, мала гаварыў, але раптам гаворка яго лілася як з прарванай плаціны, перапынялася спазматычным смехам, і нервовым сцісканнем горла, і потым, скошаная сярод дарогі, яна спынялася, пакідаючы слухача ў тужлівым раздум'і. Яго дзіўныя парадаксальныя выхадкі здаваліся яму лёгкімі, як табліца множання. Погляд яго, сапраўды, заўсёды адпавядаў і вынікаў з тых адвольных пачаткаў, якія ён браў за аснову.

Ён многа ведаў, але аўтарытэты на яго не мелі аніякага ўплыву, гэта больш за ўсё зневажала лекара, які добра вучыўся, і які спасылаўся як на канчатковы суд на Кюв'е або на Гумбальта.

— Ды навошта мне,—прырэчыў Еўгеній Нікалаевіч,—так думаць, як Гумбальт. Ён разумны чалавек, многа ездзіў, цікава ведаць, што ён бачыў і што ён думае, але мяне гэта не абавязвае думаць, як ён. Гумбальт носіць сіні фрак—што-ж і мне насіць сіні фрак? Вось-жа Майсею дык вы не верыце.

— Ведаеце,—казаў глыбока пакрыўджаны доктар, звяртаючыся да мяне,—што Еўгеній Нікалаевіч не бачыць розніцы паміж рэлігіяй і навукай,—што скажаце?

— Розніцы няма,—пацвердзіў той,—хіба тая, што яны адно і тое самае гавораць на двух дыялектах.

— Ды яшчэ тое, што адна аснована на цудах, а другая—на розуме. Адна патрабуе веры, а другая—ведаў.

— Ну, цуды гэтыя там і тут, усёроўна, толькі што рэлігія ідзе ад іх, а навука да іх прыходзіць. Рэлігія так ужо адкрыта і гаворыць, што розумам не скеміш, а ёсць, кажа, другі розум, мудрэйшы, той, моў, казаў вось так і так. А навука ашуквае, думаючы, што разумее як... а, па сутнасці, і адна і другая даводзяць адно, што чалавек не здолен ведаць усяго, а так сёе-тое такі разумее; у гэтым прызнацца не хочацца, ну, па слабасці чалавечай, людзі і вераць, адзін Майсею, другія Кюв'е; якая паверка тут? Адны расказваюць, як бог ствараў звяроў і траву, а другі—як іх стварала жыццёвая сіла. Процілегласць не паміж ведамі і адкровеннем сапраўдным, а паміж сумненнем і прыняццем на веру.

— Ды на што-ж мне прымаць на веру нейкія паталагічныя ісціны, калі я іх розумам вываджу з законаў арганізма?

— Вядома, было-б непатрэбна, але-ж ні вы і ні хто іншы не

ведае гэтых законаў, ну дык яно і прыходзіцца верыць, ды помніць.

У свеце не было чалавека менш здольнага ладзіць з нашым дзіваком як лекар, ён зусім не быў дурным, але належаў да ліку тых светлых, практычных розумаў, розумаў падскурных, так сказаць, якія далей расудачных катэгорый і агульнапрынятых думак не толькі не ідуць, але і не могуць ісці. Ён здзіўляўся, як я мог іншы раз адчуваць артыстычную асалоду ад гутарак з Еўгеніем Нікалаевічам і станавіцца на яго старану; я уцяшаў яго, кажучы: «Свой свайму мімаволі брат».

— Аднак, некаторыя законы арганізма нам вядомы,—пярэчыў абаронец навук.

— Якія-ж, напрыклад?

— Ці мала якія, я не ведаю,—ды каб далёка не шукаць—вось вам агульны закон: усё, што нарадзілася павінна памеці

— Навошта-ж?—запярэчыў Еўгеній Нікалаевіч.—Што за абавязак паміраць? Ды гэта і не закон, гэта так, факт: унутранай неабходнасці ніякай няма ў смерці; няўжо вы думаеце, што медыцына не дойдзе да таго, каб прадаўжаць жыццё бясконца?

Пры гэтым пытанні і я, грэшны чалавек, зірнуў на яго амаль таксама, як доктар.

— Я многа сустракаў лодзей,—заўважыў я ў сваю чаргу,—што вераць і не вераць у бяспяротнасць душы, але вы першы, што не верыце ў смяротнасць цела.

— Як не верыць, я не тое кажу, я толькі не бачу ніякай сур'ёзнай неабходнасці ў смерці. Жыць—значыць, есці акружаючае; калі ежа будзе падтрымліваць хімічны працэс, ён і працягнецца. Калі ежа будзе перашкаджаць касцям камянец, храстку рабіцца костью, крыві становіцца гусцейшай або радзейшай, чым трэба, на што-ж паміраць? Тое, што нарадзілася, павінна жыць; яно памірае не таму, што нарадзілася, а таму, што не тая ежа патрэбна. Ці вынікае цяпер з таго, што мы дрэніныя кухары, што смерць нельга аддаліць на бясконцы час? Жыццё лепш не просіць як прадаўжацца.

— З боку паслухаеш, як быццам усё дарэчы,—сказаў Філіп Данілавіч.— А вось як нам быць з гэтым, калі медыцына дойдзе да таго, што людзі будуць лячыць ад смерці, а планета, якая, па-вашаму, усё марнее, зусім зачохне і памрэ; незвычайнае будзе становішча,—пераезджаць прыдзецца на месяц або зроста на Венеру.

Пытанне гэта прывяло ў некаторае замяшанне Еўгенія Нікалаевіча, ён задумаўся, пахадзіў па пакоі і потым з выглядам чалавека, які дашукаўся да важнага вырашэння, адказаў:

— *Tout bien pris*¹—хвароба не такая ўжо глыбокая, я, можа, памыляўся; па-першае, ужо тое добра, што хвароба спецыяльная—адзін толькі род чалавечы ёю ахоплен. Ды і род-жа

¹ Прымаючы ўсё пад увагу.

чалавечы не ўсё хворы. Гэта мясцовая хвароба, эндэмічная, у адной Еўропе. Таксама, як халера ідзе з берагоў Інда, чума з берагоў Ніла, жоўтая ліхарадка з вусцяў Місісіпі, так хвароба гістарычнага развіцця ідзе з Еўропы. Як толькі людзі да-ткнуцца да гэтай праклятай зямлі, так іх мозг і паражаецца хваробай. З пелазгаў, з грэкаў пачынаючы і да нашага часу. Англія разнесла заразу па ўсяму земнаму шару. На што ўжо Аўстралію, зусім нягодны мацярык, і той не пакідаюць у спакоі. У Афрыцы жыць нельга еўрапейцу, дык па ўскраіне пасяліліся,—вось вам за халеру, ды за чуму, гэта ўжо не зуб за зуб, а сквіцу за зуб.

— Вы так разважаеце, сказаў я яму жартуючы і ўзяўшы яго за абедзве рукі, што я ані не здзіўлюся, калі пасля вашага звароту Нікалай Паўлавіч зробіць вас міністрам народнай асветы.

— Не абвінавачвайце мяне, калі ласка, не абвінавачвайце,—запырэчыў ён з пачуццём,—і не жартуйце над маімі думкамі. Я сам жартваў над Русо і ведаю, як Вальтэр яму пісаў, што вучыцца хадзіць на чацвярэнках позна. Працай цяжкай і пакутнай дайшоў я да таго, што зразумеў, адкуль усё зло, зразумеў і сам спалохаўся; я нікому не гаварыў, маўчаў, але калі пакуты і плач людзей рабіліся ўсё гучнейшымі і гучнейшымі, зло ўсё больш відавочным, тады я перастаў хаваць ісціну. Мы загінуўшыя людзі, мы афяры векавых адхіленняў і плоцім за грахі нашых прадзедаў,—дзе нас лячыць! Будучае пакаленне, можа, апамятаецца.

— Значыць, *à lá fin des fins*¹ выздараўленне чалавека пачнецца тады, калі, замест прагрэса, людзі пойдучь назад з мэтай залічыцца з часам у аранг-утангі, — сказаў лекар, закурваючы свежую сігару.

— Наблізіцца да жывёл не шкодзіць, пасля няўдалых спроб зрабіцца ангеламі. Усе звяры разлічаны па таму асяроддзю, у якім жыць павінны, перастаноўкі амаль усе з'яўляюцца згубнымі. Рачная вада для нас прыемней і чысцей за марскую, а пусціце ў яе якога-небудзь марскога малюска—ён памрэ. Чалавек зусім не так багата надароны прыродай, як яму здаецца; хваравітае развіццё яго нерваў і мозга ўцягвае яго ў жыццё яму неўласцівае, вышэйшае, у ім ён гіне, марнее, мучыцца. Дзе людзі пераламілі гэтую хваробу, там яны супакоіліся, там яны задаволены і былі-б шчаслівымі, калі-б іх пакінулі ў спакоі. Паглядзіце на гэтыя рады пакаленняў дзе-небудзь у Індыі; прырода ім дала ўсё з лішкам, язва дзяржаўнага і палітычнага жыцця загаілася, хваравітая перавага розуму над іншымі функцыямі арганізма ўціхла; сусветная гісторыя іх забыла, і яны жылі так, як людзям добра жывецца, так, як людзям магчыма жыць да праклятай Ост-Індскай кампаніі, якая ўсё перапсавала.

¹ Нарэшце.

— Аднак, заўважыў лекар, натоўп амаль таксама і ў нас жыве.

— Гэта быў-бы важнейшы доказ у маю карысьць, тое, што вы называеце натоўпам, гэта вось і ёсьць чалавечы род; але натоўпу не даюць жыць так, як ён хоча—вось бяда ў чым. Асвета страшэнна дорага каштуе; дзяржава, рэлігія, салдаты мораць з голаду ніжнія слаі; ды каб канчаткова іх загубіць, развешваюць перад іх вачыма свае багаці, яны развіваюць у іх ненатуральныя густы, непатрэбныя імкненні і адбіраюць сродкі задавальнення нават неабходных; якое сумнае, раздзіраючае душу становішча! Знізу кішчыць задушанае работай, змардаванае голадам насельніцтва, зверху вяне і выбіваецца з сіл другое насельніцтва, задушанае мыслю, змардаванае імкненнямі, на якія таксама-ж мала адказу, як мала хлеба на голад бедных. А паміж гэтымі двума хваробамі, двума пакутамі, паміж ліхарадкай ад другога жыцця і сухотамі ад шалёных нерваў, паміж імі лепшы цвет цывілізацыі, яе балаваныя дзеці, адзіныя людзі, якія сям-так знаходзяць асалоду, хто-ж яны? Нашы памешчыкі сярэдняй рукі і тутэйшыя крамнікі. Але прырода не дае сябе крыўдзіць... яна кляімуе за здраду не горш за ўсякага ката...—гаварыў ён, ходзячы па пакоі, і раптам спыніўся перад люстрам:—ну, паглядзіце на гэтую абразіну — ха-ха-ха,—гэта-ж проста жах; параўнайце любога селяніна нашага са мной, новая *varietas*¹, якую Блуменбах не заўважыў, «каўказска-гарадская», да яе належаць чыноўнікі і крамнікі, вучоныя, дваране і ўсе гэтыя альбіносы і крэтыны, якія насяляюць адукаваны свет—племя слабое, без мышцаў, у рэўматызме, і прытым дурное, злое, нікчэмнае, агіднае, нязграбнае, якраз як я, стары ў трыццаць пяць год, бездапаможны, непатрэбны, які ўсё сваё жыццё пражыў як крэс-салат, узрошчаны зімою паміж двух войлакаў,—фу, якая брыдота! Не, не, так далей ісці не можа, гэта занадта недарэчна, занадта гніла. Да прыроды... да прыроды, на спакой,—годзе будаваць і перабудоўваць вавілонскую вежу грамадзянскага ладу; пакінуць яе, ды і ўсё, годзе дамагацца немагчымых рэчаў. Гэта добра закаханым дзяўчынкам марыць аб крыллях *von einer besseren Natur, von einem andern Sonnenlichte*². Пара дадому на мяккае ложа, прыгатаванае прыродай, на свежае паветра, на дзікую волю самаўпраўства, на магутную свабоду безуладдзя.

— Дык гэта ўжо проста ўрассыпную па лясках? заўважыў Філіп Данілавіч.

— Людзі заўсёды будуць жыць стадамі, адказаў дактаральна наш дзівак.

— Еўгеній Нікалаевіч,—дадаў я,—а калі людзі ашукаюць філасофію гісторыі і вучэнне аб удасканаленні, калі яны выле-

¹ Рознавіднасць.

² Аб лепшай прыродзе, аб іншым сонечным ззянні.

чацца ад хранічнай хваробы *historia morbus*¹ і пачнуць жыць мірнымі стадамі!

— Так, так,—з захапленнем сказаў ён. — Кандарсе-то са сваёй кніжкай, ха! ха!

І Еўгеній Нікалаевіч, расчырванеўшыся, з жыламі, налітымі крывёю на лобе, раптам зморшчыўся, зрабіў сур'ёзны выгляд і ўпарта замаўчаў.

IV

— Вы там што ні гаварыце, Філіп Данілавіч, а ў гісторыі вшага хворага ёсць якія-небудзь незвычайныя падзеі, сказаў я раз доктару, гуляючы з ім па мрамарнай тэрасе ля мора.

— Ну а як-жа, што-небудзь павінна быць, хто-ж да трыццаці пяці гадоў дажываў без якіх-небудзь непрыемнасцей.

— Якія-ж, аднак, былі ў яго непрыемнасці?

— Я важнага нічога не ведаю. Вы самі бачыце, які арганізм, нервы амаль што спаверху, усё ўсякае яго раздражае, крыві няма, ад прыроды слабы, страваванне дрэннае, мацеры было за ссрак гадоў, калі ён нарадзіўся, ды яшчэ пасля смерці бацькі, фарсепсам поўжывога дасталі. А тут пецербургскі клімат, багаце, англійская хвароба, недарэчнае пеставанне давіхавалі. Са сваякамі ён ніколі асабліва бліжкім не бываў; яно і нядзіва, ён даўно ўжо займаецца хваробаю зямнага шара і вылячэннем роду чалавечага ад гісторыі, а тыя думаюць, як-бы больш грошай злупіць з сялян. Зразумела, гаспадарка ішла ў яго цераз пень-калоду; сястра жыла на яго кошт і цяпер на яго кошт усю сям'ю ўтрымлівае, але гэта яго і не турбуе, тым больш што канца няма грашам. Спачатку, кажуць, ён жыў спакойна, займаўся навукамі, не выходзіў амаль ніколі са сваёй палавіны, захапіўся музыкай, чытаў усё-ўсякае, толькі на службу ніяк не хацеў. Потым, казалі, нейкая дзяўчына ашукала яго і абабрала. Ён рабіўся ўсё больш пахмурым, усё больш цяжкім для навакольных, іпахондрыя развівалася, яны яго і справадзілі.

— Якая-ж гэта дзяўчына яго абманула?

— У вас так ужо ў галаве і верціцца Вертэр і Шарлота, пісьмы, пісталеты,—лятуценнікі і вы страшэнныя; супакойцеся, гісторыя гэтая вельмі простая, Шарлотай была пакаёўка яго сястры. Ён страшэнна сарамлівы і з роду не падыходзіў блізка да жанчыны, не ведаю ўжо як там іх бог звёў, толькі, кажуць, ён яе кахаў, думаў, што цуда адкрыў, кантатрысу, а яна, неяк згаварыўшыся з любоўнікам, абакрала яго — вось вам і ўвесь раман. Я бачыў яе перад ад'ездам, так, няважная, а зрэшты, нядрэнная, калі-б мы далей асталіся ў Пецербургу, я, так і быць, прывалакнуўся-б за ёю.

¹ Хвароба гісторыі.

Больш я не мог нічога дабіцца ад майго паталага, мне было прыкра, што ён так, іграючы, скальзіць па жыццю, прыкра, а можа, і зайздросна...

Стройная, высокая генуэзка ў чорным плаці і пакрытая белым, доўгім, прымацаваным да касы вуалем, шмыгнула каля нас, неўзаметку ўсміхнулася, прыжмурыла вочы і шпарка прайшла.

— Ah che bellezza, che bellezza!¹— закрычаў лекар.

Яна азірнула і падзякавала яго тым грацыёзным, лёгкім, чыста італьянскім рухам рукі, якім яны вітаюць, і, нібы гэтага было мала, кінула сваёй прыгожай галоўкай. Лекар кінуўся за ёю.

Я пакінуў яго і пайшоў у Stabilimento della Concordia.

Гэта было самае прывабнае, самае прыгожае кафе ва ўсёй Еўропе. Там, ходзячы паміж фантамамі, кветкамі, пры грыву-чай музыцы і асляпляльным асвятленні, пераходзячы з мрамарных зал у сад і з саду ў залы, раскрытыя al fresco,² сярод энергічных вараных галоў рымскіх выгнаннікаў, сярод бясконцых савойскіх вусаў і генуэзскіх пародзістых красунь, я ўсё думаў аб звар'яцелым.

Успамінаючы гутаркі з ім і расказ лекара, я пайшоў да аднаго з маленькіх столікаў у садзе і папрасіў граніту. Убачыўшы мяне, чалавек, што сядзеў за бліжэйшым сталом, паспешна ўстаў, выпіў хутчэй сваю чарку расоліо і сабраўся ісці. Гэта быў слуга Еўгенія Нікалаевіча, які так па-руску пацягваўся на перадку.

— Чаму-ж гэта вы ўцякаеце? Я вам не перашкаджаю, ні вы мне.

— Як можна-с,—адказаў Спірыдон, зняўшы капялюш,—яно нашаму брату не прыходзіцца, значыцца, з панамі.

— Дык вы-ж цяпер не ў Пецербургу і не ў Маскве. Калі ласка, надзеньце ваш капялюш і астаньцеся—а то я таксама пайду.

Ён астаўся і надзеў капялюш, але садзіцца не хацеў ніяк.

— Але-ж вы сядзелі перад тым, як я прышоў, адкуль вы ведаеце, хто былі вашы суседзі,—можа, князі якія-небудзь,—запытаўся я.

— Гэта точна-с. Але-ж вы рускія, а тыя што-ж—тальянцы-с.

«Voilà mon homme»,³ падумаў я і запатрабаваў у камерыера графінчык марсалы і дзве чаркі.

— Што гэта ваш Еўгеній-то Нікалаевіч здароўем так расстроены; шкада яго, гэтакі, здаецца, добры чалавек.

— Гэта-с, дазвольце вам далажыць, такіх паноў на рэдкасць, самы душэўны-с характар. Як-жа не шкада, і вельмі нават

¹ Ах, якое харакство, якое харакство!

² Знадворку.

³ Вось патрэбны мне чалавек.

шкада; мыслямі ўсё расстройваюцца... такі ўжо нораў. Усё да сэрца бяруць і ніякай уцехі не маюць. Бывала, як ім на душы нядобра зробіцца, сядуць за клавікорд,—але-ж так ігралі, што не ўступяць найлепшаму музыканту ў александрынскім аркестце. Пань, прыгожа адзетая, пані, сапраўдныя, спыняліся іншы раз на вуліцы. Бывала, у пярэднім пакоі сядзіш, сэрца радуецца, бач вось як наш вызначаецца. Часам так жаласна іграюць, што нават сум агорне,—дасканала ігралі. Ну, аднак, як пакінулі музыку, дык больш пачалі збівацца, як мы заўважылі.

— Ды хіба-ж ён зусім не іграў дома апошні час?

— Больш як два гады. Раз Соф'я Нікалаеўна, сястрыца іхная, бымшы ў іх пакоі, адкрылі клавікорд і так узялі адну акорду: «Вечерком красна девица». А Еўгеній Нікалаевіч толькі глуха сказалі: «Навошта гэта вы, сястрыца, божа мой», ды так, як пласт, і ўпалі, потым зрабіліся спазмы, слёзы і смех-с—з поўгадзіны цягнуўся. Дохтур кажа, нервы ў іх так расстроены, не могуць слухаць музыку. Так з таго часу наш дом і замоўк. А ім усё горш; у твары шмат перамены, старэюць... Так шкада. што сказаць нельга, больш за ўсё маўчаць, а часам слова адно скажуць: «Ты стаміўся, мабыць, Спірыдон, пайдзі ды ляж». Такім чуллівым голасам і позірк такі добры ў іх зробіцца, і відаць самім ім дрэнна, набалела на сэрцы; вось табе і багацце і ўсё,—іншы раз, далажыць вам шчыра, сляза праймае.

— Мне Філіп Данілавіч гаварыў, што ў Еўгенія Нікалаевіча нейкая гісторыя была з пакаёўкай.

— Справа сапраўды была-с. І яна, гэтая самая Ульяна, нават сваячка мне, пляменніца, сястры дачка. Наварыла кашы, чаго сама не варты, а найдабрэйшая душа была, далібог-с. Шкада, што пан тады так да сэрца прынялі і засмукавалі. Проста дуру трэба было правучыць, і ўсё тут; і яна дзякаваць стала-б потым, ёй усяго было гадоў восемнаццаць, які розум у гэтыя гады, да таго-ж балаўство-с.

— Ды ў чым-жа справа?

— Ды вось бачыце, Ульяна гэтая ў Соф'і Нікалаеўны пры пакоі знаходзілася, і пані яе шкадавалі, разумніца такая была. Быў у нас таксама чалавек Фёдар, любіў выпіць, але, аднак, іграў на скрыпцы дасканала; толькі рука ўжо вельмі дрыжала ад гарачых напіткаў, а часці быў узорнай. Вось Фёдар гэты ўзяў ды навучыў песні спяваць Ульяну, голасам яна была-с і на музыку вельмі здольная. Так гэта ішоў год, другі, і ніхто падумаць не мог, што за катавасія выйдзе. Пан наш чулі некалькі разоў, як Ульяна спявае, і кажуць сястрыцы, — гэта-ж проста скарб, дайце ёй, моў, вольную, а я яе спявачкай зраблю. Вось, заўважце, калі ласка, якая душа, не хацелі, каб, навучымшыся, прыгоннай засталася. Сястрыца ім у вочы глядзелі: «зараз, моў, Енюша», і адпускную дала. Настаўнік хадзіў з немцаў, іншы раз з намі распачынаў гутарку; шынель калі падаеш, ці што, спыніцца, не фанабэрысты быў, просты — вось як вы цяпер з

вашай ласкі, напрыклад, са мною гутарыце.—«Ну, казаў ён, а памешчык ваш у музыцы сабаку з'еў, мне ў яго вучыцца прыходзіцца, і голас у фрэйлен Юльхен надзвычай добры; ды і вочы ў яе нядрэнныя, філосаф гэты ваш ведае, дзе ракі зімуюць». Ну, так, бывала, пасмяемся для балагурства, а то сапраўды ён у нас трымаў сябе, як сарамлівая дзяўчына, толькі да царквы не быў прыхільны і не пасціўся ніколі. Аднак, мы пачалі заўважаць і паміж сабою, што Еўгеній Нікалаевіч вельмі кіруецца Ульянай. Ужо і сястрыца перапалохаліся, што, моў, многа волі возьме. Але толькі яна нікому шкоды ніякай не рабіла і не цікавілася зусім гэтым; так, дзіцячы, пусты нораў, безгрунтоўны—спявае сабе, бывала, увесь дзень, ды цукеркаў накупіць—а грубага слова ніхто не чуў, з усімі вельмі ласкавая была.

На той выпадак у Еўгенія Нікалаевіча быў камердынерам Архіп. З дзіцячых гадоў пры іх быў, толькі на чатыры гады маладзейшы, казачком так паступіў з маленства да Еўгенія Нікалаевіча на палавіну. І хто яго ведае, які чалавек, не тое, каб дрэнны, а нядбайны і нерэгулярны. Піць пойдзе, увесь дом пойдзе да апошняга і з сябе ўсё спусціць—гадзіннік, жылетку, сподняе. Пан яго любілі вельмі, з дзяцінства, напрыклад, раслі разам, і што яму давалі—неймаверна, яны-ж не помняць. Еўгеній Нікалаевіч яму верылі, як самому сабе. Вось гэты самы Архіп і збіў з толку Ульяну. Хіба цяжка дурную дзеўку з розуму звесці, а ўжо гэта да добра ў доме ніколі не даводзіць; на старане хіба мала ёсць, дзякуй богу, гэтага добра хопіць. Пецербург не клінам сышоўся. Спачатку ўсё ішло добра, раптам толькі здарылася такая бяда, што ў нас у доме з роду ніколі не бывала: у пана са шкатулкі прапала дзве тысячы рублёў. Еўгеній Нікалаевіч, самі бачыце, які чалавек, зусім бясчотны, яны-б, можа, і не здагадаліся, але грошы гэтыя трэба было сястры аддаць, яны іх і падрыхтавалі з вечара, раніцою туды-сюды, а грошай няма. Падняўся ў доме гвалт, Архіп наш мітусіцца, шукае, адзежу шпурляе, валасы на сабе рве—грошай няма. Пан сабе нічога, нібы не яго справа, але Соф'я Нікалаеўна разышлася, кажа, што гэта справа Федзькі-музыканта, ён усё п'е, адкуль грошы бярэ. Так-с жаночае разважанне, бачыце, на віно гэтакі куш украў. Адважыўся я і кажу: «Вы злодзеям не будзе, я яго з маленства ведаю».—«Ты, кажа, маўчы, ды за сябе адказвай», і Фёдара адправілі пры запісцы ў другую адміралцейскую. Шкада мне стала старога, сіл няма цярпець, пайшоў я ў людскую хату, ды і кажу: «Хлопцы, калі злодзей дома, трэба яго адшукаць і выдаць, а старога чалавека і нявіннага не прыходзіцца аддаваць на пакуту, хоць на тое і панская воля, але мы, каб не ганьбаваць ні сябе, ні яго, злодзея злавіць павінны». Усе нашы гавораць у адно слова: «як не знайсці злодзея, калі дома». Ну, думаю, пачакай, не схавацца

табе ад нашага вока, а сам пайшоў наверх і прыглядаюся гадзінку, другую, так, як быццам не мая справа. Бачу я-с гэтак у Архіпе перамену, э! брат, гэта не мадэль, завіхаецца залішніе Архіп, шукае па абедзе за канапай, калі ведаеце, у нас што называецца турэцкай канапай, падушкі па сцяне. «Чаго гэта ты, Архіп, шукаеш?»—«Ды што, кажа, усё гэтых праклятых грошай, такая бяда».

— Ды як-жа гэта грошы маглі трапіць за канапу?

А ён мне ў адказ: «Ды вось, моў, папрабуйце з вар'ятам дабіцца толку, усё пакідае, а потым шукай за ім, ды яшчэ, чаго добрага, скажучь, што хто-небудзь украў».

Паглядзеў я яму ў вочы, бачу позірк нядобры, ну, думаю, было не было,—значыцца, Фёдара мне было страшэнна шкада, ды і на дом пагудка дрэнная,—я такі не кажучы дрэннага слова, хапіў яго за грудзі, ды і на падлогу, тут я яго каленымі прыціснуў дый кажу: «ну, прызнавайся машэннік, твая гэта справа, а іншых не ганьбуй і за сябе не губі». Ён так разгубіўся, што ні слова. На гэты шум выходзіць пан. Я яму дакладваю: «бацюхна, моў, Еўгеній Нікалаевіч, ваша ласка мяне на пасяленне паслаць, як хочаце, а грошы вашы ўкраў ніхто іншы, як Архіп».—«Ды ты, браток, п'яны,—пан мне ў адказ,—пакінь яго чаму гэта ён злодзей?»—«Не, кажу, воля ваша, я не п'яны і да квартальнага надзірацеля яго не выпущу. Што Фёдара, нявіннага чалавека, сястрыца ваша адправіла ў часць, гэта бог расудзіць. А злодзей ваших грошай вось».

Пан гэтак прыпыніўся, падумаў і такім ціхім і засмучоным голасам сказаў: «Архіп, няўжо сапраўды?». Не вытрымаў Архіп, заліўся слязамі, рвануўся ад мяне да пана ў ногі: «Вінават, кажа, кругом вінават, і адмаўляцца не буду. Заблытаўся я ў адной нячыстай справе, мне прыходзілася ў астрог ісці або выкупіцца,—ну, нячысты падштурхнуў мяне. Гатоў я ўсякую кару прыняць, а грошы вашы, Еўгеній Нікалаевіч, яшчэ цэлыя». Пры гэтым ён у азарце, расплаканы, выцягнуў з кішэні асігнацы, закручаныя ў паперку, і падаў.

Пан увесь час не гаварылі ні слова, толькі ўзяўшы грошы, яны здрыгануліся і вышлі з пакоя. А Архіп так і ўзвыў: «пасаджу сабе кулю ў лоб, не хачу больш гора царпець, лепшага я не варты; божа, што я нарабіў, гэтыя-ж грошы былі закручаны ў Ульяніна пісьмо,—загубіў я сябе і яе!»

«Спірыдон»,—паклікаў пан з кабінета,—я ўвайшоў. А Архіп так і астаўся на каленях, расплаканы, аж самому мне шкода яго стала. Пан стаялі каля дзвярэй, прыпёршыся да сцяны, такі страшны, быццам няжывы, губы пасінелі; яны два разы хацелі нешта сказаць і не маглі, голаса не было,—потым яны так ручку прыклалі да ілба—дрэнна ім было. Сабраліся з сіламі, нарэшце, і кажучь такім глухім голасам: «Спірыдон, ніхто ў доме не ведае, што было. Дык вось ідзі сюды, вось адпускная Архіпа і яшчэ адпускная,—тут яны спыніліся, аднак так і не

сказалі,—дык ты ім аддай, ды зрабі так, каб, зараз-жа з дому пераехалі, толькі зараз-жа, без затрымання, вазьмі колькі трэба грошай з тых. Ды ты, Спірыдон, зрабі гэта ўсё як мага мякчэй, разумееш; ну, але добра, ідзі»,—дадаў ён, бачачы, што словы не выходзяць.

Ну, ужо як бедная Ульяна плакала, у мяне сэрца нада-рвалася. І ўзяць нічога не хацела свайго: «У мяне нічога, кажа, няма ўласнага. Хоць-бы зірнуць яшчэ раз на яго, прабачэння-б папрасіць, руку-б пацалаваць. Гэта-ж такі добры ён быў да мяне, як ласкава глядзеў, няхай-бы, здаецца, пабіў мяне, усё лепш было-б».—«Ну, я кажу, паслухай, Уля, пра гэта трэба было думаць раней, а цяпер збірай свае пажыткі.» Пакуль я з ёю ўпраўляўся, прывёў паліцэйскі Фёдара і камісар з ім, гаворыць: «Колькі мы яго не браліся лупцаваць, не прызнаецца, відаць, грошы не ён украў». Я паглядзеў—у Фёдара твар ня-добры. Камісар гаворыць да пані: «трэба дапытваць другіх, на каго ёсць падазрэнне»; яна пайшла да братца, нешта па-фран-цузску пагаварылі, раптам яна выходзіць у залу і гаворыць ка-місару: «уявіце, які выпадак, брат мой знайшоў грошы, мне, дапраўды, сорамна, што вас дарэмна патурбавалі».

— «Ды што вы, гэта наш абавязак»,—гаворыць камісар, а яна яму красненькую, ды Фёдара загадала чаем напаіць.

Я вечарам увайшоў з дакладам. Пан сядзеў за сталом, аба-пёршыся на абедзве рукі. Ubачыўшы мяне, ён як з перапалоху ўскочыў, падняў руку і сказаў: «не трэба». З таго часу і па-міну не было пра гэтую гісторыю. На гэтым справа, бадай што, і скончылася. Ну, толькі Фёдар злёг у пасцель, ды месяцы праз два і памёр. Нявінную душу загубіла Соф'я Нікалаеўна. Наша прыгонная справа не дай божа!

— Я не разумею ў гэтай гісторыі аднаго, як-жа Ульяна магла так зблізіцца з Архіпам—з вашых слоў відаць, што яна Еўгенія Нікалаевіча кахала.

— Ды яшчэ як. Вось цяпер трэці год пайшоў, як яна вы-была з дому. Без слёз ні разу не гаварыла пра пана, і Архіп ёй зусім апрыкрыў; ён, між іншым, пайшоў у салдаты ахвот-нікам, мы пра яго і не чулі потым. Усё ветранасць-с і балаў-ство. Па нашаму простаму разважання, бачыце, Ульяна і не падумала, ёй і ў галаву не прыходзіла, што яна пану сапраўды што-небудзь значыць. Усё-ж ён быў пан, не магла-ж яна яго не баяцца, быць яго раўнёй, не магла гэтакі вольны дух мець з ім, як з Архіпам, яны-ж па характару заўсёды сур'ёзныя бы-валі. Але-ж і самі вы ведаеце, маладосць кіпіць, усё каб смехі да дуроты. Ну, Архіп на усё лады, бывала, завіхаецца—і тап-цуе і на торбане іграе, і кронаўскім півам частуе, і марожанае падносіць,—кожны пад богам ходзіць, яно нядобра патураць, але так дарэчы, па-чалавечаму разважаць, дык яно і зразумела. У самы дзень нашага ад'езду, раніцою з рэстарачыні з Сучка, дзе мы звычайна чай пілі, прыбляе да мяне афіцыянт, кажа,

пані вас патрабуе нейкая; што думаю, за праява, аднак, пайшоў. Гляджу, Ульяна сядзіць і зноў заліваецца слязімі. «Дзядзенька, кажа, уладзьце, як хочаце, мне хоць-бы глянуць на Еўгенія Нікалаевіча, і што ў іх за сэрца за жорсткае, што гневаюцца так доўга; мяне, кажа, у тэатр у харысткі ўзялі, яму-ж я абавязана, што пець навучыў. Хоць-бы падзякаваць, слова адно сказаць, нібы камень на сэрцы. Ды яшчэ Васіліса гаворыць, што і хвароба іх усё праз мяне—жыццё мне не міла». Не хацелася мне доўга пана непакоіць, але бачу, яна ніякага інтарэсу не мае, а вельмі смуткуе, думаю, што-ж, галавы не здыме. Уваходжу ў кабінет; Еўгеній Нікалаевіч, як звычайна, сядзіць у задуменні, выгляд нічога, добры. Я гэтак крыху замяўшыся, кажу: «Ды вось яшчэ, Еўгеній Нікалаевіч, я адважуся далажыць, так ужо вельмі мяне прасіла»; раптам у іх вочы так бліснулі, твар перамяніўся. Я хутчэй за чамадан. Яна потым, небарака, у людской хаце схавалася, каб у акно зірнуць, калі мы паедзем. Тут я Філіпу Данілавічу яе паказваў...

— Я вам вельмі, вельмі ўдзячны,—сказаў я Спірыдону.—Ну, пойдзем у наша Croce di Malto, ды вып'ем апошнюю чарку марсалы за здароўе беднай Ульяны. Мне яе шкада, не глядзячы ні на што.

— Гэта так-с, не наша справа чужыя грахі судзіць, і за ваша, судар, здароўе,—разам з тым дадаў Спірыдон...

ТРАГЕДЫЯ ЗА ШКЛЯНКАЙ ГРОГУ

*Табе, друг мой, Тата, дару я гэты
расказ у памяць нашага спаткання ў Неа-
палі 28 верасня 1863 г.*

Нарысы, сілуэты, берагі безупынна ўзнікаюць, і губляюцца, уплятаючыся сваім ценем і сваім святлом, сваёй ніткай у агульную ткань той карціны, якая рухаецца з намі.

Гэты свет, які ідзе міма нас, гэта праходзячае, усё ідзе і ўсё не праходзіць, а астаецца чымсьці заўсёдным. Міма ідзе, відаць, вечнае, таму яно і не праходзіць. Яно так і адлюстроўваецца ў чалавеку: у абстрактнай мыслі—нормы і законы, у жыцці—мігценне ледзь прыкметных прыватнасцей і прападаючых форм.

Але ў кожнай затрыманай былінцы імклівай віхуры тыя самыя матывы, тыя самыя сілы, як у землетрасеннях і пераваротах, і бура ў шклянцы вады, над якою столькі смяяліся, зусім не так ужо адрозніваецца ад буры на моры, як здаецца.

I

Я шукаў загарадны дом. Стаміўшыся ад адных і тых самых пытанняў, адных і тых самых адказаў, я ўвайшоў у тракцір, перад якім стаяў слуп, а на слупе красаваўся партрэт Георга IV у мантыі, пашытай нахштальт той шубы, якую носіць бубновы кароль, у пудры, з узбітымі валасамі і з малінавымі шчокамі. Георг IV, павешаны, як ліхтар, і нарысаваны на вялікім жалезным лісце, не толькі выглядам напамінаў падарожніку пра блізаць шынкі, але і нейкім нецяярплівым скрыгатам петляў, на якіх ён вісеў.

Праз сені быў відаць сад і палянка для гульні ў шары; я прашоў туды. Усё было ў парадку, гэта значыць зусім так, як бывае ў загарадных шынках пад Лонданам. Сталы і лаўкі пад трэляжам, ракавіны ў выглядзе руін, кветкі, пасаджаныя так, каб атрымаўся ўзор або літара; крамнікі сядзелі за сваімі сталамі з жонкамі (можа быць, не са сваімі) і цяжка напіваліся півам; сядзелі і работнікі гулялі шарамі, цяжкімі і вялікімі, як гарматныя ядры, не выпускаючы з роту люлькі.

Я запатрабаваў шклянку грогу, сядваючы ў стойла пад трэль-
яжам.

Тоўсты слуга ў вельмі пацёртым і вузкім чорным фраку,
у чорных і вышмараваных панталонах, прыўзняў галаву і рап-
там, як падсмалены, павярнуўся ў другі бок і закрычаў: «Джон,
гарэлкі і вады ў восьмы нумар!» Малады, нязграбны і рабы да
агіднасці хлапец прынёс паднос і паставіў перада мной.

Як ні шпарка абярнуўся тоўсты служка, але твар яго мне
знаёмы; я паглядзеў,—ён стаяў спіной да мяне, прыпёршыся
да дрэва. Фігуру гэтую я бачыў, але, як ні ламаў сабе галаву,
успомніць не мог; даняты, нарэшце, цікаўнасцю і выбраўшы
хвіліну, калі Джон пабег па піва, я паклікаў слугу.

— Yes, Sir¹,—адказаў схаваўшыся за дрэвам слуга, і, як ча-
лавек, які канчаткова адважыўся на цяжкі, але немінучы ўчы-
лак, як камендант, прымушаны здаць крэпасць, ён бадзёра і ве-
лічна падышоў да мяне, крыху памахваючы бруднай сарвэт-
кай.

Гэтая велічнасць і паказала мне, што я не памыліўся, што
я маю справу са старым знаёмым.

...Тры гады таму назад спыняўся я на некалькі дзён у ад-
ным арыстакратычным атэлі на Isle of Wight². У англій гэ-
тыя прадпрыемствы не вызначаюцца ні добрым віном, ні ўтон-
чанай кухняй, а абстаноўкай, рамамі і на першым плане—пры-
сługай.

Афіцыянты ў іх выконваюць службу з важнасцю нашых
дзействіцельных стацкіх саветнікаў ранейшага часу і сучасных
камергераў пры нямецкіх задніх дварах.

Галоўным Waiter'am³ у «Royal Hotel» быў чалавек непры-
ступны, строгі да гасцей, патрабавальны ў адносінах да жы-
хароў атэля; ён бываў зычлівым толькі да людзей, прызвыча-
еных да атэльнага жыцця. Навічкоў ён не балаваў і, замест
падбэдзёрвання, позіркам вяртаў назад дзёрзкае пытанне: «Як
могуць катлета з бульбай і сыр з лакутам каштаваць пяць шы-
лінгаў?» Ва ўсім, што ён рабіў, была абдуманасць, таму што ён
нічога не рабіў спросту. У градусе паварота галавой і вачыма
і ў тоне, якім ён адказаў «Yes, Sir», можна было дакладна ве-
даць гады, грамадскае становішча і колькасць выдаткаў таго
пана, які яго клікаў.

Раз, седзячы адзін у кабінеце з адчыненым акном, я яго
запытаўся, ці дазваляюць тут курыць. Ён адступіў ад мяне да
дзвярэй і, выразна гледзячы на столь, сказаў мне голасам, у
якім дрыжэла абурэнне:

— Я, Sir, не разумею, Sir, што вы пытаеце?

— Я пытаюся, ці можна тут курыць?—сказаў я, узнімаючы

¹ Так, судар!..

² Востраў Уайт.

³ Старшым афіцыянтам.

голос, што заўсёды ўдаецца з вяльможамі, якія служаць у Англіі за тракцёрным сталом, а ў Расіі—за прысутственным сталом.

Але гэта быў не звычайны вяльможа,—ён выпрастаўся, але не збянтэжыўся, а адказаў мне з выглядам Каратыгіна ў «Карыалане»:

— Не ведаю; у маю службу, Sir, гэтага не здаралася, такіх паноў не бывала; я запытаюся ў говернора...¹

Не трэба і гаварыць, што «губернатар» загадаў мяне за такую дзёркасць канваіраваць у душны Smoking room,² куды я не пайшоў.

Не глядзячы на горды нораў і на заўсёды пільнае пачуццё сваёй годнасці і годнасці «Royal Hotel» галоўны Waiter пачаў адносіцца да мяне зычліва, і гэтаму я абавязан не асабістай годнасцю, а месцам нараджэння: ён даведаўся, што я—рускі. Ці ведаў ён што-небудзь пра вываз пянькі, сала, хлеба і казённага лесу, я не магу сказаць, але дапраўды ведаў, што Расія пасылае за граніцу велізарную колькасць князёў і графоў, што ў іх вельмі многа грошай (гэта было да 19 лютага 1861 года).

Як арыстакрат у перакананнях, грамадскім становішчы і інстынктах, ён з задавальненнем даведаўся, што я рускі. І, жадаючы павысіць сябе ў маіх вачах і зрабіць мне прыемнае, ён, неяк, грацыёзна забаўляючыся лістком плюшча, што вісеў над дзвярыма ў сад, звярнуўся да мяне з наступнай прамовай:

— Дзеён пяць таму назад я служыў вашаму вялікаму князю,—ён прыезджаў з яе вялікасцю з Осборна.

— А!

— Яе вялікасць, His Highness, ела ленч;³ ваш эрчдзюк⁴—вельмі харошы малады чалавек,—дадаў ён, здавальняюча закрыўшы вочы, і, падбадзёрыўшы мяне такім чынам, падняў срэбраную крышку, пад якой не астывала цвятная капуста.

Калі я паехаў, ён указаў мізінцам дворніку на мой дарожны мяшок, але і тут, жадаючы паказаць сваю зычлівасць, схпіў маю запісную кніжку і сам яе данёс да кэба. Развітваючыся, я яму падаў гафкрону⁵ апрача ўзятага за службу; ён яе не заўважыў, і яна нейкім чараўніцтвам апусцілася ў кішэню жылета такой белаты і крухмальнай пругкасці, якіх мы з вамі не дапросімся ў прачкі...

... — Ба!—сказаў я, седзячы ў стойле тракцёрнага саду, служыцелю, падаваўшаму мне запалкі,—ды мы старыя знаёмыя!..

Гэта быў ён.

¹ Кіраўнічы.

² Пакой для курэння.

³ Сьнеданне.

⁴ Вялікі князь.

⁵ Поўкрона.

— Так,—я тут,—сказаў Walter і зусім не быў падобны ні на Каратыгіна, ні на Карыалана.

Гэта быў чалавек, разбіты цяжкім горам; у яго выглядзе, у кожнай рысе яго твару выражалася нязносная пакута; чалавек гэты быў забіты няшчасцем. Ён сканфузіў мяне. Тоўсты, румяны твар яго адкормлены да гарбузнай пругкасці і тлустасці мяса «Royal Hotel», вісеў цяпер няправільнымі кавалкамі, вызначаючы неяк мускулы на твары; чорныя бакенбарды яго, падбрытыя на палове твару, з незвычайна ўдалай выемкай каля губ, адны засталіся помнікам іншага часу.

Ён маўчаў.

— Вось не думаў...—сказаў я зусім недарэчы.

Ён паглядзеў на мяне з выглядам злоўленага на справе злачынца і потым акінуў вачыма сад, драўляныя лаўкі, піва, шары сядзельцаў і работнікаў. У яго памяці, відаць, уваскрасаў багаты стол, за якім сядзелі рускія эрчдзюкі і яе вялікасць, за якім стаяў ён сам, нахіліўшыся з найвялікшай пашанай і гледзячы ў сад, пасаджаны па кіпсеку і вычышчаны, як будуар... уваскрасала ўся сталовая, з непатрэбнымі вазамі і кубкамі, з цяжкімі, тоўстымі шоўкавымі фіранкамі, і яго ўласны бездакорны фрак уваскрасаў, і белыя пальчаткі, якімі ён трымаў срэбраны паднос з рахункам, прыводзіўшым у цяжкі настрой неспрактыкаванага падарожніка.

А тут гоман гуляючых у шары, гліняныя люлькі, плебейскі джынватэр¹ і заўсёднае піва droft².

— Тады, Sir, быў іншы час,—сказаў ён мне,—а цяпер другі!..

— Waiter!—закрычаў крыху падгуляўшы сядзелец, стукаючы алавянай стопкай па сталю,—пінту гафанаф,³ ды хутчэй, please⁴.

Мой стары знаёмы зірнуў на мяне і пайшоў па піва; у яго позірку было столькі ўніжэння, сораму, пагарды да сябе, столькі памяшання, мяжуючага з самагубствам, што ў мяне мароз прабегаў па жылах. Сядзелец пачаў расплачвацца меддзю, я адварнуўся, каб не бачыць лішняга пенса.

Плаціна была прарвана,—яму хацелася сказаць мне што-небудзь аб перавароце, які скінуў яго з «Royal Hotel» у «Георга IV». Ён падышоў да мяне без майго поклічу і сказаў:

— Я вельмі рады вас бачыць у добрым здароўі.

— Што нам робіцца!

— Як гэта вам уздумалася прагуляцца ў нашы захалусці?

— Дом шукаю.

— Дамоў многа, вось тут, прамінуўшы крокаў дзесяць направа, ды яшчэ другі. А наконт таго, што са мной здарылася, гэта, дапраўды, дзіву варта. Усё, што я зарабіў з малых год,

¹ Гарэлка.

² Піва з бочкі.

³ Павалам, г. зн. з партэрам і элем папалам.

⁴ Калі ласка.

усё загінула, усё да фартынга... Вы, мабыць, чулі аб тыперэрскім банкруцтве—іменна тут вось усё і загінула. Я ў газетах прачытаў, спачатку не паверыў, кінуўся, як звар'яцелы, да салісітара;¹ той гаворыць: «Пакіньце ўсякую надзею; вы не выратуеце нічога, а толькі апошняе страціце,—вось, напрыклад, мне за параду патурбуйцеся шэсць шылінгаў шэсць пэнсаў аддаць». Хадзіў я, хадзіў па вуліцах—цэлы дзень хадзіў; думаю, што-ж тут рабіць? са скалы ды і ў мора—самому ўтапіцца ды і дзяцей утапіць; я нават спалохаўся, калі іх спаткаў. Захварэў я; гэта ў нашай справе—найгоршае няшчасце; праз тыдзень вярнуўся на службу,—зразумела, твару няма, а ўнутры нібы рана не дае спакою.—Говернор разы два заўважыў, што выгляд у мяне сумны, што сюды, моў, не з пахаванняў ездзяць—госці не любяць засмучоных фізіяномій. А тут сярод абеду я ўпусціў на падлогу блюда,—з роду падобнага выпадку не бывала. Госці рагочуць, а ўтрымальнік увечары адклікае мяне ўбок і гаворыць: «Вы ўжо сабе пашукайце іншага месца, у нас нельга служыць неўстрымальнаму чалавеку». — «Як? — кажу я, — я быў хворы». — «Ну дык і лячыцеся, а тут для такіх месца няма». Слова за слова, пайшло буйней; ён каб адпомсціць мне, зняславіў па ўсіх атэлях п'яніцай і буянам. Як ні біўся — няма месца. Перамяніў я імя, як які-небудзь злодзей, пачаў шукаць хоць на час месца,—няма ды і годзе; тым часам, усё, нават завушніцы і брошка жончына—ёй іх падаравала герцагіня, у якой яна жыла чатыры гады на пасадзе Upper lady maid²—усё ішло на кручок. Прышлося закладваць адзежу. Гэта ў нас—першая рэч, без адзежы ні ў адно добрае прадпрыемства не прымуць. Служыў я іншы раз у часовых буфетах і ў гэтым брадзячым жыцці зусім абнасіўся. Я і сам не ведаю, як мяне прыняў гаспадар «Георга IV»...—ён зірнуў з агідаю на свой стары фрак... Кавалак хлеба магу для дзяцей зарабіць, і жонка... яна цяпер...—ён прыпыніўся,—яна мае бялізну на другіх; ці не трэба вам, Sir, вось картка... яна вельмі добра мае. А раней ніколі... ніколі... яна... ну, але што гаварыць; дзе-ж жабракам выбіраць работу. Абы толькі міласціны не прасіць, а толькі цяжка...

Сляза, што дрыжэла на расніцы, бліснула і капнула на яго грудзі, ужо не пакрытыя жылетам з лубка або латуні з белай эмаллю.

— Waiter—крычалі з другога боку.

— Ves, Sirl

Ён пайшоў, і я таксама.

II

Такога шчырага, разбураючага болю я даўно не бачыў. Чалавек гэты навочна падаваўся пад цяжкасць удару, які разбурыў яго існаванне, і, зразумела, пакутваў не менш за ўсе заня-

¹ Страпчы, хадаінік.

² Старшая пакаёўка.

паўшыя велічыні, што прыплываюць з усіх бакоў да англійскага берага.

Не менш?.. Ды годзе, хіба так? Ці не больш у дзесяць, у сто разоў пакутваў ён, чым Людовік-Філіп, напрыклад, што жыў каля «Георга IV»?

Вялікія пакуты, перад якімі звычайна спыняюцца цэлыя стагоддзі, ахопленыя жахам і спачуваннем, часцей за ўсё дастаюцца вялікім людзям. У іх бездань сіл і бездань урачаванняў. Удары сякеры ў дуб разлятаюцца па цэламу лесу, раненае дрэва стаіць сабе, патрасаючы верхавінкай, а трава градою падае, падрэзаная касой, і мы, не заўважаючы, топчам яе нагамі, ідучы па сваіх справах. Я нагледзеўся на столькі няшчасцяў, што лічу сябе знаўцам, экспертам у гэтай справе, і таму вось у мяне перавярнулася сэрца, калі я ўбачыў гэтага дайшоўшага да жабрацтва слугу,—у мяне, бачыўшага столькі вялікіх жабракоў.

... Ці ведаеце вы, што значыць усюды, і асабліва ў Англіі, слова жабрак, beggar, сказанае ім самым? У гэтым слове заключаецца ўсё: сярэдневяковае адлучэнне і грамадзянская смерць, пагарда натоўпу, адсутнасць закона, суддзі, усякай абароны, пазбаўленне ўсіх правоў... нават права прасіць дапамогі ў бліжняга...

... Стомлены, зняважаны, варочаўся гэты чалавек ў сваю кануру з «Георга IV», праследуемы сваімі ўспамінамі, з сваёй адкрытай ранай у грудзях, і там яго сустракала старшая пакаёўка герцагіні, якая зрабілася, па яго міласці, прачкай. Колькі разоў, мабыць, бясільны, каб налажыць на сябе рукі, гэта значыць пакінуць дзяцей на галодную смерць, ён шукаў палёгкі ў адзінага ўцяшэння бедных і пакутваючых, у джына, у зняслаўленага джына, які зняў на сябе столькі цяжару, столькі гаркаты і столькі жыццяў, працяг якіх быў-бы адной безвыходнай пакутай, адным болем у нябачнай магіле...

— ... Усё гэта вельмі добра, але чаму гэты чалавек не стаў вышэй за сваё няшчасце? Па сутнасці, быць напышлівым лакеем у «Queen's Hotel»¹ або скромным палавым «Георга IV» розніца не бог ведае якая...

Для філосафа, але ён быў тракцёрным слугой, — у іх ліку рэдка бываюць філосафы, я памятаю толькі двух: Эзопа і Ж.-Ж. Русо, ды і то апошні ў маладых гадах пакінуў сваю прафесію. Аднак, спрачацца нельга, куды было-б лепш, калі-б ён мог стаць вышэй за сваю бяду,—ну, а калі не мог?

Ды чаму-ж ён не мог?

Ну, ужо гэта вы пытайцеся ў Макалея, Лінгарда і інш., а я вам лепш калі-небудзь раскажу пра другіх жабракоў.

Так, я ведаў вялікіх жабракоў, і таму вось, што я іх ведаў, я і шкадаваў слугу ў «Георгу IV», а не іх.

(1864)

¹ „Гасцініца Каралевы“.

АД НУДЫ

I

Я сядзеў у вагоне ў самым дрэнным настроі: ехаць у дарогу, калі не хочацца, нудна; ехаць на лячэнне яшчэ нудней, але адчуваць сябе апрача ўсяго гэтага зусім здаровым... гэтага і выказаць нельга.

Быць не ў гуморы, сумаваць, капрызнічаць можна, калі хто-небудзь гэтым агарчаецца, займаецца, калі хто-небудзь забаўляе, а сядзець у вагоне і ведаць, што нікому справы няма да гэтага, што ніхто не звяртае ўвагі, гэта вышэй сіл чалавечых.

Я папрабаваў прычапіцца да суседа за тое, што ў яго дарожны мяшок бялікі, і знарок сказаў яму: «Ваш чэмадан мне замінае». Дурань папрасіў прабачэння і пераклаў з лагоднасцю мяшок на другое месца.

Паэты кажуць, што перацярпець яны могуць шмат што, але што ім трэба праспяваць сваё гора. Праспяваць каму-небудзь—спяваць без вуха слухаючага таксама цяжка, як лёгка спяваць без голасу... Вуха гэтага, вуха прыгоднага ў мяне не ставала. «Зрэшты,—падумаў я,—паэты для большай выгоды спяваюць чарніламі, а я буду капрызнічаць алоўкам...» Потым я вынуў з кішэні толькі што куплены тэпогандит... і яшчэ раз акінуў вокам суседзяў. Іх было чацвера—чатыры ў чатырох кутках. Калі гэта яны паспелі забіцца? Зараз толькі нас спуściлі з *salle d'attente*¹. Што за агідныя абразіны! Трэба праўду сказаць, род чалавечы непрыгожы. Праз дзве станцыі трое вышлі, і, толькі я паспеў кінуцца ў кут, увашлі трое іншых, яшчэ горшых,—так і відаць, што чэрап ім цісне мозг, як вузкі бот, што мысль іх падобна на кітайскія ножкі, на якіх хадзіць нельга—слабая, малая, цесная... а тлушчу ўволю. Сярэдні клас ва Францыі вельмі патаўсцеў за апошнія дваццаць год.

Аднак, на падставе-ж чаго чакаў я Апалонаў Бельведэрскіх у выпадковым наплыве, які зачэрпвала чыгунка, *chemin faisant*², амаль не спыняючыся!

Прыгожасць—наогул рэдкасць; ёсць цэлыя народы з меншых братаў, у якіх ніякай няма прыгожасці, напрыклад малыя

¹ Зала чакання.

² Па дарозе.

са сваімі ірландскімі сківіцамі, маладымі маршчынамі і вытыр-
кнутымі зубамі, лягушкі з вачыма на выкаце і ротам да вушэй...
Ды ці часта сустракаецца прыгожы конь, сабака? Адна прырода
заўсёды прыгожая, таму што мы на яе глядзім здалёк, з блага-
роднай дыстанцыі; апрача таго яна для нас старонняя, і мы з ёю
не маем ніякіх рухункаў, не маем у адносінах да яе нічога
асаблівага, глядзім на яе, як чужыя, і проста не бачым тых
агіднасцей, якія нам кідаюцца ў вочы ў чалавечых тварах і
нават у звярыных, маючых з нашымі сваяцкае падабенства.
А прыгледзішся да твараў і, пры ўсёй іх пачварнасці, не
адвернешся. Твар—паслужны спіс, у якім усё адзначана, паш-
парт, на якім візы астаюцца. І як гэта ўсё змяшчаецца паміж
цемем і падбародкам, усё, з малейшымі падрабязнасцямі, і
няскромнасцямі і выкрываннямі, усё вываяна беднымі сродкамі
мышцаў, тлушчу, абалонак і касцей! Нездарма мне Фан-Муйдэн
гаварыў: «Чым больш я рысую, тым больш мяне цікавяць
твары, адны твары, галовы, фізіяноміі».

— Што за невычарпальнае багацце адценняў у выразях,—
«мімавольных споведзей»,—дадаў я.

Дапраўды, я залішне строга асудзіў цесныя ілбы, сціснутыя
чэрапы, тоўстыя насы, дурныя вочы, непатрэбныя вусы,—усё
таму, што быў не ў гуморы. Вельмі многа ўжо бед было са
мною яшчэ да вагона. Перад самым ад'ездам адарвалася
спражка ў чэмадана. Божа мой, як смешна, бездапаможна стаіць
наш брат перад такой бядой! Калі-б нас паміж Расіным і Шыле-
рам крыху вучылі шылу і іголцы, узяў-бы ды паправіў, а тут
камічная роспач, і сумныя разважанні. Толькі што я супакоіўся
на тым, што без спражкі можна абыйсціся, варта замкнуць чэ-
мадан,—ключ прапаў! Толькі вось быў тут, вось на гэтым стале,
як цяпер бачу; перакапаў, перакідаў усё,—ключа няма, і я, ста-
міўшыся, сеў на крэсла, самаафярна склаўшы накрыв рукі на
грудзях. Разі, моў, лёс, калі яшчэ ёсць страла.

Якое шчасце было ў старыя гады, калі пры рамні, пры ключы
знаходзіўся камердынер і з яго можна было спagnaць, чаму
перагарэў рамень і чаму сам згубіў ключ! Нічога не можа быць
больш шкоднага для здароўя, як іменна тое, што нельга спа-
гнаць на кім-небудзь бяду,—вось тут і сперажыся.

Ланжэ—славуты фізіёлаг, Ланжэ de l'institut¹, яго аўтары-
тэта не адвядзе ніхто,—раз уздымаўся са мною ў Манпелье па
вуліцы, што ідзе ўверх ад медыцынскай школы.

— Куды вы спяшаецеся?—сказаў ён мне, спыняючыся:—не
ва ўсіх такія лёгкія, як у вас, я вось не магу перавесці дух. Па-
чакайце мяне хвіліну, я вам раскажу, чаму я задыхаюся: гэта
вельмі цікава. Вы, мабыць, ведаеце старога дурня (тут ён на-
зваў, аднак, акадэміка, з такім вядомым імем, што я не хачу

¹ Член Інстытута.

абазначаць яго нават здрадніцкімі загалоўнымі літарамі), il est toutramolli¹, а ўсё-ж вельмі злая бестыя: мяне ён цярпець не мог і брахаў на мяне ўсё-ўсякае; я доўга спускаў яму, але, нарэшце, рашыўся даць яму ўрок. «Як,—кажу я яму,—вы, нягодны старыкашка...»—і ўзяў яго за плячо (пры гэтым ён паўтарыў на мне маніпуляцыю—я хоць і не ramolli, але ледзь не ўскрыкнуў),—«гаварылі вы вось гэта і гэта, ды ў паседжанні Інстытута; ці ведаеце, што такіх нягоднікаў паклёпнікаў, як вы...» А стары, перапалохаўшыся, збянтэжыўся, пачаў прасіць выbacчэння, запэўняў, што ён не тое гаварыў, што ён больш не будзе. Я кінуў яго і выбег страшэнна ўзбуджаны на вуліцу; вецер быў рэзкі; я прышоў дадому, і на другі дзень, monsieur, у мяне зрабілася pleurisie,² monsieur, і вось чаму я задыхаюся. Калі-б гэты ўрод не быў такі подлы, я даў-бы яму штуршка, два штуршкі, і гэтым уся першая бура скончылася-б спакойна і натуральна, і ў мяне не было-б плерэзі, і я не задыхаўся-б! Які кат!»

А ключоў усё няма; што-ж буду рабіць без іх? «Sonnez pour l'homme de charge trois fois»;³ устаўшы ціха і ўрачыста, падышоў я да званка; цісну тры разы кнопку,—уваходзіць пакаёўка. «Ці няма, вярочкі перавязаць чэмадан?»—«De la ficelle autant que monsieur voudra»⁴. Яна прыносіць вярочку, я шукаю ў кішэні, каб знайсці франк, і знаходжу ключ.—Фу, як недарэчна! Я з нянавісцю паглядзеў на яго бародку, на яго дзірачку, нават шпурнуў яго на падлогу, потым падняў і кінуўся ў амнібус. Дробны дождж, пачаўшыся з раніцы, не сціхаў.

У амнібусе, вельмі зашмальцаваным і поўным асаблівага, але дрэннага паху, які распускаўся ўсім букетам у сырое надвор'е, былі адмежаваны месцейкі для худых і амаль бесхрыбетных французаў. Уціснуўшыся сяк-так і адкрываючы акно, я сказаў маладому чалавеку, што сядзеў супроць мяне:

— Як гэта дзіўна, што ў Парыжы такія самыя дрэнныя і нязручныя амнібусы, як былі гадоў дваццаць таму назад; у Лондане, у Швейцарыі—усюды амнібусы куды лепшыя.

Малады чалавек сканфузіўся, нават пачырванеў.

— Так, сказаў ён,—вядома, гэты амнібус не з лепшых, але ёсць вельмі добрыя другой кампаніі; аднак, звярніце ўвагу на коней: якія коні!

Коні былі так сабе, але патрыятызм вялікі. Што вы зробіце з краінай, якая так упорна, так рэўніва, так недарэчна, так упарта верыць, што яна—краса ўсёй планеты, што Парыж—«узорны хутарок» чалавецтва і ліхтар, запалены на планеце, па святлу якога яна горда імчыцца па сваёй арбіце? Справа зусім не ў тым, каб быць добрым або шчаслівым, а ў тым, каб вераваць у сваю перавагу і шчасце.

¹ Ён зусім стаў развалінай.

² Успаленне лёгчайнай плеўры.

³ «Званіце карыдорнаму тры разы».

⁴ «Вярочкі, колькі хочаце».

II

Тым часам мае суседзі—не ў амнібусе, а ў вагоне—паразгаварыліся...

— Ну, што-ж скажыце?

— Я баюся аднаго, што Прым... амлітэіх¹ і эгаіст...

— Гэта можа быць. З генералаў няма ніколі карэсці... Заўважце, у нас усе генералы былі рэакцыянеры: Ламарыс'ер, Шангарн'е, адзін Шарас астаўся верным дэмакратыі, але затое ён быў палкоўнік, а не генерал.

— Усё-ж, ён будзе прымушан абвясціць рэспубліку, а гэта што-небудзь...

— Ніколі не абвясціць,—заўважыў трэці куток крыху хрыпатым голасам. Голас гэты належаў сівому, пастрыжанаму пад грабеньчык пану гадоў пяцідзесяці, з тварам, Пеліс'е.

— Ды на якога д'ябла ім рэспубліка? Адно слова, назва! Іспаніі патрэбна *ліберальная ўлада*, парадак і свабода, а не рэспубліка. Я ведаю Іспанію.

— А вы бывалі там?

— Так, значыцца, не то каб у самой Іспаніі, але бываў у Байоне. Я працую ў *Маконах*, і па гэтай часці бываў у Байоне.

— А я так думаю, што калі *толькі Англія*, якая стаіць на дарозе ўсякага прагрэса, не перашкодзіць, то іспанцы абвясцяць рэспубліку.

— Вы памыляецеся самым найглыбейшым чынам. Іспанец занадта горды, каб быць без караля. Гранд які-небудзь, увесь пакрыты звёздамі, як яны паказваюць сябе на фатаграфічных картках, перайшоўшы спальняй Эскурыяла—ніколі не згодзіцца быць простым грамадзянінам.

— Але-ж, рана ці позна,—сказаў крыху падаўлены глыбокімі палітычнымі ведамі гаворачага малады чалавек,—Еўропа будзе ўсё-ж рэспублікай.

— Еўропа?.. Ніколі,—заўважыў рашуча Пеліс'е, які працаваў у *Маконах*, і нават правёў рукою, нібы зрэзваючы ўсякую магчымасць.

— Што-ж вы гаворыце,—а Швейцарыя?

— Тут вось я вас і чакаў. Змілуйцеся, хіба-ж гэта рэспубліка! Я сам бываў у *Жэневе* на конт бажалэ,—чорт ведае што такое. Уся Швейцарыя—шматок зямлі, ды і то яшчэ нягодны, пакрыты горамамі ды скаламі, і гэты шматок падзелен на дваццаць, ці што, шматочкаў, з якіх кожны, шаноўны гасудар, лічыць сябе таксама самадзяржаўнай, свабоднай дзяржавай, мае свой суд, сваю справу—і сапраўдны ўрад,—не мяшайся... Гэта-ж смешна! Ні сілы, ні прыстойнасці, ні войска; урад не карыстаецца ніякай павагай. Ці ведаеце, хто прэзідэнт швейцарскага саюза? Напэўна, не. Ды і я не ведаю,—вось вам і рэспубліка.

¹ Чэсталавец.

Я люблю, каб урад быў урадам, галоўнае, каб ён дзейнічаў: l'action c'est tout¹. Дзе-ж дзейнічаць, калі кожны кантон крычыць аб сабе, цягне на свой бок? Сілы няма, волі няма. Я сам люблю свабоду, але трэба прызнацца: рэспубліка не пасуе неяк да сучасных нораваў, да развіцця прамысловасці і асветы.

— Пачакайце! А Паўночныя Штаты?

— Я іх ненавіджу, я... я іх цяпець не магу. Для мяне людзі, што займаюцца аднымі грашовымі выгадамі, адной нажывай— не людзі. Зразумела, гэтым гандлярам не патрэбен урад: ім даволі канторы, факторы. У іх няма душы, сэрца не б'ецца, няма гэтага élan², як у нас. Ну, што-ж, заступіліся яны за Польшчу?

— Малады чалавек, падаўлены Пеліс'е, замоўк і ўзяў газету; я зрабіў тое самае.

Папа кліча пратэстантаў і католікаў на ўсяленскі сабор і савет, каб пакласці мяжу і перашкоду збалаваўшамуся розуму чалавечаму, кангрэс міру ў Берне кладзе трывалую аснову... Вайна рыхтуецца з усіх бакоў... Усё мой Пеліс'е, што працуе ў Маконах...

«Цуг. У вышэйшае народнае вучылішча выклікаецца настаўнік чыстай матэматыкі. Хто жадае паступіць, абавязан падаць, апрача пасведчання аб сваіх ведах, пасведчанне аб каталіцкім веравызнанні». Вось гэта добра!

«Францыя. Дзве жанчыны — маці і дачка, абвінавачаныя ўтрымальніцай пансіёна, у якой яны жылі на харчах, у тым, што яны, наперакор умове, узялі з сабой на работу харчовыя прыпасы (тыя, якія яны мелі права з'есці), былі, не глядзячы на чэсныя паводзіны і крайнюю беднасць, асуджаны на тры месяцы турэмнага зняволення»... І гэта нядрэнна, але нудна, аднастайна. Вялікі Пеліс'е! Сапраўды, рэспубліка не пасуе да сучасных нораваў. Il faut de l'action!³

III

«Усё па глупству-с», апраўдваецца рускі чалавек, калі яму ніяк апраўдацца нельга. «Ты, значыцца, дурань!» гаворыць яму на гэта ўладу маючая асоба.—«Не ўсім быць разумнымі, трэба каму-небудзь быць дурнем», адказвае ён, калі асоба—ўлада без бою.

Хоць, уласна, пільнай патрэбы ў дурнях няма, але, бадай што, можна згадзіцца з гэтым довадам. Толькі чаму-ж, у сваю чаргу, няма такой ясна ўсвядомленай патрэбнасці ў разумных? Хіба дзіва, пасля гэтага, што светам уладаюць «нішчыя духам», там—як большасць, тут—як адзін за ўсіх.

Па сутнасці, усё робіцца па глупству, толькі ніхто не прызнаецца ў гэтым, апрача рускага чалавека, і ўсе шукаюць заўсёды

¹ Дзейнасць—гэта усё.

² Парыву.

³ Патрэбна дзейнасць!

і ва ўсім разумных прычын і тлумачэнняў і таму ідуць кожны раз направа, калі трэба ісці налева,—і заблытваюцца далей і далей у безвыходных меркаваннях і зацімняючых тлумачэннях.

Людзі выбіваюцца з сіл, адшукваючы таемныя спружыны, схаваныя прычыны, глыбокія замыслы, нябачныя сувязі, злосныя мэты, каварныя планы, абдуманая ковы—усяго гэтага зусім няма і прыдуманая пазней. Свет ідзе куды больш наіўна і проста, чым здаецца скрозь прызму крытыкі і рэфлексій.

Дзевяць дзесятых усіх зладзействаў робіцца па глупству і караюцца па падвойнаму, і гэта—не асабліва сць злачынства, а наогул усіх учынкаў, асабліва буйных. У самых рашучых падзеях жыцця розум не прымае ўдзелу, дапамагаючы глупству. Не з розуму-ж людзі, напрыклад, гуляюць у карты, у карты з розуму гуляюць адны шулеры,—таму вось яны і выйгрываюць заўсёды, пакуль іх хто-небудзь не паб'е па глупству. Не розум-жа збіраў Спаржэн і легіён іншых гандлёвых багасловаў у Лондане тысячы занятых англічан на слуханне наймавернейшай бязглуздзіцы, якая прапаведвалася імі.

«Вы, крычаў Спаржэн у Crystal Palace,—вы шукаючыя, з увагай і за дарагую цану, ягняці для жыўлення вашага цела і часта абманутыя карыслівым гандляром, мы вам прапануем агнца, вечна свежага, дзеля жыўлення душы вашай, і прапануем дарма (ён забыўся аб цане за ўваход)...»

Дзе-ж тут іскра розуму?

— Дзе-ж іскра розуму ў гомеапатыі?

— Дзе іскра розуму ў Юмапатыі і ўсіх заклінальніках, выклікальніках?

Чаму ўвесь свет бачыць ясна, проста, што вайна—найвялікшае глупства, і ідзе рэзацца?

Цяжка зразумець, і цяжка вось іменна таму, што недарэчна! Свет стаіць паміж не дайшоўшымі да розуму і перайшоўшымі яго, паміж дурнымі і вар'ятамі, і стаіць досыць даўно і трывала, калі-ж не ўстоіць, дык не розум-жа будзе ў гэтым прымаць удзел, а бяссэнсныя фізічныя сілы.

Дзейнічаюць страсці, страхі, забабоны, прывычкі, няведанне, фанатызм, захапленне, а розум з'яўляецца на другі дзень, як квартальны пасля падзеі, учыняе следства, робіць апіс і ў гэтым яшчэ спыняецца на поўдарозе: абмежаваны там—наперад ідуць абавязковымі артыкуламі закона, тут—небяспекаю далёка пайсці па невядомай дарозе, больш за ўсё лень, якая паходзіць, можа быць, ад інстынктыўнага ўсведамлення, што справе не дапаможаш, што ўся работа, усё-ж, зводзіцца на паталагічную анатомію, а не на лячэнне!

— Ад гэтай лені і нехайнасці мы ўсё жыццё снуем у нейкім прыемным поўзмроку і паміраем у змрочным мігценні. Усе мы страшэнна падобны на дактароў, якія задавальняюцца веданнем, што яны не ведаюць, што робяць, але што лекарству добрыя.

Мы паўтараем сто год, дзвесце год якую-небудзь бязглуз-
дзіцу і адчуваем, што нешта няладна, ды так і ідзем міма, не
маючы часу, страшэнна заклапочаныя чымсьці іншым.

Што-ж гэта за іншая справа?..

Аб гэтым людзі яшчэ не падумалі, а, мусіць, справа не жар-
тоўная!

IV

Поезд спыніўся. Нехта пачаў адчыняць дзверцы вагона; спа-
чатку ўвайшоў гучны смех, следам за ім з'явіўся невялікага ро-
сту свежанькі дзядок, амаль зусім лысы, з мяккімі шчокамі,
тонкімі маршчынкамі і акулерамі, з-за якіх усё яшчэ смяяліся
шэрыя прыжмураныя вочы. На ім было два чорных сурдугі:
адзін увесь зашпілены, другі ўвесь расшпілены; ён кінуў невя-
лікі мяшок у кут і махнуў рукою таварышу, які праважаў яго;
той, усё яшчэ смеючыся, пракрычаў: «Вы вялікі дзівак, доктар.
Bon voyage, docteur!»¹ і пайшоў.

Доктар працёр акулера, умасціўся, працягнуўся, пацягнуўся
і прыгатаваўся заснуць, як раптам мой Пеліс'е ўзарваўся радам
лаянак і, кінуўшы газету, звярнуўся да доктара і да мяне, як да
старэйшых гадамі, са словамі:

— Гэта абуральна, гэта чорт ведае што такое! Вось вам
французскія судзі, якім зайздросціць уся Еўропа. Уявіце сабе:
гэтых арабаў, людаедаў, катаў, прыгаварылі не да гільятыны, не да
смерці, а да катаржнай работы. S'est trop fort; ça n'a pas de nom!²

Доктар ўсміхнуўся і дадаў:

— Я па прафесіі за лячэнне, а не за забойства.

— Так-с, але дазвольце, ёсць справядлівасць, ці няма? Ёсць
кара смерцю ў законе ці няма? Калі ёсць, то пасля гэтага пры-
кладу каго-ж загадаеце караць смерцю?

— Што за бяда,—заўважыў доктар,—калі пасля гэтага ні-
кога не будуць караць? Людаедства—рэч прыкрая, але вельмі
рэдка, апрача Афрыкі, а караюць смерцю бесперастанку ва
ўсім адукаваным свеце і ва ўсім неадукаваным. Ужо, калі на
тое пайшло ўсё-ж больш сэнсу ў тым, каб забіць чалавека ў ша-
ленстве ад голаду для таго, каб яго з'есці, чым забіць яго на
сыты жывот і для таго, каб кінуць у яму і заліць вапнаю.

— «Ну, гэта—радыкал і сапраўды дзівак», падумаў я і згар-
нуў газету.

На гэты раз сканфузіўся Пеліс'е. Ён доўга глядзеў, вылу-
піўшы вочы, на ўсміхаючага доктара і, нарэшце, праказаў:

— Я вас не разумею: па-вашаму, гэтым дзікім звярам так і
дазволіць есці катлеты з забітых дзяцей?

— Я гэтага не гаварыў, ды, апрача таго, яны напэўна адмо-

¹ Счастливой дороги, доктор!

² Гэта ўжо занадта, гэта нечувана!

віліся-б ад гэтых катлет, калі-б у іх былі баранія. Калі чалавек некалькі дзён не еў, ён есць не пытаючыся.

— Голад—не апраўданне.

— Не, але палягчае віноўнасць, пакуль няма сродкаў адвучыць галодных ад прывычкі есці.

— А да таго часу як-жа загадаеце караць такіх катаў?

— Як ваўкоў; вы самі называеце іх дзікімі звярамі, а караць хочаце як адукаваных людзей.

— Я ніколі не чуў нічога падобнага,—заўважыў зусім збіты з толку Пеліс'е.—Пасля гэтага страшна па вуліцы хадзіць: сустранецца галодны і адкусіць палец.

— Што вы. Мы-ж не ў Алжыры, а ва Францыі. Нашто-ж цэнтралізацыя, цывілізацыя, паліцыя, адміністрацыя? Хіба мы не для таго афярэем воляй, словам, розумам, плацім падаткі, утрымліваем духоўнае воінства і свецкую армію, каб яны нас абаранялі ад галодных, дзікіх, злодзеяў, вар'ятаў і шалёных сабак? Калі чалавек і памёр дзе-небудзь на падстрэшы, або ў падвале, то ён падае афярай для падтрымання парадку. Ні ў чым таржаство грамадскага ладу не выражаецца так магутна, як у перанясенні патрэб да апошняй мяжы. І калі ў нас чалавек, які памірае з голаду, падобен на з'едзенага па іншаму спосабу, то ён ніколі не пазбаўлен духоўнай пажывы і падобен да тых мучанікаў, якіх нам рысуюць вялікія мастакі: знізу яго абдзіраюць, а зверху яго кіча хор лётаючых ангелаў, так што вы па твару бачыце, што аперацыя яму хутчэй дастаўляе прыемнасць.

— Ну, а ў Алжыры, чым вы ўпрыгожыце, выкуціце галодную смерць? Там нашы французы і тыя дзічэюць у зуваў.

— Я ў такіх тонкасці не ўваходжу. Калі іх рэлігія не стрымлівае, абавязак не стрымлівае, няхай страх смяротнай кары стрымае. Застрашыць шыбеніцай паміраючага з голаду цяжка, адно—embarras du choix¹.

— А ганьба?

— Гэта яшчэ больш цяжка растлумачыць поўдзікім. Сёння аднаго расстрэльваюць за пабег з якога-небудзь легіёна, куды яго ўзялі гвалтоўна з абавязкам забіваць каго папала, заўтра будуць вешаць Фаціму за людаедства,—тлумач ім розніцу. Для іх тупасці ім усё здаецца, што яны перамежаныя і падаюць на полі бітвы.

—Vous, vous moquez du monde². Знайшлі, што абараняць,—заўважыў усхваляваным ужо голасам Пеліс'е.

— Я згодзен з вамі,—адказаў, смеючыся, доктар,—што лепш было-б усёй сям'і, прагаладаўшы месяц і нічога не еўшы чатыры дні, закруціць галовы ў бурнусы і памерці. Але як ім растлумачыць карнелеўскае „qu' il mourut!“³ Для таго, каб яны

¹ Цяжкасць выбару.

² Вы зазекуецца над светам.

³ „Памерці“.

Зразумелі, трэба іх абавязкова адкарміць, а адкарміць іх,—яны не будуць есці суседніх дзяцей. Гэта—лагічны круг!—І вясёлы доктар зноў зарагатаў.—Паглядзелі-б вы сваімі вачыма на гэтых урабаў, як іх называў адзін салдат, якому я рэзаў нагу.

— А вы бывалі ў Алжыры?—запытаўся Пеліс'е, стомлены і вельмі ўстрыжаны балбатнёй доктара.

— Гадоў дзесяць жыў там палкавым урачом спачатку, потым у лазарэце. Дарэчы, я ўспомніў гэтага салдата; раскажу вам лепей вельмі смешны анекдот пра яго. Стары салдат,—ён яшчэ пры Бюжо рабіў усякія экспедыцыі,—нарэшце-такі страціў нагу. Доўга ляжаў ён у лазарэце і страшэнна любіў расказваць пра свае прыгоды. Прыходжу я раз у палату, фельчар аж заходзіцца са смеху. «Доктар,—кажа ён,—зрабіце ласку, папрасіце ветэрана расказаць гісторыю, якую ён толькі што скончыў».— Eh bien, m'op v'ieux¹, кажу я ісеў каля ложка. Ён паламаўся, як выкліканая спявачка: «Самая звычайная гісторыя; гэта моладзь усё рагоча,—іявопытнасць, нічога яшчэ не бачыла». «Ну, але-ж вы гісторыю гэтаю», кажу я яму.—«Гэта было ўжо даўненька. Мы стаялі паблізу Орана; рабіць не было чаго... Людзі вельмі сумавалі; харчаванне было дрэннае. Капітану шкада нас стала. Хацеў пазбавіць салдат і загадаў ахвотнікам зрабіць невялікую gazzia² на урабскую вёсачку і гэтым спосабам адагнаць бараноў. Вёсачка не то каб бунтавала,—так,—не любіла нас, ну мы, зразумела, і ўціхамірылі. Урабы, гэта—народ каварны, хітры; сілай не ўзялі, а ўнутры захавалі злабу. Тыдні праз два яны падцільнавалі аднаго з нашых, таго, што бараноў адганяў,—вяроўку яму—на шыю ды на вялікай дарозе і павесілі. Капітан, зразумела, робіць рапарт палкоўніку. Палкоўнік раз'юшыўся; загадвае адшукаць, што-б там ні стала, забойцу. Ну, дзе яго знойдзеш? Ва ўсіх гэтых урабаў нібы адзін твар, і не то, што нашы—не выдаюць адзін аднаго—апрача таго пойдзе ў горы,—і памінай як звалі. Пасылае капітан мяне і двух салдат: «Прывядзіце абавязкова забойцу, хоць з зямлі дастаньце». Пахадзілі мы дзень, другі,—ні слуху, ні духу. З пустымі рукамі варочацца да начальства няёмка. Селі мы гэта на дарозе і разважаем. Раптам насустрач нам спускаецца нейкі ураб. Адзін з таварышоў—гарэзнік быў вялікі—і гаворыць: «Бог нам паслаў яго на выручку»,—ды з гэтым кінуўся на ураба, за горла яго і крычыць: «Навошта забіў нашага салдата?!» Ураб—рукамі, нагамі; мы яго павалілі, звязалі і даставілі. Капітан задаволены, нас з забойцам да палкоўніка, палкоўнік сам вышаў: «Люблю,—кажа,—малайцы!..» Наладзілі зараз-жа суд. Прывялі нашага ураба. Палкоўнік раз'юшыўся крычыць на яго: «На што ты, сабака, забіў фузільера?» Той яму адказвае,—уласна кажучы, нічога не ад-

¹ „А ну, старына!“

² Набег.

казвае: ён па-французску ні слова не ведаў, а мармыча нешта ды рукамі разводзіць і паказвае на неба: «А,—кажа палкоўнік,— дык ён яшчэ не прызнаецца!»—узяў ды і прыгаварыў яго да расстрэлу. Ну, яго і расстралялі. А потым, ужо як мы рагаталі: забіў-жа фузільера не ён, а зусім другі... Ну, панове, выбачайце, адзінаццаць гадзін,—пара спаць...—і доктар завесіў лямпачку, асвятляўшую вагон.

V

У казіно, пад спяванне чуллывага і разбітага тэнара, пад го-ман гуляючых у карты, пад шолах жаночых сукенак і шорганне шпяркіх гарсонаў, нейкі пан спаў за лістом газеты. Над газетай відаць было нешта накшталт бліскучага страусавага яйка, і па ім вось я і пазнаў абаронца алжырскіх людзедаў, які ехаў са мною ў вагоне.

Калі доктар прачнуўся, я завёў з ім гутарку і, між іншым, напамніў яму аб тым, як ён устрывожыў Пеліс'е, «працуючага ў Маконах».

— У мяне такая дрэнная прывычка,—сказаў доктар,—і, не гледзячы на гады, яна не праходзіць. Мяне злуе тэатральнае абурэнне і грашовая маральнасць гэтых паноў. Часткаю ўсё гэта—мана, камедыя, а часткаю—яшчэ горш: яны самі сябе паважаюць за тое, што не нарабілі крымінальных учынкаў; ім здаецца дадатным тое, што, выходзячы з Вэфура, яны не ядуць дзяцей і, атрымліваючы дзесяць процантаў з капітала, не крадуць хустак. Вы—іншакраінец, вы мала ведаеце нашых буржуа *rig sang*¹.

— Здагадваюся, аднак.

— Я ў вагоне раскажаў алжырскае свавольства, калі-небудзь я вам раскажу і не такія ўчынкі парыжан. Тут мімаволі забудзеш Фаціму і яе галодную сям'ю... Мне, на старасці гадоў, лепш за ўсё пасуе роля таго доктара, які хадзіў у рамане Альфрэда дэ-Він'і лячыць расказамаі свайго нервовага пацыента ад «сініх чорцікаў». Шкада, што я не такі сур'ёзны, як мой сабрат.

— Я лячуся ў вас у аднаго, доктар, апрача таго і ў мяне галаўныя болі без нервоасці і без ўсякіх блакітных і сініх чарцей.

VI

... Сем гадзін раніцы. Пракляты дождж не сунімаецца чацверты дзень, дробны, англійскі, з туманам... паветра нібы распухла. Тут такі дождж не на месцы—злуе.

І якая дрэнная прывычка ў кошак выпяўваць уночы свае пяшчоты; сапраўднае каханне павінна быць скрамнейшым.

¹ Чыстакроўных.

А, можа, доктар столькі-ж вінаваты ў маёй бяссонніцы, колькі кошкі і дождж?

Парасказаў ён мне ўчора здзіўляючыя рэчы. Які штукаар, аднак-жа, чалавек: жыве сабе прыпяваючы, ведаючы вельмі добра, што за картоннымі і дрэнна намаляванымі кулісамі адбываюцца рэчы, ад якіх валасы не стануць старчма хіба толькі ў лысых, у ранейшых памешчыкаў і ў паўднёва-амерыканскіх паляўнічых на беглых неграў. Многа ён бачыў і многа думаў; яго крыху крымінальны юмар яму дастаўся не дарма. Калі другі доктар, і іменна Трэла, быў міністрам унутраных спраў, ён яго пасылаў па турмах, дзе сядзелі пераможаныя работнікі, чакаючы ссылкі без суда. Ён з Карменен быў у Тюльерыйскіх падвалах, у фартах і адзін у марсельскім Шато д'Іф. У снежаньскія дні 1851 года ён папаўся, неасцярожна перавязваючы свайму таварышу рану, нанесеную жандарам, і за гэта быў прыгаворан да Кайены. У пантонах ваеннага карабля, стаяўшага напагатове ў Брэсце, яго выпадкова знайшоў адмірал, у якога ён выратаваў дачку, і выклапатаў яму дазвол ехаць у Алжыр. Яго расказ я абавязкова запішу, але не сёння: сёння я ў дрэнным настроі,— скажаш што-небудзь лішняе, а гэта грэшна.

Пайду абедаць у маленькі рэстаран насупроць.

Трэба сказаць, што тут абедуюць пад скромнай назвай сьнеданьня ў адзінаццатай гадзіне—не вечара, а раницы! І можа, гэта менш дзіўна, чым тое, што я ем, як быццам усё жыццё проста з пасцелі садзіўся за стол. А кажуць, што хворы!

Адно толькі псуе мне апетыт—гэта table d'hôte¹, таму вось я і хачу ісці ў невялікі рэстаранчык. Мне за table d'hôte'ам усё ненавісна, пачынаючы з драбнюток кавалачкаў мяса, якія нарэзвае скупы за гаспадара, напамажаны і важны оберфоршнейдэр, да гарсонаў, разадзетых, нібы яны на чым-небудзь пахаванні або на сваім вяселлі, да велізарных кавалкаў жывога, але папсаванага мяса (справа на водах), адзетых у паліто і паглынаючых маленькія кавалачкі, адзетыя ў соус... Мне зусім не трэба ведаць, як есць гэты худы, жоўты, з нейкай чарнатой на твары натарыус з Ліона, ні таго, што сіняя аксамітная дама ў крытычных выпадках вымае цэлую сківіцу зубоў, якія некалі жавалі ежу другому страўніку. А тут яшчэ англічанін, які за дэсертам палощча рот з такімі выбухамі гаргарызацый, што здаецца, быццам у велізарным катле закіпае смала або які-небудзь метал... Словам сказаць, я ненавіжу table d'hôte. І ў рэстаране ядуць другія, але яны самі па сабе, а я сам па сабе; а за table d'hôte'ам ёсць кругавая парака, нейкая саўдзельнасць, дачыненне, незнаёмае знаёмства і, з прычыны яго, гутарка і ўзаемныя далікатнасці.

¹ Абед за агульным сталом.

Дзве гадзіны. Дзень на дзень не падобен. Сёння я і ў маленькім рэстаране амаль нічога не еў. Сорамна сказаць чаму. Я заўсёды зайздросціў паэтам, асабліва «анталагічным»: напіша контурчыкі, каб было плаўна, выпукла, акругла, гучна, без малейшага сэнсу: «Рададэндрон-Рададэндрон»—і добра. Да прозы людзі ставяць большыя патрабаванні і, калі няма ні таленту, ні мыслі, то патрабуюць хоць якога-небудзь даносу. А мне іменна прыходзіцца напісаць такую «анталагічную прозу».

Перада мною ў рэстаран увайшла жанчына з двума дзецьмі ў трауры і з імі высокі пан таксама ў чорным.

Каля століка, за які я сеў, абедалі чатыры *comis voyageurs* з Парыжа; яны размаўлялі звысака пра казіно і з выбачлівацю пра спявачак, у якіх шанавалі зусім не голас,—яны гаварылі нешта адзін аднаму на вуха і ўзрываліся раптам гучным смехам.

Слухаць і глядзець на комі *en negligé* паміж сабой—мая страсць, але мне не доўга прышлося падтрымліваць яе.

— Ты плачаш?—запыталася жанчына ў трауры.

Хлопчык гадоў васьмі-дзесяці падняў на яе вочы, поўныя слёз, і сказаў:

— Не, не!

Маці зірнула на мужчыну, усміхаючыся; яна, відаць, прасіла прабачэння за слёзы дзіцяці. Мужчына паклаў яму вялікі кавалак чагосьці на талерку і сказаў:

— Будзь-жа разумнікам і еш.

— Я не хачу есці,—адказаў хлопчык.

— Мой друг, гэта недарэчна,—сказаў мужчына.

— Ты з самай раніцы нічога не еў, апрача малака,—дадала маці і прасіла позіркам, каб хлопчык еў. Хлопчык узяўся за катлету, зірнуў на маці з невымоўным горам; буйная сляза капнула на талерку. Жанчына і пан зрабілі выгляд, што не заўважылі, і пачалі гаварыць паміж сабой. Другі хлопчык, куды маладзейшы, балбатаў, шумеў і еў. Маці паглядзіла старэйшага, ён узяў яе руку і пацалаваў, затрымаўшы слёзы.

«Чаравікаў не паспела яна знесці»—і маленькі Гамлет гэта зразумеў.

Пан загадаў падаць нейкага асаблівага віна, чокнуўся з маткаю і, наліваючы дзецям, усміхаючыся сказаў старэйшаму:

— Не будзь-жа плаксівай дзяўчынкай і выпі бржава тваё віно.

Хлопчык выпіў.

Калі яны пайшлі, маці надзела на хлопчыка шарф, каб ён не прастудзіўся, і абняла яго. У яе клопаце было раскаянне і прымірэнне з сабой; яна, здавалася, прасіла прабачэння, літасці ў яго і ў яго.

І, можа, яна ва ўсім права.

Але хлопчык не вінаваты, што памятае другога, што яму,

хацелася данасіць чаравікі і што новыя яго ціснулі, таксама, як не вінаваты ў тым, што сапсаваў мне абед.

Пайду ў казіно шукаць доктара; ён, напэўна, спіць або чытае якую-небудзь газету.

VII

— Скажыце, доктар, як вы пры ўсім гэтым захавалі столькі здароўя, свежасці, сілы, смеху?

— Усё ад стравання. Я з маленства не памятаю, каб у мяне сільна жывот балеў, хіба бывала аб'ясія няспелых ягад. З такім фундаментам няцяжка наладзіць псіхічную дыету, асабліва з нахілам смяяцца, пра які вы гаварылі. Чалавек я адзінокі, сям'і няма. Гэта, з свайго боку, вельмі захоўвае здароўе і апетыт. Я заўсёды лічыў людзей, якія жэняцца без крайняй патрэбы, героямі або вар'ятамі. Знайшлі геройства—лячыць чумных ды пад кулямі перавязваць раны. Па-першае, гэта ўсякі чалавек са здаровымі нервамі зробіць, а потым, пачакаў гадзіну, другую—пакінуць перастануць страляць, прайшло тыдні два—няма чумы, апетыт добры—ну, і кончана. А, гэта-ж, падумаць страшна: на век вечны, горш за канстрыпцыю¹—тая, усё-ж такі, мае тэрмін. Я рана зразумеў гэта і сказаў сабе, пакуль розы каханія акружаны такімі бесчалавечнымі шыпамі, якімі іх агарадзіў на папскаму арыгіналу, грамадзянскі кодэкс, я свайго палісадніка не завяду. Ахвотнікаў прадаўжаць род чалавечы заўсёды знойдзецца шмат і без мяне. Ды і хто-ж мне даручыў прадаўжаць яго і ці трэба наогул, каб ён прадаўжаўся і пладзіўся, як пяскі марскія?—усё гэта справа цёмная, а бяда сямейнага шчасця відавочна.

— Што вы на гэта адважыліся, справа не хітрая, хітрая справа ў тым, што вы вытрымалі. Аднак, тут тэмперамент.

— Тэмперамент, тэмперамент... ну, аднак, без волі нічога не зробіш. Вы, можа, думаеце, што манахі першых вякоў былі халоднага тэмпераменту? Усё залежыць ад таго, што прыму іграе, ды ад выхавання волі.

— Аднак, доктар, вы верыце, здаецца, у свабоду волі?—гэта амаль ерась!

— Libre arbitre², воля... усё гэта—словы. Я не веру, а бачу, што калі чалавек захоча стаяць на слупу—прастаіць, захоча есці траву і хлеб—і есць адну траву ды хлеб каля смажаных рабчыкаў. А чым ён хоча, волей ці няволей, гэта ўсёроўна. Вядома, воля не з неба падае, а таксама з нерваў расце і выходзіць, як памяць і розум; галоўная справа ў тым, што яна выходзіць. Чалавек прызвычайнаеца стрымліваць сябе або рас-

¹ Рэкруцкі набор.

² Воляны выбар.

пускацца, даваць адпор знадворнаму штуршку або пасаваць перад кожным. Кожны можа зрабіцца маральным Мітрыдатам і выносіць яды жыцця, абы абодва страваванні былі папраўлены.

— Як, ужо два страваванні?

— Абавязкова! *Страўнічнае і мазгавое*. Без добрага мазгавага ператварэння і з добрым страўнікам далёка не заедзеш. Без яго нельга зразумець, што можна есці і чаго нельга, што істотна і што не, што неабходна і што неабавязкова, нарэшце, што магчыма і што не магчыма. Без здаровага мазга дробязі і правіды заядаюць людзей і псуюць ім страўнік. Дробязям канца няма, як мухам: прагнаў адну—другія навіслі, а прывіды горш за мух: гэта—мухі ўнутры іх і прагнаць нельга, хіба адным смехам. Але людзі не разумеючыя—больш людзі панурыя, сур'ёзныя, усё бяруць да сэрца, ад усяго крыўдзяцца, ні цераз што не ўмеюць пераступаць, ні з чаго не ўмеюць смяцца: смех проста іх зняважае. Гады два таму назад памёр адзін з старых таварышоў маіх, вядомы хірург, і памёр ад таго, што яго не паклікалі да прынцэсы, якая зламала нагу. У пачатку яго хваробы я зайшоў да яго. Дзве бітых гадзіны тлумачыў ён мне, жоўты, схудалы, аб сваіх правах на прынцэсаву нагу і ўсё паўтараў адно і тое самае на сто ладоў. Чалавек гадоў пад семдзесят, вялікая рэпутацыя, вялікае багацце,—ну, што яму было так гараваць аб прынцэсавай назе; зломіць яшчэ хто-небудзь з іх нагу ці руку—яны-ж цяпер усе самі фурманамі ездзяць—прышлюць і па яго. Я пастараўся навесці яго на іншую гутарку.—Куды там! Усё сваё гаворыць. Тут увайшоў хлопчык і падаў газету; хворы ўзяў яе, нешта прачытаў, вочы яго бліснулі, губы затрэсліся і ён, усміхаючыся, ткнуў пальцам у газету і сунуў мне яе ў руку. Лента пачэснага легіёна дана была хірургу, які паправіў нагу прынцэсы. Каб небараку чым-небудзь развесяліць я яму кажу: «Пагода сёння добрая, паедземце-ка ў Анвер, у мяне там ёсць знаёмы *chef*¹, вельмі добра робіць бульябес і катлеты *à la Soubize*»². «Што вы,—кажа,—смяецца з мяне? У мяне страўнік нічога не варыць, а вы частуеце правансальскай кухняй? Гэта вы, *chef* аті ці не суцяшаеце ўжо мяне ў ленце... ха-ха-ха! Вельмі мне патрэбна лента! Мне прыкра, мне балюча, што ў маёй асобе зняважаны правы, заслугі трыццацігадовай дзейнасці... А лента.... ха-ха-ха... Добра выдумалі; *à la Soubize* часнок—гэта пачэсны легіён правінцыяльных *ordon bleu*»³—і ён зарагатаў, упэўнены, што зрабіў надзвычай ядавіты і ўдалы каламбур.

Справа прапашчая: ні мозг, ні страўнік не знаходзяцца ў парадку, які-ж тут можа быць выхад. Заўважце мімаходам пата-

¹ Галоўны повар.

² Пад вострым соусам з цыбулі і часнаку.

³ Кухарак.

лагічную асабліваць, што людзі часцей за ўсё выносяць куды лягчэй сапраўдныя беды, чым фантастычныя, і гэта ад таго, што сапраўднымі бедамі рэдка бывае закранута самалюбнасць, а ў самалюбнасці крыніца хваравітых пакут. Наша брація звычайна мала звяртае ўвагі на душэўную прычыну, ды калі і звяртаюць, то вельмі няўдала, таму і лячэнне не ідзе. Для мяне тып дакторскага ўмяшання ў псіхічны бок пацыентаў складае сур'ёзную парадку чалавеку, які дрыжыць і звар'яецца ад страху, не баяцца заразы. Сапраўдны ўрач, шаноўны гасудар, павінен быць і кухар, і духоўнік, і суддзя; усе гэтыя пасады ўпаасобку недарэчны, а злучыце іх—выйдзе што-небудзь карыснае, пакуль людзі астаюцца недараслямі.

— Такім чынам, пасля тэакратыі—іатракратыя. Ці ўжо не мяркуеце вы, як ваш папярэднік, доктар Франсія, у генерал-штатбархіатры ўрача дзяржаўнай імперыі? Чалавек нарабіў агіднасцей, яго аддаюць у судовую лячэбніцу, і дзяжурны ўрач прыгаварвае яго да двух лыжак рыцынавага масла, да аўсянага супу на тыдзень або, у важным выпадку, да ссылкі месяцы на тры ў Карлсбад. Асуджаны пратэстуе, справа ідзе ў касацыйны медыцынскі совет, і ён змякчае Карлсбад на Вішы.

— Смейцеся, колькі хочаце, а што-ж, лепш, ці што запіраць у Мазас, пасылаць у Кайенну і замест рыцынавага масла прапісваць грашовыя штрафы? Але да прышэсця царства ўрачэбнага далёка, а лячыць прыходзіцца бесперапынна, і я на доўгай практыцы ўбачыў, што ведай сабе як хочаш тэрапію, без—як-бы эта сказаць?—без свайго роду філасофіі...

— У вас яна ёсць, доктар, што я яшчэ ў вагоне заўважыў, і надзвычай арыгінальная.

— Добрая яна ці дрэнная, але я не бачу патрэбы мяняць яе.

— Як-жа вы дайшлі да яе?

— Гэта доўгая песня.

— Але-ж і часу досыць да другой шклянкі.

— Вы заўважылі, што я люблю пабалбатаць, і эксплуатаеце мяне.

— Лепш балбатаць, чым гуляць цэлую раніцу і цэлы вечар у даміно, як нашы суседзі.

— Эге! Дык вы яшчэ не вызваліліся ад прывычкі ганіць і асуджаць бязмэтныя дзеянні людскія. Каб не гулялі яны ў даміно, што-ж бы яны рабілі? Жыццё дало ім шмат вольнага часу і мала зместу,—трэба чым-небудзь заткнуць час раніцою да абеды, вечарам да пасцелі. Мая філасофія ўсё прымае.

— Нават алжырскае людаедства?

— Яно толькі зачэпляецца за еўрапейскае. Дашоў я да маёй філасофіі не ў адзін дзень, ды і не то каб учора. Першы раз я парадкам падумаў аб жыцці гадоў сорок таму назад, ідучы ад Шар'ера, фірма яго і цяпер робіць дасканалыя хірургічныя інструменты, можа, лепшыя за англійскія,—вы гэта на ўсякі

выпадак заўважце—проста па Rue de l'École de Médecine у вокнах убачыце рознастайныя пілы, нажніцы. Ад Шар'ера я вышаў гадзін у пяць, з вялікім апетытам і пайшоў Au boeuf á la mode каля «Одэона», ды раптам сярод дарогі спыніўся і замест Au boeuf á la mode павярнуў у Люксембургскі сад. У мяне ў кішэні не было ніводнага су! Якое варварства, што частку гэтага саду зніштажаюць; бо ў такім горадзе, як Парыж, такія сады—прытулак, лодкі ратавання для тапельнікаў. Іншы, без саду, паходзіць па вузкіх перавулках, смярдзючых, неприемных, ды і пойдзе ў Сэну; а тут па дарозе сад, вераб'і лятаюць, дрэвы шумяць, трава пахне,—ну, небарака і не пойдзе тапіцца. Вось тут-то ў садзе, на пусты жывот, я і расфіласофстваваўся. Ну, думаю, шаноўныя бацькі вельмі бесцырамонна ашукалі цябе ў жыцці; без твайго дазволу і ведама ўпіхнулі цябе ў нейкі вір, як шчанят піхаюць у ваду: «ратуйся як ведаеш, а не, дык тапіся». Як я ні думаў, бачу—выплываць трэба. Трэба таму, чаму і шчанё барахтаецца, каб не ісці на дно,—проста прызвычаіўся жыць. Да гэтага выпадку беднасць мяне не вельмі прыгнятала. Раней мне з дому пасылалі крыху грошай. Бацька мой памёр гады чатыры таму назад, усё папраўляў нейкія дзіркі ў сваёй маёмасці, зробленыя спекуляцыямі, і скончыў свае папраўкі тым, што нічога не пакінуў. У яго быў брат, стары палкоўнік, які разбагацеў на вайне і меў грошы ў амстэрдамскім банку; ён дапамагаў нашай сям'і і радаваўся маёй кар'еры, кажучы, што Напалеон паважаў Ларэ і Карвізара. Зразумела, ён мысленна мяне назначыў у палкавыя дактары. Пра дзядзю я павінен вам расказаць сёе-тое. Меншы за мяне ростам, з велізарнай львінай галавой, сівымі ўскудлачанымі валасамі і чорнымі вусамі, якія ён падстрыгаў пад шчотку, ён быў заядлы банапартыст, ніколі не ўсведамляючы сабе ясна, што ўласна было добрага ў імперыі. Падумаць яму аб гэтым здавалася-б святатацтвам. Пасля ліпеньскай рэвалюцыі ён з пагражальнай усмешкай гаварыў: «Гэта ўсё не тое, гэта ненадоўга», прышпільваючы тоўстую тросць з белым набалдашнікам да верхняга гузіка сурдута, зашпіленага па горла. «Мы гэтых *barbouilleurs des lois*, гэтых паддзячых, адвакатаў у Сэну кінем; людзі без сэрца, без чалавечай гордасці; нам патрэбна імперыя, каб адпомсціць за 1814 і 1815 гады».—«І—заўважыў я,—страціць тыя невялікія свабоды, якія здабылі на барыкадах».—«Што?!—закрываў дзядзька, і твар яго пачырванеў.—Што?!—Як?—у мяне ў доме!.. Што ты сказаў?!» Я з ім ніколі не спрачаўся і тут уступіў-бы, калі-б ён не раззлаваў мяне крыкам, а таму я паўтарыў сказанае. «Хто ты такі?—крычаў палкоўнік, з лютым выглядам падыходзячы да мяне і адвзяваючы палку ад гузіка без усякага поспеху: палка круцілася, як верацяно, і ўсё тужэй прымацоўвалася да гузіка.—Ты сын майго брата ці чый ты сын? Чый?! Разбэсцілі хлапчука гэтыя дактрынеры! Няўжо ты не адчуваеш крывавую крыўду ўва-

рвання варвараў у Парыж, des kalmux, des kaiserlich,¹ пракляты дзень ватэрлооскай бітвы?»—«Не, не адчуваю!» сказаў я спакойна і зусім шчыра. Леў адскочыў, аддуўся і тым голасам, якім камандаваў «en avant»² свайму адступіўшаму палку пад Лейпцыгам, закрычаў: «Вон, вон з майго дома!»

Я вышаў—і з таго часу ад дзядзькі ні граша. Ён толькі мацеры напісаў пісьмо, поўнае шкадавання (а часткова і папрокаў), што яна нарадзіла і выхавала вырадка, які не лічыць ватэрлооскую бітву за асабіста яму даную аплявуху і не імкнецца адпомсціць за яе. «Куды мы ідзем з такой нягоднай моладдзю?» заключыў леў. Маці мая магла што-небудзь пасылаць іншы раз, але я не хацеў: у яе самой у гаспадарцы ледзь канцы зводзіліся.

Пахадзіў я ў садзе на галодны жывот і ўспомніў старога фармацэўта, які шукаў памочніка. Я проста да яго, наняўся з-за абеду і пасцелі, якая стаяла паміж кухняй і лабараторыяй. Месяцы чатыры я перацярпеў, але потым цярпенне лопнула. Стары, поўслыны, поўглухі, з грашыма і без наследнікаў, дрыготкімі рукамі абважваў на ўсіх медыкаментах; ну, на якой-небудзь солі, унц якой каштуе дваццаць санцімаў, і на той украдзе на поўсанціма. Мне было гэта вельмі агідна, і я, толькі стрымліваючы сябе, маўчаў. Нарэшце, стары атручальнік гаворыць мне і раз і два: «Вы важыце без усякага разліку, вы мяне разараеце! Вы павінны з мяне прыклад браць».—«Паслухайце, шанюны père Philippe,³ я недарэчныя мікстуры гатоў рабіць, а красці на вазе не хачу; хіба не досыць аж занадта 50 процантаў таха labo-гит?»⁴—«А я,—сказаў стары, кашляючы, задыхаючыся і выціраючы бруднай хустачкай табачную каплю, якая даўно вярцелася на канцы носа,—а я ў сваім доме хачу быць гаспадаром і ўсякаму студэнту воп à гіш⁵ не дазволі рабіць дзёрзкія заўвагі».—«Асабліва,—заўважыў я,—калі яны справядлівыя». Затым я ўзяў капялюш і, насвістваючы песню, вышаў. Гэты быў другі ўрок філасофіі.

VIII

— Трэці ўрок адукаваў мяне па сардэчнай часці.

— Тут вось я вас і чакаў.

— І зусім памыляецца. У маім жыцці ўсё было вельмі проста, і рамён мой менш складаны, чым усе аповесці, што перамяжаюцца па фельетонах газет. Гады тры пасля таго, як я кінуў старога атручальніка, быў я інтэрнам у Maternité⁶ і на дзяжурстве.

¹ Калмыкоў, аўстрыякаў.

² Наперад.

³ Айцец Філіп.

⁴ Плата за працу.

⁵ Ні на што не прыгоднаму.

⁶ Радзільны дом.

— Змілуйцеся, доктар, так часта канчаюцца раманы, але ні адзін, колькі я ведаю, не пачынаўся.

— А мой не толькі пачаўся, але амаль і скончыўся ў гэтым «ар'ергардзе каханьня», як яе называла м-те Обержын, з якою я вас зараз пазнаёмлю. Правазіўся я цэлы дзень і, стомлены, як сабака, кінуўся на канапу, закурыўшы люльку, і ўзяў кнігу Сів'яля аб хваробах мачавых шляхоў. Ледзь я паспеў заснуць і выпусціць з рук люльку і кнігу, як нехта таргануў за званочак: «Гэта вы, брыгадэ?» крычу я яму, гэта значыць нашаму вартайніку або канс'ержу, якога, жартоўна, мы называлі «брыгадэ» за яго незвычайна ваенную і суровую постаць. Мы, смеючыся, гаварылі, што ўрад яго з намерам пасадзіў канс'ержам у Maternité, для таго, каб адпуджваць радзільніц і рабіць іх больш асцярожнымі. «Я,—гаворыць,—я».—«Што ў вас?»—«Калі ласка зараз у № 21».—«Не дадуць, праклятыя, заснуць. Вы-б прыкрыкнулі, брыгадзір; куды спяшацца? Магла-б пачакаць да раніцы. А што м-те Обержын там?»—«Яна вось і паслала па вас».

Я выцер твар мокрым ручніком і пабег у № 21.

Обержын сядзіць па свайму звычайу, расставіўшы ногі. Яна столькі вучыла сваіх пацыентак сядзець на бальнічных крэслах, што сама прыняла гэтую пасадку. За занавескай, чуваць, хтосьці вохае і стогне слаба, вельмі слаба. «Ніякай сілы няма,—гаворыць шэптам Обержын,—і дзіця няправільна ляжыць».—«А вось мы яго навучым свавольць да нараджэння», кажу я ёй. М-те Обержын, старшая павівальная бабка наша, была найлепшая жанчына і з усімі намі прыцель і таварыш. Праз яе рукі прайшлі не толькі некалькі пакаленняў, што ненарокам нарадзіліся ў Парыжы, але два-тры выпускі інтэрнаў. Тлустая, рослая, дужая, заўсёды гатовая балбатаць, смяшыць і рагатаць, ніколі не заспяная і заўсёды гатовая заснуць, яна, як знарк, была створана для сваёй пасады. У маладых гадах, мабыць, яна не толькі прымала дзяцей, але страсці патроху пайшлі ў тлушчу, а калі здараліся ськія-такія драбніцы, дык гэта ўжо як *hors d'oeuvre*¹. Дзівіцца няма чаму: самыя нашы заняткі наводзілі на інтымныя прадметы, ды і потым ночы, цэлыя ночы, праседжаныя ў чаканні... Як жывая, яна перада мной, з яе шэрымі смехатлівымі вачыма, з белакурым вусам на адной губе і клокам такіх-жа валасоў на процілеглым баку падбародка; гэты клок яна любіла круціць, як гусар. Харошая была жанчына!

Падыходжу я да ложка, адхінуў крыху фіранку і кажу: «Выбачайце, сударыня, я прышоў падаць вам патрэбную дапамогу!» Маладая жанчына закрыла твар і рыдала. «Супакойцеся,—кажу я ёй,—глытніце крыху вады».—«Я вельмі пакутую,—адказала яна ледзь чутным голасам,—і вельмі баюся».—«Веру, веру, але

¹ Як эпізод.

тэта куды лягчэй, чым вы думаеце, не вы першая, не вы апошняя, du courage¹, дайце вашу руку,—эге, ды ў вас досыць такі вялікая ліхарадачка»—і я папрасіў т-ме Обержын паднесці свечку. Спалоханы, змардаваны твар хвораі нейкім патухаючым позіркам прасіў у мяне дапамог... і... і прабацення. Такого выразу я ніколі не бачыў і нават збянтэжыўся.

Роды былі цяжкія, пакутныя, доўгія. Нарэшце «рэкрут», як т-ме Обержын называла ўсіх новароджаных мужчынскага полу, глынуў паветра і запішчаў. «Што, кісла і холадна?»—прагаварыла т-ме Обержын, пашлёпваючы яго і пакручваючы з незвычайнай спрытнасцю.—«Прывучышся і кіслым дыхаць. Ну,—дадала яна, звяртаючыся да мяне,—што вы ўставілі вочы на радзільніцу? Аглядайце, ці годны рэкрут».—«Ён-то годны, а вы паглядзіце самі на хворую: як свечка на дварэ, вось-вось патухне пры самым лёгкім ветрыку».—«Ды яна і дапраўды амаль што памірае»,—сказала т-ме Обержын, і сама ўзяла яе руку, каб даведацца як б'еца пульс.

Мы зрабілі, што маглі, каб затрымаць адлятаўшае жыццё; нарэшце, яна раскрыла вочы, слабыя, мутныя, доўга ўглядалася і потым ледзь чутна запыталася: «Дзе?» Я ўзяў у Обержын «рэкрута» і паднёс ёй; яна зарыдала і зноў страціла прытомнасць. Паміраючая, хрупкая, кволая жанчына вельмі ўзрушыла мяне. Бачыў я і раней за яе і радзільніц і красунь. Якія красуні ляжалі ў нас у Отэль-Д'е; была адна крэолка—фу! (Я мімаволі ўсміхнуўся, думаючы ў якіх незвычайных месцах доктар мой вывучаў прыгожы пол і яго характэво.)

Адным словам, бачыў досыць, але ні адна не зрабіла на мяне такога ўражання. Я амаль не адыходзіў ад хвораі. Старая наша ўсё заўважыла і дні праз два гаворыць мне, ушчыпнуўшы ў плячо: «Вераломны Арцюр! І ты таксама туды, хочаш glaner² у нашым ар'ергардзе, падбіраюць на полі бітвы, паміж раненымі і забітымі—ха-ха-ха!» І смех і словы зрабілі на мяне непрыемнае ўражанне, я неяк аджартаваўся і пайшоў у свой пакой; хацеў пазаймацца, адпачыць і, не ведаю як, гадзіны праз дзве апынуўся ў № 21. М-пе. Обержын спала на канапцы, скончыўшы свой трэці кубак кофе, у які яна дабаўляла, каб не моцна дзейнічаў на нервы, бенедыктынскай гарэлкі. Я быў рад, што яна спіць, і на пальчыках падышоў да хвораі. Спала і яна: калі-б не лёгкае, ледзь прыкметнае дыханне, можна было-б пакласці яе ў труну. Я злажыў рукі і глядзеў, глядзеў што за чыстыя лініі, што за профіль! Пасля я бачыў штосці гэтакае ў карцінах Ван-Дэйка, у галоўках Андрэа дэль-Сарто; прыгожасць—наогул сіла, але яна дзейнічае па нейкаму выбарчаму сродку.

Я ў магнетызм не веру, але, можа, тут і ёсць што-небудзь

¹ Смялей.

² Падбіраць рэшткі.

подобнае на магнетызм. Харакство і гук голасу—уласціваасці чыста асабістыя і дзейнічаюць таксама зусім асабіста; розум, ведзь і ўсё такое—маё і не маё, а рысы мае, мой голас—цалкам мае. Мне заўсёды здавалася, што іменна па іх асабовасці і пераходлівасці яны і дзейнічаюць так неадхільна на нашу страсную, гэта значыцца таксама асабовую старану. Пакуль я стаяў і глядзеў, значыцца ўсё больш і больш падпадаў уплыву магнетызма, m-me Обержын падкралася да мяне і гаворыць: «Tu es bien donc prince, mon petit chat?»¹ Прыдзецца мне табе дапамагаць, каварны здраднік!» Я ўзяў яе руку і ў нейкім азарце адказаў ёй: «Дапамогі мне ніякай не трэба, але я адчуваю, што стаю на краі прорвы!» Добрая жанчына паглядзела на мяне з нейкай мацярынскай ласкай і з таго часу ні разу не заікала аб гэтым.

Хворая папраўлялася марудна. Цяжкая пліта ляжала на яе грудзях, і, па меры таго, як грудзі рабіліся мацнейшымі, пліта ціснула больш. Ніхто не прыходзіў наведаць бедную жанчыну, даведацца, ці жывая яна; ніхто не пісаў, не зрабіў спробы што-небудзь прыслаць, як звычайна робяць,—варэння, цукерак. Між тым прышоў час выпісвацца. Трывога і гора раслі. Пасля доўгіх намаганняў яна мне прызналася, што ёй проста няма куды ісці, што маці яе няма ў Парыжы, а што ён пакінуў яе,—«не па маёй віне», дала яна, заліваючыся слязімі. Што тут было рабіць? Выратаваць яе трэба было,—я запрапанавала ёй пераехаць да знаёмай мне бабулі. Не прыняць яна не магла, інакш ёй прышлося б пераехаць на вуліцу. У невялікім завулку Лацінскага квартала вылечыў я неяк выпадкова, доўга піхаючы ляркаствамі, адну бабульку; яна была адзінокая, уся ў рэўматызмах, але памерці баялася страшэнна. Яна мела да мяне сабачую прывязанасць і была ўпэўнена, што я адзін магу яшчэ раз вылечыць ад смерці. Яна аддавала ў наём досыць выгоды і светлы мансард. Хадзіць у яго трэба было праз нейкае падстрэшша, у якім заўсёды вісела мокрая бялізна і пахла шчолакам,—але на вайне, як на вайне,—у самым пакоі было нядрэнна. Перавёз я туды маю вандэйкаўскую галоўку і яе «рэкрута». Што-ж, сапраўды, нарадзіўся без бацькі, дык і гінуць? Вы, калі ласка, не думайце, што я хачу пахваліцца асаблівай доблесцю,—усе подвігі такога роду падтасаваны; з кахання да маці адны без сэнсу любяць яе дзяцей, другія ненавідзяць. Вандэйкаўская галоўка ніколі, ні разу не памінала нават здалёк пра бацьку дзіцяці. Я не адным словам не заікаўся аб маім каханні. Яна здзіўляла мяне; у ёй усё было поўна такту, грацыі, чуласці. Толькі ў Парыжы, і прытым у ранейшым, не перабудаваным, не ў новахрышчаным, а ў старым, поўязычаскім Парыжы сустракаліся такія чуды. Я праводзіў з ёю вечары, чытаў ёй Бальзака і Гюго.

¹ Значыцца, ты парадкам такі ўшчэмлени, мой коцік?

Бадай ці не лепшы быў гэта час майго жыцця, нахштальт вясен-
най раніцы—цёплай, светлай, але ў якой яшчэ адчуваецца све-
жасць; ды ён і мінуў, як сакавіцкае сонца.—Доктар прыпы-
ніўся.—Вы, мабыць, не чакаеце, што мы пры развязцы?

— Вядома, не.

— Мінула каля месяца. Маргарыта—так звалі вандэйкаў-
скую галоўку—настолькі аправілася і памацнела, што пачала
выходзіць у добрае надвор'е. Раз вяртаецца яна дадому страш-
энна расстроена, на твары мёртвая бледнасць і плямы, рукі
дрыжаць. Я хацеў запытацца, але, угледзеўшыся, да таго спало-
хаўся, што не знайшоў слоў. Яна кінулася да калыскі, узяла
«рэкрута» і зарыдала істэрычна. Цяпер, думаю, будзе лягчэй.
І, сапраўды, яна праз дзве-тры хвіліны ўзяла маю руку і ска-
зала: «Я бачыла яго... ён... ён патрабуе, каб я малютку аддала
ў выхаваўчы дом; ён раней гаварыў гэта, з гэтага пачалася наша
сварка. Нібы малютка можа перашкаджаць! Ён яго нават не ба-
чыў ні разу і гаварыў аб ім так халодна, так роўнадушна. Ён
нягоднік!—ускрыкнула яна і прытуліла да сябе дзіця, нібы яго
вырывалі ў яе сілай, потым кінулася на калені перада мною і,
захлёбваючыся слязімі, гаварыла:—Ты, ты мяне не разлучыш з
ім, ты такі добры,—о, я цябе ведаю, я ўсё ацаніла, я ацаніла
тваё маўчанне. Ты мяне кахаеш, вазьмі мяне, выратуй мяне і
яго, я буду цябе кахаць, не адбірай у мяне дзіця!» Яна паклала
яго мне на калені і рыдала, ухапіўшыся абодвума рукамі за
мяне. Я ўзяў малютку; слёзы каціліся з маіх вачэй. Яна ўстала,
зірнула на мяне, усміхнулася, так усміхнулася з нейкай урачыс-
тасцю і кінулася да мяне на шыю. Я паклаў яе ў пасцель, на-
крыў і вышаў на вуліцу,—я не мог не выйсці! Развітваючыся,
яна мне сказала: «Ты мне даруй, не злуйся, я-ж вар'ятка!»
І вось я зноў апынуўся ў пустынных аляях Люксембургскага
саду; свежы начны вецер пранімаў, але мне было не да таго; я
сеў на лаўку; што адбывалася ва мне, гэтага, я думаю, і Бальзак
не мог-бы апісаць, а ў яго іменна быў талент апісваць гэтыя
складаныя, незразумелыя блажэнствы, падобныя на пакуты, і
пакуты падобныя на блажэнствы. Для мяне было ясна, што ў ёй
газарыла *dépit*—зняважаная маці, яна ўцякала ад яго да мяне,
яна хавалася за мяне са сваім «рэкрутам», але гарачыя губы яе
гарэлі на маёй шчацэ, але гарачыя слёзы ледзь абсохлі на ёй,
але яна усміхалася мне, і быццам можна кахаць такога *нягод-
ніка*? Яна яго так назвала. Калі я прышоў да яе, была ўжо ра-
ніца. Справа набыла дрэнны абарот. Ліхарадачнае малако атру-
ціла дзіця, яно крычала і білася ў корчах; зусім знясіленае, яно
заснула; заснула і маці. Я ўзяў дзіця на рукі,—яно ўсё спала,
доўга спала; пацягнулася разы два і стала больш цяжкім і ха-
лодным. Ціха, ціха паклаў я яго ў калыску, накрыў і сеў у гала-
вах у маці. Яна прагнулася,—мой твар, цішыня; яна кінулася да

калыскі і з крыкам бразнулася без памяці на зямлю. На другі дзень яна была ў белай гарачцы.

— І памерла?—запытаўся я.

— Не, яна выздаравела і потым пашла да «бацькі рэкрута», выбыўшага са строю,—перашкод больш не было. Ёй нялёгка было пакінуць мяне, яна пісала мне пісьма—Жорж Санд такога не напіша,—потым забыла, ды і я яе потым забыў.

IX

І вось мы зноў імчымся, паправіўшы і ўмацаваўшы нашы страваванні і кроветварэнні, назад, і я з жахам думаю, што ў Ліоне прыдзецца растацца з доктарам; ён паедзе направа, я—налева. Са мною цэлы сшытак, у які я запісаў палову яго расказаў і, галоўнае, яго падтэкставых заўваг да іх. З часам і я выдам «Чутае і незабытае, запісанае і надрукаванае,—з успамінаў другога».

— Вы навошта гэта запісвалі?—запытаўся доктар.

— Такая мода цяпер у нас. З таго часу, як суд з пісьмовага зрабіўся слоўным, мы ўсё слоўнае запісваем.

— І друкуецца потым?

— Часткова, адабраўшы плевелы.

— Якая-ж карысць з гэтага? Зусім не трэба друкаваць так многа.

— Усё для выпраўлення нораваў.

— Кнігамі гэтымі! Добра выдумалі. Па-першае, кніг ніхто не чытае.

— А, па-другое, шануюны доктар, кніг чытаюць вельмі многа.

— Ну, значыцца «ніхто» ў прапорцыі да зусім непісьменнай большасці, да большасці мала пісьменнай і да пісьменнай большасці, якая не бярэ ніякіх кніг у рукі, апрача прыхода-расходных. А, па-другое, хацеў я сказаць, людзей зусім не трэба выпраўляць і перайначваць, яно-ж і не ўдаецца ніколі. Разумнейшымі стануць, самі ў сім-тым павыпраўяцца, хоць, усё-ж, астануцца людзьмі, а так навошта-ж? Для задавалення маралістаў? І то не. Калі людзі пачалі сапраўды выпраўляцца, маралісты першыя астануцца ў дурнях, каго-ж тады выпраўляць?

— Чаму-ж вы не можаце дапусціць, што іншы раз чалавек, проста шкадуючы другіх, любячы іх, стараецца іх выправіць па свайму разуменню?

— Дзіўна нешта. Не пытаючыся ў чалавека, ці хоча ён, ці можа ён змяніцца, гавораць яму: бачыш, моў, які ты нягоднік, табе трэба зрабіцца вольным такім дасканалым, як я, што развіўся пад іншымі ўмовамі, у іншым маральным клімаце, у іншым гістарычным краі, дасягай-жа да мяне, і калі дасягнеш, я цябе ва ўзнагароду назаву меншым братам і прытым бескарыслівым, тытулярным, таму што спадчынай я буду,—усё-ж, карыстацца

адзін. Добрая любоў! Жывёл людзі лічаць больш староннімі або ўжо вельмі далёкімі сваякамі і з імі разумней абыходзяцца або проста-на-проста іх ядуць або карыстаюцца іх глупствам, не стараючыся сказаць іх самабытнасці і характару, а хутчэй прызнаючы яго. Часам ужываюць крутыя меры, калі зверы на нас глядзяць, як мы на іх, і лічаць нас таксама харчовым прыпасам, але, наогул, адкрыта карыстаюцца іх асаблівасцямі і кабалаць іх у сваю прыгонную работу. Увесь прыём не той. Ад кая мы патрабуем, каб ён быў добрым канём, і зусім не імкнемся сцерці яго характар, выхоўваючы ў ім яго агульнажывёльную натуру зверу наогул, а потым яго спецыяльнасць. Немцу-ж або англічаніну тлумачаць, што ён перш за ўсё чалавек,—ён і стараецца з самага пачатку не быць падобным на сябе. Жывёл мы назіраем, а людзям усё ўтлумачваем, ну, і выходзіць бяглуздзіца. Прыклады на кожным кроку. Мы ведаем, што кошка асабістай уласнасці не прызнае, аўтарытэтаў—яшчэ менш, што яна ні да паліцэйскіх пасадак, ні да ваеннай дыцыпліны сабачай прагнасці не мае, і не ходзім з ёю на паляванне, не ставім яе вартаўніком пры рэчах, квартальным прыстадзе, а, наадварот, узгадняючы яе эгаістычныя густы з нашай патрэбай, пакідаем ёй прыемнасць паляваць на мышэй, якія нам чамусьці заўсёды перашкаджаюць. Чаму-ж ніхто не выпраўляе кошки, не прывівае ёй галубіных дабрадзеянасцей, не выхоўвае ў ёй любові да мышэй і птушак, не выхоўвае нават ваеннага духу ў выніку якога загрысці мышэй павінна, але есці ганебна, а трэба пасля бойкі набраць як найбольш мышыных трупаў і закапаць у яму...

— Ха-ха-ха! Я, доктар, і гэта запішу.

— І гэта будзе таксама бескарысна, хіба для марнавання часу.

— Вы мне нагадваеце аднаго нашага генерала, які, разважаючы аб рэволюцыйных рухах 1848 года, гаварыў, што, на яго думку, уся гэтая калатня была зроблена для «ўдасканалення ў стылю журналістаў».

— Ці не помніце вы яго прозвішча?

— Не.

— Якая шкада: я запісаў-бы яго. Гэта—найразумнейшы генерал у вас пасля Суворова; а вы хацелі з яго пасмяяцца!

— Няма прарока ў сваёй бацькаўшчыне.

— Lyon, Perrache—Lyon Perrache! Les voyageurs pour Ambrieux Culos, ligne de Chambéry, ligne de Genève,—changement de voiture. Les voyageurs de l'Expresse Marseille—Lyon continuent.¹

Я вышаў з карэты; людзі выгружалі багаж. Я падышоў,

¹ Л'юн-Пераш—Л'юн Пераш! Хто едзе з Амбар'е Кюло, лінія Шамберы, лінія Жэневы, перасадка. Пасажыры экспрэса Марсель—Л'юн едуць далей!

яшчэ раз да акна; доктар працягнуў абедзве нагі на маё месца і завязаў сабе на галаву фуляр.

Экспрэс пайшоў.

Прыкра, запрудзь мяне цяпер у скрыню з якімі-небудзь гадзіншчыкамі з Шо-дэ-Фона або з ліонскімі комі, «працуючымі ў шаўках», або, чаго божа барані, з вандруючымі дамамі, якія закрываюць усе вокны, зоймуць усе месцы незвычайнай колькасцю ручнога добра, якое яны цягаюць з сабою...

...З таго часу, як узнялося пытанне аб вызваленні жанчын ад супружніцкай залежнасці, яны зусім не моцны дома і страшэнна лёгка адрываюцца ад «ложа і стала», як гаворыць рымскае права. Сустрэч яны ніякіх не баяцца, мы іх баімся. Сама прырода, здаецца мне, садзейнічае ўраўнанню прыгожага полу з проста полам; Швейцарыя, напрыклад, акружае, прынамсі, гарадскую частку жаночага насельніцтва нейкім німбаў, які аддале ўсякую небяспеку часовага перамір'я і сардэчную згоду паміж варожымі станаў.

Я заўважыў гэта (у іншай форме) ехаўшаму са мной члену жэнеўскага Вялікага савета. Ён не то, каб вельмі здаволен быў маёй заўвагай і зусім нечакана запырэчыў:

— Але затое, якія яны *свежыя*.

У гэтай бяспрэчнай якасці устрыц і слівачнага масла шукаў ён палягчаючай прычыны.

(1868)

APHORISMATA

З ПОВАДУ ПСІХІЯТРИЧНАЙ ТЭОРЫІ Д-РА КРУПАВА

Твор прызектара і ад'юнкт-прафесара Ціта Левіафанскага

Шаноўны гасудар і пан рэдактар (імя і імя па бацьку, выбачайце, не ведаю)!

У загранічнай перыюдыцы, што выдаецца вамі, я з задавальненнем прачытаў уводзіны ў псіхіятрыю найдабрэйшага настаўніка і таварыша майго д-ра Крупава. Я Сямёна Іванавіча ведаў асабіста, любіў, паважаў і, магу сказаць, выканаў у адносінах да яго апошні сяброўскі абавязак, гэта значыць ускрыў пасля смерці яго цела і выявіў хранічную хваробу ў печані, якой ён і не падазраваў, але якая звяла яго ў магілу.

Захапляючая тэорыя нябожчыка, у часе яе паяўлення, зрабіла на мяне вялікі уплыў. Я доўгі час быў пад гэтым уплывам і сам усюды, на практыцы, у жыццёвых адносінах і ў кнізе, падшукваў новыя факты і сведчанні дзеля пацверджання галоўных палажэнняў яе. Так, напрыклад, у адным англійскім аўтары, Байране, знайшоў здзіўляючую па правільнасці думку, што калі-б з Бедлама выпусціць хворых, а здаровых, што па-за Бедламам знаходзяцца, заперці, то значнай перамены не было-б відаць. (Vid. «Don Juan», cap. XIV, v. 87.)¹ Другі англійскі пісьменнік Вільям Шэкспір (чытаны мною ў перакладзе аднаго з маіх сутаварышоў, Н. Хр. Кетчэра) намякнуў на гэта, кажучы, што «звар'яцелага дацкага прынца таму і высялаюць у Англію, каб яго становішча не было прыкметным у краіне, дзе ўсе звар'яцелыя». Нядзіўна, што іменна на гэтым востраве і выразіўся першы свабодны, энергічны пратэст аднаго асабіста звар'яцелага, які, знаходзячыся ў больніцы, сказаў урачу: «Увесь свет мяне лічыць звар'яцелым, а я свет лічу гэтакім-жа. Бяда мая ў тым, што большасць з боку ўсяго свету».

Але не буду нападняць майго пісьма цытатамі; скажу, наадварот, што пазней у мяне ўзніклі некаторыя сумненні—не ў

¹ Гл. „Дон-Жуан“, песнь XIV, верш 87.

галоўным палажэнні д-ра Крупава, аднак-жа, у рэчах вельмі важных.

Гадамі значна старэйшы за мяне, С. І. належаў яшчэ да слухачоў славуэтага прафесара М. Я. Мудрова, у выніку чаго і атрымаў крыху рэлігійна-містычны і часткова франкмасонскі напрамак.

А я, як студэнт Дзядзькоўскага і М. Г. Паўлава, імі быў наведзены на напрамак больш філасофскі,—наведзены, але не задаволены, а пакінуты на ўласныя сілы.

Некаторыя пярэчанні я тады адзначыў і для вялікай даступнасці напісаў іх па-латыні, але не толькі не даў ім ніякага развіцця, але нават не прывёў у сістэматычны парадак.

Абавязак майго служэння, прымушае мяне аддаваць час свой людзям, якія ўжо скончылі сваё жыццё і паколькі абавязак у дачыненні да іх і мой інтарэс, уласна, пачынаюцца з паліцэйскага пасведчання аб здарыўшайся смерці, то і не цяжка зразумець, што, маючы вялікую практыку як ад універсітэцкай больницы, так і ад ваеннага госпіталя, які дастаўляе нам багата трупаў, я займаўся псіхіятрычнымі пярэчаннямі ў ферыях і канікулах, не як маёй, спецыяльнай справай, але хутчэй адпачывальны extra.¹

Пазней, пры ўзрастаючых занятках, дзякуючы акліматызацыі халеры і паскарэнню простага і зваротнага тыфу, я забыўся пра мой шшытак, як раптам адзін з калэг, што ездзіў у Германію, прывёз з сабою нумар выдаваемай вамі перыодыкі (імя яго, па прычынах, зразумелых вам, я лічу абавязкам, да паступлення яго ў празектарскую, не абвяшчаць). У ім я знайшоў твор вучыцеля і настаўніка майго д-ра Крупава вульгарызаваным на французскую мову. Мімаволі ўспомніў я шшытак свой, перачытаў яго, паправіў, там-сям перапісаў і, карыстаючыся паездкай за граніцу нашага найдабрэйшага Кіліана Вільгельмавіча, прафесара тэалагічнай экзегезы і аўтара вядомага твору аб адносінах багаслоўя да анатоміі і хрысціянства да тэрапіі, адважыўся паслаць вам. Калі вы не знойдзеце нічога непрыстойнага ў надрукаванні гэтага слабога, але шчырага вопыту,—мая пашана да памяці Сямёна Іванавіча не дапусціла б мяне ні ў якім выпадку да выразаў, пазбаўленых урбаннасці², то палічу гэта для сябе вялікай ласкай, бо на бацькаўшчыне нашай пасля знішчэння цензуры і павелічэння адказнасці не думаю, каб гэты твор быў-бы дапушчан да друку, асабліва пры цяперашнім тэакратычным напрамку паліцыі і адміністрацыі і паліцэйскай тэндэнцыі праваслаўных служыцеляў алтара.

Ці жахадаеце перакласці ці надрукаваць па латыні маё афарызмата,—гэта цалкам залежыць ад вас. Думаю, лацінская мова больш папулярная.

¹ Звышурочнай працай.

² Урбаннасць (франц.)—прыстойнасць.

Дазвольце, Ш. п. рэдактар, засведчыць пачуцці глыбока-паважання, з якімі астаюся.

Ціт Левіафанскі

Prosector et anatomiae professor adj.

P. S. Адреса не пішу, таму што адказу па пошце атрымаць не жадаю з прычыны акалічнасцей, маёй павагі да вас не змяншаючых...

T. L., рг.

... Левіафанскі, Левіафанскі, ды яшчэ Ціт! Я думаю, што з Цітам Каменецкім, які выдаў трыццаць цісненняў усеагульнай пашыранай і кароткай біяграфіі, Ціты ў Расіі скончыліся. Мусяць псеўдонім таксама «з прычыны акалічнасцей, не змяншаючых павагі». Што датычыць прозвішча, семінарыя з-за такіх драбніц не спыняецца: хіба няма ў нас розных Крэставаздвіжанскіх, Фёдарастудзіцэнскіх, Гефсіманійскіх, Рызапаложанскіх не кажучы пра старых знаёмых Круцыферскага і Кафернаумава?!

Пры пісьме быў сшытак, напісаны найдрабнейшым шрыфтам, семінарскім почыркам і медыцынскай латынню. Я палатыні ніколі добра не ведаў, ды і тое, што ведаў, забыўся. На шчасце, цяпер ва ўсіх гарадах ігорных, гідра-тэрапеўтычных і гідра-мінеральных будуць праваслаўныя капліцы. Пераклад зроблены мною супольна з адным свяшчэннікам; шчыра дзякуючы яму, я павінен у ачыстку яго сказаць, што ён пачаў мне дапамагаць тэльні пасля зусім пэўнага пасведчання з майго боку, што ўсё маючае дачыненне да рэлігіі ў Ціта Левіафанскага, як і д-ра Крупава, адносіцца да ілжэ-каталіцкай рэлігіі і да Лютэравых ерасей, а не да праваслаўнай царквы, аб якой ніколі ніхто не думае.

Калі я пераклаў першы афарызм, я спалохаўся, але неўзабаве здагадаўся, што празектар «асабіста» вар'ят, дзеля доказу чаго і друкую перакладны ўрывак. Бацюшка лічыць, што ў празектара ўсяліўся Вельзевул, той самы, які некалі быў сасланы ў свіней. Можна быць! Спрацацца не буду, а я ўсё думаю, што ён даўно страчан на трыхіны.

APHORISMATA¹

Вернасць, з якою шматпаважаны аўтар разглядаемай мною дысертацыі вызначыў радавое адзінства двух відаў памяшання, павальнага і асабістага, складае бяспрэчную заслугу д-ра Крупава.

Ён быў вельмі блізкі да таго, каб вывесці трывалы фундамент для медыцынскага разумення сусветнай гісторыі. Але, на

¹ Афарызмы.

няшчасце ён, як многія з вялікіх урачоў да яго, адступаючы ад вопыту, дапусціў заўчасныя заключэнні аб мэце і праз гэта заблытаўся ў рэлігійна-метафізічныя фантазмагорыі.

Аўтар у «гістарычным вар'яцтве» бачыць сродак (кім узяты?), «дабрадзеюную гарачку», як ён гаворыць, для вылячэння ад «жывельнасці» і бачыць яго павольнае, але няўхільнае змяншэнне, а таму і чакае перараджэння роду чалавечага, што многія рабілі і раней за яго, але галоўнае заключаецца ў тым, што ён на гэтым свеце чакае сваю метампсіхозу.

Дапускаючы гэта, мы з праддзвер'я навукі выносімся ў вір містычных хваляў і вернемся да младзенчых ступеняў розуму і разумення, якія і былі, можа быць, карыснымі і неабходнымі для мазгавога росту, як прарэзванне зубоў, але якія ў поўналецці без уродства паўтарацца не павінны. Сюды мы залічаем усякага роду чаканні: прарокаў, месій пятага царства, другога прышэсця, брацтва, справядлівасці і іншых прадназначаных прагрэсаў.

Прытым заўважым, што ўсе паслядоўныя багасловы, храмы¹, царкоўныя і акадэмічныя, ставілі заўсёды абстрактны ідэал свой, як-бы яны яго ні разумелі, пазагістарычным жыццём, што значна змяншае пагрэшнасць іх.

Так, язычнікі шукалі яго ў дагістарычным часе, у дзікім стане, які называецца залатым векам, у яго пераносілі свае мары аб непарочнасці, няведанні, прасторы і іншых адмоўных дэбрадзеяннях і станоўчых неразвіццях, якімі поўны і па гэты дзень аранг-утангі і лемуры. Так, хрысціянства чакала, па сутнасці, царства нябеснага, а не зямнога. Яно сеяла тут для прадвечнага жніва там. Царква лічыла тутэйшае жыццё, якім трэба было прайсці, дрэннай дарогай і старалася злёгка і крыху пасыпаць яе шчэбнем, ніколькі не думаючы пра канчатковае яе наладжанне. Для хрысціянства смерць—галоўная і шчаслівая падзея, вось чаму яно ў сваё квітненне ніколі не адмаўляла ні ў благаслаўленні войнам, ні ў спальванні, гаратыраванні і іншых карах ерэтыкам. Смерць для хрысціян была выпускным экзаменам ніжэйшых навучальных устаноў з правам на ўступны экзамен устаноў вышэйшых і загробных.

Астатнія тэалагі бесцаркоўныя, як Вальтэр і Русо і іншыя бога-і антрапатэафілы мінулага века і нашага, усе прымалі для выканання ідэала свайго *іншы свет* або так званы *той свет*, аб якім, з прычыны заняткаў маіх у празектарскай, я менш за ўсё меў выпадак зрабіць якія-небудзь назіранні і, сапраўды, не ведаю, існуе ён ці не, і калі існуе, то як да нашага дапасоваецца. Для мяне заўсёды было незразумела (я пакорліва ў гэтым бачу адсутнасць вышэйшых здольнасцей), як можа пры-

¹ Гэта значыць не тамплеры, а язычнікі, што малітва тварылі ў капішчах, бажніцах і храмах, у процілегласць хрысціянам, малітvasлавічым у цэрквах. (Увага бацюшкі, які даламагаў у перакладзе.) (А. І. Г.)

вычка да існавання перажыць існуючага. Але ў гэтым выпадку гутарка ідзе не пра аб'ектыўнае быццё, гэта значыць быццё сапраўды таго свегу, але пра лагічнасць яго пастанаўлення ў тэалагаў, бесцаркоўных і царкоўных.

Нават тыя з багасловаў, якія, як дзісты, усведамляюць, што яны зразумець не могуць вышэйшую істоту і толькі шануюць яе, не разумеючы, прызнаючыся, што нічога, ні добрага, ні дрэннага, аб ёй не ведаюць,—і яны прынялі несумяшчальнасць разумення тутэйшага жыцця з вызваленнем ад яго ўмоў. У выніку чаго яны, дапускаючы прагрэс, дапусцілі «бесканечнасць» яго, гэта значыць паставілі мэтаю намаганняў чалавечых паступальны рух без дасягнення, што зусім падыходзіць да псіхіятрычнай дыягнозы вар'яцтва, бліскуча чынапаложанай нашым аўтарам.

Як-жа ён, сей¹ урач, зразумеўшы, што людзі дзейнічаюць толькі пад уплывам пэўнага стану мазга, называемага намі паталагічным або фантазмагарычным, як-жа ён не зразумеў, што іншага чыстага мазга зусім няма і быць не можа, як чыстага (матэматычнага) маятніка, як нармальнага здаровага чалавека? Ён думае, што гэта будзе пасля вылячэння, а мы пытаемся, як-жа пастаянны стан якога-небудзь жывёльнага роду або віду можа вылечыцца, хоць-бы ён меў свае нязручнасці, як слепата крата; гэта—не хвароба, а асабліваць, адзнака.

Як-жа, паўтараю, урач, чынапалажыўшы адметныя ўласцівасці таго, што называецца вар'яцтвам, у выніку якога вакольнае прадметы ўсведамляюцца няправільна, але і не адвольна, у хваравітай упартасці захавць гэтае ўсведамленне, нават пры шкодзе для сябе, у імкненні да мэтай неіснуючых, з упушчэннем мэтай сапраўдных, мог усумніцца ў яго вечнай неабходнасці для гісторыі і прагрэса?

Сямён Іванавіч, які прасачыў сваю мыслю ля пасцелі хворага, ля свайго ачага (з кухаркай Матронай Бучкінай), у доме сяброў сваіх (у Анны Фёдараўны), у прысутных месцах свайго горада, ва «Усеагульнай Аугсбургскай газеце», у падарожжах ад Магелана, Васко дэ Гама, Марка Поло «да Дзюмон д'Юрвіля», у бытапісаннях ад Герадота, Ціта Лівія «да айчыннага Карамзіна»,—як-жа ён, бачачы так многа, не ўгледзеў галоўнага (не будзем папракаць чалавека, які зрабіў многа, за тое, што ён не зрабіў усяго,—сілы чалавека злічаны): што без хранічнага, радавога памяшання спынілася-б усякая дзяржаўная дзейнасць, што з вылячэннем ад яго спынілася-б гісторыя? Не было-б ёй чаго рабіць, не было-б у ёй цікавасці. Не ў розуме сіла і слава гісторыі, ды і не ў шчасці, як спявае старынная песня, а ў вар'яцтве.

Без яго мы былі-б зведзены на логіку і матэматыку.

¹ Бацюшка абавязкова прасіў пакінуць «сей»; ён лічыў, што гэты «указальна», а сей «сугуба ўказальна». (А. І. Г.)

Пакінем-жа назаўсёды дзіцячую фанабэрнасць, за якою швед Лінвей, які лепш ведаў аднаўленчыя часткі раслін, чым мазгі чалавечыя, назваў чалавека (як урадавы сенат імператрыцу Екагерыну II) мудрым, homo sapiens, і проціпаставім яму чалавека звар'яцелага— homo insanus, чалавека, які з бясконцай творчасцю мяняе *idées fixes* і пункты памяшання і заўсёды застаецца верным вар'яцтву. Калі ў людзей з'яўлялася рэдкая манія жыць па чыстаму розуму і па розуму ўстроіцца, то яна колькасна заўсёды была такой нязначнай, што яе можна аднесці да асабістых вар'яцтваў, а не да тых, якімі ўзводзяцца царствы і імперыі, народы і цэлыя эпохі.

Розумам і словам чалавек адрозніваецца ад усіх жывёл. І паколькі вар'яцтва ёсць творчасць розуму, так вымысел—творчасць слова.

Адна жывёла заўсёды жыве ў беднай праўдзівасці сваёй і ў жалкім здаровым сэнсе. Прырода маўчыць або гучыць бяссувязна, бо яна-то і знаходзіцца пад безвыходным самаўладствам розуму ў той час, як чалавек гародзіць цэлыя Магабараты і Урвазіі. Усё скавана ў прыродзе жалезнай неабходнасцю; яна не ўдасканальваецца, не дамагаецца, не прагне абнаўлення і выкуплення, яна толькі перапрацоўваецца, «не ведаючы, што творыць»,—і ў гэтую вось кабалу, у гэты дом без гаспадара, без дабрадзейнасці і прарокаў, штурхаюць чалавека пад выглядам вылячэння?

Адбярыве ў людзей казкі і выдумкі, бібліі і апакаліпсісы, веру ў прышэсце вечнага міру і гэткага-ж брацтва,—і род чалавечы, як Калігула, пажадае мець адзіную галаву і адзіную каратыду¹, каб перарэзаць яе адным ударам бістурія².

Вось чаму і не дзіўна, што ўсе прарокі і законадаўцы ставілі ў аснову сваёй пропаведзі і закона якое-небудзь страшнае вар'яцтва або фантазію; што ўсе маралісты яднаюцца на тым, што самы неабходны дар ёсць дар веры, а верыць толькі ў тое і трэба, чаго давесці нельга.

Жыдоўствуючы французскі багаслоў Рэнан³ сказаў, «што чалавек па інстынкту пляце рэлігію, як павук павуцінне» Трапна, але з той розніцай, што павук пляце павуцінне для пракормлення і ад голаду, а чалавек пачынае плесці, каб наесціся ўволю; што павук цягне нітку з сябе, каб аблытаць муху, а чалавек цягне рэлігію, каб улавіць розум свой, як пачатак антысоцыяльны і раз'ядаючы.

Неабходнасць фантазіі, казкі, маны, рэлігіі адмаўляць нельга, і справа зусім не ў асновах, не ў тэадыцэях, не ў догматах (і ў асабістым вар'яцтве галоўнае зусім не ў пункце па-

¹ Сонная артэрыя.

² Хірургічны інструмент.

³ Бацюшка было паставіў як у тэксце, „Рэнанус“ але я прасіў яго адняць „ус“, а то прышлося-б Кінэ называць Кінетусам і Олів'е—Олеарыусам. (А.І.Г.)

мяшання; паталагічны стан можа быць адзін і той самы, ці ўяўляе сябе хворы цвыркуном у шчыліне ці сабачкам на дварэ). Толькі павярхоўныя і сентыментальныя назіральнікі маглі, абурваючыся, здзіўляцца, што чалавека пазаўчора цкавалі львамі і тыграмі за тое, што ён не верыць у грамавержца, а верыць у збавіцеля, учора палілі за тое, што ён верыць у збавіцеля, але не верыць у загадчыка яго справамі—папу, а сёння забіваюць французамі за тое, што ён верыць у папу, як у кіраўніка Хрыстова, але не верыць у яго, як у цара італьянскага.

Вось чаму я заўсёды і апраўдваў самага паслядоўнага рэлігійнага інквізітара і ганіцеля—Максіміліяна Рабесп'ера; ён стаіць куды вышэй за Дыяклетыяна, Кальвіна, Філіпа II і інш., чаму, зразумела, абавязан поспехам філасофіі і гуманнасці ў XVIII веку. Тыя палілі сваіх праціўнікаў, ён рубіў галовы людзям не за тое, што яны не так верылі, як ён, а проста за тое, што яны не верылі ні ў што, апрача розуму. Ён вельмі паслядоўна пакараў смерцю Анахарсіса Клаотса і яго таварышоў, разумеючы, што як толькі з-пад ног чалавека выхапіць трыножнік містыкі, так ён і падае ў самае жаласлівае становішча.

Усё, што нам дорага і з-за чаго мы так шмат льем крыві бліжняга, а часам і сваёй, усё мае глыбокія карэнні ў вар'яцтве і не мае іх хіба яго... Бесканечнасць і бессмяротнасць, гонар і слава, воля чалавечая і воля божая, абедзве свабодныя, адна падпарадкаваная другой і абедзве адна адной не перашкаджаючыя, не гледзячы на неабходнасць, у якой яны рухаюцца¹. Быццам гэта можна зразумець, не звар'яцеўшы?.. Ды і навошта ўстрымлівацца, калі ўсё кліча да вар'яцтва, усё жыло і жыве ім.

Сапраўды, хто набудаваў велічныя храмы і ўзвёў цэлыя лясы мрамару і парфіру для славы божай? Хто атрымаў усе перамогі, якімі гардзяцца вякі? Хто надзяваў лаўровыя вянкi на лютых, акрываўленых байцоў, стаяўшых на грудях трупаў? Хто адводзіў руку народа ад сахі, даў яму замест яе меч і зрабіў яго з аратага зямлі аратым смерці, забойцам па рамяству, пераможцам і заваявальнікам, без якіх не было-б ні Асірыі, ні Прусіі (прывычка да цензуры заўсёды прымушае мяне ўмоўчаць пра любезную бацькаўшчыну)?.. Хто?.. Хіба разум?.. Хто дазваляе багатаму цешыцца ўсімі дарамі і дабротамі жыцця каля мас галодных, халодных, абарваных? Хто вешае для парадку і хто вядзе чалавека на смерць з паднятым чалом і гордасцю, усёроўна ці памірае ён (паводле выразу аднаго нямецкага вершатворца) за імператара ў чырвоных штанах ці за імператара ў белых штанах?..

Няхай-жа вялікае і дабрадзейнае вар'яцтва, якое захоўвае і суцяшае, выпраўляе і вядзе нас праз вякі і акіяны, няхай-жа

¹ Наконт дзіўнага востра-вар'яцкага спалучэння поўнага самавольства з поўнай неабходнасцю, як наконт мацнейшай адзнакі, пішу асобы аргумент. (А. І. Г.)

яно і ў далейшым суправаджае нас на векі вечныя, пакуль род чалавечы не паглынецца геалагічным пераваротам. І няхай перад яго ўрачыстым шэсцем нясецца, як і раней, тое светазарнае, то ў воблаках, то поўнае, то з ушчэрбам, свяціла розуму, якое знаходзіцца, як месяц, усё на той-жа адлегласці ад зямнога шара, як-бы ён не спяшаўся.

А таму, настаўнік і друг, Сямён Іванавіч, усклікнем разам з лацінскім класікам, але адносячы словы яго да святога вар'яцтва роду чалавечага: «*Tu urbes peperisti, tu homines dissipatos in societates convocasti!*»¹

Т. Левіафанскі.

Не ведаю, ці памятае цяпер хто-небудзь невялікую аповесць маю «Доктар Крупаў». Яна была надрукавана ў 1847 годзе ў «Современнике» і мела некаторы поспех. Некалькі год таму назад «Крупаў» з'явіўся ў французскім перакладзе ў адным парыжскім *Revue*. Праз дваццаць год, у 1867 годзе, мяне прасілі прачытаць што-небудзь у блізкім коле людзей, якія збіраліся то ў нас, то ў вядомага фізіёлага Шыфа ў Фларэнцыі. Я ўспомніў пераклад «Крупава» і прачытаў яго. Слухачы былі вельмі задаволены. Шыф настойліва патрабаваў, каб я перадрукаваў яго. Адзін італьянскі літаратар прасіў тэкст для перакладу на італьянскую мову. Мой «Крупаў», як Лазар, зноў аджыў. Перадрукоўваючы яго, мне прышлі ў галаву «рэфлексіі» і «кантраверзіі» прэзектара Левіафанскага, і я іх напісаў уласна для Шыфа.

Карл Фогт, смеючыся, патрабаваў адказу Левіафанскаму, абвінавачваючы яго ў скрытым дэізме, на той падставе, што ён свайго бога схаваў у ліхтары, якога зусім няма, але я пабаяўся, што адзін і той-жа жарт стоміць.

1869.

¹ «Ты стварыла гарады, ты сабрала рассыпанае чалавецтва ў абшчыны!»

ДОКТАР, ПАМІРАЮЧЫ І МЁРТВЫЯ

І. ДОКТАР

— Ну, што новага, шаноўны гіпербарэец? (Выразы накшталт «шаноўны гіпербарэец» належалі ў доктара да апошніх запозненых даставак старафранцузскага дрэва пазнання добра і зла.)

— Новага нічога няма, апрача таго, што ў журналах ваш урад так лаюць, як гэтага з 2 снежня не бывала. Ды не завіце вы мяне, дзеля бога, гіпербарэйцам. Па-першае, мне ад гэтага зноў кожны раз робіцца холадна, а, па-другое, жудасна: так і здаецца, што мы жывем у часы Мантэск'е, каля Отэля le Grand Tzar hyperboréen!¹

— Усё забываюся, што па новых падручніках, вас трэба называць не гіпербарэйцамі, а туранцамі².

— Гэта, усё-ж, лепш.

— А як-жа... тут, апрача моды, камплімент.

— Вядома, не наўмысны!

— У гэтым вось і букет. Нашы мудрацы выдумалі гэтае імя вам на смех, на злосць, каб вас філалагічна аблаяць. Гэта была адзіная дапамога, якую Францыя аказала Польшчы. Няма чаго сказаць, добра прыдумалі. Назваць вас туранцамі, маючымі арыянскія элементы, значыць прызнаць нашы дамаганні на Азію і на Еўропу. Вось дык пакрыўдзілі! У адным мы з вамі ніколі не спрачаліся,—гэта ў тым, што людзі яшчэ вельмі дурныя. Як у вас павінны рагатаць над намі. Усё, што мы супроць вас робім, вам-жа ідзе на карысць. Наша нянавісць карысней для вас за ўсе саюзы. Мы вам не можам дараваць узяцця Парыжа, хоць сябе ніколі не папракалі за ўступленне ў Маскву: гэта яшчэ зразумела, але ці не дзіўна, што і немцы, якія ўзялі з вамі Парыж, таксама злуюцца на вас за гэта. З нелюбві да вас Еўропа ўскляпала на вас нечуваную сілу, а вы і паверылі ёй. Англія да таго балбатала аб ваших замыслах у Індыі, што вы, сапраўды, пайшлі ў нейкую Самарканду... Дзе-ж здаровы сэнс?.. Варта пецербургскаму кабінету забыць на тыдзень Турцыю,—

¹ Вялікі паўночны цар.

² Азіятамі.

дваццаць еўрапейскіх газет напамінаць яму ўсходняе пытанне і падражняць Канстантынопалем і ўсялякімі сербамі і балгарамі. У помсту за Польшчу выдумалі, што ў вас з палякамі няма славянскай зроднасці, што вам, значыцца, шкадаваць іх няма чаго. Я зайздросчу вам, мой мілы мангол.

— Вы такі прытрымліваецеся «grattez un Russe»¹.

— І скрабці не трэба. Татарскія стэпы так і праглядаюць праз французскія шпалеры, et cela a son charme². Я гэта не ўвіну вам стаўлю; наадварот, з вамі, гэта значыць з удаўшыміся, таму і лёгка, што ідзі куды хочаш: ні плота, ні забароны, ні надмагільнага крыжа, ні верставаго слупа, адны пустоты ды размеры.

— Дадайце: дзе-ні-дзе вехі, дзе-ні-дзе верблюды з еўрапейскай пакладзю, другога сорту, крыху падсохшай, крыху падмочанай... вакол спіць нейкае многае мноства непрабудным сном.

— Тыя што спяць, яшчэ прачнуцца. Вось мы дык на яву брэдзім, гэта дрэнна; мазгі так *паралізаваны*, што новай думцы праходу няма. Галава загрузана, як мяняльная крама, усё, што не ідзе разам навалена побач; чаго толькі не набіта тут! Сапраўдныя багаці і кур'ёзная непатрэбная мэбля, няўдалыя машыны ўспамінаў, закліканняў, перакананняў, хімічныя сасуны і царкоўныя прылады, мікраскопы, ораскопы, дапатошныя звяры, нежывыя ўродцы; мыльныя пузыры, надутыя ўтопіямі, лопаюцца ў воблаках архіўнага пылу... Каб у нас у галаве ды вашы пустыры!.. Вы выбачайце мяне, вы—яшчэ народ лянівы, не ўмееце імі карыстацца. З нашай дзейнасцю, з нашай прывычкай мы цудаў-бы набудавалі...

— Калі-б пашчасіла не наткнуцца на дзікіх звяроў.

— Дзікія звяры выведуцца, яны адступаюць перад адукацыяй. Ці многа ў вас асталася белавежскіх зуброў?

— Бяда ў тым, што нашы звяры—усе звяры высокаадукаваныя.

— Гэта вось і добра. Небяспечна не тое, калі звер астаецца зверам, а калі ён ад адукацыі робіцца жывёлай і б'ецца паміж двума крайнімі тыпамі—рускага круцеля і ціхамірнага дурня. Цывілізацыя падлічыла ў нас усё дзікае, прынамсі, засыпала пясочкам ды зямліцай, з іх і ўтварыўся тоўсты пласт гразі, у якім прападае ўсякі рух і грузнуць усякія колы. Дзе-ні-дзе па гэтых балотах ёсць дошчачкі; але гора, калі вы ступілі міма; вас зацягне з галавой, і вы неўзаветку зробіцеся лягушкай, і вам будзе здавацца добра, як дома, у гэтай вязкай гліне; у ёй усё ёсць: сваё глупства і свой розум, свае героі і свае геніі, свае інтарэсы і клопаты. Можна, дрэнаж і магчымы, але ідзі, расчышчай такія Пантыйскія балоты. Гісторыя не прымацавана да зямлі. Калі-б гэта было не так, цывілізацыя не пераязджала-б

¹ Паскрабіце рускага.

² І ў гэтым свая прывабнасць.

з месца на месца. Старыя мазгі больш цяжка рухаць, чым гарады і народы: новы розум на іх не мае ўплыву. Асабліва цяжка рухаць маральных людзей, якія ведаюць, што яны маральныя і сумленныя. Папрабуйце, растлумачце якому-небудзь бесстаронняму судзі, што недарэчна, закрыўшы кнігу Кетле, прыкідваць на сваім бязмене справядлівасці, колькі гадоў катаржнай работы важыць які-небудзь шалёны або адчайны ўчынак. Гэтыя паны небяспечней за ўсіх дзікіх звяроў разам. Калі-б у нас у 1848 годзе былі дзікія звяры замест сумленнейшага Ламарціна і сумленнейшых таварышоў яго, не тое было-б.

— Вярнуліся, доктар, да вашых бараноў.

— Да ўжо, вядома, у гэтым выпадку не да казлоў. Ха-ха-ха! Вось вы мяне і збілі. Пра што, гэта, гутарка ішла? Як гэты Ламарцін трапіць на язык, дык нітка мыслі і згублена. Ну, але яно і добра: я нешта загаварыўся. Дарэчы... ну, хоць яно не зусім дарэчы, але так і быць, я лепш раскажу вам з поваду Ламарціна вельмі смешную рэч. Вы ведаеце, што ўвосень 1848 года я быў на поўдні Францыі. Неяк у гандлёвы дзень сяджу я пасля сьнеданьня ў маленькім кафе і чытаю; сялян процьма, гамоняць пра выбары, пра палітыку. Пачуўшы, што я доктар і з Парыжа, адзін высокі дзед, у вязаным каўпаку, мабыць, чалавек салідны і з аўтарытэтам, падсеў да мяне і пачаў распытваць мяне пра навіны. Выслухаўшы, ён падсунуўся бліжэй, чокнуўся шклянкай, выцер нос і, панізіўшы голас, сказаў мне, у поўслуха і глядзячы на мяне дапытлівымі вачыма: «У нас пагаварваюць, што ўсю справу каламуціць адна асоба... Сам-то дзюк...»¹ Я паглядзеў на яго. «Ну, le duc Rollin² вельмі добры чалавек, але яго палобоўніца, ці што, вельмі забрала сілу і збівае яго». — «Не чуў я, — кажу яму, — ні разу не чуў». Дзед хітра ўсміхнуўся і дадаў: «А мы вось і далёка жывем, да не толькі чулі пра гэта, але і імя гэтай Ірадзіяды ведаем, — яе называюць la Martine». Не вытрымаў я і, як старога шкада не было, разрагатаўся. Што мне больш за ўсё спадабалася, гэта назва Ірадзіяды «ла Марцін». Ірадзіяда, — добра-б, каб ужо Нінон дэ Ланкло. Так-с, шаноўны, гэтае пытаньне было зроблена не ў Разані, не ў Казані, а за якія-небудзь сто кілометраў ад Марсэлі і Авін'она. І гэта ў той самы час, калі ў тых-жа сялян рыхтаваліся пытацца, ці патрэбен рэспубліцы прэзідэнт і, калі патрэбен, то каго яны хочучь у прэзідэнты... Ну, як-жа пасля гэтага не кінуць увесь палітычны хлам?.. А што вы надоечы паміналі аб газетах?

— Старая песня, толькі галасы гучнейшыя. Вінавацяць урад ва ўсё: за паслабленні і за дэспатызм, за паводкі і за засухі.

— Вось ужо, мусіць, здаволен, пацірае сабе рукі.

— Ну, не думаю, надта ўжо лаюцца.

— Што яму лаянка, калі ад яго чакаюць ураджаю і цёплага

¹ Герцаг.

² Герцаг Ролен.

надвор'я? Рэлігія ўрада і страць да апекі был-б цэлыя. Вера ва ўладу—вось у чым уся справа і ўся сіла. Я раз пасадзіў блыху ў галаву адной бабульцы, у якой лячыў залатушных унучанят. «Шкада,—кажу ёй,—што нашы каралі страцілі цалебную сілу лячыць залатуху; калі-б было па-ранейшаму, замест таго, каб мяне клікаць ды на аптэку траціцца, дабеглі-б з унучатамі да оперы,—сёння кароль едзе слухаць Малібран... дзяцей пасадзілі-б на слупкі ды на ступенькі. Ён-бы перад „Figaro сі, Figaro la“ паглядзіў-бы іх па галоўцы і зняў-бы залатуху, як рукой».—«Што вы?—адказвае мне бабулька.—Хіба тады каралі былі такія, хіба яны ездзілі ў оперу?! Тады якое жыццё то іх было!»—«Гэта,—кажу я,—прабачайце; я не вялікі ахвотнік да Людовіка-Філіпа, ну, а, усё-ж такі, трымаецца ён куды лепш. Тыя, матухна, былі ўсе страшэнныя блуднікі ды меркавалі ўсё з гвалтам, з забойствам». Бабулька толькі ківае галавой. Я тады малады быў, язык усё часаўся...

— Ну, доктар, я не заўважаю, каб і цяпер перастаў.

— Аж злосць бярэ. Крычаць сабе пра рабства, прыгнечанні, а самі так і наклёўваюць на яго. Інтэграл, узяты ад трыццаці мільёнаў бясконца малых банапартыстаў, мімаволі павінен быць Напалеонам. Пагаварыце чвэрць гадзіны з любым французам аб чым хочаце, што яго цікавіць: аб Рэйне, аб Пачэсным легіёне, аб будучым яго дачкі, аб дамаганнях яго работнікаў,—і вы адноўце па зубу, па костачцы, па валаску, па лусачцы і дапатопных маршалаў, і флэцавых архіерэяў, і легістаў *biluivier testes*,¹ і боязкіх мяшчан, лібералаў, і ўвесь кодэкс, пісаны Камбасарэсам з кампаніяй раскаяўшыхся якабінцаў, і *сoup d'etat*,² і ўчарайшы дзень. Ад лусачкі да лусачкі, ад плебісцыта да плебісцыта, ад сенацкага рашэння да сенацкага рашэння вы мімаволі дойдзеце да заўсёднай адпаведнасці ўрада або паліцыі з тэмпераментам французав так, як ён выпрацаваўся рэволюцыйнымі гарачкамі, ваеннымі кровепусканнямі *à la Брусе*, рамантычным пастом і дыэтай у часе рэстаўрацыі і сытым разгавеннем пры каралю-грамадзяніне і пры песнях Беранжэ.

— Вы хочаце сказаць, што Францыя мае права на імперыю таксама, як вінаваты на пакаранне?

— Не, не хачу і вам не раю ўжываць гэты жаргон крымінальных палат і пракурорскіх прамоў. Якія тут кары, якія віны: проста лагічная, фактычная паслядоўнасць, якая ідзе па пятах за падзеямі і справамі. Чалавек напіўся п'яны, на другі дзень у яго баліць галава: гэта зусім не пакаранне, а вынік. Адкуль гэта, з якой нямецкай філасофіі адкапалі вы такое страшыдла, як «права на смяротную кару»?

— Доктар, вы забылі вашых класікаў: гэта сказаў не немец, а Платон.

¹ Сведкаў пагопа.

² Дзяржаўны пераварот (2 снежня 1851 г.)

— «Бажэственны»,—так і відаць, што не просты смяротны. Ён раіў паэтаў выганяць са свайго выхаваўчага дома, узведзенага ва ўзорную рэспубліку, а вось-жа не здагадаўся даць ім у беззваротных праважатых усіх ідэалістаў, любамудраў. Я колькі не браўся чытаць філасофскія трактаты, выданыя пасля Вальтэра і Дзідро,—усё бязглуздзіца. Яны мне заўсёды нагадваюць *філасофскі камень*, найгоршы з усіх каменяў, таму што ён зусім не існуе, а яго шукаюць. Ці ў навуцы, ці ў паседжанні якім, калі чалавек хоча вярзці абы што, агульныя погляды, недасказаныя гіпотэзы, ён зараз-жа агаварваецца тым, што гэта толькі філасофскі, гэта значыць не дзельны погляд.

— Якія вам кнігі, доктар! Вы найвялікшы філосаф без кніг, вы ўсё па зубу ды па костачцы.

— А як-жа інакш? Геолагі не бяруць цэлы Манблан у лабараторыю, а так, вяршкі ды асколачкі. Вось дробязь, дробязь трэба абмеркаваць і зразумець, а буйнае само дасца. Да гэтага вось і вядзе ўрачэбная навука. Медыцынская практыка—вялікая справа. Нас клічуць, калі машына зусім сапсавалася, таксама, як гадзіннік аддаюць чысціць, калі калёсы звінціліся ды перацёрліся; а з намі нядрэнна было-б раіцца перад хваробаю, ды і не аб адных завалах ды почачных расстройтвах.

Калі-б перад рэволюцыямі, замест таго, каб збіраць адвакатаў і журналістаў, рабілі кансіліумы, не было-б столькі промахаў! Людзі, якія бачаць сотні чалавек у дзень не адзетых, а раздзетых,—людзі, якія мацаюць сотні розных рук, ручак, ручанят і ручышчаў, паверце мне, ведаюць лепш за ўсіх, як б'ецца грамадскі пульс. Публічна на банкеттах і сходах, у камерах і акадэміях, усе—тэатральныя грэкі і рымляне, што тут пазнаеш? Паглядзіце вось на іх з пункту гледжання ўрача. Куды дзенуцца вашы Бруты і Фабрыцы! Гнілога зуба, мігрэні даволі, каб іх звесці *au naturel*! ¹ Доктару ўсё раскрыта; што хворы не да скажа, то здаровыя дабавяць; што і здаровыя прамоўчаць—сцены, мэбля, твары дапоўняць. Духоўніка баяцца, з ім і паміраючы і ўсе іншыя какетнічаюць,—з доктарам ніхто. Яму нічога не гавораць на духу, але ва ўсім спавядаюцца.

Падумаіце, якія медыкі знайшлі-б вам пульс дзевяностых гадоў у нашых лібералаў сорак восьмага. Вазьміце партрэты тых... Мірабо, Дантон—*felis leo*... ² Марат—сабака, бульдог, Робесп'ер—*felis catus*... ³ барс, кошка, ды якая кошка! Рысы, вочы, раз заўважаныя, астаюцца навек у мазгу! Гош, Марсо... у гэтых тварах гарыць агонь, гэтыя людзі ахоплены страсцю; яны аддаліся, яны ўсе тут, у іх няма дома, сям'і, неба; у іх непадзельная рэспубліка і бацькаўшчына ў небяспецы, у іх усё ў агульным урагане, на трыбуне, на полі бітвы. Дантон загінуў за тое, што

¹ Да натуральнага выгляду.

² Леў.

³ Дзікая кошка.

на момант забыўся са сваёй маладой красуняй жонкай, што «бацькаўшчына ў небяспецы». Робесп'ер, стомлены ад смяротных кар, прыпыніўся на мінуту, прызадумаўся, пайшоў прагуляцца ў поле, за горад і апынуўся без галавы. Як у такой гарачцы не нарабіць цудаў, не зруйнаваць свет, не стварыць другі. Галовы валяцца, рады салдат валяцца, сцены валяцца, а небасхілы робяцца ўсё шырэй і шырэй... Адно злачынства за другім, адно вар'яцтва за другім, і іх ніхто не заўважае з-за велічы асоб, з-за святла падзей. Усе дысанансы, усё лютае, крывое, цёмнае тоне ў яркіх променнях узыходзячага сонца.

— Доктар, дайце вашу руку,—я пульса мацаць не буду.

— Успомніце цяпер, напрыклад, зводны партрэт часовага ўрада сорок восьмага года. Людзям гэтым трэба было сабе пашыць белыя жылеты з адваротамі а la Robespierre, каб іх прынялі за якабінцаў; адзін малюсенькі Луі Блан па-чалавечаму адзеты, а тыя—круглая шляпа, сурдут і па сурдуду трохкаляровы шарф... Замест «отцов отечества» вышлі нейкія квартальныя на следстве. Наперадзе сухая фігура Ламарціна. Навошта ён тут? Якога «падшага ангела» прышоў адпяваць або падымаць стары Нарцыс? А тут гэтыя не самі, а браты... З кім маю гонар гаварыць, з вамі ці з вашымі братам?—З маім братам, адказвае Гарн'е-Пажэс jun.,¹ Кавен'як не Годэфруа... Вы не падумаіце, што я вораг гэтых людзей. Я іх амаль усіх ведаў, каго лячыў, з кім спрачаўся, з кім згаджаўся. Сумленныя людзі, добрыя людзі, але людзі, трапіўшыя не на месца, людзі, ну ведаеце, людзі без свяшчэннага агню, як кажа адзін нямецкі патэнтат, які п'е з намі воды. У іншых сэрца было залатое, але залатое для хатняга ўжытку, для жонкі, для прыяцеляў. Дзеці знайшлі кінутае без нагляду ружжо і храбра ўхапіліся за яго, ніяк не думаючы, што яно зараджана; ружжо выстраліла, яны перапалохаліся; спачатку спалохаліся шуму,—як-бы наглядчыкі не пачулі; потым спалохаліся адзін аднаго, што выдадуць. Гэта не я!—крычаць адны. І не я!—крычаць другія. Ружжо само выстраліла!—крычаць трэція. І ў галаву ні аднаму не прышло, што старыя наглядчыкі самі даўно збеглі і што наглядчыкаў, апрача іх, зусім няма. Ну, як-жа ім было рабіць рэспубліку! Вы калі-небудзь у вольную гадзіну прачытайце дзве кніжкі: з іх шмат чаму навучыцеся... Адна з іх называецца «Буржскі працэс», а другая—«Данясенне следчай камісіі».

— Божа ты мой, які рускі загаловак!

— Складзенае Башарам аб чэрвеньскіх днях. Прачытаўшы іх, вы перастанеце шмат чаму дзівіцца, а гэта вельмі важна. Чалавек дзівіцца толькі таму, чаго не разумее; але-ж прызнацца трэба, як ні горка, нам толькі астаецца, што тое-сёе зразумець.

— І другім растлумачыць, доктар.

¹ Малодшы.

— Гэта робіцца само сабою. Вы запальваеце запалку для сябе, а чалавек паглядзіць, якая гадзіна... Дарэчы, дайце паглядзець і на свой. Позна. Бывайце. Добрай вам ночы.

— І вам, доктар, добрага сну.

II. ПАМІРАЮЧЫ

I

— Доктар, а вы ўвесь час Лютаўскай рэвалюцыі былі ў Парыжы?

— Увесь час.

— Вось-бы расказалі.

— Што я магу расказаць? Я ніколі не прымаў непасрэднага ўдзелу ў палітыцы.

— Тым лепш, вось вы і можаце расказаць, як бесстаронні сведка.

— Я не гаварыў, што я не меў сваіх староннасцей... Аднак, я неяк сумна сустрэўся з 24 лютага. Поўная выпадковасць, але яна мела на мяне ўплыў, яе вось я вам і раскажу замест гістарычнай лекцыі.

— ...У вельмі дрэнным настроі прабіраўся я паміж каменнямі барыкады. На маіх руках гадзіну таму назад памёр стары, якога я вельмі любіў, вельмі паважаў. Акалічнасці, пры якіх ён памёр, перавярнулі ўсю ўнутранасць маю. Нашага брата цяжка здзівіць агоніяй. Мы з маладых гадоў прызвычайваемся да смерці, нервы мацнеюць, прытупляюцца ў больніцах, на ваенных перавязках, у часе зараз; а смерць майго пацыента так узрушыла мяне, што я некалькі дзён не мог з ёю справіцца, потым махнуў рукою, як чалавек махае на ўсё, калі бачыць сваё бяссілле.

Пакуль я шукаў, куды паставіць нагу паміж каменнямі, гляджу—бяжыць наш лабарант з *Hôtel Dieu*,¹ з вясёлым тварам, без капелюша, з пуком нейкіх лістоў. Ubачыўшы мяне, ён закрычаў мне: «Перамога, доктар, перамога! *Nous l'avons*,² Вось чытайце, і ведайце, хто набіраў? Сам Прудон, у друкарні «Рэформы». Я цяпер адтуль, нясу раздаваць нашым! Бывайце!» Ён было кінуўся бегчы, але наткнуўся ва ўпор на двух коннікаў, якія хацелі таксама праехаць па разгароджанаму месцу барыкады. Адзін быў у кепі і кабане, другі ў круглым капелюшу, насунутым на бровы. «*Vive la République!*»—закрычаў ім ва ўсю гарлавую моц лабарант і прыставіў пальцы да носа. Ваенны схопіўся за рукаятку шаблі; коннік у круглым капелюшу затрымаў яго руку; абодва паціснулі плячыма. Лабарант гучна ізвонка рагатаў. Коннікі, нібы перадумалі, павярнулі коней і ціха паехалі назад. Ваенны паказваў нешта пальцам у далечы і тлумачыў; штацкі злёгка ківаў галавой.

¹ Больніца.

² Мы яе дабіліся!

Схудалы, пануры, месцамі пачарнеўшы, як бронза, твар паміраючага старога не выходзіў у мяне з галавы.

Перш, чым гаварыць далей, я ў вас вось што запытаюся: вы, мабыць, сустракалі ў Расіі апошніх магікан нашай рэвалюцыйі, непрымірымых, непяпраўных старых дзевяностых гадоў?

— Сустракаў, і не аднаго, і прызнаюся вам, маю да іх прыхільнасць...

— Тым лепш... я іх стаўлю страшэнна высока. Такіх людзей больш няма. Мабыць, на людзей бывае ўраджай, як на вінаград. Здаецца, умовы тыя самыя, а адзін год з дзесяці віно лепшае,— кажуць, ад каметы. У Англіі камета на людзей была ў часе Кромвеля, а ў нас—у канцы XVIII века. І заўважце, што людзі гэтых двух сгус¹ падобны адзін на аднаго. Пурытане, што даканчвалі свой век у Швейцарыі і Галандыі, вельмі падобны на старых якабінцаў, толькі што адны ўсё гаварылі па Ісайю і Езекіілю, а другія—па Тацыту і Плутарху. У пачатку маёй практыкі нашых старых яшчэ было многа, цяпер амаль што нікога з іх ужо няма, ды і пара: новая Францыя для іх чужая. Яны пакутвалі, былі цяжарам для іншых, былі проста не на месцы. Справа ў тым, што яны, па сутнасці, былі маладзей за ўнучанят. Тыя ўсё навучалі іх розуму, а старыя вучыліся дрэнна. Як захавалі гэтыя людзі свежасць душы, свайго роду наўнасць і веру? Гэта—згублены сакрэт. Я, бывала, гляджу і дзіўлюся, як сівы, пажоўклы стары, які ледзь рухае нагамі, а і ён, як закаханы хлопчык, захоўвае сваю святыню, мае свае заветныя «на памяці» і свае заветныя словы, ад якіх у семдзсят, у восемдзсят год іх вочы гараць і голас дрыжыць. Привычныя ўтапісты, яны верылі ў свой практычны сэнс і, аддаўшы ўсё агульнай справе, сур'ёзна лічылі сябе эгаістамі. Іх мізэрненькія наследнікі сумавалі з імі, думалі, што яны пазіруюць; а гэты ўзняты тон з'яўляўся проста ад таго, што душа іх была ўзнята і прызвычалася горда захоўваць сваё перакананне ў цяжкі час.

...Цяпер я павінен вам сказаць некалькі слоў аб жыцці чалавека, са смерці якога я пачаў мой расказ. Памёршага пацыента майго звалі па хрышчэнню і метрыцы Люкасам Ральерам, але па ўласнаму ўдасканаленню—грамадзянінам Тразеас-Гракхам Ральерам. Гадоў у дваццаць ён папаўся ў турму па справе «апошніх рымлян»; гэта было ў 1795 годзе, як вы ведаеце. Суд, які прыгаварыў Рома і Гужона з таварышамі да гільятыны, спалохаўся іх вялікага самазабойства і на скорую руку абвясціў Тразеаса-Гракха, разам са мноствам людзей, захопленых для крымінальнага corps de ballet, нявіннымі. Ральер зусім не хацеў быць апраўданым, а—сам з'явіцца абвінаваўцам. З гэтай мэтай ён пісаў суддзям запіскі з рознымі пяшчотнасцямі накшталт: «забойцы рэспублікі, каты і здраднікі роду чалавечага»; але яго не слухалі,—афяр было больш не трэба. Ральера выштурхалі

¹ Глеба.

супроць волі з турмы. Ён кінуўся ў журналізм і помсціў сваім пяром за смерць Рома і яго прыяцеляў, á la séquelle congtorie de l'infôme Cabarus,¹ Бараса і Тальена ён не падарваў, а сам пасядзеў яшчэ разы два ў турме і ледзь не выправіўся ў адну з дэпартацый, якія рабіліся тады на той падставе, на якой давалі элексір Леруа: для гераічнага ачышчэння грамадскага арганізма. Прызадумаўся мой Тразеас-Гракх, бачачы, як кожны дзень «Напалеон больш і больш прасвечваў праз Банапарта», і, нарэшце, нейкага нівоза... VIII або IX, узяў пашпарт у імя «адзінай і непадзельнай рэспублікі» і пакінуў Францыю. Пашпарт гэты ён потым пераплэў у саф'ян, шанаваў усё жыццё, часам паказваючы блізім знаёмым. Ральер накіраваўся проста ў Пецербург. У арыгінальным рашэнні гэтым дапамог яму зноў-такі ўказуючы перст du grand maitre.² Неяк увечары ў 92 годзе Ральер сядзеў у Тэруань дэ Мерыкур; туды прышоў і Ром і з ім нейкі юнак. Юнака Ром выхоўваў і любіў, як сына. Ён гаварыў пра яго з захапленнем, як пра будучага прадстаўніка бессмяротных пачаткаў рэвалюцыі ў Расіі. Хлопчык гэты павінен быў атрымаць тысяч трыццаць сялян і кляўся Рому іх вызваліць. Ральер зблізіўся з ім. Малады чалавек многа разоў клікаў Ральера ў Расію прасвячаць поўварвараў; ён рашыў скарыстаць яго запрашэнне.

Гэта было ў канцы царствавання Паўла. Перш чым Ральер адшукаў le citoyen comte Stroganoff³, ён у адну добрую раніцу сустрэў на вуліцы Паўла. Заўважыўшы нешта якабінскае ў кроі яго каптана, ён агледзеў яго з галавы да ног і загадаў даведацца, хто ён такі. Даведаўшыся, што ён грамадзянін Французскай рэспублікі, Тразеас-Гракх па прозвішчу, імператар тут-жа загадаў адставіць аднаго генерала, аднаго палкаводца, двух таможаных прыставаў і дзесятак квартальных за дапушчэнне ў сталіцу такога Тразеаса-Гракха. Ральера схалілі, завезлі ў крэпасць. Праз гадзіну ў крэпасць з'явіўся обер-паліцмейстар, праз гадзіну і пяць мінут—тройка з фельд'егерам. Обер-паліцмейстар абвясціў, што гасудар загадаў яго адправіць на жыццё ў Перм, і потым пачаў дапытваць яго,—навошта ён прыехаў, якога звання і інш. «Справядлівей было-б,—заўважыў Ральер,—спачатку запытацца, а потым ссылаць». Паліцмейстар спалохаўся, пісар запісаў. Ральера ўсадзілі ў кібітку, ад'ютант праводзіў да заставы, і яны паімчаліся... На другі дзень яны былі кілометраў за трыста ад Пецербурга, калі нагнала іх другая тройка, якая імчалася ва ўвесь дух. Ад'ютант, які сядзеў у ёй, крычаў фельд'егеру, каб ён спыніўся, і біў фурмана, каб той абганяў. Падляцеўшы, ён саскочыў з воза, загадаў Ральеру выйсці і абвясціў яму наступнае ад імя імператара: гасудар лічыць заўвагу

¹ Разбэшчанай зграі бессумленнага Кабару.

² Перст божы.

³ Грамадзянін граф Стrogанаў.

французскага падданага Ральера зусім вернай, адносіць да глупства і нядбалства па службе обер-паліцмейстара, што ён спачатку не дапытаў яго, на падставе чаго загадае выслаць азначанага Ральера за граніцу, даўшы яму сто чырвонцаў на дарогу. Ральер адмовіўся ад грошай і паімчаўся тым-жа парадкам у Пецербург. На заставе яго ўжо чакаў трэці ад'ютант з трэцім загадам Паўла: «за адмову ад грошай трэба было-б іншакраінца Ральера як найстражэй пакараць, але паколькі ён паказвае столькі-ж бескарыслівасці, колькі першая заўвага—разважлівасці, запрапанавачь яму на выбар: ехаць у ссылку ў Сібір або пайсці ў жаночую навучальную ўстанову настаўнікам французскай мовы з абавязкам насіць армейскі прапаршчыцкі мундзір». Ён не паехаў і загадаў сабе мундзір. Пасля смерці Паўла Ральер дабраўся да Строганава. Ён зараз-жа паведаміў яму праект пераўтварэння Расіі, аснованы на знішчэнні прыгоннага стану, дваранства, чыноў, прывілеяў, на ператварэнні цэркваў у школы, а аршынаў у метры.

Строганаў лічыў яго праект надзвычайным, але заўчасным. Ральер надуўся і скарыстаў першую вайну з Францыяй, каб паехаць у Малдава-Валахію. Там ён прапаведваў Рома і мантан'яраў дзецям нейкага ўладарнага прынца, навучаў якіх арыстакратаў французскай мове і спяванню марсельезы. З Яс ён паехаў у Польшчу, да нейкага магната, князя і паклонніка Рабесп'ера; у яго доме ён сустрэў сірату французжанку, яе прыгожасць закрунула майго героя, ён запрапанавачь ёй руку і сэрца на той умове, каб у царкве не вянцацца. *La belle enfant*¹ разважыла, што чым менш ланцугоў, тым лепш, і згадзілася. Праз тры гады яна яго кінула, паехаўшы з сынам паклонніка Рабесп'ера, пакідаючы ў знак памяці нованароджанага; праз трынаццаць год яна сама, кінутая магнатам, пасялілася ў Парыжы і ўпрасіла Ральера адпусціць да яе *le cher fils*² для выхавання ў *la belle France*³. У Парыжы яна памерла, абабраная да ніткі нейкім высокім італьянскім барытонам і двума худымі абатамі. Сын астаўся ў школе.

Нарэшце, пасля ўсіх скітанняў і Ральер, як сапраўдны француз, усё-ж апынуўся ў Парыжы пасля 1830 года, змякчоны аднаўленнем *трох колераў*. Ён звысока глядзеў на канстытуцыйную манархію і быў упэўнены, што новая здрада Мат'е (ён інакш не называў лафаэта) і «узурпацыя» старшага сына Філіпа-Эгалітэ нетрывалыя, і што рэспубліка сапраўдная, *la bonne et la vraie*⁴ за плячыма. Але, відаць, інтрыгі Бараса і Кабару перажылі іх, і Ральера, замяшанага ў справу Барбеса і Бланкі, засадзілі у *Mont Saint Michel*. Яму было тады ўжо за шэсцьдзесят.

¹ Цудоўнае дзіця.

² Дарагога сына.

³ Цудоўнай Францыі.

⁴ Добрая і ісцінная.

А propos Mont Saint Michel—я памятаю ў старыя гады, у Версалі або ў Сен-Клу, у пакоі Мары-Амеліі, вісеў прыгожы від Mont Saint Michel. Для мяне заўсёды было незразумела, чаму яна выбрала іменна гэты від, а не што-небудзь іншае... марское і гарыстае, ну, Сен-Мало, ці што? Як быццам, прыемна засыпаць з такім memento¹ ўлады перад вачыма і прачынацца, думаючы: а вось наш добры cousin Пак'е яшчэ ўчора заканапаціў у гэтае птушынае гняздо на скале дзве-тры непакойныя галовы, а Барбес там сядзіць столькі вось; мой муж можа выпусціць іх усіх, ён добры чалавек, ён затрудняецца ў выбары і, каб не зрабіць несправядлівасці, не выпускае нікога...

— А мне здаецца, доктар, яна зусім гэтага не думала, а проста глядзела ды любавалася на хвалі і каменні, таксама, як людзі, што ядуць страасбургскія пірагі, не думаюць аб розных непрыемнасцях, якія робяцца гусям для атлушчэння іх печані.

— J'aime ça², вы праўду кажаце, і гэта—ужо чысты туранізм: сапраўды, ёй і ў галаву, мабыць, не прыходзіла, што за гэтымі сценамі томяцца людзі,—яна ўсё на чаек глядзела.

Такім чынам, забяспечыўшы старога рэўматызмам ва ўсіх суставах, урад праз гадоў шэсць вярнуў, колькі яго асталося, «сям'і і грамадству». Старога ўзяў да сабе яго сын, які паспеў ужо зрабіцца вялікім дзяльцом і вядомым натарыусам у Парыжы. Я лячыў у яго ў доме, і мяне паклікалі да старога. Стары вельмі прывязаўся да мяне,—яму не было з кім душы адвесці, а я слухаў яго з любоўю. Затое магу вас упэўніць, рэдка хто ведае больш за мяне падрабязнасці аб працэсе Рома і Гужона. Малады Ральер, Ізідор, быў не дурны, не злы чалавек, нават ліберальнічаў, але пры гэтым, усё-ж, быў больш натарыус, чым што-небудзь іншае. Яму і ў галаву не прыходзіла станавіцца на дарозе рэакцыі; ён стараніўся перад ёю, паціскаючы плячыма і пакідаючы гісторыі самой выпрацоўвацца, як яна ведае. Апрача таго ён быў у фальшывым становішчы. Ён нічога не меў, апрача сякіх-такіх ведаў і той плямы, якую ў вачах сумленных і ўмераных людзей паклаў на яго нераскаяны стары. Месца сваё, цёпла наседжанае, з усёй кліентурай цесця, ён атрымаў у пасаг за жонкай. Жонка яго ва ўсё жыццё мела адзін капрыз: ёй уздумалася выйсці замуж за Ізідара. Ральер быў прыгожы, неяк удала прычосваўся á la Louis-Philippe і мог танцаваць ад дзесяці вечара без стомы да пяці раніцы. Капрыз быў не моцны, але бацька спачатку папярэчыў; тады яна рашыла абавязкова паставіць на сваім і паставіла. Гэта была чыстая парыжанка сярэдняга кола, не горш, не лепш за тысячы іншых. Яна была правільна прыгожая, мела выгляд адукавання, вялікі эгаізм, бездань ганарыстасці і паўнейшую пустату ўнутры. Мужу яна не дазваляла ні на хвіліну забываць, што яна яму ра-

¹ Напамінаннем.

² Вось гэта я люблю.

зам са сваёй прыгожасцю, салодкай і халоднай, як *meringue gusse*¹ са сваім правільным каханнем, без празмернасцей і адмоў, прынесла вельмі «добрае грамадскае становішча».

Мысль пасяліць старога ў іх у доме належала ёй: яна смяртэльна баялася, што ён на волі скампраметуе зноў яе Ізідара і яго грамадскае становішча. Матэрыяльна яна яму ўсё прыгатавала, абчыціла яго і прыдзела. Яна, разумеючы, што паміж старым і ёю не было нічога агульнага, выказвала тым мацней свае пачуцці. Мне прыходзілася не раз унутрана ўсміхацца, калі *м-ме Матыльда*, праводзячы пасля абеду прыжмуранымі вачыма старога, які ішоў да сябе, апіраючыся на кастыль, нібы для таго, каб выкурыць люльку, гаварыла мне: «Як гэта міла мець у доме такога шаноўнага старога, *vénérable vieillard*², я так люблю, калі рара за сталом, гэта так чуліва, так патрыярхальна. Стары з шаноўнай сівізнай таксама патрэбен для сямейнай карціны, як дзіцячыя белакурыя галоўкі. Шкада, што ў рара такія нядобрыя прынцыпы, але ён жыве ў жахлівы час, калі ўсё было звергнута—і трон, і алтар. Мне, ведаецца, проста страшна, калі ён гаворыць пра рэлігію і пра ўсё гэтакае; я стараюся проста не слухаць. Гэта так хораша мець рэлігію, ці-ж няпраўда?» Натарыус не прырэчыў ёй, не прырэчыў і бацьку. Ён сядзеў увесь дзень і частку вечара ў сваім студыуме, шукаў законы, пісаў чарнавыя і прымаў розных княгін і маркіз у першую мінуту зачачы падложнай духоўнай, выпраўленага шлюбнага кантракта і без шуму адкладаў плады сваіх парад у розныя жалезныя дарогі. Старому было няёмка ў іх, ён не ішоў ні ў кабінет сына, ні ў гасціны пакой яго жонкі, сумаваў, слабеў, рабіўся ўсё больш хмурым і, мне здаецца, жадаў *Mont Saint Michel*. Разы два яму хацелася пайсці куды-небудзь на свабоду і спакой, але жонка натарыуса і слухаць не хацела; яна рашуча лічыла непрыстойным мець старога-бацьку на старане. «Тое становішча, якое займае (і з такою годнасцю) мой Ізідар,—казала яна,—становішча, якое стварыць і ўмацаваць каштавала жыцця майму беднаму бацьку, абавязвае да шмат чаго; яно патрабуе *des ménagements*³ і вялікага такту паводзін. Гэта не капітал, з якога рэнта раецца, як трава, пакуль мы спім; тут усё залежыць ад маральнага крэдыта. Што-ж вы думаеце, добра, калі пальцам пакажуць на рара, далучаючы, што гэта бацька Ізідара, і тут пойдучь усе гэтыя каментарыі, роспытаны: чаму ён не ўжыўся ў свайго сына, і як ён яго адпусціў,—мабыць, яго сынавая выжыла? Апрача таго наш добры стары, ён небяспечны па-за домам са сваімі ідэямі з таго свету і фразамі з «*Chevalier de maison rouge*» Дзюма. Яго пасодзяць, калі не зноў у турму, то ў вар'яцкі дом. За ім трэба глядзець, як за дзіцем, і я з усёй

¹ Пірожныя з узбітых бялкоў.

² Шаноўны старац.

³ Асіярожнасці.

ахвотай, з усёй адданацю раблю ўсё гэта для бацькі майго Ізідара». Жонка плакала, Ізідар пачынаў умаляць старога; стары панура згаджаўся і ішоў да сябе чытаць па новаму выданню «Манітэра» дзевяностых гадоў працэс Рома, робячы на маржах адзнакі, папраўкі і збіраючыся ўрачыста даказаць крывадушнасць рэдактароў, з якіх ніводнага не было ў жывых.

2

Пакуль стары збіраў неабвержныя доказы, што гарантыі, даваемыя законам усякаму злачынцу, не былі ўзяты пад увагу пры працэсе апошніх рымлян «і вялікіх патрыётаў», ён атрымаў першую перасцярогу: у яго адняліся рука і нага. Праз некаторы час, як заўсёды бывае, калі лёс або яго прадстаўнікі хочучь спыніць жыццё чалавека або журнал,—другая перасцярога. Я намякнуў т-ме Ральер, што становішча не без небяспекі; яна ўскочыла з нейкім жахам. «Божа мой! Я заўсёды гэтага баялася».—«Падумайце,—заўважыў я,—семдзсят шосты год».—«Не, не, вы гэтага, доктар, не зразумеце, ён скончыць так». І яна пабегла да мужа ў нейкім істэрычным раздражэнні. Прыязджаю я раз да старога раницою і застаю яго вельмі сумным і неспакойным.

— Мне,—кажа ён,—з вамі трэба асоба пагаварыць.

— Да вашых паслуг, у мяне часу хапае.

— Паглядзіце спачатку, ці не падслухоўвае хто-небудзь?

Я паглядзеў; зразумела, ніхто не падслухоўваў.

— Цяпер замкніце дзверы і сядзьце да мяне бліжэй. Вось у чым справа: я думаю, амаль упэўнен...

— Ваша становішча,—заўважыў я,—не без небяспекі (стары пагардліва ўсміхнуўся); але жывуць і не такія хворыя гады цэлыя ў нас цяпер у Hôtel Dieu.

Ральер строга паглядзеў на мяне з-пад навіслых броваў.

— Прабачайце,—сказаў ён,—у мяне няма дастаткова сіл і часу, каб даслухаць гэтую, мабыць, вельмі цікавую гісторыю аб вашым пацыенце. Вы, доктар, здаецца, чалавек разумны і мяне крыху ведаеце; не можаце-ж вы думаць, што я не ўмею скарыцца нязменным законам прыроды. Я пажыў досыць, залішне досыць. Мяне цікавіць зусім іншае. З таго дня, як вялікі настаўнік мой Ром прытуліў мяне да сваіх грудзей і сказаў мне: «Захоўвай гэтыя пачуцці», я іх захоўваў ва ўсіх акалічнасцях майго цяжкага, вандроўнага жыцця. З імі я хацеў-бы адысці. Пакуль машына спраўная, я нічога не баюся; ну, а зламаецца (ён указаў пальцам на свой высокі, пакрыты маршчынамі лоб)—што-ж я зраблю? Ізідар—добры чалавек, але слабы, і не туды накіраваны розум... Матыльда—жанчына добрая, добрая маці, але жанчына не пазбаўленая ад фанатычных забабонаў і яшчэ менш ад погляду пустых людзей. Пасля першага выпадку са мною я неяк пасля абеду вярнуўся зноў у сталовую;

дзверы ў гасціны пакой былі адчынены, там сядзеў малады адкормлены абат; Матыльда з запалам гаварыла з ім і налівала яму ў чарку лікёру. Абат злёгка ківаў галавой і то закрываў вочы, то ўзнямаў іх у неба. Ubачыўшы мяне, Матыльда сканфузілася, ды сканфузіўся і я, паказаў ёй пальцам, каб на мяне не звяртала ўвагі, і пайшоў да сябе.

... Праз некалькі хвілін я падыходжу да акна. Абат стаяў на тратуары і па-прыяцельску гаманіў з нашай Бабетай. Вы ведаеце?

— Як-жа не ведаць...

— Абат благаславіў яе і падараваў ёй нейкую медальку. Эге, ды гэта камплот, падумаў я, і камплот супроць мяне: яны хочучь загнаць у папскае стада згубленую авечку. Справа лесная, авечка незвычайная... Але яны лічаць без гаспадара... мяне смерцю не запалохаеш.—Стары пачаў злавацца і паўтараў:— Не, не, я-ж не прынц Беневенцкі, я ніколі не прыміраўся з канкардатам, не, я не прынц Беневенцкі.

І, выбіўшыся з сіл, ён заснуў сярод гаворкі. У сне хворы, мабыць, веў далей тую самую нітку думак... Раскрыўшы вочы, ён сказаў мне:

— Доктар, вы сумленны чалавек, вы не былі абьякавымі ні да мяне, ні да вялікіх прынцыпаў рэволюцыі. Ці магу я спадзявацца на вас, што вы не пакінеце мяне ў апошнія хвіліны, што вы будзеце тут... каля майго ложка, што вы не дапусціце да майго адра чорнага таракана (safard¹).

— Тут я буду,—сказаў я яму,—за гэта я вам адказваю і зраблю ўсё магчымае для чалавека, каб жаданне ваша выканалася. Але цяпер супакойцеся; вам неабходна адпачыць, вы вельмі ўсхваляваны. Увечары я зноў заеду.

Хворы ўзяў мяне за руку і, колькі мог, сціснуў яе, каб падзякаваць.

— Не турбуйцеся наконт стомленасці; скоро я буду мець вольны час для таго, каб адпачыць ад усяго. А цяпер дайце мне вось гэтую шкатулку, што стаіць на камодзе.

Я падаў; ён з пашанаю адамкнуў, вынуў з яе чарапахавую табакерку, партрэт у эцю і яшчэ нешта ў скураным мяшэчку.

— Табакерка Рома, яго партрэт, зроблены вучнем здрадніка Давіда, «барона Давіда», і шыйная хустка Гужона, пакрытая яго крывёю... Гэта ўсе мае скарбы. Я і з імі не разлучаўся з 95 года; я іх завяшчаю вам, доктар, беражыце іх і пакіньце пры мне да таго часу, пакуль не згасне мой зрок.

Стары выцер слёзы, ды, прызнацца вам, і не адзін стары... Я зноў стараўся яго супакоіць, але ўгаманіць яго было цяжка; ён не адпускаў мяне і трымаў то за руку, то за сурдут.

— Ну, дзякую вам; што я без вас мог-бы зрабіць у маім становішчы супроць змовы, у якой прымаюць удзел усе?! Учора

¹ Таракан, ханжа, крывадушнік.

Бабета прыносіць мне малюнак пакарання смерцю аднаго вялікага мучаніка і гаворыць мне: «Я прышпілю гэты малюнак да вашай фіранкі; гэта будзе для вас палягчэннем і прымусіць падумаць аб выратаванні душы вашай. Калі мой бацька быў хворы, яму бабунька паклала такі малюнак на падушку, і яму стала лягчэй».—«Бабета,—сказаў я ёй,—шчыра шкадую, што ваш бацька скончыў жыццё ў цемры забабонаў. Я гэтага пакаранага смерцю чалавека паважаю: ён цвёрда памёр за свае перакананні, забіты судзейскімі Барасамі і рымскімі ваенна-суднымі камісіямі; але, калі вы прыносіце яго вобраз як лякарства або чараўніцтва, я прашу вас выйсці з ім; у мяне ў пакоі не месца знакам фанатызма, звяргаючым права розуму чалавечага і гармоніі законаў прыроды...» На мае словы Бабета адказвае мне: «Хоць-бы ўжо бог перад смерцю раскрыў ваша сэрца. Я вам ад жалю кажу: вы скончыцеся без пакаяння і трапіце ў пекла, нібы вы не хрышчаны». «М-ме Курцілье,—кажу я ёй,—чалавек адказвае за сваю старасць і смерць, пакуль не звар'яцеў. Што датычыць бога і пекла—гэта пытанні нявырашаныя і зусім мяне не цікавяць, як выходзячы з кола нашай рэчаіснасці».—«Так вы ерэтыкам і пойдзеце туды»,—дадала яна, буркліва, выходзячы з пакоя. Гэта ўсё абат яе навучыў; іезуіты ўсюды шукаюць сабе агентаў і шпіёнаў.

Стары заснуў, мармычучы нешта пра Лайолу... а я на пальчыках вышаў з пакоя, ціха-ціха прычыніўшы дзверы.

3

Проста ад старога я прайшоў у студию натарыуса. У канцылярыі быў найвялікшы непарадак. Ніводнага чакаючага, пазяхаючага, сумуючага наведвальніка на лаўках, ніводнага пісца на сваім месцы. Самога Ізідара не было ў кабінце, не глядзячы на тое, што гэта быў прыёмны час. Я адчуваю непераможную агіду да кантор, канцылярыі і ўсякіх майстэрняў і людскіх бюракратыі, і самае ненавіснае для мяне ў іх, гэта іх бяздушны парадак, іх запыленая і пацёртая аднастайнасць; таму я амаль узрадаваўся, убачыўшы анархію Ізідаравай гатавальні. Малады клерк стаяў на сталі і чытаў гучна газету; каля яго сабраліся ўсе пісцы, паклаўшы пер'і свае за вуха, нахшталь таго, як ружжы бяруць ад дажджу. Адзін старшы пісьмавадзіцель, дзядок малюсенькага росту, са зморшчанымі, дробнымі складачкамі, якія надавалі яму выгляд печанага яблыка, сядзеў воддаль. Бяззубы, у чырвоным парыку, падабраным палоскамі ўсіх рыжых колераў, ад цёмнарудага да чырвона-жоўтага, ён заўсёды жаваў нейкія зярняткі і журыў маладых пісароў. Цяпер ён для захавання павагі да свайго грамадскага становішча сядзеў адзін на сваім месцы і гаварыў, шамкаючы: «Свавольнік, пакінь чытаць; тут не кафе. Пакінь, сарванец! Зараз вернецца сам і ўбачыць...»

Мой прыход спыніў чытанне і смех.

— Што ў вас за *tardi gras*¹ сёння?

— Вы, доктар, хіба не ведаеце, што творыцца на свеце?— сказаў той, што стаяў на стале, саскочыў на падлогу і падаў мне ўрачыста газету.—Я вам раю ехаць дадому, вы, мусіць, знойдзеце запрашэнне. Тюльерыйскі палац занядужаў.

— Ці перастанеш ты, пракляты балбатун! Зусім ад рук адбіўся. Вось, доктар, што значыць падрываць аўтарытэты,—заўважыў стары, злуючыся, як злуюцца нянечкі на свавольных дзяцей.

Я ўзяў газету. З раніцы справа банкета разыгралася і набыла вялізныя размеры. Апазіцыя патрабавала аддаць міністраў пад суд. Гізо кпіў з яе, прэзідэнт камеры кінуў петыцыю пад стол, а тон журналаў і апазіцыі ўзнімаўся, гразіў. На вуліцах, на скрыжаваннях збіраліся групы.

— І вось, доктар, гэтакое свята *doyen d'âge*² не дазваляе нам святкаваць,—балбатаў клерк.

— Мабыць, наш *rége* Банкок,—падхапіў другі,—у палавіне з Гізо ў якіх-небудзь акцыях і баіцца страціць. Як наш Бертран зусім абарвецца са сваім Робер Макерам...

— Хто, хто Робер Макер?—пытаўся не на жарты раззлаваны і напалоханы стары.

— Быццам вы не ведаеце, *rége* Банкок: Фрэдэрык Леметр.— Зноў выбух смеху, і раптам усё замоўкла: увайшоў Ізідар. Ён хацеў шпарка прайсці ў кабінет, але, убачыўшы мяне, спыніўся і, мякка ўказваючы рукой на дзверы, прапусціў мяне наперад. Там ён стомлена апусціўся ў вялікае саф'янавае крэсла, указаў мне на другое і, прамармытаўшы: «Што за дзень! што за дзень!», запытаўся пра бацьку.

— Я не ўтаю ад вас,—адказаў я,—хворы ў дрэнным становішчы. Горш за ўсё тое, што ён падтрымлівае сябе ў трывожным стане, у раздражэнні; на гэта хутка патрацяцца вельмі злічаныя сілы яго.

— Чаму так?

— Я раскажаў яму, што палічыў патрэбным. Натырыус устаў, прайшоўся разы два па накой, потым спыніўся перада мною і злажыўшы накрыж рукі на грудзях, сказаў:

— Далібог, галава ідзе кругом, ёсць ад чаго звар'яець. Здаецца, я прызвычаіўся да ўсялякіх самых забытаных становішчаў, але гэта занадта; усё разам і няма часу абмеркаваць... Тут развальваецца цэлы грамадскі лад ад упартасці двух старых: вулічны непарадак і шум пагражае бог ведае чым. Дома памірае бацька, якога я люблю, але якога няшчасны рыгарызм,

¹ Апошні дзень масленай.

² Старшыня.

які зусім не належыць нашаму часу, ставіць мяне ў страшнейшую альтэрнатыву. Я з вамі, доктар, буду гаварыць адкрыта, мы людзі нашага века; вы не можаце думаць, каб у мяне былі якія-небудзь забабоны... Між намі няхай гэта будзе, я лічу, што ва ўсім доме адна Бабета сапраўды мае дзіцячую веру і трымаецца царквы; але тут адна праклятая акалічнасць... Калі я магу яе ўстараніць, я зраблю ўсё так, каб канчына старога была ціхая і спакойная, толькі зладзіць цяжка.

— У чым-жа справа?

— Як у чым, шаноўны доктар? Чутка пра цяжкую хваробу бацькі разнеслася; не магу-ж я сказаць тады, што ён памёр *скорапасціжна*, не паспеў выканаць абрады. Яго мінулае, яго думкі занадта вядомы, каб яны захацелі глядзець праз пальцы. Калі-б гэта быў проста так хто-небудзь, я паехаў-бы да Афры, — найлепшы і найпрыстойнейшы чалавек. Я зладзіў-бы з ім за чвэрць гадзіны; але тут ён упрэцца: паслядоўнік Рома, нераскаяны якабінец, памёр без адрачэння, без прымірэння, — ён для прыкладу другім, для пагрозы не дазволіць яго хаваць з належнай цырамоніяй.

— Што-ж, бацька ваш гэтага воль і хоча.

Натарыус падняў галаву ўверх, як гэта робяць коні ў вулках.

— У маім грамадскім становішчы гэта безумоўна немагчыма, *безумоўна*. Ёсць абавязкі, якім трэба падпарадкаваць самы справядлівы імкненні сэрца. У мяне дзеці, я павінен аб іх думаць, і гэта далёка не ўсё: маё становішча, мая маёмасць — гэта *справа*, давераная мне жанчынай, іх маткаю; я яе іменна таму павінен захоўваць, як святыню, што з мяне нельга патрабаваць ніякай справаздачы. Разумеце цяпер?..

— Не, не разумею.

— Вам добра: вы адзін і вас клічуць, калі цела нездаровае; ад вас хочуць *толькі* фізічнай дапамогі. Нашы пацыенты больш складаныя: ад нас патрабуюць не адных ведаў, але бездакорнай маральнасці, велізарнага такту ў паводзінах і самага строгага выканання прыстойнасці. Ну, як-жа імя, асабліва жаночае, арыстакратычнае, пойдзе ў маю студию пасля грамадзянскага пахавання майго бацькі? Вы не падазраеце страшэнную сілу забабонаў у нашым грамадстве! На словах мы ўсе кашчунствуем, а на справе — найвялікшыя трусы. Незаконнароджанаму, падкідышу хутчэй даруюць яго нараджэнне, чым бацьку, які не ахрысціў-бы сваіх дзяцей. Але што тут размаўляць, я душэўныя немачы ведаю столькі, колькі вы цялесныя. Бацьку я люблю, паважаю, хоць і не падзяляю яго эксцэнтрычнасцей, і зраблю ўсё, *што* магу — nul n'est tenu à l'impossible¹.

Я ўстаў.

— А што бацька не казаў вам, што ён пісаў сваю волю? Вы

¹ Вышэй галавы не падскачым.

разумеце,—дадаў натарыус, падымаючы плечы,—я не за спадчыну баюся: яна, здаецца, складаецца з Ромавай табакеркі і яго партрэта.

— Імі ваш бацька распарадзіўся; ён іх завяшчаў мне...

— Спрачацца з-за спадчыны, спадзяюся, мы не будзем,—сказаў ён з невымоўна стрыманай усмешкай.—Не, я наконт пісьмовай заявы аб пахаванні.

— Можа, і пісаў,—сказаў я, жадаючы яго памучыць.

Хмара прабегла па твары натарыуса.

— Ён вам чытаў?

— Не.

Твар натарыуса прасвятліўся; мы рассталіся.

4

... На другі дзень увесь Парыж быў на нагах, білі рапель, усё ішло і рухалася. Міністэрства Одзілона Баро было змыта ўмомант, як гліна і грязь, першай хваляй. Урад уступаў, ніхто не ведаў, куды ісці, і ўсе ішлі шпаркім крокам. Прыёмны час мой праходзіў; ніводнага хворага; у такія дні, я заўсёды заўважаў, усе бываюць здаровы. У 49 годзе 13 чэрвеня зрабіла перапынак у халеры. Я хацеў выйсці глянуць, узяў ужо капялюш, раптам—званочак, і сам *Izidar in propria persona*¹ з'явіўся перада мной. Ён ніколі не бываў у мяне.

— Я да вас заехаў,—гаворыць ён,—на мінуту, каб сказаць, што справу я амаль уладзіў і лягчэй, чым думаў. Вось што нам дапамагло,—і ён паказаў пальцам на вуліцу, па якой ішлі калоны ўзброеных людзей, гучна пакрыкваючы: „Vive la reforme! A bas Gurot“². Духавенства збянтэжана да апошняй ступені, баіцца рэволюцыі як агню і са страху какетнічае з намі. Калі наша возьме, а ў гэтым амаль няма сумнення, усё абыйдзеца без клопатаў. «Супакойцеся,—сказаў мне сам архіерэй,—я пагавару з вашым свяшчэннікам і пастараюся пераканаць яго. Калі становішча хворага перашкаджае, мы ахвотна возьмем на сябе выратаванне яго душы. Царква *volentem ducit, nolentem trahit*³. Скажыце вашай добрай жонцы, што я малюся за яго і каб і яна малілася; скажыце, што я пасылаю ёй пастырскае благаслаўненне і вельмі цаню, што ў наш суетны век яна прыхільна да храма божага. Уклады яе мне вядомы і таксама тое, што яе месца ў царкве рэдка пустуе ў нядзельныя дні». Ён вельмі, вельмі мілы чалавек.

— А добра,—сказаў я яму,— што ваш бацька не будзе прысутнічаць на сваім пахаванні.

— Вы ці не да нас? Мой экіпаж ля вашага пад'езда, я вас давязу.

¹ Уласнай персонай.

² „Няхай жыве рэформа! Далоў Гізот!“

³ Жадаючага вядзе, нежадаючага цягне.

— Дзякую вам, хочацца прайсціся.

— Хадзіць цяпер не зусім зручна: il y a trop de peuple souverain¹ на вуліцах. Да пабачэння.

... Раніцой я застаў старога ў забыцці. Жыццё адступала ціха, надзеі не было ніякай. Мне казалі, што ён чуў шум на вуліцы, рапель, пытаўся, што такое, пазнаў марсельезу, біў такт і рухаў губамі, потым зноў заснуў. Я паехаў да двух-трох хворых, з'еў катлету і вярнуўся надвечоркам да старога. Ля дзвярэй хворага стаяла добрая Бабета і горка плакала. Гэты агент рымскай царквы і алгвазіл ордэна Ігнація Лайолы любіла старога і шкадавала яго ад чыстага сэрца.

— Доктар,—гаварыла яна мне,—ён канае; не бярыце на вашу душу частку граха; угаварыце яго, пакуль час ёсць, пакаяцца і прымірыцца са святою царквой. У яго-ж было залатое сэрца, ён любіў нас, бедных, і без усякай гордасці, колькі мог, заўсёды дапамагаў. За што-ж, змілуйцеся, за што-ж яго праведная душа павінна ісці ў пекла? Няўжо вы такі нечуллівы, што вам не шкода?

— Бабета, супакойцеся, chère enfant, душа яго ў пекла не пойдзе; самі-ж гаворыце, што яна праведная.

— Без адпушчэння ніякае не ўвойдзе ў рай,—казала яна і, бедная, залівалася слязмі.

У часе маёй адсутнасці ў старога быў удар. Сын сядзеў каля яго на крэсле і, усё нешта абдумваючы, глядзеў у столь. Ён у часе маёй адсутнасці прывёў у парадак паперы бацькі. Я, агледзеўшы хворага, сказаў Ізідару, што астаюся, па абяцанню, да апошняга дыхання старога, што надзеі няма ніякай і што гэта—пытанне некалькіх гадзін, больш ці менш...

Іздар сказаў, што ён нічога пісьмовага наконт распараджэнняў не знайшоў.

Стары толькі хвілінамі прыходзіў да памяці, і то не зусім. Раз, угледзеўшыся ў мяне, ён пазнаў, узрадаваўся і сказаў:

— А вы чулі марсельезу на вуліцы і барабан? Іх апраўдаюць!—урачыста дадаў ён.

У пакоі было зусім ціха; раптам грывнуў залп—і за ім зноў цішыня. Стары расплюшчыў мутныя вочы, прыслухаўся і сказаў:

— Вандэм'ер: я не веру карсіканцу.

Гэта быў славуты залп на бульвары. Гадзіны праз дзве народнае мора зараўло па вуліцах. Ізідар пайшоў даведацца, што робіцца. Стары многа разоў раскрываў вочы, быццам прыпамінаючы нешта... Ізідар вярнуўся ўсхваляваны. Ён мне сказаў, што будуць барыкады і пакрыкваюць: «Няхай жыве рэспубліка!» Мне хацелася паведаміць гэта паміраючаму, і ў мінуту, калі ён зноў пачуў шум і барабан, я сказаў яму:

¹ Залішне многа суверэннага народу.

— Рэспубліка, рэспубліка!

— Une et indivisible¹,— паўтарыў ён слаба, але выразна.

Затым пачалася апошняя барацьба жыцця. Сын падышоў да ложка, апусціўся на калені і ўзяў старога за руку. Баbeta ўвайшла ў пакой і плакала, утрымліваючы рыданні; Матыльды па нашаму звычаю, не было ў пакоі. Ізідар зрабіў нейкі знак. Баbeta кінулася вон і забылася зачыніць дзверы.

Пасля моцнага ўздыху хворы адкрыў вялікія вочы; відаць было, што свядомасць на мінуту вярнулася. Ён пазнаў зноў мяне і сына. Натопы народу шумелі больш як раней; стары ўказаў галавой і потым абвёў вачыма пакой і раптам, як укушаны гадзюкай або праследуемы зверам, ускрыкнуў; твар яго сказаўся ад жаху, ён вырваў руку ў сына і, намагаючыся схавацца як мага далей у пасцелі, указаў мне ў процілеглы бок.

— Чорны! чорны!—прагаварыў ён і галава яго схілілася, рука павісла, пульса не было.

Я зірнуў на тое месца, на якое ён указаў. У дзвярах, не ўваходзячы ў пакой, стаяў абат, за ім Матыльда. Баbeta трымала свечку. Сын паказаў, што ўсё скончана, і пакрыў вочы хусткай. Абат разгарнуў маленькую кніжку, якая ў яго была ў руках, і пачаў у нос мармытаць па латыні...

Прывыкшы да ўсяго, гэтага я не мог вытрымаць і, глядзячы прама на Ізідара, сказаў яму:

— Гэта ўжо з «Лукрэцыі Борджыя», толькі пастаноўка не ўдалася, паспяшаліся!

Я закрыў нябожчыку вочы, пацалаваў яго лоб; на твары яго астаўся выраз гневу і агіды; можа, паміраючы, ён і мяне лічыў адным са змоўшчыкаў, адным з нягоднікаў!

З плітой на сэрцы вышаў я на вуліцу і сустрэў, як вам сказаў, лабаранта і двух коннікаў.

III. МЁРТВЫЯ

1

— Учора,—пачаў доктар,—развітаўшыся з вамі, я доўга капаўся ў паперах і знайшоў там, нарэшце, старую газету, якую шукаў. Артыкул клерыкальнага журнала і мая павучальная гутарка з Марастам добра замкнуць мой расказ пра старога якабінца.—Доктар разгарнуў ліст і дадаў:—Дазвольце прачытаць? Я страшэнна люблю гэты артыкул.

— Зрабіце ласку.

Чаго варты адзін заглавак: „Le catholicisme est-il démocratique et républicain?“ «Каталіцкая царква не можа быць звязана ні з якой формай зямной і міну-

¹ Адзіная і непадзельная.

² „Ці стаіць каталіцызм за дэмакратыю і рэспубліку?“

чай улады; яна звязана з небам і ўладаю, якая не мінае. Ката-ліцкая царква не ў варожых адносінах са *свабодай*, яна сама аснована на вышэйшым з усіх вызваленняў,—на вызваленні ад грахападзення; яна не ў варожых адносінах з роўнасцю, за-клікаючы малых, сіратлівых і бедных побач з дужымі свету сего; яна не ў варожых адносінах з брацтвам, называючы бра-там у хрысце кожнага хрысціяніна і загадваючы любіць бліж-няга і ворага. Нечэсцівыя сцены, аддзяляўшыя жыццё грама-дзянскае ад жыцця царквы, разлятаюцца, як прах, у такія вя-лікія дні, у якія голас божы змешваецца з голасам народным. І вось чаму для нас не было нічога дзіўнага ў тым, што пра-вадыры народнага руху пасля перамогі прышлі да алтара ад-даць богу богава і знайшлі архіпастыра, які ўзносіць да неба цёплыя малітвы аб народзе і народных уладах. „Domine fac salvam Republicam“¹ раздалося ў той-жа час ва ўсіх цэр-квах вялікага горада.

«Так, часы, у якія мы жывем, глыбока знамянальны, і яшчэ гэтымі днямі мы бачылі ўрачыстае відовішча, якое моцна па-трасла нас і надоўга запечатлелася ў сэрцах нашых. Ледзь бу-шуючае народнае мора адступіла з львіным рыкам сваім у бе-рагі, як на манмартрскую пажыць гасподнюю пастукаўся новы госць, суправаджаемы няўцешным сынам, які апіраўся на руку падругі сваёй. Яна-то прымірыла пачыўшага старца з тым, які прымае ўсякае раскаянне і даруе ўсякі грэх за рэўнасць аб справе бліжняга. Хавалі па ўсіх правілах каталіцкага культа Люкаса Ральера, бацьку вядомага ў Парыжы натарыуса і ле-гіста. Нарадзіўшыся ў тыя няшчасныя часы, калі лёгкадумнасць Аруэта і веруючае нявер'е Жан-Жака лічыліся навукай, а няна-вісць да царквы—любоўю да народа і асветы, Ральер у мала-дых гадах дзёрзка закрыў сабе вароты царквы. Гордасць поў-века забараняла яму сазнацца ў сваёй памылцы і толькі ў апошнія дні, дзякуючы добраму ўплыву дабрадзейнай жонкі свайго сына, старац змірыўся перад збавіцелем, і царква паспяшылася пры-няць дух яго з мірам. Айцец Амарант сказаў некалькі (але якіх!) слоў на тэкст: «Ён сказаў вертаградару, што не пойдзе на работу,—і пайшоў»... «Так,—заклучаў красамоўны абат С.-Сультыцыя,—усопшы грамадзянін працаваў у вертаградзе Хрыста, зане працаваў для пакутных... Ты быў наш, враждую на ны. Мы чакалі цябе доўгацярпліва і дачакаліся; ідзі-ж, як нявеста ліванская, на прыгатаванае ложа... А мы паўторам ад усёй душы і ўсяго памышлення лінію архіпастыра... І яшчэ памолімся аб дзяржаўным народзе французскім і папросім благаславення гасподняга на нашу хрысталюбівую рэспубліку, на яе градана-чальнікаў, ваеначальнікаў і прадстаўнікоў». Народ, вельмі рас-чулены славамі Амаранта, разышоўся з крыкам: „Vive la Répub-lique! Vive l'église!“²

¹ „Ратуй, божа, рэспубліку“.

² „Няхай жыве рэспубліка! Няхай жыве царква!“

Праз тры месяцы мне трэба было пабачыцца па вельмі важнай справе з Марастам. Я быў з ім вельмі добра знаёмы і змяшчаў час-ад-часу агляды медыцынскіх кніг і справаздачы аб паседжаннях Медыцынскай акадэміі ў „National“. Гэта быў мядзевы месяц яго прэзідэнцтва; дабрацца да прэзідэнта было нялёгка. Прыязджаю ў першы раз—адмаўляюць; прыязджаю ў другі раз,—дома няма.

— А як вы думаеце, дзе ён?

— У сабранні.

— Я толькі што адтуль, яго там няма.

— Значыцца, паехаў.

— Вельмі магчыма, а калі ён вернецца?

— А вам якая гадзіна прызначана?

— Ніякай; мне трэба бачыць Мараста па справе, я—доктар такі вось. Адзін huissier¹ з ланцугом паклікаў другога huissier з ланцугом; гэты быў важнейшы і, значыцца, грубейшы: высокі, лысы, друзлы падагрык, паўшы на ногі, у замшавых ботах, з той тэатральнай веліччу, за якую чалавек хавае поўную пустату свайго рамяства, ён абвясціў, гледзячы не на мяне, а кудысьці ў кут, што ў Monsieur le Président² трэба пісьмова прасіць спаткання, і дадаў:

— Калі-б прэзідэнт усіх прымаў, яму трэба было-б сорок восем гадзін у суткі, ды і тых, можа, нехапіла-б. Хочаце паперы і чарніл? Вось усё, што трэба,—дадаў ён і ўказаў маленькім пальцам на стол.

Я выняў з кішэні сваю карту і напісаў на ёй: «Мне вас трэба бачыць па справе; мяне да вас не пускаюць. Я прыду заўтра ў дзевяць гадзін раніцы даведацца, калі вас можна бачыць». Huissier усміхнуўся і не мог утрымацца, каб не сказаць: «Гэта не робіцца так».

На другую раніцу тая самая гісторыя. Huissier гаварыў, што ён картку паклаў з другімі і што загаду ніякага не было. Жарт гэты пачаў мне нададаць.

— Паклічце каго-небудзь з сакратароў,—сказаў я, крыху прыўзняўшы голас.

— Ніводнага яшчэ няма.

— Як няма? Павінен быць дзяжурны; што за непарадак! Я саджуся тут і буду чакаць гадзіну, дзве; а потым, прашу пакорна заўважыць, што калі не прыдзе сакратар, я не вярнуся, а вынікі гэтага вы возьмеце на сябе.

Падагрык, крыху збянтэжаны, адправіўся ва ўнутраныя пакоі, бязгучна ступаючы па паркету з асцярожнасцю слана, што ідзе па лёдзе. Праз хвіліну ён вярнуўся з чорным фракам, як

¹ Вартаўнік.

² Пана прэзідэнта.

відаць, зараджаным на ўсякую дзёрзасць; ён яшчэ здалёк, для тону, гучна сморкаючыся, запытаўся:

— Дзе ён? Que diable!¹ і зрэзаўся: я яго ведаў карэктарам у „National“ і разам з ім папраўляў мае артыкулы.

— Чаму,—кажу я яму,—Мараст гуляе ў хованкі і паставіў нейкіх гіпапатамаў з ланцугамі на сваю ахову? Мне яго трэба бачыць па справе, якая столькі-ж цікавіць яго, як мяне.

— Бачыць цяпер прэзідэнта немагчыма: у яго Ламарцін і Гарн'е Пажэс; едзьце дадому; я праз дзве гадзіны прышло вам адказ. Праз дзве гадзіны, даю слова гонару. Вы чулі, што распачынаюць Касід'ер і Луі Блан?

— Не чуў, але не хачу ў вас адымаць часу. Дык значыць, праз дзве гадзіны...

Экс-карэктар стрымаў слова. Хоць не праз дзве гадзіны, але ў той-жа дзень з'явіўся да мяне, бразгаючы палашом і шпорами, чапляючыся каскай за дзверы, драгун і падаў велізарны пакет, у якім ляжала малюсенькая паперка, і на ёй «Пан Прэзідэнт просіць вас прыехаць заўтра ў 11 гадзін раніцы,—час яго ранішняй закускі».

Калі я на другі дзень увайшоў у прыёмную залу, там стаялі, сядзелі, хадзілі, гаварылі, маўчалі звычайныя асобы ўсіх афіцыйных пярэдніх пакояў. Ля дзвярэй ва ўнутраныя пакоі красаваліся вартавыя з нацыянальнай гвардыі з ружжамі пры нагах; лакеі ў ліўрэх снавалі ўзад і ўперад; нейкія афіцэры галоўнага штаба прабягалі ў такім узбраенні і так заклапочана і шпарка па зале, нібы зараз пачнецца кананада і непрыяцель заняў ужо Манмартрскія вышыні. Некалькі чалавек у нячышчаных паліто і яркачырвоных шыйных хустках заўзятая аратарствавалі: думаю, што гэтыя прадстаўнікі дэмакратычнай роўнасці саслоўяў былі проста шпіёны, якіх Мараст захапіў з сабою з *Nôtel de ville*². Адным словам, гэта быў прыёмны пакой врэменшчыка, Метэрніха пры цары-народзе, але прыёмны пакой, які не абхадзіўся, не абцёрся; нібы ў ім пахла фарбай і дзверы скрыпелі на петлях.

Афіцыянт гучна назваў мяне па прозвішчы і запрасіў у сталовую. У куце вялікай залы быў накрыты стол на чатыры прыборы, які ламіўся ад цяжкага срэбранага плато. Ля акна стаяў Пан'ер; я падышоў да яго і ледзь паспеў, усміхаючыся, сказаць *tempora mutantur*,³ як дзверы адчыніліся *à deux battants*⁴ і прадшэствуемы галоўным *huissier*, суправаджаемы сакратаром і афіцыянтам, увайшоў Мараст. Вартавыя бразнулі на караул; элегантна адзеты, у вольным ранішнім касцюме, раздушаны, з пышна ўзбітымі валасамі, Мараст быў свежы і румяны,

¹ Якога д'ябла!

² Ратушы.

³ Часы мяняюцца.

⁴ На абедзве палавіны.

як амерыканскі яблык; у твары яго, ад прыроды вельмі прыгожым, была нейкая фасфарычнасць ад упаення сабою. Ён злёгка папрасіў прабачэння ў мяне і, указаўшы рукою на крэсла, дадаў:

— Мы, шаноўны доктар, перагаворым за катлеткай, калі вы думаеце, што справа не пашкодзіць страваванню.

Афіцыянт урачыста зняў нейкую крышку і перадаў другому, які ўрачыста панёс яе на другі стол. Я глянуў на Пан'ера і падумаў: з якім, бывала, вясёлым апетытам вячэралі мы з ім у невялікай сталоўцы трэцяга паверха, у выдаўца «Националя» і як цікава балбаталі з мілай, разумнай m-me Marrast, якой, відаць, не па этыкету было з'яўляцца так рана.

Аб справе мы перагаварылі. „Rohanée gelée,—сказаў гаспадар, ціха і ні да каго не звяртаючыся, і ў тую-ж хвіліну вырас, як з-пад зямлі, мажардом, у якога ў руках была бутэлька, ляжаўшая на баку ў трасніковай калысцы.

— Ведаеце, доктар, каго я часта памінаю і каго страшэнна шкада, гэта нашага бацьку Ральера. І як дзіўна, што ён памёр у тую самую хвіліну, калі ўваскрасала рэспубліка, якой ён так чакаў, якую так любіў. Слаўны быў стары, і які-б ён быў шчаслівы—месяц-бы пажыў які-небудзь. Гэта быў надзвычайны чалавек,—дадаў ён, звяртаючыся да Пан'ера,—вы яго ведалі?

— Вельмі,—адказаў Пан'ер.

— Такіх вось людзей, непахісных і моцных, нам цяпер вельмі, вельмі патрэбна.

— Быццам?—сказаў я ўсміхаючыся.

Ледзь прыкметны рух прабег па твары Мараста.

— А вы ведаеце падрабязнасці аб яго смерці і пахаванні?

— Нічога не ведаю, апроч таго, што ён памёр у ноч 24 лютага. Што-ж асаблівага?

— Я перадаў яму вядомыя вам падрабязнасці, не забыўшыся нават упамянуць і аб артыкуле ў клерыкальным журнале.

Па меры таго, як я расказваў, фасфарычнасць Мараста знікала, ён непакоіўся, рабіў выгляд, што ў яго прыпадак мігрэні, і, нарэшце нецярпліва, крышачы двума пальцамі хлеб, сказаў:

— Вы мне дазвольце заўважыць, шаноўнейшы доктар, мне здаецца, што вы дарэмна так абвінавачваеце Ізідара Ральера. Вы, сапраўды, не ўвайшлі ў яго становішча; я яго ведаю вельмі добра за найлепшага чалавека і адданага рэспубліканца...

Я ўсміхнуўся.

— Я кажу, што я яго ведаю,—сказаў крыху прыжмурваючы вочы, Мараст.

— У нашым царстве ўсеагульнай падачы галасоў дазвольце мне мець маю смірэнную думку.

— У вас погляд непрактычны, доктар. Выкананне рэлігійных абрадаў большасці народа да некаторай ступені абавязкова для ўсіх. Тут не можа быць гутаркі аб прыгнечанні совесці, гэта—

справа дэкорума. На што чалавеку высокамерна выдзяляць сябе ў нейкае зневажальнае а parte¹. Гэта вельмі добра зразумеў чалавек, аўтарытэт якога цяжка адвесці, Робесп'ер. Ён гаварыў, што атэізм—арыстакратыя.

— І выдумаў сваю царкву, у якую вербаваў гільятынай, ды і то не навербаваў...

— Вы ведаеце, што я гільятыну не апраўдваю, але, усё-ж, яго рэлігія была лепш атэізма Эберта.

— Як каму, гэта—справа густу; а апошні крык паміраючага Ральера ў мяне ў вушах.

— Што-ж, вы думаеце, што мы маглі-б, як у 93-м, закрыць царквы, сапраўды гвалтуючы совесць велізарнай большасці французаў? Добрыя мы былі-б, калі-б з самага пачатку закрулі такую небяспечную струну з народамі, які трэба ўсімі сродкамі прывучыць да рэспублікі, выхаваць к свабодзе і разуменню права.

— Вы былі не зусім той думкі аб ім тры месяцы таму назад у ваших энергічных premiers² Paris.

— Тры месяцы—не многа часу, а паглядзіце, колькі ў мяне прыбавілася сівых валасоў. Пяро публіцыста і дзейнасць дзяржаўнага чалавека могуць мець агульную мэту, але яны далёкі, як практыка і тэорыя; а гэтую далеч толькі той можа вымерыць, хто сам акунуўся ў вір спраў.

Затым Мараст быстра ўстаў і запрасіў мяне ў кабінет. Калі мы праходзілі ў дзверы вартавыя зноў узялі на караул. Мабыць, Марасту гэта не было непрыемна: меў-жа ён, мабыць, права сказаць ім, каб яны стаялі спакойна і не дурэлі.

Яму было совесна і прыкра; ён падаў Пан'еру і мне сігары і, пахлопаўшы мяне па-прыяцельску па плячу, сказаў яму:

— Што нам рабіць з нашым непакраўным эскулапам? Вось enfant terrible³ з сівымі валасамі.

— Скажыце,—запытаўся я, смеючыся,—грамадзянін Пан'ер, ці даўно наш прэзідэнт зрабіўся з вальтэрыянцаў клерыкалам і прапаведуе царкоўныя абрады?

— Што вы прыкідваецеся, доктар! Ну, які тут клерыкалізм; а вось вам што за ахвота гаварыць пры сакратару? Ён вельмі добры малады чалавек, але ў душу не заглянеш, а ў нашым становішчы патрэбна асцярожнасць і асцярожнасць; ды тут афіцыянты яшчэ. Няўжо вы не разумееце, што маё грамадскае становішча, якое толькі і трымаецца на маральным уплыве...

— ... і свяшчэнная справа, давераная вам,—сказаў я, мімаволі ўспамінаючы фразеалогію Ізідара.

— Так, так, справа, давераная самім народам мне і маім

¹ Абасабленне.

² Перадавых артыкулах.

³ Сваювольнік.

таварышам, накладае на мяне абавязкі і, па-першае, не дазваляе мне сварыцца з духавенствам.

— Я не падумаў пра гэта за сталом,—сказаў я, развітваючыся.

Мараст ветліва праводзіў мяне да дзвярэй. Вартавыя ўзялі на караул.

IV. ЭПІЛОГ

— Мне, доктар, хочацца паўтарыць пытанне, якое зрабіў нейкі матэматык, праслухаўшы вельмі ўважліва сімфонію: што-ж гэта даводзіць?

— І музыкант не ўмеў яму, мусіць нічога адказаць. Нялёгка і мне, а ўсё-ж я думаю, што мая сімфонія або *marche funébre*¹ даводзіць сёе-тое; даводзіць хоць-бы, напрыклад, і тое, што Францыя зусім не такая ўжо рэволюцыйная краіна, якой сабе ўяўлялі яе іншакраінцы і мы самі: мы—узбаламучаныя кансерватары і капрызныя рутыністы. Мы часта стаім на адным месцы з выглядам скорога маршу і адступаем з крыкам атакі. Найменшы вецер хвалюе і зыбае наша мора, але на вяршок, не больш. Дзевяностыя гады захапілі глыбей; так мы восемдзесят год пяцімся, каб увайсці ў старое, вузкае і жорсткае русла. Рэволюцыйная п'еса дайграла, але касцюмы нам спадабаліся. І мы мірна хадзілі ў іх па вуліцах, як дзеці ў мундзірах. Уваход за кулісы толькі лёгкі ў тэатрах. Нідзе не захоўваюць лепш сямейныя тайны і фізічныя недахопы, як у нас. Нас страшэнна цяжка застаць неспадзявана. Зусім лёгка пазнаць англічаніна, які нават не турбуецца іграць ролю, або немца, які давярае свае адчуванні знаёмаму па *table d'hôte*? Раскусіце вось нас. Мы для бліжайшых знаёмых робім туалет, і такія негліжэ заўсёды па модзе і да твару. Бываюць часам «дрэнныя чвэрць гадзіны», калі ўсё, схаванае пад манішкамі, выступае наповерх; тут і лавіце. Прапусцілі—ваша бяда. Я сам дажыў да сівізны, дрэнна разумеючы, што робіцца вакол, і потым у тры дні вывучыўся больш, чым за ўсё жыццё, і вывучыўся на ўсё жыццё.

— Вы гаворыце?..

— Зразумела, аб чэрвеньскіх днях.

— Вы соцыяліст?

— Я—доктар медыцыны.

— Гэта не перашкаджае.

— Перашкаджае, і вельмі. Быць разам хворым і ўрачом—справа дрэнная. Одзілон Баро гаварыў, што закон не ведае бога, а ўжо доктар і напэўна не павінен мець ніякай рэлігіі, інакш ён неаднолькава будзе адносіцца да хворых.

— Вольна вам соцыялізм лічыць рэлігіяй.

¹ Пахавальны марш.

— А як-жа? Можа, ён як-небудзь і вырасце з сціхара, нават ёсць абяцаючыя зачаткі, але гэта яшчэ не вырашаная справа; вялікая рэволюцыя мела не менш за яго зачаткаў, а так і састарэлася на сваіх цывічных літургіях і палітычных працэсіях. Усё тыя самыя ідалапаклоннікі і іконаборцы, толькі іконы іншыя, а сродкі абароны і нападу, як і даўней, чыста багаслоўскія, аснованыя на веры ў што-небудзь неймавернае, пацвярджаемай доказамі, нічога не даводзячымі, і сілай, якая даводзіць, што разважаннем нічога не зробіш, а кулаком—вельмі многа.

— Нічога падобнага няма ў сучаснай барацьбе капітала з работай. Якія тут літургіі ды крэсныя ходы?—Змілуйцеся, ды тут усё літургія, апрача самога прадмета. Адны хочучь упэўніць другіх, што гэтыя другія... не маюць права на неабходнае, тады як яны самі маюць лішняе, і дзівяцца, як тыя не разумеюць, што ў гэтым вось і заключаецца свабода. Другія дакараюць у грабжы тых, якія таксама бессвядома маюць грошы, як дакараючыя іх не маюць. Дзе-ж тут логіка? Адно багаслоўе, прымененае да зямных прадметаў. Іконаборцы капітала, і яго ідалапаклоннікі так і стаяць на сваім дыспуце, усё больш і больш атручваючы яго і падражніваючы адзін аднаго.

— Куды-ж гэта прывядзе?

— Туды, куды прыводзяць усе рэлігійныя спрэчкі: не да справы, а да крыві.

— І быццам гэта так немінуца?

— Я не фаталіст, але, здаецца, мінаваць цяжка. Адзін стан расце не днямі, а гадзінамі, другі раз'юшваецца, і абодва не разумеюць адзін аднаго...

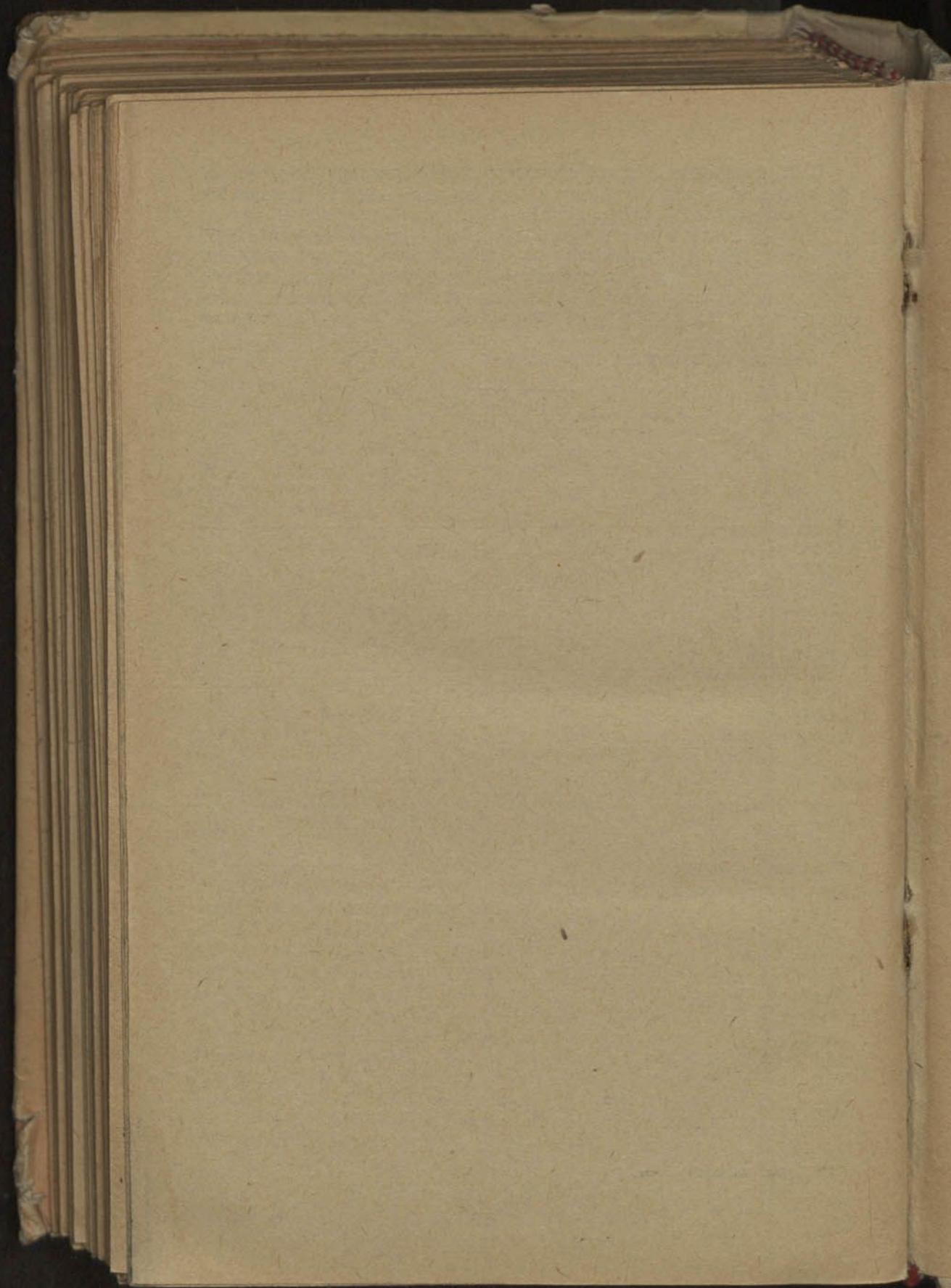
— Патрэбны пасрэднікі.

— А дзе-ж іх узяць? Прымірыўшыся і непрымірымых бездань, але прымірыцеляў няма. Прымірыўшыся рэзанёры горш за ўсё, што яны возьмуцца тлумачыць, тое астаецца навек мутным і безжыццёвым, як замёрзшая лужа. Гэта—наша язва; вы яе знойдзеце амаль ва ўсіх журналах. Мішле гаворыць аб тым, як схаластыка і манашаскае выхаванне ўтварылі цэлую пароду дурняў. Журналізм, парламентарызм, няўдалыя рэволюцыі і рэволюцыйнае пахмелле вырастлі ў наш час слой разумнікаў, якія загаварваюць усякую справу да бяссэнсіцы. Яны ўсё тлумачаць, усё разумеюць; але ўсякае жыццёвае пытанне выходзіць з іх мазгавой рэторы, як зялёны ліст, апушчаны ў хлор: бледным, завялым. Іх невычарпальная вера, запалохваючае разуменне адных, дзелавае спрактыкаванасць другіх робяць з іх казавы канец нашага часу; і гэта вялікае няшчасце. Гэта не дылетанты, а адвакаты ўсяго на свеце. Іх задача заключаецца ў тым, каб атрымаць верх у спрэчцы, выйграць справу, а ў чым яна—ім усёроўна...

... Я перапыню філасофстваванне майго доктара або, лепш, не прадаўжаю яго, таму што і тут, як амаль ва ўсім, акалічнасці нагналі нас і апярэдзілі...

Расказ доктара пра грамадзяніна Ральера я пісаў у пачатку сакавіка 1869 года. Праз некалькі месяцаў навальніца, што даўно збіралася, грывнула без удараў і ўзрушэнняў. Удушлівы цяжар атмасферы Парыжа і Францыі змяніўся. Роўнавага, што ўстанавілася ад пачатку рэакцыі пасля 1849 года, парушалася канчаткова.

З'явіліся новыя сілы і людзі.



З М Е С Т

	<i>Стар.</i>
Ад рэдактара	3
<i>Плоткін Л. А.</i> Белетрыстыка Герцэна	5
Хто вінават?	31
АПОВЕСЦІ І АПАВЯДАННІ	191
Натоуп	193
Елена	196
Запіскі аднаго маладога чалавека	221
Доктар Крупаў	277
Сарока-зладзейка	299
Мімаездам	316
Абавязак перш за ўсё	319
Звар'яцелы	366
Трагедыя за шклянкай грогу	384
Ад нуды	390
Arthorismata	414
Доктар, паміраючы і мёртвыя	422

Рэдактар пераклада *М. Волгіна*

Тэхрэдактар *І Мілешка.*

Карэктар *Адамовіч.*

Здана у друкарню 8/IV—39 г. Падпісана да друку 20/1-40 г. Аб'ём 28 $\frac{1}{4}$ друкаваных аркушаў. Папера 60×92 $\frac{1}{16}$. Знакаў у друкаваным аркушы 47.040.
Тыраж 5.000 экз. Зак. № 488. Уп. Галоўліта БССР № Ф 2519.

Друкарня імя Сталіна. Мінск, Дом друку.

Памылкі друку

Старонкі	Радок	Надрукавана	Трэба чытаць
158	25 зн.	те	то
256	11 зн.	яго як на ўбой	кормяць яго як на ўбой
344	1 зн.	барадой з тварам	барадой і з тварам
		буонароціеўскіх	буонароціеўскіх
392	20 зв.	вяроучы	вяроўкі
432	19—20 зн.	натырыус	натарыус
437	11 зн.	натырыус	натарыус